RIJKS GESCHIEDKUNDIGE PUBLICATIËN

GROTE SERIE

267

Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie 1605-1791

DEEL II

Gouvernement Ternate

BAND 2

1698-1791

BEZORGD DOOR H.E. NIEMEIJER EN TH. VAN DEN END

huygens ing

Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1605-1791

Tweede deel, tweede band

Grote Serie 267

Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1605-1791

Tweede deel, tweede band

Gouvernement Ternate

1698 – 1791

Bezorgd door Hendrik E. Niemeijer en Th. van den End

m.m.v. G.J. Schutte

Huygens ING (KNAW)

Het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) is een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en het Literatuurfonds Locher van de Stichting de Zending der Protestantse Kerk in Nederland.

© 2015, 2018 Huygens ING (KNAW), Amsterdam
Postbus 10855 · 1001 EW · e-mail info@huygens.knaw.nl
www.huygens.knaw.nl

2e druk 2018

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

Gezet door Frans Aussems grafisch ontwerp, Haren

978-90-8890-658-9 (Softcover)
978-90-8890-659-2 (Hardcover)
978-90-8890-660-2 (PDF e-book)

ISSN 0921-90 / NUR 680
ISBN 1ste druk: 978-90-5216-187-7

Het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) maakt deel uit van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever, without prior written permission from the publisher.

Inhoud

Lijst van documenten VII
Documenten 112 – 247 1

Lijst van opgenomen documenten

112. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 1 juli 1698.
113. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door ds. Joannes Stampioen. Ternate, z.d. [december 1698].
114. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian en Batjan door ds. Gellius Cammiga. Ternate, 27 mei 1699.
115. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate 25 augustus 1699.
116. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate z.d. [april of mei 1700].
117. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 28 april 1701.
118. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian en Batjan door ds. Abraham Feylingius. Ternate, z.d. [januari/april 1701].
119. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 7 september 1701.
120. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 25 mei 1702.
121. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 12 september 1702.
122. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door ds. Petrus Noot. Ternate, 3 januari 1703.
123. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian en Batjan door ds. Arnoldus Brants. Ternate, 7 februari 1703.
124. Resolutie van de kerkenraad van Ternate betreffende het conflict tussen ds. Arnoldus Brants en ds. Petrus Noot. Ternate, 2 mei 1703.
125. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 31 mei 1703.
126. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 11 september 1703.
127. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 4 juni 1704.
128. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 20 juni 1705.
129. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 20 september 1705.
130. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en de Sangihe-Talaud archipel door ds. Arnoldus Brants. Ternate, z.d. [begin 1706].
131. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian en Batjan door ds. Wilhelmus van Weely. Ternate, 3 maart 1706.
132. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 2 juni 1706.
133. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian en Batjan door ds. Arnoldus Brants. Ternate, z.d. [februari 1707].
134. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 27 juni 1707.

135. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door ds. Wilhelmus van Wely. Ternate, 2 november 1707.
136. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian en Batjan door ds. Wilhelmus van Wely. Ternate, 7 maart 1708.
137. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 29 april 1708.
138. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian en Batjan door ds. Arnoldus Brants. Ternate, z.d. [februari 1709].
139. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 3 september 1709.
140. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian en Batjan door ds. Wilhelmus van Wely. Ternate, 27 maart 1710.
141. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 14 juli 1710.
142. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 15 juni 1711.
143. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 16 september 1711.
144. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 13 juli 1712.
145. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 6 september 1712.
146. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 6 september 1713.
147. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 5 september 1714.
148. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 11 september 1715.
149. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 14 september 1716.
150. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 10 september 1717.
151. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 14 september 1718.
152. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 29 augustus 1719.
153. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Joan Coenraed Alberts. Ternate, 7 augustus 1720.
154. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 18 september 1720.
155. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door ds. Joachim Petrus Cluysenaar. Ternate, z.d. [oktober 1720].
156. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 3 september 1721.
157. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Jan Coenraad Albers. Ternate, 3 juni 1722.
158. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 2 september 1722.
159. Rapport betreffende een visitatie van kerk en school in Attingola door ds. Dominicus Sell. Ternate, 29 september 1722.
160. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 26 juni 1723.

161. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Dominicus Sell. Ternate, 23 juli 1723.
162. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 1 september 1723.
163. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia Ternate, 21 juni 1724.
164. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Joan Hendrick Molt. Ternate, 5 juli 1724.
165. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 6 september 1724.
166. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en de Sangihe-Talaud archipel door ds. Dominicus Sell. Ternate, 1 november 1724.
167. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 6 juni 1725.
168. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian en Batjan door ds. Thomas Werndly. Ternate, 1 augustus 1725.
169. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 5 september 1725.
170. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 11 juni 1726.
171. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Didericus Bontekoe. Ternate, 7 augustus 1726.
172. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 4 september 1726.
173. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door ds. Jan Hendrik Molt. Ternate, 11 december 1726.
174. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian en Batjan door ds. Joan Hendrik Molt. Ternate, z.d. [juni 1727].
175. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 18 juni 1727.
176. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 3 september 1727.
177. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 2 juni 1728.
178. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 1 september 1728.
179. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian en Batjan, in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door ds. Johan Thomas Werndly. Ternate, 6 april 1729.
180. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 1 juni 1729.
181. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 7 juni 1730.
182. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 6 juni 1731.
183. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian en Batjan door ds. Johan Thomas Werndly. Ternate, z.d. [juli 1731].
184. Rapport betreffende de staat van de Maleise kerk op Ternate. Ternate, 24 augustus 1731.
185. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 5 september 1731.

186. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 4 juni 1732.
187. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 3 juni 1733.
188. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 18 september 1733.
189. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 2 juli 1734.
190. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian, in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door ds. Johannes Scherius. Ternate, z.d. [april 1735].
191. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 20 juni 1735.
192. Resolutie van de kerkenraad van Ternate betreffende de werkzaamheden van ds. Johannes Scherius. Ternate, 16 mei 1736.
193. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 18 juli 1736.
194. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Johannes Scherius. Ternate, z.d. [medio 1738].
195. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 2 augustus 1738.
196. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 10 september 1739.
197. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 15 september 1740.
198. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 20 september 1741.
199. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 11 juli 1742.
200. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 13 september 1743.
201. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 15 juli 1744.
202. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 13 september 1745.
203. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 9 september 1746.
204. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 7 september 1747.
205. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 28 augustus 1748.
206. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 7 augustus 1750.
207. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, z.d. [september? 1750].
208. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 25 augustus 1753.
209. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 19 juni 1754.
210. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 16 juli 1756.
211. Resolutie van de kerkenraad van Ternate. Ternate 12 augustus 1757.

212. Resolutie van de Politieke Raad van Ternate. Ternate, 17 augustus 1757.
213. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia, met bijlage. Ternate, 1 september 1757.
214. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden en Makian door ds. Gerhardi â Besten. Ternate, 1 september 1757.
215. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 13 juni 1758.
216. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 3 juli 1761.
217. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 30 augustus 1762.
218. Rapport van een visitatie van kerken en scholen op Batjan, in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door Ds. Ulpianus van Sinderen. Ternate, 30 augustus 1762.
219. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 12 juli 1763.
220. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 7 augustus 1764.
221. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 10 september 1767.
222. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, augustus 1768.
223. Resolutie van de Politieke Raad van Ternate met bijliggend rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door ds. Ericus Johannes Wiltenaar. Ternate, z.d. [eind 1769].
224. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia, z.d. [augustus/september 1770].
225. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 13 augustus 1771.
226. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, z.d. [juni/september 1772].
227. Staat van de kerken en scholen op Ternate en onderhorige eilanden, ds. Wouter Hendrik Tenckinck. Ternate, z.d. [1772].
228. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 29 juni 1773.
229. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 16 juli 1774.
230. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in het gouvernement Ternate en onderhorige gebieden door ds. Wouter Hendrik Tenckinck. Ternate 23 september 1774.
231. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 12 juli 1775.
232. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 24 augustus 1776.
233. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 24 september 1778.
234. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 25 september 1780.
235. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op de Sangihe-eilanden en in Noord-Sulawesi door ds. Georg Jacob Huther. Ternate, 27 april 1781.

236. Brief van ds. Georg Jacob Huther aan de Politieke Raad van Ternate. Ternate, 18 juli 1781.
237. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 20 augustus 1781.
238. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op de Sangihe-eilanden door de krankbezoeker Domingo Lekahinila Caya. Ternate, 30 mei 1782.
239. Extract uit de kerkenraadacta van Ternate, 24 juni 1782.
240. Rapport van ds. Georg Jacob Huther betreffende de scholen op Ternate. Ternate, augustus 1782.
241. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 6 september 1782.
242. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 1 september 1784.
243. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 15 september 1785.
244. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 1786.
245. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 31 augustus 1789.
246. Brief van ds. J.R. Adams aan de Politieke Raad van Ternate. Ternate, 4 oktober 1791.
247. Brief van ds. J.R. Adams aan de Politieke Raad van Ternate. Ternate, 4 oktober 1791.

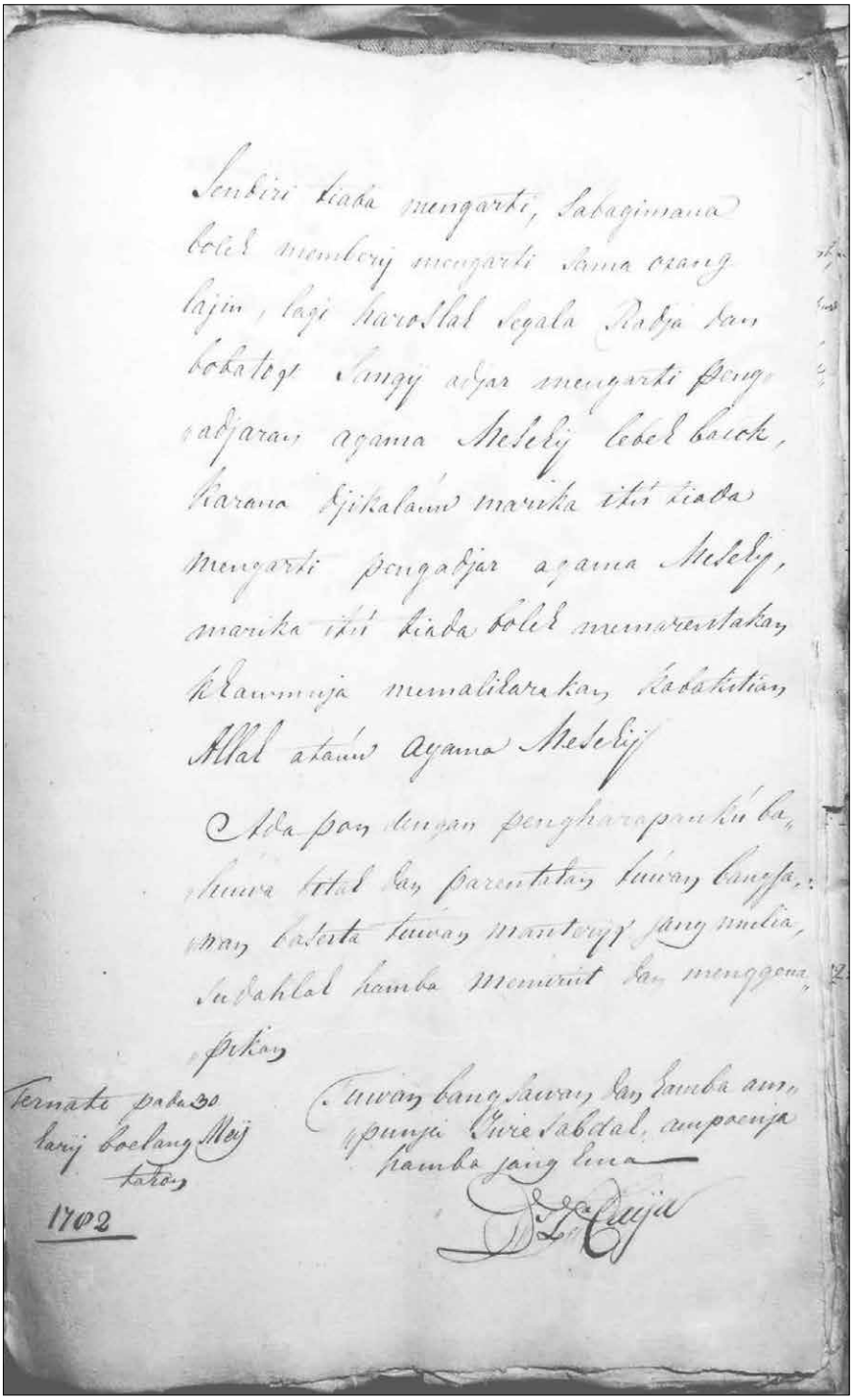

Slotpagina verslag Lekahenila Caya (1782).

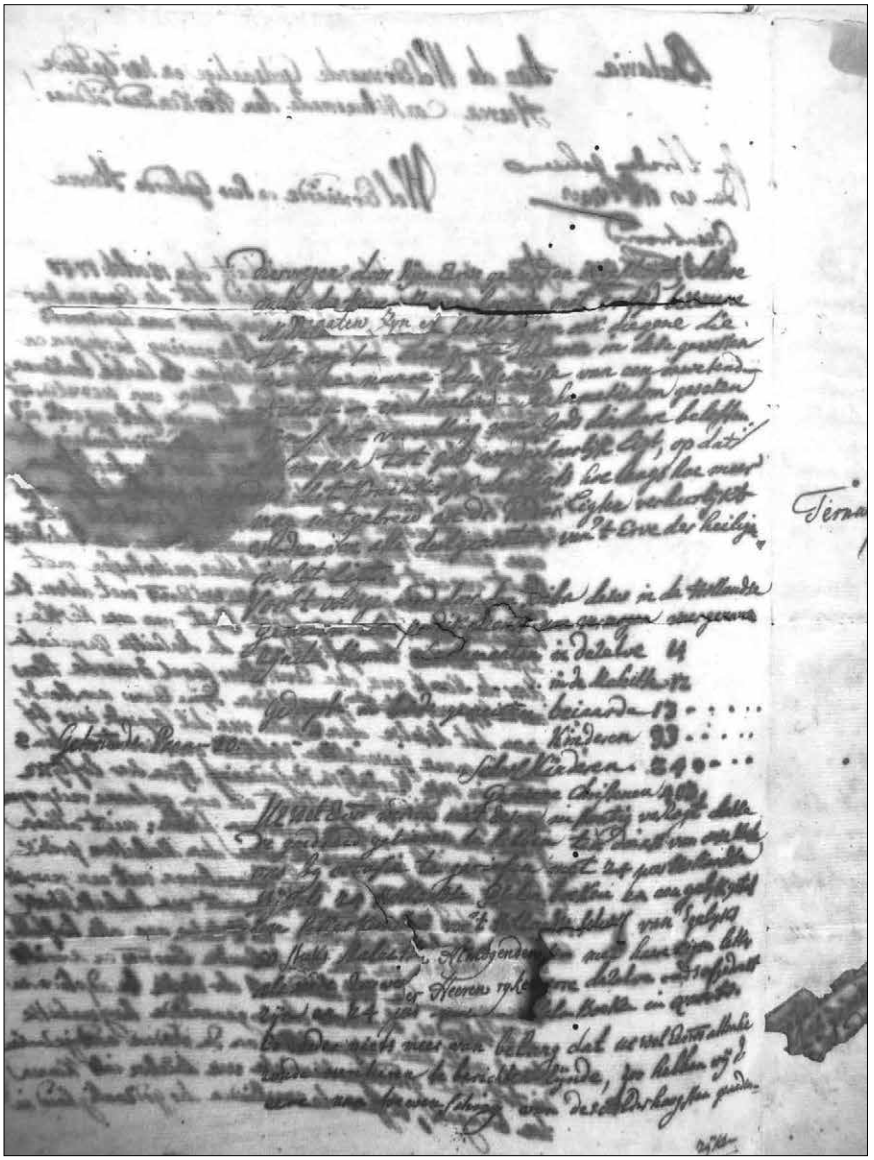

Bladzijde uit brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia d.d. 28 augustus 1748.

112. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 1 juli 1698.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 330-331.

Eerwaarde, godsalige, welgeleerde Heeren en medebroederen in Jesu Christo.

U.Eerw. geëerde letteren van den 18 january 1698[1] sijn ons wel inhandigt, waarinne wij sagen 't ontvang onser des voorleden jaars U.Eerw. toegesonden, meteene ook ontwaarden die als nog bloeiende en aanwassende kerke onder U.Eerw. schrander opsigt en wackerheit. Wij bidden dat dagelijks soo langs soo meer Jesu Christi koninkrijk mag werden uitgebreidet en tot den schoot der kerke komen die salig sullen werden.

Wat ons geestelijk Zion hier aanbelangt, moet men seggen tot onse leedwesen dat men weinig aanwas bespeurt, maar integendeel in getale der ledematen afneemt, als men herdenkt de voorgaande jaren, 'tgunt geschiet soo door afsterven als door vertrek derselver, en geene of weinige weder aancomen, niettegenstaande alle buitenguarnisoenen aan het hooftcantoor sijn versamelt, die eene groote gedeelte der ledematen uitmaken.

Wat betreft de Noordse eilanden, verscheidene ende seer vele werden wel met het badt des waters den gemeinte Jesu Christi ingelievet die uit het heidendom ende Moordom overgaan, edog haren doop met geen heilig leven en godsaligen wandel beleven en ook weinig toenemen in wijsheit en geestlijk verstand ende kennisse Gods. Nogtans na ons vermogen en kragt staen wij niet stille omme die geringe middelen die ons door Gods genade bij der hand sijn in 't werk te stellen, en moeten seggen: 'Paulus mag planten, Apollos nat maken, God moet den wasdom geven'.[2] Men sal hier bijvoegen dat door ondersoek ende navorschinge van het getal der gedoopte kristenen, dog in 't rouw, sal beloopen soo hier als rontomme in dit guarnoment vijf à sesentwintig duisent zielen.

Wij danken U.Eerw. voor de communicatie van de apparentiën van eene aanstaande vrede in gantsch Europa,[3] 't gunt van alle te wensschen is dat het den Jehova mogte behaaglijk wesen dat eens dat moorden en kristenenbloed plengen, branden en blaaken mogt ophouden ende eene einde neemen, en een iegelijk stil ende gerust mogte sitten onder sijn wijnstok en vijgeboom,[4] ende eeten het werk harer handen, en niemand daar meer sij die haar verstoore om God te dienen in hare opregtigheit en heiligheit alle de dagen hares levens.

Voorts komt tot U.Eerw. over met wettelijke attestatie den krankbesoeker Samuel Lambregts, die ons den tijd sijns aanwesens alhier bijsonder genoegen heeft gegeven, soo in sijn leven en wandel als in bequaamheit sijnes dienst, hoedanig wij hem U.Eerw. gunst aanbevolen laten, omme hem favorabel te wesen tot goede plaatsing.

Daarbenevens vertrecken tot hare Eerw. van hier met behoorlijke attestatie den bovengenoemde Samuel Lambregts, Anna Jacobs de Pier en Anna Lambregts, Antonetta du Mousaan, Jacob Bosman, Juliana Idensz van Staden en Anna van Bemmel, die van U.Eerw. alsodanig mogen werden erkent.

Hiermede wij eindigen. – – – Uit last en naam des kerkenraads Gellius Cammiga syn. p.t. praeses et scriba, Jann Rolinck, H. van der Burgh,[5] Jan Parijs.

Ternaten in 't Casteel Orangie den 1 july 1698.

---

1 ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 266-267.

2 1 Korintiërs 3:6-7.

3 De beëindiging van de Negenjarige Oorlog (1688-1697) tussen de Republiek, een aantal Duitse staten en Engeland (het Groot Verbond) enerzijds, en Frankrijk anderzijds. Op 20 september 1697 werd de Vrede van Rijswijk gesloten.

4 1 Koningen 4:25.

5 Hendrik Willemsz van der Burg(h), arr. 1692, was in 1705 onderkoopman te Ternate, 1707-1711 secretaris aldaar, 1711 hoofd van Manado, overleed in 1722 in Siam.

113. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN NOORD-SULAWESI EN OP DE SANGIHE-EILANDEN DOOR DS. JOANNES STAMPIOEN. Ternate, z.d. [december 1698].
NA, VOC 1622, fol. 9-43. Afschrift.

Kort berigt van 't geene door den predicant Joannes Stampioen in 't visiteeren der buytenlantse schoolen en kercken, soo op de noorder eylanden van Tagulanda, Chiauw, Sangir als op de Celebes verrigt heeft, aan den E.E. Heer Salomon le Sage, Goeverneur en Directeur, mitsgaders den raad van politie in Ternaten overhandigt den [...][6] 1699.

Op maandagh den 2 juny anno 1698 's avonts omtrent den ses uuren maakten wij seyl per 's Compagnies chialoupje de Kuyper en begaven ons (onder 't geleyde des Almagtigen) op reys, de steven settende naar *Manado*, daar wij op zondag[7] den 8e naar zuyderzon aan land stapten, wanneer ook den ondermeester, genaamt Mattheus Hackio, de gewoonlijcke kerckendienst hoorde waarnemen in gevoeglijke ordre, lesende een predicatie uyt Caron, dog bevond een cleyn getal menschen buyten de schoolkinderen tot het gehoor van dien versameld.

Den 9e, dingsdag,[8] besagen wij die schoole, maar terloops, dewijl van voornemen waren op onse wedercomste van Bwool onse saacken aldaar af te doen, en opende den armbosch ingevolge het versoek der diakony op Ternaten, in tegenwoordigheyt van den sergeant Duchise, den schoolmeester Fransiscus en den mardijcker Tamara, en bevonden in deselve de somma van 16 rds en ½, die wij oock aanstonts tot verstrecking van de aldaar sijnde armen den sergeant ter hand stelden, maackende ons onderwijlen veerdig tot het bevorderen onser reyse, gelijck wij ook 's anderen daags,

Dingsdag den 10 per een inlands vaartuyg ons door den sergiant gecommandeert aldaar ter hand gestelt, onse reyse vorderde, in voege 's Compagnies chialoupje des te eerder, ingevolge de ordres van sijn Agtb. den Heer Gouverneur Salomon Lesage, konde gedepecheert werden naar Ternaten.

Woensdag den 11e op zee en quamen op *Boulang*.

Den 12e dito, donderdag omtrend den avond, namen ons logement in 's Compagnies logie, dog vonden daar nog kerck nog meester, sijnde de kercke aldaar gedemolieerd, schoon de meeste christenen aldaar alsnog haar verblijff houden met den goegoegoe Harmen en capitain laut Barend Cohongan, welke twee met den coninck in't verschil leefden, zijnde de laatste al drie maanden op Magonda geweest, alwaar op sijn moorsch een ander vrouw, daar reets getrout is, opgesogt heeft, dat gants niet christent.

Den 13e, vrijdag, quamen ons den coninck Monoppo en goegoegoe Lalita verwellekomen, die wij beleefdelijck en naar vermogen ontfingen, op welkers versoeck onse bagagie tegens den avond deden transporteeren aan geene sijde van de rivier, alwaar den coninck sijn huys hadde, daar wij oock een redelijck wel gestelde kercke vonden, alsook logement voor den schoolmeester, sijnde die negorij onordentelijck, vol oncruyt, en niet dan boschwoningen, bestaande meest uyt Alphoreesen vermengt, sijnde het leven en het gedrag van den coninck nevens sijne rijxgrooten niet veel beter als in mijn voorgaande rapport[9] daarvan hebbe aangehaalt.

Dienselfden avond begaven wij ons in 't avondgebed, daar wij niet dan eenige vrouwspersoonen, die seer sober in kennisse, vergadert vonden.

---

6 Datum niet ingevuld.
7 In margine: 'op zee den 3, den 4, den 5, den 6, den 7.'
8 Tenrechte 'maandag'.
9 Zie hiervoor, doc. 107.

Den 14e dito besag ik het school, daar 34 jongens en geen meysjes vond, waaronder maar vier die schreeven, wijnige die de vraagjes Ighesaar als Djalam Ca Surga kenden, de rest oncundig als sig geduurig in 't bosch onthoudende. Op de schoolrolle, die den schoolmeester, nevens andere ordres, tot goede directie als onderwijsing sijner schoolkinderen belastede te vernieuwen, loope 42 jongens, waaronder elff die nogh ongedoopt sijn, die om haare oncunde heb uytgesteld, wanneer mij ook verscheyde bejaarden voorquamen die beleydenisse wilde doen van de leere Christi, dog ook oncundig, nog in 't gebed nog ter kercken komende. Het getal der christenen aldaar naar 't opgeven van den meester tesamen 216.

Dienselfden dito den coninck met de sijne tot haar pligt aanspoorend, die selfs schult bekende en beterschap beloofde. Wat daarvan worden sal wil den tijt leeren.

Den 15e juny vierden wij den sondag, deselve met de morgen- en avondoeffeningen doorbrengende, sijnde een redelijcke aantal van menschen bijeengesamelt, konden aldaar geen christenkinderen doopen, wijl die met haare ouders in 't bosch sigh onthielden.

Den 16e dito deed ik alles vervaardigen om naar Caudipan te scheppen, en schreef voor mijn vertreck dese volgende missive aan de messrs gecommitteerdens als uyt de copie hier bijgevoegt te sien is.

Copia missive aan de messrs gecommiteerdens Daniël Fiers en Jan Walraven de la Fontaine[10] gesonden, en gelaeten in handen van den schoolmeester.

Seer goede vrunden,
Soo aanstonts is mijn voornemen van hier mijne reyse naar Caudipan te vervorderen. Den toestant van kercken en school aan dese plaatse heb ik in een slegte gedaante gevonden, dat den schoolmeester gans niet te wijten is, maar den coninck met desselfs bobatos, die alle van een verkeerde conduite sijn en een quaad voorbeeld aan haare onderdaanen geven. Den coninck leeft met sijne hoeren bijnae op sijn heydensch, en geeft geen agt op kerck en school dan met bloote woorden en beloften, die in wint veranderen. Den goegoegoe Lalita, een getrouwt man, van gelijcken. Dese twee sijn 't eens, maar leven in questie en leggen overhoop met den goegoegoe Dahouloe en den capitain laout Barend Cohongan, die die twee eerste geensints in opsigt van ergerlijck te leven ontwijckt. De reden van haar verschil is te schandelijck als verfoeyelijck om U.E. te schrijven, waaromtrent uyt den schoolmeester genoeg kundschap tot U.E. narigt sult ontfangen. Dit wijnige heb ik U.E. alleen willen verstendigen, omdat het tot welwesen van kerck en school alhier hoognodig is dat dese messrs met harde spooren, waartoe ik niet mogelijck ben, bereeden moeten werden, wijl aan sulke lieden goede redenen en vermaninge vrugteloos sijn, waaromme sulx U.E. overlatende, hoopende U.E. op Caudipan of Bwool te ontmoeten, blijvende voorts naar groete (onderstont) Heeren en vrunden U.E. onderdanige (tersijde stont) op Boulang den 16e juny.

Gelijck wij ook denselfden dag vertrocken en quamen op *Caudipan* omtrent middernagt.

Den 17e juny. 's Andren daegs besag ik het school, daar omtrent dertig kinderen in vond. Alle die eerst leerden spelden en lesen, evenals off het school opnieuw eerst opgeregt was, daar mijn voorgaende reyse in 't jaar 1696 die schoole besigtende, daarin den eenen dag voor den anderen nog al 60 kinderen ter school quamen, die ik doenmaals wel geoeffent vond. Ja, mij wierd berigt dat, naardat den schoolmeester Mattheus Franciscus tegen het versoek van den conink en de aansienelijkcken onder haar was naar Bwool ge-

[10] Arr. Batavia 1683 als adelborst, geheimschrijver op Ternate van 1700 tot 1703, overleden 9 juni 1708.

stiert, geen ter schoole te vinden sijn geweest, een yder de sijne thuys houdende. Terwijl mij dit heel vreemt voorquam, soo ondersogt ik waaruyt dit verval mogte ontstaan sijn, het school 6 maanden zonder kinderen, en nu zoo een kleen getal in deselve te vinden was, dog braghten mij niet dan eenige frivoole reedenen en verschooningen voor. Dies ik nodig oordeelde, om dit school weder eenigermaate in staat te stellen, den schoolmeester Mattheus Franciscus aldaar in sijn oude en vorige plaatse te herroepen, sijnde, zoo verre mij gebleecken is, een vigiland en bequaam man in sijn schoole. Beval tot dien eynde den schoolmeester Pieter Pais, die aldaar vond, de schoolrolle te vernieuwen en 't verdere totdat sijn vervanger daar soude sijn te behertigen, den coninck met sijn bobatos om de behulpsame hand aan den meester tot dien eynde te verleenen en dat haar pligt was in desen te betragten.

Dienselfden dito woonde ik 's avonds de avondoeffeninge bij, sijnde een reedelijcke getal bejaarden aldaar vergadert, die ik naar tijts gelegentheyt in de grontstucken des gezloofs onderwees, daar anders naar 't berigt maar 14 of 15 ten hoogsten, somwijlen maar 3 à 4 in 't gebed quamen.

Den 18e juny marcheerde ik met den coninck Willem Thiaha en eenige van sijn gevolge naar *Boulang Itan*, en quamen aldaar omtrent 10 uuren, stapten in 't school en bevond daarin 26 schoolkinderen die op de schoolrolle liepen, daar 'tzedert den tijt van den Eerw. heer predicant Camminga van daar vertrocken was[11] ten hoogsten maar 6 kinderen en veelmalen niet een ter school te vinden was geweest, den schoolmeester sulx de hoofdigheyt der ouders als de hertneckigheyt der kinderen wijtende, waaromme oock doenmaals die buytenschoolige kinderen in 't bijwesen van den coninck en desselfs bobatos met de plack naar verdiensten liet straffen, meteenen bij die gelegentheyt den coninck nevens de aansienlijcke onder haar tot haar pligt in desen aanspoorende.

Dienselfden dito doopte ik aldaar naar gedaane predicatie 's naemiddags 15 kleyne kinderen, bevond aldaar verscheyde getrouwde die haar van haar vrouwen gescheyden hadden, 'twelk overliet aan de messrs gecommitteerdens.

Belastede de schoolrolle te vernieuwen en te vermeerderen, alsook de rolle der christenen, welkers getal tesamen uytmaakte 809. Omtrent den avond vertrocken wij weder van Boulang Itan en begaven wij ons naar *Dauw*.

Den 19e juny, donderdagh, deed ik aldaar een predicatie en naar 't uyteynde van dien doopte ik 23 kinderen.

Den 20e dito, vrijdag, naardat wij die heertjes[12] begroet hadden, stapten wij in de prauw en stevende direct naar Bwool, omdat ons berigt wierd dat de weg over de Liwas naar Attingola door de veelvuldige en stercke affloop van water onbeganckelijck was.

Saturdag den 21e, sondagh den 22e, maandag den 23e op zee, en stapten in gesontheyt op *Bwool* aan land op den 24e dito. Omtrent den middag wierden eerst van den coninck omtrent den inganck van de rivier door een kleyn vaartuygh verwellekomt, die daarop aanstonts vertrock en nae sijn dorp sig begaff, wij onderwijlen met ons vaartuyg volgende totdat wij daar ter plaatse aan land stapten, daar wij weder door den coninck met sijn gevolg en een goed partije gewapende mannen onder slaande trommel wierden begroet, soo als noyt van dien coninck off ymand anders elders gesien had, wierd in dier voegen naar het logement des conings geleyt en, aldaar wat vertoeft hebbende, door dat gevolg geconduiseert tot 's Compagnies logie. Bevond alhier nog den schoolmeester Wouter de Lima, niettegenstaande deselve door den Eerw. leeraar Gillius Camminga op Dauw geplaatst was, den coninck hem een vaartuyg tot sijn transport gewijgert hebbende, alsook den ondermeester Anthony de Melo, die op sijn dienst aldaar, naar mijn berigt wierd,

[11] November 1697, zie hiervoor, doc. 111.
[12] Vgl. hierna, sub 12 juli.

goede agt gaff, die ook ordineerde om op de Manado sijn dienst in die qualiteyt waar te nemen, kunnende het aldaar met één meester affgesien werden indien sij anders genegen en gewillig waren uyt liefde tot God en sijn woord ter kercken en gebeden stonden sig te begeven.

Dienselfden dito ginck ik naar de middag het school met den coninck en eenige van de sijne besigtigen, daar maar 20 schooljongens vond, daar nogtans op de schoolrolle 120 loopen, onder welck maar 6 die een weynig lesen, spelden en de vraagjes door den anderen kenden, gevende den meester den coning en de koppigheyt der ouders de schult in desen, bij welke gelegentheyt den coninck met desselfs bijhebbende bobatos bestrafte over desselfs nalatigheyt als agteloosheyt op den staat der schoole, die mij daarop toesegging deed van sig te beteren, en tot een blijck van dien ordre zoude geven om alle de schoolkinderen die op de rolle liepen en buyten dien te vinden waren te doen vergaderen.

's Avonds dienselffden dito woonden wij bij de gewoonlijcke avondoeffeningen, sijnde daar een redelijck getal bejaarde vergadert.

Den 25e juny, woensdag, sag ik dat bijnae alle de bobatos voor marinjes speelden om de schooljongens die op de oude rolle loopen bijeen te doen coomen, waaromme wij ons weder ter schoole begaven, daar wij de meeste der schoolkinderen bijeen vonden, waaruyt wij tweeënveertig stux verlosteden die genoegsaam bejaart waren. Deed de schoolrolle vernieuwen en beval de meester de verlostede weder met nieuwelingen te vervullen, alsook het verdere aan desselfs vigilantie en ijver overlatende. Het getal der christenen aldaar naar het opgeven bedragende 375.

Vernam aldaar dat veele haar van haar mans en veel mans van haar vrouwen gescheyden hadden, datter verscheyde bejaarden[13] off duyvelsdienaars waren, en dat den coninck, die buyten dat genoegsaam ergerlijk leeft en waarvan mijn dagelijx klagten voortquamen, in desen een voorganger is, schoon anders straf genoeg over sijn volck, en daarvan middelen, goederen en anderen naar sig te sleepen.

Dienselfden dito woonden wij weder de gewoonlijcke avondoeffeningen bij en nae deselve het gebed, nae 't uyteynde van dien den coninck nogmaals vermanende dat beter agt behoorde te geven op sigselfs, het leven sijner onderdanen, school en kercke, en in 't bijsonder dat in dese het nodigh was de duyvelsdienaars, waaronder selfs christenen sijn, bij de kop te vatten en in bewaring te nemen tot de tijt van de comst der gecommitteerden alhier, waarvan mij niet veel goets te verwagten was, wijl en sijn hoeren, boeven, sijn egte vrouw selfs een betjaan of duyvelsdienaar was, selfs sulcke godeloosheden over 't hooft ziende, als selfs in desen schuldig; de plotonatta, harkilalon,[14] sijnde een man, aldaar veel quaats brouwende.

Den 26e juny, donderdag, doopte wij aldaar naar gedaane predicatie 28 kinderen en woonde 's avonts weer de gewoonlijcke avondoeffeningen bij.

Den 27e dito, vrijdag, liet ik door den schoolmeester een predicatie uyt Caron voorlesen en verbond door den band des houwelijx drie paar en vertrocken, wijl dien dag aldaar nog mosten vertoeven, dese prauw nog niet in gereetheyt gebragt was, den 28e dito, saturdag, omtrent de middag, door de harde wint aan de wal als op zee sondag 29e, maandag 30e, dingsdag den 1e july, woensdag den 2e dito, en arriveerde omtrent den middagh op *Dauw*.

Den 3e dito, donderdag, gaff den schoolmeester Matteus Franciscus nodige ordres tot het redresseren van de schoole, belastende den kerckenmarinje, tevooren op Dauw, alhier weder sijn dienst waar te nemen, en woonde 's avonds de gewoonlijke oeffeningen bij.

---

13 Verschrijving van de kopiïst, zie de volgende alinea.

14 Vermoedelijk titels van een functionaris in de traditionele religie.

Den 4e dito, gelijck oock van gelijken 's anderen daags, wanneer geraden vond den ondermeester Cornelis Ferdinandus op het goedt getuygen van den coninck met desselfs bobatos den schooldienst – in plaats van Hendrick Tehu, dewelke versogt naar Amboina in sijn dienst te vertrecken en darom van mij stonde medegenomen te werden naar Manado – aan te beveelen. Den meester Pieter Pais, die ik op Dauw vond, als sijnde vrij wat aan de bejaarde kant en daardoor wat gebreckig in 't gesigte, van gelijcke goed gedagt mede te nemen tot de Manado, om aldaar de ordres van de messrs gecommitteerdens omtrent die beyde af te wagten.

Den 5e dito ginck ik weder de schoole op *Boulang Itan* besien en bevond reets het getal der schoolkinderen aldaar vermeerdert tot 80, waaronder 12 meysjes, en ontwaarde dat den opnieuw aldaar aangestelden schoolmeester genoegsaam ijverde, en keerden naar gedaane onderrigting tot het een en het ander 's avonds weder na Dauw.

Den 6e dito doopte ik aldaar naar 't uyteynde der predicatie 4 kleyne kinderen en verbond naar de middag door de band des houwelijx drie paaren.

Den 7e july mosten wij aldaar nog vertoeven tot ons vaartuyg tot ons transport naar de Manado in gereetheyt gebragt. 's Anderen daags, den 8e dito, zijnde dingsdag 's morgens, instapten, onderwegens in 't voorbijgaan op Boulang aanstappende en aldaar een uur wij vertoevende tot refrissering van de scheppers, waarnaar weder reys vorderde en quamen op *Manado* op saturdag den 12e july naar sonsonderganck.

Den 12e dito, wanneer aan land ons begaven en uyt naam van de heeren gecommitteerde verwellekomt wierden, nemende op haar Ed. aanhoudend versoeck mijn logement op de logie, deed ook dien kort berigt van 't slegt comportement en leven dier grooten off landheertjes, en gaf bij die gelegentheyt mijn missive vorens aengehaalt en gelaten in handen van den schoolmeester op Boulang, aan den coopman Daniël Fiers over.

Den 13e dito, sondagh, 's morgens gepredickt in 't Maleysch en naar 't uyteynde van dien gedoopt 4 kinderen. Naar de middag den schoolmeester een Maleytse predicatie doen voorlesen, en naar desselfs uyteynde een kind door 't badwater des doops de kercke Christi ingelijft.

Den 14e dito 's morgens het school besigtigt in presentie van de aldaar sijnde bobatos, de kinderen ondervraagt en wel geoeffent in haare schoolleere gevonden, den meester vigilant in sijn dienst alsook goede getuygenisse vernemende van den ondermeester Matteus Hackio, waaromme de laatste goed vond om te animeren den schooldienst op Minanga onder Tagulanda resorterende aan te beveelen, en in desselfs plaats gestelt Anthony de Melo, ondermeester op Bwool, vermanende de hoofden tot haar pligt. Dede ook eenige wederhoorige kinderen en boschloopers straffen en gaff nodige ordres aan den schoolmeester.

Op 's Compagnies logie gekeert sijnde, gaff aan de heeren gecommitteerdens een lijste over waarinne genomineert waren verscheyde die met heydensche vrouwen, als van heydense die met christenvrouwen als getrouwt huyshielden, bevond het getal der christenen van beyde de negoriën 410, het getal der schoolkinderen op de rolle 52. 's Avonds bevond ik in 't gebed maar 5 à 6 bejaarden, dat doorgaans vrij slegt is op die plaatse.

Den 15e july, dingsdag, gaff ik ordre aan den kerckenmarinje om alle de christenen die wedersijts christenen waren en met den anderen als getrouwt leefden, nevens andere bejaarden in de gewoonlijcke avondoeffeningen bijeen te roepen, gelijck ook dienselfden avond een redelijck getal bejaarden vergadert waren, onderrigtede in de grondstucken des geloofs, de hoofden aldaar oock vergadert tot hare pligt met eenen aanspoorende, waarnaar die bijeencomst naar gewoonte geëyndigt wierd.

Den 16e dito, woensdag, als vooren de avondoeffeningen gehouden, daar wij weder een tamelijcke getal bijeen vonden.

Den 17e dito naar 't uyteynde van de avondoeffeningen, als 't lesen van een Maleytse predicatie, naar gedaane belijdenisse de kercke Christi door den doop ingelijft drie bejaarden.

Den 18e dito 's avonds als vooren de avondoeffeningen bijgewoont, wanneer ons voorquam eene Francisco Tinato, sijnde een diaconie-arme, per maand tot nog toe uyt de armpenningen hebbende genooten 1 rds, dewelcke de diaconie bedanckte onder bewijsing dat van haar selfs kan subsisteeren, waaromme met dese maand july sulx plaats grijpt.

Vond ook goet eenen Constantia, als onwaardig armpenningen wegens dronkenschap en ergerlijck leven, subsidiepenningen te ontseggen en haar kind onder opsigt van een christen ter Godes naam te bestellen en daarvoor een rds per maand toe te leggen, dat met de maand augustus voortganck stont te nemen, zijnde een uyt de diaconys-arme genaamt Patola gestorven in de maand january, den 16e dito anno 1698, boven dese nog resterende een onmagtige genaamt Maria, maandelijx genietende 12 schellingen.

Den 19e july de catechisatieoeffeningen naar gewoonte bijgewoont.

Den 20e dito, sondags, 's morgens in 't Hollants gepredickt en nae de middag in 't Maleyts, en naar 't uyteynde van dien getrouwt 10 paar en gedoopt een kind.

Den 21e dito, 's maandags, was onse meeninge om te vertrecken per Taboekans vaartuyg dat tot geluck aldaar vond, sonder welke anders geen gelegentheyt sonde gehad hebben tot transport naar Tagulanda, dog mosten alhier nog vertoeven wegens de harde zeewint met stercke dijningen, totdat 's woensdags naar gissing omtrent negen uuren instapten en onder Godes geleyt den 23en ons op de reyse begaven en quamen donderdaags in de Straat Bancka, met ons nemende den meester Hendrik Tehu en Pieter Pais, op het aanraden van den coopman Daniël Fiers derselve daar benodigt waren te plaatsen. Halvernagt staeken wij in zee, en arriveerde geluckig, dog niet sonder gevaar wegens de stercke wind en holle dijningen uyt den zuyden, op vrijdag omtrent ten 7 uuren.

Tagulanda

Den 25e july, wanneer van de zeecapitain en andere mindere bobatos verwellekomt wierden, gingen kort daaraan den coninck begroeten, die ons ter tafel nodigde, daar wij ons gaarn toe lieten bewegen, die eere aannemende, rustende het overige van dien dag nevens den anderen dag wat uyt om het lichaam genoeg doorwaeyt te verfrissen.

Den 27e dito, sondagh, predickte ik aldaar in 't Maleyts, sijnde de kercke opgepropt met menschen, naar gedane predicatie door den doop de kercke Christi inlijvende 19 jonge kinderen. 's Namiddags deed ik een predicatie uyt Caron voorleesen door een van de aldaar sijnde meesters, en bragten het overige van dien dag in discoeurs en geselschap van den coninck en eenige sijner rijxgenooten deur.

Den 28e dito, maandag, besag ik het school, vond op de schoolrolle loopen 117, waaronder 17 meysjes, dog na het oplesen van dien sag bijna de helft maar vergadert, waaromme verder ondersoeck doenmaals staakte. Den meester, Paulus Magotto, zijnde t'eenemaal dooff en door die ziekte onmagtig om sijn dienst waar te nemen, waaromme goetgevonden heb in desselfs plaats te stellen den meester Hendrick Tehu, met mij genomen van Manado, latende de verdere dispositie van dien voornoemden meester Paulus Magotto besolding van dien tijt betreft over aan de dispositie van haar Agtbaarhedens, wijl tot nog toe mijnes wetens op desselfs leven niet te seggen valt. Dienselfden dag besag ik weder het school en bevond in deselve 60 kinderen, en die redelijck wel geoeffent, beval dienselfden dag dat den gewesene ondermeester op de Manado, Matteus Hackio, naar Minanga, daar geen schoolmeester was, sig soude begeeven om de schoole, die aldaar in 't wilt liepen, waar te nemen, die ook ingevolge die ordres sig 's andren

daags, den 29e dito, over 't gebergte, door den harden wint over zee de wegh niet kunnende nemen, derwaarts schickte. Voornoemde meester wint 2 rds per maand, heeft een jaar over sijnen tijt, en versoekt vermeerdering van besoldingh.

Den 29en dito besag ik weder de schoole, als wanneer grooter getal van kinderen in deselve bevond, die gelegentheyt waarnemende en de hartneckige en nalatige in 't bijwesen van eenige rijxgrooten straffende, den meester de weg toonende en verdere ordres tot directie en sijn school gevende.

Den 30e dito vertrocken wij 's morgens omtrent 7 uuren met den zeecapitain naar Minanga, dog bijnae halverweeg sijnde waren wij genootsaakt terugge te keeren, door de landwint en holle zee in desen verhindert, en quamen 's avonts weder op Tagulanda, sulx uytstellende tot onse wedercomst van Sangir.

Augustus

Den 2e dito, saturdag, deed ik aldaar een voorbereydende predikinck tot het heylige avondmaal des Heeren, gelijck ook 's anderen daags den 3e dito, wanneer na 't uyteynde der predicatie de dierbare teeckenen en panden van Gods goetheyt uytreyckte aan de aldaar sijnde ledematen, onder welke sig ook vinden lieten lidmaten van het agterland off negorie Minanga, nevens de aldaar sijnde schoolmeesters.

's Namiddags doopte ik aldaar een bejaarde vrouw, naar eyge belijdenisse, en verbond door den band des houwelijx elff paaren, die gantse week aldaar nog moetende vertoeven wegens de stercke wint en sware dijningen, met ons transportvaartuyg niet cunnende in zee steecken, onderwijle de avondoeffeningen als andere gelegentheden tot onderwijs en vermaningen dienstig waarnemend, gelijk oock den 10e dito sondag dien dag des Heeren naar gewoonte vierde, en 's maandags, naar 't uyteynde van de predicatie, een paar door den band des houwelijx verbond, genootsaakt om vanwegen de landwint en een branding aldaar te verblijven totdat

Den 13e dito, woensdag, hoewel niet sonder moeyte, in zee geraakten en ons op reyse naar Chiauw begaven, daar wij met goeden voortganck en harde wind uyt het zuyden en sware dijningen door Godes hulpe geluckig aanquamen, dienselfden dag omtrent sonsonderganck, wanneer door den tweeden van dat bestier verwellekomt wierden.

Chiauw

Den 14e dito besag ik het school aldaar, deed de schoolrolle op dewelke de kinderen loopen oplesen, ondersogt de kinderen en bevond deselve tamelijck door den anderen geoeffent, eenige onder die die redelijck schreven, andere die in 't lesen en haar vraagjens wel gevordert waren, waaruyt de vigilantie van dien schoolmeester konde afnemen, niets tot sijn laste vindende, de plaats tot godsdienst wel met plancken dog slordig opgemaackt, de gedaante van een lompe schuure vertoonende, 's Compagnies logie waarin mijn logement nam meest van desselfs ribben en spijckers berooft, en op sommige plaatsen willende uytvallen. Dienselfden dag begaff ik mij in 't avondgebed, daar wij de gewoonelijcke oeffeningen bijwoonden, sijnde niet dan ervaerenen schoolkinderen versamelt, en beslooten die oeffeningen met het gebed.

Den 15e augustus ginck ik de visite affleggen bij den coninck,[15] bijnae een half uur van 't fort en kercke afwoonende, met denselven een indifferent discours houdende.

Den 16e dito quam den coninck met de tweede en eenige andere van de zijne mij besoecken, bij welke gelegentheyt den koninck bijsonder tot sijn pligt aansporende, en ernstig bestrafte over sijne onbehoorlijcke conduites, eenige stucken hem maar van voorleggende.

[15] Hendrik Daniël Jacobus Rarame Nusa, radja Siau 1687-1703.

Den 17e dito vierde naar gewoonte dien dag des Heeren, en doopte aldaar naar 't uyteynde der predicatie 15 kleyne kinderen, sijnde nog ettelijcke ongedoopt gebleeven die niet verscheenen.

Den 18e dito 's morgens vertrock ik te voet over 't gebergte naar het agterland, wegens de harde wind en nog aanhoudende holle zee ons niet kunnende bedienen van een vaartuyg, en quamen tegens den avond op de *Pehee*, wanneer onse vermoeyde leden een weynig ter ruste begaven.

Aldaar bevond ik den schoolmeester Tomas Naouhi, 't huys van den meester nieuw, dog geen kercke, werdende de gewoonlijcke godtsdienstoeffeningen gepleegt in 't huys van den overledenen koninck, waaromme de nootsaackelijkheyt van een nieuwe kercke aldaar den coninck voorsloeg, die sulx beloofde. Bevond aldaar ook den schoolmeester Caspar Taidi, van Talaut met den coninck herwaarts opgekomen om sijn tegoed hebbende gagie op Manado te ontfangen, en hier nog vertoevende wegens de stercke wind. 's Anderen daags besag ik het school en bevond de kinderen slegt in haare leerstucken, vernam ook dat den voornoemden meester sig ettelijcke dagen op Ouloe onthouden had, sijn dienst soo lang latende op een van sijn schooljongeren staan, waaromme hem over dese nalatigheyt dapper overhaalde.

Dienselfden dito 's naarmiddags doopte ik aldaar naar 't uyteynde van die godsdienstige oeffeningen 41 kleyne kinderen, maakte den coninck ook bekent, naar het uytgaan van de kercke, wijl hier geen koster was, de willekeur[16] van Haar HoogEdelens desaangaande, waarop ook aanstonts een uyt de schoolkinderen tot dit werck wierd aangesteld, mij hier evenals op Ouloe klagten van 't quaat regiment en gedrag des coninx voorkomende. 't Getal der christenen op dese negorie en Canabon[17] nae 't opgeven van den meester sijnde 1111.

Den 20e dito, woensdag, vertrock ik na de negorij *Ondon*, daar ik aangekomen sijnde ontwaarde dat geen schoolmeester was geweest van den tijt van de Heer Camminga[18] tot mijn arrivement alhier, de kinderen in 't wilt loopende. Plaatsede en stelde aanstonts aldaar den schoolmeester Pieter Pais om die schoole aldaar waar te nemen, deed het volk in de kercke versamelen, en naar de gedane godsdienstige oeffeningen doopte aldaar 13 kinderen. En naar aldaar de vereyste ordres omtrent de directie der schoole dien meester had aanbevolen, alsook het hooft met sijn onderhebbende tot haar pligt aangespoort, schepten wij dienselfden morgen daarvandaan met een cleen vaartuyg naar *Lehi*.

Aldaar bevond ik den schoolmeester Balthasar Lossing, dien den Eerw. leraar Gillius Camminga op die plaatse gestelt hadde, sijn school slegt, de kinderen onkundig, had aldaar, soo betuygde tot sijn verschooning, maar drie maanden huysgehouden, accordeerde geheel en al met het aldaar sijnde hooft, woonde tesamen, geen wonder was, van één gedrag sijnde en malkanders quaat bedeckende, welke meester van veele onbehoorlijckheden beschuldigt wierd, dog gelijck sijn school slegt, nog slegter was sijn gedrag, soo in 't stuck van sijn schoolbestier en schoolstraffe, hebbende een tronck in sijn huys waarin de schoolkinderen die niet ter schoole quamen, alsook bejaarden die niet ter gebed quamen met een en twee voeten als van een geweldiger geslooten wierden, sijnde desselfs levenswijse vol onbehoorelijkheden, waaromme goed vond en best oordeelde dien voornoemde schoolmeester naar Manado te senden en aldaar de verdere ordre en dispositie van de messrs gecommitteerdens aff te wagten, als wel verdienende mijns bedunckens tot een exemplaar van anderen behoorlijcke correctie.

---

16 Wens.

17 Het huidige Kanawong, aan de westkust van Siau.

18 November 1697, zie hiervoor, doc. 111.

Dienselfden naemiddag deed ik aldaar ook, als op Ondon, het volk versamelen en doopte aldaar naar 't uyteynde van de Maleytse predicatie 16 kinderen, en begaven wij ons omtrent den avond nae de Pehee,[19] daar wij omtrent den tijt van 't avondgebed aanquamen en na die oeffeningen door den band des houwelijx verbonden dertig paaren, soo op de Pehee als Ondon en Lehi thuyshoorende.

Den 21e augusto 's morgens stapte ik nog eens ter schoole en verloste ses groote en genoegsaame bejaarde schoolkinderen, op belofte dat die weder met nieuwe souden gewisselt werden. In die schoole dan behandigde mij de schoolmeester een rolle der christenen, opnieuw door den schoolmeester en marinjes opgemaakt, op Ouloe tesamen bedragende 1350, buyten welke op verscheydene gehugten, als Bouloe Dilanage, Soa, Sawan, Ditan, Ductin Halda, verscheyde christenen sig onthielden, woonende en levende sonder en buyten godsdienstige oeffeningen, ongetwijffelt haar heydensche en duyvelse vuyligheden weder plegende, waarnaar wij ons weder op weg begaven over 't gebergte naar Ouloe, onderweg een stercke regen en afloop van water halverweg belopende, en quamen met sonsonderganck wacker bevogtigt en doorwatert op *Ouloe*.

Den 22e augusto, vrijdag, den 23e dito, den 24e dito, onderwees ick die weynige die 's avonts in 't gebed vond vergadert naar gewoonte, en woonde 's anderen daags van gelijcken den gewoonlijcke oeffeningen bij. Sondags doopte ik aldaar naar 't uyteynde van de predicatie 43 kinderen en trouwde 36 paren.

Maandag 25 dito, dingsdag 26 dito, woensdag 27 dito, donderdag 28 dito, vrijdag 29 dito waaren wij genootsaakt aldaar te vertoeven, doordien ons vaartuyg tot transport naar Sangir sullende dienen nog niet in gereetheyt en bijderhand was, die wij alle dagen met verlangen verwagtende, wanneer oock den meester Caspar Taidi en Balthasar Lossing haar reyse aannamen, welke laaste in handen gaff een missive aan de messrs gecommitdens op de Manado, waarvan hier de copia inserere

> Aan de heeren gecommitden Daniël Fiers en Jan Walraven de la Fontaine.
> Heer en Vrunden.
>
> Den brenger deses, Balthasar Lossing, te vooren ondermeester op Attingola, nu schoolmeester op Lehi, onder de resortes van Chiauw, per dit Chiaverees vaartuyg overgaande, hebbe goetgevonden derwaarts te senden omdat door sijn ergerlijck en quaad gedrag gans geen stigting, maar in 't tegendeel een quaad voorbeelt gegeven heeft op de Celebes, in 't besonder op Gorontale onder die heydensche mooren, en hier onder dese teere christenen niet regtschapen huysgehouden heeft, billick mijnes veragtens oordelende dat die voornoemde meester tot sijn pligt en dus verbetering door een suspens van een jaar gebragt wierd, waartoe U.E. hulpe versoecke, sullende, soo het geluck heb, mondelinge nader van 't een en 't ander raackende den staat der kercke en het leven der rijxgrooten, gewagen met mijn wedercomst op Manados. Altans danck sij de Almagtige ben ik in gesontheyt, op Chiauw soo lang getardeert op de reyse wegens de harde wint, sijnde van voornemens op den avond van hier naar Zangir te vertrecken. Hiermede affbreeckende blijve naar groete en zegenwensch (onderstont), heeren en vrunden, U.E. dienaar.

Den 30e dito, saturdag 's morgens, arriveerde hier het vaartuyg tot ons transport van hier nae Sangir, daar wij dienselfden morgen instapten om onse reyse te vervorderen, en arriveerde onder gunstig geleyt des Alderhoogsten voorspoedig op sondagh tegens den avondstont op *Tomako*.

---

[19] Het handschrift heeft 'Pheser'.

September. Den 1e maandag besag ik het school, deed de schoolrolle, op dewelke 40 loopen, oplesen, en bevond eenige naar het voorgeven des schoolmeesters door siekte absent, maar 23 schoolkinderen in deselve, die ik ondervragende in haar leerstucken redelijck wel bevond.

Aldaar den schoolmeester Andries Malapanas, door den Eerw. Camminga aldaar geplaatset en naar sijn seggen aldaar maar een maand hebbende geweest, soo lange opgehouden op Chiauw bij gebreck van een vaartuyg tot desselfs transport, bevond oock dat de twee hoofden van die negorije, welkers quaat gedrag in mijn voorgaande berigt[20] genoeg blijkt, weder haar voorgaande levenswijse hadden opgevolgt, dog op en omtrent mijn aancomst aldaar haare boelen hadden weggesonden, om die haar oude vuyligheden toe te decken.

Dienselfden dito doopte ik aldaar naar 't uyteynde van de godsdienstige oeffeningen 23 kinderen en vereenigde door den band des houwelijx 6 paaren, het getal der christenen naar het gegeven des schoolmeesters sijnde 494.

Den 2e september vertrocken wij van daar nae *Manganitoe*, en stapten daar tegens den avond aan land. Wierden door den coninck en eenige van sijn bijhebbende beleefdelijck verwellekomt, en gebragt ten huyse van den schoolmeester, daar wij ons logement namen. Dienselfden dito ginck ik in de gewoonlijcke avondoeffeningen en bevond doenmaals maar 9 à 10 bejaarden vergadert, sijnde het doorgaans zoo zoober in dien pligt gestelt.

Den 3e dito, woensdag 's morgens, besag ik het school, in welke doenmaals 53 kinderen bevond, loopende op de doenmaals sijnde schoolrolle 100, die ik nae naeuwkeurig ondersoek wel geoeffent vond, de schoolmeester goede ordre en vigilantie (soo bij de stucken bleeck) in sijn schoolbestier houdende. Dienselfden dito quam eenen Dirck Oeneman (sijnde een bastaart van den overleden coninck) bij mij clagtig vallen wegens het tractament van den coninck omtrent hem alsook den capitain laut, Johan Cornelis Manumupugs, en den gumelaha[21] Laleda, die in oneenigheyt met den coninck leefden, sijnde den anderen capitain laut, Matteus Tagan, ook een lidmaat van die gemeente, met sijn familie naar Candahaar door den coninck verbannen. Ontwaarde ook dat verscheyde van haar vrouwen gescheyden en in overspel met andere bijwijven leefden, dat op den 17e may anno 1697 een gantse corracorra, van bij de vijfftig christenzielen, onder 't hooft Zodaha, Hohan, Madirie, van Maquitos geschept waren naar 't eyland Meseppe om aldaar duyvelsche diensten en andere strijdende godloosheeden te bedrijven, gelijck ook door den schoolmeester en koster daarin verrast en dus gestoort sijn; van gelijcken dat eenen Hohan Zamaha sulke heydensche godloosheeden gepleegt hadde op Maquita, selfs niettegenstaende den schoolmeester hem daarin had tegengegaan, onder welcke vertrockene (o grouwel) selfs eenige leedematen van die gemeente gevonden wierden, dit alles uyt berigt der schoolmeesteren als anderen.

Dienselfden dito begaff mij tegens den avond weder in 't gebed, daar oock den coninck nevens desselfs vrouw en een goed getal bejaarden buyten gewoonte vergadert waren, en sag dat alles met goede ordre toeginck, naar welke tijts gelegentheyt dese en geene ondervraagde als onderregtede in de grontstucken des geloofs, en dus die oeffeningen met het gebed en singen naar gewoonte deed eyndigen.

Den 4e, donderdag, doopte ik aldaar naar gedaane predicatie 47 kinderen, en verbond door den band des houwelijx 25 paren.

Den 5e dito ginck ik de visite bij den coninck afleggen, daar oock de verdere bobatos en verdere rijxleeden op mijn versoeck vergadert vond. Stelde haer voor hoe dat veele

---

[20] De visite van 1695-1696, Zie hiervoor, doc. 107, sub 23 december/Tamako.

[21] Kimelaha, zie glossarium.

onder haar quade voorgangers waren, en hoe dat veele onder de mindere, jaa, dat selfs te beclagen is, onder de ledematen van dese gemeente eenige die in openbaar overspel leefden, andere in grouwelijcke duyvelsche diensten en andere grouwelen vervallen waren, stelde haar voor de swaarheyt van Godes oordeel en der wereltlijcke regters, sulke doenders waardig, en vermaande haar om sulke goddeloosheden te weren, opdat de name Godes dus jammerlijck onder haar niet gelastert wierd. Versogte ook de behulpsame hand van den coninck tot het vermeerderen van het school, waarnaar ons weder naar ons logement begaven.

Den 6^{en} dito, saturdag, deed ik al het volck ter kercke versamelen en deed een boedprediking, tot voorbereyding van het heylige avondmaal des Heeren dienende. Gelijck ook 's anderen daags, zijnde

Zondag den 7^{e} dito, 's morgens een predicatie deed en 's namiddags door den schoolmeester een predicatie uyt Caron deed voorleesen, de uytdeeling van het heylige avondmaal aldaar uytstellende tot mijn wedercomst van Taboekan, wijl verscheyde ledematen affweesig waren. 's Anderen daags

den 8^{e} dito vertrocken wij naar *Terouna*, daar wij oock 's avonts aanquamen, alwaar bevond den schoolmeester Mauritius Tategos, door den koninck aldaar aangehouden, als ook den schoolmeester Jan Pattilima, van Ternaten derwaarts gesonden, welke laatste ook het school aldaar was waarnemende, waaromme den eersten belaste sig naar sijn bescheyden post op Angir te begeven en den schoolmeester Joannes Makousi van daar naar Lehi te vertrecken in plaats van den schoolmeester Balthasar Lossing, waarvan voorens gewaagt heb.

Den 9^{e} dito besag ik het school aldaar, bevond in deselve bijnae hondert, wijnig affweesig, loopende op de rolle van dien 108, de kinderen nog wijnig in haare leerstucken gevordert, de meeste van dien eerst onlangs ter school gecomen sijnde met de comst van den schoolmeester Jan Patilima, hebbende dat school zoolang als in 't wilt geloopen. Wel waar dat den voornoemden Mauritius Tategos aldaar door dien coninck bij gebrek van een ander was aangehouden, dog die meester is 't eens met dat volk, volght haare conduites op, is veeltijts affwesig uyt sijn school, sig moetende voegen naar die luyden haare hersenen, welkers slaaf hij is, gelijck om die reden dien meester tevooren geplaatset hadde op Ondon, dogh sonder reden, off waaromme weet ik niet, weder gestelt op Angir, daar alsnog is blijvende. Gaff voorts nodige ordres aan den schoolmeester alhier, sijn wijse van leeren, als 't verdere sijn schoolbestier betreffende. Konde dien dag de avondoeffeningen en bedestond niet bijwoonen, wegens onpascelijkheyt, hoewel een redelijck getal bejaarden versamelt waren.

Den 10^{e} september liet ik na de middag de gemeente bijeenkomen, en doopte naar 't uyteynde van de predicatie 59 kinderen. 's Anderen daegs,

den 11^{e} dito, schepten wij met den coninck en den goegoegoe naar 't gehugt *Angir*, besagen de schoole aldaar, en bevonden in deselve 20 kinderen, sober geoeffent, waaromme den schoolmeester onder straffe woorden vermanende van sig bij sijn school en dienst stip te houden. Daarop gaff ik ordre dat de bejaarden met haar kinderen als ook die genegen waren haar in den huwelijcken staat te begeven ter kercke zouden komen, gelijck oock kort daaraan, naar het uyteynde van die godsdienstige oeffeninge, aldaar door den doop de kercke Christi inlijfde 24 kinderen en twee paaren door den band des houwelijx verbond. En naedat wij de ouden en anderen naar tijts gelegentheyt tot haar pligt aangespoort hadden, keerden wij weder en quamen tegens den avond op *Terouna*, daar wij nog dien dag de avondoeffeningen bijwoonden; die bejaarden die doorgaans seer eenvoudig sijn in de grontstucken van 't geloof ondervragende als onderrigtende, en wierd die bijeencomst door het gewoonlijck gebed en psalmsingen g'eyndigt, en begaven

ons met den coninck en verscheyde van de sijne naar ons logement, wanneer mij den coninck berigt deed dat op dien dag een vaartuyg van Talout was aangecomen, die hem kennisse bragt dat den coninck van Touboukan, off immers op desselfs ordre, soo te seggen was, als[22] sijn volck op 't eyland Caraton[23] onder sijn bestier weggenomen had.

Den 12e dito. Terwijl eenige bejaarden Candaresen, op Angir en onder het gebied van den coninck van Terouna thuyshoorende, hadden versogt door den doop de kercke Christi ingelijft te werden, beval dat deselve haar neffens diegeene die van voornemens waren te trouwen in het avondgebed vinden zouden laten, ter welcker tijt wij deselve ook ondersogten in de grontstucken des geloofs, wanneer ons bleek uyt haare ronde betuyging (God kent het herte) haar volle genegentheyt tot het amplecteeren van de christenleere als afweeren van alle heydensche en moorse superstitiën, waarop ook deselve naar het voorleesen van een predicatie als het formulier van den doop der bejaarden door het badwater des doops de kercke Christie hebben ingelijft. De Heere bewege haar hoe lang hoe meer door sijn Geest en cragt des Evangeliums tot heerlijkheyt sijnes naems. Waarnaar wij ook 38 paren door den band des houwelijx verbonden, besluytende die bijeencomst met gebed en psalmsingen.

Den 13e dito deed ik 's namiddags voor die gemeente een voorbereyding en boedpredicatie, en nodigde naar het uyteynde van dien de ledematen van die gemeente tot het genoth van des Heeren avondmaal, dat 's anderen daags stond gecelebreert te werden, onder anderen bijsonder in 't gemoet grijpende Dona Maria Condawoelan, de huysvrouw van den hoekum Matthias, en Dona Clara Dovatangadoen, de vrouwen van Zacharias Paparange, beyde over haar gepleegde duyvelsche diensten, alsook Zariki Lajagoenangin wegens haar overspeligh en ergerlijck leven, als onwaardige leeden.

Den 14e dito predikte ik naar en bij die gelegentheyt en rijkte de dierbare panden en teeckenen van Godes verbont aan den andere leden van die gemeente uyt, alsoock aan degeene die van Angir tot dien eynde herwaarts gecomen waren. De gunstige Jehova wil haar door dat middel, als door de cragt sijnes woords, meer ende meer gaande maacken, en bewercken tot sijn eer.

Den 15e dito begaven wij ons, naardat wij den coninck en verdere grooten yder voor het haare tot haare pligt als voorgangers betaamde hadden aangespoort, weder op reyse en schepten naar *Candahaar*, daar wij 's naarmiddags omtrent ten 2 uuren aan land stapten, wanneer wij ons aanstonts ter school begaven.

Vonden wijnig kinderen ter school, somwijlen maar 5, zomwijlen maar 10 ter school komende, daar nogtans 40 kinderen op de rolle loopen. Uyt het examineren der kinderen, waaraan niet veel moeyte vond, ontwaarde ik dat dezelve weynig off niet wisten, en konde daaruyt wel bespeuren de nalatigheyt van dien schoolmeester, genaamt Anthony Fortadus, schoon deselve zig wilde verschoonen, bijbrengende het dikwils agterblijven der kinderen en de nalatigheyt der ouders, waaromme het hooft en de ouden van dat gehugte ondervraagde, in hoope van regte kennisse te sullen ontfangen van den meesters gedrag, die ook de pot toedeckte, weshalven genootsaakt was dien meester voornoemt scherpelijck te ondervragen en door te halen in verwagting van dat voortaan beter zig bevlijtigen sal in sijn schooldienst.

Den 16e dito quam de coninginne Lololabo mij besoeken, die ik het oordeel Gods voor oogen stelde, als sware straffen die sij te verwagten stond soo haar niet bekeerde van haar duyvelsche en heydensche wandel gelijck selfs sulx gepleegt had ter gelegentheyt van haar kints kints geboorte, en bragte dien morgenstond door met dese en geene te vermanen.

---

22 Leesvoorstel: al.

23 Huidige naam Pulau Karatung, ten noordoosten van Karakelong (Talaud).

Dienselfden dito naar de middag doopte ik naar 't uyteynde van de predicatie aldaar kinderen[24] en trouwde 2 paaren, 4 stux bejaarde die den doop versogten uytstellende wegens haare oncunde, deselve den schoolmeester aanbevelende.

Den 17^{en}, den 18^{en}, den 19^{en} moesten wij alhier nog vertoeven vanwegens den harden wind en stercke aanbranding, totdat wij saturdagh den 20^{en} dito nog met groote moeyte ons vaartuyg in zee kreegen en ons op reys begaven naar *Taboekan*, daar wij tegens den avond aan land stapten.

Den 21^{en} dito, sondag, heb ik gepredickt voor de gemeente, en naar 't uyteynde van dien gedoopt eenige kinderen. 's Namiddags liet ik den schoolmeester, Lucas Fortadus, een predicatie uyt Caron voorleesen, om te sien off sulx van hem met goede stigtinge en ordre betragt wierd, en doopte weder eenige kinderen.

Dese nagt wierd ik uyt mijn slaap wacker gemaackt en gestoort door het singen en schreyen op sijn heydensch over de affgestorvene Cornelia Papoentaam Lange, waarop aanstonts, als sulx strijdig met den christenleere, heenen sond den schoolmeester met een van mijn oppassers, daarnae selfs in persoon derwaarts stappende, vindende het ganse huys vol ende rontsomme met een meenigte waackers en huylders beset, die daarover aansprack en vermanende, werdende van haar bedanckt, onder belofte dat noyt sulx meer soude opvolgen, dog dat sijn maar woorden en beloften voor een tijt.

Den 22^{en} dito quam mij de goegoegoe David Pandjallang nevens den ketjel[25] Cosensa van Mengondanon[26] met desselfs bergvolkeren van Ridanon mij besoeken, dewelke een weynig geseten hebbende affvraagde tot wat eynde hier gecomen en soolang vertoeft, en of yts te verstendigen had aan den Agtb. Heer gouverneur en sijn E. raat op Ternaten. Verstont en kreeg niet anders tot narigt als dat alleen gekomen was om sijn oom, den goegoegoe David, te besoecken.

Dienselfden dito 's avonts begaven wij ons na 't huys van den coninck, daar wij desselfs grooten ende ouden onder die volkeren vergadert vonden, stelde haar voor en maackte bekent het quaad gedrag en leven van veele, en hoe noodig dat soodanige ten exempel van anderen gestraft wierden, versogte hulpe om de schoole te vermeerderen en vermaande haar tot haar pligt en betragtingte van 'tgeene tot redres van de godsdienst vereyscht wierd, wanneer ook den coninck mij een cleen trouwbriefje mij vertoonde, door den heer gouverneur onderteeckent, welk houwelijck doenmaals van alle die bijeen waren met gejuyg gebillickt wierd.

Denselfden avond woonde ik de gewoonlijcke avondoeffeningen bij, daar wij een goed getal vergadert vonden, onnosel in kennisse, en soo veel doenlijck deselve na gelegentheyt des tijts onderrigtende.

Den 23^{e} dito besag ik het school aldaar en bevond in deselve 76 kinderen, op de rolle loopende 106, bevond niets tot laste van den schoolmeester, soo uyt de bobatos als 't examineren der kinderen.

Het getal der christenen op Taboekan na het opgeven van den schoolmeester 1590, buyten diegeene die op de eylanden als gehugten in 't bosch, die meer als 1000 uytmaakten, te sijn.

Den 24^{e} dito vertrocken wij, den coninck, van Taboekan, en schepten naar Zaloerang, onderweeg op *Couma* aangierende. Een wijnig aldaar geseten hebbende versogt den coninck dat een van mijn bijhebbende oppassers wilde medegeven tot geselschap van den hoekum en eenige manschap om een misdadige geweldige op te soecken, die een uur à twee te vooren eer wij aldaar aangeland waaren een van 's coninx slaven met twee doo-

[24] Aantal niet gegeven.
[25] Ketjel = kaitsili, zie glossarium.
[26] Mindanao.

delijcke quetsuuren tot de dood gequest hadden, sijnde den dader een van ’s coninx van Magnitoe slaaven, dog quamen tegens den avond onverrigter zaacken wederom, sijnde den moordenaar op de vlugt.

Dien dag besag ik aldaar het school, en bevond daarinne 26 kinderen, op de schoolrolle loopende 34, ondervraagde deselve en ontwaarde dat deselve tamelijck in haare leerstucken geoeffent waren. ’s Avonds doopte ik in de avondoeffeningen twee bejaarden naar eygen belijdenisse, eenige wegens haare oncunde uytstellende, alsook 14 klijne kinderen. Dien naght verbleven aldaar en vertrocken ’s anderen daags,

den 25e dito, naar *Salourang*, daar wij aanquamen naar de middag, daar wij de schoolkinderen, hoewel kleyn in ’t getal, ondervraagden, en in de avondoeffeningen doopte 22 kinderen en trouwde 21 paaren.

Den 26e dito quamen wij ’s morgens op *Menaloe*, daar wij aanstonts ter school stapten, daar wij 20 kinderen in vonden, loopende 28 op de schoolrolle, waaronder sommige lesen en schrijven konden, geene haare vraagjes, andere met spelden geadvanceert waren, waarnaar die gemeente bijeen vergaderde in de gewoonlijcke godsdienstplaats, de gewoonlijcke godsdienstoeffeningen met deselve bijwoonende, en nae het uyteynde van dien doopende 16 kleyne kinderen en trouwde 22 paren. Dienselfden dito vertrocken wij van Manaloe en quamen op *Coulours*. In de school bevonden wij 24 kinderen, zijnde dese schoolmeester, alsook die van Manaloe, eenvoudig, en slaven van dien coninck van Taboukan. Waaromme sulx wel ligt van de schoolkinderen aldaar te dencken is, als niet veel uyt sulke ongeoeffende leermeesters onderregt werden. ’s Avonds in de gewoonlijcke avondoeffeningen doopte wij aldaar 10 kinderen en trouwde 13 paaren, en naardat die ten eynde met gebed en psalmsingen gebragt waren, stapten wij aanstonts in onse schepprauw en quamen nog naar gissing omtrent ten 9 uuren ’s avonds op *Couma*, daar wij ’s anderen daags,

den 27e dito, naar ’t uyteynde van de predicatie door den band des houwelijx verbonden 15 paaren. ’s Namiddags begaven wij ons weder op reyse naar Taboukan, daar wij ’s avonts aanquamen.

Den 28e dito, sondag, predikte ik voor de gemeente en doopte naar ’t uyteynde der predicatie verscheyde kinderen, tesamen soo die op den 21e als op den 28e gedoopt heb 70 bedragende. ’s Naarmiddags woonde ik van gelijcke de gewoonlijcke godsdienst bij en bragten dus dien dag des Heeren naar behooren deur.

Den 29e dito quamen den koninck mij besoecken, wanneer hem bij die gelegentheyt voorstelde het quaat en disrespect dat voor hem selfs, als misnoegen bij de E. Compagnie, stont te ontstaan uyt sulk een verschil en oneenigheyt tusschen hem en den goegoegoe David Pandjallang, waarin door den capitain laut Gingan en Sedaha Malam, als ’s coninx oorblaser en stoockebrander, niet weynig aangeset word, dat het ’s Compagnies genoegen was dat sijn rijxleeden, en bijsonder een goegoegoe, yder naar haar respect bejegent wierden, kortom doelde met mijn redenvoering om dat verschil te beslegten, de vreede tusschen die twee te wercken en dat vier van oneenigheyt te dempen. ’t Welk nogtans wijnig ingressie bij hem had, ook ’s anderen daags genoegsaam bleeck wanneer

den 30en dito de koninck mij liet bedancken voor de gedane vermaningen, met bijvoeging dat dat wel was, maar dat alles wat daarvan quam sijn eygen selfs raakte en betreffen soude. Dienselfden dito quam den coninck mij ’s avonts in persoon versoeken om als lidmaat van Gods kercke aangenomen te werden, dog most sijn versoek in desen affslaan, terwijl nog oncundig in de grontstucken des geloofs is, en ook niet veel goets van sulke lieden haar wandel te wagten is, maar wel te wenschen.

Den 1e october trouwde ik aldaar nae ’t uyteynde van de predicatie, waaronder oock den coninck, 78 paaren.

Den 2e dito, den 3e dito, den 4e dito mosten wij aldaar vertoeven, omdat wegens het houwelijxfeest des conincks geen volk om onse reyse te vervorderen konden bekomen, waaromme oock 's anderen daags aldaar nog verbleven.

Den 5e dito doopte naar 't uyteynde van de predicatie een bejaarde naar eyge belijdenisse, alsoock twee kleyne kinderen, en oock een 's namiddags.

Den 6e dito vertrocken wij van Tabouckan en schepten naar *Mattani*, oock onder 't bestier van dien coninck behoorende, daar wij 's avonds naar sonsonderganck arriveerden.

Den 7e dito besag ik 's morgens het school aldaar en bevond de kinderen redelijck wel geoeffent, kon niets tot laste van dien schoolmeester aldaar vernemen, waaruyt besloot dat sig na sijn kennisse in sijn school- en kerckendienst bevlijtigde.

Dienselfden dito 's namiddags doopte ik aldaar naar 't uyteynde der predicatie 15 kinderen en bevestigde in den houwelijcke staat 8 paren, waarnaar oock de leedematen van de gemeenten Godes aldaar nodigde, onder behoorlijcke vermaningen, tot het genoth van des Heeren heyligen avondmaal, dat des anderen daags stont gecelebreert te worden, gelijck oock

den 8en dito, 's woensdags, de dierbare panden van Godes goetheyt naar gedane predicatie bij die gelegentheyt heb uytgereyckt. De gunstige Jehova wil dat een cragtig zielprickel laaten sijn tot haar boetveerdigheyt. Het getal der christenen alhier na de rolle is 589.

Den 9en dito vertrocken wij 's morgens van Mattani en quamen 's avonds op *Maganitoe*.

Den 10e october stapte ik aldaar in 't school, 'twelk vergroot en vermeerdert bevond t'sedert mij affweesen tot 150. Sag oock dat reets deuren aan de kercke gemaackt, den predikstoel opgeregt was en omtrent de vloer en verdere toerusting derselver verscheyde besigt waren.

Den 11e dito doopte ik aldaar nae 't uyteynde der predicatie 4 kleyne kinderen. 's Anderen daags, zondagh

den 12e dito, deed ik aldaar aan de ledematen van die gemeente het hijlig avondmaal des Heeren, verscheyde onder deselve onwaardig geoordeelt hebbende, als voorengemelt, om haar duyvelsche diensten als ergelijcke wandel, die dierbare teeckenen en panden Godts toe te reycken.

Dienselfden dito omtrent den avond stapten wij weder in ons vaartuyg en begaven ons op reyse naar Manado, eerst op de Pehee onder Chiauw op

den 13e dito, 's maandags, omtrent 4 uuren, aanlandende tot vervrissingh van de scheppers genoodsaackt sijnde aan te leggen, daar wij ook aanstonts in 't school gingen, dog nog schoolmeester nog kinderen ter school sijnde, den schoolmeester naar Ouloe gestapt, soo sijde, om hulpe te versoecken van den doenmaals aldaar sijnde zergiant, waarover hem niet wijnig bestrafte over dese sijne nalatigheyt.

Den 14e dito doopte ik aldaar naar gedaane godsdienstoeffeninge 6 kinderen, en vertrocken dien avond nog na Tagulanda, 's nagts omtrent ten 2 uuren op het agterland dese negorije *Minanga* aan land stappende.

Den 15e dito gaff ik ordres aan den aldaar nieuw gelegden schoolmeester het schoolbestier betreffende, en doopte 's namiddags naar 't uyteynde der predicatie kinderen,[27] vermanende het hooft en de ouden van dat gehugt tot haar pligt, en schepten nog dienselfden dag vandaar na *Tagulanda*, daar wij tegens den morgenstont aan land stapten, den 16e dito, den 17e dito, den 18e dito aldaar nog moetende vertoeven wegens de stercke zeewint, onderwijlen de catechisatieoeffeningen ter gelegentheyt waarnemende. Den 19e oktober predikte sondags 's morgens en doopte naar gedane predicatie 17 kinderen en

[27] Geen aantal gegeven.

trouwde 3 paren. 's Namiddags door den schoolmeester Hendrick Tehu een predicatie uyt Caron aangehoort, daar wij alles in goed stigting en ordre zagen toegaan.

Den 20e dito, den 21e dito, den 22e dito nog moetende verblijven wegens de aanhoudende stercke wind en branding, bestededen die dagen met de bejaarden en ledematen van Gods kercke, als bobatos selfs, in de grontstucken des geloofs, in de kercke tot dien eynde versamelt, te onderrigten.

Den 23e dito was het weer aan 't bedaaren en vonden gelegentheyt met ons Taboekans[28] vaartuyg in zee te steecken en de reyse naar *Manado* te vervorderen, gelijck ook Gode zij danck 's avonts omtrent 8 uuren sijnde vrijdags den 24e dito aldaar aanquamen.

Den 25e dito deeden wij de messrs gecommitdens uytgeley tot aan strant, die ons berigt deden dat 's Compagnies jagtje den Aardenhout eerstdaegs stont herwaarts te stevenen, die wij oock met lijdsaamheyt verwagteden.

In die tijt van ons verblijff aldaar de weeckelijxe als dagelijxe avondoeffeningen als predikinge op sondaags waarnemende, door den doop de kercke Christie aldaar op dese en geene sondags inlijvende 14 kinderen, tusschen welke tijt oock berigt kreeg van den schoolmeester van Maganita van de oneenigheeden die daar geresen waren tusschen dien coninck en die van Taboukan; kreeg ook kennisse door den schoolmeester Jochem Boobaart dat het nog even slegt op Boulang als mij gebleecken was bij mijn aanwesen aldaar gesteld was. Wanneer wij oock een noodruftige weduwe, genaamt Catharina Lite, tot onderhoud van haar en desselfs kind toegelegt hebben uyt de armpenningen per maand 12 schellingen, met de maand december 1698 aanvangh nemende.

Totdat wij den 8en december in 't jagtje den Aardenhout instapten, met onse bagagie, en geluckig naar sooveel omswerven den 13en van die maand op Ternaten aanquamen, Gode zij lof en dank.

(Onderstont) Accordeert (was getekent) Jan Walraven de la Fontaine secretaris.

114. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian en Batjan door ds. Gellius Cammiga. Ternate, 27 mei 1699.

NA, VOC 1622, fol. 43-47.

Berigt wegens de kercken en schoolen gelegen op d'eylanden van Macquian ende Batchian, gedaan door den predicant Gillius Camminga in den jare 1699 en overgelevert aan den E. Agtb. Heer Gouverneur Salomon Lesage op den 27en may anno 1699.

Macquian

February. Dyngsdag den 24e dito vertrocken 's avonds omtrent halff ses van Ternaten met de chialoup de Lastdrager, en geraackten 's anderendaags middag op Macquian.

Woensdag den 25e dito bevond men 's namiddags in de school drie kinderen, welke bidde 't onse vader, wetende de twaelf articulen des geloofs, twee kennen de wet des Heeren.

En vermits men onse pligt van godsdienstigheyt wegens de affwesentheyt des volks, die besig waaren met haare thuynen, niet wel en nae behooren konde verrigten, vond men goed van daar te vertrecken en onse kerckelijcke visite eerst op Batchian aff te leggen, en daarna Macquian weer aan te doen.

Maart. Men ligte dan onse anckers van de Macquianse rheede, en na eenige dagen seylens geraakte men op Batchian, alwaar men omtrent den middag op den 2 maart aan land stapten.

[28] Het afschrift heeft hier 'Toeboekans'.

Batchian

Dingsdag den 3^{en} in 't avondgebed 3 mannen, 12 vrouwen en 11 schoolkinderen, en men liet doenmaals den schoolmeester sijn pligt waarnemen.

Woensdag den 4^{en} des voormiddags in school 11 kinderen. Alle weten se 't onse vader, 10 kennen 't geloof en wet des Heeren, ses bidden alle gebedens soo voor als nae den eeten, des morgens en 's avonts, de beyde vraagjens uyt Ichtitsaar: wie heeft uw geschapen, en: wat gelooft ghij van God, en Caron met alle haare texten.

's Avonds in 't gebed 7 mannen en 20 vrouwen, 11 schoolieren, en men had voorgenomen de bejaarde voor het gebed te ondervraagen in de gronden onser christelijcke religie, dog de donckerheyt overviel ons, daarom men liet den schoolmeester sijn pligt doen.

Donderdag den 5^{en}. Des voormiddags in school 11 kinderen, waarvan drie den geheelen cathagismum opseggen, andre drie tot op de helft, 5 leesen en een schrijft.

's Avonds in 't gebed 6 mannen, 14 vrouwen. Doenmaals ondervraagde men de vrouwen in de gronden van den godsdienst, als 't onse vader, de articulen des geloofs en wet des Heeren, 'tgunt sij alle bijnae wisten, alsook de vraagjens van Caron met haare texten, en wij eyndigden onse godsdienstigheyt met gebed, gesang en zegen over het volk.

Vrijdag den 6^{en}. Des voormiddags in 't besonder g'examineert vier ledematen in de stucken onser religie, als onse vader, gelove ende wet des Heeren alsook de vraagjens van Caron, en aangaande haar leven en wandel, 'twelk alles tamelijck was, alwaaromme men haar heeft genodigt tot de tafel Jesu Christi op eygene beproevinge, om te ontfangen de teeckenen en zegelen van Gods goetheyt en genade. 's Avonds in 't avondgebed 11 vrouwen, 3 mannen, en dikwils gemelte schoolkinderen, men liet den schoolmeester nae ordinaire ondervraging uyt Caron 't gebed doen.

Saturdag den 7^{e} werd hier, vervolgens een oud gebruyck, geen gebed gedaan, dewijl alsdan de inlanderen besig sijn met haar huysgesin te voorsien met water en brandhout.

Sondag den 8^{en} des voormiddags in 't Hollants gepredikt, en na de predicatie met het heylig water des doops de gemeente Jesu Christi ingelijft 4 kleyne kinderen.

Des naemiddags in 't Maleyts, en daarop de teeckenen van Godes genadenverbond uytgereykt aan ses persoonen, met name Josua Feylingius en sijn vrouw Anika Bay, Domingus Manges, Evert Pietersz, Domingo Perera, Martyn Capaya.

Maandag den 9^{en}. Een seecker vrouwspersoon met name Margarita, nu lange met melaatsheyt van God sijnde besogt, ende tot nogh toe van haaren vaeder onderhouden, versoeckt (vermits haar vader oud werd, ende genoeg met sig selven te doen heeft te konnen bestaan) aan de broederen der diaconen dat haar maandelijx onderhoud mogte werden toegelegt.

Doenmaals ondsloeg men een jongen van den schoolganck ende men gaff aan de andere schoolieren speeldagen. Den schoolmeester Domingus Mangus neemt sijn dienst met alle ijver en naarstigheyt waar. Alhier dan alsoo onse godsdienstige zaacken verrigt hebbende, begaf men ons tegens 't naken van den avond na de chialoup de Lastdrager, en men bevond aldaar het volk besig met haare ladingen in te nemen, alsoo dat men tot den 11^{en} dato, woensdag 's namiddags, vertoevende onder zeyl geraakten.

Saturdag den 14^{en} sijnde onstuymig weer uyt den noorden, welke sig meer en meer verhefte tot een stercke storm. Naedat men nu waren geraackt, met over en weer te zeylen, off laveren, tusschen Macquian en Toseho, bevond men den mast gescheurt en onbequaam om langer de zeylen te konnen draagen, vresende alles door desen storm van boven te sullen geraacken, waaromme de scheepskundige resolveerden met cleyn zeyl weder te keeren nae Batchian, vanwaar wij waren gecomen, gelijck dan oock sulx geschied, ende men geraakte des andren daags, sondags den 15en dito, 's avonds omtrent 8 uuren aan lande.

Dingsdag den 17^{en} vertrock men voor de tweede maal van Batchian, 's naemiddags omtrent 4 uuren, met een inlands vaartuyg nae Macquian, alwaar men den 21 dito saturdag 's avonts omtrent 5 uuren aan land stapte.

Macquian
Saturdag den 21^{e} in 't avondgebed 7 persoonen en de schoolkinderen, en men liet voor dien tijt den schoolmeester sijn ordinaire pligt waarnemen.

Sondag den 22^{e}. Des voormiddags eene predicatie voor 't volk gedaan, te weten 5 mannen, 6 vrouwen en 4 schoolkinderen. 's Namiddags in 't gehoor versamelt 6 mannen, 10 vrouwen en 5 scholieren, en nae gedane predicatie door den heyligen doop des waters de gemeente Gods ingelijft een kleyn kind.

Maandag den 23^{e} 's morgens in school 5 kinderen. Dese bidden 't onse vader, weten het gelove en wet des Heeren, 2 van dese bidden 't morgen- en avondgebed, 2 beginnen te lesen en een leert de letteren. Daarna deed men de bejaarde versamelen, 3 mannen en 10 vrouwen quamen bijeen, waaronder waren 5 ledematen die ter tafel Jesu Christi gaan, die men dan ondersogten in de gronden onser christelijcke religie, als onse vader, gelove en wet des Heeren, 'tgunt sij alle redelijk wisten, behalven een seer stockoud man, die wegens sijn ouderdom niets kan leeren. Oock beantwoorden sij de vraagjes van Caron, sommige met alle haar texten, alsoock een groot gedeelte van het vraagboekje Aldegonde, waarop men dan haar die ter tafel Jesu Christi souden gaan nodigde op haare eygene beproevinge tot het ontfangen der teeckenen en zegelen van Gods genadenverbond. Des namiddags gepredikt voor 9 vrouwen en 4 mannen, ende nae de predicatie de panden van Gods goetheyt uytgereykt aan dese navolgende persoonen: Philip Jansz en sijn vrouw Grietje Wilhelms, Jan Parera, Cornelia Antonia, Juliana Taidi.

Den schoolmeester, Jan Parera, neemt sijn dienst wel en ijverig waer. Aangaande een persoon genaamt Mousa, bij ons welbekend, die seer gaarne van het Moor- tot het Christendom zoude willen overgaan, heeft men op Macquian soodanigen berigt in haare tale geschreven, te weten Arabisch, verkregen, 'twelk getranslateert in onse tale luyd als volght:

> Dit geschrift vermelt dat den sengadje ende bobatos mitsgaders alle de oude leeden van de negorij Macquian aan de heer predicant te kennen geven dat die Mousa een dienaar is, edogh desselfs meester is uyt de negorije Bage, egter door den sengadje in vrijdom. (Onderstont) 't merck van Baka vader van Mousa, en die van desselfs meester.

Dingsdag den 24^{e} 's morgens vroeg met 't opgaan van de zon vertrock men van Macquian, en geraakten woensdag den 25^{e} dito 's morgens omtrent halff sevene aan land op Ternaten, waarover Gode sij loff, eere en danck.

(Onderstont) Ternaten ten Casteele Orangie den 27^{e} may anno 1699, (was geteeckent) Gellius Camminga (en daaronder) Accordeert (geteeckent) Jan W. de la Fontaine secretaris.

115. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate 25 augustus 1699.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, ongefolieerd.

Eerwaerde, godsaelige – – –

Wij hebben den 14[den] april deses jaers U.Eerwaerdens aengenaeme missive de dato den 5[den] january[29] bij occasie der geluckige overkomste van den Eerw. D. Feylingius behouden ontfangen, waeruyt wij onder andere tot ons besonder genoegen en blijtschap ontwaert hebben den bloeyenden voortganck van Godts dierbaere kercke aen het vigilante en trouwe opsicht van U.Eerw. toevertrout. De Here laet deselve daegelijcks hoe langer hoe meer tot sijne heerlijckheyt in volmaecktheyt toeneemen.

Van den staet der gemeente alhier en konnen wij voor tegenwoordig U.Eerw niet veel anders berichten als dat alle goede middelen tot het best en welweesen derselve werden waergenoomen, soo door vermaenen als onderwijsen, welck laeste hier aen 't Casteel met drie predicatiën 's weeks verricht wert. Den Eerw. Johannes Stampioen is den 28 april ingevolge van haer HoogEdelens ordre met het jachtje de Schaepherder van hier nae Banda vertrocken, alwaer sijn Eerw in de maent juny geluckig is aengelant, met wiens aenkomste D. Bierman weder kort daernae tot sijn oude gemeente in Amboina vertrocken is. Onsen medebroeder D. Gellius Camminga, onaengesien van haer HoogEdelhedens tot Batavia gelicentieert sijnde om dit jaer een springtochtje derrewaerts te moogen doen, is wegens sijn aenstaende vojagie nog geheel twijffelachtig en onseeker, bij toeval dat het jachtje de Schaepherder van haer Achtbaerheedens alhier ten dienste van dit gouvernement is geprojecteert om tot het aenstaende jaer over te blijven, waerdoor het nu voor sijn Eerw. beswaerlijck sal weesen tot sijn gemack te konnen vertrecken.

Wij bedancken U.Eerwaerdens vriendelijck voor de beleefde communicatie van de getroffe vreede in Europa.[30] Wij hoopen en wenschen dat deselve, nae het vergieten van sooveel menschenbloet, aen ons lieve vaderlant ook soo veel te seekerder en bestendiger sal weesen. Van de reden waerom de capiteyn Ockerse[31] en sijn huysvrouw tot U.Eerw. sonder kerckelijcke attestatie sijn overgekoomen, konnen wij U.Eerw. niet met veele besonderheeden berichten, ter oorsaecke dat de meeste leden waeruyt de kerckenraet te dien tijde bestont wanneer deese resolutie tegens capiteyn en juffrouw Ockerse wierd genoomen, niet meer hier tegenwoordig sijn, sijnde een hiervan elders met de wooning vertrocken ende een tweede overleeden. Het eenigste bescheyt dat wij hieraf aen U.Eerw. konnen aenschrijven is dit voornaementlijck, alsdat wij hebben in het kerckelijcke resolutieboeck bevonden dat den kerckenraet in haer vergaedering van den 20 september anno 1697 deese voornoemde persoonen haere attestatie geweygert heeft. Wat hier nu van de wettige oorsaeck geweest sij, valt ons gantsch swaerlijck te gissen, versoeckende hier beneevens op U.Eerw. haer persoonen tot het weeder toelaten tot des Heeren Avontmael volgens eygen welgevallen te willen handelen, 't welck ons gantsch aengenaem sal weesen.

Tegen het aenstaende jaer sullen wij een nette ende pertinente lijst van alle de dorpen en christenen op de buyteneylanden woonende ende hier onder 't gouvernement van Ternaten resorteerende U.Eerw. toesenden, begeerende vriendelijck op U.Eerw. tot soo lange gedult te willen hebben. Deesen jaere isser geen predicant tot het doen der visite van kerck en school gesonden, omdat de gemeente bij het vertreck van D. Camminga (waeraf men nu nog geheel onseeker is) wel vijf of ses maenden sonder eygen leeraer soude hebben moeten ontbloot weesen.

Hiermeede – – – den kerckenraet van Ternaten, en uyt aller naem Gellius Cammiga syn. p.t. praeses, Abraham Feylingius syn. p.t. scriba, Jann Roelinck ouderlinck.

Ternaten den 25 augusti anno 1699.

---

[29] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 288.

[30] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 112.

[31] Kapitein Wouter Ockersz, arr. Batavia 1691 als luitenant, wegens wangedrag gesuspendeerd van zijn militaire functie van juli 1697 tot juni 1698, repatrieert 1707.

116. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, z.d. [april /mei 1700].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 338-341.

Eerwaerde, godtsaelige – – –

't Was den 19de february dat wij U.Eerwaerdens geëerde en welgewilde letteren gedateert van den 21 december des voorleeden jaers 1699[32] met de behouden aenlanding van het schip Oosthuysen ontfingen, dewelcke ons niet wijnig deeden verblijt sijn over den goeden staet van U.Eerw. persoonen, waerin wij wenschen dat U.Eerw., ten beste van Godts kercke, nog een lengte van jaeren onophoudelijck moogen voortgaen.

De reeden, waerom wij U.Eerw. het voorleedene jaer van den toestant onser kercken, soo hier als op de buyten-eylanden, geen behoorlijcke openinge hebben connen geeven, is genoechsaem in onse laeste missive, aen U.Eerw. gesonden,[33] uytgedruckt, ende alhoewel wij doenmaels beloofden een pertinente ouverture in dit loopende jaer van het voornoemde subject U.Eerw. te sullen toesenden, soo sullen echter de onmachtige middelen, die wij niet ruymer tegenwoordig als te dier tijde bij der handt hebben, ons seediglijck dienen te verschoonen door U.Eerw. heusche beleeftheyt. Want aengesien den Eerw. D. Gellius Camminga sig sijn vertreck nae Batavia met de laeste besending van het vergangen jaer vastelijck had voorgestelt, alschoon sijn Eerw., bij gebreck van een bequaem transport, buyten onser aller verwachting is genootsaeckt geweest nog een jaer over te blijven, soo isser tot heeden toe, om die bovengemelde reeden, geen kerckelijcke visite gedaen, ten eynde de gemeente alhier aen het Casteel, bij het doenmaels waerschijnelijck aenstaende vertreck van D. Camminga, niet geheel sonder een predicant mogt werden gelaeten. Dat men nu soude willen voorgeeven dat de visite in het laest van september bij het toevallig overblijven van sijn Eerw. niettemin sijn gewoonlijcke cours en voortganck soude connen genoomen hebben, sulcks moet van U.Eerw., beneevens ons, maer voor een imaginaire opinie werden gehouden, aengesien het saysoen daertoe, soo niet geheel, immers wel meest ten grootsten deele albereyts verstreeken was. Want terwijle het soodaenige periculeuse visitens sijn, voor welckers gevaerlijcke omswervinge, soo van het eene eyland nae het andere, men ordinair een half jaer dient vast te stellen, ter oorsaeke dat de kercken die gevisiteert werden aen verscheyde streeken van 's weerelts oort geleegen sijn, de eene in 't oost en de andere in 't noorden, en soo vervolgens, soo dient hiertoe wel nauwkeuriglijck de bequaemste tijt van het jaer te werden vercooren, ende aldus sullen U.Eerw. seer lichtelijck considereeren de reeden waerom de visite tot nog toe heeft moeten stilstaen.

Wij konnen nevens U.Eerw. ook seer wel begrijpen, dat het achterblijven van een visite de saecken der kercken meerder terugge stelt dan twee andere daerop volgende visitens magtig sijn het slechte verval te konnen herstellen ende verbeeteren. Doch ten deesen opsichte sijn wij excusabel, aengesien de oorsaeck hieraf het gebreck van geen genoechsaeme presente leeraeren is toe te schrijven om dit uytgebreyde Moluckische Christendom soo met leeringen als onderwijsingen op een wenschelijcke wijse te konnen bijspringen, waerover men al voordesen, bij verscheyde rijsen, aen U.Eerw. geklaegt heeft. Dat nu de gedaente der kercken in Banda, op de Z.O. en Z.W. eylanden,[34] soo erbarmelijck en desolaet gestelt is, volgens U.Eerw. missive, daerover hebben wij ons met reeden meer te bedroeven als te verwonderen, 'twelck ook (God betert) niet veel

[32] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 345-346.
[33] Zie hiervoor, doc. 115.
[34] De Zuidooster- en Zuidwestereilanden, ten zuiden van de Banda-archipel gelegen. Met het oog op de bezoeken aan deze eilanden werd ds. Cammiga naar Banda verplaatst, waar hij echter reeds twee maanden na aankomst overleed.

anders eerstdaegs ten goede staet te veranderen, ten waere die eylanders de middelen, onder Godes seegen tot haere saeligheyt verordineert, in 't aenstaende ruymer tegemoet saegen, terwijl voor een christelijcke algemeene stock-regel moet werden vastgestelt dat God, die het eynde heeft gewilt ende beslooten, tegelijck de middelen tot datselve eynde vereyscht sijnde, het seekerlijck voor onmoogelijckheyt ende ongerijmtheyt te houden het eene sonder het andere te willen.

Hoedaenig nu de gestalte van die gemaeckte naemchristenen buyten Ternaten op de eylanden gestelt is, onder dewelcke het grootste getal alleen de bloote naem sonder de daet draegt, sullen U.Eerw. seer lichtelijck konnen afneemen uyt de naevolgende getuygenissen van de laeste gedaene visitens, soo van den Eerw. D. Johannes Stampioen, nog jongstleeden den 2 juny 1698 gedaen op de eylanden Tagulanda, Chiauw, Sangir, ook op een seeker gedeelte van de cust Celebes,[35] alsmeede uyt het rappport van D. Gellius Camminga, de dato den 11 january 1697.[36] Haer Eerw., alsook den Eerw. van Aken saliger,[37] getuygen eenparich dat de meeste plaetsen vervult sijn met heydensche grouwelen, bijgeloovigheeden, onweetentheyt en eyverloosheyt in saecken van religie en godtsdienst, van leeven en seeden ongebonden, in somma ende ten korsten gesecht, om nu geen andere boose hoedanigheeden meer op te tellen, breeder in de rapporten van haer Eerw. vermelt, het is een rechte woestijne ende wildernisse van allerley vuyle mismaecktheeden, waeruyt dan U.Eerw. klaerlijck konnen besluyten wat van den roem en de breede uytmeetinge te oordeelen sij, die D. de Leeuw met het planten van dit eerste Christendom heeft wereltkundig gemaeckt, alle welcke christenen sijn Eerw. in het jaer van 80 voor een seer heerlijck en bloeyendt Zion heeft uytgeroepen.[38] Of sijn Eerw. nu over dese eerste institutie ende oprichting van deese gemeentens sig met een ijdele hoveerdije, buyten alle waerheyt van saecke, verhoveerdigt heeft, om hierin quansuys wat groots geacht te weesen, dan of deese christenen van haer voorigen en eersten eyver geheel sijn ontaert en afgeweeken, sulckx valt voor ons beswaerlijck te gissen, sijnde eeniglijck maer ons oogmerck om U.Eerw. bij deesen te informeeren hoe den Eerw. kerckenraet alhier in Ternaten uyt de telkens overgeleeverde successive rapporten van den slechten staet der kercken op de eylanden geleegen, is bericht geworden.

Wij voldoen bij deese occasie U.Eerw. begeerte tot het oversenden van een lijstje van alle de christenen die onder de kercke van Ternaten behooren, gaende hierneevens ingeslooten,[39] uyt welck ontwerp en opstel U.Eerw. sullen sien datter onder het gouvernement van Ternaten, daer 't Christendom geplant is, resorteeren 7 eylanden, beneevens een gedeelte der Celebesche kust, alles klaerder uyt het ingeslotene te sien, 'twelck den Eerw. D. Camminga met neerstigheyt uyt sijn Eerw. eyge rapporten[40] heeft opgestelt, ten eynde het soo veel te accuraeter tot U.Eerw. mogt overkoomen, verder niet twijffelende, indien U.Eerw. van andere kerckelijcke aenmerckingen versoecken een wijnig onderricht te weesen, of den Eerw. D. Camminga sal U.Eerw. daeraf doen een net verhael, dewelcke van haer Hoog-Achtbaerheedens gelicentieert sijnde om een springtochtje te doen met het schip Oosthuysen, onder het believen van God tot U.Eerw. behouden overkomt.

Sijn Eerw. heeft sijn predickampt, soo in de Hollantsche als Maleysche tael, nae de gaven en de bequamheyt waermeede hij van God verrijckt is neerstig waergenomen, ook

---

35 Zie hiervoor, doc. 113.

36 Zie hiervoor, doc. 111. Ds. Cammiga begon deze visite op 11 juni 1697. Vermoedelijk is hier door de vervaardiger van het afschrift 'juni' gelezen als de afkorting van 'januari'.

37 Doc. 103.

38 Van 1680 is geen rapport van ds. De Leeuw aangetroffen, wel van 1684 en 1685, zie hiervoor, doc. 80 en doc. 84.

39 Niet aangetroffen.

40 Vermoedelijk zijn bedoeld de verslagen resp. in NA, VOC 803-808, en hiervoor, doc. 114.

altoos eyverich geweest sijn wettelijke beurt van kercken en schoolen op de veraf gelegene eylanden te visiteren sonder versuym op te volgen, weshalven deese kerkenraet op U.Eerw. versoeckt onse voorschreven meedebroeder voor soodaenig te willen erkennen, ende met alle broederlijckheyt onder U.Eerw. t'ontfangen, sullende wij onderwijlen in verwachten blijven om sijn Eerw. het aenstaende jaer weer hier te sien, of indien het omtrent sijn Eerw. anders voorviel, soo versoecken wij op U.Eerw. gantsch vriendelijck dat wij in zijn Eerw. plaets met 2 andere leeraeren moogen voorsien worden, welcke hoognodige saeck U.Eerw. ten uytersten gerecommandeert blijft om in ernstige en convenible termen deselve haer HoogEdelens voor te draegen, opdat hierdoor het verderffelijcke onkruyt uyt de bijna verwilderde ackers eyndelijck met kracht en eyver weeder mag worden uytgeroeyt. D. Feylingius, op wiens schouderen den kerckdienst nu eenigljck sal moeten berusten, heeft in de maent january deeses jaers de kerckelijcke visite op de eylanden Batjan en Macquian verricht, aldaer eenige kinderen gedoopt, het Avontmael des Heeren aen de wijnige leedemaeten bedient, sonder tegenwoordig van die twee kercken, dewelcke t'samen maer een klijn lichaem uytmaecken, iets anders wel in 't besonders te seggen.[41]

Wij bedancken U.Eerw. vriendelijck voor de communicatie van het voorgevallene nieuws, beleefdelijck in U.Eerw. missive aengehaelt. Hiermeede eyndigende – – – Abraham Feylingius syn. p.t. praeses et epist. scriba. L. Jansse ouderling.

Ternaten in onse kerckelijcke vergadering den[42]

117. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 28 april 1701.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 342-343.

Eerweerde, godtsaelige – – –

De geluckige overcomste van de twee Eerweerde broederen Petrus Noot en D. Arnoldus Brants heeft ons genoechsaem verseekert dat het gedaene versoeck aen U.Eerw. in het verleeden jaer bij missive tot meerder secours van leeraeren niet tevergeefs is geïntesteert. De eerste der voornoemde broederen, den 22 meert alhier aengekoomen, overhandigde ons U.Eerw. geëerde missive, waerin ons het welvaren der Eerw. broederen tot Batavia met groot genoegen voorquam, beneffens een exacte communicatie van de broederen predicanten, met een nette aenwijsing van haere kercken over geheel Indiën waerover dat sij sijn als leeraeren gestelt. Geve God dat U.Eerw. tot opbouwinge van Christi gemeente in een gesonden staet seer lange moogt volherden, 'tgeen wij met alle geneegentheyt wenschen, bedanckende ook U.Eerw. seer vriendelijck voor de aengewende devoiren ten beste van deese gemeente, niet twijffelende of deese twee Eerweerde mannen, die wij met alle liefde en geneegentheyt onder ons hebben ontfangen, sullen voor de kudde Christi seer nuttige en vigileerende herders weesen.

Dewijl datter tegenwoordig ook seer goede occasie, ter oorsaecke van drie aenwesende predicanten, is voorgekoomen om de lang gestaeckte kerckelijcke visite op de buyteneylanden weeder te hervatten, soo is vastgestelt deselve half mey te beginnen, welcke visitatie onsen medebroeder D. Abraham Feylingius heeft aengenoomen te volbrengen. Sijn Eerwaarde sal weegens deese omswervinge, vermengt met soo veel ongemacken, wijnig minder dan tusschen de vijf of ses maenden moeten uytweesen. Hierdoor sullen wij in het aenstaende jaer U.Eerw. opening konnen geeven van den generaelen

[41] Een verslag van deze visitatie niet aangetroffen.
[42] Datum en jaar niet ingevuld.

toestant der Ternataansche kercken, soodaenig als tot nu in 't korte staet bevonden te werden.

Hiermeede desen eyndigende, soo verblijven wij – – – U.E.E. dienstvaerdige vrienden en meedebroederen, Petrus Noot syn. praeses pro tempore, Abraham Feylingius syn. scriba, Arnoldus Brants assessor, Jann Roelinck ouderling.

Ternaten in onse kerckelijcke vergaedering den 28 april anno 1701.

P.S. Eerweerde broederen. Wij preadverteeren U.Eerw. in alle oprechticheyt van waarheyt als dat wij onder het bewaren van een suyvere consciëntie geensints over ons gemoet hebben konnen brengen, wegens goede reedenen, om aen Juffrouw Anna Maria, weduwe van den capiteyn Paulus de Brevings,[43] haere kerckelijke attestatie te verleenen, waerover U.Eerw. dan mitsdesen werden gepreadverteert, om haere mesuses,[44] wanneer deese juffrouw U.Eerw. hierover mogt voorkomen, te konnen richten. Waermeede weest nogmaels hertelijck gegroet, Abraham Feylingius syn. scriba.

118. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP MAKIAN EN BATJAN DOOR DS. ABRAHAM FEYLINGIUS. Ternate, z.d. [januari/april 1701].
NA, VOC 1647, fol. 142-143. Afschrift.

Gehoudene aanteeckening van hetgeene den predicant Abraham Feylingius in 't jongst visiteeren soo van de twee kercken als scholen op d'eylanden Macquian en Batchian verrigt heeft, overgelevert aen den E. Heer oppercoopman Pieter Roselaer en pro tempore gesaghebber, mitsgaders den raed in Molucco.

Donderdags den 6^{en} january anno 1701 vertrocken wij met 's Compagnies chialoup Laricque van de Ternaetse rheede 's namiddags omtrent vier uuren en stevende direct naer *Macquian*, alwaer wij saterdags 's morgens, sijnde den 8^{en}, voor het fortres Zeeburg ten ancker quamen. Na een weynig vertoevens heb ik de school gevisiteert, die beclag en commiseratie verdiende, dewijl de heele schoolstof uyt agt onnosele schoolliertjes bestond, dog waervan der niet meer als vier cleyne sobere kindertjes door den leermeester, Jan Perera, wierden onderwesen, sijnde nog alle seer slegt gestelt soo in lesen als spelden, veel weyniger dat se iets van 't schrijven wisten.

De kleyne vraegjes hadden se evenwel nog van buyten geleert, benevens 't geloof, 't vader ons en de 10 geboden. Van d'andere vier absenten en valt alsnog geen getuygenisse te geven. Ende hiermede dese soogenaemde school verlatende, soo heb ik de aldaer presente ledematen genodigt tot het hoogwaerdig avontmael des Heeren, bestaende deselve maer in 't geheel uyt 5 personen, na welcke gedane nodiging soo is 's namiddags ten 3 uuren de voorbereyding gehouden, bij welcke occasie noch twee christenkinderen gedoopt sijn.

Sondags sijnde den 9^{en} is het avontmael aen vier ledemaeten uytgedeelt. De armbus aldaer heb ik medegenomen om aen de broeders diaconen tot Ternaten te overhandigen. Het gebed en sondagspredicatie wierd na het getuygenisse van den zergeant Piron[45] behoorlijck op sijn tijd waergenomen. Ende hiermede tot soo verre mijn dienst gepresteert hebbende, soo sijn wij 's namiddags des selvigen daegs weder van daer vertrocken, settende onse cours regt toe na *Batchian*, alwaer wij

[43] Militair, 1694 kapitein op Banda, 1697-1701 op Ternate, overleden 7 januari 1701.
[44] Wangedrag.
[45] Daniël Jan Piron, van Middelburg, arr. Batavia 6 november 1698als commandeur van de soldaten.

’s woensdags, sijnde den 12[en], aenlanden. Dienselfden dagh ging ik nog de schole visiteren, bestaende uyt geen meer dan agt scholieren, sijnde alle tamelijk onderwesen en geoeffent. Verscheyden die de catechismus geheel en al hadden van buyten geleert, de overige reciteerde de kleyne vraegjes in goede ordre, benevens de 10 geboden, ’t geloof ende het vader ons. Sommige waren ook seer wel geoeffent in ’t lesen, dog in het schrijven seer weynig. De meester, Domingus Manges, nam sijn kerck- en schooldienst volgens getuygenisse van anderen behoorlijck waer. ’s Anderen daegs ’s morgens, sijnde den 13[en], ging ik met den schoolmeester om de ledematen te nodigen, waerop de voorbereyding ’s middags daeraen volgde, doopte naer het eyndigen van de predicatie vier christenkinderen, wiens namen in het Ternaetse doopboek volgens gebruyk behoorlijck sullen werden ingeschreven. Den 14[en], sijnde vrijdags, communiceerde ses ledematen, waermede den kerckelijcken dienst is g’eyndigt.

De armbus heb ik van Batchian op het versoek van de broeders diaconen ten desen casteele medegenomen, om met mijn wedercomst aen deselve te overhandigen, gelijk met den eersten geschiet is. De Laboers, soo mans als vrouwen, waeren neerstig soo in den godsdienst alsmede ’t avontgebed bij te wonen. De zergeant Vegter versogt dat de broederen diaconen tot Ternaten geliefden van d’armepenningen te onderhouden eenen Dommingus Mangus, sijnde ellendig, nae getuygen van veele, door de lasernij[46] besocht, ’tgeen ik ook heb aengenomen in mijn gering rapport te laten invloeyen.

Den 16[en] ’s morgens vroeg sijn wij van Batchian weder vertrocken en vervorderde onse reyse na Ternaten, daer wij, God sij dank, vrijdags ’s avonts wesende den 21[en] behouden aenquamen, ende hiermede is het verhael van die respective visite g’eyndigt.

(Onder stond: en was geteeckent:) Abraham Feylingius.

(Lager:) accordeert, Ternaten, Orangie, ultimo april anno 1701, (geteeckent:) I. Panhuys, eerste clercq.

119. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 7 september 1701.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 346-347.

Eerwaarde – – –

Alhoewel wij de seer geluckige weederkomst van onsen meedebroeder D. Feylingius van sijn uytgevoerde kerckelijcke visite op geen bedenckelijcke wijse soo kort en spoedig te gemoet konden hebben gesien, soo heeft het nochtans God Almachtig behaegt, sijn Eerw. nae verloop van 3 maenden en tien daegen tot ons weeder behouden over te brengen, hebbende binnen dien korten omtreck alles verricht watter te verrichten was, laetende niet een eenige plaets onbesocht, door welck onverwacht toeval wij nu noch de gewenschte occasie hebben om voor de 2[de] mael aen U.Eerw. te konnen schrijven, moetende mitsdeesen U.Eerw. met droefheyt de slechte gedaente ende den desolaeten staet van deese gevisiteerde kercken, soo aen de Celebische cust als op de noorder eylanden geleegen, berichten. Men kan hiervan met waerheyt betuygen dat het meeste gedeelte hiervan niet anders meer en is als een enckele barbarie, die de gedachten van haere eerste bloeyentheyt, waervoor men se ten tijde van den Eerw. predicant de Leeuw gehouden heeft, des te eysselijcker maeckt.

Immers, soo wij eens aendagtig op haer willen terugge sien, ende het gerucht van haeren bekeerden luyden, die men al van den jaere 70 af heeft begonnen op te geeven, aenmercken, soo mag men met waerheyt wel seggen ‘gedenckt waervan gij uytgevallen

[46] De lazarusziekte, lepra.

sijt, bekeert uw ende doet de eerste wercken',[47] aengesien dit seeker is, dat het meeste getal van deese inwoonders, waervan men dan alleen deese denominatie maeckt, heeden sitten in een Cimmerische[48] ende Ægiptische duysternisse van onweetentheyt ende in een nauwe schaduwe des doots, ende daer sijn seer weynige onder die eylanders die het rechte gevoelen hebben van de waerheyt van onsen hervormden godtsdienst. Sij alle hellen nog meest over na een blinde heydensche bijgeloovigheyt in de wichelary. Sij achten door haere dommigheyt de kerck-dienstige plichten meer voor menschelijcke instituten ende insettingen als goddelijcke ordonnantiën, welck ook darom de oorsaeck is dat men de verborgentheyt des Evangeliums, die groot is, met geen vrucht in haeren t'saemenhang deese onweetende menschen kan voorstellen, die haer, omdat se deselve niet en verstaen, als een dwaesheyt voorkomt, gelijck het soo insgelijcks geleegen is met deese blinde menschen. Wat nut het beschouwen van de 2 heylige sacramenten, soo aengaende den doop als het heylige avontmael, welcke bijde sij afmeeten met een naetuerlijck ooge ende gevoelen des vleesches, sonder te bedencken dat sij gehouden sijn onder die swacke middelen haer stil en gerust te stellen, ende dat de alderwijste God beslooten heeft de eenige saeligheyt daerdoor haer toe te voegen?

Onsen meedebroeder D. Feylingius heeft onderwijlen niet naegelaeten, gelijck als ons uyt sijn overhandigt kerckelijck rapport[49] is voorgekoomen, omtrent deese genaemde christenen sig in sijn schuldige plicht en ampt te quyten, ende haer soo wel door onderwijsing te leeren, geduurende sijn kort aenweesen, als door de sacramenten te verstrecken, hebbende na de beste calculatie, doch hetgeen in het rapport klaerder soude konnen werden naegesien, over de 1400 kinderen gedoopt ende aen omtrent 120 leedemaeten het avontmael uytgereyckt. Het getal der christenen in sijn geheel bedraegt althans omtrent de 17000 menschen, waerof het wenschelijck was dat se soo goet in de qualiteyt als quantiteyt waeren. Ende dit is het, Eerw. broeders, dat wij van de jongste gedane kerckelijcke visite tegenwoordig U.Eerw. hebben konnen berichten.

d'Eerw. leeraeren hier tegenwoordig sijn gesamentlijck nog gesont, doende de 2 aengekoomene broederen nu al haer best om de Malleytsche tael ten nutte van Godts kercke aen te leeren.

Waermeede deesen eyndigende, soo verblijven wij – – – U.Eerw. onderdanige medearbeyders in Christo, Arnoldus Brants praeses, Abraham Feylingius scriba, Petrus Noot, Jan Roelinck.

In de kerckenraet tot Ternaten den 7de september anno 1701.

120. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 25 mei 1702.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 348-349.[50]

Eerwaarde, godtsalige – – –

Deesen jaer sijn ons van U.Eerw. twee seer geëerde missivens geworden, de jongste gedateert den 2de January, en de laeste den 27 february,[51] welcke ons bijde, d'eene in 't eyndigen van meert, de andere seer diep in april, sijn behoorlijck overhandigt. Wij bedancken U.Eerw. seer vriendelijck voor het beleefde bericht van de buytenleggende kercken, ende welcke leeraers over haer tot opsienders gestelt sijn. Wij hoopen en wen-

[47] Openbaring 2:5.
[48] Kimmeriërs, in de Oudheid een naam voor de bewoners van de noordelijke landen.
[49] Het verslag in NA, VOC 1647, fol. 286-321.
[50] In margine een aantekening: 'ontfangen den 2 september 1702, beantwoort den 26 january 1703'.
[51] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 431-432 en 435-436.

schen dat sij als getrouwe dienaeren neevens U.Eerw. het koninckrijcke Christi sullen trachten uyt te breyden. Wij hebbben ons van herten verblijt dat God het verlies van den Eerw. D. Leydecker[52] saliger soo goedertierentlijck weederom heeft gelieven te vergelden door het toesenden van 8 leeraeren voor de Indische gemeentens. Door deese g'arriveerde Eerw. broeders floreert de kercke nog in aental van propheeten en verkondigers, booven de voorige tijden. Ende niettegenstaende d'Eerw. mannen Hermannus Colde Horn ende Petrus Bierman beyde uyt Amboina haer verlossinge hebben geobtineert, soo blijven wij echter in deesen noch rijcke overwinnaers. Het naedeel 'twelck 't Indisch Christendom door het overlijden van d'Eerw. Melchior Leydecker in het voltrecken van de geluckige Maleyse oversettinge des bijbels ontfangen heeft[53] hoopen wij ook dat insgelijcks sal geremedieert werden, soo door d'Eerw. Petrus van der Vorm als den Eerw. Cornelis van der Sluys, welckers Maleysche taelkundigheyt hieromtrent geen geringe verlichtinge sal konnen doen.

De doleantie van Juffr. Maria Valentijn,[54] althans huysvrouw van den schipper Jan Boerse, over de wijgering van haer kerckelijcke attestatie, in een seeker huysbesoecking aen U.Eerw. gedaen, sien wij aen voor een onreedelijcke klachte ende onbehoorlijck voorgeeven, aengesien deese manier van kerckelijcke handeling niet geschiet en is sonder suffiçante reedenen van billijckheyt, ende indien haeren weduwelijcken staet door een christelijck en seedig gedrach soo wel had uytgeboncken als wel juyst hetselve door een onbetaemelijcke huyshoudinge ons maer al te wel bekent is geweest, soo en soude de kerckenraet alhier geen swaerigheyt gemaeckt hebben om de attestatie van litmaet beneevens andere meede aen haer te verleenen. 't Heeft ons dan in 't generael aen te neemen genoech gedacht U.Eerw. aen te schrijven dat deese Juffr. van geen al te loffelijcke noch onbesproocken handel en was, sonder juyst specifice uyt te drucken de besonderheeden van dien, waerin wij ook meenen ons tegens haer nog soo veel te reedelijcker te draegen, hoe onbeschaemder ende onverstandiger haer klagreeden tegens den kerckenraet U.Eerw. is voorgekoomen. Maer hierover en heeft men sig niet al te veel te verwonderen, dewijl dit kunsje al overlange in de weerelt is bekent geweest, de schult van sijn hals te leggen op een ander. Voorts belangende U.Eerw. versoeck om naeder schrijvens af te wachten, om te sien offer nog verder gewichtige reedenen van afhoudinge mochten overig sijn, daerop soo antwoorden we U.Eerw. dat ons geen andere reedenen van meerder swarigheyt uit 't stuck voornoemd bekent sijn. Ook konnen wij geensints sien dat U.Eerw. eenige verleegentheyt hierover soude voorkoomen de voornoemde Juffr. tot de heylige communie weederom t'admitteeren bijaldien sij door verbeetering van leeven sulcks onder U.Eerw. haer weederom weerdig maeckt, 'twelck wij beneevens U.Eerw. meenen alleen het rechte onderscheyt te weesen tusschen de goddelijcke en weereltsche vierschaer, ende van welcke beeterschap haar verblijf van soo veele maenden U.Eerw. nu overvloedig sal konnen verseekeren. Wij sullen de aanschrijving van U.Eerw. omtrent Janneke Gijsseling, weduwe Geskes en haer nicht Joanna Alerzon in gelijcke wijse in aenmercking neemen als wij versoecken dat U.Eerw. d'onse over de voornoemde Juff. Boerse gelieft in opsicht te houden. d'Eerw. broeders Arnoldus Brants, Abraham Feylingius ende Petrus Noot sijn door Godts seegen noch welvarende; d'Eerw. Petrus Noot staet eerstdaegs op de kerckelijcke visite te gaen op de noorder eylanden, de Heere wil d'onderneeming van sijn Eerw. seegenen.

---

[52] Melchior Leydecker, predikant en bijbelvertaler te Batavia, overleden 1701; zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 24, 29, 31, 53.

[53] Bij zijn overlijden was Leydecker gevorderd tot Efesiërs 6:6.

[54] Dochter van ds. F. Valentijn.

Hiermeede – – – den kerckenraet van Ternaten, en uyt derselver naem P. Noot syn. p.t. praeses, Abraham Feylingius syn. p.t. scriba, I. Panhuys ouderling.

In onse kerckelijcke vergaedering tot Ternaten, den 25^{en} may anno 1702.

121. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 12 september 1702.[55]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 448-449.

Eerwaarde – – –

Alhoewel een seer onaengenaeme stoffe tegenwoordig maeckt het besonderste onderwerp van deese missive, uyt dewelcke U.Eerw. leevendig sal voorkoomen de ontstaene moeyelijckheyt soo tusschen onsen Eerw. kerckenraet als onse meedebroeder D. Petrus Noot, soo hebben wij 't nochtans dienstig geoordeelt (hoewel niet sonder een gevoelige droefheyt) om het twistig geval aen U.Eerw. onse geliefde broederen op Batavia te communiceeren, ten eynde uyt onse wettige aengevange proceduren, waertoe ons D. Noot genoechsaem geperst heeft, onse suyvere onschult in deesen allen ook voor U.Eerw. mag openbaer werden. Voorts dat wij weegens deselve geheel wierden rechtveerdig verclaert van de ergernissen die uyt sulcken verschillen seer dickwils pleegen t'ontstaen, sullende nu voorts aflaeten voor U.Eerw. open te leggen de eerste aenleydende occasie, als uyt dewelcke principalijck de naederhantsche scheuringen ontstaen sijn, ende ter welckers oorsaecke de kerckenraet is genecessiteert geweest een schriftelijcke remonstrantie aen haer Achtbaerheedens te presenteeren, in allen welcken wij ons beroepen op deese nevensgaende geschriften.[56]

Wij hadden gedacht, dat de saecke op onse kerckelijcke demonstratie soude hebben een eynde genoomen, ende dat D. Noot sig eenigsints door kracht van reedenen soude hebben verwinnen laeten. Maer bij de uytkomst is onse verwachtinge seer wijnig voldaen, want D. Noot heeft bij occasie van sijne gepretendeerde verantwoording, waerin verscheyde stellingen, seer naedeelig voor onse gereformeerde godtsdienst, vervat waren,[57] opnieuw ons weederom uytgelockt om sijn Eerw. vastgestelde dwaelingen naecktelijck te weederleggen, ende omdat die van verscheyderlije slag sijn, soo heeft hiertegen ons 'Naeder Bewijs' moeten uytkoomen, 'twelck wij wel geern hadden getracht in een korter begrip t'ontwerpen, maer de gewichtigheyt van de stoffe heeft ons sulcks geensints konnen toelaten. Ondertusschen bleeven wij in een sterck verlangen, verwachtende dat de saeck eyndeling hierop soude werden van haer Achtbaerheedens getermineert, maer aengesien D. Noot van sijne aengenoome opinie, gelijck gebleeken is, niet heeft willen afwijcken, ende dat hij sijne gepleegde injurie omtrent den kerckenraet in 't ge-

---

[55] In margine: 'ontfangen den 13 november 1702, beantwoort den 26 january 1703'.

[56] In ANRI, Archief Kkr Batavia 820 bevinden zich betreffende deze zaak de volgende stukken:
Ongefolieerd, 13 folio's. Notulen extra-ordinaire kerkenraadsvergadering d.d. 30 juni 1702, met tekst remonstrantie van de kerkenraad.
354-357. Petrus Noot aan de kerkenraad te Batavia, 20 augustus 1702.
358-378. Petrus Noot, 'Een schriftelijke verantwoording', 17 juli 1702. Hiervan tevens een ongefolieerde kopie (25 folio's).
2 folio's, ongefolieerd. 'Kort registertien', met een inhoudsoverzicht van de 'schriftelijke verantwoording'.
382-386. Petrus Noot, 'Een kort bijvoegsel van de schriftelijke verantwoording', 7 augustus 1702.
418-439. Kerkenraad Ternate, 'Een nader bewijs', 31 juli 1702. Een kopie hiervan op fol. 476-517.
Remonstrantie, Een Nader Bewijs, Schriftelijke Verantwoording en Een Kort Bijvoegsel bevinden zich ook in NA, VOC 162, fol. 597-714.

[57] Niet aangetroffen.

heel heeft soecken te rechtveerdigen, weesende gantschelijck tot geen de minste billijckheyt of eenige christelijcke reeden te beweegen, soo sijn de overgeleeverde geschriften tusschen deese kerckenraet en D. Noot sonder decisie van haer Achtb. gelaeten, sijnde voorts bij haer Achtb. vastgestelt, voor sooveel wij hebben konnen verstaen, om de weedersijtsche overgeleeverde geschriften aen haar Hoog-Edelheedens tot Batavia over te senden. Of nu D. Petrus Noot tegens ons naeder berigt ook nog iets heeft ingebracht, konnen wij U.Eerw. niet wel berichten, dewijl wij van de regeering alhier daerover niet naeder bericht sijn.

Ondertusschen moeten wij met sinceriteyt betuygen dat het ons ter herten gaet dat haere Hoog-Achtbaerheedens uyt de broedertwisten sullen moeten opneemen het slechte verval van de voorige vreetsaeme stant in dewelcke de Ternaetsche gemeente, eer dat dito Noot alhier aenlande, sig bevonden heeft. Doch gelijck wij onse handelingen voor God, soo veel in ons is, onbesprooken hebben soecken aen te leggen, waeraf wij sijn in onse consciëntiën gerust, soo hoopen wij ook van gelijcken dat se de menschen voor soodanig sullen aensien. Ende derhalven soo versoecken wij ook mitsdeesen op U.Eerw. seer vriendelijck deese toegesonde geschriften met U.Eerw. oordeelig verstant eens te willen bespiegelen, voor hetwelcke wij ons verseekeren dat onse sachtmoedigheyt, de liefde tot vreede, de eyver in 't weeren van een schaedelijcke nieuwigheyt, benevens de beleefde pretensie omtrent een geringe satisfactie over de injurie ende violatie van onse goede eer, naem en ampt sig naecktelijck daer sullen ontdecken, welcke consideratiën wij van U.Eerw. het aenstaende jaer hierover sullen tegemoet sien. Wenschende ook ondertusschen dat onsen broeder D. Noot door sigselven onderwijlen mochte werden overtuygt, ende dat die twistsucht uyt de kercke voortaen mag werden gebannen.

Sijn Eerw. heeft omtrent drie weeken geleeden de kerckelijcke visite beginnen aen te vangen op de noorder eylanden, waermede sijn Eerw. nog wel eenige maenden soude konnen uytblijven. Hiermeede deesen eyndigende – – – U.Eerw. onderdanige dienaeren ende meede-arbeyders in Christo Arnoldus Brants p.t. praeses, Abraham Feylingius scriba, Joannes Franc. Masseles, I. Panhuys ouderling.

Ternaten den 12 september anno 1702.

122. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door ds. Petrus Noot. Ternate, 3 januari 1703.

NA, VOC 1675, fol. 1-29. Afschrift.

Berigt aengaende de kerken en scholen op de Celebische cust en de noorder eylanden door den predikant Petrus Noot, soo als hij het bevonden heeft, overgelevert aende E. Agtb. polityke vergaderinge tot Ternaten.

Nadat ik op sondag den 20[en] augusto[58] van Ternaten ben vertrocken met de chaloup de Lastdrager, soo ben ik na veel suckelens den laesten des avonts omtrent ten seven uuren op de Manado aen lant gekomen, met een siek en gants ongemackelijk lichaem, door zeesiekte als afgemat.

Manado

Des anderendaegs vervoegde ik mij terstont des avonts in 't gebet en vont het na dese lants wijse al vrij geregelt, en verstont van den inlandse schoolmeester dat er 57 kinderen

[58] 1702.

ter schoole en in het gebet quamen, die veele wel kosten lesen en schrijven, en hare gebeeden en vraegjens wel kosten opseggen. Ik vraegde ook aen de inlantsen schoolmeester of er hier ter plaetse geen ledematen waren die ter tafel des Heeren gingen, en kreeg van hem tot antwoord dat er eenige waren, maer dat na verloop van eenige jaren het nagtmael aen haer niet was uytgereykt. Vond mij derhalven verpligt om na de reden van dat versuym te ondersoeken, en ging daerom met den inlantsen meester bij de ledematen ront, die ik seven in getal bevont, en vraegde bij wat versuym dat sij in eenige jaren niet ter tafel des Heeren geweest en waren, en kreeg bij vier tot antwoord: omdat sij in eenige jaren van de predikanten daertoe niet en waren geroepen, waerop ik haer tegemoet voerde of de schult van dat versuym dan bij de predikanten was te zoeken, waerop ik niet veel bescheyt kreeg. Dog na veel vraegens en uythorens bevont ik dat tusschen dese vier ledematen een dodelijken haet was, waerom ik dan ook giste dat het avontmael des Heeren alhier ter plaetse misschien om die reden is gestaekt geworden, alhoewel de drie andere ledematen hier buyten waren en verklaerden de minste oneenigheyt met imand niet te hebben, en bij gevolge van dien ook geen reden hadden om niet ter tafel des Heeren te gaen. Maer dit nu soo bevonden hebbende, soo hielt ik dese Christendom,[59] maer dat er vreede moest wesen, waertoe ik haer magtig aendrong, soo sij christenen wilde wesen, en bragt het met groote moeyten soo ver dat sij dan van nu af aen in vreede en vruntschap souden leven, hetwelk sij malkanderen onder traenenstorting beloofden, en heb daerom nu ook vastgestelt het avontmael des Heeren alhier uyt te deelen, en dat nu lang in versuym was geweest wederom te beginnen, temeer dewijlen drie ledematen zijn die verklaren geen reden te hebben waerom dat sij dat heylige teken souden ontbreken.

Op sondag den 3^{en} september wiert volgens gewoonte door den inlantsen schoolmeester een predikatie in 't Maleyts voorgelesen, waerin ik mij liet vinden, en lijvde 19 kinderen door den christelijken doop de kerke in, en bevont naer onderrigting van den schoolmeester dat alhier ter plaetse in 't gemeen waren 428 christenen.

Op woensdag den 6^{en} van dese maent verstont ik van den schoolmeester dat hij volgens gewoonte soo met de schoolkinderen als bejaerde catheciseerde, in welke bijeenkomste ik mij liet vinden om sulx aen te horen, en soo verstont ik dat den meester vraegde uyt het boekje Den Weg na den Hemel genaemt, dat door François Caron uyt het Nederduyts in 't Maleyts is overgebragt, en soo hoorde ik dat veele volgens de letter van dat boekje wisten te antwoorden, dog dagt bij mijselven: het was te wenschen dat sij zoo konden antwoorden volgens den sin der zaeke, welke ik ondervont dat soo veerdig niet en was wanneer het eene en hetselfde met andere woorden wiert gevraegt. Dog vermaende den meester sig hiertoe wat te gewennen die vraegjens somwijlen, aen de bejaerde insonderheyt, met andere woorden te vragen, om soo tot beter verstant te komen en dat hij tot dien eynde sig dapper oeffenen moeste, alsoo het mij toescheen dat gemelte meester sijn natuurlijk verstant wel heeft.

Op saturdag den 9^{e} liet ik als een voorbereydingspredikatie door den schoolmeester in 't Maleyts voorlesen, en des anderen daegs, sondaegs den 10^{e}, predikte selfs in 't Nederduyts voor eenige alhier zijnde Europianen en deelde meteenen het avontmael des Heeren uyt aen die bovengemelte ledematen, en doopte ook nog 3 kinderen.

Maendag den 11^{e} quam den schoolmeester met vier sijner schoolieren bij mij en versogt dat gemelte scholieren van de school mogten ontslagen werden, vermits sij alles konden dat door den meester haer konden geleerd werden en sij ook al volwassene personen waren, hetwelk ik toestont. En op dienselven dagh maekte ik mij veerdig om van hier naer Boelang te vertrecken, en vertrock ook des anderen daegs, op dynsdag den

[59] Vermoedelijk heeft de kopiïst hier woorden of regels uit het origineel overgeslagen.

12, van hier met de schuyt van den alhier leggende commanderende zergeant, vermits men hier geen bequaem vaertuyg aen de hand had.

Boulangh

Op woensdag den 13e van dese maend quam ik onder Gods zegen op Boulang behouden en gesont aen lant des avonts ontrent tusschen vijv en ses uuren. En ik dan bij den schoolmeester in huys zijnde, vraegde ik opstonts dien eygen avont na de gelegentheyd van kerk en school en bevont dat er 45 schooljongens waren, maer niet één meysje, die soo 't schijnt hier niet behoeven onderwesen te worden, alsoo sij hier al vroeg, na het mij toeschijnt, tot wat anders dienen, en nog heel jonk zijnde lopen zij maer in het wilt heenen. Niettegenstaende den schoolmeester aen den conink versogt heeft dat de meysjes ook ter schole mogte komen, soo is er tot nog toe niet van gekomen, en scheynt ook weynig moet te hebben dat er yts van komen zal, alsoo den conink selve seer ergerlijk leeft, buyten den egten staet, hetwelk geen christen past.

Verders wiert ik door den meester de vuylheyt van dese plaets in opsigte van samenwoning gewaer, nademael ik verstont dat er onder 115 christenen die hier ter plaetse zijn niet meer als 2 paer getrouwde waren, met namen den goegoegoe Andries Lalita en dan den schoolmeester selve. Voorts leven zij alle hier buyten den egten staet des huwelijx, en de christenen leven alle in hoererijen, soo christenen met christenen als ook wel en aldermeest christenen met heydenen, nademael men hier veel christenvrouwen heeft die met heydense mannen houwen, en soo in hoererije samenleven, soodat hier dat men hier het Christendom zoude noemen beter gelijkt nae een Hoerendom, en het schijnt er niet aen te zullen beteren, alsoo ik bemerke dat zulx hier altijd als een gewoonte is geweest, ten ware dat er met gewelt door de overheyt ander ordre wierde gestelt, dat wel noodsakelijk soude zijn, als er gecommitden herwaerts aenquamen.

En op donderdag den 14e liet ik dese gemeente eens bij malkanderen roepen in de kerk, die ook beter na een koestal gelijkt als na een kerk, en dreygt ook om te vallen ingevalle se niet gebonden en aen alle zijden met bamboesen onderstut was. Dog men geeft voor een nieuwe te zullen maken, en soo had ik dan ook laten waerschouwen dat de kinderen die gedoopt moesten werden mede ter kerke souden gebragt worden, vermits door den schoolmeester een predikatie in 't Maleyts soude voorgelesen worden. En den meester haer opgeschreven hebbende die kinderen hadden, en wel gewaerschouwt zijnde, soo sijnder nogtans niet meer als 2 verschenen van alle die den meester opgeschreven hadde, die ik dan ook doopte. Maer in plaets van die soo agtergeblevene genaemde christen kinderen vervulde eenige heydense hoeren die plaetse met hare kinderen, die hier quame om hare kinderen te laten doopen, hetwelk ik nog niet gemerkt soude hebben, maer alsoo ik er geen vader of getuygen bij sag soo vraegde ik daer na, en soo bevont men dat het kinderen waren die door den meester niet opgeschreven nog geroepen waren, maer dat het ongedoopte of heydense hoeren waren, die schijnt van dopen in de negorij gehoort hadden, menende dat haer sulx ook gold, maer bij zulke ondervinding sont ik de kinderen ongedoopt wederom weg. Soodat ik in dese kerk ordres vint die nergens na en gelijken, en het is genoegsaem den spot gedreven niet alleen met den predikant, dat weynig is, maer insonderheyt met God en sijn dienst, en heylige tekenen en zegelen.

Ook vinde ik hier behalven den schoolmeester nog 2 ledematen die ter tafel des Heeren hebben gegaen, maer vinde mij genoegsaem geraeden, gelijk andere voordesen gedaen hebben, om dit heylig teecken alhier niet uyt te reyken, vermits men hier soo in hoererije leeft. Want aen den meester alleen kon ik qualijk dit teecken uytdelen. Maer gelijk boven gesegt is dat die opgeschrevene kinderen op twee nae agterbleven, soo was ik gedwongen om dit werk wederom te hervatten, gelijk ik dan ook dede, des anderen daegs den 15e op

vrijdag, en liet wederom opnieuw waerschouwen en wederom een predikatie in 't Maleyts voorlesen, en doe verscheenen alle die agtergeblevene met hare kinderen, die nog 13 in getal waren, en bevont se soo dom als ossen en paerden, want hoe menigmael den meester riep dat sij ter plaetse soude komen om het formulier aen te horen, soo bleven sij nogtans sitten, soodat sij bij de hant moesten gevat werden en soo voortgedreven na de plaetse om het formulier aen te horen, soodat ik gedwongen werd om te zeggen dat hier de minste christenheyt nog niet gevonden word. Dog het gebet wort hier altijd des 's morgens ende des avonts waergenomen, alsoo den meester Jurriaen Hassan, die hier nog niet lang geweest is, vrij neerstig schijnt, en veele kinderen konnen meest alle de vraegjes beantwoorden uyt het boekje Den Weg na den Hemel, te weten sooals het daer geschreven staet. En heb den meester vermaent sig wat te gewennen diezelve vraegjens na den zin der zake te vraegen.

Voorts sijn hier nog andere ongeregeltheden die de schaemte, eerbaerheyt en Christenheyt verbieden, vermits men sig hier niet en schaemt geheel naekt door de negorij te gaen, soowel vrouwen als mans.

Op saturdag den 16^{en} des voor de middags maekte ik mij wederom klaer om van hier naer Caudipan te vertrecken, vermits met groote moeyte een korkorra gereet is geworden, en ben ook des agtermiddags omtrent ten vier uuren vertrocken.

Caudipan

Op sondag den 17^{e} quam ik behouden des 's morgens omtrent ten 7 uuren op Caudipan aen lant en ging ook een weynig daerna, alsoo het den gewonelijken kerktijd was, in de kerk, alwaer het mij in den eerste opslag wat ordentelijker voorquam, en vont daer vrij beter kerk, dog was met beyde gevels open, vermits de kerk boven heel vernieuwt wierd, en soo waren de gevels dan nu nog niet weder toegemaekt. En alsoo ik des 's morgens had laten waerschouwen dat de kinderen die gedoopt moesten werden des agtermiddags konden komen, en sij nu ook klaer waren, vermits sij ook van mijn komst door een prauw die herwaerts was aengekomen verwittigt waren, soo gink ik des agtermiddags wederom in de kerk en doopte 32 kinderen, en bevond de menschen even so dom als boven, en maekten een geschreeuw en geraes in het opstaen om tot het gehoor van het formulier te komen, en ook onder het dopen, dat het waerlik onmenschelijk was, soodat het naer geen vergadering in een kerk geleek, maer even of het op een markt was, daer men deur malkanderen krioelt en deur malkanderen roept en schreeuwt elk om malkanderen maer te horen, vermits elk even hart riep en ook hartop tegen malkanderen lagte, even of sij den spot dreven met dat heylige teken, soodat ik mij bijna beswaert vont om den doop te bedienen, want ik en merkte nog de minste sedigheyt nog de minste kennisse van het Christendom niet, nogh weynige ook verstaen de Maleytse tale, want ik hoor hier meest haer eyge tael spreken, en heb ook zulx uyt den mont van den meester genoegsaem verstaen. Dit werk mij dan gants niet behagende, soo kost ik niet nalaten den conink, die mij dan uyt de kerk na huys geleyde, nevens den meester daerover aen te spreken, met aenwijsinge van haer beyder pligt, en hielt haer voor dat zulx na geen Christendom en geleek, en den meester ordineerde ik voortaen de kinderen wat beter te onderwijsen, en te vraegen uyt het boekje Den Weg na den Hemel, dat hier niet en geschiede, want, seyde ik, die ongeregeltheyd springt daeruyt omdat men in de jonkheyt niet onderwesen word, en bevool hem ook geen andere tael te spreken, dat ik nogtans gedurig hoorde, als Maleyts, alsoo sij dan bejaert zijnde die tael soude konnen.

Maendag den 18^{en} gink ik eens in de school en bevont daer 70 kinderen, die nog niets wisten en ook geen Maleyts en verstonden, en vermaende derhalven nogmaels den meester dat hij sigh soude hebben te wagten van gedurigh Caudipans te spreken, en dat

insonderheyt in de school, maer dat hij met alle kragt de Maleytse tael soude tragten in te voeren, en het getal der christenen alhier is 463.

Boulangitang

Dingsdag den 19^{en} gink ik van hier op mijn voeten na Boulangitang, alsoo ik den meester nu al twee dagen van te voren hadde gewaerschout om het volk bij malkanderen te roepen. En daer het volk behoorlijk vergadert en den openbaren godsdienst volgens dese lants wijse gehouden zijnde, doopte ik 17 kinderen, en gedroegen haer in zedigheyt niet veel beter als boven gesegt is.

En des agtermiddags gink ik de school eens besigtigen en verstont van den meester als zij alle ter schoole quamen dat er dan 70 kinderen waren. En na ik bemerken kon, was den meester al vrij ijverig, vermits hij sijne kinderen dagelijx in de vraegjes onderwees, en dede hem eenige vraegjens aen de kinderen vraegen uyt het boekje Den Weg na den Hemel, maer bevont dat sij veerdig na de letter kosten antwoorden, en vermaende den meester, als boven, wat te letten op den sin der zaeke. Ook vroeg ik hem na de christenen in 't gemeen, die hij mij antwoorde 170 in getal te wesen en weynigh Maleyts te konnen.

Hier dan mijn werk verrigt hebbende, keerde ik des avonts wederom op mijn voeten naer Caudipan, en soude nu wel vertrocken hebben ingevalle ik maer een corcorra in gereetheyd hadde gehad, dog moesten nog eerst de gunst van den coning afwagten, wanneer hij een corcorre geliefde af te veerdigen, die dan gereet zijnde op donderdag den 21^{e} des avonts, ik daermede des anderendaegs, op vrijdag den 22^{e}, des morgens ben vertrocken naer Bwool.

Bwool

Maendag den 25^{en} quam ik, God sij lof, behouden op Bwool aen lant, des morgens omtrent ten 11 uuren, en gaf opstonds aen den schoolmeester last om de gemeente in 't kort, soo het doenlijk was, bijeen te versamelen, maer kreeg tot antwoord dat veele wat wijt van honk waren, om hare sagou te versamelen, en dat het derhalven wel twee dagen soude duuren eer sij in gereetheyt bij malkanderen konden zijn. Des agtermiddag gink ik in de school, maer bevont maer weynige kinderen vermits sij in verre na niet alle ter school waren gekomen, en ondervroeg daerom den meester ook niet, maer stelde zulx uyt tot des anderen daegs, en belaste den meester soo veel doenlijk was om se alle ter schoole te doen komen. Des avonts vervoegde ik mij in't gebet, dat hier des morgens ende des avonts neerstig wort waergenomen, en vont daer veele bejaerde vrouwen in, die door den meester ondervraegt wierden uyt het boekje Den Weg na den Hemel, en bevond dat sij veerdig volgens de letter van dat boekje van vooren tot agteren kosten antwoorden, maer vond al wederom de minste kennisse niet wegens het verstant der zaken, maer niet anders als een papegays kennisse dat simpelijk in een van buyten leeren bestaet.

Dingsdag voor de middag den 26^{e} gink ik wederom in de school, en bevont daer 35 kinderen, maer den meester seyde dat er nog wel dertig waren die agterbleven, vermits zij door de ouders van de negorij in hare tuynen gebragt wierden, en bleven daer wonen. Maer den conink daerover aengesproken hebbende, als dat hij daerin wat geliefde te voorsien en den meester te hulp te komen, soo gaf hij mij tot antwoord alsdat hij niet heel lang geleden alle de sodanige die hare kinderen agterhielden haer huysen in hare thuynen had laten afbranden, met sulken oogmerk dat sij in de negorij soude komen wonen en hare kinderen ter schoole brengen, maer dit nu wederom in het vergietboek geraekt zijnde soo soud' den conink, gelijk hij zeyde, dit nu wederom doen, binnen den tijd van vier dagen. Dog de kinderen die ik in de school vont waren heel gauw om gemelte boek-

jes te beantwoorden, van vooren tot agteren, alsoo den meester alle dagen haer ook ondervroeg, en sprak ook meer Maleyts als ik tot nog ergens ondervonden heb.

Op donderdag den 28e was de gemeente hier dan eerst versamelt, vermits veele met een korrakorra van huys waren om sagou te halen. En vermits ik met gemelte korkorra moest vertrecken, soo had den conink aenstonts met mijn aenkomste een prauw daer na toe gesonden om se te halen, en soo was ik genootsaekt om daer na te wagten.

De gemeente dan op gemelte dagtekeningen gereet, en met hare kinderen in de kerk versamelt, en door den meester een predikatie in Maleyts voorgelesen zijnde, doopte ik 37 kinderen, en moet al wederom tot mijn leetwesen seggen dat het sig in sedigheyt in het opstaen om te komen ter plaetse om het formulier aen te horen, en ook onder het dopen, toegedraegen heeft evenals boven. En alsoo hier eenige mensen van Tombelo onder dit coninkrijk haer hebben begeven, soo heeft den conink nevens den meester over haer aen mijn geklaegt dat sij van den negorij af in 't bosch gaen wonen en hare kinderen uyt de school houden, en derhalven versogt mij den conink dat hij haer opperhooft Tolomatta eens voor mij mogt doen verschienen. En ik hem zulx toegestaen en hij hem voor mij geroepen hebbende, nevens sijne twee corporaels, heeft hij mij nevens den conink bij handtastinge belooft, na veel woordenmaekens, alsdat hij nu voortaen soude sorge draegen dat gemelte volk wat meer bij de negerij bleef en dat zij hare kinderen ter schoole bragten. Maer nademael zulx volgens het zeggen van den conink al meer was belooft soo is het te twijffelen of zulx wel agtervolgt sal worden. De christenen alhier in 't gemeen zijn 1577.

Soude nu van harten seer geern vertrocken hebben, vermits ik hier nu mijn werk verrigt had, maer alsoo nu het volk eerst met de corcorra hier was gekomen seyde mij den conink dat zulx niet konde geschieden als tegen overmorgen, vermits het volk niet alleen moede was, maer ook wat kost om onderwegen te nuttigen moesten versamelen, moest derhalven al wederom soo lang lijtsaemheyt oeffenen.

Op saturdag den 30en september de corcorra dan gereet zijnde, soo keerde ik weder van Bwool af, en meende doe ik van Caudipan herwaarts aen vertrok van hier naer Attingola te gaen, vermits het die van Bwool haer beurt was om mij derwaerts te brengen. Maer den meester van Attingola opgekomen zijnde, als ik nog op Caudipan was, tot aen dees zijde de Leywaets om na de Manado te gaen, om sijn gagie te ontfangen, hetwelk mij door een prauw die van daer naer Caudipan quam bekent wiert, en ik hem een briefje geschreven hebbende dat hij sig soude spoeden om herwaerts aen te scheppen, vermits ik hem te spreken had, maer hij mij te lang blijvende, soo liet ik alhier op Caudipan ordre dat hij soude wederkeeren naer de Leywaets toe, en soo hij selfs daer soo lang niet wilde blijven, dat hij dan imand anders daer soude stellen die mij onderrigten konde of hij wederom te huys was of niet, alsoo ik van vaste voornemen was om de kerk en school tot Attingola te visiteren. Maer in plaets van dat, soo schreef hij mij een brief als ik tot Bwool was, alsdat ik hem soude vergeven dat hij niet soude wederkeeren, en dat hij het mij ook soude afraden om naer Attingola te gaen, vermits de weg niet om te gebruyken was wegens de gedurige regen, alsoo hij ook agt dagen onderwegen was geweest. Soo was ik dan, alsoo daer geen meester zijnde, genootsaekt om de Leywaets voorbij te scheppen, wederom naer Caudipan.

Caudipan in het wederkeren

Op dingsdag den 3e october des 's morgens omtrent ten 8 uuren quam ik dan behouden wederom op Caudipan, om mijn coers wederom te nemen naer de Manado om het andere deel van mijn visite, de noorder eylanden, ook eens te gaen besigtigen, en vroeg opstonds hier aen den coning wanneer ik op het spoedigste van hier konde vertrecken naer Bou-

lang, en kreeg tot antwoord, indien niet morgen, dat niet wel zoude kunnen wesen, dogh soude zien, maer voor vast overmorgen. Evenwel des anderen daegs, op woensdag den 4e, raekte ik met een corkorra in gereetheyt om te konnen vertrecken, en vertrok dienzelven dag des agtermiddags omtrent ten 4 uuren naer Boulang.

Boulangh in 't wederkeeren
Op donderdagh den 5e omtrent middag quam ik onder Godes zegen gesont wederom op Boulang, en vroeg opstonts aen den goegoegoe of ik morgen niet vertrecken konde naer de Manado, maer den conink was naer de thuyn, gelijk hij ook was met mijn eerste aenkomste alhier, en daerom en kost hij mij daer nog geen bescheyt op geven. Des anderen daegs 's morgens was den conink tehuys gekomen, en seyde mij dat ik morgen soude konnen vertrecken, alsoo dan de corcorra en het volk zoude gereet zijn. Moest derhalven dien dag lijtsaemheyt oeffenen en op saturdag den 7e vertrok ik dan van hier naer de Manado.

Manado in het wederkeren van de Celebes
Op sondag den 8e quam ik dan behouden wederom op de Manado ten half 2 uuren aen land, en soude des anderen daegs wel wederom hebben willen vertrecken ingevalle dat er maer een vaertuyg in gereetheyd hadde geweest, maer alsoo er niet één vaertuyg was op de geheele Manado dat bequaem was om mij na Tagulanda te brengen, soo moest ik lijtsaemheyt oeffenen ter tijd en wijle dat er verwagtende vaertuygen quamen van Caudipan. Twee dagen daeraen quam er een vaertuyg van gemelte plaets, dat een vissers- of anders baedjesprauw[60] was, toekomende een silversmith alhier, daer soude ik dan met believe van gemelte silversmit mede vertrecken. Dog alsoo het maer met drie slegte inhouten versien was soo maekte men daer eerst nog eenige inhouten in, en als ik daer dan des vrijdaegs den 13e mede soude vertrecken soo quamen de Manaders des morgens vroeg van Caudipan met een korkorra die zij met mijn aenwesen aldaer gekogt hadden, dog doe nog niet voltoyt, om de predikanten naer Tagulanda te brengen, soodat men dan nu hier een korkorra in gereetheyd heeft. Derhalven wiert mijn reys met sulken onbequamen vaertuyg wederom uytgesteld voor desen dag, alsoo er nog iets aen gemelte corcorra te doen was en ook meer volk moest geroepen worden die tot het overscheppen diende. Des anderen daegs dan, op saturdag den 14e, het volk en de korkorra gereet zijnde, ben ik daermede van de Manado vertrocken, des avonts ten 6 uuren, en naer Tagulanda overgeschept.

Tagulanda
Op maendag den 16e des voormiddags omtrent ten 10 uyren quam ik onder Godes zegen behouden op Tagulanda aen lant, en vraegde aen de meester of het volk met hare kinderen die gedoopt moesten werden tegens morgen agtermiddag ook gereet kosten werden, en gaf mij tot antwoord van jae, en seyde hem meteenen dat hij tegens morgen voor de middag soude maken dat al de kinderen ter school waren, soo hij konde, en dat ik dan eens de visite soude komen doen, hetwelk hij aennam om te doen. Des avonts gink ik in het gebet, en vont daer veel volk bij malkanderen versamelt, en wort hier alle morgen en avonden neerstig waergenomen.

Des anderendaegs op dingsdag den 17e gink ik dan, de kinderen ter schoole zijnde, de school eens besigtigen, en vont daer een getal van 117 kinderen, waeronder evenwel maer 16 meysjes, en bevont er 41, die alle de gebeeden nevens de thien geboden ende artyckelen des geloof van buyten konnen, en 16 wisten volgens de letteren te antwoorden

[60] Een prauw van de orang Badjau (modern Indonesisch: Bajau), zeenomaden, zie hiervoor, doc. 66.

uyt het boekje Den Weg na den Hemel, dog den eenen beter als den anderen. Maer dit bovengemelte getal der kinderen en komen niet altijd ter schoole, maer somtijts 40, 30 en ook wel maer 20, en den meester heeft mij geklaegt hoe dikwils hij den conink versogt heeft om hem de hant te bieden dat de kinderen dog ter school mogten komen, dat er evenwel niet van komt, maer dat hij het tegendeel wel derft zeggen, tegens de kinderen: blijft maer uyt de school, de meester kan u daerover niet doen en heeft het hart niet van u te slaen. En op sekere tijd heeft den meester een jonge vijf placken gegeven omdat hij op het strant liep, en speelde, en wilde niet ter schoole komen, waerover den meester lustig is afgeklopt in sijn eyge huys en dat met weten van den conink. Maer den conink nevens den gougou van hier naer Talauwt vertrocken zijnde heb ik daer geen nader ondersoek in konnen doen, nog den conink daerover aenspreken, maer dit is alleen soo volgens klagte van den meester.

En des agtermiddaegs gink ik in de kerk, en na gewone openbaren godsdienst doopte ik 50 kinderen en hebben het avontmael uytgedeelt aen 15 ledemaeten, dog het getal die alhier ter tafel des Heeren gaen zijn in 't geheel 33. Maer vermits dese overige met den coning naer Talauwt waren, hebben sij niet konnen naderen.

Op woensdag den 18^{e} heb ik ses paer volx in den huwelijxen staet bevestigt, en het getal der christenen alhier is geweest 1417. Maer vermits er veele gestorven zijn, en ook wederom geboren, en den meester daer nog geen reecqening nae gemaekt hebbende, soo is het seker getal nu nog onseker. En mijn werk dan hier verrigt hebbende maekte ik mij veerdig om van hier naer Minanga te gaen, gelijk ik ook des agtermiddag vertrok.

Minanga op Tagulanda

En op dienselven avond van den 18^{e} october quam ik nog in donker op Minanga, leggende op het eyland van Tagulanda, en stapte ook nog dienselven avond aen lant, en alsoo den meester van mijn komst 2 dagen van te voren verwittigt was, soo was hier alles klaer, en het volk bijeen, om mijn dingen te konnen verrigten, en daerom wiert des anderen daegs een predikatie in 't Maleyts voorgelesen, en doopte 12 kinderen en reykte het avontmael uyt aen 5 personen, en des agtermiddags bevestigde ik 4 paer in den huwelijken staet. En dienzelven agtermiddag de kinderen in de school versamelt zijnde, vont ik daer een getal van 40 kinderen, en haer ondervraegt hebbende waeren der 14 die het boekje Den Weg na den Hemel wisten te beantwoorden, en die alle konnen ook moy schrijven, en onder dit 40 getal waren 9 meysjes, waervan der twee waren die deselfste vraegjens wisten. En het getal der christenen in 't gemeen zijn alhier 266. En hier nu alles verrigt hebbende, maekte ik mij wederom veerdig om morgen van hier naer Chiauw te vertrecken, gelijk ik dan ook op vrijdag den 20^{e} des 's morgens vroeg naer Chiauw overschepte.

Oeloe op Chiauw

En op dienselfden dag van den 20^{en}, des vrijdaegs, quam ik op Chiauw op Oeloe aen land, des middag omtrent ten 1 uuren, en vervoegde mij des avonts in 't gebed, alwaer ik verscheyde bejaerde vrouwen vont, die door den meester ondervraegt wierden uyt het boekje Den Weg na den Hemel, hetwelk sij na de letter wel wisten te beantwoorden, en vermaende hem al wederom als boven om dieselfde vraegjens met andere woorden te verstaen te geven om soo den zin te bevatten, hetwelk hij seyde dat hij dede. Ook waren in 't gebet alle de schooljongens, die 40 in 't getal waren, te weten alleen de jongens, want de meysjes en gaen hier niet ter schole, wat moeyte den meester daer ook toe doet. Gemelte jongens weten ook meest de vraegjens te beantwoorden, en meest alle weten sij de gebeden en konnen ook alle meest schrijven en leesen. En op saturdag wiert een predi-

katie in 't Maleyts voorgelesen, en doopte 33 kinderen. Sondag den 22e wiert na gewoonte den openbaren godsdienst alhier waergenomen, en heb des agtermiddags 3 paer in den huwelijken staet bevestigt, en het getal der christenen alhier is 1018. Alles verrigt hebbende, ben ik op maendag van hier vertrocken na Pehee.

Pehee op Chiauw
En op maendag, dienzelven dag van den 23e, quam ik op Pehee op Chiauw tegens den avont en vervoegde mij terstont in het gebet, en vond daer bijeen vergadert alle de schooljongens, die hier 63 in getal zijn, dog daeronder geen meysjes, die men hier al mede niet ter school brengt. Veele jonges wisten mede het boekje Den Weg na den Hemel veerdig na de letter van buyten op te zeggen, en ook eenige vrouwen die hier mede waren kosten gemelte vraegjens. En onder de schooljongens konnen der maer 5 schrijven. En des anderen daegs op dingsdag den 24e wiert den openbaeren godsdienst gehouden, en doopte 54 kinderen, en het getal der christenen alhier is volgens de rol van de meester 971.

Ondong op Chiauw
En ging des agtermiddags van hier met een kleyn prauwtje naer Ondong op Chiauw. En alsoo den meester daer in alles klaer was, vermits hij drie dagen van te voren al bij mij was geweest op Oeloe, wierden naer openbaren godsdienst gedoopt 29 kinderen, en in de school komende vont ik 83 kinderen, en wierden als op andere plaetsen des avonts in 't gebet uyt het meermaels genoemde boekje gevraegd en de gebeden geleert, maer hier waren alwederom geen schoolmeysjes als alleenlijk drie. En na het doen van de visite ontsloeg ik er drie uyt de school, en het getal der christenen alhier is 465. En mijn dingen alhier verrigt hebbende, gink ik des avonts wederom met een kleyn prautje na Pehee om van daer na Lehee te gaen, gelijk ik dan des anderendaegs 's morgens vroeg vertrocken.

Lehee op Chiauw
Op woensdag den 25e quam ik dan vroeg op Lehee en gink terstont in de school om de kinderen te besigtigen, die ik 33 in getal bevond, dog al mede niet één meysje, en kosten ook gemelte boekje van buyten opseggen en 6 à 7 moy schrijven. En des agtermiddag, na het houden van openbaren godsdienst, doopte ik 37 kinderen en bevestigde seven paer volkx in de huwelijken staet, en het getal der christenen alhier is 374. En des anderen daegs 's morgens den 26e, op donderdag, vertrok ik van hier en stak na Sangir over.

Tammako op Sangir
Op vrijdag den 27e quam ik op Tamako op Sangir des middag omtrent ten 12 uyren en vervoegde mij des avonts in 't gebet en vond daer een getal van 40 schooljongens, maer al wederom niet één meysje, waervan sommige eenige vraegjens van het bekende boekje, alsook eenige bejaerde personen, soo mannen als vrouwen, die hier mede vergadert waren, wisten te beantwoorden. Maer van dit 40 getal van schooljongens komt er veeltijts maer 5 à 6 van ter school, volgens klagten van de meester, en of hij er al over klaegt soo en betert het nogtans niet, en of hij tegen het opperhooft spreekt van de meysjes, dat die ter schoole behoorden te komen, soo en komt er nogtans niet van, en hij beantwoord het maer met stilswijgen.

Op saturdag, na openbaren godsdienst gehouden te hebben, doopte ik 15 kinderen en bevestigde 5 paer in de huwelijken staet. En het getal der christenen alhier is 534. Den meester alhier versoekt eenige verbeteringe van gagie te mogen genieten, vermits zijn tijdwinning van 4 rds nu al geduurt heeft van 't jaer 97 af, en heeft tot dien eynde mijn

sijn acte medegegeven. En alles hier wederom verrigt hebbende, maekte ik mij veerdig om van hier naer Manganita te vertrecken en vertrok dan des agtermiddags van hier.

Manganita op Sangir

Op dienselfden dag, des saturdags den 28e, quam ik tegen den avond op Manganita en vond de gemeente alhier bijeen in de negorij, vermits den meester al van te voren van mijn komst gewaerschoud was. En des anderen daegs, op sondag den 29e, wiert na gewonelijke ordre twee mael den openbaren godsdienst waergenomen, en doopte 53 kinderen, en reykte het avontmael des Heeren alhier uyt aen 8 persoonen, en bevestigde 23 paer in den huwelijken staet. En de schoolkinderen alhier sijn een getal van 140 kinderen, waeronder eenige weynige meysjes lopen, maer de klagte van den meester is alwederom dat er van dit groote getal pas 20, somwijlen 30, ter schoole komt. En die ik in de schoole bevond, daervan kosten der 5 à 6 heel moy schrijven en wel lesen. En het gebet word hier des morgens ende des avonts waergenomen. En het getal der christenen alhier is 1870. En hier wederom alles verrigt hebbende, ben ik op maendag den 30 van hier vertrocken, des 's morgens omtrent ten 10 uuren, naer Taroena.

Taroena op Sangir

En op dienselfden middag stapte ik op Taroena aen land, en des agtermiddags vervoegde ik mij in de school om die te besigtigen en vond daer een getal van 88 kinderen, waeronder 12 meysjes liepen, waeronder 10 à 12 jonges waren die iets uyt de Ichtitsaer van buyten kosten antwoorden, nadat sij nu alvorens het boekje Den Weg na den Hemel geleert hadden. Andere 12 of 13, die wat kleynder en jonger schoolkinderen waren, die wisten heel wel te beantwoorden het boekje van Aldegonde, 9 kosten heel moy schrijven, andere wisten nog weynig als de gebeeden.

Des avonts gink ik in het gebet, alwaer jonk en oud ondervraegt wierden, soo bobatos als andere, en wisten heel moy volgens de letter te antwoorden, en vont het hier derhalven geregelder als elders, en den 31e october wiert alhier den openbaren godsdienst waergenomen en doopte 65 kinderen en bevestigde 4 paer in den huwelijken staet. En des anderen daegs, op woensdag den 1e november, wiert hier wederom den openbaren godsdienst gehouden, en deelde het nagtmael des Heeren uyt aen 25 personen.

Op donderdag den 2e november bevestigde ik den conink alhier in den huwelijken staet, en volgens de roll van de meester is het getal der christenen alhier 2331.

Den meester alhier, Jan Pattalima van Amboina, versoekt om verbetering van gagie vermits sijn verbonden tijd van 5 rds verschenen is, en heb tot dien eynde zijn acte mede genomen. Des anderen daegs, op vrijdag den 3e, ben ik van hier na Calongan vertrocken met mijn goed overland, vermits het hier nu al eenige dagen gestormt had, waerdoor zulken branding veroorsaekt wiert dat men met geen prauw van of aen de wal kost komen.

Calongan op Sangir

En quam omtrend den middag op Calongan, dog bleef dien geheelen dag in huys wegens het ontstuymige weer sonder om kerk of school te denken, vermits den wind van desen agtermiddag sig soo verhefte dat de branding ver over het land heenen sloeg, waerom ook selfs nog van mijn goet is agtergebleven, alsoo er geen plaets op het strant was om te gaen. Maer des anderendaegs voor de middag wiert den openbaren godsdienst gedaen en doopte 29 kinderen en bevestigde 4 paer in den huwelijken staet. En des agtermiddags, na wederom openbaren godsdienst gehouden te hebben, deelde ik het avontmael uyt aen 8 personen, en na de kerktijd vraegde ik na de schoolkinderen, die 30 in getal waren,

dogh geen meysjes, waervan sommige uyt de Ichtitsaer, sommige uyt het boekje Den Weg na den Hemel kosten antwoorden, en sommige kosten ook moy schrijven, en het getal der christenen alhier is 500.

En mijn dingen hier verrigt hebbende, soo vertrok ik den 4e november van hier na Candaer, maer daer komende was de zee daer nog soo ontstuymig dat men met de korkorra onmogelijk aen de wal kost komen, wegens de ongelofelijke hoge branding die hier stond. Evenwel twee van 't volk gaeven op een plank haer buyten boort en swommen soo naer land om te vraegen of sij geen kans en zagen om mij nevens mijn goed aen land te brengen. En wederom komende bragten sij bescheyt als dat wij met de korkorra aen de wal moesten komen om die dan met een vaert door de branding op de wal te halen, hetwelk nogtans niet raetsaem was, wegens het weynige volk dat wij op de strand zagen staen.

En kort daeraen quam den capitan lauwt nevens den meester met een kleyn prauwtje door de branding heenen na ons toe, maer zeyden dat sij geen kans sagen om mij sonder schade aen de wal te brengen, nog ook niet konden versekeren van lichaemsgevaer. Derhalven het hier gants niet veylig zijnde te leggen dobberen op zulken hollen zee, uyt vreese van den wind die zijn blaesen nog niet gedaen en had, soo moest ik wederom terugkeeren, en nam mijn afscheyt van den capiteyn lauwt en den meester, die wederom door de branding na lant gingen. En soo quam ik des avonts omtrent ten 10 uuren wederom op Calongan.

En des anderen daegs, op sondag den 5en, ondernam ik dese rheyse wederom, alsoo men hier nu meende dat het nu wel gaen soude, en vertrok derhalven tegen de middag van hier. Maer nu wederom op weg zijnde soo hadden wij wederom sulken fellen westenwint van vooren, waermede een fellen stroom tesamengepaert was, dat wij onmogelijk niet langer voort en konden. Doe omtrent een derde van de weg agteruyt was, wiert dierhalven goetgevonden om hier de korkorra op de wal te halen en mijn goet over land naer Candahar te brengen, en swommen wederom twee aen land, alsoo daer eenige mooren aen de wal waren, om haer te versoeken om een pedak[61] of twee om wat hout te hacken, om de corcorra op de wal te halen, maer wilden se niet leenen, en gingen heenen. Eyndelijk swom bijna al het volk na land en verschafte brandhout, waerop zij de korkorra door de branding op de wal haelde, en raekte omtrent half vol water, en soo gink ik doe te voet een onuytsprekelijke ongemackelijke weg niet anders als over klippen heenen, die deurgaens met hoopen op malkanderen lagen, waer ik met handen en voeten moeste overklauteren, en quam soo tegen den avond geheel afgemat op Candahar.

Candahar op Sangir

En hoorde doe dat den capitan laout en den meester, die des anderendaegs bij mij waren geweest, in het wederkeeren na land door de branding in de gront waren geslaegen geweest. En alsoo hier weynig volk op de negorij was, vermits er veele van huys waren om haer te konnen helpen, soo bleven de mooren met alle man dit werk aen staen kijken sonder iets te willen helpen, en souden haer liever hebben laten verdrincken, dog quamen egter onbeschadigt behouden aen de wal, waerop den capitan laout en den meester na de moorse gesaghebber den singagie[62] toeginge en vraegden hem waerom dat hij niet wat was te hulp gekomen, en gaf ten antwoord: het is jouwluyden predikant die jouluyden komt doopen en trouwen, wat hebben wij daermede te doen? Waerover sij in groote woorden geraekten.

---

[61] Kapmes (Sangirees, ontleend aan het Moluks Maleis).

[62] *Sengaji*, zie glossarium.

Des anderen daegs, op maendag den 6^en^ november, wiert den openbaren godsdienst gedaen, en doopte 21 kinderen, en des agtermiddags gink ik in de school om die te visiteren, en vont daer een getal van 50 kinderen, die de meeste konden antwoorden uyt het boekje Den Weg na den Hemel, eenige weynige uyt de Ichtitsaer, 5 of 6 redelijk schrijven, en het getal der christenen alhier is 383.

Den meester alhier, Antony Fortados, versoekt om verbetering van gagie te mogen genieten, vermits sijn verbonden tijd van 5 rds verschenen is, heeft daerom zijn acte mij medegegeven. En hier nu wederom alles verrigt hebbende, vertrok ik op dingsdag den 7^e^ van hier naer Mathani.

Matahani op Sangir

En quam des voormiddags al goed tijd op Mathani, maer vont hier al wederom zulken branding dat zij mijn goed niet na de wal durfden brengen, daerenboven verstont ik ook dat hier niet een korkorra en was om mij naer Taboekan te brengen. Versogt derhalven of die van Candahar mij derwaerts heenen wilde brengen, hetwelk sij mij inwilligde, maer versogt dat ik dan evenwel hier aen de wal mogt gaen om eerst metterhaest mijn dingen te verrigten, en dat sij soo lang gelieven te wagten, hetwelk sij mij almede toestonden. Ging derhalven met mijn lege lijf naer lant, met een kleyn prauwtje door de branding, en dat geraekte ook vol water, dat het aen alle zijde overstroomde, en quam soo met een nat lichaem aen land, en opstonts gaf ik den meester last om de gemeente bij malkanderen te roepen, want alles was hier ook al klaer vermits hij ook wist wanneer ik omtrent komen zoude, had derhalven ook al de namen van die trouwen souden tot drie malen afgelesen. De gemeente dan versamelt ende den openbaren godsdienst gedaen zijnde, doopte ik 31 kinderen en bevestigde ik 4 paer in den huwelijken staet, en vraegde meteenen na de school, en bevond hier 33 schoolkinderen, dog daeronder niet één meysje. De meeste sag ik dat moy schrijven konden, en 8 stux wisten te antwoorden uyt het boekje Den Weg na den Hemel alsook iets uyt de Ichtitsaer. En het getal der christenen alhier is 530. En nu gedaen hebbende stapte ik wederom naer de corcorra toe, die met al het volk daer na mij lagen wagten, en vertrock soo na Taboekan.

Taboekan op Sangir

En des avonts quam ik tegens het ondergang van de zon op Taboekan aen land en des anderen daegs, op woensdag den 8^e^, wiert des voor de middag alhier den godsdienst waergenomen, en doopte 38 kinderen, en bevestigde 30 paer in den huwelijken staet en des agtermiddag wiert wederom den godsdienst gepleegt, en reykte het nagtmael des Heeren uyt aen 8 personen. Des avonts gink ik in 't gebed, alwaer de schooljongens, die hier 100 in getal zijn, ondervraegt wierden uyt het boekje Den Weg na den Hemel, dat veele heel wel wisten te beantwoorden volgens de letter, als ook sommige bejaerden. Veel jonges kosten ook moy schrijven.

Op donderdag den 9^e^ wiert des voor de middag wederom den openbaren godsdienst geoeffent, en doopte wederom 25 kinderen, en bevestigde 12 paer in den huwelijken staet, en het getal der christenen alhier is volgens het opgeven van den meester 5000. En na alles hier nu verrigt hebbende, ben ik op vrijdag den 10^e^ van hier na Koema vertrocken.

Koema op Sangir

En quam omtrent ten 10 uuren des voor de middag op Koema aen lant en vond daer meest al het volk al in de kerk versamelt, en de kinderen die gedoopt moesten werden, alsook die in den huwelijken staet haer wilden laeten bevestigen, want hare namen al tot

drie malen waren afgelesen. En gink derhalven in de kerk en doopte na gedane godsdienst 13 kinderen en bevestigde 5 paer in den huwelijken staet. En na de kerktijd gink ik in de school en vond daer een getal van 31 jongens en 13 meysjes. En daer waren maer 4 jongens die schrijven konden, maar de meeste konden antwoorden uyt het boekje Den Weg na den Hemel. En het getal der christenen is alhier 407. En hier wederom alles verrigt hebbende, gink ik des agtermiddag van hier na Koelor.

Koelor op Sangir
En quam des agtermiddags omtrent ten 4 uuren op Koelor aen land en gaf den meester last alsdat hij ten tijde van 't gebedt de gemeente bij malkanderen soude roepen, alsoo hier mede alles klaer was, en wiert een predikatie voorgelesen en doopte 12 kinderen en bevestigde 2 paer in den huwelijken staet. En na het eyndigen van de godsdienst liet ik de schoolkinderen in de kerk blijven, die 12 in getal waren, die meest alle konden antwoorden de vraegjens uyt het boekje Den Weg na den Hemel, dog sonder de texten, en niet meer als 1 kon een weynigje schrijven. En de christenen sijn alhier 313. En des anderen daegs 's morgens heel vroeg, op saturdag den 11e november, vertrock ik van hier na Manaloe.

Manaloe op Sangir
En quam dienzelven morgen omtrent ten 8 uyren op Manaloe, alwaer mede het volk al bijeen vergadert was, en alles klaer, en gink derhalven in de kerk, en na het eyndigen van de predikatie doopte ik 31 kinderen en bevestigde 7 paer in den huwelijken staet. En na het uytgaen van de kerk gink ik in de school, waer ik 24 kinderen vont, waer drie meysjes onder waren. Veele die wisten soo wat te antwoorden uyt het boekje Den Weg na den Hemel, en 4 of 5 konden soo wat schrijven, en het getal der christenen alhier is 386. En vertrok des middags wederom van hier na Saloerang.

Saloerangh
En quam omtrent ten drie uuren op Saloerang, en het volk vergadert zijnde doopte ik na den godsdienst 23 kinderen en bevestigde 2 paer in den huwelijken staet. En als de kerk uyt was gink ik in de school, waer maer 15 kinderen waren, dog den meester had er 30 op sijn rol maer quamen niet ter schoole. Se wisten almede het boekje Op Weg na den Hemel sonder de texten te beantwoorden, en 3 of 4 een weynigje schrijven. En 't getal der christenen alhier is 463. En soo is nu mijn visite ten eynde gelopen met dese laeste plaets Saloerang genaemt.

Soude nu wel na Talauwt hebben gegaen, maer de gantse kust van de Sangir langst is mij sulx afgeraden, alsoo het nu in de slimste tijd van de stroomen was, en sijden dat er wel kans was om te komen, maer niet om weder terug te keeren, en seyden als ik daer wilde gaen, dat ik dan in de maent van juny en july hier moeste geweest zijn, want in het weder terug te keeren is het vlak in de wind, die nu sterk hier wayt, en daerenboven ook de stroom tegen, niet wel doenlijk voor een korkorra om op te halen. Gink derhalven wederom van hier den selfden avond na Taroena, welkers beurt het was om mij wederom na de Manado te brengen, en quam des anderen daegs omtrent ten 10 uyren des voor de middag, sijnde den 12e november, wederom op Taroena aen land. En op woensdag den 15e des morgens ben ik wederom van Taroena na Chiauw overgeschept, maer door de felle stroom en den westenwint heb ik aen de eylanden die tusschen Sangir en Chiauw leggen heen en weer gesworven, totdat ik eyndelijk soo ver geraekte van niet een eyland te konnen bescheppen of beseylen, en veel minder Chiauw. Moest derhalven een besluyt nemen om weder na Sangir te keeren, waer na toe ik mij dan keerde, en schepte en

zeylde dien gehelen dag met alle kragt om maer de Sangir vat te krijgen, en dreef ook de geheele Sangirse kust voorbij. Alleenlijk geraekte ik des avonts bij donker omtrent ten 8 uuren aen de uytterste hoek agter Saloerang te land, met een bijsonder groot geluk, souden anders zeewaert in gemoeten hebben, niet wetende waerheen want daer was niet meer te eeten op de korkorra. En daer dan dien nagt ten anker gelegen hebbende, alsoo het volk moede was, quam ik des sondaegs den 19e november des voor de middag op Sangir op Saloerang aen lant, evenals van een verloren reys. Hier nu een goeden wind afgewagt hebbende, ben ik op woensdag den 22e wederom van hier vertrocken om het nu wederom te ondernemen, en quam nu onder Gods zegen des nagts daeraen op Chiauw aen lant omtrent ten 2 uuren.

Chiauw in het wederkeren

En nu wederom op Chiauw zijnde, heb ik op donderdag den 23e alhier wederom 14 kinderen door den doop de kerke ingelijft. En hier nu wederom eenige dagen door den westenwind verhindert zijnde, ben ik op maendag den 27e des morgens wederom van hier vertrocken om naer Tagulanda over te scheppen, maer al wederom door den westenwind en harde stroom verhindert sijnde, en soo Tagulanda niet kost beseylen nog bescheppen, moest ik al wederom terugkeeren en quam tegen den avond wederom op Chiauw en bleeft daer agter een hoek leggen ten anker omtrent over de middernagt, en alsoo het doen moy weer scheen, ligte men het anker om het wederom eens te besoeken, gelijk het doen onder Godes zegen ook wel gelukte.

Tagulanda in het wederkeren

Want ik quam op dingsdag den 28e na het ondergaen van de son op Tagulanda aen land en heb daer op woensdag den 29e wederom 6 kinderen gedoopt, en ben op dienselfden dag des agtermiddagh wederom overgestoken naer de Manado.

En quam op vrijdag den 1 december des avonts ten half tien uuren op de Manado, en op woensdag den 3en na openbare godsdienst doopte ik 13 kinderen. En den meester alhier heeft mij geseyt dat hier nog wel een tweede leermeester van noden was, wegens het groot getal der christenen die hier zijn, en heeft tot dien eynde hier een oud discipel van mijnheer van Aken en Hodenpijl, die wel lesen en schrijven kan, dog in de gronden van de religie is hij seer gering, gemelte discipel is genaemt Lucas Cornelisz[63] van Boelang.

Op sondag den 10e heb ik voor de alhier zijnde Europianen in het Hollants gepredikt en na het eyndigen van de predikatie 52 bejaerde op haer belijdenisse gedoopt, en daerna ook nog 5 kinderen. En ben op donderdag den 14e van den Manado vertrocken, met de chaloup de Lastdrager, en quam op sondag den 17e des morgens vroeg behouden, God zij lof, op Ternaten aen land.

Maer onder het waernemen van dese mijne visite heb ik op alles seer nauwkeurig[64] en hoewel ik in het laeste niet soo net heb aengetekent als ik gedaen heb van de Celebische cust, soo is het er nogtans niet veel beter toegegaen, behalven op eenige weynige plaetsen, en insonderheyt heb ik dit in 't gemeen aengemerkt: nergens het Christendom gevonden te hebben als alleen in naem. En de grontoorsaek daervan meen ik te wesen dat die bij de meesters moet gesogt worden, vermits die de minste kennisse niet hebbende van het Christendom, ook niet bequaem en zijn om het and're te leeren, want sal men hier het Christendom voortplanten, soo dient er ook wel te wesen die het Christendom verstonden en andere leerden, of anders dunkt mij is het onmogelijk. Derhalven ben ik van gevoelen dat men hier geen meesters behoorden aen te stellen als alleen die de

---

63 Lucas Cornelisz Cusasa.

64 Vermoedelijk is hier door de kopiïst één woord weggelaten.

gronden en fundamenten van de religie verstonden. En soo souden de schoole tot een groote voortsetting van het Christendom konnen dienen, want mij dunkt dat het daer eerst moet vandaen komen, dat de jeugt wel onderwesen wort, maer dat en geschiet tot nog toe niet wegens de onkunde van de meesters.

Derhalven kan er ook geen Christendom gevonden werden, want al hetgeen dat men in de school leerden is niet anders als die vraegjens in mijn aentekening genoemt van buyten op te zeggen, sonder het minste begrip of verstant, en soodrae en is men niet uyt de school, of ontslagen, dat geleerde vliegt welhaest wederom weg en selfs het lesen en het schrijven vergeten sij binnen korten tijd wederom, soodat alles wat geleert word, verloren is. Maer wanneer hier nu meesters waren die de gronden van de religie verstonden, soo konden gemelte vraegjens met verstant geleert worden, en de jeugt van jongst op ingescherpt, en al verder tot jaren komende gecategiseert worden, gelijk nu evenwel in onwetentheyd geschiet. En daerenboven is mij ook voorgekomen van verscheyde meesters dat de coningen niet geern sien dat hare onderdanen onderwesen worden in het leesen en het schrijven, alsoo se bang zijn dat hare onderdanen haer dan zullen benadelen, en derhalven, zeggen sij, is het beter dat zij sooveel niet en leeren, welke samenspraken soo de coningen als de goegoegoes des avonds somwijlen samen houden, als sij soo bij malkanderen sitten, hetwelk mij de meesters verklaert hebben meer als eens gehoort te hebben. En dit zal ook zekerlijk de reden zijn dat de coningen soo traeg zijn om de kinderen school te doen komen, gelijk ik deurgaens ondervonden heb. Wil verhopen dat God verder zijn zeegen sal geven, opdat dese kerken nog eens mogen bloeyen, en dat de Christus in waerheyt daer nog eens gekent mag worden.

(Onder stond) Aldus opgesteld door mij (was geteeckent) Petrus Noot, (en terzijden stond) Ternaten in 't Casteel Orangie den 3^{e} january 1703.

(Lager stond) Gecollationeerd accordeert, Ternaten in 't Casteel Orangie desen 12^{e} mey 1703 (geteeckent) Isaac Panhuys, eerste clercq.

123. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP MAKIAN EN BATJAN DOOR DS. ARNOLDUS BRANTS. Ternate, 7 februari 1703.
NA, VOC 1675, fol. 29-34. Afschrift.

Rapport van de kerk- en schoolvisite op de eylanden Macquian en Batschian gedaen door den predikant Arnoldus Brants in january anno 1703, overgelevert aen den E. Agtb. Heer Gouverneur en sijnen Rade in dato 7^{e} febr. 1703.

Ternaten, dinsdag den 16^{e} january
't Was op dinsdag den 16^{en} january des avonts ten 8 uuren wanneer ik met de chialoup Laricque van Ternaten ben onder zeyl gegaen en mijn cours settede na Macquian, alwaer ik met een gunstige wind den 17^{e} 's morgens ten 9 uuren geluckig arriveerde.

Macquian
Woensdag den 17^{e} january. Aen land getreden zijnde maekte ik mij aenstonts veerdig om mijn dingen aldaer te verrigten, ontbood tot dien eynde bij mij den meester der zelver plaats, Jan Silva, maer kreeg berigt dat hij niet present was, want van mijn komst verwittigt zijnde was terstond henen gegaen om 't volk 'twelk daer belang aen had daervan kennisse te geven. Soo ras hij wederom was gekomen gaf ik hem ordre om de schoolkinderen te laten bijeenkomen. 't Welk gedaen zijnde, vervoegde mij aenstonts derwaerts en bevond het getal te bestaen uyt 7 kinderen, waervan 4 jongetjes en 3 meysjes waren.

Examinerende haer en bemerkte dat zij al redelijk wel geoeffent waren, want 3 van de outste konden fray leesen, begonden te leeren schrijven en wiste met grote veerdigheyt de vraegjens uyt de Djalan ca Surga van buyten op te zeggen, wisten niet minder de gewonelijke gebeden, ook 't geloof en de 10 geboden, de overige begonden in dit alles haer ook al heel wel te oeffenen.

Ik vroeg den meester of er geen meer kinderen waren die ook school konden gaen, en antwoorde mij dat er nog 2 à 3 waren die jaren genoegh hadden om te leeren, maer dat zij door de ouders zelfs daerin verhindert wierden. Hebbe dezelve daerover aengesproken, en berispt wegens haer nalatigheyt in zulken nodigen werk, waerop sij mij beloovden dat sij voortaen hare kinderen sullen laten ter schoole gaen en haer pligt als christenen daerin sullen quijten, sulx dat dit school jegenwoordig sal bestaen uyt 10 kinderen. Ben daerop met den voornoemden meester heenen gegaen om de ledematen te nodigen, alle welke, den meester daeronder gerekend, 4 in 't getal waren, en nodigde haer tot het H. nagtmael. Tegen des anderen daegs hebbe denzelven dito des avonds daer ter plaetse gepredikt tot een voorbereydinge van 't H. avondmael, en na de predikatie een kind gedoopt.

Donderdag 18e january. Des anderen daegs 's morgens, zijnde den 18e january, op donderdag, hebbe wederom gepredikt en aen de voornoemde ledematen het nagtmael uytgedeelt. Vroeg den meester na 't getal der christenen alhier, en seyde mij dat er 31 vrije en 15 slaefse waren, soodat het gantsche getal christenen 'twelk hier gevonden werd in 't geheel bestaet uyt 46.

Batchian

Dit alles nu alhier verrigt hebbende, ben ik denzelven dito des morgens ten 11 uyren wederom daer vandaen vertrocken en mijn cours geset na Batchian, alwaer ik den 19e january voorspoediglijk aenquam. Begaf mij des middags na 't school om 'tselve te besigtigen, en bevond 'tselve te bestaen uyt ses discipulen. Ik examineerde dezelve en merkte dat er maer twee waren die al heel wel konden leesen, schrijven, en van buyten konden opseggen de vraegjens uyt d'Djalam Casurga en d'gewonelijke gebeden. De andere vier begonden eerst te leeren spellen, maer konden ook de gebeden van buyten. Ik vroeg den meester, genaemt Domingo Manges, of er alhier geen meer kinderen gevonden wierden die bequaem waren om school te gaen, en kreeg tot antwoord dat er nog wel vijf à ses waren die ouderdom genoeg hadde, maer nog noyt ter school hadde geweest, dewijl zij door haer ouders zelfs daerin belet wierden. Hebbe dezelve daerop eens bij mij laten roepen en haren pligt voor oogen gesteld, dat het geen christenen past daerin nalatig te zijn, zulx dat zij mij ook daerop beloofd haer pligt voortaen daerin te zullen quijten en haer kinderen ter schoole zenden, gelijk ik ook in mijn aenwesen alhier 'tselve hebbe beginnen te ondervinden, soodat dit school jegenwoordig sal bestaen uyt 12 kinderen.

Vervoegde mij denzelven dito des avonts in 't gebed, 'twelk alle avonden door den voornoemde meester gedaen wierd, en vont aldaer agt bejaerde vrouwspersonen. Ik ondersogt haer kennisse in de christelijken godsdienst, en bevond dat zij meest alle al heel wel konde antwoorden, volgens het voornoemde vraegboekje. Ik vroeg den meester of geen meer waren die gewoon waren alhier des avonts te verschijnen, en antwoorde mij dat er wel meer waren, maer die uyt ijverloosheyt en traegheyt niet quamen, en d'andere nog verspreyt waren door de bossen om de kost te zoeken, weshalven ik gelegentheyt sogt om haer daerover eerst te bestraffen, gelijk daerna geschiede, en beloofde mij voortaen haren godsdienst ijveriger te zullen waernemen als voorheen, en dat zij des avonts in 't gebet soude komen om van den meester onderwesen te werden.

Saturdagh den 20e january ben ik met den meester heenen gegaen om de ledematen te besoeken, welke ses in 't getal waren, en nodigde haer om des anderen daegs de tekenen

van Gods goetheyt te gebruyken. Vernam daerna dat er nog een vrouw was die tevoren als lidmaet aen 't nagtmael gegaen had, maer in eenige voorgaende jaren niet gecommuniceert hadde. Hebbe dese vrouw eens bij mij laten roepen en na de reden van dien gevraegt, en antwoorde mij dat het waer was dat zij voordesen aen 't nagtmael gegaen had maer nu eenige jaren was agtergebleve en haer niet geopenbaert hadde, wegens eenige verschillen die zij met haer dogter hadde, en anders wel genegen was om wederom aen 't nagtmael te gaen. Hebbe daerop dese dogter ook eens laten roepen, of 't mogelijk was dit verschil bij te leggen, en bevond het zulke sware saken niet en waren of zij konden heel ligtelijk versoent worden, gelijk ik ook eyndelijk uytwerkte dat de questie wiert bijgelegt en weder met malkanderen vereenigt wierden. Weshalven ik dese vrouw vroeg of zij nu genegen was om wederom aen 't nagtmael te gaen, en antwoorde mij van jae, waerom ik haer na een voorgaende vermaning als een weerdig litmaet aennam, en haer nodigde om des anderen daegs aen 't nagtmael des Heeren te verschijnen, gelijk zij ook dede, sulx dat het getal der ledematen alhier, met den meester daeronder gerekent, in 't geheel uyt 7 bestaet.

Sondag den 21e january hebbe ik des morgens selfs in 't Nederduyts gepredikt tot een voorbereyding van 't avontmael, en na de predikatie vier kinderen gedoopt. Hebbe daerenboven nog een bejaerde het H. sacrament des doops medegedeeld, nadat ik daegs te voren hem g'examineert hadde en in hem bevonden had een eenvoudige kennisse van de christelijke religie en een grooten lust en ijver tot het Christendom. Hebbe den meester gerecommandeert hem in de fundamenten desselfs nog grondiger te onderrigten.

Denselven dito, sondags na de middags, hebbe ik wederom gepredikt, en aen de voornoemde ledematen het nagtmael uytgedeelt. Vroeg den meester na 't getal der christenen en seyde mij dat er soo vrije als slaefsche omtrent 134 gevonden wierden.

Dit alles nu verrigt en ten eynde gebragt hebbende, maekte ik mij wederom vaerdig om te vertrecken, gelijk ik ook daerop des donderdags, sijnde den 25en january, van Batchian ben onder zeyl gegaen, en eyndelijk na wat suckelens wederom (God zij lof) den 5e february op Ternaten gearriveerd. Hebbe alsoo een eynde gemaekt van mijn commissie en alles sodanig aengetekend gelijk ik ondervonden heb.

(Onder stont en was geteeckend) Arnoldus Brants. (Lager) Gecollationeert, accordeert, Ternaten in 't Casteel Orangie den 12e juny 1703 (get.) I. Panhuys, eerste clercq.

124. RESOLUTIE VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE BETREFFENDE HET CONFLICT TUSSEN DS. ARNOLDUS BRANTS EN DS. PETRUS NOOT. Ternate 2 mei 1703.
NA, VOC 1675, fol. 168-174.[65]

Extract uyt de resolutie genomen in kerkenrade tot Ternate ten Casteele Orangie op woensdag den 2e mey anno 1703.[66]

[65] Een ander afschrift in NA, VOC 8072, fol. 202-210.

[66] Dit extract diende tot bijlage van de brief van de Politieke Raad van Ternate aan de Hoge Regering van 22 juni 1703, zie NA, VOC 1675, fol. 111. In deze brief werd gerapporteerd dat de twisten onder de predikanten eindelijk waren bijgelegd, en dat ds. Noot op 18 april met de sloep Laricque naar Banda was vertrokken. Deze brief meldt ook dat de Politieke Raad bij resolutie van 11 juni 1701 het voorstel van de kerkenraad goedkeurde om een nieuwe Maleise kerk te laten bouwen op een stukje land ten zuiden van het kasteel Orangie, naast de compagniestuin gelegen. Dit besluit werd niet genomen omdat de benedenzaal van het kasteel ongeschikt zou zijn, maar opdat in plaats van een, twee predikaties (een in het Nederlands, een in het Maleis) gedaan konden worden. Reeds in 1689 had de visiterend commissaris, de raad extra-ordinair Dirk de Haes, een dergelijk voorstel gedaan in zijn instructie aan gouverneur Jacob Cops, maar dit was niet geëffectueerd.

Nadat den kerkenraed het laest g'eerd extract van U.E. Agtb.[67] den 13^{en} april 1703 was ter hand gesteld, en 'tselve opgelesen sijnde was aengemerkt het nodige subject 'twelk hetselve behelsde, soo heeft de vergadering daerover gebesoigneert, en nadien de zake tot een gewenst eynde gekomen is, waervan U.E. Agtb. als last hebbende van de illustre Hoge Regering op Batavia diende kennisse te hebben, soo heeft den kerkenraed nodig geoordeelt U.E. Agtb. per extract te communiceren de gantsche onderhandelinge van versoening der kerkenraed met D. Noot en sijn huysvrouw. En om dezelve U.E. Agt. omstandig te doen weten heeft sij goetgevonden de geheele resolutie doe ter tijd in kerkenrade gehouden U.E. Agtb. mede te delen, welke sodanigh geschiet is als volgt.

Nadat dan 't g'eerd extract van U.E. Agtb. was opgelesen en den inhoud desselfs verstaen, soo is deselve aen alle de leden van d'Eerw. vergadering als een seer godvrugtige en prijselijke zake voorgekomen, meriterende daerom wel om in een rijpe deliberatie genomen te werden, alsoo er op een voorgaende verschil niet wenschelijker kan voorkomen het gevolg van een behoorlijke versoening en vrede, die zig de vergadering ook altijd wel heeft laten gevallen. Maer nademael het ten allen tijden is practicabel geweest dat de handeling van een wettige vergadering uyt de regtvaerdigheyt van haer proceduren gebillijkt werde, en dat hetgeene 'twelk sij pligtshalve uytvoert niet sooseer voor partijschap als wel bijsonderlijk ampswegen behoord te werden aengemerkt, evenwel – omdat het contrarie somtijts gesien werd, gelijk gebleken is in 't censureren van Juffrouw Noot, die de Eerw. vergadering omtrent het stuk voornoemt als parthije heeft gelieven aen te merken, in welk geval alschoon de vergadering het noyt navolgens eenige waerheyt soude kunnen verklaren het op de persoon van Juffrouw Noot te hebben voorsien gehad, als wiens onbehoorlijke behandeling van den nodigende predikant D. Brandts in de huysbesoeking sij haer met een enkel betuygen van leedwesen soude hebben laten genoeg wesen, volgens uytwijsen van gehoudene kerkenraed van den 22^{e} juny des vergange jaers – soo is 't evenwel, niettemin, alschoon voornoemde Juffrouw door sulken ligten belijdenisse alle de verwisselde schriften soo tusschen haren man en den kerkenraed hadde kunnen voorkomen, dog egter niet gewilt, dat nog althans de Eerw. kerkenraed tot volkomen overtuyging, benevens ook om te voldoen soo de venerable ordre van de illustre Hoge Regering tot Batavia alsook niet minder haer eyge christelijke pligt, heeft geresolveert voor 't laest zelfs de aldersagste weg ontrent dese voornoemde Juffrouw te gebruyken, alsoo dezelve met haren man staet van Ternaten tot de gemeente van Banda over te gaen, in welke gelegentheyd voor een vertreck de ledematen althoos gewoon zijn een kerkelijke attestatie te versoeken, ingevolge dan ook van 'twelke de huysvrouw van D. Noot, mijn heer Noot uyt haer naem sodanigen getuygenisse van den kerkenraed heeft afgevordert.

Op welk voorstel van D. Noot voor zijn huysvrouw gedaen, de kerkenraed eeniglijk geantwoort heeft als dat sij seer geern sag, ten eynde dat sij daertoe mogten in staet zijn, alsdat D. Noot zijn huysvrouw ten dien eynde uyt de vergaderingh na huys gaende eens geliefde voor te stellen of sij niet moeste bekennen dat se qualijk gesproken hadde wanneer sij mijn heer Brants geliefde toe te voegen dat hij haer huys maer konde voorbijgaen gelijk als hij althoos gewoon was, en dat sij van den Oppersten Leeraer wel soude genodigt werden, alsmede voor het tweede, dat se geliefden te verklaren dat, alschoon sij t'sedert het ontstane voorval, sijnde nu bij de 10 maenden geleden, in de kerk tot het gehoor van Gods woord niet verschenen, dat zulx geentsints uyt veragtinge van God of zijn woord, maer alleen uyt toeval van indispositie of iets anders diergelijx was toegekomen, welke zaken de kerkenraed aen mijn heer Noot heeft voorgehouden, en versogt

[67] Niet aangetroffen. De resoluties PR Ternate over deze jaren zijn niet bewaard gebleven. Zie de aantekening bij doc. 121.

dit sijn vrouw eens te willen voorhouden, onder betuyging dat wij uyt vredenshalven aen 't rapport van sijn Eerw. geheel soude vertrouwen en geloof geven. Welk versoek van den kerkenraed mijn heer Noot dan heeft gelieven aen te nemen, gaende ten dien eynde uyt de vergadering na sijn huysvrouw, aen dewelke sijn Eerw. voorstelde of sij ook geliefde berouw en leedwesen te betonen wegens de bekende woorden tegens mijn heer Brants gesproken, waerbij den ouderling Panhuys present was, alsook dat sij het verlaten van den openbaren godsdienst geensints uyt veragtinge van God of sijn woord hadde bestaen, maer dat zulx alleen soude geschiet zijn uyt indispositie of iets diergelijx. Welk voorstel van den Eerw. kerkenraed mijn heer Noot heeft aengenomen aen sijn huysvrouw in dier voegen als hier even boven verhaeld is voor te houden, aen dewelke hij het evengeseyde heeft voorgesteld.

Maer in plaets dat gemelte Juffr. daerover soude leedwesen betuygen, soo heeft sij geantwoord van neen, omdat mijn heer Brants sonder haer op dien tijd verder aen te spreken met den ouderling Panhuys was heengegaen, voegende daer nog verder bij als dat se mijn heer Brants aenmerkte als een vijand van haer, dog indien evenwel de broederen haer het ergerlijk leven geliefde te vergeven, sonder nogtans gelijk mijn heer Noot in de vergadering heeft gerapporteert dat sijn huysvrouw over die bovengemelte woorden leedwesen heeft willen betonen. Welk antwoord van Juffr. Noot alle de leden van de vergadering seer slegt voorkwam, stellende hierop d'Presis aen de vergadering verder voor dat, nademael de Juffr. door geen minnelijke wegen tot soo een betamelijk christelijk voorstel van den kerkenraed was te bewegen, waertoe se selfs door haer eygen man niet was te bewegen, of men dan ook wel soude nog in staet zijn om haer een kerkelijke attestatie te geven. Dog hierop wierd van alle de leden geadviseert dat, terwijl het gepleegde vooral met mijn heer Brants bij alle verstandige voor seer quaet behoorde te werden aengesien, en dat niettemin dese Juffr. evenwel niet en beliefde te bekennen dat se daerin hadde onbehoorlijk gehandelt, dat men dan derhalven haer ook geen kerkelijke attestatie behoorde te geven, en aldus is haer de attestatie van de vergadering geweygert. Maer eyndelijk mijn heer Noot insiende dat mogelijk de vreede daervoor soude agterblijven, die de Eerw. kerkenraed haer ook niet minder als sijn Eerw. heeft laten ter herten gaen, om met gemoets, eers en goede ordreshalven alles daertoe te contribueren, heeft aen de vergadering wijders nog vrundelijk versogt om het nog eens te tenteren en tot sijn huysvrouw te gaen, en datter twee leden van den kerkenraed met sijn Eerw. mogte t'samen gaen om sijn huysvrouw verder aen te spreken, ten welken oogmerke voorschreven D. Noot benevens den ouderling Voges en den diacon Jacobus Colijn[68] tot de Juffr. sijn hene gegaen, haer in der minne afvragende of sij om de gesprokene woorden tegens mijn heer Brants, welk voorval niet particulier mijn heer Brants maer den kerkenraed aenging, leetwesen bekende, benevens dat se eens beliefde te verklaren uyt wat oorsake sij in soo langen tijd den godsdienst niet hadde bijgewoond. Op welk voorstel van dese twee leden Juffr. Noot haer leetwesen heeft verklaert dat zulx was voorgevallen, dat se wenste dat se op een sagter wijse hadde gesproken, maer dat se te dier tijde seer was gealtereert geweest, met verd're bijvoeging dat indien se alle de daeruyt gesprotene ongemacken hadde tegemoet gezien, deselve niet soude geuyt hebben. En belangende het tweede, soo verklaerde sij als dat se wel t'sedert dien tijd den openbaren godsdienst niet hadde gefrequenteert, maer dat zulx geensints was geschiet uyt veragting van God of sijn woord, maer meest omdat se al dien tijd was onpasselijk geweest, ook omdat se tegemoet hadde gesien dat haer de broederen eens soude hebben aengesproken. Op welk berouw de kerkenraed gereflecteert hebbende, soo heeft se daerop ook besloten aen de Juffr. haer ker-

[68] Waarschijnlijk Jacob Colijn, arr. Batavia 29 juni 1699 als ziekentrooster, diaken, vervolgens ouderling op Ternate, overleden 31 mei 1706.

kelijke attestatie te geven, die ten dien eynde aenstaende sondag van den predikstoel sal werden afgekondigt.

Voor tweede soo wierd van den Eerw. preses voorgesteld om eens te handelen van de zake concernerende mijn heer Noot sijn attestatie, waeromtrent verscheyde saken eer men daertoe behoorde te komen sig opdeden om eerst vooraf nog te moeten werden afgehandelt, en eens te examineren wie in sijn stellinge ontrent de heen en weder gewisselde schriften[69] het alderbest gefondeert was. Maer alsoo dit werk wederom veele ongemacken soude kunnen veroorsaken, soo is het best geoordeelt dese dingen in 't bijsonder over te slaen ende malkanderen onder een generale amnestie tegemoed te gaen, stellende alleen de kerkenrade aen D. Noot voor hij de leden van dese vergadering niet voor tyrannen maer voor eerlijke lieden geliefde te erkennen, 'twelk D. Noot aenstonts aennam, erkennende ook mons^{r} Panhuys niet meer voor een tovenaer maer voor een eerlijk man. En hierop hebben wij tezamen malkander de hand van broederschap gegeven, met gesamentlijk goedvinden van soo dan D. Noot als de kerkenraed dat het voorgevallene als een gepasseerde zake mogten werden aengemerkt, zijnde hierop mijn heer Noot van de vergaderingh sijn kerkelijke attestatie toegesegt, en soo sijn wij door Gods genade en zegen in vreede sijnde. Van de leden voort vastgesteld dat dese resolutie bij 't houden van een andere vergaderingh voor 't vertrek van D. Noot met eyge handen mogt werden ondertekend, 'twelk zijn Eerw. heeft aengenomen, gelijk ook geschiet is, en hiermede is alles ten eynde gebragt.

Den kerkenraed maekt wijders hiermede U.E. Agtb. bekend, alsoo den tijd der verkiesinge van twee nieuwe ouderlingen alsook twee nieuwe diakenen was aengekomen, dat zij ook tot de verkiesinge der zelven sijn toegetreden, maer eerst wierd in consideratie genomen of men den ouderling Voges, wiens tijd nu g'expireert was, niet soude versoeken om nog een jaertje te continueeren, 'twelk in omvrage gebragt zijnde van alle de leden wiert goetgevonden, weshalven desen ouderling op 't ernstig versoek deser vergadering 'tselve heeft aengenomen. Is daerop dan in de vreese Gods toegetreden tot de electie van een ouderling en twee diakonen, volgens welke uyt een dubbeld getal op een wettige wijse in plaets van den afgaenden ouderling Isaac Panhuys het lot is gevallen op den afgaenden diakon Jacob Colijn, en in plaets van de afgaende diakonen Jacob den Doven en Jacob Colijn ook uyt een dubbeld getal op mons^{r} Abraham Stuyt[70] en den chirurgijn Pieter Stappers, over welke electie de Eerw. vergadering U.E. Agtb. gunstig goedvinden zal afwagten.

Voor 't laest geeft de Eerw. vergadering U.E. Agtb. met onderdanigheyt te kennen hoe dat den kerkenraed in bedenking heeft aengenomen dat de jaerlijxen tijd tot het doen der visite van kerk en school op de Manado en verd're noorder eylanden nu haest wederom is gekomen, en dat het hoognodig is aldaer een visite door een predikant wederom te laten geschieden, soo heeft se goetgevonden na derwaerts haest een predikant af te vaerdigen, tot het doen van welke D. Brants, wiens beurt het althans is, zijn dienst de kerkenraad heeft aengeboden, 'twelk alle de leden wel geviel, weshalven de Eerw. vergadering van U.E. Agtb. eerbiedig versoekt dat U.E. Agtb. haer approbatie daerop believen te verlenen, en alsdan de nodige ordres tot een bequaem vaertuyg tot transport van sijn Eerw. belieft uyt te delen.

(Onder stont) uyt last en naem des kerkenraeds (was getekend) Arnoldus Brants syn. p.t. scriba. (Lager) Accordeert Isaac Panhuys, eerste clercq.

---

[69] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 121.

[70] Vermoedelijk Abraham Stuyt uit Den Bosch, enkele jaren aan de Kaap, arr. Batavia 1698 als assistent.

125. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 31 mei 1703.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 518-519.

Eerwaerde, godtsaelige – – –

U.Eerw. hooggeëerde letteren gedateert den 26^{en} january deeses jaers[71] sijn ons door het geluckig ende behouden aenlanden van het schip Saemslag[72] op den 24 meert passato ter behoorlijcker tijt wel ter hant gestelt, uyt dewelcke ons gebleeken is dat U.Eerw. soowel onse eerste als laeste missive van het voorleedene jaer[73] ontfangen hadden, dog die weegens haere besondere behelsinge van inhout daerom ook onderscheydene beweegingen onder U.Eerw., namentlijck de eerste van genoegen, maer de laeste van smerten hadde veroorsaeckt. Wij konnen U.Eerw. meede verseekeren dat de onstaene voorvallen soo tusschen D. Noot als den kerckenraet ons meede niet aengenaem sijn geweest, doch nademael deselve nu soo door de gemaeckte assopiatie alsmeede door D. Noot sijn vertreck sijn wechgenoomen, achten we het raetsaem om daeraf niet verder te gewaegen. Wij twijffelen niet of U.Eerw. gegeevene advys en oordeel aen haer Hoog-Edelens over de voorgevallene broedertwisten[74] hebben eeniglijck tot haer eynde gehad een vreetsaem ende christelijck oogmerck, waervoor wij U.Eerw. bedancken. Het sal voor tegenwoordig ons genoech weesen U.Eerw. te berichten als dat de kerckenraet soo met D. Noot als desselfs respective huysvrouw, kort voor sijn vertreck nae Banda, over gemelt verschil is versoent, ende op hoedaenigen maenier en wijse dit geschiet sij, konnen U.Eerw. uyt dit neevensgaend extract van de resolutie des kerckenraets sien.[75] Wij twijffelen niet of D. Noot, sijnde omtrent den 20 april nae sijne gemeente vertrocken, sal nu al behouden tot deselve gearriveert sijn.

Wij bedancken U.Eerw. voor het bericht van de staet der Indische kercke, hoopende dat onder Godts seegen de kercke Christi, soo door de aenweesigheyt van de oude leeraeren als meede niet minder door de overkomste uyt het vaederlant van verscheyde nieuwe broederen, krachtig sal werden opgebouwt, waertoe God sijne genaede verleene.

D. Arnoldus Brants is den 16 mey op de visite van kerck en school soo op de Celebesch als noorder eylanden vertrocken, bij welck voorval den diensten soo in de week des donderdaegs als des sondags op de schouderen van D. Feylingius gelecht is.

Hiermeede – – – Abraham Feylingius syn. p.t. praeses et epist. scriba, I. Panhuys ouderling.

Ternaten in onse kerckelijcke vergaederinge den 31 mey anno 1703.[76]

---

71 ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 451-452.

72 Op dit jachtje Saemslag werd op 18 mei 1703 de vrijburger Josua Feylingius opnieuw tot krankenbezoeker aangenomen. Zijn neef, ds. Abraham Feylingius, bevond zich toen nog op Ternate en verzocht tevergeefs om zijn aflossing.

73 Doc. 120 en 121.

74 Mogelijk het volgende document: 'Opening van soodanige geschriften als desen kerkenraad jongst in dato 13 november 1702 zoo door de Ternataanse kerkenraad alsook door D. Petrus Noot in 't besonder afgesonden sijn toegekomen', z.d. Dit document bevat een lange samenvatting, gemaakt door een van de Bataviase predikanten op basis van '4 stuks geschriften' uit Ternate over het conflict. Zie ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 192, fol. 435- 479.

75 Zie het hiervoorgaande document.

76 In margine: 'gelesen den 1 oktober 1703, beantwoort den 29 jan. 1704'.

126. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 11 september 1703.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 528-529.

Eerwaarde, godsalige – – –

Alhoewel wij U.Eerweerdens met het eerste schip, in de maent may van hier nae Batavia vertrocken, onse kerkelijcke missive[77] hebben laeten toekoomen, soo omtrent den staet der kerck alhier als ook niet minder U.Eerw. verwachtinge omtrent de versoeninge soo tusschen D. Noot als den kerckenraet, soo hebben wij eevenwel niet konnen in gebreeke blijven om bij deese laetere missive U.Eerw. te berichten hoe dat D. Feylingius sig in onse vergaedering verclaert heeft, alsdat hij desen jaere meende voor de tweede mael sijne verlossinge uyt Ternaten nae Batavia per request aen haer Hoog-Edelens te versoecken. Ende naedemael sijn Eerw. versoeck, als hebbende aenstaende january den 19de twee volle jaeren over sijn tienjaerig verbant, seer lichtelijck aen sijn Eerw. van haer Hoog-Achtbaerheedens soude konnen werden toegestaen, soo is derhalven ons tegenwoordig versoeck dat U.Eerw., ingevalle van D. Feylingius sijn opkomste, ons een ander leeraer in desselfs plaets bij haer Hoog-Edelens gelieven te besorgen, als ook meede dat de vacante plaets van D. Noot, sijnde van hier nae Banda vertrocken, ook weederom mag werden gesuppleert, als sijnde een directie seer dienstig voor de kercke, hoopende wijders deese kerckenraet dat de ontstane kerckelijcke verschillen geen de minste aenlijdinge sullen geeven tot verhinderinge van gemelde vertreck, naedemael men immers met de uyterste voorsienigheyt selfs op soodanige ongemacken niet kan verdacht wezen.

Belangende nu den staet der kercke, die is als nog [...],[78] werdende den dienst soo in de week als des sondags door D. Feylingius waergenoomen, sijnde D. Arnoldus Brants nog op de kerkelijcke visite, maer die echter eerstdaegs, als hebbende nu al bij de vier maenden uytgeweest, wert tegemoet verwacht.[79]

Waermeede dezen eyndigende – – – Uyt last en naem des kerckenraets Abraham Feylingius syn. p.t. praeses et scriba, J. Colijn ouderlingh.

In onse kerckelijcke vergaederinge den 11de september anno 1703.

127. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 4 juni 1704.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 529/535.

(*Dit document is in zeer slechte staat, en kon niet worden getranscribeerd.*)

---

77 Zie het hiervoorgaande document.

78 Eén woord onleesbaar.

79 Het rapport van ds. Brants niet aangetroffen. NA, VOC 1690, stukken betr. Ternate fol. 3-4, vermeldt echter als bijlage 23 bij de brief van de Politieke Raad aan de Hoge Regering van 17 juni 1704 het 'Rapport van den Eerw. predicand Arnoldus Brants nopende desselfs gedane kerck- en schoolvisite op Talaout, Sangir, ende verdere noorder eylanden, mitsgaders de westkand van Celebes, beginnende den 16en mey 1703, en eyndigt den 22en augustus daeraenvolgende'. Genoemd als bijlage 24 eveneens: 'Copie rapport van den Eerw. predicant Abraham Feylingius van zijn gedane kerck- en schoolvisite naer de eylanden Macquian en Batchian, beginnende den 15en january 1704 en eyndigt den 6 febr. daeraen'. Ook dit rapport niet aangetroffen.

128. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 20 juni 1705.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 536-537.

Eerwaarde, godsalige – – –

Alsoo wij den 26 april 't geluck hadden van U.Eerw. aangenaame gedagteekent den 21 january deeses jaars[80] door 't fluytschip de Handboogh met blijdschap te ontfangen, soo is 't dat wij U.Eerw. gedienstelijk daarop met deese weynigen andwoorden.

Eerstelijk, dat het ons een sonderling genoegen en blijdschap was te hooren dat onsen gelievde E. meedebroeder Abraham Feylingius door Gods zeegen en gunstige bewaaringe in een goede gesondheyd met de sijnen tot U.Eerw. is overgekomen. Wij willen hoopen dat den opperste Herder der schaapen sijn E. in corten teyd weederom een vaste kudde ter weyding in 't Evangelium aan sal weysen.

Wij bedancken U.Eerw. ook ten ander voor den seer christelijken zeegenwens over onsen dienst in de goddelijke verborgentheeden alhier. Wij bidden de God des heemels dat hij deselve tot eere van sijn H. naam, stigting en opbou sijner gemeente, in lengten van daagen wil laaten beklijven, en denselven van geleyken driedubbeld over U.Eerw. dienst in Evangelium wil doen weederkeeren.

Belangende U.Eerw. versoek van den kranckbesoeker Josua Fijlingius alhier ten dienste van Gods kerk aan te houden en den alhier thans geplaatste kranckbesoeker Sybrands Rutger de Haas door middel van onse intersessi[81] bij den E.E. Achtb. Heer Governeur desselfs verlossinge naar Batavia te bevorderen, 'twelk wij seer geneegen soude hebben willen doen indien hij Josua Feylingius hemselve voor dit comptoor niet onbequaam (door swack- en gebreckelijkheyd sijnes gesigts) verklaart hadden. Derhalve wij, die alhier geen andere krankbesoekers bij de hand hebben, U.Eerw. versoek in deese saake niet hebben connen voldoen, niet twijffelende of U.Eerw. sullen deese reeden (als gegrond) in liefde ter voldoeninge aanneemen.

't Was ons ook van herten lieff en aangenaam den goeden toestand van Gods kerke en desselfs leeraaren in Neederlands India te hooren.

(*Volgt een uitvoerige opsomming van predikanten die elders in de Molukken en in andere delen van het VOC-gebied werkzaam zijn.*)

Het erfdeel des Heeren word alhier na vermoogen besorgt door D.D. Arnoldus Brants in de Maleydsche en Wilhelmus van Weely in de Duydsche taale afsonderlijk, waeruyt ook volgt dat door 't doen van de clijne en groote vecite (op welke laatste den Eerw. predikant Arnoldus Brants nu eersdaags stond te vertrecken) nootsaekelijk den praedikdienst in een der kerke moet vermindert worden. Derhalve versoeken wij de Eerw. broederen dit ter herten te neemen, en na vermogen (ter bequamer teyd) ons een derde meedebroeder te helpen besorgen.

In welkers verwagtinge, naar danckseggingе voor 't gecommuniceerde en toewensinge van alle ziel- en lichaamszeegeninge des Alderhoogsten – – – de praedikanten, ouderlingen en diaconen deeses kerkenraads van Ternaten, en uyt aller naam Arnoldus Brants syn. p.t. praeses, Wilhelmus van Weely sined. hoc anno epist. scriba, Jacob Colijn ouderlingh.

Ternaten, Orange, den 20^{en} juni 1705.

[80] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 480-481.
[81] Intercessie, tussenkomst.

129. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 20 september 1705.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 538-539.

Eerwaarde, godsalige – – –

Wij twijffelen niet of U.Eerw. sullen onse voorgaande van den 20 juni[82] per den boekhouder op 't fluytschip de Peperboom wel ontfangen en onse andwoord op den seer aangenaame Uwer Eerwaardens van den 21 january deeses jaars[83] verstaan hebben, namelijk dat ons de geluckige overkomst van den Eerw. Abr. Fijlingius met sijne familie op Batavia in goeden toestand bijsonder zeer verblijde, dat ook U.Eerw. seer christelijken zeegenwens over onsen dienst alhier ons zeer aangenaam waer en verquicte, met beede ten hemelhoff dat denselve mogt beklijve en in een driedubbelde maet over U.Eerw. dienst in 't Hijlig Evangelium mogt weederkeeren. Dat we ons ook zeer verbleyden over de goeden toestand van Gods kerke en desselfs getrouwe leeraren door geheel Neederlands India, dog aan d'andere zijde seer smerten 't verlies van de Batavische kerke door de dood van den Eerw. oudvader Theodorus Zas,[84] met hoope en beede tot God dat desselfs plaats door een ander wijs, godsalig, ieverig en der gemeenten aangenaam leeraar vervuld mag weesen.

Eyndelijk, dat we U.Eerw. versoek weegens den krankbesoeker Rutger Sybrants de Haas, om sijne verlossinge naar Batavia bey den E.E. Agtb. Heer Governeur te bevorderen, niet hebben ter effect connen volbrengen, aangesien den alhier thans aangecoomen krankbesoeker Josua Fijlingius en geheel onbequaam voor dit comptoir bevonden wierd en ook volmondig zig selver onbequaam verklaarde, waarover onse vergadering haar most verwonderen dat soo een man ten kerkendienst ons wierd opgedraagen, van wiens onbequamheyd immers den Eerw. Ab. Fijlingius als bloedvriend,[85] en hem soolang gekend, niet onkundig kon zijn, en derhalve U.Eerw. versoek in deese saak, door voorgaande bekendmaaking, moogelijk had konne voorkoomen en alsoo alle nadencken over ons weegens quaedwilligheyd waar afgesneeden, gelijk we betuyge geen deel te hebben.

Aangaande nu den krankbesoeker Rutger Sybrands de Haas, denselve segt zijne verlossinge naar Batavia bij de E. Agtb. Politie versocht te hebben en uyt dien hoofde ook in onse vergadering verscheen, versoekende dat deese sijne verlossinge ook door ons aan U.Eerw. mogt voorgedragen worden, also zijn verbonden teyd op den 10^{en} april 1706 verscheenen is, weshalve we dan sijn billik versoek aen U.Eerw. opdragen, in hoop en verwagtinge dat zijne verlossinge door U.Eerw met een ander bequaam man (gelijk hij zig alteyd gedragen heeft) in zijn plaats te senden, sal mooge besorgt worden.

Den Eerw D. Arnoldus Brands is teegenwoordig op de groote vecitie van de Celebes en noorder eylanden,[86] en D. Weely neemt den dienst aand 't hooftcomptoir waar.

Hiermeede, Eerwaarde, alle bedenkelijke zeggen na ziel en lighaam over U.Eerwaardens persoonen, dienst, en familie toewensende, zullen blijven, Eerw. godsalige hooggeleerde Heeren en seer geliefde meedebroederen, U.Eerwaardens dienstvaardige, toegeneegene vrienden en meedebroederen de predikanten, ouderlingen en diaconen uytmakende den kerkenraad op Ternaten, en uyt aller naam W. Weely h.temp. epist. scriba, Jacob den Dove.

Ternaten Orangien deesen 20 september 1705.

---

82 Zie het hiervoorgaande document.
83 ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 507.
84 Theodorus Zas, arr. Batavia 1656, predikant te Malakka en 1674-1704 te Batavia.
85 Ds. Abraham Feylingius was een neef (oomzegger) van Josua Feylingius.
86 Zie het navolgende document.

130. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN NOORD-SULAWESI EN DE SANGIHE-TALAUD ARCHIPEL DOOR DS. ARNOLDUS BRANTS. Ternate, z.d. [begin 1706].
NA, VOC 1727, fol. 743-816. Afschrift.[87]

Berigt van kerck en schoolvisite op de cust van Celebes en verdere noorder eylanden als Tagulanda, Chiauw, Sangir en Tallauwt, gedaen door den predikant Arnoldus Brants, begonnen sijnde den 1[en] july 1705 en eyndigende den 29[en] november anno eodem, werd opgedragen aan den Achtbaren Heer Gouverneur en Directeur mitsgaders den Raad in Molucco.

Nadat ik des woensdags den 1[en] july 1705 aan boord van 't jagdje de Herderin gekomen was zo zijn wij des avonds van de Ternaatse reede onder zeyl gegaan om na de Manado onse reyse voort te setten, met oogmerck om wanneer ik daar gekomen was van daar mijn kerck- en schoolvisite aan te vangen. Wij sijn vervolgens in dese onse voyagie zo geluckig geweest, dat wij den 7[en] derselver maant des avonts met sonsondergangh behouden op de rhede van Menado gearriveert sijn, waarvoor wij reden hadden om God te dancken, settende denselfden avont nog voet aan land, alwaar ik met toegenegentheyt ontfangen werd, nam verder mijn verblijf op 's Compagnies logie om 'tgeen hier te verrigten is etc. te doen.

Manado
Den 8[en] july. Ik liet dan ook geen tijd verlooren gaan, want ik maakte aanstonts mijn werck om ondersoek te doen na den staat der kercke en schole alhier. Ik ging dan 's woensdaags ten 3 uuren na de middag na 't school, om de christenen in kennisse te ondersoeken en te cathechiseren, gelijck het hier en daer al de gewoonte is dat op dien tijd het volk vergadert om gecatechiseert te werden. Dog den meester, Franciscus Ferdinandus, berigte mij dat den ijver van dit volk tot dese als andere godtsdienstige actiën zeer weynig is, en datter nauwelijx een verschijnt wanneer daar geen predicant is. 't Welk ik seer ligtelijck kon geloven, want onder de 36 vrouwspersonen en 6 mans waren der maar eenige die de vraagjes uyt het vraagboekje genaamt Djalan ca Schorga[88] wisten te beantwoorden, en dit konde zij van buyten sonder den sin en meeninge daarvan te verstaan, 'twelk ik dan vervolgens kortelijck aan haar uytleyde, met ernstige recommandatie dat sij haar voortaan met meerder ernst soude bevlijtigen om tot het pit der saken door te dringen. d'Andere, die niets wisten nog verstonden, stelde ik in ernstige termen voor wat uyteynde dese hare sorgeloosheit hebben soude, dat zij beloofde voortaan meerder neerstigheit aan te wenden. Dit gedaan zijnde, liet ik haar na behoorlijcke lofsang en segen weder vertrecken.

Donderdags visiteerde ik 't school, 'twelke uyt 44 jongens en 3 meysjes bestond. Daar waarender agt van de grootste welke veerdig de vragen van de Heydelbergse catechismus

[87] Een ander afschrift aangetroffen in NA, VOC 8075, fol. 704-776. Valentijn (Molukse Zaaken van Godsdienst, 421-424) geeft een samenvatting van dit rapport, met deels afwijkende data en aantallen. Ibidem, 425, geeft Valentijn een 'korte schets', ofwel tabel van de kerken en scholen die door ds. Brants waren bezocht. Deze tabel niet in het VOC-archief aangetroffen. De cijfers van Valentijns tabel wijken soms af van het (eerst op 7 juni 1706 gecollationeerde) visitatierapport van ds. Brants. De grootste is die bij Manado, waar Valentijn een totaal van 499 opgeeft, en bij Bolaang Itam (Valentijn geeft voor deze plaats 472 en voor Attingola 300). Zie ook de aantekening aan het slot van dit document.

[88] Djalan ca Surga. In het afschrift worden Maleise titels soms met afwijkende spelling geschreven; vermoedelijk beheerste de betrokken kopiïst het (geschreven) Maleis niet.

als ook de Djalan ca Schourga en Uktitsar[89] wisten te b'antwoorden, hadden ook fraey lesen en schrijven geleert. Nog 16 konde ook de Djalan ca Schourga b'antwoorden, welke ook leerde lesen en schrijven. De kleynste jongens begonden de vraegjes te leeren, dog sonder texten, welke d'ordinaire gebeden alsook 't geloof end' 10 geboden van buyten wisten, soodat ik uyt de gedaante van dit school wel kon afnemen dat den meester zijn pligt daaromtrent heel wel waarneemt.

't Ordinair avondgebet scheen hier gants vervallen, want sedert mijn aanwesen had ik bevonden dat niet meer als drie à 4 menschen daar verschenen. Den meester zeyde dat t'sedert twee jaren nauwelijx een mensch, behalven de schooljongens, daar was gekomen, schoon hij de houccoms der negorijen over dit verval menigmael had aangesprooken. Ik nam dan selfs gelegentheit om haar daarover aan te spreken, gelijk ook geschiede, bestrafte haar serieuselijck over haar wandevoir, waarover zij weynig redenen van ontschuldiging konde bijbrengen, stelde weder haar pligt voor oogen, 'twelke zij beloofden te sullen nakomen, om alsoo alles weder op den ouden voet te herstellen, sullende alle avond twee van haer in 't gebet komen, gelijck zij mij seyden, om des te beter het volk daartoe aan te spooren.

Ik hebbe hier sijnde ook ondersoek gedaan na die arme vrouwe die tot nog toe van de diacony is onderhouden geworden. Dit is een simpele vrouw, die gantsch in geen staat is om yets tot kostwinning te kunnen aanvangen. Ik sprak de houccums der negorijen aan, haar vragende of zij dese eenige arme vrouw selfs niet konden onderhouden, waerop zij mij tot antwoord gaven dat met malcander daarover soude spreken en mij daarop bescheyd souden geven.

Vrijdagh 's morgens den 10^{den} ben ik met den meester heengegaan om de ledematen te nodigen, zijnde 9 in getal, drie mans- en ses vrouwspersoonen. En nadat ik eenige vrouwen die over beuslingen van geen aangelegentheit met malkander in oneenigheit waren wederom bevredigt hadde, nodigde ik haar vervolgens tegens sondag tot de taafel des Heeren, 'twelk zij aannamen.

Denselven dito, des naarmiddags, dede ik de voorbereydingspredicatie. Des sondaags den 12^{den} heb ik 's morgens in de Duytsche taale voor 't guarnisoen gepredikt en na de predicatie 30 kinderen gedoopt.

Des naarmiddags predikte ik wederom in de Malleydse taale voor de inlanders, en na de predicatie deelde ik 't H. nagtmael uyt aan de genoodigde ledematen.

Hier wierden gevonden volgens des meesters opgeven 567 christenen zo groot als cleen.

's Maandaags daaraanvolgende, zijnde den 13 july, ben ik 's middags met een corcorre hier vandaan gegaan en na Boulangh mijn reyse voortgeset, alwaar ik den 15 's morgens behouden arriveerde.

Boulang

Den 15^{den} july. Den meester, Jurian Hassan, berigte mij dat het met den godsdienst niet beter als voordesen alhier gestelt was, omdat den coning en sijn bobatos in 't minste sig der niet bekreunen. Hier bestond het school maar uyt 28 jongens, waaronder geen een meysje was. Naar de reden daarvan vragende, seyde mij den meester dat den koning meermalen daarover had aangesproken, dog tot antwoord had gekregen dat van voornemens was geen meysje tot school te willen senden. Ik hebben den coning over dese als andere saken den godsdienst betreffende niet konnen spreken, dewijl dat na de Manado was vertrocken.

[89] De Ichtitsaar van 1685.

Onder dese voornoemde jongens waren er maar seven die de vraagjes uyt Ichtisaar en Djalan ca Schourga van buiten wisten, en dat nog met groot stamelen, konde nauwelijx yets schrijven en lesen, d'andere jongens wisten bijna nergens van. De rede daarvan was dat dese gasten de gewoonte niet hebben om 't school te frequenteren. Daar was meer als een jaar verloopen dat se naa 't school niet hadden omgesien, weshalven ik deselve na verdienste door den meester liet castigeren. En wanneer hij in mijn afwesen sulx komt te doen, klaagde hij mij dat d'ouders van die jongens schelden en rasen, dreygende hem weder op 't lijf te komen wanneer sulx komt te doen, ja de schooljongens selfs zijn so stoud geweest dat sij met stocken in 't school zijn gekomen om den meester wederom te slaan wanneer hij haar sloeg, sodat het ligtelijck is af te nemen wat voor sorge dat hier voor kerck en schole gedragen werdt.

Des avonts in 't gebet waren 17 vrouwlieden dog geen een manspersoon. Drie à 4 warender onder deselve die ik na ondervraginge vond dat eenige vraagjes uyt de d'Jalan ca Schourga van buyten wisten. d'Andere waren so onwetende, dat se selfs t'onsen vader, nog de 12 articulen onses geloofs niet konde opseggen. Nadat ik haar vermaand en bestraft hadde, liet ik haar met gebede, lofsang en segen weder vertrecken.

Des donderdaags den 16^{den} july liet ik 't volk in de kerck vergaderen. Daar verscheen een aansienelijk getal menschen, dog de helft daarvan was nog heydens. Ik liet den meester vragen of geen lust hadden om christen te werden, maar niemand van haar had daar genegentheit toe. Dit geschiede dan maar alleen om de vergaderinge wat aansien te geven solange als ik hier was.

Ik verrigte den godsdienst en daarna doopte ik 15 kinderen altesaam, behalven een in onegt geteelt. Vroeg aan den goegoegoe en bobatos die hier present waren off hier niemand was die wilde trouwen, antwoorden dat zij zulx nog niet ondersogt hadden nadien den coning selfs hier niet was, seggende niets te durven doen daaromtrent buyten des conings kennisse, want dese luyden altesaam zijn slaven waren, sodat ik mij hier mede moest vergenoegen.

Hier op dese gantsche negorij werden maar 2 paar getroude lieden gevonden, als namentlijk den meester en den goegoegoe, zodat het hier waarlijk gantsch erbarmlijk met kerck en school gestelt is, en daar staat geen beterschap te verwagten zo hier met kragtiger arm geen redres in gemaekt werd. 't Christendom alhier verschilt niet van 't heydendom als alleenlijk met de naam. De Heere wil haar eens d'oogen openen, om te sien en te kennen de dierbaarheyt van 't Evangelium.

Hier werden gevonden 152 van sulke genaemde christenen. Ik hier niets meer wetende uyt te rigten, zo ben ik den 17^{en} des vrijdaags hier vandaan gegaan en na Kaudipan voortgeschept, alwaar den 18^{den} des middags aanquam. Mijn eerste negorij op dit koninkrijk welke ik most visiteren was Boulong Itang.

Boulon Itang

Den 18^{en} july. Ik ging dienselven dito met den meester, Cornelis Ferdinandus, na 't school, vonde daar 40 discipulen, maar tot mijn verwondering vond ik daar de meysjes niet die ik voor desen hadde in 't school getrocken.[90] Den meester seyde mij dat se eenige reysen voordesen daar waren verschenen, dog eyndelijk door d'ouders wederom waren teruggehouden, dewelke voor reden daarvan gaven dat het de meysgens geen de minste nuttigheit kon toebrengen off school komen of niet, waaruyt seer klaar komt te blijken in wat diepe duysternis van onwetenheit dit volk nog steekt en bedolven leydt. Door

[90] Het rapport van ds. Brants over zijn visitatiereis van 1703 is niet aangetroffen; zie de aantekening bij het einde van doc. 126.

toedoen van den coning heb ik deselve wederom in school doen komen, die mij beloofde te sullen toesien dat sulx niet meer quam te gebeuren.

Veertien van de voornoemde schooljongens wisten met groote veerdigheit den Heydelbergsen catechismus geheel op te seggen, alsook de Djalan ca Schourga en Icht'tsaar, konde ook al redelijk fraey lesen en schrijven, nog 10 konde ook redelijk wel de vraagjes van buyten, die ook leerde leesen en schrijven. De rest der andere jongens, die nog kleyn waren, konde de ordinarie gebeden, de articulen onses geloofs en de 10 gebooden van buyten opseggen, zodat het school aangaande alhier nog redelijk wel gestelt was, 'twelk ik den ijver van dese meester voornamentlijk toeschrijv', die zijn pligt omtrent sijn dienst al heel wel waarneemt.

Des avonts in 't gebet gegaan sijnde, vonde daar 29 bejaarde vrouwspersoonen en eenige mans, welke ik na ondervraginge bevond dat gantsch onwetent waren. Drie à 4 warender onder deselve die soo wat heen d'ordinarie vraagjes kenden opseggen, d'andere waren daar geheel onkundig van, ja sodanig alsoff zij zo eerst uyt het heydendom waren overgekomen. De rede daarvan was, dat dit volk de gewoonte niet heeft om den godsdienst en 't avondgebet bij te woonen, nog geen de minste lust off ijver om yets te willen leeren.

De coning, die hier present was, stond mij toe de onbetamelijkheit van sulken Christendom, die mij seyde dat meenigmael van zijn negorij alhier komt om 't volk tot de onderhoudinge van den gotsdienst aan te setten, dogh dat zij even hertneckig bleven, en geensints daarna wilde luysteren. En sekerlijck, sodanig is de gedaante van dit Christendom in dese gewesten, dat men veel liever in de bossen en huysen de wildernissen[91] zijn afgoden offert en duyvelsdiensten pleegd als dat men zijn redelijke godsdienst betragt volgens de suyvere leere van 't Evangelium.

Nadat ik haar scherpelijk bestraft en vermaand hadde, deden zij mij beloften van beterschap, en liet haar vervolgens met gebed en lofsang en segen weder vertrecken.

Des anderen daags, 's morgens den 19^{en} july, sijnde sondag, vergaderde weder een goet getal zo mans als vrouwen in de kerck. Ik verrigte den ordinairen godsdienst en daarna doopte ik 42 kinderen, onder welk maar 10 egte waren. Daar was niemand die lust hadde tot trouwen, gelijck den koning mij seyde dat tevooren had ondersogt dog niemand gevonden. Men leeft hier op een beestelijke wijse bij malkanderen en men volgt alleen de vleeschelijke begeerlijkheden, sonder eens agt te slaan op den eysch van de weth.[92] Ik stelde dan dit volk voor oogen dat zulken gedoente gantsch onchristelijck is en dat zij daarvoor niet anders als straffe te verwagten hadde, dreygde in 't navolgende hare kinderen niet te sullen doopen zo niet eerst trouden, door welke bestraffinge nog zo veel te weeg gebragt wierde dat 4 paar resolveerde om te trouwen, gelijck als 's middags geschiede.

Den coning liet ook opentlijk door de negorij uytroepen dat zodanige onbehoorlijke bijeencomsten souden hebben na te laten, off dat zij in boete souden vervallen. Gaf ook ordre tot de scheydinge van sodanige die allang bij malkanderen verkeert hadden en niet hadden willen trouwen. Liet ook vervolgens uytroepen dat het volk des sondaags en des avonts den godsdienst souden hebben bij te woonen, of dat hij andere mesures met haar nemen soude. Ik verloste 5 van de grootste jongens uyt het school en stelde wederom andere in de plaats.

Hier ter plaatse werden gevonden 743 christenen, zo groot als kleyn.

Des avonts ben ik met den coning te voet gegaan na de negorij Dauw, alwaar wij kort daarna aanquamen.

---

[91] Voorgestelde lezing: in de wildernissen.

[92] De Wet van Mozes (het zevende gebod).

Dauw

Den 20den july, des maandags, vervoegde ik mij na 't school met den meester, Franciscus Mattheus, alwaar ik 60 discipulen vonde, onder welke 9 meysjes waren. Onder deselve waren daar 8 die de vragen van den Heydelbergsen catechismus, Djalan ca Schurga en Ichtitchar geleerd hadden, en redelijk wel wisten op te seggen. Zij konden ook schrijven en lesen. Nog 17 warender die de voornoemde vraagjes leerden maar nog niet terdeegen van buyten wisten. De meysjes leerden ook de vraagjes en de gebeden, welke zij met groot stamelen opseyden, zodat dit school, schoon redelijk groot, niet seer euvel gestelt was.

De ordinaire klagten der meesters, dat van den koning en de bobatos geen toesigt op kerck en school gedragen wert, kan bij mij geen ingang vinden, dewijl ik in desen coning waarlijk een goeden ijver tot onsen godsdienst bespeurt hebbe en al heel goede opsigt daarover neemt, weshalven ik desen meester de schult daarvan toeschreef. Bevonde hem ook nergens na d'ijverigste in zijn dienst, gelijk mij ook van verscheyde geseyd wierd, bestrafte hem dierhalven seer ernstig, en vermaande hem om in 't toecomende met meerder neerstigheyt sijn pligt te betragten en sig met geen dingen als alleen zijn dienst betreffende te bemoeyen, 'twelk hij mij belooft heeft te sullen nakomen.

Des avonts in 't gebed vond ik vergadert omtrent de 40 vrouwen en 8 mans. Die kennisse van onsen christelijken godsdienst hadden sijn zeer weynig. Sommige wisten eenelijk d'ordinaire vraagjes uyt de Djalan ca Schourga van buyten, dog sonder eenig verstand van saken te hebben, weshalven ik haar de beteekenisse van 'tgeen zij geleerd hadden kortelijk uytleyde, vermaande haar verder tot haar pligt, waarvan zij goede beloften deeden, en liet haar naar gedaan gebet met lofsang en segen weder vertrecken.

Dingsdag den 21en july hadde ik het volk laten bijeenvergaderen. Daar was een aanzienelijk getal zo mannen als vrouwen tesamen gekomen. Ik verrigtede den godtsdienst en predikte in 't Malleyts, en na de predicatie doopt ik 60 kinderen, de meeste in onegt geteelt. Den coning beloofde mij dat maken soude dat op mijn wederkomst eenige haar in den huwelijken staat souden laten bevestigen, 'twelk dan te sien stond.

Des avonts denselven dito wederom in 't gebet gegaan sijnde, er nogmaels het volk vermaent hebbende tot een neerstig waarnemen tot den godsdienst, liet haar weder met behoorlijke gotsdienstige pligtigheit vertrecken.

Hier werden gevonden 570 christenen zo groot als kleyn.

Op woensdag den 22sten ben ik hier vandaan geschept en hebbe na Bwoll mijn reyse voortgeseth, alwaar ik den 26 op sondag des namiddags arriveerde.

Bwoll

Den 26en july. Den meester, Anthony de Melo, was na Menado vertrocken om zijn gagie te ontfangen, dog onderwege mijn aankomst alhier verstaan hebbende, quam dienselven avont alhier wederom terug.

Des anderen daags ging ik met hem na 't school. Daar waren maar 30 jongens, en dat nog jonck en onervaren. Geen meer als 4 hadden iets geleert uyt het boekje de Djalan ca Schourga en seer weynig wisten alleenig de gebeden van buyten, soodat ik hier verstelt stond over de slegtigheit van dit school. Ik vroeg den meester na d'oorsaak daarvan, die mij tot antwoort gaf dat niemand de schult daarvan was toe te schrijven als den coning, die niet alleen geen toesigt neemt op den godsdienst, maar de bevorderinge desselfs nog belet en tegengaat. Nam derhalven voor om bij naaste occasie hem daarover aan te spreken, en de waarheit van dit seggen te ondersoeken.

Des namiddags liet ik den coning versoeken om in de kerck te komen, als wanneer ook 't volk vergadert was. Deselve daar gecomen zijnde, zo wierd den ordinairen godsdienst

na behooren van mij volbragt en doopte daarna 26 kinderen en liet haar vervolgens weder vertrecken. Den coning vroeg ik na de reede van den vervallen staat van de school en kerck alhier, en wat er mogt gebreken dat het alhier so slordig toeging. Zijn verontschuldiging was weynig, en kon mij niet vernoegen met te seggen dat wel gaarne het anders soude zien en daartoe ook wel bevelen gegeven hadde, dog dat zijn volk na hem niet wilde luysteren nog zijn bobatos hem de behulpsame hand wilden bieden. Welk zeggen bij mij niet aanneemelijk was, dewijl mij niet alleen van den meester maar ook van andere onderrigtinge gedaan wiert van des conings slegte regeringe en conduite omtrent den godsdienst, willende geen de minste hulpe aan den meester bewijsen; wanneer daarom versoekt, zo belagt en bespot hij hem.

Ik hebbe ook selfs ondervonden hoe weynig agt hij slaat op sulke versoeken. Want versogt hebbende dat sorgh souw dragen en ordre soude geven om 't volk dat nog in 't bosch en thuynen verstrooyt was te doen afkomen, opdat hare jonge kinderen souden gedoopt werden, zo is egter sulx niet geschied, waardoor dan de helft der jonge kinderen ongedoopt gebleven is. Hoe goeden christen desen coning is, blijkt hieruyt dat selfs zijn eygen kint, bij een van zijn slavinnen geteelt, niet heeft willen laten doopen, schoon meermalen hem daartoe aangemaand hebbe, zodat het hier seer erbarmelijk gestelt is, zijnde dit heydendom vervult met heydense en moorse superstitiën.

Den coning was met zijn rijxgrooten in groote twist en oneenigheit, en dewijle de bevorderinge van den godsdienst veel daaraan gelegen is datter een goede harmonie tusschen die beyde gevonden werd, zoo heb ik mijn beste gedaan om haar met malkanderen wederom te vereenigen, gelijk als ook geluckiglijk geschiede. Zij gaven malkander de hand van vrundschap en beloofde den een den andere geen reden van offensie te sullen geven. Vermaande haar voorts in deese eendragt te willen continueren. Ik maakte haar ook indagtig om nu aan de herstellinge van den vervallen godsdienst te dencken, 'twelk zij mij beleden gants noodsakelijk te wesen. Zij deden beloften dat met eenparigen schouder den gotsdienst souden helpen bevorderen en 't vervallen school weder souden opregten, zullende het school doen bestaan uyt 150 jongens, gelijk te vooren altijt geweest waren, hebbe bij mijn aanwesen daarvan een begin sien te maken.

Des avonts, wanneer een goed getal zo mans als vrouwen vergadert was, nam ik gelegentheit om haar in kennisse te ondersoeken, dog zij waren so slegt gestelt datter niet meer als 3 à 4 waren die een weynig uyt het ordinarie vraegboekje wisten te antwoorden. Daar warender die selfs 't onsen vader niet van buyten konden. Ik bestrafte dan dit volk weer ernstig, en vermaande haar tot haar pligt, waarop zij mij beloften deeden van beterschap. Den coning beloofde mij ook dat voortaan beter toesigt soude dragen, 'tgeen hij in mijn aanwesen scheen te betoonen, want 't gebed geëyndigt zijnde en 't volk zijnde vertrocken, liet den coning door den marinjo in de de gantsche negorije uytroepen dat ydereen gewaarschoud zoude zijn om den godsdienst des sondaags en des avonts na behooren bij te woonen, en dat een yder zijne kinderen die voor desen 't school hadden gegaan weder derwaarts soude senden, 'twelk te wenschen is dat verder effect sal nemen.

Den coning, die niet veel genegentheit voor desen meester scheen te hebben, versogt mij seer ernstig dat een ander in zijn plaats alhier mogt gestelt werden, seggende dat hij dan alles in vorige staat soude herstellen. Ik ondersogt na de reeden van dit versoek, en of de meester van een onbetamelijk gedrag was en niet op sijn dienst en paste, dog het contrarie quam mij te consteren. Hebbe evenwel zijn versoek niet konnen weygeren, opdat in 't navolgende geen reden van ontschuldiging soude konnen bijbrengen. Ik hebbe dan desen meester geordonneert om na Attingola te vertrecken en die van Attingola, genaamt Joannes Pays, belast alhier te komen. Hier werd gevonden een getal van 1618 christenen so groot als kleyn.

Mijn dingen alhier hebbende afgedaen, zo make ik mij wederom veerdig om te vertrecken, gelijk als 's anderen daags ook geschiede. Ik soude geerne na Attingola gegaan hebben, dog ik wierd door eenige lieden gewaarschout dat het bijna onmogelijk was om jegenwoordig daar te konnen komen, dewijl het continueel regenen een groote vuyligheit en morastigheit veroorsaakt hadde, 'tgeen de weg in 't bosch onbruykbaar maakte. Ik soude dit seer ligtelijk geloven nadien ik over twee jaren daarvan selfs de proev' gehad hadde,[93] weshalven ik dese reyse staakte, en ging wederom terug na Kaudipan, alwaar ik eyndelijk met suckelen door contrarie en harde wint veroorsaakt den 4^{den} augusty behouden aanquam.

Caudipan ten negorij Dauw op mijn wedercomst
Den 4^{den} augusty. Des avonts ging ik na het gebet, alwaar nu wederom een goede meenigte volks verschenen was, en nadat ik haar nogmaals vermaent hadde tot haar pligt liet haar weder met gebeden, lofsangen en zegen vertrecken.

Des anderen daags, den 5^{den} augusty, doopte ik nog 7 kinderen en bevestigde 8 paar in den huwelijken staat, 'twelk mij den coning te vooren belooft hadde dat op mijn wedercomst soude geschieden.

Ik soude geerne dienselfden dito van hier vertrocken hebben, dog daar was nog geen vaartuygh bij de handt, weshalven ik moest wagten tot 's anderendaags, als wanneer ik ook tegen den avondt met veel moeyte nog heen raekte. Quam den 7^{en} daaraan volgende wederom terug op de negorij Boelang.

Boulang op mijn wedercomst den 7^{en} augusty
Het waeyde hier eenige dagen zo sterck, dat het niet dorst ondernemen hier vandaan te vertrecken. Weder woonde ik 't avontgebet bij, alwaar 't volk nu redelijk ijverigh verscheen. Den meester zeyde mij dat sedert mijn eerste vertreck daarin gecontinueert hadde. Ik vermaande haar verder daarin voort te gaan, 'tgeen zij beloofden. Ik doopte hier nog 4 kinderen. Den coning was op sijn negorij nog niet gearriveert. Also het windig weer 's maandaags den 10^{den} wat beter was, vertrock ik dienselfden dito hier vandaan, en quam behouden weder op de Manado te land des anderendaags 's avonts.

Menado op mijn wedercomst den 12^{den} augusty
's Woensdaags den 12^{den}, na gedane catechisatie, doopte ik nog 7 kinderen. Den meester berigte mij datter eenige Alphoeresen versogten om christen te werden, dog stelde se uyt tot mijn wedercomst van de noorder eylanden en vermaande se dat ondertusschen neerstig soude sijn in 't aanleeren van de fondamenten van 't Christendom.

Den 14^{den} augusty, des vrijdaags, hebbe ik onder Godes zegen mijn reyse na de noorder eylanden verder ondernomen. Des anderen daags quamen wij aan het eylandt Bancka. Door de harde Z.O. wind en onbequaamheit van 't vaartuyg, 'twelk aan alle kanten leck was en dreygden uyt malkanderen te vallen, dorsten wij niet oversteken, hetgeen mij ook het opperhoofd van de prauw radede. Sloeg mij voor het raadsaamst te zijn om weder na Menado te keren, doordien het niet te zien was dat dese wint, die nu op zijn kragt was, in kort soude stillen, en 't vaartuyg niet suffisant genoegh was om een heele rit uyt te staan. Dog ik gaarne mijn opgelegde commissie wilde volbrengen, en nog wat wagten om te sien of de wint wat bedaren soude. Ondertusschen had het volk het vaartuyg wat gekalefatert, en ziende dat dese wind een weynig was gaan leggen resolveerde met het opperhooft van de praeuw over te steken, gelijk ook den 17^{den} 's maandags 's morgens

[93] Zie de aantekening aan het einde van doc. 126.

geschiede. Wij quamen met Gods hulpe des anderen daags behouden op het eylandt Tagulanda aan.

Tagulanda

Den 18^{den} augusty. Den meester alhier, Domingos de Lima, gaf ik last om de schooljongens te doen vergaderen. Daar waarender 50, onder welke 10 meysjes. Ik kon wel sien dat sij niet gewoon waren dagelijx in dit getal te verschijnen, want haar latende examineren bevond ik dat maar 7 de vraagjes van Caron en Ichtitsar konde beantwoorden. Zij hadden ook fray lesen en schrijven geleert. Eenige andere wisten niets als de gebeden van buyten, de rest waren nieuwelingen, nu eerst in 't school gekomen, zodat ik het hier niet beter als op andere plaatsen gestelt vonde, schoon dese negorij altijd de lof boven andere gehat heeft. Den coning, die anders een goede orde in zijne negorij houd, beleed mij selfs dat jegenwoordig alles vervallen was doordien zo lang afwesig hadde geweest, dog was van voornemens om alles dat aan 't vallen was wederom op te helpen ende in vorige staat herstellen, waartoe hij dagelijx arbeyde. Verscheyde huysgesinnen hadden hare wooningen in de negorije verlaten en waren in 't bosch gaan woonen, dog den coning hadde g'ordonneert aanstonts na beneden tot haar oude woonplaats te keeren, gelijk als oock geschied was, opdat zij alzo den godsdienst na behoren souden connen bijwoonen en haar kinderen souden konnen tot school senden, waartoe ook al ordre gegeven was.

Des avonts waren veel menschen in 't gebed, waaronder sommige redelijk wel geoeffent waren, konnende de ordinaire vraagjes heel wel van buyten. Leyde haar kortelijk uyt de sin en meeninge daarvan, en nadat ik haar ernstig vermaant hadde liet ik haar weder met gebedt, lofsang en zegen scheyden.

's Woensdaags 's morgens den 19^{en} liet ik de ledematen bij malkanderen komen, welke 23 in getal waren. Zij waren altesamen geresolveert om te communiceren, en redelijk geoeffent. Ik leyde haar egter verder uyt de betekenisse van 's Heeren weerdigh avontmael en hoedanig zij aldaar moesten verschijnen, en nadat ik sulx gedaan hadde noodigde ik haar tegen des anderen daags tot de taafel des Heeren.

Dienselfden dito 's morgens dede ik de voorbereydingspredicatie, en nadat gedaan was doopte ik 80 kinderen en bevestigde 21 paar in den huwelijken staat, alzo scheyde dese vergadering met lofzang en segen.

Des anderen daags, den 20^{en}, predikte ik voor een aansienelijke vergadering en deelde daarna vervolgens het nagtmael uyt aan de voornoemde ledematen, welke ik weder met danckseggingе en zegen liet vertrecken.

Het getal der christenen zo groot als kleyn te deser plaatse bestaat uyt 1590.

Nadat ik dit alles hier verrigt hadde, resolveerde ik om te vertrecken, gelijk als ook des vrijdags 's avonts den 21^{en} geschiede, quam dienselfden avont op de negorij Minanga, ook onder 't coningrijk Tagulanda behoorende.

Minanga

Den 21sten augusty. Des anderen daags 's morgens visiteerde ik alhier de school, hetwelk bestont uyt 30 discipulen onder welke 7 meysjes waren. Ik liet den meester, Christiaan Montanti, haar vraagen uyt de ordinarie leerboekjes. Zeven warender heel wel in deselve geoeffent, kunnende deselve geheel van buyten. Zij hadden ook fraey lesen en schrijven geleert, dog dit waren al groote en bejaarde schooljongens, die verscheyde jaren het school hadden gefrequenteert ten tijde van den voorige meester, welke ik op haar versoek uyt het school heb laten gaan en andere weder in haar plaats gestelt. d'Andere jongens wisten niet als met groot stammelen de vraagjes van buyten, de meysjes hadden ze

weynig geleert. Ik bestrafte desen meester dat geen beter zorge droeg voor 't school hem toebetrouwt, en dat zijne discipulen zo weynig in kennisse geadvanceert waren, vermanende hem dat in toekomende beter soude hebben op zijn dienst te passen, 'twelk hij beloofde te sullen doen. Daar quamen mij ook verscheyde staaltjes van zijn wangedrag te voor die gants onbetamelijk waren, welke ik navorschende bevonde dat schult daaraan hadde, die hij ook geheel niet ontkende. Ik bestrafte hem daarover scherpelijk, en beloofde beterschap, waarmede ik mij liet vergenoegen.

Des namiddags liet ik de ledematen bij mij komen, die 10 in getal waren, en nadat ik haar wel bevonden hadde en de bekentenisse van dit nodige grondstuck des Christendoms had uytgeleyt, nodigde ik haar tegen 's anderen daags aan de taafel des Heeren.

Daarna 't volk bij malkanderen in de kerck hebbende laten komen en haar ondervraagt, bestraft ende vermaand hebbende, doopte ik 10 kinderen en bevestigde 14 paar in den huwelijken staat.

Den 23sten, sondaags 's morgens, verrigte ik den ordinaire godsdienst, en daarna deelde ik 't nagtmael uyt aan de voornoemde ledematen, welke ik verder met danckseggingе en segen liet vertrecken.

Ik kan niet mercken dat desen meester hier onder 't volk seer aangenaam was. Men bekende nog liever een ander te hebben in zijn plaats, gelijk mij van verscheyde versogt wierd dat mogte geschieden, weshalven ik, om 't volk contentement te geven, raadsaam vond om hem hier vandaan te verplaatsen, gelijk als ook gedaan hebbe. Hebbe hem doen vertrecken na de negerij Menaloe op 't eyland Sangir en wederom den meester dier plaats alhier doen komen.

't Christendom alhier bestaat uyt 320 menschen.

's Maandaags 's morgens den 24sten augusty ben ik hier weder vandaan vertrocken en na 't eyland Chiauw mijn reyse voortgeset, alwaar ik met Gods hulp dienselfden dag des namiddags aanquam. Mijn eerste plaats was de negorije Oulou.

Oulou op 't eyland Chiauw

Den 24sten augusty. Des avonts liet ik den meester, Andries Lessy, volgens gewoonte 't gebed doen omtrent voor 30 menschen. Niemand van de rijxgroote was hier present als den capiteyn laout; den coning was kort naar mijn aankomst na een van zijn eylanden vertrocken, schoon wel van te vooren berigt was geworden dat ik hier stont te komen. Den goegoegoe was ook niet op de negorij, hadde al eenige weken op een van d'eylanden voor Chiauw leggende huys gehouden, zodat ik hieruyt wel kon afmeten dat het met de regeringe en godsdienst seer slegt gestelt zoude zijn, gelijk als ik het ook sodanig heb ondervonden.

Want wanneer ik des anderen daags het school ging besigtigen, vond ik het daar gantsch slegt en erbarmelijk gestelt. Daar waren maar 12 jongens, en onder deselve maar 3 à 4 die zo wat heen de ordinaire vraagjes geleert hadden, en lesen en schrijven konden. Eenige van de andere jongens wisten niets als de gebeden van buyten, waaruyt causeert hoe vervallen dat hier de gedaante van den godsdienst is. Den meester wierp de schult op den coning en zijn bobatos, dewelke schoon meenigmalen om hulp aan haar versogd hadden, evenwel niet wilden bewijsen. Dog dit is ordinair het seggen van de meesters, meenende dat zij dan van alle aanspraek bevrijd zijn. Ik stelde dan dit ondersoek uyt tot wedercomst van den coning, die ik had laten versoeken om herwaarts te comen.

Des avonts denselfden dito wederom in 't gebet gegaan zijnde, examineerde het volk als voren, leyde haar uyt de vraagjes die zij geleert hadden, stelde haar het rijk des Heeren voor oogen, met een vermaninge tot het behertigen van het eeuwig welwesen, en liet haar weder met lofzang en segen vertrecken.

’s Woensdaags den 26den het volk hebbende laten bijeenkomen, ’twelk een aansienelijk getal uytmaakt, verrigte ik den godsdienst, en daarna doopte ik 11 kinderen en bevestigde twee paar in den huwelijken staat. Daar waren verre over de 100 kinderen in de kerck gebragt om gedoopt te werden, dog altesaemen onegte, wiens ouders jaren en dagen in ’t bosch en ’t gebergte huyshouden sonder eens na den godsdienst omme te zien. Haar afvragende of ze niet gesint waren met die mans die met haar deese kinderen hadden geteelt te trouwen, wilden daarop niet antwoorden. De vaders waaren daar ook niet present, weshalven ik dese kinderen voor dese tijd ongedoopt liet vertrecken, stelde dit uyt tot mijn wedercomst, om te zien of zij dan anders gesint souden zijn. En waarlijk, zo men zulx maar laat doorschieten, dat men aanstonts sonder verder onderzoek sodanige kinderen doopt, gelijk voordesen altijt schijnt gedaan te zijn, zo werd dit volk in haar onwetentheyt en dommigheyt versterckt, meenende het een indifferente saak te zijn off zij trouwen of niet, als haar kinderen maar gedoopt werden, welke zij dan daarna boswaart heenen voeren en aldaar op een woeste en heydense wijse opbrengen, zonder bijnae ooyt na school of kerck omme te sien.

Ondertusschen bestrafte ik de bobatos, die alle behalven den coning nu present waren, dat het hier soo slordig toeging en dat zo weynig sorge tot het welwesen van haare onderdanen gedragen wiert, die bijna als boschluyden sonder opsigt of regering leefden. Vermaande haar voorts dat se eens hand aan ’twerck soude slaan tot maintenu van den godsdienst en goede regering, en dat sij met den coning, wanneer tehuys quam, daarover soude consulteren, ’twelk zij aannamen te sullen doen, waarvan ik het gevolg op mijn wederkomste sal ontwaren.

Ik hier niets meer wetende uyt te richten, ben den 27en op donderdag hier weer vandaan vertrocken en verder voortgeschept na de negorij Pehee, alwaar ik ’s avonts met sontsondergang aanquam.

Pehee

Den 27en augusty. Des anderen daags ’s morgens besogte ik het school. Hetselve bestont uyt 44 jongens, liet den meester, Thomas Nanouhy, haar vragen uyt de ordinaire vraagboekjes. 6 Konden redelijk de Djalan ca Schourga en Igtitsaar van buyten, die ook redelijk lesen en schrijven hadden geleerd. Onder de andere jongens warender verscheyde die de vraagjes dog sonder texten van buyten wisten. De rest wisten de gebeden, ’t geloof en d’10 gebooden. ’t Gaat hier ook niet zo ’t behoort, en dit komt nergens anders vandaan als dat dezen nieuwen coning tot nog toe geen de minste ordre op godsdienst en regeringe gestelt heeft, ’twelk d’oorsaak is dat elk na zijn welgevallen leeft, nemende zijn kinderen uyt het school sonder dat daar eenig redres in gemaekt werd, alschoon den meester daarover meenigmael klagtig valt, waardoor ’t gebeurt dat meenigmael geheele weeken, ja maanden verlopen dat geen 6 jongens school komen.

Des middags het volk bijeen gekomen zijnde in de kerck, verrigte ik den godsdienst en doopte daarna 55 kinderen. Daar soude hier ook geeneen paar getrouwt hebben zo ik haar daartoe niet overreedt en hadde, want nadat ik sommige die kinderen met malkanderen hadden geprocreërt bij mij geroepen hadde en haar de betamelijkheit daarvan voorgestelt, resolveerde 9 paren om te trouwen, gelijk als ook geschiet is. Na gedane godsdienst nam ik gelegentheit om dit volk in kennisse te ondersoeken, waaronder sommige redelijk wel, dog andere seer slegt en onnosel gestelt waren. Dit gedaan zijnde liet ik haar, nadat ik haar bestraft en tot haar pligt vermaand hadde, wederom vertrecken.

’t Getal der christenen alhier bestaat uyt 1010 zo groote als kleyne.

Den meester heeft mij versogt om verhoginge van gagie. En nadien dese man heel ijverig in zijn dienst is, en nu al over zijn tijd gedient heeft, nam ik aan om hem ten zij-

nen voordeele aan haar Achtbaren voor te dragen, tot welken eynde ik zijn oude acte hebbe mede genomen.

Des anderen daags, den 29en, ging ik te voet na de negorij Ondong en quam aldaar na een korte tijd aan.

Ondong

Den 29en augusty. Den meester, Pieter Pays, vonde ik in 't school, hetwelke bestont uyt 35 jongens en geeneen meysje, 'twelk gantsch buyten gewoonte geraakt is. Op dit eyland onder dese knapen warender maar 3 à 4 die soo wat heen uyt de ordinarie vraagboekjes konden antwoorden. Geeneen had nog lesen, nog schrijven geleert, daar warender maar eenige die de gebeden van buyten konde, de rest wist nog niemedal. d'Oorsaak van de slegtigheit van 't school is 'tselve gelijk wij in 't voorgaande hebben aangetoont, dat namentlijk den coning sig des tot nog toe niet bekreunt heeft, en wanneer hier of daar ergens een redelijk aankomende schooljongen is die zo wat geleert heeft, zo wert hij aanstonds door ordre van den coning uyt het school getrocken, makende daarvan zijn oppassers, soldaten, of gebruykt se ergens tot andere hooftdiensten. Of zulx met de goede ordre overeenkomt, laat ik aan het oordeel van een ygelijk.

De bobatos van dese negorij beloofde mij het school te sullen vermeerderen soo den coning zijn consent daartoe wilde verleenen.

Des middaags het volk vergadert sijnde verrigte ik den godsdienst en daarna doopte ik 40 kinderen en bevestigde ik 5 paar in den huwelijken staat.

Ik dese christenen examinerende bevond se gantsch dom en onwetende, konde se selfs geen Malleyts verstaan. d'Eerste fondamenten van het Christendom wisten sommige niet, en konden 't onsen vader niet opseggen, waarover ik haar ernstig bestrafte. Ik vermaande se tot meerder ijver en neerstigheit, en liet haar na behoorlijke godsdienstige actie weer heenen gaan.

Mijn dingen hier afgedaan hebbende, zo ben ik dienselvden dag hier vandaan gegaan en na de negorij Lehee voortgeschept, alwaar ik kort daarna aanquam.

Lehee

Den 30sten augusty, des sondaags 's morgens, het volk in de kerck vergadert zijnde in redelijken getalle verrigte ik den godsdienst en besprengde 25 kinderen met het water des heyligen doops. Vijf paar wierden door mij in den huwelijken staat bevestigd, nog 4 paar hadden sulx ook beloofd, dog waren niet verschenen, waaruyt blijkt hoe weynigh op dit volk staat te maken is.

Des middags na gedane godsdienst examineerde ik de bejaarde mans- en vrouwspersoonen, dewelke seer slegt in kennisse waren. Behalven 3 à 4 die uyt het ordinair vraagboekjes iets wisten op te seggen was er geeneen die wat konde antwoorden. En wat kan men onder dit volk veel uytregten, zij verstaan geen Malleyds. Ik was dan genoodsaekt 'tgeen ik sprack door den meester te laten vertolcquen, en dede mijn best zoo veel ik kon om haar tot de onderhoudinge van den godsdienst aan te manen.

Uyt 25 jongens bestont het school alhier, 5 wisten de ordinaire vraagjes van buyten, die ook lesen en schrijven hadden geleert. Nog 4 antwoorde de vraagjes van de Djalan ca Schourga, dog sonder texten. De andere wisten niets en schenen eerst uyt het bos gekomen, zodat het hier ook bisonder slegt gestelt is, waarvan ik den meester, Johan Macoussie, al veel de schult van toeschrijf. Want van verscheyde kanten hoorde ik klagten van hem dat somtijts heele weeken en maanden voorbij loopen sonder eens na sijn dienst omme te zien. Mij wiert ook van verscheyde berigt dat de vuylste schandalen in de negerije gepleegt heeft die men kan bedencken, sig niet ontsiende om met alle soorten

van vrouwen te boeleren die maar tot zijn wil kan grijpen. Onder anderen quam bij mij een man die klaagde dat t'sedert den tijd van 2 jaren dat met den coning op Ternaten geweest heeft, desen meester zijn egte vrouw voor zijn hoer gehouden had en daarmede verscheyde mael is betrapt geworden, waarvan hij attestaties had laten beleggen, die hij mij heeft laten lesen en waarvan ik een copie hebbe gebragt. Ik hem sulcx voorhoudende, loochende het met stijve kaken, dog twijffele egter niet aan de waarheit, dewijle voordesen al menighmael, ten tijde van den predicant De Leeuw, van diergelijke vuyligheeden al is betigd geweest. Wat quaad exempel dit geeft aan dese onbesonne christenen laat ik een ygelijk oordeelen. Ik heb hem hier tot nader ordre maar laten continueren.

Hier op dese plaats werden gevonden 380 christenen.

's Maandags den 31^{en} augusty hebbe ik dit eyland Chiauw verlaten en mijn reyse na 't eyland Sangir voortgeset. Des nagts wiert ik van een hart weer beloopen, vermengt met sware wind, regen en donder, 'twelk tot 's morgens toeduurde. Wanneer het weer wat opklaarde, met Gods hulpe, kregen wij eyndelijk het eyland Sangir, en quamen den 2^{en} september aldaar behouden aan land. Mijn eerste negorij was Tamacko.

Tamacko op 't eyland Sangir

Den 2^{den} september. Des avonts liet ik volgens ordinair gewoonte het gebet doen, 36 menschen waren daar vergadert. Den meester, Anthony Fortados, berigte mij dat doorgaans al redelijk ijverig daarin waren. Na ondervraginge bevond ik dat sommige de ordinaire vraagjes heel wel van buyten wisten, dog d'andere weer heel onnosel in 't stuck van den godsdienst. Ik dede dan een ernstige bestraffinge en vermaninge aan dese vergaderinge en leyde haar uyt den weg om zalig te werden, en liet haar met lofzang en segen daarna weder vertrecken.

't School bestond hier uyt 55 jongens. Nog 17 warender door siekte absent, en een gedeelte niet tegenwoordigh. Op de negorij 38 jongens, waaronder welke veel kleene. Wisten met groote veerdigheit de vraagjes te beantwoorden, en 12 warender die al fraay lesen en schrijven hadden geleert, de andere kleene jongens wisten ook de vraagjes van Caron dog sonder texten, 4 kleyne meysjes wisten de gebeden van buyten, soo dat dit school heel wel gestelt was. Hebbe 2 groote jongens op der ouders versoek daar uyt verlost, dewelke wederom 2 andere in de plaats stelden. Des middaags 't volk vergadert zijnde verrigte ik den godsdienst en stelde haare pligt daaromtrent voor oogen. Daarna doopte ik 40 kinderen en bevestigde 4 paar in den huwelijken staat met lofzang en zegen, scheyde vervolgens wederom dese vergadering.

Des avonts quamen in 't gebet 20 mans- en 23 vrouwspersoonen. Ik vermaande se tot neerstige onderhoudinge van den godsdienst en stelde haar voor haren elendigen staat na desen, zo zij niet met meerdere ijver God wilde dienen. De vraagjes van Caron leyde ik haar kortelijk aan haar uyt, en liet haar wederom met behoorlijke godsdienstige plegtigheit heenen gaan.

Hier werd gevonden een getal van 588 christenen.

Den 4^{en} september des vrijdaags ginge ik hier vandaan, en na 4 uuren scheppens arriveerde ik op 't coningrijk Manganitoe.

Manganitoe

Den 4^{en} september des avonts met den meester, Caspar Taidy, na 't gebed gegaan sijnde, vond ik daar 42 menschen, 'twelk een redelijk getal zoude zijn soo zij dagelijx in zo een menigte verscheenen. Dog zo den meester mij berigte was 't altijdt zo niet, maar alleenelijk nu bij mijn aanwesen, 'twelk ik ook genoegsaem kon bespeuren uyt haar geringe kennisse. Want de kleyne vraagjes van d'Ichtitsaar wisten sommige alleenlijk. Andere

waren buyten staat om yets te konnen antwoorden. Nadat ik haar de beteykenisse der saken wat had uytgeleyd, liet ik haar met vermaninge, lofsang en segen scheyden.

Des anderen daags 't school visiterende, vonde het soo slegt gestelt als nog nergens gesien hebbe. Uyt meer als 30 jongens, onder welke 3 meysjes waren, bestond dit school. Voordesen, ten tijde van den overleden coning, waren hier in 't school 150 kinderen, 'twelk waarlijk een slegte verandering is. Dese weynige jongens waren ook niet geoeffent. Daar waren er 4 die d'ordinaire vraagjes van buyten wisten, ook lesen en schrijven konde; onder de andere waren sommige die de vraagjes van de Ichititsaar geleerd hadden en ook wat spellen konde. Ik bespeurde hier selfs d'assuransie van sommige schooljongens, want terwijl ik haar liet ondervragen en somtijts om haar luyigheit haar een plack liet geven so waren der drie die met een sprong het school uytvlugte. Zo zulx geschiet in mijn presentie, so kan men ligt oordeelen hoe dat het toegaat in mijn absentie. Den meester seyde mij dat sulx meermalen gebeurt was en, schoon daarover klaagde, evenwel niet geholpen wierd, waardoor de jongens stouter werdende, heele maanden verliepen dat niet meer als 3 à 4 schoolquamen. Hier manqueerd niet anders als een goede opsigt op kerck en school. Den coning wil wel een naam hebben van ijverig te zijn in de bevordering van den godsdienst, maar 't is allenlijk voor 't oog, 't verval daarvan schuyft hij op sijn bobatos, die zijn bevelen quansuys niet willen gehoorsamen. Indien 't hem ernst was zo soude hij selfs hand aan 't werck slaan. Aan mij wierd wel beloften gedaan, maar ik twijffele aan d'uytvoeringe, zodat ik tot nog toe niet kan sien dat het nodig is dat hier een ander meester geplaatst werd, gelijk den coning bij zijn aanwesen op Ternaten versogd heeft, tenzij bespeurt werd dat beter sorge voor den godsdienst gedragen wert.

Des avonts dienselven dito waren in 't gebet 30 vrouwen en 20 manspersoonen. Ik ondervroeg en onderwees haar wederom, en leyde haar de vraagjes uyt die zij van buyten geleert hadde. Ik vermaande haar dat zij agt souden slaan op den tijd der genade, en dag der saligheyt,[94] en dat na desen geen tijd meer wesen soude om sig te bekeeren en God in Christo te zoeken. Dit gedaan zijnde, liet haar weder vertrecken met lofzang en segen.

Ik liet de ledematen blijven, die 12 in getal waren, en ondersogt of zij zig bereyd vonden om te communiceren, waarop zij ja antwoorden. Ik leyde haar uyt de bekentenisse van dit hoogwigtig sacrament en hoe zij daartoe behoorde te naderen, en nodigde haar vervolgens tot de taafel des Heeren tegen 's anderen.

Den 6^{en} september, sondaags, 't volk in een goed getal bij malkanderen zijnde gekomen, verrigte ik den godsdienst, en daarna doopte ik 95 kinderen en bevestigde 40 paar in den huwelijken staat.

Des middags na gedane godsdienst deelde ik het nagtmael uyt aan de voornoemde ledematen.

Hier werden gevonden 1400 menschen zo groot als kleyn.

's Maandags den 7^{den} september ben ik hier vandaan gegaan en na Taroena voortgeschept, alwaar ik een weynigh daarna aanquam.

Taroena

Den 7^{den} september. Des avonts ging ik met den meester, Jan Pattalima, na het gebet, alwaar den coning, goegoegoe en een goet getal zo mannen als vrouwen bijeen gekomen waren. Al heel wel vonde ik deselve geoeffent. De coning, goegoegoe en eenige van de bobatos wisten prompt van buyten op te seggen de vraagjes uyt het boekje van Aldegonde. 't Andere volk had deselve ook al heel wel geleert; meest alle die hier waren konden de 10 geboden, 't geloof, 't onsen vader en d'ordinarie morgen- en avondgebeden. Ik ver-

[94] Vgl. 2 Korintiërs 6:2.

maande haar verder tot ijver en lust in den godsdienst en stelde haar voor dat al haar tijdelijck en eeuwig welzijn daaraan hing, en liet haar zo voorts met gebed, lofzang en segen weder vertrecken.

Des morgens het school visiterende vonde daar 50 jongens en 12 meysjes, tesamen 62 uytmakende. Dese komen dagelijx tot school. Twaalf jongens en 3 meysjes konden de ordinaire vraagjes prompt van buyten opseggen, hadden ook fraey lesen en schrijven geleert. Daar warender verscheyde onder d'andere die met groote vaardigheit het vraagboekje van Aldegonde heel van buyten konden. De rest, 'twelk meest kleyne jongens waren, hadden de gebeden, 't geloof en de 10 gebooden van buyten geleert. Sij leeren ook spellen, soodat ik moet seggen dat het hier ter plaatse nog beter gestelt is als ergens op Sangir, waartoe den ijver van desen meester, die heel wel op zijn dienst past, veel toe doet, en zo mij toeschijnt sal desen nieuwen coningh zijn behulpsamen hand tot voortsetting van den godsdienst niet onttrecken, waartoe ik hem ook vrundelijk hebbe aangemaand. Volgens berigt van den meester gaat hij selfs 't volk met een goedt exempel voor, selden versuymende des avonts in 't gebed te komen, nog sondaags niet nalatende den godsdienst bij te woonen, 'twelk te wenschen was dat overal van de coningjes nagevolgd wierde.

Des middaags doopte ik na gedane godsdienst 145 kinderen en bevestigde 20 paar in den huwelijken staat.

Des avonts wederom in 't gebet gegaan sijnde, alwaar een aansienelijk getal menschen vergadert was, onderwees ik haar in de leere van onsen godsdienst, haar uytleggende de vraagjes die zij geleert hadden. Ik onderregte haar dat het nu was den tijd der saligheit, op welke zij moesten agt slaan, en dat in dien godsdienst die zij beleden was opgeslooten 't eenigste middel van behoudenisse, en bijgevolge dat zij deselve niet moesten veragten, nog in de wind slaan, door welke vermaninge zij schenen geraakt te zijn, belovende alles te sullen behertigen wat tot hare vrede dient, belijdende alles waar en waaragtig te zijn 'tgeen ik tot haar zijde.

Den meester berigte mij dat de laatste gecommitteerdens, Sebastiaan Keller en Abraham Stuyt, een groote ergernisse alhier aan dat volk gegeven hadden, eensdeels met haar fatcoen en gedrag, doordien zij haar droncken en vol soopen, en anderdeels omdat zij geen de minste respect voor den godsdienst alhier betoonde te hebben, verhalende dat het gebeurt is dat op een sondag, wanneer het volk was bijeen gekomen om Gods woort te hooren, dese voornoemde gecommitteerdens ook daar waren verschenen met ongewasse handen en ongesuyverde herten, want terwijl desen meester een predicatie aan den volke voorlas, zo wierden ondertussen allerhanden figuren gemaekt, met het hair te kammen, de hoedt op te taafel om te draeyen en veelerhande knickinge en hooftsbewegingen, bestrafte ook den meester terwijl hij las, seggende: gij leest qualijk, en: 't is niet waar dat gij leest, en meer diergelijke buytenspoorigheden. Dit was waarlijk al vrij wat slegt en 't gaf een seer quade indruck op de gemoederen van dese tot nog toe niet al te wel gefondeerde christenen, die veel liever quade exempelen navolgen als goede. Ik dese dingen hoorende, vermaande 't volk dat zij dese dingen die doen gepasseert waren niet souden aanmercken als wel gedaan, maar gantsch seer qualijk, en dat zij sulx in geenen deele soude navolgen, stellende den godsdienst ten spot, want dat d'E. Compagnie haar ongenoegen anders daarover betoonen soude, gelijk aan haar betoond was na merites, waarover zij scheenen voldaan te zijn, belovende voorts den godsdienst na behooren te zullen behertigen.

Ik nodigde daarna 28 ledematen tot de taafel des Heeren, onder welke den coning en coninginne zig bevonden. Nog drie persoonen waarender die genegen waren om deelgenoten te zijn aan dese Heilige taafel, als namentlijk den goegoegoe Carlos Cacambon,

des meesters huysvrouw, en dan nog een vrouw. Nadat ik haar ondervraagd hadde in de gronden van onsen godsdienst en haar redelijk geoeffent gevonden hadde, hebbe ik haar aangenomen en vervolgens ook genodigt tot de taafel des Heeren, tegen 's anderen daags, als wanneer ik ook na verrigtinge van den ordinairen godsdienst aan de voornoemde ledematen het nagtmael uytdeelde.

Hier werden gevonden 2386 christenen.

Den 10^{en} september, des donderdaags 's middags, ben ik met den coning en goegoegoe Cacambon te voet gegaan in den negorij Calongan, alwaar wij omtrent ten 3 uuren aanquamen.

Calongan

Den 10^{en} september. Des avonts in 't gebet waren 40 menschen. Ik liet den meester, Maurits Tattegos, haar uyt de ordinarie vraagboekjes vragen. Sommige wisten hier en daar een vraag uyt het boekje Aldegonde, andere wisten wederom nogh van tuyten nog van blasen, gelijk men segd. De gebeden konden sommige van buyten opseggen, andere wederom niet. Onder dit volk zijnder weynig die Malleyts verstaan. Zij zijn dom en onwetende, en soeken niet veel te leeren, haar vergenoegende met denselven godsdienst waar te nemen, 'twelk nog traag genoeg geschied. Haar door den meester hebbende laten bestraffen en vermanen, liet ik verder na behoorlijke godsdienstige actie haar vertreck.

Den anderen daags, den 11^{en} september, ging ik 's morgens na 't school, vonde daar 30 jongens. Het schoolgaan van de meysjes is op sommige plaatsen gants buyten gewoonte. Ofschoon men haar duysentmael segd en de nootsakelijkheit daarvan voorhout, zo is 't egter vergeefs. Vijftien jongens hadden de ordinarie vraagjes heel wel van buyten geleert, als ook lesen en schrijven. Nog seven konden de kleyne vraagjes van de Ichtitsaar van buyten alsook de gebeden, 't geloof en de 10 geboden. De andere jongens, die nog kleyn waren en nog niet lang school hadden gegaan, hadden de gebeden, 't geloof en de 10 geboden geleert.

Daar waaren hier eenige bejaarde mooren, onderdanen van den goegoegoe van Calongon, die versogten christen te werden. Ik liet dan deselve bij mij komen, 't waren 5 mans- en 6 vrouwspersoonen. Ik vroeg haar na de reede van haar versoek, dog zij antwoorden daar niets ter weerelt op als eenelijk dat zij sulx versogten omdat haar heer ook christen was. Zij hadden nog geen de minste kennisse van de fondamenten van 't Christendom, weshalven ik haar uytstelde tot een andere tijd, en vermaande haar dat zij ondertusschen haar neerstig oeffenen soude en den godtsdienst soude bijwoonen.

Des middags dienselfden dito doopte ik na gedane godsdienst 26 kinderen en bevestigde 27 paar in den huwelijken staat. Hier werden gevonden 376 christenen.

Ik soude geerne des anderen daags hier vandaan gegaan hebben, maar door de harde wind wiert ik beleth, moest wagten tot sondaags 's morgens den 13^{en} september, als wanneer ik ook vertrock, en quam een weynig daarna op de negorij Candahaar.

Candahaar

Den 13^{en} september. Des middags 't volk in de kerck zijnde bijeen gekomen, verrigte ik den ordinairen godsdienst, en daarna doopte ik 28 kinderen en bevestigde 5 paar in den huwelijken staat.

Des anderen daags, den 14^{en} september, visiteerde ik het school. Hetselve bestond uyt 43 jongens, onder welke 4 meysjes waren, 22 jongens konden de ordinaire met veerdigheit van buyten opseggen, 10 hadden redelijk wel lesen en schrijven geleert, d'andere kleene jongens konden de korte vraagjes uyt de Ichtitsaar en uyt het boekje van Aldegonde, wisten ook de gebeden, 't geloof en d'10 gebooden. Dit school was onder opsigt

van den meester, Andries Macca Pomus, al in redelijken goeden staat, schoon 't allemaal meest nog kleyne jongens waren.

Des avonds in 't gebed was een goede menigte zo mannen als vrouwen tesamengekomen. Haar ondersoekende in kennisse, bevond ik dat verscheyde van de mans alsook onder de vrouwen redelijk de ordinaire vraagjes konden b'antwoorden. Sommige waren gantsch dom en onwetende in 't stuck van godsdienst, welke ik ernstig bestrafte. Vermaande de andere tot meerder neerstigheit en grondiger ondersoek, tot welken eynde ik haar uytleyde de zin en betekenisse van 'tgeene zij geleert hadden. Ik stelde haar voor oogen hoedanig het haar betaamde te wandelen bij diegene die buyten zijn, om haar te trecken en 't Evangelium smakelijk te maken en alsoo t'overtuygen van d'waarheden des Christendoms. Dit gedaan zijnde, liet ik haar met gebeede, lofsang en segen weer vertrecken.

Zo mij berigt wiert waren hier eenige christenen die haar wederom onder de mooren begeven hadden, en op de moorse wijse leefden. Ik sprak den coning daarover aan dat sulx niet gedoogen souden, en dat hij de sodanige wederom na de christen negorij soude hebben te senden. Hij verklaarde sulx niet te weten, en soo daar sodanige moesten gevonden werden, dat hij se aanstondts wederom terug zouw senden, gelijk als ook geschiet is, so mij den meester naderhand heeft laten weten. Hebbe den meester g'ordonneert dat nauwe toesigt soude nemen dat sulx in toekomende niet meer geschiede.

Hier werden gevonden 430 christenen.

Dingsdag den 15^{en} september ben ik hier vandaan gegaan en na Mattane voortgeschept, alwaar ik kort daarna aanquam.

Mattane

Den 15^{en} september. Den meester, Henderick Maccapel, liet ik de schooljongens vergaderen. Deselve waren maar 20 in 't getal en niet veel geoeffent. Vier konden de ordinare vraagjes van buyten, schrijven en lesen konden zij redelijk. Daar warender, alhoewel groote gasten, die nauwelijx ergens van wisten, de rest had nog niets geleerd als alleenlijk 't onsen vader, zodat dit school heel slegt gestelt was. Ik kan niet anders mercken of desen meester was daar veel de schult van toe te schrijven, doordien ik hem aansag voor een persoon die sig meer bemoeyde met andere dingen als op sijn dienst te passen, 'twelk mij ook van andere berigt wierde, weshalven ik hem scherpelijk berispte, hem voorhoudende dat in toekomende beter op zijn dienst soude hebben te passen, of dat men genoodsaakt soude zijn om andere mesures met hem te nemen, 'twelk hij aannam te sullen doen.

Des namiddaags het volk hebbende laten bijeenkomen, verrigte ik den godsdienst, en daarna doopte ik 37 kinderen en bevestigde seven paar in den huwelijken staat.

Des avonds was in 't gebet een goed getal zoo vrouwen als mannen, 'twelk hier en op veel andere plaatsen alleenlijk geschiet om wat aansien te geven wanneer een predikant komt. Hier waren verscheyde ledematen aangenomen van de voorige predikanten, De Leeuw en Van Aken, dog dese waren zo onwetende in 't stuck van onsen godsdienst dat ik mij verwonderde hoe dat de voorige predicanten haar tot ledematen van de taafel des Heeren hebben konnen aannemen. Daar was 'er geeneen die de twaalf articulen onses geloofs terdeeg van buyten konde, de grondstucken des Christendoms en de betekenis van 't hooghweerdig avontmaal waren voor haar zo verborgen dat niets daarvan verstonden, weshalven ik het onbetamelijk oordeelde om aan sodanige het nagtmaal uyt te deelen, want sekerlijk, aan sulken volk hetselve te doen was aan 't Heylige avontmael smaad aangedaan. Ik vermaande haar dat zij in toekomende haar beter oeffenen souden, en dat men dan soude sien of men haar tot die taafel soude kunnen toelaten.

De houccom van dese negorij versogt mij of hij aan 't nachtmaal des Heeren mogte toetreden. Ik examineerde hem en vond hem al redelijk wel geoeffent, niet alleen in de ordinaire vraagjes, die hij van buyten wiste, maar ook in de sin en betekenisse der saken, weshalven ik hem, na zijn pligt te hebben voor oogen gestelt, aannam en noodigde tot de taafel des Heeren, belaste hem op Taboecan te komen en 't nachtmael te ontfangen.

Hier zijn 550 christenen.

Den 16^{en} september, 's woensdaags, ben ik daar vandaan gegaan en na Taboecan voortgeschept, alwaar ik met sonsondergang aanquam.

Taboecan

Den 16^{en} september. Des anderen daags gingh ik met den meester, Wouter de Lima, na 't school alwaar 43 jongens bijeen waren, een getal veel te kleyn voor sulken grooten negorije. Dese jongens waren daarenboven ook niet geoeffent zo 't behoort. Elf jongens leerden d'ordinarie vraagjes, dog niet meer als drie waarender die se terdeege konden. De rest der andere jongens, onder welke al groote waren, konden nog niet anders als 't geloof en de 10 geboden, sommige leerden zo wat spellen, wel twintig warender die nu eerst in school waren gekomen. Sommige, siende dat ik een plack off twee liet geven, eschappeerden het school uyt, soodat ik de gedaante daarvan heel slegt en miserabel bevonde.

Des avonts waren veel menschen in 't gebet bijeen, 'twelke een buytengewoone saak was, gelijk den meester mij seyde. In haar kennisse van het Christendom waren zij zoo onwetende, dat niet meer als eenige die te vooren school hadden gegaan eenige vraagjes van buyten wisten, sonder de sin en meeninge daarvan te verstaan, welk ik dan ook vervolgens aan haar uytleyde. Uyt de ijverloosheit en traagheit van dit volk, bijsonder hier op Taboecan, kan ik niet anders mercken of de moorse godsdienst leyde haar nog nader aan 't hert als onse christelijke, 'twelk nog daarenboven te bespeuren is uyt de gewoontens die hier in swang gaan. Dat zij de christelijke godsdienst belijden dunckt mij te zijn uyt vreese voor d'E. Compagnie, want indien 't haar ernst was, en eenigsints overtuygdt waren van de waarheden des Christendoms, sekerlijk sou den staat van kerck en school alzo niet vervallen zijn, en den coning zouw met meer ijver den godsdienst behertigen als tot nog toe gedaan heeft. Wat nuttigheit doet hier een meester coulilling en marinjo zo den coning en zijn bobatos haar de behulpsame hand niet wel leenen? Hij heeft sulx wel belooft, dog ik twijffel seer aan d'uytvoeringe, alsoo meermalen aan sijn belofte gemancqueert heeft. Twaalf ledematen waren hier, die ik na redelijke ondervindinge in kennisse tegen 's anderen daags noodigde tot de taafel des Heeren.

Den 18^{en}, vrijdaags, 't volk vergadert sijnde, verrigte ik den ordinaren godsdienst, en daarna doopte ik 53 kinderen. Twee paar soude getrouwt hebben, dog door mijn ernstige aanradinge geschiede het dat ik 23 paar in den huwelijken staat bevestigde.

Des middaags dienselfden dito niemand anders verschijnende als de genoodigde tot het nagtmael, deelde ik het na gedane godsdienst aan haar uyt en liet haar vervolgens met danckseginge, lofsang en segen weder vertrecken. Ik soude gaerne des anderen daags hier vandaan vertrocken hebben, dog den coningh versogt mij tot sondag te willen blijven om zijn overleden broeders zoon met de dogter van den overleden koning van Manganieta te trouwen, benevens nog eenige van aansien, 'tgeen ik hem dan toestond. Des sondaags dan, nadat ik gepredikt hadde, doopte ik nog eenige kinderen en bevestigde 19 paar in de staat des huwelijx.

Hier werd gevonden een getal van 1900 christenen.

Des maandaags den 21^{en} september ben ik hier vandaan gegaan na de negorij Couma, alwaar ik denselfden dag aanquam.

Couma

Den 21[en] september. Den meester, Meyndert Mendousa, had ondertusschen de schooljongens vergadert. Ginge deselve visiteren, daar waren 28 jongens en 18 meyden, redelijk waren zij geoeffent, hadden de ordinarie vraagjes uyt de Djalan ca Schourga en Ichtitsaar geleert, welke zij prompt van buyten wisten, hadden ook schrijven en lesen geleert. De meyden wisten ook de vraagjes van buyten, de kleene jongens leerde de gebeden. Wat dit school aangaat, was na de kleynheit der negorije nog al heel wel gestelt, en ik liet 2 van de grootste jongens en ook van de meyden uyt het school gaan en stelde andere in de plaats.

Des middags het volk in de kerck vergadert zijnde, verrigte ik den godsdienst, en daarna doopte ik 27 anderen en bevestigde ses paar in den huwelijken staat. Daar was hier een Magindanauwer welke versogt christen te werden. Ik ondersogt hem en vroeg na de rhede van zijn versoek, dog hij had nog niet met al geleert en gaf sulken absurden antwoord dat ik hem zijn versoek niet kon toestaan, weshalven ik hem met een vermaningh om in 't vervolg de gronden van 't Christendom beter te leeren verstaan maar liet heenen gaan.

Des avonts waren in 't gebed verscheyde vrouwen en manspersoonen, welke ik, na ondervraginge en uytlegginge van de vraagjes die se geleert hadden, met gebed, lofsang en segen weer liet vertrecken.

Den meester alhier versogt mij om na een andere negorije te vertrecken en aldaar geplaatst te werden. Vroegh hem na de reede, antwoorde dat, wanneer zijn gagie van de Menado ontfangen had, altijt meest gehouden was, op 't voorgeven dat hij een slaaf van den coning was, de helft daarvan bijna aan den coning te geven, en dat hij derhalven, terwijl een cleyne gagie van 3 rijxsdaalders 's maants genood, nauwelijx daarvan kon bestaan. Ik sulx hoorende, oordeelde sijn versoek billijk en regtmatig te wesen, hebbe hem de negorij Mattane toegewesen en belast den meester dier plaats alhier te komen.

Hier werden gevonden 350 christenen.

Den 22[en] september, dingsdaags, ging ik 's morgens weer hier vandaan na de negorij Coulor, alwaar ik kort daarna aanquam.

Coulor

Den 22[en] september. Hier was meester Petrus Liode.[95] Ging aanstonds met hem na 't school, vonde daar niet meer als 25 jongens, onder welke 4 meysjes waren. Daar waaren wel 22 die de ordinarie vraagjes leerden, dog niet meer als 2 à 3 die se terdegen van buyten konden. Een jonge leerde schrijven en twee leerde lesen, d'andere jongens konden niets als sommige 't onsen vader, slegt was 't hier gestelt. Bestrafte den meester, dog dese legd de schuld op de hoofden van de negorij, seggende dat se meer quaad als goet deden in de bevorderinge van den godtsdienst. Ik hebbe dese messieurs daarover aangesprooken en ernstig bestraft, waarop zij beloofde 't school te sullen vergrooten en beter toesigt daarop te sullen nemen.

Een uur of twee daarna liet ik 't volk vergaderen, en dit gedaan zijnde verrigte ik den godsdienst, doopte daarna 30 kinderen en bevestigde seven paar in den staat des huwelijx. Ik ondersogd de bejaarde mans en vrouwen in kennisse. Sommige, die voordesen school hadden gegaan, wisten hier en daar een vraagje, de meeste wisten niemedal. Slappigheit en ijverloosheit heeft hier d'overhand, het heydendom leeft hier nog. God weet wanneer het beteren sal. Nadat ik haar bestraft en ernstig tot haar pligt vermaand hadde liet ik dese vergadering met lofsang en segen wederom scheyden.

---

[95] Het handschrift heeft Peohis Liado. Gecorrigeerd vanuit de verslagen van 1707, sub Coulor en 1691, sub Tabukan.

Hier werden gevonden 240 christenen.

Tegen den avond ben ik hier vandaan vertrocken en na de negorij Menalau voortgeschept, alwaar ik kort daarna aanquam.

Menalou

Den 22^{en} september. Des avonts ging ik nog na 't gebet met den meester, Matthias Takoeloe. Daar was een goed getal zo mannen als vrouwen. Haar examinerende bevond se niet beter als op andere plaatsen. Weynig wisten zij te antwoorden uyt de ordinarie vraagboekjes, en die nog al iets daaruyt van buyten konde verstonde 't minste daarvan niet. Indien vermaninge en bestraffinge eenige kragt op de gemoederen van dese menschen heeft, hope ik dat se de mijne in agt sullen nemen, maar ik twijffel daar zeer aan, dewijl zij beestig dom en versteent van herten zijn.

Des anderen daags, den 23^{en} september, visiteerde ik 't school. Daar waren 28 jongens, onder welke 3 meyden waaren. Alle leerden zij de vraagjes, dog alleen ses hadden haar geoeffent dat zij het ordinarie vrageboekje van vooren tot agteren konden opseggen. De andere jongens wisten de korte vraagjes van den Ichtitsaar te beantwoorden, 6 jongens hadden lesen en schrijver geleert. Ik oordeelde het gants sonder vrugt en nietigheyt te zijn dat hier ter plaatse de Ichtitsaar geleerd werd aan 't volk en schooljongens, dewijl zij geen gemeen Malleyts, laat staan sulcken hoogen Malleyds verstaan, weshalven ik hier en meest ook overal aan den meesters ordre gegeven hebbe de Malleydse Heydelbergse cathechismus, en Aldegonde, 'twelk eenigsints verstaanbaar aan dit volk is, te leeren. Een weynig daarna 't volk hebbende laten bijeenkomen, verrigte ik den godsdienst en daarna doopte ik 39 kinderen en bevestigde 11 paar in den huwelijken staat. Na haar nogmaals vermaant te hebben liet ik haar met lofsangh en segen scheyden.

Desen meester versogt mij ook om op een andere negorij geplaatst te mogen werden, om deselve reden die den meester van Couma voortbragt, namentlijk dat, wanneer gagie van Menado ontfangen heeft, den coning van Taboekan de helft bijna daarvan komt afeyschen, seggende dat dan naauwelijx met sijn vrouw en kinderen kan leven, dewijl maar een kleyne gagie van 3 rijxsdaalders 's maants genoot, of dat dan genootsaakt was selfs zijn kost te moeten soeken, 'twelk hij niet konde doen of moest zijn dienst noodsakelijk verwaarloosen. Ik hebbe hem dan om dese reden, die billik en gegrond was, op de negorij Minanga, leggende op 't eyland Tagulanda, geplaatst en den meester van die negorij hier doen komen.

't Getal der christenen bestaat alhier uyt 320.

Ik ben denselven dito tegens den avond hier vandaan gegaan en na de negorij Saloerangh voortgeschept, alwaar ik omtrent ten 8 uuren aanquam.

Saloerangh

Den 24^{en} september. Des morgens ging ik met den meester, Moses genaamt,[96] na 't school, vonde daar 20 jongens, een getal 'twelk veel te kleyn was voor sulk volkrijken negorij. Acht konde de ordinaire vraagjes beantwoorden, konden soo wat heen schrijven en lesen, d'andere jongens leerden 't geloof en de 10 geboden, en d'ordinarie gebeden.

Des avonts waren in 't gebed weynig mans- en vrouwspersoonen. Gants onwetende waren zij in den godsdienst, wisten nauwelijx iets van Godt en van zijn woord, en die nu al eenige vraagjes konde beantwoorden verstonden niets van den sin en beteekenisse daarvan, welke ik vervolgens haar kortelijk uytleyde. Ik stelde haar voor oogen den schrick des Heeren, en wat het eynde wesen soude van haar ondanckbaarheit tegen God,

[96] Moses Talaid of Taluida, zie verslag 1697 sub Boelang alsmede verslag 2 november 1707 sub Calongan en sub Matthani.

die haar sooveel genade bewesen hadde. Dit gedaan sijnde liet ik haar met gebed, lofzang en segen weer vertrecken.

Hier ter plaatse is het met den godsdienst heel en al vervallen. Elk leeft na zijne zinnelijkheden, sonder opsigt en regeringe. Hier is een verdeeltheit onder 't volk en opperhoofden. Dat den eene gebied, dat werpt den andere wederom omverre en kant sig daartegen, soodat men ligt kan begrijpen wat gedaante den godsdienst hier moet hebben. Ik hebbe dan d'opperhoofden eens bij malkanderen laten roepen, en daarover aangesproken. Den eene schoof de schult op den andere, den eene zeyde dit en den andere dat tot zijn verschooninge, dog de ware oorsaak, zo ik kon mercken, was de twist die tusschen de coningen van Taboekan en Maganitoe duslang geweest was en nog leefde, schoon door d'E. Compagnie was gedecideert, want elk hadde daar nog zijn aanhangers.[97]

Ik hebbe zo veel ik kon mijn best gedaan om de gemoederen te bedaren en tot een enigheit te brengen, stellende haar voor dat hetgeen d'E. Compagnie na waarheit en billikheit over den toestand deser negorij had uytgesproken zij hetselve door halsstarrigheit niet wederom souden omverre werpen of dat d'E. Compagnie haar regtvaardigh misnoegen daarover souden toonen. Ik hebbe haar dan zo verre gekregen dat zij malkanderen de hand van vrundschap toereykten, met belofte om alles weder op den ouden voet te herstellen, 't school te vermeerderen tot 70 jongens en agt slaan op den godsdienst. Of nu die belofte stand sal grijpen, sal de tijd in 't vervolg leeren.

Des anderen daags, den 25^{en} september, het volk hebbende laten bijeenkomen, verrigte ik den godsdienst, en daarna doopte ik 42 kinderen en bevestigde 10 paar in den huwelijken staat. Het volk nogmaels hebbende vermaant, liet ik haar met gebede, lofsang en segen weer vertrecken. Hier werden gevonden 1520 christenen.

Na de middag dienselfden dito ging ik weder hier vandaan en keerde weder na Taboekan, alwaar ik des avonts aanquam. Hier maakte ik mij vaardig om na Tallouwt over te steeken, dewijl ik nu op Sanger alles verrigt hebbe. Den goegoego van Taboecan, David Pandsjallang, een vaartuyg klaargemaekt hebbende om daarna toe te gaan tot verrigtinge van zijn particuliere affaires, presenteerde mij aan om mij derwaarts te brengen, 'twelke ik aannam, uyt aanmercking dat aldaar nu eenige jaren herwaarts geen predikant geweest is.

Taboekan op mijn wedercomst

Terwijl ik ondertusschen hier was, en nog eenige dagen moest vertoeven totdat het vaartuyg klaar was, sloeg ik agt hoe dat het met den godsdienst alhier toeging. Bij mijn aanwesen quamen op sijn allermeest niet meer als 27 jongens school, des avonts in 't gebet niet meer als 30 menschen.

Des sondaags den 28^{en}[98] quam een goet getal zo mannen als vrouwen in de kerck, dewijl den coning en koninginne daar ook waren, want haar gevolg bestaat wel uyt meer als 40 persoonen. Nadat ik den godsdienst hier weer verrigt hadde, bevestigde ik nog 4 paar in den huwelijken staat.

Des maandaags, den 29^{en}, ging ik 's avonts weer na het gebed, dog daar was geeneen mensch behalven de schooljongens. 't Quam daar vandaan dat sij niet dogten dat ik in 't gebed zou gekomen hebben, en zoo slordig gaat het doorgaans wanneer hier geen predicant tegenwoordig is.

Des dingsdaags den 30^{en} september raakte de praeuw klaar om na Tallauwt te gaan. Tegen de avond ondernamen wij onder Gods zegen de reyse, en waren zoo geluckig

---

[97] Betreffende deze zaak, zie *GM* 6, 349; vgl. 757. Het geschil liep over het bezit van Salurang.

[98] Vanaf hier tot datum 24 oktober zijn in het afschrift de opgaven van dagen/data in het ongerede geraakt.

daarin dat wij donderdaags 's morgens den 2den october behouden op 't eylant Cabruan aanquamen, en mijn eerste negorij was Manar.

Manar[99] op 't eylant Cabruang

Den 2den october. Hier was meester Lucas Fortados, dewelke ontrent anderhalf jaar tevoren van Ternaten alhier was aangekomen. Met school en kerck was het hier seer verwildert, dewijl in verscheyde voorgaande jaaren geen predicant alhier geweest was en den meester al eenigen tijd op zijn dienst niet heeft konnen passen, dewijl door ordre van de laatste gecommitteerdens genoodsaakt was zijn negorij te verlaten en met haar na Sangir mede te gaan om aldaar als tolcq te ageren, 'twelk hij ook gedaan heeft. 't Huys daar voordesen school en kerck was gehouden, was afgebrand, in welkers plaats een dag à twee voor mijn aankomst een ander was opgeslagen. Het volk was verwildert en hier en daar in 't bosch verspreyd. Den goegoegoe van dese negorij versogd ik sorge te willen dragen dat sulx niet gedoogen soude en dat hij de sodanige ordonneren wilde weder omlaag in de negorij te komen, 'twelk hij ook aanstonts in 't werck stelde; sag ook dat zijn ordre gepareert wierde, want verscheyde waren aangekomen met huys en kinderen om den godsdienst bij te woonen. Voor mijn aankomst quamen nauwelijx 10 jongens school, dog het wierd aanstonds vermeerdert tot 80, waaronder 20 meysjes waren. Zij hadden voordesen al schoolgegaan, dog door d'oorsake tevoren vermelt waren zij agtergebleven, 'twelk ik ook wel konde bespeuren, want de meeste wisten nog de gebeden van buyten, 't geloof en de 10 geboden. Daar warender onder de groote jongens verscheyde die nog redelijk d'ordinaire vraagjes konden beantwoorden, eenige konde een weynig lesen en schrijven.

Des avonds dienselfden dito quam een aansienelijk getal zo mannen en vrouwen in 't avondgebet. Verscheyde wisten de gebeden van buyten, 't geloof en de 10 gebooden, andere wisten niet meer als of tot nog toe heydenen waren geweest. Dewijl nauwelijx een onder dit volk was die Malleyts kon verstaan, konde ik met haar niet spreken, gevende haar te kennen de nuttigheyt van het saligh Evangelium en de beleydenisse van den christelijken godsdienst, haar onderregtende dat sulx niet vrugteloos soude zijn, maar dat daaraan de saligheit van 's menschen ziele aan hangd, dat na desen een tijd komen soude waarin dat alle menschen voor den regterstoel des grooten Gods verschijnen zouden om te ontfangen na hare wercken, en dat het derhalven nodig was, indien voor haar siel en welstand besorgd wilde zijn, agt te slaan op den godsdienst en te gelooven in den Soone Gods, welke vermaninge zij met danckbaarheit en beweginge aannamen, en beloofde haar best te sullen doen. 't Gebed gedaan sijnde, liet ik haar met lofsang en segen weer vertrecken.

Des vrijdaags den 3en october 't volk hebbende laten bijeen komen, 'twelk ook geschiede in goeden getaele, verrigte ik den godsdienst, en daarna doopte ik 60 kinderen en bevestigde 10 paar in den huwelijken staat.

Des avonts quam weer een goede menigte volks in 't gebet, en nadat ik haar nogmaals door den meester liet ondervragen, onderregten en vermanen, liet ik haar daarna weer met lofzang en zegen vertrecken. Hier ter plaetse zijn meer als 1000 christenen.

Des saturdaags den 4en october ging ik hier vandaan na de negorij Toadebale,[100] 'twelk ook een christen negorije is op het eyland Cabruan, en van denselven meester werd bedient. Quam des avonts omtrent ten 8 uuren op een plaats dewelke omtrent een paar uuren van de negorije afleyde, ging van daar te voet door 't bosch na de voorschreven negorije, ter oorsake der stercke wint, welke ons belettede dat wij met de praeuw voor de

[99] Mangaran.
[100] Het huidige Taduwale, op de zuidpunt van het eiland Kabaruang.

negorije niet dorste aankomen, want zo mij berigt wierd was daar de plaats alwaar D. Camminga voordesen schipbreuck hadde geleden.[101] Des avonts ten 10 uuren arriveerden wij op de negorij.

Toadebale

Den 4^{en} october. Hier is een discipul die de plaats van ondermeester waarneemt wanneer den meester weder na de andere negorije gaat. 't Volk is hier gants onkundig in de Malleydse taal, deselve bijna alzo weynig verstaande als de Hollandse, weshalven ik met haar niets kan spreken. Den coning die hier was wist alzo weynig daarvan als de rest en was van de minste der onderdanen nauwelijx te onderscheyden, schoon sulken hoogen naam en eertitul voerde.

't School was hier redelijk talrijk. Daar waaren 90 discipulen, onder welke 20 meysjes waren. Dese alle leerden de gebeden, het geloof en de 10 geboden. De ordinarie vraagjes konden sommige redelijk wel b'antwoorden. Eenige leerden lesen en schrijven.

Des morgens denselfden dito was het volk in een goede meenigte tesamen gekomen. Nadat den ordinarie godsdienst was verrigt liet ik den meester in haar taal tegens haar spreeken en de gronden van 't Christendom voorstellen, vermaande haar den christelijken godsdienst na vermogen te betragten, want dat haar eeuwigh wel en qualijck zijn daar aan hing. Ik leyde haar uyt de beteekenisse des heyligen doops, en waarom onsen godsdienst gebied in den egten staat te treden, en dat zij dierhalven deselve niet moesten verwaarlosen. Dit gedaan zijnde doopte ik 177 kinderen, onder welke sommige al eenige jaren hadde, en bevestigde 36 paar in den huwelijken staat, waaronder verscheyde bedaagde luyden waren.

Des avonts quamen zij weer in 't gebet, en nadat ik haar nogmaals had laten vermanen tot de betragtinge van onsen redelijken godsdienst liet ik haar weer heenen gaan met lofzang en gebeden.

Dit volk is waarlijk onnoosel, dom en onwetende, dog dit niet jegenstaande zijn zij heel buygsaam van gemoet en veel ijveriger in 't uytvoeren van 'tgeen men haar gebied als eenig volk daar ik tot nog toe geweest ben, weshalven ik hope dat zij mijn beveelen den godsdienst aangaande zullen nakomen, gelijk zij mij belooft hebben.

Hier werd bevonden volgens des meesters opgeven een getal van over de 1000 christenen.

Mangarang

's Maandags den 6^{en} october ging ik hier vandaan en keerde weder na de negorije Mangarang, alwaar ik 's avonts aanquam. Ginge vervolgens ook in 't gebet, alwaar heel weynig menschen verschenen waren. Den goegoegoe deser negorije, die hier present was, vroeg ik of dit zijn beloften waren die tevooren aan mij gedaan hadde, waarop hij mij antwoorde dat de slaafse vreese die de laatste gecommitteerdens door haar quaadaardig gedoente in dit volk veroorsaakt hadden,[102] d'oorsaak was dat zij hier omlaag in de negorije nauwelijx wilde woonen, en dat zij veel liever in 't bosch en gebergte wilden huyshouden, om op sodanigen wijse niet meer gehandelt te werden, meenende dat alle de dienaren van d'E. Compagnie sodanige waren, weshalven zij haar weder na 't bosch geretireert hadden om in diergelijken gevaar niet meer te komen. Ik sulx hoorende, onderrigte desen man dat d'E. Compagnie te regtveerdig was om sodanige dingen te gedoogen en, schoon zulx laast geschied was, evenwel niet moesten meenen dat alle de dienaren van d'E. Compagnie sodanige waren, en dat zij bijgevolge daarover in toekomende niet

[101] Zie doc. 111, sub 1 augustus 1697.
[102] Zie hiervoor, sub 7 september.

behoefden bedugt te zijn, want dat d'E. Compagnie met oogluyken zodanige dingen niet laat passeren, maar haar regtvaerdig misnoegen daarover betoont, gelijk aan haar gebeurt was, versogt dan ernstig dat voortaan alle sorge souden aan een kant setten en met gerustheyt den godsdienst behertigen zouden, 'twelk hij beloofde zijn volk te sullen bekent maken en haar daartoe te sullen aanmanen.

Ik nu hier alles hebbende verrigt zoude nu weder na Sangir vertrocken hebben, dog mij quam in den sin dat doen ik laatste maal op de visite ging nu twee jaar geleden,[103] mij van den Achtb. Heer gouverneur belast was, wanneer ik op Tallouwt mog komen, om te vernemen na de rede waarom den goegoegoe van Lirong, Rion genaamt, met zijn onderdanen en volk nu verscheyde mael versogt had om christen te mogen werden. En nadien ik doe ter tijd hier op Tallouwt niet hebbe geweest, konde ik daarna niet vernemen, weshalven ik nu hier zijnde 'tselve hebbe tragten te doen.

Ik ging dan den 7^{en} october des dingsdaags hier vandaan na 't eyland en negorij Lirong, alwaar ik na de middagh arriveerde.

Lirongh

Den 7^{en} october. Den goegoegoe Rion quam mij op strand verwelkomen, betuygende zijn blijdschap dat hier ter plaatse een predikant quam, gingen tesamen na zijn huys, alwaar met redelijke beleeftheit wierde onthaalt. Ik ondervroeg hem na de reede waarom nu verscheyde reysen versogd hadde om christen te worden, en wat d'oorsaak was dat hem daartoe beweegde, welke vrage hem aangenaam scheen voor te komen, menende dat ik alrede tot dien eynde aldaar gekomen was om hem door den doop in de christenkercke te doen ingaan, dog ik onderregte hem dat ik van d'E. Compagnie nog geen ordre hadde. Hij antwoorde mij dan dat geen oogmerck nog geenige insigten ter werelt anders hadde met sulx te versoeken als alleenlijk dat zijn hert en ziel hem daartoe radede, en door die inwendige beweginge desselfs daartoe wierd aangeport, seggende voorts dat zijn voorvaderen en hij selfs tot nog toe in groote onwetentheit en duysternisse gewandelt hebben, sonder eenig ligt van kennisse te zien, en dat hij seer ligtelijk kan beseffen dat sodanigen wandelinge in duysternisse niet anders als ongeluckig voor hem konde sijn, want dat zijn gooden die hij tot nog toe gedient hadde, en die maar uyt hout, steen, of nog geringer schepselen bestonden, hem voor een aanstaande ongeluck of verderf niet soude konnen bevrijden, gelijk hij betuygde bij sijn selfs te konnen gevoelen. Hij wenschte dierhalven, ja badt als met onderdanige smekingen dat d'E. Compagnie hem sooveel genade en weldaat wilde bewijsen, dat zij hem wilde toestaan om met zijn familie en volk te mogen christen werden, gelijk d'E. Compagnie aan andere volckeren bewesen heeft, en hem alzo in haar bescherminge aan te nemen, opdat alzoo ook zijne oogen eens mogten g'oopent werden om te zien en te leeren kennen dien waren God die hemel en aarde en zee geschapen heeft.

Ik sulke bescheyde redenen uyt de mondt van een heydensch mensch hoorende, was daarover gants beweegd, en beloofde zijn versoek in ernstige termen aan den Achtb. Heer gouverneur te sullen voordragen, als niet twijffelende off men soude agt slaan op zijn versoek, voor welke toesegginge desen man gants verblijd en verheugd was. Hij betoonde zijn onnoselheit[104] door te seggen dat, zoo d'E. Compagnie hem zulx toestond, hij seer ligtelijk alle smerten en onverdiende straffe hem laastmaal door de gecommitteerdens Sebastiaan Keller en Abraham Stuyt onregtvaardig aangedaan, met hem in de troncq te setten en slaven af te perssen, seer ligtelijk konde vergeten, ja dat hij nog veel meer soude verdragen willen en nog wel eens zoveel soude willen geven, zo zijn versoek

[103] Zie de aantekening aan het einde van doc. 126.
[104] Eerlijkheid, onschuld.

maar wiert toegestaan. Ik hem sodanig horende spreken, merckte dit aan als een teken van zijn onnoselheit en heftigen ijver om christen te werden, weshalven ik, hem onderrigtende, zeyde dat d'E. Compagnie niet gewoon was toe te laten dat yemand sonder reede of schult van een van haar dienaren qualick gehandelt wierd, en schoon zulx aan hem laastmaal geschied was, dat zij dit buyten ordre, ja tegen de goede meeninge van d'E. Compagnie gedaan hadde, die daarover haar misnoegen aan haar betoond hadde.[105] En wat aangaat nog wel eens veel te willen geven, als aan haar gedaan hadde, zeyde ik hem dat d'E. Compagnie die gewoonte niet hadde om haar door geschencken te laten corrumperen, maar alleen in aanmerckinge nam de wettigheit of onwettigheit van yemants versoek, en dat daarna g'oordeelt wierde.

Ik hem dusdanig onderregt hebbende, bedanckte mij daarvoor en versogt van mij een bequaam persoon op sijne negorij, om van hem de fondamenten onser godsdienst te mogen leeren, 'twelk ik hem niet soude hebben konnen weygeren indien iemand had bij der hand gehad, dog ik beloofde hem somtijts den meester van Cabrouang toe te senden, die hem na vermogen in alles wat onsen godsdienst aangaat soude onderrigten. Ik hebbe hem ook belast om sijn best daerin te doen, opdat alsoo dese duysterlingen in vervolg van tijd en in toekomende met goedvinden van d'E. Compagnie behoorlijk zouden konnen christen werden.[106]

's Woensdaags den 8^{en} october ginge hier weer vandaan na de negorij Mengaran op Cabrouang, en nadien ik nu alles verrigt hebbe maakte ik mij veerdig om weder te vertrecken na Sangir, gelijk als ook niet eer kon geschieden als saturdag, zijnde den 11^{en} october, als wanneer ik ook onder Godes segen de reyse na Sangir ondernam. Den 13^{en} daaraan volgende kregen wij weder 't land van Sangir en quamen behouden op de negorij Couma. Den 14^{en} schepte ik hier vandaan na Manganitoe, alwaar ik na de middag aanquam.

Manganitoe op mijn wedercomst

Des avonts doopte ik in 't gebed nog 5 kinderen en bevestigde ses paar in den huwelijken staat.

Terwijl ik ondertusschen hier wagtede na de praeuw van den coning van Candahar, die mij belooft hadde op Manado te sullen brengen, sloeg ik agt op den godsdienst en hoedanig het hier toeging, sag geen de minste verbeteringe, 7 à 8 jongens quamen maar school.

Des avonts was weynig volk in 't gebed. Hoe dikwils ik den conink daarover hebbe aangesproken, 't scheynt dat het niet heeft mogen helpen, hebbe 't dan aan Gods genadig bestier overgelaten.

's Nagts den 17^{en} october quam de beloofde prauw van Candehar. Saturdagh 's morgens den 18^{en} verliet ik het land van Sangir en vertrok weder terug na 't eyland Chiauw, alwaar ik 's anderen daags 's avonts behouden arriveerde op de negorij Oulou.

Oulou op mijn wedercomst

Den 19^{en} october. Hier vond ik nu den coning van Chiauw, die voordesen op mijn eerste aankomst alhier niet present was, weshalven ik gelegentheyt had om met hem te spreken over den vervallen staat van den godsdienst op dit eyland, gelijk als ik ook dede, zeggende verwondert te zijn dat het hier soo slordig met regeringe en godsdienst toeging, daar hij nog niet lang geleden tot coning was verheven, die voornamentlijk in 't begin

[105] Vgl. *GM* 6, 118, voor een eerder geval van afpersing door vertegenwoordigers der Compagnie in de regio Ternate en bestraffing daarvan.

[106] Zie hierna, aantekening bij doc. 132.

van zijn regeringe daarop behoorde toe te leggen dat er een goede ordre beraamt wiert, opdat d'onderdanen haar in 't vervolgh daarna souden connen schicken. Hij antwoorde dat tot nog toe zig op zijn bobatos verlaten hadde, edog nu siende dat alles vervallen was en zij daarop geen reflectie namen, was van voornemens om nu selfs hand aan 't werck te slaan en alles wederom op te regten. En waarlijk ik kon ook sien dat het sedert mijn eerste vertreck hier veel verandert was. De negorije begon een ander gedaante te krijgen, daar was ordre gegeven om de huysen in 't bosch te laten verbranden en in de negorij te komen woonen, alwaar nu veele al waren aangekomen. 't School was nu vermeerdert tot 50 jongens en 't stont nog tot 100 vermeerdert te werden. De ouders der onegte kinderen, die voordesen niet hadden willen trouwen, waren nu ook geresolveert om te samen te trouwen, gelijk als ik ook des anderen daags, zijnde den 20^{en} october, 20 paar in den huwelijken staat bevestigde en doopte haare kinderen welke uyt 50 bestonden. 's Avonds dienselfden dito vertrok ik weer hier vandaan, na Tagulanda, en quam des anderen daags 's avonts daar aan.

Tagulanda op mijn wedercomst
Den 22^{en} october. Ik doopte hier in 't avondgebet nog 14 kinderen en bevestigde nog 3 paar in den huwelijken staat.

Donderdaags 's morgens den 24^{en} ondernam ik om na de Menado te vertrecken, dog door de harde Z.W. wind moesten wij wederom keeren. Ik wagtede tot saturdaags, als wanneer wij wederom in zee staken. Wij liepen op 't eyland Bara aan, omdat wij 't door de harde winde en felle stroomen in zee niet konden houden. Drie dagen bleven wij om die oorsaak daar leggen, totdat wij eyndelijk onse reyse voortsettede met veel suckelen op de Manado arriveerde, zijnde donderdag den 28^{en} october.[107]

Manado op mijne wedercomst
Den 28^{en} october. Hier comende had ik het ongeluck dat het jagtje de Harderin nog eenige dagen tevooren hier vandaan na Ternaten was vertrocken, weshalven ik hier moest vertoeven na 't een of ander vaartuygh dat bequaam was om mij na Ternaten te brengen. Ondertusschen nam ik nog waar wat hier te verrigten was.

Des sondaags den 1^{en} november doopte ik na gedane predicatie nog 11 kinderen.

Des woensdaags den 4^{en} november examineerde ik 15 bejaarde, waaronder maar 3 manspersoonen, want hadden mij versogt om christen te mogen werden. Nadat ik haar redelijk in kennisse na den staat van dit eenvoudig Christendom bevonden hadde, en haar vermaand hadde tot een heyligen wandel en godsaligheyt, beloofde ik haar naastkomende sondag te sullen dopen. Des sondaags den 8^{en} predikte ik 's morgens voor 't garnisoentje alhier en 's middags in 't Maleyts voor de Inlanders. Dit gedaan zijnde, doopte ik voornoemde bejaarde en bevestigde 24 paar in den huwelijken staat, waartoe zij door mijn ernstige bestraffinge en vermaninge aangeset waren geworden.

De bobatos van dese christen negorij vroeg ik nu of haar in staat bevonden om de arme vrouw alhier[108] selfs te onderhouden. Zij antwoorden dat zij mijn voorstel met malkanderen overwogen hadden, dog geen middel hadden kunnen uytvinden als alleenlijk dat sij dese vrouw van de verbeurde boetens wat tot haar onderhout soude kunnen geven. Ik vroeg haar off zij geen ander bequamer middel bij der hant hadde, want ik oordeelde het gants onbetamelijk dat zo een vrouw na de boetens van misdadigen soude moeten wagten om te moeten leven. Zij antwoorden mij van neen, weshalven ik dese vrouw belooft hebbe dat zij haar armpenningen als voor zoude genieten.

---

[107] Deze datum en alle volgende zijn weer correct.
[108] Vgl. het eerste deel van dit verslag, sub 8 juli.

Ik opende d'armbos alhier in presentie van den meester en den sergeant, Daniël Jan Piron,[109] en vonde daarin 15 rijxsdaalders en 5 schellingen. 6 Rijxsdaalders heb ik hier gelaten in handen van monsieur Piron om aan dese arme vrouw maandelijx haare penningen te geven, beginnende met de maand december en eyndigende met maart. d'Overige penningen heb ik mede gebragt om aan de diaconen op Ternaten te transporteren.

De meester, mij bekentmakende dat die tegenwoordige kerck veel te kleyn was tot verrigtinge van den godsdienst en dat bijna de helft der menschen daar niet in konde plaatskrijgen, versogt dat ik de bobatos daarover eens wilde aanspreken om een grooter en bequamer in desselfs plaats op te bouwen, 'twelk ik ook vervolgens gedaan hebbe. Zij stonden mij mijn versoek toe en beloofden met den eersten daaraan te sullen arbeyden, 'twelk daarna op mijn versoek nog ernstiger van d'E. committeerdens, d'heer en fiscaal Tobias Laps[110] en monsieur Jacob van Gheyn,[111] is aangedrongen, aan wien zij dan ook nog nader beloften van sulx te sullen doen en na te komen.

Des sondaags den 15^{en} november predikte ik 's morgens weder in de Hollandse taal, en des middags bevestigde ik nog na gedane godsdienst 4 paar in den huwelijken staat.

Nadien ik nu alles verrigt hebbe wat mijn kerck en schoolvisite op de alhier rondsomme leggende eylanden betreft en aangaat, zo ben ik onder Gods zegen donderdags den 26^{en} in geselschap van d'E. gecommitteerdens voornoemt met het jagdje de Harderinne hier van de Manado vertrocken en na Ternate onder zeyl gegaan, alwaar wij den 29^{en}, sondag 's morgens, behoude arriveerden. De Heere zij daarover gelooft en gedanckt.

Dit alles sodanig bevonden en na waarheit opgestelt hebbende, hoope ik dat schoon daar iets aan mogt komen te ontbreken, en in alles niet plausibel was, gunstig mag verschoont en over 't hooft gesien werden, zal altijd zooveel ik kan mijn ijver tragten te betoonen in 't uytvoeren van mijn opgelegden dienst en voorts verblijven U.E.E. Achtbaarhedens getrouwe en onderdanige dienaer, Arnoldus Brandts.

(Lager) gecollationeert, accordeert, Ternaten in 't Casteel Orange den 7^{den} juny 1706 (getekent) A. Patras[112] secretaris.[113]

131. Rapport van een visitatie van kerken en scholen op Makian en Batjan door ds. Wilhelmus van Weely. Ternate, 3 maart 1706.

NA, VOC 1727, fol. 817-822. Afschrift.[114]

Berigt van den Predicant Wilhelmus van Weely aangaande sijn kerk- en schoolvisite op d'eylanden van Macquian en Batchian, overgeleverd in kerckenrade op Ternaten en opgedragen aan d'E.E. Achtbaren Heer Pieter Rooselaar, Gouverneur en Directeur, mitsgaders den Raad van Politie in Molucco in dato desen 3^{en} maart anno 1706.

---

[109] Van Middelburg, arr. Batavia 1698 als commandeur van de soldaten.

[110] Tobias Laps, soldijboekhouder in Ternate 1700-1705, fiscaal aldaar 1705-1709, 1709 overleden te Batavia.

[111] Jacob van Gijn, diende lange tijd in de Molukken, enige tijd opperhoofd te Manado, 1721 secunde te Ternate.

[112] Abraham Patras (1671-1737), van Grenoble (Fr.), arr. 1690 als soldaat, 1703 onderkoopman en secunde te Ternate (Valentijn noemt hem 'geheimschrijver'), 1724-1727 directeur Bengalen, 1735-1737 gouverneur-generaal. Bij zijn vertrek van Ternate in 1706 was hij ouderling (zie hierna, slot van doc. 132).

[113] Bij Valentijn volgt hier nog de 'Korte Schets', die voor het gehele gouvernement een totaal geeft van 20.789 christenen. De cijfers in deze statistiek wijken deels af van die in het verslag. Voor 1707 geeft Valentijn een totaal van 21.907, voor 1710 19.890 (Molukse Zaaken van Godsdienst, 425).

[114] Een ander afschrift in NA, VOC 8075, 776-782.

Also op den 29^{en} january deses jaars vrijdag 's avonts ten ses uuren met de chaloup de Kuyper van 't Casteel Orange ben zeylgegaan, quamen w'den 31^{en}, sondags, ten 10 uuren aan 't eylant Macquian

Macquian
alwaar na voorgaande huysbesoeking en nodige der ledematen dien voordemiddag nog voor het guarnisoen predikte. Liet ook des namiddags ten 3 uuren de Maleydse gemeente vergaderen, en gebood den inlandsen schoolmeester Jan Parera een predicatie uyt Caron voor te lesen, doopte daarna 2 kinderen en deelde het Heylig avontmaal aan 2 persoonen uyt, d'overige ledematen siek en ook buyten 't eylant zijnde.

Maandag den 4^{en} february 's morgens ten 8 uuren versamelde alle d'inlandse christenen, zo mannen, vrouwen als kinderen, in de gemeene schoole. Bevond daar tegenwoordig 10 bejaarde persoonen, vier mannen en 6 vrouwen, alsmede 8 schoolkinderen. Ik leesde aanstonts de naamrolle op, en hoorde uyt den schoolmeester dat er al veele siek en buyten 't eylant waren.

Ondervraagde daarop dese bejaarde een voor een, van den schoolmeester beginnende, door een tolcq, na de gewigtigste en noodsakelijkste leerstucken der heyligen religie, dog vond se alle op dusdanige manier reekenschap des geloofs buyten vrageboekjes te geven, seer onweetend en beklaaglijk dom, wijnig van het heydendom verschillende.

Daarna tot de schoolkinderen, 8 in 't getal, 4 jongens en 4 meysjes, mij keerende, verstond ik door den schoolmeester dat er nog 6 door siekte afwesig waren. Onder dese 4 jongens konden 3 redelijk lesen en begon te schrijven, de 4^{e} spelde. Dese konde meest alle 4 de 10 geboden, d'articulen des geloofs, vader ons en andere gebeden, dog hadden tot nog geene andere vraagjes bequaam van buyten geleerdt, gelijk ook niet gedaan hadde de 4 meyskens als nog klein, seyden egter redelijk veerdig alle 4 de articulen des geloofs en 't vader ons op, twee van haar begonde redelijk te lesen, d'andere 2 spelde nog, als nog heel jong zijnde. Dus dan groot en kleyn gehoort hebbende, liet naar ernstige vermaninge en gebede tot God de school omtrent 11 uuren uytgaan.

Des avonts ten 5 uuren het dagelijx avondgebet der militairen, dat met goede ordre en stigtinge geschiede, bijgewoont hebbende, vertrock weder ten ses uuren na de Maleydse school, alwaar 't gewone avondgebet voor den inlander geschiede. Sag daar tegenwoordig 7 vrouwen, 3 jongelingen en 3 kinderen. Liet dese bejaarde den schoolmeester na zijn gewoonte examineren, en bevond dat se bijna alle redelijk veerdig van buyten konden beantwoorden het boekje de Jalang ca Surga met de schriftuurtexten daarbij. Dit afgedaan zijnde liet den schoolmeester het gewoon gebet doen, en nadat wederom alle met ernstige betuyginge vermaand, en God tot vermeerdering van heur kennis en deugt gebeden hadde, liet se met de segen des Heeren gaan, vermaande ook daarna den schoolmeester selfs met bedreyginge tot zijn pligt en neerstigheit.

Versogt de sorg en opsigt over dese christenen en godsdienst van den sergeant commandant, in wiens tegenwoordigheyt ik ook d'armbos opende en daarin bevond 2 rijxsdaalders 16 stuivers. Dus dan 't getal der christenen alhier 37, ledematen 4, schoolkinderen 14.

Dingsdag den 2^{en} february omtrent 12 uuren vertrocken we wederom van Macquian en setten onsen cours na

Batchian
alwaar we woensdag den 3^{en} february agtermiddag ten 4 uuren op de rhede quamen. Liet den inlandsen schoolmeester Dominicus Mangos aanstonts bij mij komen, ondervraag-

den hem na den toestand van kerck en schoole en gebood hem dien avond nog een naamrolle van alle christenen, ledematen en schoolkinderen te maken.

Donderdag den 1en february 's morgens ten 8 uuren ging na de school, alwaar tegenwoordig bevond 7 schoolkinderen, 4 jongens en 3 meyskens. De meester, op mijn vraag antwoordende, zeyde dat nog wel veele kinderen in de negorije waren doch tot nog toe te jonk om school te gaan, maar dat over 2 à 3 jaren een frequent getal in school zoude konnen komen. Onder dese 4 tegenwoordige schooljongens schreven 2 redelijk na de tijd, konden alle 4 al veerdig lesen, gelijk ook de 3 meyskens, 3 van dese jongens zeyden den catechismus veerdig van buyten op, en alle 7, soo jongens als meyskens, konden de vraagkens uyt het boeksken de Jalang ca Surga met de texten van buyten, alsmede de 10 geboden, de articulen des geloofs, vader ons, morgen- en avondgebet, voor en na den eeten, veerdig opseggen, met welk gehoort te hebben de school liet uytgaan.

's Avonts ten 4 uuren na de kerck in 't avondgebet gegaan zijnde, vond daar een getal van 12 vrouwspersoonen en 5 jongens, dewelke, van den schoolmeester ondervraagt, zo maar tamelijk het boeksken d'Jalang ca Surga met de texten van buyten konden. Liet daarop 't gebed doen, en dus wierd dese actie met een psalm en zegen beslooten.

Overwegende daarna dit kleyn getal der tegenwoordige christenen en de groote meenigte die in dese negorij gevonden werd, zo gaf last aan den meester om dien avond de negorij nog rond te gaan en alle christenen, zo mannen als vrouwen, aan te seggen om 's anderendaags in de kerck te verschijnen.

Vrijdag den 5en february. 's Morgens de school weder besogt hebbende, ben na de middag ten 3 uuren andermael na de kerck gegaan, alwaar vergadert vond een getal van 24 christenen, waaronder 7 mannen en 13 vrouwen, 4 schoolkinderen. Liet de meester de mannen een voor een 'tgeen geleerd hadden opseggen, bevond dat se van buyten konden de wet des Heeren, d'articulen des geloofs, vader ons, alsmede de helft van 't boek d'Jalan ca Surga met de texten. Dit gehoort hebbende, ondervraagde dese mannen selfs, door een tolcq, een voor een, van den schoolmeester beginnende, in de nodige grondstucken des geloofs, dog vonde deselve hierin, als aan vraagkens van buyten te leeren zeer gewoont, heel onnosel. Dus een geruymen tijd doorgebragt hebbende, stelde het examen der vrouwen tot den anderen dag uyt en liet dierhalven met gebed en zingen nu de kerck uytgaan.

Saturdag den 6en february dede 's morgens de huysbesoeking en nodigde de ledematen na de middag ten 2 uuren. Liet alle de vrouwspersoonen wederom in de kerck vergaderen, alwaar tegenwoordig bevond een getal van 9 en 6 schoolkinderen. Dese konde meest alle de vraagkens uyt het boeksken d'Jalang ca Surga met de texten alsmede de 10 gebooden, d'articulen des geloofs en vader ons. Buyten de boekskens een voor een ondervraagt hebbende, wisten geheel niemendal, alsof heydenen waren. Deed daarop aan alle ernstige vermaninge en bedreyginge van Gods oordelen, en liet naar gebed tot God hun alle met een psalm en zegen weder weggaan.

Sondag den 7en february. 's Morgens ten 9 uuren predikte voor de Duytse gemeente en doopte 5 kinderen. Des na de middag ten drie uuren vergaderde de Malleydse gemeente, liet den schoolmeester een predicatie uyt Caron voorlesen, bediende daarna aan 4 persoonen het Heylig avontmael, vermaande in 't bisonder den schoolmeester tot zijn pligt van neerstigheit, ende opende in 't bijwesen van den schrijver Nicolaes Jansen d'armbosch, vond daarin 5 1/24 rijxsdaalers en 2 stucken Spaans gelt. Verstond ook dat den 5en january waar gestorven eenen Jan Menciado, van den armengeld geleeft hebbende, die niets had naargelaten, in wiens plaats ik wederom ten lasten van den armen die gewoone

penningen heb toegelegd aan eenen Jacob de Coning, van een Hollandse vader, dewelke thans lazarus[115] met een vrouw en 2 kinderen zeer gebreckig waar.

't Getal der christenen alhier 90, ledematen 4, schoolkinderen 7.

Maandag den 8^{en} february zijn we wederom van Batchian na Ternaten t'zeyl gegaan, alwaar door Gods geleyde op den 14^{en}, sondags, ten 4 uuren zijn aangekomen.

Dus alles in waarheyt bij mij ondervonden, was getekent: Wilhelmus van Weely.

Gecollationeert, accordeert, Ternaten in 't Casteel Orangje den 7^{en} juny, was getekent: Abraham Patras, secretaris.

132. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 2 juni 1706.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 544-547.

Eerwaerde – – –

U.Eerw. seer aengename missive van dato den 18 januari 1706,[116] ons in kerckenraade den 1 april desselven jaars na behooren overhandigt en vervolgens met genoegen doorlesen sijnde, hebben wij billijck geoordeelt wederom te beantwoorden, gelijck wij doen met desen. Seggen dan vooraf dat wij U.Eerw. vrindelijck bedancken voor U.E. seer genege toewenschinge van segen over onsen arbeyt, soo wel ten aensien van het inlandsch Christendom als Nederduytsche gemeente, in welcke beyde nu wederom als vooren den dienst wert waargenomen, dewijl D. Brants voorleden jaare op kerck- en schoolvisite gegaan sijnde (waerdoor de prediking van Godts woort in de inlansche taale hebbende moeten stilstaan), eyndelijck na verloop van vijf maanden (na veelerhande suckelingen en moeylijckheden te hebben ondergaan) in goede gesontheyt tot ons is wedergekeert, waerdoor het geschiet is dat het woort Godts aen die gemeente ook wederom kan werden bedient en verkondigt.

Voor U.Eerw. toewenschinge van Godts segen over sijn persoon en dienst in de jongst gedane kerck- en schoolvisite onder dese inlansche volkeren, bedancken wij U.Eerw. oock vrindelijck; wij hoopen neffens U.Eerw. dat deselve niet vruchteloos nog gansch onnut sal sijn geweest, 'twelck wij met geduyrige smeeckingen van Godt afbidden. En dewijl U.Eerw. betuygen met verlangen tegemoet te sien na eenige onderrichting van den staat der kercken en schoolen alhier op de eylanden, soo kunnen wij niet nalaten hetselve te doen, en het volgende daervan te seggen.

Hier onder het district van Ternaten op de buyteneylanden werden getelt 29 schoolen en oock sooveel kercken, als 1 op Macquian, 1 op Batchian, 6 op de kust van Celebes, 2 op 't eylant Tagulanda, 4 op Chiauw, 13 op Sangyr en 2 op Cabrouwan, een van de Talauwtsche eylanden. Op de twee eerstgenoemde plaetsen sijn weynig christenen, alleenlijck werden op Macquian gevonden 37 en op Batchian 90 christenen. De meeste inwoonders belijden den valschen propheet Mahomet. De kercken en schoolen op de Celebes kust sijn redelijck groot, dewijl de meeste inwoonders christenen sijn, behalven op de Manado en de negorij Boulan, welcke plaatsen nog van een groot getal heydenen bewoont werden, waervan sommige tot onsen godtsdienst werden overgebracht, gelijck als D. Brants laast op de eerstgenoemde plaats ettelijcke bejaarde door den H. doop de christenkercke heeft doen ingaen. Het gansche getal der christenen op de Celebes kust bestaet uyt 3920.

[115] Melaats, lijdend aan een huidziekte.

[116] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 534-535.

Op de andere noorder-eylanden werden niet als christenen gevonden, behalven op de negorij Candhaar op 't eyland Sangyr en op Cabrouwan, op welcke eerste plaatse de koning met het grootste gedeelte van sijn onderdanen nog moorsch sijn, de rest sijn christenen. Op de laaste genoemde plaatse is een vermenginge van christenen en heydenen. Op Tagulanda sijn 1920 christenen, op Chiauw 3740, op Sangyr 10000 en 200, op Cabrauwan 2000, welcke alle tesamen gerekent uytmaken een getal van eenentwintig duysent negenhondert en seven christenen.

Op yder der plaatsen alwaer christenen sijn is een leermeester, behalven op Cabrouwan, alwaer twee christen negorijen van één meester werden waargenomen.

Wat nu aenbelangt den aenwas van dese christenvolkeren in een christen betaemelijcken wandel en kennisse der waerheden van onsen redelijcken godtsdienst, wij kunnen tot ons leetwesen daerop niet veel roemen. Oock kunnen wij ons niet beklagen dat den arbeyt die daeraen besteet wert gansch onnut en vruchteloos souwde sijn. 't Grootste getal van dit inlansch Christendom sijn menschen welcke, uyt dese of geene insicht eertijts christen geworden sijnde, tot nog toe tot kennisse van de dierbaerheyt van 't Evangelium niet sijn gekomen. Dese onkunde doet haer desselfs jock, als strijdig tegens haere natuyrlijcke driften en begeerlijckheden, waeraen sij als verslaaft sijn, verwerpen, en haer oude liefde tot haer heydensche en moorsche bijgeloovigheden wederom herleven, waervan sij somtijts genoeg blijckbare tekenen geven. Dog dat het saat van Godts woort gansch en gaar in steenachtige plaetsen souwde vallen sonder eenige vrucht of wortel te geven, kunnen wij van Godts goedtheyt niet dencken. En den wandel van sommige, en de redelijcke kennisse van onsen waeren godtsdienst die in sommige bespeurt wert, doet ons gelooven dat onder het onkruyt nog goede tarruwe gevonden wert, welcken den grooten Lantman in sijn schuere wil t'samenbrengen.[117] Wij willen hoopen en bidden dat Godt, die machtig is uyt steenen Abrahams kinderen te verwecken,[118] sijn kercke hier en alomme meer en meer van het steenachtige wil suyveren, en deselve meer en meer doen aenwassen in geloove, kennisse en heyligmakinge, opdat den roem en lof van sijnen naam mag doorgaan tot aen het eynde der aerde.

In de jongst gedane kerck- en schoolvisite op Talauwt is D. Brants voorgekomen een versouck van een sekeren Rion, goegoegoe of opperhooft op 't eylant Lirong,[119] om beneffens sijn medegrooten en een groot getal sijner onderdanen, tot nog toe blinde heydenen, christenen te mogen werden, en door den doop tot onsen alleen waren godtsdienst te mogen overgaen, schijnende dit versouck, volgens haer eyge belijdenisse, nergens van voor te komen als uyt een suyvere beweginge van gevoelen bij haer eygen selfs om haer heydensche superstitiën te verlaten en onsen saligmakenden godtsdienst tot haer eyge welstant te omhelsen,[120] welck versouck wij aen de Achtb. Polity alhier voorgedragen

---

[117] Matteüs 13:30.

[118] Matteüs 3:9.

[119] Zie hiervoor doc. 130, sub 7 oktober.

[120] Uit een eerder rapport van opperkoopman Sebastiaen Keller en boekhouder Hendrik van der Burg d.d. 4 aug. 1703 (NA, VOC 1675, fol. 386) blijkt dat 'gemelte goegoegoe Riong en sijne verdere bobatos [...], buyten dat hare landen aen d'E. Comp. wilden opdragen, hun ook seer genegen getoond om onse christelijke godsdienst te aenvaerden, maer aengesien wij vaststellen dat het een soowel als het andere eenelijk geschied om van den overlast der Sangirse coninkjes ontslagen te zijn, soo sullen U.E. bijaldien het eerste versoek komen te renoveren, dat na alle apparentie geschieden zal, haer tot voorkominge van alle opschuddinge onder die landheertjes, daerop eenelijk ten antwoord dienen, dat ons op derzelver terugkoms dierwegen behoorlijk rapport sult doen, en dewijl het tegens ons vermoeden egter wel soude kunnen wesen dat het tweede versoek door de bestieringe der Alderhoogste en uyt een opregter ijver tot onse waren godsdienst hervoort kwam, soo zullen U.E. daerna almede grondig dienen te ondersoeken om ons op hun retour daervan een grondige openinge te konnen doen, 'tgeen wij den nu jongst na derwaerts ter kerk- en schoolvisite vertrocken Eerw. predi-

hebbende, die 'tselve aen haer HoogEedelens op Batavia, om haer goetvinden daerop af te wachten, sullen bekent maecken, wij U.Eerw. daernevens oock communiceren om U.E. te doen sien dat de glory van Christi koninckrijck onder dese volkeren nog meer en meer schijnt te willen doorbreeken. Dog dewijl dese saeck aen 't wijs oordeel en goetvinden van haer HoogEdelens is overgelaten, sullen wij deselve Gode en sijn wijse directie bevelen.

't Geen U.Eerw. ons over de persoon van den kranckbesoecker Josua Feylingius hebben believen te schrijven hebben wij seer wel verstaan. Wij antwoorden daer alleen op dat wij seer geerne op U.Eerw. voorschrijven te sijnen beste alles wel souwde hebben willen doen wat in onse macht is, dog dat wij op voorwending van gebreck van sijn gesicht des avonts en betuyginge van ongenegen te sijn hier in sijn qualiteyt geplaast te werden daerin niet hebben kunnen uytvoeren. Indien hij hier volstandig hadt gebleven in 't versouck dat hij in U.Eerw. vergadering schijnt gedaen te hebben, soo souwde hij buyten twijfel het versochte hebben geobtineert, dog sulcks niet geschiet sijnde, soo kunnen U.Eerw. seer lichtelijck de ware oorsaeck van 't voorgevallene beseffen.

Den kranckbesoecker Abraham Coeck, in gesontheyt alhier overgekomen sijnde, sal alhier in die qualiteyt geëmployeert werden, vervangende den kranckbesoecker Rutgert Sybrantz de Haas, die van hier na Batavia dit jaar vertreckt nadat hij hier sijn dienst verscheyde jaaren heeft waargenomen. Wat aenbelangt U.Eerw. versouck om eenige verlichtinge over de persoon van Abraham Stuyt, gewese diacon in onse vergaderinge, wij antwoorden daerop dat wij met verwonderinge verstaan hebben dat dien man soo verre vervoert is geweest in klagender wijse tot U.Eerw. te seggen dat geen kerckelijcke attestatie van ons hadt kunnen krijgen, en dat uyt vrese voor den Heer gouverneur, daer dien man, hier vandaan gaande, niet eens een kerckelijcke attestatie van ons versocht heeft, en menigmaal betuygt heeft deselve niet eens te willen hebben. En alschoon hij sulcks versocht hadde, soo kunnen wij U.Eerw. vrijmoedig seggen dat wij ons beswaart souwde gevonden hebben om hem een attestatie toe te staan, niet alleen omdat ons gansch slechte geruchten van sijn levensgedrag sijn te vooren gekomen, maar oock voornamentlijk omdat hij op 't laeste van sijn aenwesen alhier sig betoont heeft een vuyl lasteraar te sijn, die sig niet geschaamt de goede naam van sommige eerlijcke lieden met het aldervuylste vuyl te brantmercken, dragende alhier sijn roem dat met sijn komst op Batavia al wat leelijck en infaam was tegens haer souwde uytbraken. Wij hebben hier sijn beschuldiginge ondersocht, maer gansch valsch bevonden, weshalven wij U.Eerw. selfs laten oordeelen waervoor desen man te achten is, en hoedanig met hem te handelen.

De van hier na Batavia vertreckende persoonen met kerckelijcke attestatie sijn dese: den Heer Gouverneur Pieter Rooselaer, Mejuffr. sijn huysvrouw Sophia Huychelenbosch,[121] den onderkoopman mons[r] Isaack Panhuys, den kranckbesoecker Rutgert Sybrantz de Haas.

Tot U.Eerw. naricht gaet oock over na Batavia den onderkoopman mons[r] Abraham Patras, aen welcke wij geen kerckelijcke attestatie hebben kunnen toestaan. Niet dat wij iets aenstotelijcks of ergerlijcks in sijn persoon ten tijde sijnes aenwesens alhier hebben ontmoet, maer alleen ter oorsaecke van de wereltkundige beschuldiging van overspel welcke Juffr. Panhuyse volmondig beleden heeft met hem gepleegt te hebben, van welcke beschuldiginge sijn E. nog niet ontheven en vrijgesprooken is. En dewijl dese

kant Arnoldus Brants op sijn depart van hier almede mondeling geordonneert hebben te doen.' Rion's verzoek christen te mogen worden werd uiteindelijk niet ingewilligd, volgens Valentijn door toedoen van de raja van Tabukan (Molukse Zaaken van Godsdienst, 424, vgl. ook *GM* 6, 275).

[121] Geb. Rotterdam 24 maart 1674, overleden Malakka 9 maart 1709.

saack op Batavia staet gedestineert en uytgesproken te werden, soo versoucken wij U. Eerw. dat met hem na bevindinge van saecken belieft te handelen.

Dewijl den E. manhaften capiteyn Johan Schacht[122] voorleden jaar sonder kerckelijcke attestatie hier aengekomen is, 'twelck volgens sijn E. seggen bij versuym alleen is toegekomen, naardien op Batavia altijt gecommuniceert hadde, soo versoucken wij per naaste U.Eerwaardens onderrichting en dat sijn kerckelijcke attestatie, hetselve soo sijnde, ons gelieft toe te senden.

Voor U.Eerw. communicatie van den staat der kercken in dese Indische gewesten, en wat medebroeders als leeraers daerover gestelt sijn, blijven wij van herten danckbaar. – – – Den kerckenraadt van Ternaten, en uyt aller naam en last Arnoldus Brants syn. praeses et epist. scriba, Wilhelmus van Weely eccl., Jacob den Dove, excepto van mons[r] Abraham Patras, ouderling.

Ternaten in onse kerckelijcke vergadering den 2 juny anno 1706.[123]

133. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP MAKIAN EN BATJAN DOOR DS. ARNOLDUS BRANTS. Ternate, z.d. [februari 1707].
NA, VOC 1742, fol. 77-83. Afschrift.

Rapport van kerck en schoolvisite op d'eylanden Macquian en Batchian, gedaan door den predicant Arnoldus Brants, opgedragen aan den E. Agtb. Heer Gouverneur mitsgaders desselfs Agtbaren Raad in Molucco.

Nadat ik mij des vrijdags 's avonts, zijnde den 21[en] january 1707, vervoegd hadde aan 't boort van 't chaloupje de Cuyper, zo wiert aanstonts de dregge geligt en vervolgens zeyl gemaekt, met oogmerck om de reyse na d'eylanden van Macquian en Batchian, onder Godes zegen, voort te setten en der kercken en schoolen staat aldaar te visiteren. De stilte van dien avond en volgenden dagh beletten ons de reyse te spoedigen, tot des anders daags 's morgens als wanneer wij een favorable wind kregen, die ons Ternatens oever dede verliesen en eyndelijk zo verre bragt dat wij 't fortresse Seeburg op Macquian in 't gesigt kregen en meer en meer naderden, in zoverre dat wij nog denselven avond op desselfs rhede de dregge lieten vallen.

Macquian

Saturdag 22 january 1707. Ik ginge met den sergeant Barent Mens,[124] die mij aan boort was komen verwellekomen, aan land, en vervolgens na zijn logement. Hier zijnde maekte ik aanstonts een aenvang van mijn commissie. Nog dienselven avond ginge ik met den schoolmeester, Jan Parera, na 't school, alwaar hij gewoon is alle avonden ten half seven uuren het gebet te doen zo niet bij gebrek van toehoorders daarin belet werd, gelijk hij mij verclaarde dat menigmalen in sulk een geval die godsdienstige actie genoodsaakt is te staken. Nu vonde ik alhier seven vrouwlieden en een manspersoon. Wat haar kennisse aanging, zij hadden de vraagjes uyt het ordinair vraagboekje genaamt Dialan ca Schourga alsook de vraagjes uyt het boekje van de heer Allegonde geleert, welke zij redelijk vlug wisten te beantwoorden. Daerbuyten wisten zij weynig of niet, gelijk het dogh meest

[122] Johan Schag(ht) of Schacht, van Deventer, arr. Batavia 1704 als luitenant, 1705-1707 op Ternate, overgeplaatst naar Banda na klacht van de sultan van Tidore over ruwe behandeling door hem; 1708 wegens nieuwe klachten opgeroepen naar Batavia, maar 10 december 1708 overleden.

[123] In margine: 'ontfangen den 9 augustus 1706 en beantwoort'.

[124] Barent Mense, uit Lemgo (Dld), arr. Batavia 1686 als soldaat, verliet 31 juli 1707 als gestrafte de dienst.

overal de gewoonte is van dese Inlandse natie sig te vernoegen in hetgeene zij woordelijk van buyten leeren, zonder de zin en mening daarvan te verstaan. Ik thoonde haar de onvrugtbaerheit van sulk een kennisse en vermaande haar de zaken selfs te beschouwen, tot zoverre dat zij mogten een lust krijgen tot Gods waarheit in 't binnenste. Ik dede haar een korte uytlegginge van den weg der zaligheit en liet haar vervolgens na gedane gebede en lofzang weder vertrecken. Van 't school alhier hebbe ik bijna niets te verrigten,[125] doordien het alleenlijk uyt twee cleene jongetjes bestond, die de gronden van schoolkennisse hadden beginnen te leggen.

De ledematen alhier tegenwoordig present waren drie, als met namen den schoolmeester Jan Parera, Josepha den Dove en Gerritje Wilhelms, welke ik nodigde tot de taafel des Heren tegen des anderen daags.

't Gantsche getal der christenen, zoo oud als jonk, slaven als vrijen, bestaat uyt 37 sielen. Waarlijk wel een geringh getal, dog daarover hebben wij geen reden van klagen, gelijk wij meenen te hebben over de ijverloosheit en traagheit van dese wijnige, dewelke door haar absentie de oorsaak zijn dat veeltijts den godsdienst na behooren niet kan waargenomen werden, en schoon men haar daartoe tragt te persuaderen door vermaninge en bedreyginge, zo kan sulx evenwel niet helpen, weshalven ik alhier een te totale vernietinge van kerck en schoole tegemoet zie zoo daar niet in voorsien werd door kragtiger middelen van persuasie.

De overcomst van de mooren tot het Christendom heeft men alhier ook niet te hopen, naardien de moorse negorijs opperhoofden genoegsaem sulx beletten en tegenstaan, gelijk mij dien meester verclaarde dat sommige mooren wel genegentheit hadden om christen te worden, dog dat uyt vrese haar niet dorsten openbaren.

De armbos hebbe ik alhier in presentie van den sergeant en schoolmeester geopent en daarin gevonden rds 4 5/8, welke penningen hernevens aan de diaconen werden overgehandigt. Derwijl ik alhier niets meer te verrigten hadde, ben ik denselven dito des avonts omtrent 10 uuren weder vertrocken en mijn reyse naar Batchian voortgeseth, alwaar ik des woensdaags 's morgens, sijnde den 26^{en} january, behouden arriveerde.

Batchian

Woensdag 26 january. Na een weynig vertoevens op 's Compagnies logie (alwaar mij den sergeant Christiaan Fuchs verwelkomt hadde) ginge ik het school visiteren, 'twelk ook uyt een gering getal discipulen bestond, namentlijk 3 jongens en 3 meysjens. Zij allen hadden de vraagboekjes van d'ordinaire vraagjes van Caron redelijk van buyten geleert, twee van de grootste conden de Heydelbergse Cathechismus van voren tot agteren van buyten veerdig opseggen, zij konden beyde ook al fraey lesen, een van die twee ook schrijven. De 4 kleynste hadden, behalven het vraagboekje van Caron, ook de kleyne vraagjes uyt de Ichtitsaar geleert, en konden daarnevens de morgen- en avondgebeden alsook 't geloof en de 10 geboden, zoodat dit school wel kleyn, dog evenwel nog redelijk gestelt was. Den meester, genaamd Domingos Manges, zeyde dat in de gehele christen negorije geen kinderen onder waren die bequaam waren om school te gaan als alleenlijk nog 3, twee jongetjes en een meysje, welkers ouders ik belaste dat hare kinderen soude hebben school te senden, gelijk zij ook beloofden te zullen doen.

Des avonts dienselfden dito ginge ik na 't gebet, 'twelk alle avonden ten 5 uuren gedaan wert, dog selden met meer toehoorders als alleenlijk de schooljongens. Nu vonde ik alhier, na driemael te hebben laten rondroepen door de negorij, niet meer als 4 vrouwsen 4 manspersoonen. Desen examineerde ik. De vrouwlieden wisten niet als onsen vader etc. en de articulen des geloofs, en dat nog niet als met groot stamelen, de manspersoo-

[125] Leesvoorstel: berigten.

nen waren een weynig beter geoeffent, want de ordinarie vraagjes wisten zij redelijk vaardig van buyten op te seggen, welkers zin en meninge ik haar kortelijk uytleyde.

Voorts gaf ik haar een ernstige vermaninge van den openbaren godsdienst, met een vertoog van na desen te sullen ondervinden dat haren arbeyt niet ijdel nog tevergeefs en is geweest. Na dit alles liet ik den meester het avondgebed doen, en dese vergadering met lofsang en segen weder vertrecken.

Met den meester hieronder gerekent, waren hier vier ledematen, behalven nog een vrouw die ziek en onpasselijk was. Dese bevonde ik redelijk geoeffent, na de mate van kennisse van dit Inlands Christendom, weshalven ik haar nodigde tot de taafel des Heeren tegen des anderen daags. Den meester berigte mij dat een moorsch persoon versogt christen te mogen werden, dog ik bevond hem nog gants en gaar onwetende en bijgevolge niet in staat om hem daartoe te admitteren, weshalven ik hem vermaande sig neerstig te oeffenen in de beginselen van onsen waren godtsdienst, met behulp van den meester, dien ik ook belaste zijn best met hem te doen, om te sien of men hem dan daarna tot den schoot der christenkercke soude kunnen aannemen.

Des anderen daags, zijnde donderdaags des 28^{en} january, liet ik in de negorij rond roepen om het volk des naarmiddags in de kercke te vergaderen. Dit gedaan zijnde ginge ik daarhenen, en vonde bijna niemand als die daar noodzakelijk mosten wesen, over welke traagheit en ijverloosheit ik mij seer moste verwonderen. Ik ginge evenwel voort met mijn begonnen werck, predikte in de Maleydse tale, doopte twee kinderen, 't eene genaamt Laurenzo Nagal en 't ander Pasquaal Gonsalo, en voor 't laast deylde ik 't nagtmael uyt aan de voornoemde ledematen. Na gedane godsdienst opende ik de armbos, in presentie van den sergeant en den meester, en vonde daarin rds 4 47/48. Een arme vrouw met name Margaritha Manges is overleden. 't Getal der Labourse christenen alhier, soo groot als kleyn, is op de rolle van den meester 34.

Uyt dit alles, 'twelk den ondergetekenden aldus na waarheit bevonden en opgestelt heeft, blijkt klaarlijk hoe weynigh vrugtbaerheits men van desen luyen landaard te verwagten heeft, want in plaatse dat se haar souden vertoonen wanneer daar een predikant komt, zoo verbergen zij haar, en komen niet te voorschijn om Gods woord te hooren, waardoor zij de genade Gods en de trouwe voorsorge van d'E. Compagnie die haar tot kennisse den waarheit tragt op te leyden schijnen te versmaden en met voeten te treden, weshalven het hoog tijd is om een kragtig redres omtrent dit vervallene in 't werck te stellen.

Ik hier niets meer wetende uyt te voeren zo ben ik op vrijdag den 29^{en} january weder na boord vertrocken en tegen den avond zeyl gegaan, om mijn reyse wederom na Ternaten voort te setten. En dewijl ons de wint regt tegen was, zo hebben wij verscheyde dagen moeten suckelen, 'twelk mij dede resolveren, uyt vrese voor langer vertoevens, de chaloup te verlaten en met een praeuw na Ternaten te scheppen, gelijk als ik ook des vrijdags 's avonts den 4^{en} february van Macquian ben voortgeschept en daags daaraan tegen den avont, Gode zij danck, behouden den Ternaatschen oever hebbe bereykt.

(Was getekent) Arnoldus Brants. (In margine) Voor de collatie, Nicolaas Ploos van Amstel[126] en A. Duleé. (Lager) Accordeert, getekent, Hendrik van der Burgh, secretaris.

134. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 27 juni 1707.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 548-549.

[126] Nicolaas Ploos van Amstel, assistent, eind 1712 onderkoopman en secretaris van Ternate.

Eerwaarde – – –

Wij hebben met behouwden arrivement van 't schip de Vecht alhier U.Eerw. seer aangename missive van dato den 17 januari 1707 seer wel ontfangen. 't Verheugde ons bijsonder daaruyt te verstaan dat U.Eerw. altesaam van den Godt des hemels nog in een goede lichaams welstant wierden geconserveert. Wij wenschen van herten dat U.Eerw. nog lang daerin mogen continueeren, opdat de kercke Godts onder U.Eerw. herderlijcke leydinge nog meer en meer mag gesticht en opgebouwt werden.

Wij bedancken U.Eerw. seer vrundelijck voor de communicatie van den staat der Indische kercken met hare leeraars en opsienders, wenschende haar alle toe een rijcke mate van Godts geest, teneynde sij het werck der bedieninge haar toevertrouwt met des te meerder vrucht en ijver mochten voortsetten, tot saligheyt van veele verduysterde sielen.

De toegesondene attestatie van de capiteyn Johan Schacht heeft ons in gerustheyt gestelt en sijn E. niet minder vergenoegt, waarom wij U.Eerw. daarvoor bedancken, sullende in alle gevallen oock gereet en volveerdig sijn U.Eerw. in der liefde te dienen. De andere persoonen met kerckelijcke attestatie desen jaare tot ons overgekomen, sijn na behooren van ons ontfangen en in onse christelijke gemeenschap aengenomen.

Met kerckelijcke attestatie is desen jaare van hier vertrocken den coopman en fiscaal Tobias Laps en mejuffr. Constantia Meyburg, hoopende dat deselve oock soodanig van U.Eerw. mogen ontmoet werden.

Den staat van 't Zion Godts aan dese onse stantplaatse is nog als vooren, sonder merckelijcke veranderinge, kunnende tot ons leetwesen niet veel van desselvs aanwas roemen. Wij bidden den Oppersten Bouwmeester, 't behaege hem 't geplante en 't gesayde in 't geestelijcke meer en meer met den dauw sijner genade te bevochtigen, opdat het eens mag opwassen tot een vollen oogst van sijne gemeenschap. Tot het visiteren van de omleggende kercken en schoolen op Celebes cust en verdere noorder eylanden is den Eerw. D. van Weely den 2 may deses jaars vertrocken. Wij hoopen dat deselve gesont en behouwden tot ons mag wederkeeren en wat goets van dat inlansch Christendom berichten, teneynde wij daarvan aen U.Eerw. een blijde notificatie mogen doen.[127] Ondertussen wert alhier door D. Brants soo in de Nederduytsche als Malaytsche taale den predickdienst waargenomen, wiens arbeyt wij hoopen dat niet ijdel en mag sijn in den Heere.[128]

Hiermede sullen wij dese besluyten, – – – U.Eerw. dienstvaardige dienaren en toegenegen medebroederen, den kerkenraadt van Ternaten, en uyt aller last en naam A. Brants syn. h.t. praeses et epist. scriba, Caspar Voges ouwderling.

Ternate Orange den 27 juny anno 1707.

---

[127] Zie voor het visitatierapport van ds. Van Weely het hiernavolgende document.

[128] De predikaties vonden nog steeds plaats in de benedenzaal van kasteel Orangie, hoewel er al geruime tijd plannen waren een kerkgebouw op te trekken buiten het kasteel. Het kleine fonds van 200 rds dat was gevormd uit zekere politieke condemnatie van 26 mei 1696 was in 1707 aangegroeid tot 282 rds. Aangezien de Hoge Regering in 1703 het verzoek om een kerkgebouw afwees, stelde de Politieke Raad in 1707 uiteindelijk voor dit geld te besteden aan de vernieuwing van 'het bouwvallige, boven- of hout en gabbe gabbe gedeelte mitsgaders het dack van de even buyten dit Casteel staande inlandse schoole', en verder 'het gedragen van eenige nieuw aan te maken losse stoelen en dito kerckbancken, sitkussens voor den Gouverneur en leden der regering en kerckenraad in de kerck, sijnde de presente sodanig gantsch oud, afgesleten en beneden het fatsoen, dat de diaconen al verslag hebben gedaen omme vooreerst een gedeelte van dien [...] uit de zondagse collecte te doen nemen.' De inkomsten van de diakonie bedroegen echter niet meer dan 25 rds per maand. NA, VOC 1742, fol. 264; Politieke Raad van Ternate aan de Hoge Regering, 14 september 1707.

135. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN NOORD-SULAWESI EN OP DE SANGIHE-EILANDEN DOOR DS. WILHELMUS VAN WEELY. Ternate, 2 november 1707.
NA, VOC 1758, fol.108-153. Afschrift.

Berigt wegens de kerk- en schoolvisite op de Celebes en verder noorder eylanden gedaan door den predicant Wilhelmus van Weely, voorgelesen ter vergadering van den Eerw. kerkenraad en opgedragen aan den E.E. Agtb. Heere Jacob Claasz, Gouverneur en Directeur in Molucco benevens desselfs Raad van Politie in dato 2e november anno 1707.

Maandag den 2en May vertrocken w' met het chialoupje de Cuyper van het Casteel Orange en quamen op maandag den 16en op d'rheede van Manado.

Manado
Dinsdag den 17en de school bediend met d'meester, Franciscus Patia. Vond niet meer tegenwoordig dan 21 schoolkinderen, vraagde den meester de reden van soo een kleyn getal, gaff ten antwoord dat op dese tijd van het plucken der pady het doorgaans soo slegt met de schoole stond, en buyten sijn magt was de kinderen steeds tegen de wille der ouders uyt het bosch te gaan opsoeken. Heb daarover den commandant gesprooken, en versogt sulke ongeregeltheden der schoolkind'ren in de ouders te stuyten. Des avonds in het gebed komende, sag niemand dan den meester met sijn schoolkinderen. De reden wederom gevraagt, gaff ten antwoord, dit soo de meesten tijd te gebeuren, waarover ik de hoovden ernstig heb aangesprooken.

Woensdag den 18en de wekelijke catechisatie bijwoonende, vond niet meer tegenwoordig dan 5 bejaarde persoonen, dewelke maar tamelijk g'oeffend waren.

Donderdag den 19en andermaal in de school komende, sag tegenwoordig 20 jongens en 3 meysjes, en waren (volgens de meester) nog 13 affwesig. Dese konde meest alle veerdig van buyten opseggen de wet des Heeren, 12 articulen en de gemeene gebeden, desgelijx 9 jongens het vrageboekje van Caron met de texten, Aldegonde en den geheelen catechismus, 10 minderjarige de vraagjes uyt den Ichtizar en Aldegonde, dese konden ook meest alle redelijk wel leesen ende schrijven. De overige leerden de beginselen in de beyde.

Vrijdag den 20en doopte in de Maleydse vergaderplaats na gelesen predicatie 26 kinderen en bevestigde een paar in den houwelijken staat.

Saterdag den 21en gaff de schoolkind'ren wegens veerdig opseggen der lessen speeldag.

Sondag den 22en predicte 's morgens voor het guarnisoen op de logie. Des naardemiddags de Maleydse godsdienst volbragt sijnde, maakten wij ons gereet om dien avond nog te vertrecken, dogh wierden door een overval[129] van den stuurman genoodsaakt tot den anderen dag te wagten, wanneer Maandag den 23en ons anker ligten en naar

Boelang
coers namen, alwaar vrijdag den 27en ten rheede quamen. Den 28en dito losten wij onse lijffgoederen. Sondag den 29en doopte 14 kinderen, meest alle onegt, want dese lieden tot geen trouwen door redenen sijn te brengen, wat aanspraak en bethuyginge dat voor den koning en de verdere hoovden heb gedaan.

Maandag den 30en dito in de school met den meester Juriaan Hassan komende, vond tegenwoordig 23 schoolkindren, en waren (volgens den meester) nog 3 affwesigh. Dese

[129] Plotselinge ziekte.

konden meest alle veerdig van buyten opseggen de wet des Heeren, de 12 articulen des geloovs en de gemeene gebeden, 17 desgelijx het boekje van Aldegonde, 3 andere vraagjes uyt den Ichtizar, 4 konden redelijk leesen en schrijven, 7 andere spelden, de overige de eerste beginselen.

Dingsdag den 31^{en} in het gebed komende, vond niemand der bejaarde (behalven de schoolkindren) tegenwoordig, en den meester klaagde dat het alsoo dagelijx toeging, waaruyt blijkt wat Christendom hier is.

Woensdag den 1^{en} juny vertrocken w' naar Caudipan, alwaar den 2^{en} dito aanquamen.

Caudipan

Vrijdag den 3^{en} in de school met den meester Franciscus Mattheus comende vond tegenwoordig 34 jongens en 15 meysjes, en waren (volgens de meester) nog 26 affweesig. Deese schoolkinderen seyden alle veerdig van buyten op de wet, de 12 articulen en gemeene gebeden, alsmede 19 jongens en 4 meysjes de catechismus, de vraageboekjes van Aldegonde en Caron met de texten, 15 kleynder jongens en 3 meysjes ook soo tamelijk Aldegonde en Caron, sonder texten. Desgelijx 8 minderjarige meysjes de kleyne vraagjes uyt den Ichtizar, ook konde in 't geheel 18 jongens en 3 meysjes redelijk wel lesen en schrijven, de overige leerden de beginselen.

Boulangitan

Saterdag den 4^{en} dito in de school met den meester Cornelis Ferdinandus komende, vond tegenwoordig 27 jongens en 4 meysjes, en waren (volgens de meester) nog 29 affwesig. Deese seyden maar tamelijk van buyten op de wet des Heeren, de 12 articulen en de gemeene gebeden, 12 van de grootste den catechismus, en Caron met de texten, 8 kleynder sonder texten, 12 konde soo redelijk leesen en schrijven, d'overige leerden de beginselen in de beyde.

Daarna de gemeente bij malkanderen geroepen hebbende, doopte na gelese predicatie 30 kinderen, meest onegt, sonder dat iemand wilde trouwen, niettegenstaande dat in aller tegenwoordigheyt met goddelijke bedrijginge daartoe aanmaande en de hulpe der hoovden versogt. Dienselven avond vertrocken we nog weder naar Dauw off Caudipan.

Sondag den 5^{en}, naar gelesen predicatie, doopte 42 kinderen, de meeste egt. Des avonds in het gebet verscheenen ook weynig bejaarde naar gewoonte.

Maandag den 6^{en} maakten wij ons gereet om naar Bwool voort te scheppen, dat dingsdag den 7^{en} geschiede, en op saturdag den 11^{en} quamen w'op Bwool.

Bwool

Sondag den 12^{en}. Na gelesen predicatie voor de middag doopte 14 kinderen en desgelijx na de middag wederom 15, meest alle onegt.

Maandag den 13^{en}, den tweede pingsterdag, desgelijx na de predicatie wederom 9 kinderen. De gemeente is hier ook bijsonder ongodsdienstig en seer slegt in den grond van de christelijke godsdienst g'oeffend, en hun manier van leeven seer naar het Moorsdom gelijkende.

Dingsdag den 14^{en} met den meester, Anthony de Melo, in de school komende, vond tegenwoordig 26 jongens en 3 meysjes, en waren (volgens de meester) 43 affwesig, en in het bosch swervende, niettegenstaande de meester alle moeyte aanwenden, en ik selver de marinjo bij de huyse rond liet gaan om de kinderen in de school te roepen, over welke saak den coning ernstig heb aangesprooken. Dese schoolkinderen waren bij uytnementheyd slegd g'oeffent, want van alle konde maar een van buyten opseggen het boekje van Caron met de texten, en 10 andere sonder texten. Seyden ook heel gebrekkig op de wet

des Heeren, de 12 articulen en sommige gebeeden, een konde ook maar schrijven en leesen, de andere bleeven nog in de beginselen hangen, soodat het hier vrij slegt met de kerk en school gesteld is. Dus hier gelaten een getal van schoolkinderen 72, christenen in 't gemeen 788.

Woensdag den 15^{en} dito vertrocken w' wederom naar het gebergte de Leewas, alwaar den 18^{en} aanquamen en van daar door Limbotto en Gorontale naar Attingola, daar donderdag den 23^{en} quamen.

Attingola

Vrijdag den 24^{en} in 't school met den meester Joannes Pays komende, vond tegenwoordig 19 schooljongens, en was (volgens de meester) maar een affweesig. Dese sijden alle redelijk veerdig van buyten op de wet des Heeren, 12 articulen en de gemeene gebeden, alsmede het boekje van Aldegonde. Geen van alle konde schrijven nogh wel leesen, maar leerden de beginselen. Des avonds in het gebed verscheenen niet meerder dan 4 bejaarde persoonen.

Saterdag den 25^{en} liet ik de geheele gemeente bij malkanderen roepen, om te ondervragen in de gronden van den christelijken godsdienst. Bevond dat soo maar tamelijk in de wet, 12 articulen en de gemeene gebeden alsmede het boekje van Caron sonder texten g'oeffend waren.

Sondag den 26^{en} dito doopte na gelesen predicatie 24 kinderen, alle egt, vermaande daarna heel ernstig alle de opperhoovden dat sij dog, hier in het midden der moren woonende, voor de christen godsdienst en schoole sorge wilden dragen, waarop alle met luyder stemme riepen: Ja, wij sullen het doen met al ons vermogen, en bedankten mij ook voor soo een goede vermaninge. Dus hier gelaten een getal van schoolkinderen 20, christenen in 't gemeen 324.

Maandag den 27^{en} versorgden wij ons van levensmiddelen tot de reyse.

Dindsdag den 28^{en} vertrocken w' wederom naar het gebergte de Leewas, alwaar na drie dagen en drie nagten geraakten, en van daar saterdag den 2^{en} july weder op Caudipan aanquamen.

Caudipan op de wederkomst

Sondag den 3^{en} doopte nogmaal na de predicatie 13 kinderen en bevestigde één paar in den huwelijken staat, overhoorde daarna de gemeente in de gronden van den godsdienst en bevond dat deselve slegt g'oeffend waren, 'tgeen de meester klagende seyde van hun nalatigheyd te geschieden; doopte bij die gelegendheyd ook nog op eygen beleydenis 8 schoolkinderen. Dus alhier gelaten een getal van schoolkinderen 73, christenen in 't gemeen 535.

Boulangitan op de wederkomst

Maandag den 4^{en} july vertrocken w' naar Boulangitan, alwaar na gelesen predicatie wederom doopte 15 kinderen. Overhoorde daarna de gemeente en bevond dat seer weynige de gemene vragen konden beantwoorden, waarover de opperhoovden en alle in 't gemeen overtuygelijk heb bestraft. Dus alhier gelaten een getal van schoolkinderen 60, christenen in 't gemeen 734.

Boulang op de wederkomst

Dingsdag den 5^{en} dito vertrocken w' wederom naar Boulang, alwaar woensdag den 6^{en} aanquamen. Den volgenden dagh overhoorde nogmaals de scholieren, en bevond deselve als vooren redelijk g'oeffend.

Saterdag den 9en lied alle de bejaarde versamelen, en deselve in de grondstucken van den godsdienst overhoorende bevond dat in de wet, articulen des geloofs, de gemeene gebeden en in de vraagboekjes van Caron en Aldegonde bijsonder slegt g'oeffend waren, hetwelk den schoolmeester de gedurige nalatigheyd des volks (van in de kerk en het gebed te comen), toeschreeff, gelijk ik dat ook bij mijne tegenwoordigheyt soodanig heb bevonden.

Sondag den 10en dito doopte weder 5 kinderen en deelde het Heylig avondmaal aan 2 persoonen uyt. Dus het getal op Boulang van ledematen 2, schoolkinderen 26, christenen in het gemeen 146.

Manado op de wederkomst

Dienselven dagh vertrocken w' weder na de Manado, alwaar woensdag den 13en aanquamen. Des anderen daags wederom de school besoekende, bevond deselve alsvoren vrij wel g'oeffend, waaruyt bemerkte dat dese schoolmeester sijn kerk- en schooldienst ijverig en wel waarnam.

Vrijdag den 15en catechiseerde ik alle de bejaarde, bevond dat maar tamelijk veerdig konde opseggen de wet des Heeren, 12 articulen en de gemeene gebeden, beneven het vraagboekje van Aldegonde.

Saterdag den 16en deede de huysbesoekinge en noodigde de leedematen ter H. tafel.

Sondag den 17en na de predicatie deelde het H. avondmaal aan 7 ledematen uyt, en doopte ook des nademiddags nog 4 kinderen. Dus hier gelaten een getal van ledematen 7, schoolkinderen 36, christenen in 't gemeen 600.

Vervolgens op de geheele Celebes gevonden en gelaten een getal van ledematen 9, schoolkinderen 292, christenen in 't gemeen 3127.

Den staat van de kerk en schoolen op dese landstreek is in het gemeen slegt. Haar wetenschap bestaat in eenige vraagjes van buyten te leeren sonder weynig off geen begrip van het regte wesen des Christendoms. De werkende oorsaken daarvan (mijns oordeels) sijn deesen: de inklevende smette van het heyden- en Moorsdom, daarenboven de gemeene onkunde in de Maleydse taal, en dan de traag- en nalatigheyd der coningen en opperhoovden in de schoolmeesters de hulpsame hand van gesag en magt te bieden, als sonder welke de schoolmeesters in kerck- en schooldienst weynig vermogen.

Dingsdag den 19en dito vertrocken w' weder van de Manado met twee oude en kleyne vaartuygen met adap opgeboeyd (alsoo geen corcorre hadden) naar het eyland van Tagulanda, alwaar aanquam vrijdag den 22en.

Tagulanda

In d'school komende vond den gewoonen schoolmeester, Domingus de Lima, niet tegenwoordig, maar den meester coulilling Abraham Turmadi met 49 schoolkinderen, en waren (volgens dien meester) door siekte als versuym nog 51 affwesig. Dese kinderen konden soo tamelijk van buyten opseggen de wet des Heeren, 12 articulen, gemeene gebeden, alsmede het boekje van Aldegonde. En 4 andere dat van Caron met de texten, dewelke ook redelijk konde leesen en schrijven, de andere de beginselen in beyde.

Saterdag den 23en quam den gewoonen schoolmeester, Domingus de Lima, alhier wederom van Ternaten aan. Liet hem aanstonds alle de bejaarde bij malkanderen roepen. En deselve in de gronden van den godsdienst ondervragende bevond dat soo redelijk in de wet der Heeren, 12 articulen, gemeene gebeeden en het boekje van Caron met de texten g'oeffend waren, noodigde daarna alle de ledematen ter H. tafel.

Sondag den 24en. Na gelesen predicatie deelde het H. avondmaal aan 22 persoonen uyt en waren 9 door siekte affwesig. Des naardemiddags doopte 67 kinderen en bevestigde

19 paar in den huwelijken staat. De gemeente scheen hier redelijk godsdienstig en wierd van den coning bijsonder daartoe aangemaand en voorgegaan. Dus alhier een getal van ledematen 33, schoolkinderen 100, christenen in 't gemeen 1338.

Maandag den 25^{en} vertrocken we naar Minanga, alwaar dienselven nagt nog aanquamen.

Minanga op Tagulanda

Dingsdag den 26^{en} in de school met den meester Mattheus Takaloe gekomen sijnde, vond tegenwoordig 27 schoolkinderen, en waren (volgens de meester) nog 4 affwesig. Dese kinderen konden heel veerdig van buyten opseggen de wet des Heren, 12 articulen, gemeene gebeden alsmede het boekje van Aldegonde en dat van Caron, met de texten, 13 daarenboven de vragen uyt den Ichtizar, 12 konden redelijk leesen en 5 desgelijx schrijven. De andere leerden de beginselen in de beyde.

Woensdag den 27^{en}. Na gelesen predicatie deelde het H. Avondmaal aan 5 ledematen uyt en doopte 's nademiddags ook 22 kinderen, en bevestigde 4 paar in den houwelijken staat. Overhoorde daarna de geheele gemeente in de gronden van het Christendom, bevond dat vrij veerdig van buyten konde opseggen de wet des Heeren, 12 articulen, gemeene gebeden alsmede het boekje van Caron. Dese lieden scheenen ook wat agtinge voor den godsdienst te hebben en namen onse vermaninge ten voortgang in het Christendom genegen aan. Dus op Minanga een getal gelaten van ledematen 7, schoolkinderen 32, christenen in 't gemeen 242.

Chiauw Oeloe

Donderdag den 28^{en} dito vertrocken w' naar het eyland Chiauw, alwaar dienselven dagh nogh aanquamen. En in de school met den schoolmeester Andries Lissi gekomen sijnde, vond tegenwoordig 30 schoolkinderen, en waren nog (volgens de rolle des meesters) 100 affwesig, dewelke ten deele siek, ten deele in de ouders arbeyd in het bosch omswervende waren, niettegenstaande den meester en den coning (soo sij seyden) hun sorge om se in de school te doen comen hadden werkstellig gemaakt. Dese tegenwoordige schoolkinderen konde maar tamelijk van buyten opseggen de wet des Heeren, 12 articulen, gemeene gebeden, en 14 desgelijx het boekje van Caron met de texten, en den catechismus, en de andere meest alle de vragen uyt den Ichtizar, 8 konden ook redelijk leesen ende schrijven. De overige spelden en leerden de letteren.

Vrijdag den 29^{en} doopte na gelesen predicatie 11 egte en 75 hoere kinderen, met ernstige vermaninge en bedreyginge in des konings tegenwoordigheyt. Bevestigde daar nog 3 paar in den houwelijken staat. In het gebed verscheenen weynig bejaarde, en die alle in het gemeen weynig g'oeffend. Den coning daarover aangesprooken hebbende, seyde sijn best te doen en klaagde dat geen omloopende meester tot soo een groote gemeente hadde, versogt derhalven ernstig dat er een erlangen mogt. Dus op Oeloa[130] gelaten een getal van schoolkinderen 130, christenen in 't gemeen 1242.

Ondong

Saterdag den 30^{en} vertrocken w' naar Ondong, alwaar na gelesen predicatie doopte 26 kinderen, daarna met den schoolmeester Pieter Pays in de school komende vond niet meer tegenwoordig dan 10 schoolkinderen, en waren (volgens de rolle des meesters) nog 73 affwesig, dewelke in mijne tegenwoordigheyt ten deele uyt de school ten deele uyt de huysen, als van de meester geroepen wierden, in het bosch wegliepen. De reeden (mijns oordeels): omdat den schoolmeester heel oud van dagen, en ook geen opperhoovd op

[130] Het handschrift heeft hier 'Oelor'.

dese negorij is, waarover w' den coning op onse wederkomst meenen aan te spreeken. Dese 10 schoolkinderen waren ook heel gebreckig in de wet, 12 articulen, gebeden en het boekje van Aldegonde g'oeffend, en even dus de meeste van de gemeente, soodat het hier vrij slegt met de kerk en school gesteld is. Dus op Ondong een getal van schoolkinderen (volgens de meesters rolle) 83, christenen in 't gemeen 561.

Dienselven avond vertrocken w' nogh naar de negorij Pehé.

Pehé

Sondag den 31^{en} dito. Na gelesen predicatie doopte 67 kinderen, meest egt. Overhoorde daarna de geheele gemeente en bevond dat redelijk veerdig van buyten konde opseggen de wet des Heeren, 12 articulen, gemeene gebeden alsmede het boekje van Caron met de texten. In het avondgebed verscheen ook een tamelijk getal van bejaarde persoonen.

Augustus. Maandag den 1^{en} dito. Met de schoolmeester, Thomas Nauhi, in de school komende, vond tegenwoordig 30 schoolkinderen, en waren (volgens den meester) nog 44 affweesig. Dese konden meest alle veerdig van buyten opseggen de wet des Heeren, 12 articulen, gemeene gebeden, alsmede het boekje van Aldegonde en dat van Caron, met de texten, 3 konden redelijk schrijven en leesen, 15 spelden, d'andere de letteren kennen. Dus op Pehé een getal van schoolkinderen 74, christenen 971.

Lehé

Denselven dito schepten wij nog na de negorij Lehé, alwaar na gelesen predicatie 28 kinderen doopte. De gemeente daarna overhorende, bevond dat redelijk wel van buyten konde opseggen de wet, 12 articulen, gemeene gebeeden, benevens Caron met de texten. In de school met den meester Pieter Canie komende vond 24 schoolkinderen tegenwoordig, en waren (volgens den meester) nog 6 affweesig. Dese alle seyden heel veerdig van buyten op de wet, 12 articulen, gemeene gebeden alsmede Caron met de texten, waaren neerstig en ijverig in de school en bijsonder gehoorsaam, 18 van dese konde tamelijk wel leesen en schrijven, de overige spelden, soodat bemerkte dat desen meester bijsonder ijverig en wel op sijn kerk- en schooldienst paste. Dus op Lehé een getal van schoolkinderen 30, christenen in 't gemeen 295.

Tamako

Dingsdag den 2^{en} dito vertrocken w' naar het eyland Sangir, alwaar woensdag den 3^{en} aanquamen. En in de school met den schoolmeester Anthony Fortatus gekomen vond 40 schoolkinderen, en waren (volgens den meester) nog 22 affweesig. Deese konden soo tamelijk van buyten opseggen de wet des Heeren, 12 articulen, gemeene gebeden, alsmede de boekjes van Aldegonde en Caron met de texten benevens d'kleyne vraagjes uyt den Ichtizar, 10 konde redelijk leesen, 6 schrijven, de overe spelde A.B.; in het gebed verscheen een redelijk getal bejaarde.

Donderdag den 4^{en} dito doopte na gelesen predicatie 37 kinderen, meest egt, overhoorde daarna de gemeente in de gronden van het Christendom, bevond dat veerdig konde opseggen, behalven de wet, 12 articulen, gemeene gebeden, het boekje van Caron sonder texten, hoewel met weynig verstand off oordeel. Dus op Tamako een getal van schoolkinderen 62, christenen in 't gemeen 572.

Denselven dito vertrocken w' naar Magnieto, alwaar des avonds laat nog aanquamen.

Magnieto

Vrijdag den 5^{en} dito des morgens nodigde de ledematen ten avondmaal, en na gelesen predicatie deelde hetselve aan 13 persoonen uyt, doopte na de middag 120 kinderen, het

meeste gedeelte egt, en bevestigde ook 17 paar in den houwelijken staat. In het overhooren der gemeente vond deselve vrij slegt g'oeffend in de beginselen. In het avondgebed verschenen ook weynig bejaarden.

Saterdag den 6^{en} dito in de school met den schoolmeester, Caspar Tayidi, gekomen, vond tegenwoordig 20 kinderen, en waren (volgens den meester) nog 50 affwesig. Dese schoolkinderen konden, behalven de wet des Heeren, 12 articulen en gemeene gebeden, naauwlijx iets van buyten opseggen als 2 het boekje van Caron met de texten en eenige andere gebreckig de vraagjes uyt den Ichtizar, 2 konde soo redelijk leesen ende schrijven, de andere spelden en A.B. Den coning vraagde ik na de reeden van soo een slegten toestand, dog gaff niet veel voldoende reden ten antwoord en scheen het op den meester te willen schuyven, denwelken ook inderdaad door ouderdom en duysterheyds des gesigts vrij wat onbequaam in dese groote gemeente is, en derhalven (mijns oordeels) tot meerder vrugt van dese kerk en school met een ander bequaam meester behoorde verwisselt te werden. Dus op Magnieto een getal van ledematen 13, schoolkinderen (volgens de rolle des meesters) 70, christenen in 't gemeen 1885.

Den selven avond vertrocken w'en quamen nog op Taroena.

Taroena

Sondag den 7^{en} dito 's morgens dede de huysbesoekinge, en na gelesen predicatie deelde het H. Avondmaal aan 31 ledematen uyt, doopte na de middag 93 kinderen en troude 16 paar.

Maandag den 8^{en} dito met den schoolmeester, Joan Pattha-Lima, in de school komende, vond tegenwoordig 50 jongens en 10 meysjens, en waren (volgens den meester) nog 38 affwesigh. Dese kinderen waren bijsonder wel g'oeffend en seyden seer vlug van buyten op de wet des Heeren, 12 articulen, gemeene gebeden, 25 desgelijx het boekje van Aldegonde, en dat van Caron met de texten, en 23 de vraagjes uyt den Ichtizar, 8 konde wel leesen en schrijven, de andere spelden en leerden A.B. Liet daarna de gemeente bij den anderen komen om deselve te overhooren in de gronden van het Christendom. Bevond dat meest alle, selvs den coning, redelijk veerdig konden b'antwoorden de gemeene vraagen van Aldegonde en die van den Eerw. de Leeuw.[131] Des avonds in het gebed verscheen den coning met het meesten gedeelte der gemeente, en (volgens den meester) soodanig doorgaans, soodat dese negorij bijsonder ijverig en godsdienstig scheen. Dus op Taroena een getal van ledematen 40, schoolkinderen 98, christenen in 't gemeen 2086.

Calonga

Dingsdag den 9^{en} dito vertrocken w'en quamen op de negorij Calonga, alwaar den gewoonen schoolmeester, Moses Taluida, niet tegenwoordig vond, alsoo op den 13^{en} july naar de Manado geboeyd was weggevoerd.[132] Doopte na gelesen predicatie 63 kinderen en bevestigde 17 paar in den houwelijken staat, overhoorde daarna de gemeente in de gronden van het Christendom. Bevond dat vrij slegt in de wet, 12 articulen ende gebeeden benevens het boekje van Aldegonde g'oeffend waren. In de school komende sagh tegenwoordig 30 jongens dewelke alle redelijk veerdig opseyden de wet, 12 articulen, gemeene gebeden, het boekje van Caron met de texten, de vraagjes uyt den Ichtizar, 19 Aldegonde, 5 konde redelijk leesen en schrijven, d'andere spelden en A.B. Dese gemeente scheen in ijver en uyterlijke godsdienst ook haren coning en de gemeente van Taroena te willen navolgen. Dus op Calonga een getal van ledematen 1, schoolkinderen 47, christenen in 't gemeen 337.

---

[131] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 62.

[132] Zie hierna, sub Matthani.

Candhaar

Denselven avond vertrocken w'en quamen nog op Candhaar, en aldaar in het gebed komende vond een tamelijk getal bejaarde persoonen tegenwoordig.

Woensdag den 10^{en} na gelesen predicatie doopte 28 kinderen en bevestigde ook 5 paar in den houwelijken staat. Daarna de gemeente overhoorende in de gronden van het Christendom bevond dat redelijk veerdig konde opseggen de wet des Heeren, 12 articulen, gemeene gebeden, het boekje van Caron met de texten. Daarna met den schoolmeester, Andries Pietersz, in de school gekomen, sagh tegenwoordig 35 jongens en 3 meysjes, en waren (volgens de meester) nog 12 anderen affwesigh. Dese konden meest alle veerdigh van buyten opseggen de wet des Heeren, 12 articulen, gemeene gebeden alsmede het boekje van Aldegonde, 23 andere ook dat van Caron met de texten, 7 konden ook redelijk leesen ende schrijven, de overe spelden en A.B.

Wanneer ik desen schoolmeester de bijsondere sorge en waaksaamheyd over de gemeente, alhier tusschen de moren woonende, aanbevolen, den coning bij die gelegentheyt ook aansprak en sijn E. bescherming versogt, soo nam dat beleevdelijk met goede beloften aan en maakte mij ook bekend dat sijn broeder, tevooren in het Christendom opgevoed, nu, nadat van de Magindenao was wedergekeerd, het Christendom hadde verlaten en tot het Mahumetaandom was overgegaan en daarin wilde volherden. Dog ik hebbe hem (terwijl affweesig was) niet komen spreeken. Dus op Candhaar gelaten een getal van ledematen 1, schoolkinderen 50, christenen in 't gemeen 353.

Matthani

Dienselven avond vertrocken w' en quamen nog op Matthani, alwaar van de meeste meenigte ontfangen en omcingeld wierd, klagende wegens de moord van twee kinderen aldaar geschied, 'tgeen sij in het gemeen seyden door den schoolmeester van Calonga, Moses Taluida, geschied te sijn. Dog ik daarop na de ooggetuygen vragende, wilde niemand in 't bijsonder sig daarvoor uytgeven, nog met die saak te doen hebben, waarover hen bestrafte met te seggen dat het vergoten bloed tegen de kenners van den vergieter wraak soude roepen, hetwelk met stilswijgen wierd b'antwoord.

Donderdag den 11^{en} dito. In de school komende vond den gewoonen schoolmeester, Meyndert Mandousa, niet tegenwoordig, alsoo (gelijk men seyde) een hoecum hem na de Manado medegenomen had. Ik sag in dese school tegenwoordig 25 jongens, dewelke alle soo red'lijk veerdig opseyden de wet, 12 articulen, gemeene gebeden en het vrageboekje van Aldegonde, 8 konden ook soo tamelijk leesen en schrijven, de overige de beginselen in de beyde. Na gelesen predicatie doopte ook 30 kinderen en troude 4 paar, deelde ook het H. avondmael aan 10 persoonen uyt. Daarna de gemeente overhoorende in de gronden van het Christendom bevond dat in het gemeen vrij slegt g'oeffend waren. In het gebed verscheenen weynig bejaarde. Dus op Matthani een getal van ledematen 9, schoolkinderen 31, christenen in 't gemeen 545.

Taboecan

Vrijdag den 12^{en} dito, na gelesen predicatie en de nodiging der ledematen, deelde het H. avondmaal aan 7 persoonen uyt, doopte ook 51 kinderen en bevestigde 13 paar in den houwelijken staat. Daarna de gemeente in de gronden van het Christendom overhorende, bevond dat seer slegt in de beginselen g'oeffend waren en naaulijx iets van buyten konde opseggen als hier en daar een vraagje uyt het boekje van Caron sonder texten. Met den schoolmeester, Wouter de Lima, de school besiende vond tegenwoordig 40 jongens en waren (volgens den meester) nog 60 affwesigh. Deese meest alle seyden maar tamelijk op de wet des Heeren, 12 articulen, gemeene gebeden, desgelijx 26 het boekje van

Caron, 14 konden gebreckig leesen, 7 schrijven, 10 spelden, de overige A.B. In het gebed verschenen niet meer dan 20 bejaarde persoonen. Dese lieden in het gemeen sijn woest, ongodsdienstig en seer bijgelovig, soodat het uyterlijke weesen meer een Moor- dan Christendom schijnt. Dus op Taboecan een getal van ledematen 9, schoolkinderen 110, christenen in 't gemeen 4000.

Koema
Saterdag den 13[en] dito. Na geleesen predicatie doopte 32 kinderen en troude 5 paar. Daarna de gemeente in de gronden van het Christendom overhoorende bevond dat wat slegt konde opseggen de wet, 12 articulen, gebeden en het boekje van Caron sonder texten. In de school met den schoolmeester, Hendrik Maccakel,[133] komende, sag tegenwoordig 28 jongens en 9 meysjes, en waren (volgens de meester) nog 14 affwesig. Dese konde soo tamelijk van buyten opseggen de gebeden, 12 articulen, de wet des Heeren, desgelijx 12 jongens en 4 meysjes het boekje van Aldegonde, zo ook dat van Caron met de texten, 7 konde redelijk leesen en schrijven. De overige spelden en A.B. Het volk is hier in het gemeen hard en traag ten godsdienst. Dus op Koema een getal van ledematen 2, schoolkinderen 41, christenen in 't gemeen 475.

Koelor
Na gelesen predicatie doopte 30 kinderen en troude 4 paar. Daarna de gemeente overhoorde, bevond dat ook wat slegt in de gebeden, 12 articulen, de wet en de boekjes van Aldegonde en Caron g'oeffend waren, en dat den schoolmeester selvs weynig bequaamheyt hadde. Met welke dan, Petrus Liode, in de school komende, vond tegenwoordig 20 jongens en 6 meysjes, en waren nog 4 affweesig. Dese kinderen waren sooals die van Koema g'oeffend, 3 konden maar gebreckig leesen en schrijven, de overige spelden en leerden A.B. De meeste menigte alhier even soo godsdienstig als de voorgaande negorij, latende veeltijds de kerk en gebedplaats leedig staan. Dus op Koelor een getal gelaten van ledematen 1, schoolkinderen 30, christenen in 't gemeen 350.

Saloerang
Sondag den 14[en] dito. Na gelesen predicatie doopte 23 kinderen. Daarna de gemeente ondersoekende in de gronden van den godsdienst bevond deselve bijsonder slegt, want konde naulijx opseggen de gebeden, 12 articulen, de boekjes van Aldegonde en Caron, waarover den coning, die tegenwoordig was, en den schoolmeester heb aangesprooken, dewelke het op de onwilligheyd en hartneckigheyt des volx weten. Met den schoolmeester, Maritius Tatégos, in de school gekomen, sag tegenwoordig 27 kinderen, en waren (volgens de meester) nog 4 affwesig. Dese konde wat veerdiger dan de bejaarde de bovengenoemde beginselen opseggen, 5 ook reedelijk leesen en schrijven. Desen meester, terwijl sijn tijd lang verschenen was, versogt vermeerdering van gagie. Hier ter plaatse wierden mijn klagten gedaan en beschuldigschriften overhandigt over en tegens den schoolmeester op Talouwt, Lucas Fortatus, wegens het verlaten van sijn vrouw en boeleering met andere wijven, gelijk nader uyt de documenten blijken sal.[134] Dus op Saloerang een getal gelaten van ledematen 2, schoolkinderen 31, christenen in 't gemeen 763.

Manaloe
Maandag den 15[en] dito in de school met den schoolmeester, Christiaan Montanti, gekomen, vond tegenwoordig 14 jongens, en waren (volgens den meester) nog 16 affweesig.

[133] Vermoedelijk een verschrijving voor Maccabel.
[134] Niet aangetroffen.

Deese waren vrij slegt in de gemeene beginselen g'oeffend, 4 nog gebreckig leesen en schrijven. Geen wonder, want den meester diende selver niet slegter te sijn. Daarna de predicatie geleesen sijnde, doopte 35 kinderen en bevestigde 6 paar in den houwelijken staat.

De gemeente overhoorende bevond dat soo tamelijk de gebeden, 12 articulen, de wet, en de boekjes van Aldegonde en Caron konde opseggen. Den meester klaagde ook seer over de ongodsdienstigheyd van de gemeente, en dat meenigmaal des sondaags geen predicatie konde leesen, alsoo geen 3 menschen in de kerk quamen, waarover den coning[135] tegenwoordig was, en het opperhoovd der negorij heb aangesprooken, dogh niet anders ten antwoord als onnosele uytvlugten kreegh. Dus op Manaloe een getal gelaten van schoolkinderen 30, christenen in 't gemeen 404.

Taboecan op de wederkomst
Dingsdag den 16en, na geleesen predicatie, deelde nog eens het H. avondmaal aan 7 persoonen uyt, 2 op dese en 5 op d'andre negorij thuyshoorende, doopte ook 5 kinderen en bevestigde nog 6 paar in den houwelijken staat, versogt daarna een vaartuyg van den coning om naar Talauwt te scheppen, dog weygerde dat met te seggen dat het sijn beurt niet en was, maar dat mijn naar de Manade moest brengen, hetwelk ik dan genootsaakt was te kiesen, aangesien den tijd nu reets tot dusverre verloopen was, en dagelijx sware winden wayde, nog op die van Chiauw geen staat konde maken, terwijl tevooren ook die togt van hunnen hals geschooven en op die van Taboecan hadde gelegt. Ik versogt dan aan den coning dat mij dan maar ten eersten na de Manado geliefden voort te helpen, hetwelk geschiede op sondag den 21en, wanneer een onbequame kleyne correcor te voorschijn bragt. Ik moet dit van Taboecan en de 5 andere onderhorige negorijen seggen, dat se in het gemeen de onwetenste en ongodsdienstige van allen sijn.

Mathani op de wederkomst
Maandag den 22en. Alsoo den schoolmeester alhier, Meyndert Mandousa, nogh niet tegenwoordig waar, soo heb ik, omdat kerk en school niet verwilderen soude, den ondermeester op Taboecan, Frans Tomas Rasimi, geboden den dienst alhier tot des meesters komst waar te nemen.

Calonga op de wederkomst
Dingsdag den 23en dito. Alsoo nu dese negorij van haren schoolmeester Moses Taluida was berooft, soo heb (omdat kerk- en schooldienst niet te lang stil soud' staan) op het goedvinden van den Eerw. kerkenraad en de gunstige approbatie van haar Agtb. hier na toe g'ordonneert den omloopende leermeester van de Manado, Benjamin Augustijn, om met de eerste gelegentheyd naar Calonga te vertrecken en de kerk- en schooldienst als leermeester waar te nemen.

Taroena op de wederkomst
Woensdag den 24en dito. Doopte hier wederom nog 29 kinderen en troude 14 paar. Desen coning, die sig een voorganger in den godsdienst bethoonde, versogt ernstigh in sijn groote gemeente een onder- off omloopende meester te hebben. Hier ontfing ik nu een brievje van den coning van Taboecan, versoekende dat ik nog 5 à 6 dagen wilde wagten, sijn hoogheyd alsdan een bequamer vaartuyg soude stuuren, hetwelke ik goed vond af te wagten.

[135] Leesvoorstel: 'den coning, die'.

Magnieto op de wederkomst
Vrijdag den 26en dito. Na gelesen predicatie doopte nog 22 kinderen. Desen coning versogt ook om een omloopende meester. Maandag den 29en ontfing ik het beloovde vaartuyg van den coning van Taboecan, met welke w' denselven dito voortschepten naar Tamacko, daar aanquamen dingsdag den 30en en nogh 2 kinderen na gelesen predicatie doopte. Hoorde bij desen gelegentheyd een quaad gerugt van den meester Anthony Fortatus, dat hij namelijk met twee vrouwspersoonen in onegt soude leven, hetwelk hij egter voor mij onkende, dog sijn reedenen scheenen mij wat wankelbaar, oordeelden derhalven, om ergernis weg te nemen, dat hij van hier naar Chiauw op Lehé en die van Lehé naar Magnieto en die van Magnieto naar Tamacko behoorde verwisseld te werden. Denselven dito vertrocken w' weder naar Chiauw, alwaar aanquamen saterdag den 3en september.

Chiauw, Pehé op de wederkomst
Vond alhier den schoolmeester van Matthani, Meyndert Mandousa, denwelken ik ernstig bestrafte en bedreygden wegens het vertrek van sijn negorij terwijlen kennis van mijn komste hadden, dogh op goede beloften, en voorspraak van den coning, sond hem ten eersten met een brieff wederom naar sijn beschijden plaats. Op sijn vertrek versogt hij biddende dat dog op sijn voorige plaats Koema, vanwaar over twee jaren weggenomen was, mogt wederom versonden werden.

Sondag den 4en dito. Doopte na geleesen predicatie nog 2 kinderen, en bleven wegens de harde tegenwind alhier wagten tot op maandag den 12en, alwaar wanneer w' wederom naar Tagulanda vertrocken en aldaar donderdag den 15en aanquamen op de negorij Minanga.

Minanga op de wederkomst
Den schoolmeester alhier, Mattheus Takaloe, over twee jaaren van hier geplaats en alsnog maar 3 realen per maant winnende, versogt ernstig vermeerdering van gagie.

Tagulanda op de wederkomst
Vrijdag den 16en schepten w' naar Tagulanda voort, alwaar wegens de felle wind wederom mosten blijven wagten.

Sondag den 18en doopte naar gelesen predicatie nog 16 kinderen. Dus op d'eylanden Tagulanda, Chiauw en Sangir gelaten een getal van ledematen 118, schoolkinderen 1069, christenen in 't gemeen 16418.

Ik moet bij het slot ook van dese eylanden en koninkrijken seggen dat den staat van de kerk en schoolen in het gemeen ook wat slegt is, als sijnde meer in de geheugenis dan verstand en oordeel g'oeffend, ende vrij meer uyterlijk en godsdienstig in der predicanten tegenwoordigheyt dan derselven affwesen, dat meer na menschen- dan waren godsdienst lijkend. De oorsaken van desen toestand sijn (volgens mijn oordeel) dese, namentlijk ten deele als w'op het slot van de Celebes hebben gesegt: De gemeene onkunde in de Maleydse taal, waarin de godsdienst word g'oeffend, de kleyne kennis en swacke belijdenis op welk in den beginne sijn gedoopt, de slapheyt en nalatigheyt der meeste koningen en opperhoovden in de schoolmeesters kragt bij te setten waardoor se met meer gesag en gevolg de kerk- en schooldienst soude konnen oeffenen. Hier komt bij de slegte g'oeffendheyd van sommige meesters, bijsonder onder het coninkrijk van Taboecan, alwaar selvs een omloopende meester, Simon Liode, gevonden heb die nog leesen nog schrijven konde. Ook word d'kerk- en schooldienst in den voortgang gestuyd wanneer de

schoolmeesters soo wat ligtveerdig en veelmaal naar de Manado vertrecken, onder voorwentsel van hunne gagie te halen, blijvende middelerwijl de kerk- off schooldienst stilstaan off aan een der schooljongens bevolen. Dit weynige van de eylanden gesegt.

Vrijdag den 23^{en} quamen we eyndelijk wederom op de Manado.

Manado op de laaste wederkomst
Sondag den 25^{en} predicte voor het guarnisoen en doopte nog 5 kinderen. Hier mosten w' wijders blijven wagten naar de lading van de chialoup de Commer, met welke w' naar Ternaten soude vertrecken. Terwijl alhier nu eenigen tijd geen avondgebed voor het guarnisoen was gehouden, soo heb aan den commandant beleevdelijk versogt hetselve bij de eerste bequame gelegendheyt wederom voortgang te doen nemen, dat hij aannam te sullen doen.

Donderdag den 29^{en}. Alsoo den gewoonen meester colilling van dese plaats, Benjamin Augustijn, nu reets als leermeester na de negorij Calonga was vertrocken, soo heb (op het goedvinden van den Eerw. kerkenraad en gunstige approbatie van haar Agtbaarhedens) wederom in desselvs plaatse een ander bequaam man, Lucas Cornelisz, na voorgaand examen tot meester colilling aangesteld.

Sondag den 2^{en} october. Konde voor het guarnisoen wegens de ladinge der chialoup niet predicken, maar stelde dat uyt tot woensdag den 5^{en}, wanneer hetselve volbragte en tegelijk 2 bejaarden op eygen belijdenis doopte en 2 paar in den houwelijken staat bevestigde.

Donderdag den 6^{en} dito opende ik in de tegenwoordigheyt van den commandant Bartram Bichon[136] de armbosch, en vond daarin rds 6 3/8, welke penningen den voornoemde Bichon onder hem heeft behouden tot onderhoud van seker arme vrouw, Catrina Latta.

Den selven dito des avonds ten 10 uuren vertrocken we weder met de chialoup Commer na Ternaten, alwaar op dinsdag den 11^{en} dito (God sij gedankt) in goeden toestand sijn aangekomen.

Dit alles heeft na waarheyd bevonden U.E. Agtbaarhedens (onder stond) dienstwillige dienaar (was getekent) W. van Weely ecclessiasticus.

(Lager) Accordeert, H. van der Burg, secretaris.

136. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP MAKIAN EN BATJAN DOOR DS. WILHELMUS VAN WEELY. Ternate, 7 maart 1708.
NA, VOC 1758, fol. 154-159.

Berigt wegens de kerck- en schoolvisite op d'eylanden Macquian en Batchian, gedaan door den predikant Wilhelmus van Weely, voorgelesen ter vergadering van den Eerw. kerckenraad en opgedraagen aan den E.E. Agtbaren Heer Jacob Claasz, Gouverneur en Directeur, benevens den Raad van Politie in Molucco, in dato 7^{en} maart anno 1708.

Vrijdag den 3^{en} february. Des avonds ten 6 uuren vertrocken we met de chialoup de Kuyper van het Casteel Orange en quamen op sondag den 5^{en} dito omtrent den middag tot *Macquian*, alwaar na geleesen Maleydse predicatie het avondmaal des Heeren aan twee persoonen uytdeelde.

[136] Bartram Bichon, 1706-1710 onderkoopman, resident van Manado, 1710-1714 fiscaal en secunde van de Molukken, overleden medio 1714.

Maandag den 6^{en} predikte voor het guarnisoen en bevestigde een paar in den huwelijken staat.

Dingsdag den 7^{en} in de school met den inlandsen meester Jan Parera komende, sag niet meer dan 3 jongens en 6 meysjes, en was (volgens de meester) maar een affwesig. Dese schoolkinderen konde maar tamelijk van buyten opseggen de wet des Heeren, 12 articulen en de gemeene gebeden, benevens het vraagboekje van Aldegonde. Drie jongens konde redelijk leesen, dog niemant schrijven. Des avonds in het gebed verscheenen meest alle de vrouwspersoonen, dog weynig mannen, alsoo deselve om hun spijse te soeken meest affweesig waren.

Woensdag den 8^{en} liet de gemeente bij den anderen komen om deselve te overhooren in de gronden van den godsdienst. In de vergaderplaats gekomen sag tegenwoordig 7 mans- en negen vrouwspersoonen, dewelke seer gebreckig van buyten opsijden de wet des Heeren, 12 articulen en eenige gebeeden, benevens de vraagboekjes van Aldegonde en Caron met texten, waaruyt dan merckte dat dese christenen slegt geoeffend waren. Hebben daarop den meester en de gemeente ernstig tot hun pligt en neerstigheyd vermaand. Dese handeling gedaan sijnde, klaagde de schoolmeester en alle die vergaderd waren dat de Maleydse school en gebedplaats ter eenemaal onbruykbaar was om bij malkanderen te vergaderen, alsoo meest al het dak daaraff was, het houd en bamboesen door ouderdom verrot en vergaan, gelijk hetselve besigtigt en ook dus bevonden heb. De armbosch in de tegenwoordigheyt van den sergeant commandant, Teiko Pietersz, geopend sijnde, bevond daarin 2 46/48 rds. Dus alhier op Macquian een getal van ledematen 4, schoolkinderen 10, christenen in 't gemeen 44.

Donderdag 9^{en} mosten we tot laad op den avond wegens het harde weder blijven wagten, wanneer daarna nog onder seyl gingen en cours namen naar

Batchian

alwaar saterdag den 11^{en} aanquamen. Sondag den 12^{en} predikte 's morgens voor het guarnisoen en doopte daarna 8 kinderen. Na den middag de Maleydse predicatie gelesen sijnde, deelde het heiligen avondmaal aan 4 persoonen uyt. Maandag den 13^{en} in de school met den inlandsen meester Domingo Mangis gekomen, sag tegenwoordig vier jongens en 4 meysjes en was (volgens de meester) maar een affweesig. Dese schoolkinderen konden vaardig van buyten opseggen de wet des Heeren, 12 articulen en de gemeene gebeden benevens het vraagboekje van Caron met de texten, en den catechismus. Drie jongens konde redelijk leesen, twee schrijven, twee spelden.

Dingsdag den 14^{en} belaste ik de meester alle de mans christenen ter ondersoekinge bij den andere te doen comen. De meester rapporteerde daarop dat alle affwesig waren, en de meeste in d'E. Compagniesdienst versonden.

Woensdag den 15^{en} dede alle de vrouws christenen versamelen en ondersogt haar gronden van den godsdienst, dog bevond se meest alle ten eenemaal gebreckig in de wet des Heeren, 12 articulen, gebeeden en vraagboekje van Caron, soodat se seer weynig in het Christendom geoeffend waren. Den schoolmeester gevraagd na de reden, gaff klagende ten antwoord dat bijna niemand in de kerk off het avondgebed wilde komen en dat sommige liever heymelijk naar de moorsche oeffeninge sig begaven, hetwelk ook van den sergeant commandant wierd bevestigd, daarbij voegende dat sijn pligt daaromtrent wel oeffende maar veeltijds vrugteloos bevond, terwijl sommige christenen ongeseggelijk en de moren stoudmoedig waren, sig niet ontsiende de christenen voor beesten uyt te maken en den schoolmeester in sijn eyge wooningh overlast aan te doen.

Donderdag den 16^{en} bleven w' wagten naar de komste van de mans christenen die affwesig waren, dog quamen niet te voorschijn.

Vrijdag den 17^en^ dito versorgde de levensmiddelen tot de reyse en opende de armbosch in de tegenwoordigheyt van den sergeant commandant, Christiaan Fuchs, bevond daarin 3 47/48 rds. Dus op Batchian gelaten een getal van ledematen 4, schoolkinderen 9, christenen in 't gemeen 106.

Saterdag den 18^en^ vertrocken w' weder naar Ternaten, alwaar saterdag 25^en^ Gode sij dank in goeden staat aanquam. Dus na waarheyd bevonden van U.E. Agtbaarhedens dienaar (was getekend) Wilhelmus van Weely, ecclesiasticus.

(Onder stond) Accordeert H. van der Burg, secretaris.

137. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 29 april 1708.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 550-551.

Eerwaarde, godsalige – – –

Alsoo wij in groot verlangen met de herwaarts gekomene schepen eenige letteren van U.Eerw. welstand tegemoed hadden gesien, dogh tot ons leedweesen als nog niet toegekomen,[137] soo is 't dat we egter ter onderhouding van onse broederlijke gemeenschap hebben goedgevonden U.Eerw. met dese wijnige onsen staat bekent te maken.

Eerstelijk dat we niet twijffelen of onse voorgaande missive van den 27 juny des verlopen jaars,[138] per het schip de Veght, in handen van den krankbesoeker Adriaan Hennebos, zal wel inhandigt zijn, als waarin een corte schets van onsen toestandt doen ter teyd ontworpen en aan U.Eerw. medegedeeld waren.

Ten anderen, dat den krankbesoeker Josua Fijlingius met zijn vrouw per 't schip Berkel tot ons overgekomen is.

Wijders dat onsen kerckelijken toestand sonder opmerkelijke veranderinge als die van voorleeden jaar in de beleyders van bijde de natiën, ten meerendeelen tot ons leedweesen traag en sorgeloos, meer den slapende als wakende gelijckvormig – niettegenstaande onophoudelijk de basuyne Gods voor aller ooren word geblasen, soo in de Maleydse tale door den Eerw. D. Brants als in de Nederduydsche door D. van Weely, dewelke op den 11 october des voorleden jaars eyndelijk van sijne langduurige visite der kerk en scholen, soo op de westkant van Celebes als de verder noorder eylanden, door Gods getrouwe voorsorge in goede gesondheyd wederom alhier was aangekomen en U.Eerw. dit beschrijvinge van den staat dier kercke mededeelen[139] – naamlijk dat die in 't gemeen tot onse droefheyd slegt gesteld is en seer wijnig (soo na de waarheid sullen seggen) na de ware bruyd Christi gelijkt, wand hare wetenschap ten meerendele in eenige vragen der christelijke grondbeginselen van buyten op te seggen bestaat, sonder het waar begrijp van 't gewigte en regte wesen dier saken. Daarenboven vertoonen zig deese volkeren niet min gebreckig in de christelijke zeeden, doordien meest alle geheel traag en ieverloos zijn in de betragtinge van den godsdienst, jae nogal veele helaas inwendig besoeteld met de vuyle smetten van het heyden- en Moordom, gelijk hunne veelvuldige overgelovige[140] gewoontens klaarblijkelijk betoonen.

Derhalve connen we tot ons leedweesen U.Eerw. geen groote dingen van dese omleggende inlandsche christenen mededeelen, maar liever den God van vrije genaden bidden dat door zijn weergaloze wijsheyt en onuytputtelijke algenoegsaamheyd dese christen

[137] In ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 21-22 een brief kkr Batavia aan kkr Ternate d.d. 13 februari 1708 aangetroffen.
[138] Hiervoor, doc. 134.
[139] Hiervoor, doc. 135.
[140] Bijgelovige.

volkeren meer en meer wil verligten, en kragtdadige bekeeringe geven, welkers getal van uyterlijke belijders nu al soo groot is aangegroeit, dat we op de westkant van de Celebes en verder noorder eylanden Tagulanda, Chiauw en Sanger hebben gelaten een getal van ledematen 127, schoolkinderen 1361, christenen 19545.

Dit wijnige dan medegedeeld hebbende – – – de kerckenraad van Ternaten, en uyt aller last en name A. Brants syn. h.t. praeses, H. Weely h.t. epist. scriba, Joannes Franciscus Masseles,[141] als ouderlinck.

Ternaten Orangie in onse kerkelijke vergadering den 29^{en} april 1708.

138. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP MAKIAN EN BATJAN DOOR DS. ARNOLDUS BRANTS. Ternate, z.d. [februari 1709].
NA, VOC 1775 B, fol. 123-130.

Rapport van de kerck- en schoolvisite op de eylanden van Maquian en Batchian door den predicant Arnoldus Brants, in kerckenraad opgeleesen en vervolgens overhandigt aan den E. Agtb. Heer Gouverneur en Directeur mitsgaders desselffs Agtb. Raad in Molucco.

't Was op donderdag den 14^{en} february deses jaers 1709 des avonds ten 5 uuren dat ik met de chialop de Larique onder 't gelijde en bijstand van God Almagtig van de Ternatens rheede ben onder zeyl gegaan om de kerk en en schoolen op de eylanden *Macquian* en Batchian te visiteeren. Wij stelde onse cours na de eerstgemelte plaats, alwaer wij des anderen dag 's avonds met sonsondergang aanquamen. Wierde van den sergeant commandant Teeke Pietersz beleeft verwellekomt en na sijn logement op 't fortresje Zeeburgh geleyd, alwaar ik voor dees tijd mijn verblijff nam.

Saturdag 16. Liet des namiddags de christenen in het nieuw opgeregte school bij malkanderen komen om haar eens te ondersoeken in haar kennisse. Daer waren niet meer t'samengekomen als 7 mans- en 8 vrouwspersoonen. De ordinaire vraagjes uyt het boekje Djalan ca Schourga konde zij redelijk beantwoorden, alsook uyt Aldegonde. Daerbuyten konden sij wijnig off niet antwoorden, omdat het juyst met andere woorden als sij geleert hadden gevraagd wierd, 'twelk een klaar bewijs is dat sij de sin daervan seer wijnig verstaan, 'twelck een gebreck is in meest alle inlandse christenen, waarom ik na een korte verklaringe van saken die nodig te weten waren haar ernstig vermaanden om niet alleen de woorden van buyten te leeren, maar dat sij ook tragten soude om de sin en meeninge der grondsaken te leeren verstaan.

Hier wierden maer 3 ledematen gevonden, de meester een, en Philip Dysson en sijn vrouw. Dese hier ook gekomen zijnde hebbe ik omtrent dese materie van 't nagtmaal besonderlijk ondersogt, waerin sij mijn redelijk genoegen gaven. Leyde haer dese saak verder uyt en hoedanig hare gestaltenisse moest sijn; betuygden daerin haer genoegen te hebben en dat sij haar daerna soodanig souden aanstellen, waarop ik haar tegen 's anderendaags tot dese heylige actie nodigde. 't Gebed gedaen en een ernstige aanmaninge tot onderhoudinge van den christelijken godsdienst gegeven hebbende, liet ik haer wederom vertrecken.

't School bevonde ik seer kleyn, bestaande 'tselve maar, sonder datter meer te vinden waren die bequaam waren t'school te gaen, uyt een jongetje en twee kleyne meysjes. 't Jongetje konde de helft van 't vrageboekje van Aldegonde en leerde leesen, 't eene meysje was ook soo verre g'advanceerd, 't andere leerde het A.B.

[141] Onzekere lezing.

Sondag 17 dito hebbe ik des 's morgens voor het guarnisoen en chialoupsvolck in de Hollandse taal den dienst gedaen, en na de predicatie in den huwelijken staat bevestigt den chirurgijn Dirk de Bruyn en Domingo Adams, nadat hij mijn tevooren een consentbriefje, door den Heer gouverneur geteekent, verthoond hadde, en vervolgens nog twee kinderen gedoopt met namen Elisabeth, waervan vader en moeder was Dirck de Bruyn en Domingo Adams, het ander Jan de Roy, waarvan vader en moeder waren Joannes de Roy en Elisabeth Jansz, en getuyge Jan Hein en Cornelia Couleur.

Des naarmiddags hebbe ik voor de Inlanders in de Maleydse taal gepredickt en vervolgens het nagtmaal uytgedeeld aen de drie voornoemde personen.

Den dienst gedaen zijnde, hebbe ik in presentie van den sergeant de armbos geopent en daerin gevonden de somma van rijxdaalders 5¼ welke hiermede aan de diacons werd overhandigd.

Een diacony-arme genaamt Domingos Pays, 's maandelijx ontfangende 3 rijxdaalders, heeft nog eenige verhoging laten versoeken, seggende onmogelijk daermede toe te komen, alsoo hij swaer gebreckelijk is en bijgevolg alles tot het minste toe door andere moet laten doen, die hij daervoor moet betalen.

Nog is bij mij gecomen eenen Johannes de Haas, broeder van de diacony-arme Adriaen de Haas, versoekende, alsoo de 13 rijxdaalders die den sergeant van hem onder sig heeft en waarvan hij hem 's maands 2 rijxdaalders tot sijn onderhoud geeft haast sullen op zijn, om alsdan ook onder 't getal der diacony-armen te mogen werden aangenomen, alsoo hij met deselve besmettelijke siekte van sijn broeder besogt is; welker bijde haar versoek ik hebbe aangenomen den kerkenraad bekent te maken.

De roll der christenen alhier heeft mij den meester verthoond en bestond haar getal uyt 38 persoonen soo oud als jong, en niemand deed sig op om 't christengeloof aan te nemen.

's Maandags 18. 's Morgens den 18^{en} dito, mijn saken hier dusdanig verrigt hebbende, ben ik wederom hier vandaan onder zeyl gegaen en mijn reys naar Batchian voortgeseth, alwaer ik 's woensdags 's avonds den 20^{en} dito behouden aanquam, wierde van den sergeant commandant Christiaan Fuchs beleeft verwellekomt en op 's Compagnies logie geleyd, alwaer ik mijn logement nam.

Batchian

Donderdag 21 dito gong ik 's morgens naar het school bij den meester, Steven Tandong, wonende in een oud vervalle huys voor hem gemaakt, dog wierd van de Labours een nieuw huys voor hem gemaakt om school te houden, dat na voltoyt was. 't Getal der schoolkinderen was grood 6 jongens en 5 meysjes. Vier jonges en drie meysjes konde de vragen uyt de Djalam ca Schourga van buyten, alsook de helft van den Heydelbergsen catechismus, konde ook fray leesen, en drie van de jonges ook redelijk schrijven. Alle de ordinaire gebeden hadden sij ook geleerd, benevens het geloof en de 10 geboden. De andere kinderen, nu eerst met de komst van desen meester t'school zijnde gekomen, leerden de gebeden en de vraagjes uyt het boekje van Aldegonde, alsook spellen, dog waren nog niet verre daerin geadvanceerd.

Des avonds ten 5 uuren, wanneer hier het ordinair avondgebet gehouden werd, ginge ik derwaarts en vonde daer de voornoemde schoolkinderen, 13 beyaarde vrouwlieden en een inlands persoon. Ik vroeg waer de rest van 't volck was, kreeg ten andwoord dat het meest gedeelte niet in de negorij was, en dat de sergeant dienselffden avond dat ik hier was aangekomen eenig volck tot een visite had uytgesonden. Naardat ik haar hat laten vragen uyt het ordinair vrageboekje, waeruyt ik bevond zij redelijk konde andwoorden, wierd het gebet gedaen en een vers gesongen, en liet haer alsoo wederom vertrecken met

recommandatie om ’s anderen daags ’s avonds weder te komen, en dat sij dan in grooten getal zoude verschijnen.

Vrijdag 22 ging ik ’s avonds dan weder derwaards en vonde daer 15 vrouws- en 4 manspersoonen vergaderd. Dese Laboersche christenen sijn seer nalatig en ijverloos in den godsdienst en allang bekent voor heymelijke aanhangers van het Muhamedaandom, waervan sij menigmael geen duystere blijken geven. Sommige hellen nog na het heydendom, offerende in de boschen; althans het geloof in Christo schijnt minst in haer hert ingepland te zijn. Zulx men niet te twijfelen heeft off dit volck zoude tot haar eerste dwaasheyd wederkeeren soo ’t respect tot d’E. Compagnie haer niet nog eenigsints wederhield. Ik bestraffte haar seer ernstlijk over dit haer wanbedrijff, thoonde hoe grooten zaligheyd sij versmaden en hoe grooten ongeluk sij daerdoor op haar halsen haalden. Zij beloofde mij beterschap, en dat sij op mijn vermaninge soude agt slaan.

Ik hebbe haer vervolgens geëxamineert en ondersogt in hare kennisse, dog vonde de meeste part soo onwetende dat sij niet één woord konde andwoorden, even alsoff het wat nieuws was dat haar gevraagt wierd, waerover ik haer bestraffte, en leyde haar kortelijk uyt wat sij te weten, te geloven hadden tot zaligheyt.

Hier was maar één litmaat tegenwoordig beneffens den meester, Steven Tandong. Twee waren op Ouby in ’s Compagnies dienst. Deese persoon konde nog al fraaytjes antwoorden en hadde nogal een redelijk goed fundament gelijt. Versogt mij dat zijn huysvrouw ook mogte aan ’t nagtmael gaen, en sijselffs, die hier ook tegenwoordig was, betuygden mij ook haare genegentheyt daertoe. Den meester gaff mij ook een goed getuygenisse van dese luyden haer gedrag en haer ijver tot den godsdienst, zulx ik haer naer voorgaende beleydenisse en beloften van een goed christelijk gedrag als lidmaat hebbe aangenomen. Vervolgens hebbe ik dese man en vrouw, met name Domingos Parera en Martha Talidy, met den meester tegens aanstaande sondag tot het H. nagtmaal genodigt, nadat ik haer met een ernstige vermaninge tot haer pligt hebbe aangeset om na behooren dit heylig sacrament te gebruyken. Na dese verrigtinge wierd het gebed gedaen, een vers gesongen en dese vergadering gescheyden.

Saturdag 23 waren ’s avonds in ’t gebet 12 vrouwen en 4 manspersonen.

Sondag 24 hebbe ik voor de middag in de Hollandse taale ten nutte van de present zijnde Europianen gepredict en na de predicatie 2 kinderen gedoopt, waervan ’t eene genoemd wierd Emanuel, waarvan vader was Augustijn Reael en moeder Anika de Bay, getuygen waren Emanuel Swaris en Juliana Waas. Het andre was genaamt Augustina, vader en moeder waren Bastiaen Parera en Augustina Peres. Vervolgens heb ik twee paar persoonen in den huwelijken staat bevestigt, nadat sij daags tevooren voor mij en den sergeant betuygd hadden daertoe genegen te zijn. Hare namen waeren Salvadoor Balthasar Monare met Dominga Neths en Cornelis Janz. met Maria Bay. Naar de middag predicte ik in ’t Maleyds voor d’Inlanders en deelde daerna het H. nagtmaal uyt aen de drie voornoemde persoonen.

Naar gedane godsdienst opende ik in presentie van den sergeant de armbos en bevonden daerin te wesen rijxsdaelders 5½ en twee dubbeltyes, welcken hier mede aan de diaconen werden overhandigd.

Een seeker persoon alhier, oud en swak, genaamt Thomas Castilianus Mayoange, heeft mij door den meester onderhoud van de diacony laten versoeken, ’twelck ik hebbe aangenomen in sijn faveur den kerkenraad bekent te maken.

’t Getal der Labourscheche christenen soo groot als klijn is 93.

Maandag 25. Naar de middagh niet langer oordelende hier te vertoeven wegens gedane verrigting, sijn wij wederom van Batchian onder zeyl gegaen, om onder Gods segen en bijstand onse reyse terugwaerts na Ternaten aan te vangen. Maer alsoo door contrarie

wind deselve soo voorspoedig niet heeft konnen voortgeset worden als wel gewenst hadden, hebben wij deselve niet eer volbragt gesien als den 5 maart dingsdag 's avonds de clocque halff thien, als wanneer wij (Gode zij loff) behouden op de Ternaatse rheede sijn g'arriveerd, en daags daeraen naar land gegaen.

Dit alles op de kerk- en schoolvisite sodanig bevonden en na waerheyd opgesteld van mij die met behoorlijk respect verblijven etc. (was getekent) Arnoldus Brants (en daer onder).

Accordeert (en was getekent) Hendrik van der Burgh, secretaris.

139. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 3 september 1709.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 556-557.

Eerwaardige, godsalige – – –

U.Eerw. twee g'agte missiven, d'een van den 13^{en} febr. anno 1708 en d'ander van den 21^{en} jan. anno 1709,[142] sijn ons d'eerste over Amboina en de laetste per het schip de Berkel wel inhandight.

't Verblijd ons seer dus U.Eerw. stantvastige genegendheyd ter onderhoudinge van de broederlijke gemeenschap met ons te verstaan, en dat het voorleden jaar in het missen van dien kerkelijken brieff niet aan U.Eerw. maar aan het overvaren van dien heeft gemangelt. Het vergenoegden ons ook bijsonder dat we uyt den laatste den goeden toestand van U.Eerw. perzonen alle en die van Gods kerk op Batavia sagen, verpligten ons hierover Jehova te danken en weyders nederig hem te smeeken dat hij dus U.Eerw. tesamen benevens sijn dierbare volk nog lange in sijn gunst wild bewaren.

Ons belangende, den toestand der kerke blijft alsnog sonder wijnig verandering als vooren, en word thans in desselfs bedieninge besorgt door D. van Weely, aangesien den Eerw. Arnoldus Brants volgens beroepinge van haar HoogEdelen, nu reeds op den 13 july deses jaars naar Amboina was vertrocken, om aldaar het Zion Gods te stigten en te bouwen, blijvende ondertussen het Ternataanse geestelijk gebouw op de schouderen alleen van D. van Weely berusten, die hetselve met alle lust, kragt en genegene arbeydsaamheyd zal tragten te onderschragen, sooveel de ziel en lighaams vermogen dit toelaten sal. Wij bedanken U.Eerw. gedienstig voor de openhertige communicatie van de kerkelijke personen en saken in geheel India berustende. De Here God wil dezelve overal rijkelijk zegenen en voorspoedig maken, om ons daarvan het goede steeds te doen horen.

De personen die met kerkelijke attestatiën tot U.Eerw. overkomen sijn dese: Hans Jacob Loser[143] en Jacob Cornelis. Den krankbesoeker Josua Fijlingius benevens desselfs huysvrouw, alsoo zij sonder kerkelijke attestatie tot ons overgekomen, versoeken thans deselve van U.Eerw. te mogen erlangen.

Hiermede afbrekende, – – –. Den kerkenraad van Ternaten, en uyt aller last en name W. van Weely syn. h.t. preses et epist. scriba, François Scheffens[144] als ouderling.

Ternaten Orangie in onse kerkelijke vergadering den 3^{en} september 1709.

[142] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 21-22 en 42.
[143] Vermoedelijk Hans Jacob Lo(s)ser, van Bern (Zw.), arr. Batavia 1696 als soldaat, repatrieert 1710.
[144] François Scheffens, opperchirurgijn op Ternate.

140. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP MAKIAN EN BATJAN DOOR DS. WILHELMUS VAN WEELY. Ternate, 27 maart 1710.
NA, VOC 1794, fol. 180-185. Afschrift.

Berigt wegens de kerk- en schoolvisite op de eylanden Macquian en Batchian, gedaan door den predicant Wilhelmus van Weely, voorgelesen in de vergadering van kerken raad, en opgedragen aan den E.E. agtb. Heere Gouverneur Jacob Claasz benevens den Raad van Politie in de provintie van Ternaten dato 27^{en} maart 1710.

De maand february
Woensdag 19^{e} des avonds ten vijf uuren vertrocken we met de chialoup Comber van 't Casteel Orange, en quamen op vrijdag 21^{e} op 't eyland van *Macquian*, alwaar van den zergeant commandant Johannes Langhof[145] behoorlijk zijn ontfangen. Daarna belaste den inlandsche schoolmeester, Joan Parera, een naamrolle van de leedemaaten, schoolkinderen en christenen in 't gemeen bij geschrift op te maken, gelijk aanstonds geschiede. Des avonds in het gewone gebed der Nederduytsche gekomen, zag den zergeant commandant met alle zijne posthouderen aldaar tegenwoordig. 't Gebed wierd daarop gedaan en dus dese oeffening met den psalm en zegenwensch stigtelijk besloten.

Saturdag 22^{e} bereyde mijn zelven ten predikdienst en nodigde de ledematen ter heylige tafel, waarna des avonds in 't gewoone Maleydse gebed gekomen, vond 18 persoonen tegenwoordig, dewelke zoo maar tamelijk het vraageboekje van Aldegonde van buyten konden opseggen en b'antwoorden.

Sondag 23^{e} predikte voor de middag in 't Nederduytsch voor het guarnisoen en doopte twee kinderen. Des naar de middags, de Maleydse predicatie gelesen zijnde, deelde het Heylig avondmaal aan een persoon uyt, also de andere leedematen en ziek en afweesig waren.

Maandag 24^{e} begaf mij selven met den inlandsen schoolmeester naar de schoole, alwaar tegenwoordig sag drie jongetjes en vier meysjes, een door ziekte afwesig zijnde. Dese schoolkinderen konden zoo tamelijk vaardig van buyten opseggen het gebed des Heeren, de twaalf articulen des geloofs en de wed Gods, twee deser kinderen konde redelijk wel leesen, d'andere twee desgelijx spelden, en de overige drie waren alsnog in het a.b.c.

Des naardemiddags liet ik alle de bejaarde christenen bij malkanderen komen omme te vernemen hoeverre in de kennisse van den christelijken godsdienst gevordert waren, en bevond dat niet heel vaardig konden opseggen 't gebed des Heeren, de geloofsarticulen en de tien geboden, en even dus b'antwoorden de vraageboekjes van Aldegonde en Caron met de texten. Den schoolmeester hierop gevraagt hoe dat dese christenen dus swak in hare antwoorden op de vragen van den godsdienst waren, gaf ten antwoord dat dese belijders heel traag in de school en kerkeoeffeninge hem daaglijcx betoonde, niettegenstaande hij haar geduurig daartoe aanporde. Ik versogt daarop den zergeant commandant den schoolmeester in dese zake wat behulpsaam te willen zijn, 'twelk hij bethuygde al gedaan te hebben, en ook nog zoude doen ingevallen daartoe van U.E.E. Agtb. nader zoude mogen werden g'authoriseerd.

Dingsdag 25^{e} opende in de tegenwoordigheyt van den zergeant commandant Johannes Langhoff de armbos, en bevond daarin rds 31/16. Bij dese gelegentheyt wierd versoek gedaan van den (met d'onreyne ziekte besmet zijnde) Adriaan de Haas omme van twee tot drie realen per maand in zijne armpenningen g'augmenteerd te werden, alsoo thans heel elendig en niet meer als voren zig behelpen konde, welken bedroefden toestand ook

[145] Johannes Lankhof, van Brunswijk (Dld), arr. Batavia 1706 als korporaal, overleden 4 juli 1715.

van den zergeant wierd bevestigt, weshalven desen elendigen met goedvinden van den kerkenraad ook 3 realen per maand heb toegelegt.

Dus dan de kerkelijke zaken verrigt en een getal van ledematen drie, schoolkinderen 8 en christenen in 't gemeent 40 alhier op Macquian gelaten hebbende, zijn we den zelven dito naar Batchian zeyl gegaan, alwaar op *Batchian* vrijdag 28e behouden aanquamen, en besorgde dat van den inlands schoolmeester, Steven Tandong, de naamrolle der christenen wierd gemaakt.

d'Maand maart 1710

Vrijdag[146] primo bereyde mijzelve ten predikdienst en nodigde de ledematen tot het H. avondmaal.

Sondag 2e predikte voor het guarnisoen en doopte seven kinderen. Daarna de Maleydse predicatie gelesen zijnde, deelde het Heylig avondmaal aan vijf personen uyt.

Maandag 3e begaf mijn zelven met den inlandsen schoolmeester naar de Maleydse schoole, alwaar gekomen tegenwoordig zag tien jongens en vier meysjes, een door ziekte afweesig zijnde. Dese kinderen allen konden heel vaardig van buyten opseggen 't gebed des Heeren, de twaalf articulen en de wed Gods, benevens de gewoone morgen-, middag- en avondgebeden, daarenboven konden 4 jongens en twee meysjens bijsonder prompt den Heydelbergse Catechismus, andere ses jongens en twee meysjens zeyden ook tamelijk vaardig op het vrageboekje van Aldegonde, vier jongens en twee meysjens konden ook redelijk wel leesen en drie jongens tamelijk schrijven, drie andere jongens en twee meysjens spelden de overige klijne waren nog in 't a.b.

Denselven dito des avonds in 't gewoone Maleydse gebed gekomen zijnde, zag omtrent de vijfentwintig personen tegenwoordig, dewelke eenige gemeene vragen van den christelijken godsdienst taamlijk vaardig b'antwoorden, waarop 't gebed gedaan en dus dese oeffeninge met een psalm en seegenwensch stigtelijk beslooten wierd.

Dingsdag 4 quamen alle de bejaarde christenen tesamen om in de gronden van hunne godsdienst ondervraagt te werden. Ik bevond dat meest alle vrij vaardig van buyten konde opseggen de twaalf articulen, de wet des Heeren en meest alle de gemeene gebeden, daarenboven prompt b'antwoorden eenige vragen van den waren christelijken godsdienst zoo van Caron als andere leeraaren nagelaten. Uyt welke vaardige antwoorden deser christenen gelijk mede die van der schoolkinderen duydelijk bemerken kon dat desen schoolmeester bijsonder vlijtig zijn kerk en schooldienst waarnam en daarom verdiende omme bij tijd en gelegentheyt van U.E.E. Agtb. ten goede bedagt te worden.

Woensdag 5 verhoorde twee bejaarde persoonen, dewelke zig seer begerig thoonden omme uyt het heydendom tot den christelijken godsdienst over te gaan, gelijk hen daartoe ook bequaem bevonden en vervolgens aangenomen hebbe. Hierna opende in de tegenwoordigheyt van den zergeant commandant, Christiaan Fuchs, de armbosse en bevond in deselve rds 10 43/48.

Bij dese gelegentheyd deede versoek eenen Jacob Pietersz, nu al eenige jaren met (als ongeneeslijke) ziekte besogt zijnde, waardoor niet langer in staat waar zijne spijse te soeken, om van de armpenningen onderstand te genieten, 'twelk hem op de getuygenis van den schoolmeester en zergeant met goedvinden van den kerkenraad hebben toegestaan, namentlijk per maand rds 1½ dese maand hem daarop verstrekt hebbende.

Dus waren de kerkelijke saken alhier volbragt en wij in staat om wederom naar onse bescheyden plaats Ternaten te vertrecken, nadat we alhier op Batchian gelaten hadden een getal van ledematen vijf, schoolkinderen 15 en christenen in 't gemeen hondert en sestien.

[146] Ten rechte: zaterdag.

Donderdag 6e moesten we blijven wagten na eenige steenladinge, dewelke onse chialoup De Comber (volgens ordre) in zoude nemen.

Vrijdag 7e waren de Labourse christenen met de gekapte steenen nog niet aangekomen.

Saturdag 8e, alsoo hier nog moest blijven wagten, zoo bereyde mij selven weder ten predikdienst.

Sondag 9e predikte andermaal voor het guarnisoen, doopte nog een kind en twee bejaarde personen.

Maandag 10e, alsoo onse chialoup nu zijne ladinge had ingenomen, versorgde we onse levensbehoefte tot de reyse.

Dingsdag 11e vertrocken we wederom van Batchian naar Ternaten alwaar

Saturdag 22e, Gode zij dank, in goede gesondheyt zijn aangekomen.

Dit alles naar waarheyt dus bevonden van U.E.E. Agtb. zeer verpligten kerkendienaar (onder stond en was getekent) W. v. Weely eccles.

(Lager) G'collationeert, accordeert (getekent) Hendrik van der Burgh secretaris.

Ternaten Orange den 14e july 1710

141. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 14 juli 1710.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 558-560.

Eerwaarde, godsalige – – –

U.Eerw. seer aangename van den 10en february deses jaars[147] is ons op den 22en mey over Amboina wel inhandigt.

(*De kerkenraad spreekt zijn blijdschap uit over de goede toestand van predikanten en kerk te Batavia.*)

Wijders U.Eerw. tedere meegevoelighijd over 't gewigte van den godsdienst in dese soo wijd uytgestrekte provincie, thans eeniglijk op de schouderen van D. van Weely steunende, verpligt ons uytermaten seer, temeer terwijl we tegelijk U.Eerw. vaderlijke voorsorge en broederlijke waaksaamheyd daarontrend met veel genoegen ontwaarden. Dit heeft ons gediend, Eerw. broederen, ten grond van nieuwe vertroosting en niet min ten spoor om de moed en lust van D. Weely wederom blijmoedig op te wekken, als welke andermaal met dese openhertig betuygt dat hem zijnen dienst alhier, hoedanig als die dan ook zij, geensins ten last, maar lust is in den Heere, omdat met seekerhijd mijnd te weeten dat hem desen arbeyd des Evangeliums niet sooseer door toedoen van menschen als wel door het vrij bestel des Heeren is opgelegt en darom wee sijner soo sig in deesen of te lusteloos of onwillig thoonen soude! O neen, wil liever ziel en lichaam overgeeven en zig verteeren laten ten dienste van zijn Heer, die seekerlijk ook als zijn verlosser leeft, en tusschen de kandelaren wandelt.[148]

Wijders, alsoo op den 27en maart jongstleeden de kerk- en schoolvisite op d'eylanden van Macquian en Batchian, gedaan door den predikant van Weely, nu weederom voltrocken waar,[149] soo hebben we ook aan d'andere zijde in overleg genoomen de noodwendigheyd van de groote kerk- en schoolvisite soo op de westzijde van de Celebes als de verder noorder eylanden, als waartoe den predikant van Weely weederom (niettegen-

[147] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 87.
[148] Vgl. Openbaring 2:1.
[149] Zie het hiervoorgaande document.

staande nu jongst afgemadt) vrijwillig zijnen dienst de vergadering heeft aangebooden, dat alle den broederen bijsonder wel geviel. Edog, de kerkenraad in overweginge brengende dat dit hooftcomptoir daardoor soo een langen tijd van 5 à 6 maanden berooft soude moeten blijven van een gewoon leeraar, heeft swaarighijd gemaakt hunne toestemminge tot die voornoemde visite voor tegenwoordig alsnog te geeven, maar goedgevonden en besloten om dese saake als van gewigte aan de E.Agtb. regeering alhier ter nader bepaling op te dragen, waarop hare E.E. Agtbaarheedens ook bij nader resolutie goedgevonden hebben die voorschreven visite voor tegenwoordig alsnog te staaken.

Middelerwijl is aan alle die Inlandsche kerk- en schoolbedienaars behoorlijk aanschrivens gedaan om alle naarstighijd etc. aan te wenden, dog alsoo alle de berigten van den toestand dier kerk en schoolen alsnog tot ons niet zijn overgekoomen soo connen we U.Eerw. deswegen ook nog geen volkomen bescheyd doen, maar de nader geleegendhijd in toecoomende moeten afwagten.

Belangende de staadt der kerke aan dit ons hooftcomptoir diend dit alleen, dat we door des Heeren goedhijd nu eenigen tijd herwaarts hebben bespeurt geen vermindering maar vermeerdering soo in 't getal van leedematen alsmede christenen en den toevloed tot het uyterlijk gehoor des Evangeliums. Jehova blijve eenig gedankt voor deese zijne genade, en verdubbele zijnen zeegen over ons in dit zijn akkerwerk, onse vaste blijdschap en croone. Aangaande het getal der belijders, zoo van dit ons hooftcomptoir als de naast aan geleegen en onderhoorige christenen zijn bij datum deser bevonden een getal van leedematen 93, schoolkinderen 83, christenen in 't gemeen 1460.

Bij welk gevoegt die van de Celebes en de noorder eylanden volgens de laatste berigten die nu daarvan hebben, soo zal de geheele Moluccos uytleeveren circumcirca tegenwoordig nog een getal van leedematen 210,[150] schoolkinderen 1322, christenen in 't gemeen 19890.

Dit tot U.Eerw. bespiegelinge – – – De predikant, ouderlingen en diaconen uytmakende den kerkenraad van Ternaten, uyt aller last en name Wilhelmus van Weely syn. praeses et epist. scriba, Pieter Lijn.[151]

Ternaten Orangie in onse kerkelijke vergadering desen 14 july 1710.

P.S. Comt met kerkelijke attestatie tot U.Eerw. over de E.E. Agtbare Jacob Claasz. Falete.[152]

142. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 15 juni 1711.[153]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 564-566.

Eerwaarde, godtsalige – – –

U Eerwaardens aangename van den 5de january deses jaars[154] is ons op zijn tijd door den Eerw. predikant Gesuinus Hupperts, welke in reedelijken welstant met zijn familie tot ons overgekomen zijnde, wel inhandigt. Met blijdscap ondtwaarden we uyt denselve den welstand van Gods kerke in 't gemeen als ook die van Batavia en desselfs leeraaren in 't bijsonder. De Heere God zij gedankt voor zijn gunste en goedheyd tot hier toe aan zijn volk en knegten beweesen, en verder gebeeden dat genadiglijk volherden wil deselve

[150] Tweede lezing: 310.
[151] In 1711 luitenant te Ternate.
[152] Valete (Lat.): vaarwel.
[153] In margine: 'ontfangen op den 28 september 1711'.
[154] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 129-132.

meer en meer voorspoedig te maken en triumphantelijke te doen rijden op de hoogte der aarden.[155]

Den staat van onse kerke alhier is sonder merkelijke verandering die van het voorgaande jaar gelijk. De Heere wil het ligt van zijn aangesigt gunstiglijk meer en meer over deselve en onsen dienst verheffen, en den nieu tot ons overgecomen Eerweerden Hupperts met een dubbelde maate van genadengaven begiftigen, om met gelijke schouderen dese Ternataanse arke Gods te connen dragen en dus het Evangelium Christi in volle cragt en ware overtuyginge tot opbouw en stigtinge der gemeente mogen vercondigen.

Wijders, alsoo desen kerkenraad de groote visite van de Celebes en verdere noordere eylanden in overleg genomen hadde, zoo heeft den praedikant Wilhelmus van Weely, niettegenstaande alsnog heel swak en siekelijk, uyt aanmerkinge van de hoge noodsakelijkheyd dier visite en de begeerte van haar HoogEdelheedens, heel geneegen en bereydwillig zijnen dienst tot het doen derselven, zoo ras maar eenigermaten hersteld zal zijn, onse vergadering aangeboden, 't gunt alle den broederen bijsonder wel geviel, en daarop eenpaarig goedvonden per extract aan de d'E. Agtbare regeeringe alhier approbatie en voortgang deser visite te versoeken, soo dat D. Weely in 't cort onder Gods zeegen staat te vertrekken en wij bij zijn geluckige en spoedige weedercomst met de laadst van hier vertrekende bodem nader U.Eerw. berigt hopen te geeven. Middelerwijl werden U.Eerw. seer hertelijk versoght en broederlijk gebeeden dat se op onsen swacken en afgematten broeder Van Weely gelieven te dencken, omme zijne verlossinge door vaderlijke en broederlijke intercessie bij haar HoogEdelheedens te helpen bevorderen, ten eynde zijn Eerw. op Batavia off wel in het vaderland eenige hulpmiddelen ter herstellinge mogte soeken ende vinden.

Eyndelijk, comen met kerkelijke attestatie tot U.Eerw. over den oppergirurgijn François Scheffens (die alhier twee jaren diacon en twee ouderling is geweest), beneeven desselfs huysvrouw Susanna de Pijpher, desgelijks den krankbesoeker Abram Koek en zijn huysvrouw Engeltje van Alphen, eyndelijk den girurgijn Jacob Broers[156] en zijn huysvrouw Catharina Susanna Scheffens, welke persoonen aan U.Eerw. vaderlijke opsigt aanbevolen werden.

Met welke dan tegenwoordig eyndigen. – – – De predikanten, ouderlingen en diaconen uytmakende den kerkenraad op Ternaten, en uyt aller last en name Goswinus Hupperts, praeses, W. van Weely syn. h. anno epist. scriba, Pieter Lijn ouderlingh.

Ternate in onse kerkelijke vergadering desen 15 juny anno 1711.

Nota: Alsoo den krankbesoeker Abram Koek gedurende zijn aanweesen alhier behoorlijk en met alle naarstigheyd zijnen dienst heeft waargenomen, soo werd hij nederig aan U.Eerw. gunst en verdere vaderlijke hulpe op gedrâgen.

143. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 16 september 1711.[157]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 568-570.

Eerwaarde, godsalige – – –

Tot onse overgroote droefheyt maken wij U.Eerw. bij desen bekent het droevig afsterven van onsen seer beminden en godsaligen leeraar den Eerw. Heer Wilhelmus van

[155] Jesaja 58:14.
[156] Jacobus Broers, van Hoorn, arr. Batavia 24 augustus 1705 als derde chirurgijn, repatrieert 1716.
[157] In margine: 'ontfangen den 16 november 1711'.

Weely op den 6^{en} july jongsleden mitsgaders de groote swakheyt van den Eerw. Heer Hupperts, die na uytterlijken schijn en sonder de kragtige hand Gods nooit weder in staat sal geraken om de kerk te konnen dienst doen. Sulcx wij te raden sijn geworden om den seer droevigen toestand van Gods kerk alhier U.Eerw. kortelijk voor te dragen, en daarnevens schuldpligtig te verthonen de hooge noodsakelijkheyd van twee leeraars voor dit gouvernement om de alhier aan 't vallen sijnde arke Gods te onderstutten en deselve in hare hooge waarde te onderhouden, behalven nog dat de kerk- en schoolvisite op Celebes en omleggende eylanden wel van de meeste noodsakelijkheyt is, onder welk swak en waggelend Christendom nu reets in 4½ jaren geen leerraar tot het bedienen der H. sacramenten geweest is, en alwaar volgens berigt en onse beste kennisse wel tusschen d'3 en 4000 kinderen naar den H. doop zijn wagtende, mitsgaders eenige seer noodige redressen die in de kerken en schoolen aldaar sijn te oeffenen.

U.Eerw. teedere meegevoeligheyt, vaderlijke voorzorge en gestadig waken over Gods kerk doet ons gerust sijn dat U.Eerw. dit wigtig stuk sullen behartigen en hieromtrent op het spoedigste handelen als na derselver hooge wijsheyt sullen bevinden te behooren.

Eyndelijk komt tot U.Eerw. met kerkelijke attestatie over Juffr. Goedelina Streng wed. wijlen den Eerw. en godsaligen heer Wilhelmus van Weely, met beede dat U.Eerw. voorschreven weduwe in haar gemeynschap en vaderlijke opsigt gelieven aan te nemen. Hiermede eyndigende – – – d'ouderlingen en diaconen jegenwoordig uytmakende de kerkenraad in Ternaten, T. van Spreeckens[158] ouderling en scriba, Pasqual Taidie, Jacobus Barbette. Pr Abreeuw, A.I. Dit[159] is gesteld door den diacon Abraham Jansz.

Ternaten in 't Casteel Orange ady 16^{en} september 1711.

144. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 13 juli 1712.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 572-573.

Eerw. godtsalige en hooghgeleerde Heeren en medebroederen in Christo Jesu.

U.Eerw. aengename van den 21 december des voorledene jaers[160] hebben wij op sijn tijt ontfangen. Met genoegen verstonden wij daeruit den welstant van Godts kercken in 't gemeen alsoock die van Batavia en desselfs leeraaren in 't besonder. God de Heer sij gedanckt voor sijne mildadigheyt tot hier toe aen sijn volck en knechten beweesen, en verder gebeeden dat genadelijck volherden wil die meer en meer voorspoedigh te maken en overwinnender wijse te doen rijden op de hooghten der aerde.

Den stand onser kercke alhier is sonder merckelijcke veranderingh van die van voorgaende jaren. Onderwijle kunnen wij U.Eerw. tot onsen blijtschap bekentmaken den aenkomst van den Eerw. Praedicant Boterkooper, die tot ons in gesontheyt met desselfs familie aengekomen is op den 27^{en} van den maent mey en den eerste van den voorledene maent juny in onse vergaderinge sessie heeft genomen, alwaer hij met veele tekenen van genegentheyt ontfangen is, heeft al wederom veele blijken van genegentheyt en bereytwilligheyt getoont in 't betrachten van datgeene dat tot voorplantinge onser kercken dienen kan. Den hemel wil sijn Eerw. met een dubbel maaten van sijn Geest overstorten, opdat soo door hem veele zielen muegen werden bekeert en veele afgedwaelde heydenen terecht gebraght om Jesus als haer koninck te kennen.

---

[158] Thomas van Spreekens, van Amsterdam, arr. Batavia 20 oktober 1693 als soldaat, o.m. boekhouder op Ternate, in 1738 opperkoopman te Batavia, overleden 8 juni 1743 als Raad van Indië.

[159] De ondertekening met de letters A.I.

[160] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 164.

De groote visite na de Celebes, omdat die nu in eenige jaaren niet gedaen is, soo kunnen wij U.Eerw. daer geen de minste openingh van geven, doch staet nu binnen weinigh dagen, en eerder als dese brief sal sijn afgegaen, door den Eerw. Boterkooper ondernomen te worden. Den hemel wil geven dat sijn Eerw. wederom alhier in gesontheyt mag aenkomen, sullende U.Eerw. dan daervan bij gelegentheyt openingh geven.

Den Eerw. Heer Hupperts is noch bijna in denselve staet als in 't voorleden jaer. Na sijn selfs seggen soo soude hij na 't uiterlijcke een weinigh beter sijn, doch in 't waerneemen van den heiligen dienst niet, hebbende met den aenkomst van den Eerw. Boterkooper sijn predickbeurt maer waergenomen en is noch in geen staet geweest om 't H. avontmael en wat daartoe meer vereyscht wert alleen te houden, veel min de buitenvisiten te doen, waerom wij ook sijn te raade geworden om d'E. Achtbare Politie van hier te versoecken of 't haer Achtbarens sullen gelieven Haer Edelhedens op Batavia te versoecken om noch een ander predicant, en wel soo 't konde sijn een die wat taalkundig was, omdat den Eerw. Boterkooper soo verre niet in de Maleytse taale is geavanceert om den heiligen dienst daerin te kunnen doen.

U.Eerw. gestaadigh waken en trouwe voorsorge doet ons zijn gerust dat U.Eerw. omtrent dit ons versoeck soo veel gelieven sullen te sijn behulpsaem als mogelijck sal sijn.

Eyndelijck soo komt tot U.Eerw. over Juffr. Johanna Loderus, weduwe van den alhier overledene oppercoopman Hubert de Vliegh, en desselfs dochter Aletha de Wint, die alhier als ledemates hebben gecommuniceert, gelieft desselve ook daervoor te erkennen en onder uwe vaderlijcke opsichte aen te nemen. Niet meer hebbende – – – de praedicanten, ouderlingen, ende diaconen uitmakende den kerkenraet van Ternaten, Petrus Boterkooper, praeses en scriba epistularum, Goswinus Hupperts, Pieter Lijn.

In onse kerckelijcke vergadering op Ternaten aen 't Casteel den 13 july 1712.

P.S. Anna Maria de Jongh, die tot U.Eerw. overkomt, gelieft die voor litmaet aen te nemen omdat sij hier haer daervoor gedragen heeft.

145. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 6 september 1712.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 574-575.

Eerwaarde, godvrugtige, hooggeleerde Heeren en seer waardig g'agte medebroederen in Christo.

Twijffele geensints off Uw Eerwaardens sult d'onse van den 13[en] july jongstleden,[161] per 't Jagt 't Geluckig-Uur onder 's Compagnies papieren afgesonden, wel ter hand komen en daaruyt den staat der kerke alhier, voor sooveel de gelegentheyt toegelaten heeft, ontwaren. Dierhalven sal desen maar eenlijk dienen om U.Eerw. te berigten dat onsen Eerw. leeraar Petrus Boterkoper op den 21[en] der voornoemde maand per de chialoup Larique na Manado en omleggende noorder eylanden ter visite van kerk en schoolen aldaar is vertrocken,[162] mitsgaders dat na het vertrek van gemelten leeraar, namentlijk op den 21[en] augustus, alhier aan een lang geduurd hebbende siekte is komen te overlijden den Eerw. leeraar Goswinus Hupperts, sulcx de kerk alhier nog maar met één predikant voorsien, en reets als gesegd vertrocken is, en bij de behouden wederkomst van sijn Eerw. de visite naar d'eylanden van Macquian en Batchian sal moeten verrigten, sulcx de

[161] Zie het hiervoorgaande document.
[162] Verslag niet aangetroffen; ds. Boterkooper overleed tijdens zijn bezoekreis (zie het hiernavolgende document).

kerk aan dit hoofdcomptoir dit jaar genoegsaam als sonder leeraar blijft sitten. Dierhalven wij bij 't versoek in onsen bovengenoemde briev om nog een ander leeraar, die in de Maleytsche tale kundig is, gedaan eerbiedig blijven volherden, omdat den Eerw. Heer Boterkoper betuygd heeft soo verre in die tale niet g'advanceerd te sijn om den heyligen dienst daarin te konnen doen, en temeer dewijlen alhier, op bekome licentie van haar HoogEdelens, een nieuwe Maleytse kerk gebouwd werd, die ook wel haast in gereedheyd sal gebragt sijn.

Dit dan kortelijk maar ter bekendmaking van 't voorzeyde opgesteld sijnde, blijven wij voorts gerust dat U.Eerw. voor onse kerk in cas van nog een ander leeraar sult sorge dragen en 't hare daartoe te contribueeren. – – – De kerkenraad in Ternaten, Th$^{s.}$ van Spreeckens ouderling en scriba, Pieter Lijn ouderlingh, Pasqual Taidie, Jacobus Barbette, Pr Abreeuw.

Ternaten Orange den 6^{en} september anno 1712.

146. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 6 september 1713.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 580-582.

Eerwaarde, godsalyge – – –

Met de behouden aankomste van 't schepien Pieter en Paul alhier is ons U.Eerw. aangename brief van de dato den 29 december 1712[163] seer wel ter hand gestelt, waaruit wij met grote blijdschap verstonden dat het de Hoge Regeeringe op Batavia belieft heeft in plaats van den Eerw. Goswinus Hupperts, alhier overleeden, herwaars te senden tot ordinair leraar der Ternataansche kerk D. Dominicus Sell, welke medebroeder in gesondheid alhier aangekomen en van ons verwellekomt is en met liefde en genegentheid ontfangen; heeft op dingsdag den 28 meert 1713 in onse vergaderinge sessie genomen, hopende en wenschende dat God hem ende sijn dienst met sijn genadygen zegen wil overschaduwen, sijn dienst vrugtbaar maken tot inwinninge van veele verduisterde zielen tot salighheid. Het was te wenschen geweest dat D. François Valentijn, door hare HoogEdelens ook hierna toe beroepen zijnde, hetselve hadde aangenomen, niet alleen dewijl dat dese plaats met geen Maleische leraar is voorsien, waardoor de inlandsche kerk in een gansch slegte staat is geraakt, maar ook omdat tot ons leetweesen en grote droefheid den Heere onse God behaagt heeft den Eerw. leraar Petrus Boterkoper (zijnde op de kerk- en schoolvisite na de Celebes en verdere noorder-eilanden) uit dit tranendal in sijn eeuwyge heerlijkheid te halen den 20 september 1712 op Menado,[164] begeerende derhalven dat in desselfs plaatse eerlang een ander leraar mag toegesonden werden, hetwelk wij, also het ten hoogsten noodsakelijk is, seer ernstig versoeken dat dit door U.Eerw. voorsprake bij de Hoge Regeeringe van Batavia mag uitgewerkt werden, opdat niets versuimt mag werden hetgeen tot voortsettinge van 't rijkke onses Heilands strekken kan, en het onmogelijk is dat één predicant hier den geheelen dienst waarneme.

Wat de staat der kercke alhier betreft, daarvan konnen wij U.Eerw. weinig openinge doen, also de visiten op de omleggende eilanden in een tijdlang niet zijn gedaan, D. Boterkoper daarvan maar een begin gemaakt hebbende is komen te sterven. Dit konnen wij evenwel volgens het berigt van veele seggen, dat de staat der kerken op de voornoemde eilanden tot ons leetweesen seer slegt is, en seer weinig na Christus' bruid gelijkken,

[163] Niet aangetroffen. Van ANRI, Archief Kkr Batavia 53, zijn de folio's 165-237, met de minuten van de uitgaande brieven over de periode januari 1712 – januari 1714, door beschadiging onleesbaar.

[164] Dit overlijden eveens bericht in Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, 426.

bestaande uit een onwetent, traag en ijverloos volk, weinig ofte geen werk makende van onsen godsdienst, zijnde van de minste grondstukken onses geloofs nog onwetende, seer vast gehegt aan haar oude moorsche en heidensche bijgelovigheden en duivelsdiensten, waardoor sij de ware godsdienst, die sij uitterlijk hebben beleeden geheel vergeten, gelijk sulks ook van onse tegenwoordyge predicant bevonden is in de kleine visite op de eilanden Batchian en Macquian, waarom wij overvloedyge redenen hebben om de Jehova onse God te bidden dat hij haar wil geeven verligte oogen des verstands, en haar aftrekken van dese ijdele dingen, en haar herten bekeeren tot Hem, den levendygen God die hemel en aarde gemaakt heeft.

Wij blijven U.Eerw. van herten dankbaar voor de communicatie van de staat der kercken in dese Indische gewesten en wat medebroeders als leraars daarover gestelt zijn. De Heere onse God wil deselve overal rijkkelijk zegenen en haar leere voorspoedig maken, om ons daarvan steets het goede te doen horen.

Eindelijk komen tot U.Eerw. met kerckelijkke attestatiën over de boekhouder Thomas van Sprekens, die alhier twe jaren diacon en twe jaren ouderling is geweest en de kerckelijkke saken bij absentie van predicanten heeft waargenomen, nevens des selfs huisvrouw Aletta Hendriks, versoekende dat U.Eerw. haar als sodanyge in U.Eerw. vaderlijkke opsigt aannemen. Mede koomt tot U.Eerw. over sonder kerckelijkke attestatie onse geweesen kranckbesoeker Lambert Brouwer, die door sijn geduurig droncken drincken en ergerlijk leven van sijn bedieninge is geëxcuseert en met afgeschreven gagie overgesonden.

Hiermede eindygende – – – den kerkenraad van Ternaten, en uit aller last en name Dominicus Sell syn. h.a. pr. et epist. scriba, Pieter Lijn ouderlingh

Ternaten Orangie in onse kerkelijkke vergaderinge den 6 september 1713.

147. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 5 september 1714.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 584-585.

Eerwaarde, godsalyge, welgeleerde Heeren en broeders in Christo.

Met het alhier op de rhede gekomen zijnde fluitschip Overnes is tot ons overgekomen in goede gesontheid d'Eerw. Heer Godofridus 't Hoen Hoogendorp tot ordinaris predicant van dese plaats, wien wij toewenschen dat God met sijn Geest hem wil overschaduwen en op hem overvloedyge gaven uitstorten, opdat hij een bequaam instrument mag zijn, waardoor Christus veele zielen sullen worden onderdanig gemaakt. Dese voornoemde broeder heeft den 29^{en} maart in onse vergaderinge overgegeeven U.E.Eerw. aangename brief van den 8sten january deses jaars,[165] waaruit wij tot ons leetweesen verstaan hebben de schaarsheid der predicanten in India, en wel bijsonder van diegeene die in de Maleische tale ervaren zijn, hoedanyge wij ten hoogsten van noden hebben om aan de gansch vervallene inlandsche kercke het woord Gods te verkondygen en die gemeinte wederom op te bouwen. Derhalven dunkt ons noodsakelijk te zijn dat, wanneer jonge predikanten uit het vaderland quamen op Batavia, in die tale van de broederen daarin ervaren zijnde mogten onderweesen worden, also op sommyge buitenplaatsen gelijk hier gansch geen geleegentheid is om die tale na behoren te leeren, konnende tot kennisse van deselve niet anders geraken dan door het horen spreeken.

Onse Eerw. broeder Godofridus 't Hoen Hoogendorp is op sijn seer ernstig versoek op den 15^{en} july tot het doen van de omlantsche kerk- en schoolvisite vertrokken, hoewel

[165] Niet aangetroffen; zie aantekening bij het hiervoorgaande document.

geheel in de Maleische tale onervaren zijnde, egter hopen wij dat deselve nog van een goede vrugt sal zijn, en dat de Heere onse God hem in een goede gesondheid tot ons sal doen wederkeeren.

Wij bedancken U.Eerw. wederom voor de bekentmakinge van den toestand der kercken en van wat predicanten deselve bediend worden, hopende dat U.Eerw. daarin jaarlijks sullen continueren, sullen wij bij gesontheid en leven ook van dese kercke, wanneer de visiten van kerk en schoolen op de omleggende eilanden verrigt zijn, in het aanstaande jaar berigt doen.

Wederom komen tot U.Eerw. met kerckelijkke attestatiën over de assistent Caspar van Vlierden nevens den corporaal Hendrik Winke,[166] versoekende dat U.Eerw. haar in haar gemeinschap en vaderlijkke opsigt gelieven aan te nemen.

Hiermede sluitende – – – den kerkenraad van Ternaten. Dominicus Sell epist. h.t. scriba, P. van Blijenbergh, Pasqual Taidie, J. Barbette, P[r] Abreeuw.

Ternaten in onse kerkelijkke vergaderinge den 5[en] september 1714.

148. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 11 september 1715.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 592-594.

Eerwaarde, godsalyge, hooggeleerde Heeren en geagte medebroederen in Christo.

U.Eerwaardens geëerde letteren gedagtekent den 31sten december 1714 en den 3[den] januarius deses jaar[167] hebben wij wel ontfangen, waaruit wij vernamen het behandygen van de onse het voorleeden jaar U.Eerw. toegesonden. Wij verheugen ons over de goede welstant en gesontheid van onse Eerw. broederen die daar gestelt zijn over het geestelijkke Sion, en dat het de Jehova onse God [...][168] U.Eerw. te geeven wakkerheid, alsook sijn gemeinte gelieft te zegenen, doen groejen en bloejen, en desgelijks tot de [...][169] der kercke toedoen diegeene die salig werden. – – –[170]

Wat het Sion Gods alhier belangt, wij konnen in dien opsigte seggen dat wij overvloedyge redenen hebben om desselfs verbeteringe van God door onse geduuryge gebeeden af te smeken, dewijl het Christendom nog in veel plaatsen aan de heidensche en moorsche bijgelovigheden vast is, waarvan de quade levenswijse sommyger koningen en groten onder haar de oorsaak is. Dog hebben ook redenen van ons te verheugen, dewijl het de Heere onse God behaagt heeft in 't voorleede jaar een redelijk getal tot de uitwendyge gemeinschap onzer kerck uit de verblinde heidenen over te brengen, en dus de middelen die ons volgens sijn alwijs bestuur ter hand gestelt zijn niet vrugteloos te laten wesen, gelijk wij tot ons genoegen vernomen hebben uit het berigt van onse heer predicant Godefridus 't Hoen Hoogendorp nopens sijn Eerw. verrigting in 't bezien van de kercken en schoolen op de Celebes en verdere noorder eylanden,[171] daar sijn Eerw. in 't laaste van 't voorleeden jaar gelaten heeft in 't gemein een getal van 26651 christenen, waaronder 't getal der ledematen is 150, van jonge gedoopte kinderen 2863, en van bejaarde gedoopte

[166] Casparus (van) Vlierden, van Rotterdam, arr. Batavia 17 jan. 1701, 18 jun i 1726 ontslagen uit de dienst van de VOC. Hendrik Wienke, van Den Ham, arr. Batavia 15 jan. 1710, repatrieert 1716.
[167] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 283-285; een schrijven van 3 januari niet aangetroffen; vermoedelijk gaat het om een en dezelfde brief.
[168] Eén woord onleesbaar.
[169] Eén woord onleesbaar.
[170] De kerkenraad betuigt zijn medeleven met de ziekte van de Bataviase predikant A. Thornton, arr. Batavia 1691, predikant aldaar tot 1717, overleden 1720.
[171] Niet aangetroffen.

37, en van schoolkinderen 1049, alsook op de eilanden Batchian en Macquian,[172] daar sijn Eerw. van dit jaar gevonden heeft een getal van 152 christenen, waaronder 7 ledematen, 16 schoolkinderen en 9 jonge gedoopte kinderen en een bejaarde gedoopte. Wij bedancken U.Eerw. voor het bekent maken van de staat der Indische kercken en wat leraars daarover gestelt zijn.

Eindelijk komen tot U.Eerw. met kerkelijkke attestatiën over d'Eerw. Predicant D. Godefridus 't Hoen Hoogendorp en Catharina Groenewegen, versoeken wij derhalven dat U.Eerw. haar in haar christelijkke opsigt en gemeinschap gelieven aan te nemen.

Met welke wij dan tegenwoordig eindygen – – – de kerckenraad tot Ternaten, en uit aller last en name Dominicus Sell syn. h.t. scriba, J. Barbette, ouderling.

Ternaten in 't Casteel Orange, den 11^{en} september 1715.

149. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 14 september 1716.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 588-591.

Eerwaarde, godsalige, seer geleerde, voorsienige Heeren en veelgeagte medebroederen.

Uw Eerwaardens geëerde letteren gedagtekent den 20 januari deses jaars[173] sijn ons ter behoorlijker tijt wel geworden en den 25 maart in onse kerkelijke vergadering gelesen. En gelijk wij met lief daaruyt hebben gesien de goede dispositie van U.Eerw. en derselver gemeynte, soo bidden en wenschen wij van herten dat de Almogende U.Eerw. lange en voorspoedig daarin gelieve te laten continueren en U.Eerw. persoonen en dienst meer en meer met sijnen overvloedigen segen en goedheyt te bekroonen, tot grootmaking sijns heyligen naams, opbouwing sijnes diergekogte gemeynte en tot saligheyt der uytverkorene geroepenen en geheyligden.

Wij hebben ook met een bijsondere blijdschap uyt deselve verstaan hoe dat haar Hoog-Edelens gunstig welbehagen was geweest ons toe te senden nog twee nieuwe leeraren, namentlijk den Eerw. Joan Coenraad Alberts, sijnde alhier in gesondheyt gearriveerd den 2^{den} Maart, en den Eerw. Heer Joachimus Petrus Kluisenaar, wiens aenkomst in een gewenschte staat was den 18 maart. Wij hebben haar Eerw. in onse vergadering verwelkomt en met liefde en toegenegentheyt des herten ontfangen, alsook den rijken segen des Heeren over haar personen en dienst in den wijngaard des Heeren in dit goevernement toegewenscht, in dier voegen dat 't erfdeel Christi de vrugten daarvan hoe langs hoe meer mag smaken tot afbreuk van 't rijk der duisternisse en uytbreyding van 't rijk des ligts.

Den Eerw. Heer Dominicus Sell, de kerk- en schoolvisiten op de Celebes en de eylanden Sangir, Chiouw en Tagulanda onder Gods segen gelukkig en naar wensch verrigt hebbende, is den 16 augustus wedergekeerd en in goede gesondheyt, Godt sij gedankt, alhier aengelandt. Hoedanig nu den toestand van kerken en schoolen op die plaatsen en eylanden is sal U.Eerw. blijken uyt 't rapport 'twelk sijn Eerw. aen de Agtb. Politie heeft overgeleverd en naar Batavia versonden werd.[174] 't Getal der christenen die sijn Eerw. daar gelaten heeft is in 't geheel 23339, waaronder 159 ledematen, 949 schoolkinderen en 1008 gedoopte.

't Getal der christenen in dese gewesten is groot. 't Was te wenschen dat se niet alleen de naam van christenen, maar ook de daad mogten hebben. Egter uyt haar kennisse en

[172] Niet aangetroffen.
[173] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 311-313.
[174] Niet aangetroffen.

gedrag soude men, God beter 't, 't contrarie moeten besluiten. De fondamenten of kleyne vraagjes leeren sij van buiten sonder die te verstaan of te begrijpen, want de Maleytse taal volgens 't berigt van den Eerw. Heer D. Sell en meer andere op vele plaatsen bijna ten eenemaal buiten gebruik is, soodat selfs de schoolkinderen geen meer Maleyts kunnen als se van buiten leeren. Op wat wijse nu dese volkeren tot kennisse der waarheyt sullen komen en hoe dat haare volheyt eens sal ingaan[175] is Godt, die alles bestierd na sijn welbehagen bekent, gelijk 't den apostel dan ook niet sonder reden aenmerkt als eene verborgentheyt.[176]

Wat aengaat 't aenleeren van de Maleytse taal om daarin den openbaren godsdienst te doen, daartoe, indien wij naar waarheyt seggen sullen, is weinig appparentie, want hier ter plaatse nog gelegentheyt nog bequame middelen sijn, behalven dat hier slegt Maleyts gesproken word, als sijnde vermengt met veel Portugees en Duitsch.[177] Die hem dan daartoe wilde appliceren soude altijt een sukkelaar moeten blijven. Egter sullen wij ons beste doen om onder den segen des Heeren Gods gemeynte te stigten.

Belangende de kerkelijke dimissie van de Eerw. Godefriedus 't Hoen Hoogendorp, daarvan oordeelt de vergadering dat de kerkelijke attestatie, door sijn Eerw. medegenomen, genoeg is, want den kerkenraad in desen niet heeft nog hebben kan tegen 't oogmerk van de Hooge Regering,[178] gelijk se sijn Eerw. dan ook geern dimitteert en ontslaat, bedankende voor de goede diensten aen dese kerke gedaan, en versoekt dat de Eerw. broederen op Batavia sijn Eerw. in haar christelijke gemeenschap en opsigt gelieven aen te nemen.

Hiermede – – – den kerkenraad op Ternaten, en uyt aller last en naam Dominicus Sell syn. h.t. pr., Joan Coenraad Alberts syn. h.t. scriba, J^{s} Barbette ouderling.

Ternate in 't Casteel Orange den 14 september anno 1716.

150. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 10 september 1717.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 596-599.

Eerwaarde, godsalyge – – –

U.Eerw. aangename letteren van den 4^{den} january anno 1717[179] hebben wij met het behouden arrivement van het jagt Ternisse wel ontfangen, waaruit wij verstonden dat onse brief in 't voorleeden jaar aan U.Eerw. geschreven[180] wel was overhandigt, en ook meteen dat U.Eerw. altesaam door de genade van God in een goede welstant waren, en wenschen wij van herten dat U.Eerw. daarin nog lang mogen continueeren, opdat de kerke Gods onder U.Eerw. sorge en opsigt nog meer en meer mag gestigt en gebouwt worden.

Wij bedancken wederom U.Eerw. gelijk voorheen voor de mededeelinge van den staat der Indische kerken met haar leraars en opsienders, en versoeken hertelijk dat U.Eerw. daarin jaarlijks mogen continueeren. De staat van de kerke Gods aan dese onse stantplaats is nog als voren, sonder merckelijkke veranderinge, konnende tot ons leetweesen niet veel van desselfs aanwas roemen, maar veeleer klagen over de traagheid en ijverloosheid so van de Hollandsche als Maleische gemeente, niettegenstaande Gods

[175] Romeinen 11:26.
[176] Romeinen 11:25 en andere plaatsen.
[177] Nederlands.
[178] Ds. 't Hoen Hoogendorp was door de overheid verplaatst naar Malakka.
[179] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 346-348.
[180] Hiervoor, doc. 149.

woord onophoudelijk aan haar word verkondigt. Daarom wij bidden dat het de Jehova onse God behagen mag het geplante en gezaeyde in 't geestelijkke hoe langer hoe meer met den dauw sijner genade te bevogtygen, opdat het eens mag opwassen tot een vollen oogst en behoudenisse veeler zielen.

Van 't visiteeren der kerken en schoolen op de eylanden Batchian en Macquian is de predicant Dominicus Sell in 't laatste van de maand april alhier tot ons in goede gesontheid wedergekomen,[181] hebbende op de eerste plaatse gelaten een getal van 127 christenen in 't gemein, waaronder waren 13 schoolkinderen en 3 ledematen, en op de laastgenoemde maar 12 christenen, waaronder 5 schoolkinderen en 2 ledematen, en zijn op dese beide eylanden van den predicant voornoemt in 't geheel gedoopt 15 kleyne kinderen en een bejaarde.

Dit weinyge dan U.Eerw. medegedeelt hebbende, willen wij U.Eerw. Gode en sijn genade beveelen. – – – De kerkenraad van Ternaten, en uit aller last en name Dominicus Sell syn. h.t. pr. et ep. scr., J. Barbette ouderling.

Ternaten in 't Casteel Orange, den 10 september 1717.

151. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 14 september 1718.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 601-602.

Eerwaarde, godtsalige – – –

U.Eerw. geëerde letteren gedagtekent den 27^{en} december 1717 des voorledenen jaars[182] hebben wij met het behouden arrivement van het schip de Ellemeet wel ontfangen en den 4^{en} april 1718 in onse kerkelijcke vergaderinge geleesen, en gelijck wij met lief daaruyt hebben verstaen de goede dispositie van U.Eerw. en derselver gemeynte, soo bidden en wenschen van herten dat de Almogende U.Eerw. lange en voorspoedig daarin gelieve te laaten continueren, en U.Eerw. persoonen en diensten meer en meer met sijnen overvloedigen zegen en goedtheyt te bekroonen, tot grootmakinge sijns heyligen naams, opbouwinge sijner diergekogte gemeinte en tot saligheyt der uitverkoorne, geroepene en geheyligden. Wij bedancken wederom U.Eerw. gelijck voorheen voor de mededeelinge van den staat der Indische kercken met haar leraars en opsienders, en versoecken hertelijck dat U.Eerw. jaarlijcks daarin moogt continueeren. De staat van de kercke Godts aen dese onse standtplaats is nog als vooren, sonder merckelijcke veranderinge, konnende tot ons leetweesen niet veel van desselfs aanwas roemen, maer veeleer klagen, tot ons leetweesen, over de traagheyt en ijverloosheyt soo van de Hollandtsche als Inlandtsche gemeente, niettegenstaande Godts woordt onophoudelijck aen haer wert verkondight. Daerom wij bidden dat het de Jehova onse Godt behaagen mag het geplante en gesayde in het geestelijcke hoe langer hoe meer met den dauw sijner genade te bevogtigen, opdat het eens mag opwassen tot een vollen oogst en behoudenisse veeler zielen.

Den Eerw. Heer Joan Coenraad Alberts, den 26 may 1718 onder zeyl gegaen sijnde na de kerck- en schoolvisite op de Celebes en verdere eylanden, is tot nog toe niet weder gearriveert, sullen met de eerste occasie U.Eerw. daar kennisse van geeven.

Van het visiteeren der kercken en schoolen op de eilanden Macquian en Batchian is de Eerw. Heer predicant Joachim Petrus Cluysenaar den 12^{en} van de maandt juny alhier tot ons in gesontheyt wedergekoomen,[183] hebbende op de eerste plaatse gelaaten een getal

[181] Visitatierapport niet aangetroffen.
[182] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 382.
[183] Visitatierapport niet aangetroffen.

van 25 christenen en 5 schoolkinderen en twe ledemaaten, en op de laaste genoemde 123 christenen en 20 schoolkinderen, sijnde twe weegens sieckte absent, en deelde het avontmaal aen 4 mans- en een vrouwspersoon uyt, en gedoopt 4 kleyne kinderen.

Dit weynige dan U.Eerw. medegedeelt hebbende, willen wij U.Eerw. Gode en sijne genade beveelen. – – – De kerkenraad van Ternaten, Joachim Petrus Cluysenaar syn. h.t. praeses et ep. scriba, Dominicus Sell syn. h.t. scriba, B. van Woudenbergh ouderling.

Ternaten in onse kerckelijcke vergaderinge gehouden den 14^{en} september 1718.

152. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 29 augustus 1719.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 603-605.

Eerwaarde, godsalige seer geleerde Heeren en gansch beminde medebroeders in onsen Heyland Christo Jesu.

Met de komste van 't schip de Ellemeet hebben wij ons in desen jare wederom vereerd gevonden met U.Eerw. brief van den 12^{en} januari,[184] niettegenstaande U.Eerw. 't genoegen niet hebben gehad ons schrijven in den voorleden jare te mogen ontfangen, 'twelk bijgekomen is door de tegenspoeden waardoor de Bombardeer-hoeker[185] is verhindert geworden de reyse naar Batavia te krijgen, met welken bodem wij ons de eer hadden gegeven aen U.Eerw. te schrijven, gelijk dese ingeslotene sal vertoonen.

Het was den 26^{en} may 1718 wanneer de Eerw. J.C. Alberts van hier vertrok om de kerk- en schoolvisite te doen op de Celebes en noordere eylanden Tallauwt, Sangir, Chiauw en Tagulanda, en die verrigt hebbende quam hij ultimo september in goede gesondheyt alhier wederom. Het getal der christenen dat sijn Eerw. op die eylanden heeft gelaten is na gissing en opgaaf van de schoolmeesters omtrent 27177, waaronder 137 ledematen, 1131 schoolkinderen en 1745 door sijn Eerw. gedoopte kinderen, gelijk U.Eerw. 't een en 't ander wijdluftig sal komen te blijken uyt 't rapport dienaengaande door sijn Eerw. overgegeven aen de Eerw. kerkenraad en vervolgens aen de E. Agtb. magistraat ter deser plaatse.[186]

Den 31 may 1719 ging de Eerw. Heer Dominicus Sell van hier na de eylanden Macquian en Batchian, en arriveerde alhier in een gewenschte staat den 15 juny. Sijn Eerw. berigtede dat 't getal der christenen op Macquian was 20, waaronder 2 ledematen, 6 gedoopte kinderen, maar geen schoolkinderen. Op Batchian waren 125 christenen, 4 ledematen en 16 schoolkinderen, alsmede 6 kinderen die sijn Eerw. door den H. doop de christelijke gemeinte heeft ingelijft.[187]

Van den staat des Christendoms in dese gewesten konnen wij niet veel melden, ten ware wij 't tevooren dikmaals berigtede wilden herhalen.

Met 't laatste vaartuyg staat tot U.Eerw. over te komen den ondercoopman Abraham Douglas,[188] die aen ons met sijn komste een kerkelijke attestatie heeft overgegeven en nu meer als eens laten versoeken om met die ofwel een andere in desselfs plaats te mogen vertrekken, die wij egter, aenmerkende sijn ergerlijk en onkuysch leven alsook de muyte-

[184] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 437-438.
[185] De galjoot de Bombardier; zie betreffende de hier genoemde moeilijke reis *GM* 5, 325 of 396.
[186] Visitatierapport niet aangetroffen.
[187] Visitatierapport niet aangetroffen.
[188] Abraham Douglas, van Amsterdam, arr. Batavia 1686 als onderkoopman en repatrieerde enkele malen. Hij werd opgezonden naar Batavia en werd in 1720 buiten gage naar Nederland teruggezonden, als zijnde 'voor India een last, voor sigselven en anderen vol gevaar, mitsgaders voor de rest onwaardig' (*GM* 7, 511).

rije die hij heeft begeren aen te rigten, consciëntie-wegen hebben geweygert, en souden hem de tafel des Heeren hebben ontsegt, was hij niet alvorens in apprehensie genomen. Daerenboven believen U.Eerw. ook gade te slaan 't gedrag van den met de Ellemeet vertrokkenen krankbesoeker Jacobus van Dam, opdat hij niet, soo 't van hem lopende gerugt waar is, in plaats van een ligt mag strekken tot een dwaalligt.

Voor 't overige bedanken wij U.Eerw. seer beleefdelijk voor 't gecommuniceerde aengaande den staat van Christi kerke in dit Oost-Indiën en de veranderingen die 'er omtrent derselver opsienders sijn voorgevallen, daarvan wij andersins alhier als op 't einde van de werelt voor 't grootste gedeelte souden onkundig blijven, waarom wij gansch vriendelijk versoeken dat U.Eerw. daarin voortaen believen te volherden.

Hiermede afbrekende, – – – Dominicus Sell syn. h.t. praeses, J.C. Alberts h.a. scr. epist., B. van Woudenbergh ouderling.

Ternaten den 29 augustus anno 1719.

153. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIEVAN KERKEN EN SCHOLEN OP BATJAN EN MAKIAN DOOR DS. JOAN COENRAED ALBERTS. Ternate, 7 augustus 1720.
NA, VOC 8088, fol. 413-415. Afschrift.[189]

Berigt van den staat der kerken en schoolen op de eylanden Batchian en Macquian, soo als die bevonden sijn door den predikant Joan Coenraad Albertz en door hem is overhandigt aan den WelEdelen Heer Cornelis Hasselaar, raad extra-ordinaris van Nederlants India en commissaris dezer Moluccos.[190]

Nadat ik woensdag den 26e juny met de pantchalling de Nova Guinea van Ternaten was vertrocken, quam ik den 29e 's avonds op *Batchian*. Sondag den 30e deed ik een predicatie en doopte na deselve 3 kinderen, wanneer ik ook 't H. avondmaal uytdeelde aan 3 Inlandze ledematen. Maandag den 1e july visiteerde ik de school, die in een goede staat was, vindende aldaar 17 schoolkinderen, waaronder 5 nieuwelingen, die alleen van buyten wisten de 12 articulen der christelijke geloofs, de thien geboden en 't gebed des Heeren, 12 beantwoorden de vraage uyt Aldegonde, uyt Caron med de bewijzen, 8 de Heydelbergze Catechismus. De meeste konnen leezen en 3 schrijven, 2 meisies versogte uyt de school gelargeert te werden, en vermits sij niet alleen groot van gewas, maar ook in de fondamenten van de christelijke religie wel ervaren waaren, soo heb ik haar ontslagen.

Maandag en dingsdag liet ik voor 't avondgebed de bejaarde christenen examineeren, die bijzonder wel g'oefend waaren in de kennisse van den waren godsdienst. Het getal der inlandze christenen op Batchian is in 't geheel 123.

Den 2e quam bij mij Laurens Reaal, ootmoedig versoekende om van de diaconiepenningen te mogen gealimenteert werden, en overmits hij al over de 2 jaaren is onderhevig geweest eene plaage die ongeneeselijk schijnt, en daardoor buyten staat om zigselven te konnen helpen, veelmin dat hij voor sijn vrouw en 3 kleyne kinderen de kost zoude konnen soeken, zoo heb ik niet mogen nalaten hem tot dien eynde voor te draagen, temeer dewijl den sergeant en schoolmeester hem een goede getuygenisse gaven van sijn leven en wandel.

---

[189] Een tweede afschrift in NA, VOC 1960, fol. 371-373.

[190] Cornelis Hasselaar, uitgekomen 1696 als assistent, 1606 sjahbandar te Malakka, 1709 idem te Batavia, 1717 Raad extra-ordinair en 1721 ordinair van Indië, oktober 1719 als commissaris naar de Molukken gezonden, daarna weer te Batavia, 1729 directeur-generaal, 1732 gerepatrieerd, 1737 overleden te Amsterdam.

Ons alhier van water en brandhout voorsien hebbend gingen wij den 3e july onder zeyl, en arriveerden sondag den 7e na de middag op *Macquian*. Den 8e predickte ik in fortres Zeeburg en doopte na de predicatie een kleyn kind en bediende 't avondmaal des Heeren. 's Avonds voor 't gebed liet ik de bejaarde ondervragen, die tamelijke kennisse hadden van de christelijke religie. Het getal der inlandze christenen op Macquian is 18 off 19, waaronder twe ledematen en twe schoolkinderen.

De sergeant en meester versogten mij seer instantig te willen besorgen dat den Inlander Joannes de Haas nog iets mogte werden toegelegt boven de 3 rds die hij van de diaconiepenningen geniet, verklarende dat hij meer als helfte benodigt was alleen aan lijwaten tot suyvering en verschooning van zijn lichaamswonden.

Dingsdag den 9e july vertrekken wij van Macqian en quamen den 10e omtrent de middag, God sij loff, in een gewenste staat op de rheden van Ternaten.

Aldus gelezen in kerkenrade en overgegeven door mij (was geteykent) Joan Coenraad Albersz.

(In margine) Ternaten den 7e augusto anno 1720.

154. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 18 september 1720.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 609-611.

Eerwaarde, godsalyge – – –

Wij hebben met de behouden aankomste van 't schip genaamd het Stadhuis van Delft alhier U.Eerwaardens aangename letteren van den 15den january 1720[191] wel ontfangen, en daaruit met blijdschap verstaan dat onse brieven gedagteekent den 14den september 1718 en den 29sten augustus 1719[192] wel zijn besteld geworden.

Wij bedancken U.Eerw. seer vrindelijk voor de communicatie van den staat der Indische kerken, en van wat leraars deselve bediend worden, welke alle wij toewenschen een rijkke mate van Gods Geest, opdat sij het werk der bedieninge haar toebetrouwt met des te meer vrugt mogen waarnemen, veel verduisterde zielen door Christus' Evangelium verligten en tot de saligheid brengen.

De staat van Gods kerk, so hier als op d'omleggende eilanden, is nog als voren, sonder merkelijkke veranderinge, konnende tot ons leetweesen niet veel van desselfs aanwas roemen, dog wij bidden Jehova dat het sijn welbehagen mag zijn om het geplante en het gesaayde in 't geestelijkke meer en meer met den dauw sijner genade te bevogtygen, opdat het mag opwassen tot een vollen oogst.

Tot het visiteeren van d'omleggende kerken en scholen op Celebes kust en verdere noorder-eilanden is D. Cluysenaar den 10den may deses jaars vertrokken, en wij hopen dat deselve na 't verloop van weynig dagen behouden en in goede gesontheid tot ons mag wederkeren en wat goeds van dat Christendom berigten, opdat wij daarvan aan U.Eerw. een blijde bekentmakinge mogen doen.[193]

Mede is D. Albers den 26sten juny van hier na d'eilanden Batchian en Macquian gezeyld om ook de kerken en scholen aldaar te besoeken, en is op den 10den july door Gods genade in goede gesontheid hier ter plaatse wedergekeert, rapporteerende dat hij de

[191] Niet aangetroffen. ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 480-506 is onleesbaar. Hierin bevinden zich de minuten van de uitgaande brieven kkr Batavia tussen januari 1719 en januari 1721.
[192] Zie hiervoor, doc. 151 en 152.
[193] Zie het hiervoorgaande document.

kerken en scholen van voornoemde eilanden in d'eygenste staat als in 't voorgaande jaar hadde bevonden.[194]

Het is ons leet dat wij die van U.Eerw. versogte doopbrief voor Pieter Roskam niet konnen senden, want wij hier geen ouder doopboek hebben als van' t jaar 1691.

Hiermede sullen wij dese besluyten. – – – Den kerkenraad van Ternaten, en uit aller naam, Dominicus Sell syn. h.t. praeses et epistolarum schriba, J.C. Alberts syn. p.t. scriba, B. van Woudenbergh, ouderling.

Ternaten den 18 september anno 1720.

155. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN NOORD-SULAWESI EN OP DE SANGIHE--EILANDEN DOOR DS. JOACHIM PETRUS CLUYSENAAR. Ternate, z.d. [oktober 1720].
NA, VOC 1979 A, fol. 152-165.

Rapport wegens den staet der kerken en schoolen op de Celebes en noorder eylanden, Sangir, Chiauw en Tagulanda, sodanig als deselve bevonden zijn door den predicant Joachim Petrus Cluysenaer in zijn visite anno 1720.

Nadat op den 10^{en} may jongstleden mijn afscheyd genomen hadde en ik med de patchallang de Mattaramse Erfprins van Ternaten vertrok om de reyse te bevorderen, soo ben ik den 20^{en} daeraen tot Gorontalo aengekomen, alwaer den oppasser Pieter Ranke na boven sond om den goegoegoe, rijxgroten en meester van Attingola onse komst (mitsgaders dat een brief van den Edele Heer commissaris Cornelis Hasselaer ter bestelling hadde) bekend te maken, welke oppasser niet voor 's anderen daegs avonts reverteerde, mij rapporteerende dat den goegoegoe en rijxgroten belooft hadden morgenmiddag mij en 's Compagnies brief te sullen komen afhalen, gelijk sulx dan ook geschiede, wanneer dan weer opschepte en 's nagts om 11 uuren op de negorij Gorontalo quam, alwaer dien nagt en de 2 volgende dagen verbleef, wanneer den 25^{en} dito na

Attingola

ging. Besigtigde aldaer de school en bevond daerin maer 15 kinderen, die seer weynig wisten te antwoorden. Vraagde de meester[195] na de reden hoe dat de schoolkinderen soo onkundig waren, en gaf mij ten antwoorde dat de ouders deselve thuyshielden en niet bij hem ter school sonden. Den 26^{en} dito doopte ik 's avonts na 't gebed 32 kinderen, den 27^{en} dito liet een predicatie voorlesen door eenen Bastiaen Loho en nadat die g'eyndigt was de christenen door hem ondervragen, dog het grootste gedeelte wierd in hunne antwoorden seer slegt bevonden; doopte ook nog 15 kinderen. Des avonts liet ik eenige rijxsgroten bij mij roepen, haer afvragende wat de reede was dat de schoolkinderen en bejaerde persoonen soo onkundig waren, dewelken mij antwoorden 'wat sullen wij seggen mijnheer, als de meester alle daag in 't bosch en in zijn thuyn is, hoe sullen de menschen dan leeren', seggende ronduyt dat de meester al te oud was en niet na kerke nog school meer omsag, gelijk ik sulx ook bevonden hebbe, want doen ik den soldaet Pieter Ranke na boven sond, en hij op de negorij Attingola komende, vond geen meester, maer moest ten huyse van den goegoegoe wagten tot 's nagts ten 12 uuren, wanneer denselven van 't bosch eerst uyt zijn thuyn quam, vreemt ophorende dat er een predicant gekomen was. Ik geloof hij weynig gedagten van de komst eens predicants maakte, want

[194] Zie hiervoor, doc. 153.
[195] Johannes Pays.

alhier in geen 6 à 7 jaeren een predicant geweest is. Ik dan siende dat dese meester niet gelijk een meester off christen betaemt maer als een heyden leefde ende meest alle dagen in de thuyn was, maer niet in de school om de kinderen te leeren, dusdanig de menschen met quade exempelen voorgaende, soo hebbe dan, op approbatie van U.E. Agtb., den voorengenoemde Bastiaen Loho (die van den Eerw. kerkenraed tot Ternaten is g'examineert en bequaem geoordeelt) alhier gelaten, omdat den godsdienst niet veragteren, maer temeer aengroeyen soude, en drage U.E. Agtb. voor den persoon van Harmanus Pietersz, leermeester te Manado, omme in de plaetse van den oud en onbequamen schoolmeester Joannes Pays te succederen en den school- en kerkedienst aldaer waer te nemen, mitsgaders dat, wanneer gedagte Harmanus Pietersz aldaer sal gekomen wesen, den meergemelte Bastiaen Loho in desselfs plaets op Manado als leermeester mag aengestelt werden. En vermits alhier op Attingola een marinjo benodigt was, soo hebben almede onder welduyden van U.E. Agtb. eenen Marcus Bote als kerkmarinjo aengestelt.

Den 28ste dito nademiddags vertrok ik van Attingola nae Gorontalo, alwaer dien nagt onse ruste namen, en ben den 29en dito 's morgens (nadat beyde de koningen haer afscheyt van mij genomen hadden) aen de mond van de rivier op de patchallang d'Erfprins gelukkig gearriveerd. Den 30en dito quam de goegoegoe en eenige rijxgroten van Attingola aen boord, mij overhandigende een brief benevens een slaafje ter geschenk aen den Edele Heer commissaris Cornelis Hasselaer, versoekende ik hetselve op Manado aen 't opperhooft soude overgeven omme met het eerste van daer vertrekkende vaertuyg na Ternaeten overgesonden te werden, gelijk dat door mij is nagekomen.

Den 31en dito 's morgens, nadat ons water en branthout in hadden, gingen onder zeyl, en quamen na veel sukkelens den 20en juny op Manado, daer ik door den onderkoopman Adriaen van Leene[196] beleeft ontvangen wierd.

Manado

Den 21en dito liet ik de ledematen bij mij roepen, vroeg haar of se genegen waren des Heeren H. avondmael te ontvangen, en na haer genegentheyt daertoe betuygt te hebben modigde ik deselve tegens den 23en dito. Des namiddags besigtigde de school ende vond aldaer 28 kinderen, waeronder 9 waren die leerden en beantwoorden de catechismus, Ichtitsaer, Weg na den hemel, Aldegonde, het boek Genesis, en konden mooy schrijven, 10 de Ichtitsaer, Weg na den hemel, Aldegonde, en het A.B.C schrijven ende 9 waeronder 3 meysjes de gebeden en het A.B.C. 's Avonts na 't gebed doopte ik 20 kinderen. Sondag den 23en dito 's morgens predikte in 't Nederduyts en deelde het H. en hoogwaerdig avondmael uyt aen 12 ledematen. Na de middags, na het lesen van een Maleydse predicatie, doopte wederom 20 kinderen, gelijk mede op den 24en dito na het avondgebed nog 10 doopte. Den 25en dito 's avonts in 't gebed komende, liet de bejaerde persoonen die versogt hadden om gedoopt te werden ondervragen, dewelke meest alle seer slegt antwoorden, waerom ik haer ernstig vermaende dat se de gebeden en categisatiën vlijtiger moesten bijwonen en dat ik alsdan bij mijn wederkomste haer soude dopen. Hebbe ook nog 6 bejaerde en 4 kinderen gedoopt, soodat de gedoopte op Manado 60 zijn en het getal der christenen 616. Den 26en dito des avonts opende de armbussen in presentie van 't opperhooft Adriaen van Leene, den zergeant Jurgen Pijpker[197] en stuurman Claes Jan Brand, bevonde in deselven 50 1/8 rds, 'twelke ik aen hem van Leene onder behoorlijke quitantie telde, om aen den armen aldaer uyt te delen. Na alvorens gedaen versoek van de

[196] Adriaan van Leene, in 1708 onderkoopman en winkelier op Banda, 1714 op Ternate, daarna opperhoofd te Manado, eind 1725 met afgeschreven gage naar Batavia opgeroepen, maar in 1726 opnieuw te Manado.

[197] Jurgen Peiper (zo VOC Opvarenden), van Tiel, arr. Batavia 21 oktober 1712 als soldaat, overleden 23 juni 1722.

meester en de negorijs volkeren, soo hebbe op approbatie van U.E. Agtb. aengestelt Christiaen Taide van Ternaten als kerkmarinjoe. En den schoolmeester Jan Pattilima, winnende 6 rds per maend, versoekt seer nederig om een rd in gagie verhoogd te werden.

Den 27, 28, 29 en 30^{en} moesten wagten na het afbrengen van een nieuwe giek. Wanneer die eyndelijk den 1^{en} july bequamen en nadat deselve gemaekt en in gereetheyt gebragt was, soo zijn den 4^{en} july 's morgens weder van de Manadose rhede geseylt, en den 6^{en} dito op Amoerang gekomen.

Amoerang

Visiteerde de school en vond daerin 39 kinderen, 15 leerden de vraagjes van Aldegonde en 24 het A.B.C., en dewijl deselve slegt antwoorden, soo vroeg ik de meester na de reden, dewelke mij antwoorden dat se door haer heydense ouders mede na 't bos wierden genomen en niet in de school gestuurt. Sprak de bobatos daerover, die mij beloofden dat se haer best souden doen om de ouders aen te setten van in 't toekomende haere kinderen vlijtiger in de school en 't gebed te senden. Den 7^{en} dito liet een predicatie voorleesen en doopte 6 bejaerde en 11 kinderen, latende alhier een getal van 92 christenen.

Boelang

Na de middag ten 2 uuren gingen onder zeyl en quam den 9^{en} dito op Boelang. Wierd van den koning en rijxgroten beleeft ontvangen, besigtigde de school en bevond 24 kinderen daerin, waarvan 3 schrijven, leesen en eenige vragen konden beantwoorden, 4 de kleene vraegjes uyt Aldegonde en de Ichtitsaer, 3 Aldegonde en 16 eenige gebeden en het A.B.C. leerden. Den 10^{en} dito deelde het H. hoogwaerdig avondmaele uyt aen een man en 2 vrouwspersoonen en doopte 22 kinderen. Het getal der christenen is alhier volgens de rol van de meester 184. 's Namiddags gingen weder onder zeyl na

Caudipan

Alwaer wij den 12^{en} dito arriverende, wierd door den koning en zijn bobatos vrindelijk verwellekomt. Traden opstonts na de wooning van den schoolmeester. Na de middags besogt de school, waerin 69 kinderen waren. 14 Van deselve konden redelijk wel lesen, schrijven en alles beantwoorden, 20 wisten de vragen van Aldegonde op te seggen en 35 leerden A.B.C. Den 13^{en} dito nodigde de ledematen, ging 's avonts in 't gebed en ondervraegde de bejaerde, die tamelijk konde antwoorden, doopte ook 35 kinderen. Den 14^{en} dito 's morgens, na het voorlesen van een Maleydse predicatie, deelde het H. avondmael uyt aen 3 mans- en een vrouwspersoon, waeronder de meester van Boelang Itam was, die ik hier had ontboden omdat daer geen andere ledematen waren. 's Avonts na het gebed doopte wederom 34 kinderen.

Den 15^{en} dito[198] na 't eyndigen des avontsgebeds doopte nogmaels 30 kinderen. Vermits de meester deser plaets, Mattheus Maccasihy, sijn verbonden tijd g'expireert is, versoekt seer ned'rig aen U.E. Agtb. om verhoging van gagie, gelijk mede den koning van Caudipan is versoekende om een meester coeliling in zijn negorij te mogen hebben.

Boulang Itam

Den 16^{en} dito 's morgens vroeg vertrok ik, vergeselschapt van den koning, na Boelang Itam. 's Namiddags visiteerde het school, daerin ik 39 kinderen vond, waervan een gedeelte op alles redelijk wel wisten te antwoorden en 7 begonden te leeren leesen, 17 die het A.B.C. leerden. Onder het getal van dese kinderen waren geen meysjes, en die van Caudipan maer 5, soodat de meesters versogten off ik de koning daerover wilde

[198] Het afschrift heeft als datum 25.

spreken, 'twelke ik deede, die mij antwoorden dat hij zijne bobatos soude laten bijeenkomen en haer 'tselve voorstellen. De meesters verhaelde mij dat alhier eenige waren die med malkanderen hielden en als man en vrouw med den anderen leefden, mitsgaders dat wat moeyten sij ook aenwenden, deselve niet te bewegen waren om te trouwen. En off ik de koning daer al 2 à 3 verscheyde malen over aensprak om deselve bij mij te laten komen, konde egter weynig helpen; hij wist het altijt med eenige sluwe uytvlugjes goed te maken. Soo was 't ook med de volkeren van de negorijen Attingola, Amoerang en Boelang, levende buyten den egt uytgesondert de meesters.

Den 17^{en} 's avonts ging in 't gebed en vond daer doe, en ook alle avonden soolange ik op dese beyde negorijen tegenwoordig was, een goed getal van bejaerde. Na het gebed doopte 76 kinderen, soodat de gedoopte op Caudipan zijn 99 en het getal der christenen 1215 ende op Boelang Itam de gedoopte 76 en 't getal der christenen 1126. Den schoolmeester alhier, Johannes Pangadehan, versoekt seer eerbiedig om een springtogje te mogen doen na Ternaten om zijn vrunden aldaer te besoeken.

Den 18^{en} dito haelde water en branthout, den 19^{en} dito 's morgens om 7 uuren (nadat van de koning, princen en verdere bobatos afscheyt genomen hadde) zeylde van hier na

Taroena

Daer wij den 24^{en} dito aenquamen en seer beleeft verwellekomt wierden van den prince, die het gesag in zijn vaders plaets waernam, besogt de school en vond daerin 52 kinderen, die op alles tamelijk wel wisten te antwoorden, nodigde de ledematen die genegen waren het H. avondmael te ontvangen tegens morgen. 's Avonts na het gebed doopte 19 kinderen.

Den 25^{en} dito deelde het avondmael uyt aen 13 ledematen, als 9 mans- en 4 vrouwspersoonen, hebbende de resterende 17 stux (waervan ook eenige met de koning na Ternaten waren vertrokken) door siekte niet kunnen komen, bevestigde almede door den band des houwelijx 8 paren. 's Avonts na 't gebed doopte nog 16 kinderen. Het getal der christenen is alhier 3075 en dat van de schoolkinderen 93, waervan 41 siek waren.

Den 26^{en} dito vertrok ik met een corcorre van Taroena na

Calonga

Ging in de school en bevond de kinderen seer slegt geoeffent, dewijl de meester al 3 maenden siek gelegen had. Drie van deselve konden een weynig schrijven, leesen ende vraegjes uyt Aldegonde opseggen, 10 begonden eerst te spelden en 5 leerden het A.B.C. 's Avonts na 't gebed doopte 31 kinderen. Den 27^{en} dito liet door den leermeester van Taroena een predicatie uyt Carons voorbeelden voorlesen en deelde na 'tselve het H. avondmael uyt aen 12 ledematen, waeronder 3 vrouwspersoonen, bevestigde door den band des houwelijks 5 paeren. Het getal der christenen is alhier 546 en dat van d'schoolkinderen 18. Den meester alhier, Mattheus Takylo, versoekt seer ned'rig, vermits zijn verbonden tijd g'expireerd is, om in gagie verhoogt te werden. Tegens den avond vertrok ik van Calonga na

Mathane

Besogt de school, en bevond dat de kinderen redelijk wel onderwesen waren, niettegenstaande de meester ook siek was. 's Avonts liet door den leermeester bovengenoemd het gebed doen, na hetselve de bejaerde ondervragen, en bevond deselve almede tamelijk geoeffend. Den 28^{en} dito deelde het H. avondmael uyt aen 9 mans- en 6 vrouwspersonen, mitsgaders getrout 8 paren en gedoopt 10 kinderen, latende alhier 517 christenen.

Den 29^{en} dito vertrok ik med een corcorre van Mathane na

Taboekan
Alwaer door den zergeant Thomas de Bruyn[199] beleeft ontvangen wierd. Na het seggen van de rijxgroten waren de meeste menschen hier med siekte beladen. Visenteerde het school en bevond daerin te zijn maer 20 kinderen, waeronder 8 die van alles, soo leesen en schrijven, gebeden als vragen, te beantwoorden wisten, 5 die een weynig schrijven en de dagelijkse gebeden konden, 7 die het A.B.C., 't geloof en 't gebed des Heeren leerden. Volgens de rol van de meester was het getal der schoolkinderen 38, waervan bijna de helft siek waren. 's Avonts na 't gebed doopte 7 kinderen.

Den 30^{en} dito deelde na het voorlesen van een Maleydse predicatie het H. avondmael uyt aen 4 mans- en 2 vrouwspersoonen, trouwde 8 paeren en doopte weder 7 kinderen. Den 31^{en} dito nademiddags na het eyndigen der catigesatie doopte nogmaals 10 kinderen en trouwde 2 paren, soodat de gedoopte op Taboekan 24 zijn en het getal der christenen 3378. De meester verhaalde mij dat sedert het vertrek van den Eerw. predikant Alberts[200] alhier 684 christenen waren overleden.

Primo augustus vertrok ik van Taboekan na de negorije

Kouma
Besigtigde het school en bevond in 'tselve 21 kinderen, die ik na genoegen bequaem vond. Na het eyndigen des avontsgebed doopte 15 kinderen. Den 2^{en} dito deelde het H. avondmael uyt aen 5 ledematen, troude ook 6 paren en doopte nog 9 kinderen; bevond het getal der christenen te zijn 537.

Pieter Mamintu heeft 31 jaeren alhier den dienst als kerkmarinjoe waergenomen, versoekt dierhalven seer ned'rig om zijn acte[201] te mogen erlangen.

Den 3^{en} dito vertrokken van hier na

Coulour
Besogt de school en vond daerin 12 kinderen, waervan 4 leesen en schrijven als ook eenige gebeden en vraegjes konden, en de rest leerden nog A.B.C. Den 4^{en} dito deelde het H. avondmael uyt aen 3 manspersoonen en troude 3 paeren. 's Avonts na het gebed doopte 15 kinderen. Bevond alhier te zijn 525 christenen. Den schoolmeester alhier, Christiaen Montanty, versoekt seer eerbiedig om in gagie verhoogt te werden, vermits zijn verbonden tijd g'expireert is.

Den 5^{en} dito bennen weder van hier na Manaloe vertrokken.

Manaloe
Hebbe het school besigtigt en daerin 20 kinderen gevonden, 7 konden lesen, schrijven, de vragen uyt Aldegonde, Weg na den hemel en Ichtitsaer beantwoorden, en de andere leerden nog A.B.C. Den 6^{en} dito deelde het H. en hoogwaerdig avondmael uyt aen 3 manspersoonen en trouwde 2 paeren en doopte 12 kinderen. Den kerkmarinjoe, Abraham Mantiaka, versoekt seer ned'rig (vermits al 3 jaeren sonder gagie te genieten die dienst heeft waergenomen) met die qualiteyt en daertoe staende gagie begunstigt te mogen werden.

Na de middag vertrok van hier na

---

[199] Misschien dezelfde als de Thomas de Bruijn van Bergen op Zoom die 1705 te Batavia arriveerde als busschieter en repatrieerde in 1712.
[200] Ds. Coenraad Alberts bezocht deze plaats in 1718, verslag niet aangetroffen (zie hiervoor, doc. 152).
[201] Zijn acte van dimissie, ontslagbrief.

Saloerang
Den 7[en] dito besigtigde de school, waerin 18 kinderen waren, die op alles tamelijk wel wisten te antwoorden. Nademiddags deelde het H. avondmael uyt aen 1 litmaet, zijnde de meester, en troude 1 paer. Na 't avondgebed doopte 21 kinderen. Bevond alhier 485 christenen te zijn.

Den 8[en] dito vertrok ik na

Galimpain
Alwaer tegen den avond aenquamen en door den koning, Johannes Carumboetoe, beleeft ontvangen wierd. Den 9[en] dito besogt de school, waerin 8 kinderen waeren, die ik na genoegen bequaem vond, reykte het H. avondmael uyt aan 2 ledematen, trouwde den koning nevens nog 2 paren en doopte 4 kinderen. Het getal der christenen was alhier 65. Na de middag behandigde mij de meester een klaagschrift, med versoek ik hetselve bij mijne komst op Ternaten in den Eerw. kerkenraad mede inleveren, 'twelk hier mede aen geannexeert is.[202]

Des morgens den 11[en] dito gingen van hier med een corcor na

Tamako
Alwaer ik in de school 16 kinderen vond, waervan 2 leesen, schrijven en alles wel beantwoorden konden. De andere leerden de vraegjes uyt Aldegonde, de Weg na den hemel en het A.B.C. 's Avonts na 't gebed doopte 19 kinderen. Den 12[en] dito na 't eyndigen van een Maleydse predicatie trouwde 4 paaren en doopte wederom 17 kinderen, soodat het getal der gedoopte op Tamako 36 is en dat van de christenen 599.

Den 13[en] dito vertrok weder van hier na

Manganitoe
Daer wij tegen den avond aenquamen. Wierd van den koning en zijn bobatos beleeft verwellekomt. Den 14[en] dito visiteerde de school, daer ik 23 kinderen in vond, die nogal redelijk wel alles beantwoorden. Des avonts na 't gebed doopte 34 kinderen. Den 15[en] dito ging weder in de school, examineerde de bejaerde, dog vond die soo wel niet geoeffend doordien deselve weynig in de kerk, catigesatiën en gebed quamen. 's Avonts na het gebed doopte 33 kinderen. Kort daerna quam de meester coeliling Marcus Jansen bij mij zijn beklag doen over de quade behandelinge van den koning en eenige mindere van Manganitoe, leverde mij twee klaagschriften over en versogt ik deselve bij mijne komst op Ternaten in den kerkenraed geliefde in te leveren, denwelke hier dan aen geannexeerd zijn.[203] Sondag den 16[en] dito, na 't leesen van een Maleydse predicatie, deelde het H. avondmael uyt aen 8 mans- en 1 vrouwspersoon, waeronder de meester van Tamako was, die ik hier had laten komen omdat daer geen andere ledematen waren, dog de koning heeft hem daervan onthouden, omdat hij van zijn ergerlijk leven nog geen afstand wilde doen. Bevestigde door den band des houwelijx 16 paren. Tegens den avond quam den koning mij besoeken, die ik hiervooren verhaelde beklag des meesters coelilings tevoren stelde, waertegen hij weynig wisten in te brengen, maer met voornoemde meester (die hier mede present was) in harde woorden raekte, en zeyde dat hij zijn best maer konde doen en senden de voornoemde papieren na Ternaten, dat hij koning wanneer op Ternaten gearriveert was het zijne daertegen soude inbrengen, ja 't quam op 't laatst (na veel woordewisseling) soo verre dat hij koning de meester dreygde te slaen, 'twelke ik belette. Dierhalven hebbe, om alle oneenigheden soo veel mogelijk was weg te

[202] Niet aangetroffen.
[203] Niet aangetroffen.

nemen, op versoek van den koning en meergenoemde leermeester hem op Taroena verplaets, en den meester coeliling van Taroena, Cosmus Maccapel, geordonneert in desselfs plaetse alhier zijn dienst te doen. Het getal der soogenaemde christenen, die meer na 't Morendom als Christendom hellen, was alhier 1752 en dat van de gedoopte 67.

Den 18^{en} dito tegen den avond vertrok ik, vergeselschapt van den koning van Candaer, na Taroena.

Taroena

Den 25^{en} dito sondags, na 't leesen van een Maleydse predicatie, bevestigde door den band des houwelijx nog 9 paeren en doopte 12 kinderen. Na de middags quam den koning van Candaer mij een brief ter bestelling aen den E. Heer gouverneur overhandigen, en vertrok nog dien selfden avond van hier weder na zijn negorij. Hebben alhier door contrarie winden moeten wagten tot op den 28^{en} dito, wanneer tegen den avond onder zeyl gingen en quamen den 30^{en} dito tot Chiauw voor de negorij Oeloe ten anker, alwaer ik seer slegt wierd ontvangen.

Oeloe

Visiteerde het school en bevond daer maer 25 kinderen in, die seer slegt antwoorden, daervan maer 6 wat leesen en schrijven konden en de rest nog A.B.C. leerden. 's Avonts na 't eyndigen des gebeds doopte 26 kinderen. Den 31^{en} dito 's morgens na 't gebed doopte 49 kinderen, gelijk ook na 't avondgebed nog 23 kinderen doopte. Primo september vertrok van hier na Pehe en wierd door den koning beleeft verwellekomt.

Pehe

Besigtigde de school, alwaer 24 kinderen in waren, die ik na genoegen bequaem vond. 's Avonts na 't gebed doopte 43 kinderen, en quam den koning mij besoeken, die ik voorstelde off niet wilde trouwen, kreeg tot antwoord van neen. Vroeg hem om wat reden sulx niet wilde doen, en off niet een bruyt van Taboekan hadde gehaelt doen de gecommitteerdens daer waren, 'twelk hij niet ontkende, maer seyde dat se siek was. Presenteerde hem voor 't bed te trouwen, dog seyde dat sulx wilde doen maer wagten tot de komste eens anderen predicants.

Den 2^{en} dito na 't leesen van een Maleydse predicatie trouwde 3 paren en doopte nog 38 kinderen, soodat 't getal der gedoopte alhier is 81 en dat van de christenen min off meer 956. Tegen den avond ging van hier na

Oendon

En vond aldaer in de school 18 kinderen, die op de vragen haer voorgestelt tamelijk konde antwoorden. Den 3^{en} dito, na 't lesen van een Maleysche predicatie uyt de voorbeelden van Caron, bevestigde door den band des huwelijx 3 paren en doopte 26 kinderen. Bevond hier volgens de rol van de meester 598 christenen te zijn. Nademiddags vertrok wederom van hier na Pehe, alwaer dien nagt verbleven. Den 4^{en} dito 's morgens traden in de corcor en voeren daermede na

Lehy

Vond 20 schoolkinderen alhier, waervan 6 lesen, schrijven, de dagelijkse gebeden en eenige vraegjes beantwoorden en de rest nog A.B.C. leerden; doopte 18 kleene kinderen. Het getal der christenen was alhier 123. Tegen den middag gingen van hier weder na Oeloe, daer wij 's avonts om 8 uuren aenquamen.

Oeloe

Den 5en dito na 't avondgebed doopte nog 3 kinderen en bevestigde in den huwelijken staet 6 paeren, soodat de gedoopte hier zijn 101 en het getal der christenen 2368. Hebbe op versoek van den koning deser plaets den schoolmeester Andries Lessy op Saloerang verplaets en den schoolmeester van Saloerang, Steven de Mey, geordonneert zijn dienst in desselfs plaetse alhier waer te nemen.

Het quam mij vreemd te vooren dat ik op dit gansche eyland, daer soo veel christenen zijn, geen een litmaet en vond, waerover ik de meesters heb aengeseyd en vermaend dat sij de menschen daertoe moesten bequaem maken om bij de komste van een ander predicant als ledematen te konnen werden aengenomen. Des namiddags quam de meester van Lehy bij mijn, versoek doende om in gagie verhoogt te mogen werden, mits ruym tijtsexpiratie.

Tegen den avond gingen onder zeyl en quamen na veel sukkelens den 12en dito 's morgens op Tagulanda voor de negorij Minanga ten anker.

Minanga

Bevond alhier 25 schoolkinderen te zijn, die op de vragen haer voorgestelt redelijk antwoorden. Den 13en deelde het H. en hoogwaerdig avondmael uyt aen 8 ledematen, trouwde 6 paren en doopte 16 kinderen. Het getal der christenen is alhier 2099. Den kerkmarinjoe, Marcus Macagoleang, versoekt nederig aen U.E. Agtb., vermits al eenige jaeren die dienst heeft waergenomen, de daertoe staende gagie te mogen genieten. Even na de middag zeylde van hier na Tagulanda en quamen 's nagts onder 't eyland Pangesane ten anker, vanwaer den 14en dito 's morgens door een corcor afgehaelt wierd en om 10 uuren op de negorij Tagulanda arriveerde.

Tagulanda

Besogt opstonts de school, waerin 30 kinderen waren, 10 van deselve konden leesen, schrijven en eenige vragen redelijk wel beantwoorden, en de rest leerden de vraagjes uyt Aldegonde en het A.B.C. Na de middag nodigde de ledematen die genegen waren aen de tafel des Heeren te gaen tegens morgenogtend, die 19 in 't getal waren. Den 15en dito 's morgens hebbe driemaal de klokke laten luyden om de gemeente bijeen te vergaderen ter oeffening van de christelijke godsdienst, daer ik tot de klokke 10 uuren na wagten en nog niet en quamen, soodat het scheen de christenen op dese negorij haer aen den godsdienst seer weynig lieten gelegen leggen. En terwijl de wind volgens den stuurmans seggen seer goed was, en dit wagten nog wel soo lange konde geduurt hebben, soo heb ik mij weder na boord begeven om reys te bevorderen na Manado. Alhier was het getal der christenen 2089. En zijn om die reden de ledematen niet gecommuniceert, en ook nog ongedoopt tot de komste eens anderen predicants wel 40 kinderen overgebleven. Den schoolmeester, Silvester Pattilima, versoekt seer eerbiedig om in gagie verhoogt te werden, vermits zijn verbonden tijt reets g'expireert is.

Den 15en dito van Tagulanda onder zeyl gegaen zijnde, quamen den 18en dito op

Manado

daer door den onderkoopman A. van Leene beleeft ontvangen wierd. Den 19en dito 's avonts in 't gebed komende, bevond de bejaarde (die in de heenreyse bij mijn aenwesen alhier versogt hadden om gedoopt te werden) tamelijk geoeffent te zijn. Sondag den 22en dito, na 't voorleesen van een Maleydse predicatie, doopte 28 bejaarde en trouwde 2 paeren. Den 24en dito na 't avondgebed doopte 11 kleine kinderen en trouwde weder 2 paeren. Konde alhier door de swakke gestalte mijns lichaems niet predicen.

Dus mijn commissie volbragt zijnde, soo ging den 26^{en} dito, nadat een beleeft afscheyd van 't opperhooft Van Leene genomen hadde en door denselven tot aen strand geconduisseert zijnde, in de orembaey en voeren daermede na 't boord van de patchallang, waermede dien avond nog onder zeyl geraekte, en quamen op 1^{en} october 's morgens ten 9 uuren, Gode zij gelooft en gedankt, op de rhede van Ternaten ten anker.

(Onderstont) Aldus na waerheyt bevonden, opgestelt en overgegeven in kerkelijke vergaderinge, mitsgaders den E. Heer gouverneur en Raed ter hand gestelt door (lager) U.E. Agtb. verpligten dienaer (was getekent) Johannes Petrus Cluysenaer.

(Onderstont) Accordeert (was getekent) Jeronimus van Campen[204] secretaris. (Onder stont) Door ons gecollationeerd (was getekent) J.J. Gijn en P. Gijger.[205]

156. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 3 september 1721.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 613-616.

Eerwaarde, godsalige – – –

U.Eerwaardens seer geagte en aengename missive geschreven den 6 january jongstleden[206] is ons behoorlijk ter hand gestelt, uyt welkers begin wij ontwaarden dat de onse in 't voorledene jaar gesonden[207] met 't Stadhuys van Delf wegens langduurige reyse was te laat gekomen, en dat U.Eerw. daardoor buyten staat waren gestelt om 't vereyschte berigt van dese kerken naar 't vaderland te senden, 'twelk wij egter toenmaals niet konden gebeteren, dewijl 'er voor de gemelte bodem geen vaartuyg van hier na Batavia is vertrocken.

En hoewel 't schip de Enge Wormer in desen jare de reyse na derwaarts den 11 july heeft begonnen, soo hebben wij egter dese daarmede niet konnen afvaardigen, niet alleen om dat 'tselve over Bima gaat en daarom na apparentie niet vroeger op Batavia komen sal, maar voornamentlijk omdat D. Dominicus Sell toe ter tijt de kerk- en schoolvisite deed op de eylanden Macquian, Batchian en op de Manado, sijnde sijn Eerw. vertrocken den 16 may en den 15 july in tamelijke gesondheyt gereverteert. Op de eerste plaats vond sijn Eerw. een getal van christenen groot 28, waaronder een lidmaat. Op de tweede 115 christenen, waaronder 4 ledematen, 14 schoolkinderen, 2 bejaarde en 4 kleyne kinderen gedoopt. Op de Manado was 't gemene getal der christenen 610, waaronder 13 ledematen, 35 schoolkinderen en 19 gedoopte kinderen.[208]

De Eerw. Joachimus Petrus Cluysenaar, dien de Heere van leven en dood belieft heeft uyt den lande der levendige door de dood weg te rukken, heeft in 't voorledene jaar de visite gedaan op de Celebes, Sangir, Chiauw en Tagulanda. Sijn Eerw. vertrock den 20^{en} may en vond op de voornoemde eylanden een getal van christenen groot 22033, waaronder 115 ledematen, 595 schoolkinderen en 40 bejaarde, benevens 824 kleyne kinderen door sijn Eerw. gedoopt. Dese commissie op gemelte plaatsen voor 't meeste gedeelte gedaan sijnde, retourneerde sijn Eerw. den 1 october met een seer verswakte memorie, waarbij na verloop van eenige dagen nog andere toevallen quamen, die oorsaak waren dat den 29 october de siel uyt 't lighaam verhuysde.[209]

---

[204] Secretaris van de overheid te Ternate, in 1721 als fiscaal naar Banda.
[205] *GM* 7, 160, 580 vermeldt een Philip Gijger als landdrost van de Ommelanden van Batavia (1715-1720).
[206] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 513-514.
[207] Zie hiervoor, doc. 154.
[208] Het verslag van deze visitatie bevindt zich in NA, VOC 8089, fol. 300-304.
[209] Zie hiervoor, doc. 154.

Wij bedanken U.Eerw. voor de vriendelijke en broederlijke vermaning waarmede U.Eerw. ons tragten op te wecken om onsen ijver in de uytbreyding van Jesus koningrijke te doen blijken door 't aenleeren der Maleytse taal, die U.Eerw. niet sonder reden menen onder Gods segen van veel vrugt te moeten sijn, als sijnde bij dese volkeren bekent. Ons voornemen is ook nooit geweest dese U.Eerw. welgegronde opinie te bestrijden; integendeel willen, ja moeten wij toestemmen ende bekennen dat, soo 'er ergens in dese Oostindische gewesten een predicant in de Maleytse taal noodsakelijk is, deselve in dese Moluccos word vereyscht, ja alsoo noodsakelijk als in 't Nederduyts. Maar ons oogmerk en toeleg is telkens geweest om aen U.Eerw. te betuygen en te vertonen dat hier geen hulpmiddelen aen de hand sijn waardoor men tot perfectie van die taal kan geraken, gelijk wel op Batavia en Ambon, daar niet alleen de taal suyverder word gesproken en een menigte van boeken en schriften sijn, maar ook gelegentheyt om predicanten in die taal te hooren en sig van deselver instructie te bedienen. Indien derhalven U.Eerw. soo veel konden te wege brengen bij de Hooge Regering van India dat er na dit gouvernement gesonden wierd een predicant ervaren in de Maleytse taal, dat soude een gewenschte saak sijn en sonder twijffel van die uytwerking en nuttigheyd die U.Eerw. vooronderstellen.

Wij konnen ook nauwlijks twijffelen of daar soude wel iemand onder de aenkomende of aengekomene leeraren uyt 't vaderland gevonden werden die sig geern tot sulken heylsamen werk soude appliceren, en dat soo veel te minder wanneer wij onsselven te binnen brengen hoe D. Sell sig daartoe heeft aengeboden, onder voorwaerde dat sijn Eerw. maar een jaar op Batavia mogte overblijven en daartoe alsoo tijt en middelen hebben, gelijk ook den scriba deser alreeds onder de aenleyding van D. Colde de Horn saliger had begonnen, edog, niet wetende of 't hem te eeniger tijt soude te pas komen, heeft hij sulks niet met allen ijver aengegrepen, en vernemende dat hij na dit gouvernement was gedestineerd wierd hij door de kortheyd des tijts en andere noodwendige besigheden in dat begonne werk verhindert. Waarom wij dan ook gansch vriendelijk versoeken dat U.Eerw. een saak van soo groten aengelegentheyt met haar wijse raad en beleyd believen te ondersteunen, opdat se eenmaal op de gevoegelijkste wijse werkstellig werde gemaakt, wanneer in allen gevalle ook een leeraar in de Duytse tale soude konnen genoeg sijn.

Eindelijk bedanken wij U.Eerw. voor 't berigt van de leeraren in deze Oostindische gewesten, en versoeken seer gedienstig dat U.Eerw. in 't vervolg tot ons genoegen op dese afgelegene plaats daarbij believen te continueren.

Hiermede eindigende, – – – de kerkenraad tot Ternaten, en uyt dies naam Joan Coenraad Albers syn. h.t. praeses, Jan van der Linden ouderling.

Ternaten den 3 september anno 1721.

157. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP BATJAN EN MAKIAN DOOR DS. JOAN COENRAAD ALBERS. Ternate, 3 juni 1722.
NA, VOC 1979 B, fol. 252-255. Afschrift.

Berigt van den staet der kerken en schoolen op de eylanden Batchian en Macquian sooals se bevonden zijn van den predicant Joan Coenraed Albers en door hem overgegeven aen den E.E. Agtb. Heer Gouverneur en Raed van Politie tot Ternaten.

Saturdag den 9^{en} may 's morgens ten 9 uuren van de Ternaatische reede met de chaloup Europa onder zeyl gaende, arriveerde wij den 14^{en} 's middags op *Batchian*, daer ik na de

middag, zijnde Christi hemelvaertsdag, in de Maleytse kerk ging en den godsdienst in goede order sag verrigten.

Vrijdag den 15en besogt ik voor de middag de school, waerin 9 schooljongens en 6 meysjes, die ik bij 't examen wel geoeffent vond, soo in 't lesen, schrijven als in 't beantwoorden van de Heydelbergse catechismus en andere vraegboekjes, gelijk dien avond ook alle bejaerde in 't avondgebed tot genoegen beantwoorden 't vraegboekje van Caron genaamt de Weg na den hemel met dies bewijsen uyt de H. schriftuure.

Saturdag den 16en wierden in 't avondgebed Christo en zijn gemeente door den heyligen doop ingelijft 9 jonge kinderen.

Sondag den 17en deed ik een predicatie en deelde na deselve 't H. avondmael uyt aen 4 ledematen, zijnde 't gansche getal der Inlandse christenen op Batchian 113. Bij 't openen van de armbos aldaer vond ik daerin een sommetje van rds 5:26, die ik na uytwijsen van dese quitantie overgaf aen den zergeant Frans Vink.

Den zergeant Pieter Vilegas en schoolmeester Steven Tandong, mij hebbende bekendgemaekt de slegte gesteltheyt van de wooning des schoolmeesters en dat de negorijsvolkeren onwillig waren die te vernieuwen, gink ik deselve besigtigen, en die seer vervallen vindende, liet ik de opperhoofden bij mij komen en vraegde haar waerom se daertoe ongenegen waren, waerop se mij tot antwoort gaven haer gewoonte te zijn met de komste van een nieuw meester een nieuw huys te bouwen, en dat 't de meester alsdan niet alleen moeste onderhouden, maer ook geheel veroudert zijnde 'tselve op zijn eygen kosten laten vernieuwen. Maer wanneer ik haarlieden voorhielt dat sulx nergens gebruyckelijk was en dat se selve in desen tot nog tot anders hadde gehandelt, dewijl se die wooning altijd hadden onderhouden, en dat de schoolmeester, hebbende eene nieuwe wooning gemaekt, soude konnen verplaats werden off komen te overleyden, in welk geval die woning soude vervallen aen de negorij en hij meester vergeefse onkosten hebben gedaen, haer ernstig recommandeerde dit te overwegen en de billijkheyt plaats te geven, soo was 't dat se eyndelijk bij mijn vertrek beloofden gemelte wooning te sullen vernieuwen.

De schoolmeester, Steven Tandong, die ik geensints nalatig heb bevonden in 't waernemen van zijn bediening, versoekt om verhoging van gagie, vermits zijn tijt den 9en july anno 1718 al g'expireert is en zijne voorsaten op Batchian van 5 tot 6 rds verbeterd zijn.

Dewijl ik vernam dat 'er sondags geen openbare godsdienst in de logie wiert gepleegt van de Europianen, sprak ik den zergeant dientwegen[210] niet aen de hand waren en uyt dien hoofde versogte een Nieuw Testament en predicatieboek van Van der Hagen en 4 psalmboeken.

Na de middag vervoegde ik mij wederom na boord, om de reyse te vervorderen naer *Macquian*, daer ik den 21en te 11 uuren aenlande en de Inlandse gemeente in een slegte staat bevonden, veroorsaakt ten deele door gebrek van school en kerke, die door een harde wind omverre gewaeyt was. Edog de zergeant meende dat deselve binnen de tijt van een maend wederom soude gebouwt zijn. De school wert gehouden in 't huys van de meester, die maer 3 schoolkinderen had, zeggende dat de ouders haer kinderen wilden onderwesen hebben in de Hollandse taal. En dewijl de meeste van een Europiaense vader zijn en daertoe geen andere occagie hier ter plaatse is, vermaende ik haer ernstelijk dat se hierin selfs haren pligt wilde betragten en haer kinderen neerstelijk inscherpen de beginselen der christelijke religie, als zijnde de voornaamste schat die se haer konden mededelen. Dien avond liet ik de Inlanders in de logie op 't fortres Zeeburg bijeenkomen, maer bevond dat se seer traeg en flauw in 't oeffenen van den godsdienst, belovende in 't toekomende meer ijver te zullen betoonen. Het getal van 't inlandse Christendom was 45.

[210] Vermoedelijk heeft de maker van het afschrift een of meer regels van het originele rapport overgeslagen.

De schoolmeester, Herman Simonsz, versogt mij seer instantelijk om te mogen trouwen med Justina Grisin, weduwe van den zergeant Pieter Geerlag.[211] En dewijl ik niet wilde op mij nemen hem in den huwelijken staet te bevestigen, stelde hij mij ter hand dit nevensgaande versoekschrift aen de kerkenraed, om door derselver toedoen zijn begeerte te mogen erlangen.[212]

Vrijdag den 22^{en}. Voor de middag predikte ik voor de Hollanders en opende na de verrigtinge van den godsdienst de armbos, waerin bevonden een somma van 18 rds en 14 stuivers, die ik onder quitantie overgaf aen den zergeant om na behooren aldaer weder uytgedeelt te worden aen de diacony-armen.

Na de middag omtrent 3 uuren vertrokken wij van Macquian en quamen 's middags den 23^{en} may, God zij gedankt, in goede gesontheyt op Ternaten.

Dus bevonden, en gelesen zijnde in de kerkenraede, overhandigt aen den E.E. Agtb. Heer gouverneur door mij (was getekent) Joan Coenraed Albers.

(In margine) Ternaten den 3^{en} juny 1722.

(Onderstont) Accordeert (getekent) J. d'Ree secretaris. (In margine) Door ons gecollationeerd (was getekent) Willem Huppers, I^{k} Molt.[213]

158. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 2 september 1722.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 617-620.

Eerwaarde, godsalige – – –

Wij konnen dese gelegentheyt niet laten voorbijgaan sonder te beandwoorden U.Eerwaardens brief sub dato 19^{en} january 1722,[214] waaruyt wij met blijdschap ontwaarden dat de Hooge Regering van India had goedgevonden in plaats van onsen gewesenen medebroeder den Eerw. Joachimus Petrus Cluysenaar ten dienste deser kerke na herwaarts te senden den Eerw. Heer Joan Hendrik Molt, die hier den 4^{en} april in goede gesondheyd is g'arriveerd en van ons met veel blijdschap, liefde en toegenegentheyt onder toewensching van alle segeningen over sijn Eerw. persoon en dienst ontfangen, hebbende desen onsen medebroeder sig in allen dele betoont te sijn soodanig als U.Eerw. van hem getuygen, namentlijk een wakker, ijverig en bequaam leeraar.

Edog, veel grooter soude dese onse vreugde en blijdschap sijn geweest bijaldien U.Eerwaardens volgens ons ernstvriendelijk versoek bij de Hooge Regeering van India hadden konnen en willen tewege brengen dat ons in desen of in 't aenstaande jaar was toegesonden een leeraar ervaren in de Maleytse tale, want op dese wijse sal den opbouw van 't inlandsche Christendom tot smerte van onse sielen ten eenemaal vervallen, 'twelk men egter op geen andere voet sal konnen voorkomen. Immers, dat hier geen gelegentheyt is die tale te leeren, is in de voorledene jaren dikwils bekent gemaakt, onder anderen in de brieven gedagtekent den 6 september 1712, den 3 september 1714, den 14 september 1716, en in alle omstandigheden den 3 september 1721,[215] waarom wij niet konnen begrijpen hoe U.Eerw. haar soo seer konnen verwonderen over onse schrijven dat men

---

[211] Pieter Geerlag, van Enkhuizen, arr. Batavia 1711 als adelborst, overleden 12 oktober 1721.

[212] Niet aangetroffen. Als Compagniesdienaren moesten schoolmeesters de gouverneur toestemming vragen voor een huwelijk.

[213] Gezien de functie en de voorletter is dit niet de predikant Joan Hendrik Molt, maar een gelijknamige VOC-functionaris. Daarvoor komt in aanmerking Isaak Molt, evenals Joan Hendrik afkomstig uit Ootmarsum (VOC Opvarenden), arr. Batavia 3 september 1721 als adelborst, overleden 17 juli 1732.

[214] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 548-549.

[215] Resp. doc. 145, 147 (d.d. 5 september), 149 en 156. 'In alle omstandigheden': uitvoerig.

hier de Maleytse tale niet soude konnen aenleeren, sijnde U.Eerw. van volkomen gedagten dat in Ternaten selfs wel hulpmiddelen sijn om gemelde taal aen te leeren, invoegen sulk schrijven in U.Eerw. wel soude verwekken een gedagte van lusteloosheyt, edog haar beroepen op onse gedane belofte selfs, om die taal aen te leeren.

Bijaldien U.Eerw. in aendagtige overweging hadden genomen dat dit saken van groot gewigte sijn, waarmede mannen van consciëntie niet konnen spotten, soo hadden U.Eerwaardens ook na den aard der liefde anders van ons behooren te oordelen, die U.Eerw. op trouw konnen versekeren van onse hertelijke leedwesen dat wij hier geen meer dienst konnen doen aen Gods gemeinte, waardoor egter de lusteloosheyt bij ons geen plaats vind, die ons met alle neerstigheyt bevlijtigen tot verkrijginge van soodanige bequaamheden als 'er vereyscht worden in getrouwe leeraren, die onder den segen des Allerhoogsten sijn kerke met vrugt tragten te stigten.

Maar dat wij selfs beloften souden gedaan hebben om die taal hier aen te leeren, is ten eenemaal buyten ons geheugen, en 't tegendeel blijkt uyt de bevorens geciteerde brieven, namelijk dat 't hier niet geschieden kan, om redenen dat 'er geen hulpmiddelen aen de hand sijn, waarom wij dan ook waardig souden sijn bespottet te worden indien wij dit begonnen, siende dat wij 't niet konnen voleindigen omdat wij niet hebben 'tgeen tot volmaking nodig is, gelijk onsen Heyland sulken waarschouwing doet Lucas 14:28, 29.

Middelerwijlen worden U.Eerw. nogmaals hertelijk versogt en broederlijk gebeden dat se onse instantiën gedaan in 't voorledene jaar gelieven ter herten te nemen, om door eerbiedige intercessie bij haar HoogEdelens de Hooge Regering van India 't welwesen van dese gemeinte te bevorderen, in hope dat 'er meer sullen gevonden worden die haar op gelijke wijse als onder andere onsen Eerw. medebroeder Molt sullen aenbieden om die taal te leeren. U.Eerw. sullen ook hiermede Gode en dese kerke eenen besonderen dienst doen, en hij die een belooner is van alle goede werken sal dit niet onbeloont laten.

Voor de broederlijke correspondentie en bekentmakinge van den toestand der kerken en derselver leeraren in dese Oostindische gewesten seggen wij U.Eerw. gedienstig dank, en sullen niet in gebreke blijven U.Eerw. van de onse kennisse te geven, was 't maar dat wij U.Eerw. door sulken berigt konden verblijden en wij selve geen redenen hadden over den boosen handel en wandel van onse eyge natie te klagen, waardoor degene die buyten sijn van onsen godsdienst worden afgeschrikt en gelegentheyt nemen om ons en onse religie te lasteren.

De predicant Albers, den 9^{en} may van hier vertrocken sijnde om de kerk- en schoolvisite te doen op de eylanden Batchian en Macquian, is den 23^{en} may na verrigting van die commissie in gesondheyt wederomgekomen, latende op de eerstgenoemde plaats een getal van christenen groot 113, waaronder 9 jong gedoopte kinderen, en op de laatste 45 christenen in 't geheel.[216]

Den 19 juny heeft den Eerw. Heer Dominicus Sell sig op reyse begeven om de kerken en scholen te besigtigen op de Celebes en de noordere eylanden Tagulanda, Chiauw, Sangir en Tallauwt. De Heere sij sijn Leydsman en verlene dat wij sijn Eerw. na verrigtinge van dit heylsame werk in goede gesondheyt wederom moogen sien.[217]

De oppermeester deses Casteels, Livinus van der Nieuwstadt,[218] betuygende dat hij sijn kerkelijke attestatie op de rhede van Batavia heeft overgegeven aan een predicant en ouderling en versuymt die met sijn vertrek wederom van U.Eerw. te versoeken, geen gedagten hebbende van hier te sullen blijven, sal op sijn versoek bij provisie werden toe-

---

[216] Zie hiervoor, doc. 157.

[217] Zie het hiernavolgende document. Zie ook NA, VOC 8090, fol. 310-313. Door ziekte was de predikant gedwongen zijn visitatie voortijdig af te breken.

[218] Vermoedelijk Levinus van der Nieuwstadt, arr. Batavia 1719 als onderchirurgijn, repatrieert 1724.

gelaten tot de tafel des Heeren, temeer omdat sijn E. ons voorkomt als een man tot nog toe onberispelijk in leven en wandel, versoeken daarom dat U.Eerw. ons desselfs attestatie in 't aenstaande jaar believen toe te senden.

Eindelijk komen tot U.Eerw. over met kerkelijke attestatie de weduwe van den Eerw. Cluysenaar, Geertruyda Schimmelpenning, met haar dogter Anna Geertruyda Cluysenaar, den soldaad Leendert Rotteveen, de huysvrouw van den manhaften capitain Willem van der Bruggen,[219] Anthonia Anna Casembroodt, soo mede den krankbesoeker Dirk van Duuren, die om sijn buytensporigheden gepleegt in dronkenschap met afgeschreven gagie werd overgesonden. Edog, dewijl hij dieswegen een opregt leedwesen heeft betuygt en beterschap belooft, hebben wij hem op sijn ernstig versoek een attestatie verleent, in verwagting dat hij sijn belofte sal volbrengen en van U.Eerw. alsdan werden toegelaten tot de christelijke gemeenschap en verbondssegelen.[220] Maar aen den gewesenen opperchirurgijn Jacob Broerssen[221] hebben wij soodanigen getuygschrift wegens sijn ergerlijk leven moeten weygeren, sijn E. seggende dat wij over sijn persoon aen U.Eerw. souden schrijven, versoekende op sijnen wandel reflexie te willen nemen.

Hiermede eindigende, – – – de kerkenraad tot Ternaten en uyt dies naam en last, Joan H. Molt syn. h.t. praeses, Joan Coenraad Albers, h.t. scr. epist., Jan van der Linden.

Ternaten, den 2[en] september 1722 in onse kerkelijke vergadering.

159. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERK EN SCHOOL IN ATTINGOLA DOOR DS. DOMINICUS SELL. Ternate, 29 september 1722.
NA, VOC 1979 C, fol. 318-321. Afschrift.

Rapport van de kerk- en schoolvisite gedaen door den predicant Dominicus Sell op de negorij Attingola, 'twelk in kerkenraad gelesen zijnde is overgegeven aen den E.E. Agtb. Heer Anthony Heinsius, Gouverneur en Directeur benevens den Raed van Politie deser Moluccos.

Vrijdag den 19[en] juny omtrent de middag met de chaloup de Europa van de Ternaatische rheede zeylende, quamen wij, veel swaer weer hebbende uytgestaen, eerst op maendag den 20[en] july 's avonts in den rivier van Gorontale, en nadat wij een weynig tijts daer voor anker hadden gelegen quamen bij ons de tolken van de koningen van Gorontale en Limbotte, vragende wanneer 't mij behaagde dat de volkeren van voornoemde koningen soude komen om mij af te halen, waerop ik antwoorde dat ik haer tegens den volgenden dag soude verwagten, dog quamen niet eerder als op

Woensdag 22[en] 's morgens, wanneer ik met haer vertrok na de negorij Attingola, daer ik met haarlieder vaertuygen omtrent middag arriveerde en van den koningen benevens de rijxgroten van voorgemelte negorij wierd verwelkomt. Ik vertoefde daer tot

Donderdag den 23[en], wanneer des morgens de volkeren van d'koningen van Boulanga en Attingola quamen om mij te geleyden, en aenstonts met haer vertrekkende zijn wij omtrent 10 uuren op de eerstgenoemde negorij aengekomen, daer mij de koning verwelkomde. En nadat ik hier een weynig uytgerust hadde, gingen wij verder na Attingola, daer wij des middags arriveerden en van den koning beleefdelijk ontvangen wierden. 's

[219] Jacob Willem van der Brugge(n), van Nijmegen, arr. Batavia 1718 als kapitein, in 1720 van Ambon naar Ternate verplaatst, in 1722 vertrokken naar Batavia wegens geschillen met de gouverneur, daarna op Java en in Noord-India, overleden 17 september 1733.

[220] Zie ook hierna, doc. 160.

[221] Jacob Broers(en), 1722 wegens ergerlijk gedrag verzonden naar Batavia, de opzending werd vervolgens door de Hoge Regering 'onordentelijk' genoemd.

Avonts was ik in 't gewone gebed, daer een redelijk getal soo van mans- als vrouwspersoonen verschenen, en de schoolmeester zeyde dat dagelijx sodanig een getal sig verthoonde.

Vrijdag den 24en waren in de school 23 kinderen, waervan 4 begonden te schrijven, 8 kinderen lesen, de overige leerden 't A.B.C., en 10 waren absent. Ik verwonderde mij dat dese kinderen in soo weynig tijts de vragen uyt verscheydene vraegboekjes hadden geleerd en soo vaerdig van buyten konden opseggen, benevens de 10 geboden, 't geloove en 't gebed des Heeren, nademael zij een weynig meer als een jaer geleden niets wisten. In 't avondgebed waren soo veel menschen als 's daegs tevooren.

Saturdag den 25en july. Voor de middag doopte ik na 't lesen van een Maleydse predicatie 30 kinderen en 's avonts nog 18 in 't avondgebet.

Sondag den 26en. Na 't laten voorlesen van een Maleydse predicatie uyt de voorbeelden van Caron bevestigde ik in den huwelijken staet den koning van Attingola benevens nog 4 andere persoonen.

Maendag den 27en afscheyt genomen hebbende van de koningen van Attingola en Boulanga en daer latende een getal van 400 christenen, vertrok ik wederom na Gorontalo en van daer na de chaloup, om soo de reyse voort te setten naer Manado. Edog, tot 2 malen toe onse anker ligtende en ons in zee begevende, wierden wij telkens in onse onderneming verhindert door de continueele harde winden en vehemente stroomen, die ons noodsaakten de rivier weder in te loopen, waerom ik eyndelijck resolveeren moeste de chaloup te verlaten en over de Liwas naer Caudipan te gaen.

Inmiddens behaegde 't den Albestierder mij te besoeken met een sware siekte, die mij diermaten aengreep dat ik ten eenemael kragteloos wierde en buyten staet geraekte om de begonne visites te konnen vervorderen, en alsoo gedwongen mij na de Manado te begeven, op hoope dat ik daar bequame geneesmiddelen soude vinden en onder den zegen van den Oppersten Medicijnmeester tot voorige gesontheyt weder herstelt. Tot dien eynde dan vertrok ik op

Maendag den 20en augustus[222] van de negorij Caudipan en arriveerde op sondag den 23en op de Manado, daer ik mij eenige dagen ophielt. Maer geen beterschap voelende en integendeel hoe langer hoe swakker wordende, oordeelde ik raedsaem weder om te keeren naer Ternaten, alwaer ik, den 12en september Manado verlatende, op vrijdag den 18en 's nagts te 11 uuren, God zij gedankt, ben aengeland.

(Onderstont) Aldus in waerheyt bevonden door mij (was getekent) Dominicus Sell.

(Ter zijde stond) Ternaten den 29en september anno 1722.

(Lager) Accordeert (getekent) J. d'Ree secretaris. (In margine) Door ons gecollationeerd (was getekent) I. Breeker[223] en P. Gijger.

160. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 26 juni 1723.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 621-628.

Eerwaarde, godtsalige, seer geleerde Heeren en veelgeagte medebroederen in Christo.

U.Eerw. letteren van den 18en january deses jaars[224] sijn ons op den 17en april daaraanvolgende seer wel ter hand gestelt, waarin wij tot ons groot leetwesen hebben gesien hoeseer U.Eerwaarde gestomacheert schijnen te wesen over onsen briev van 't voorleden

[222] Ten rechte donderdag 20 ofwel zaterdag 22 augustus.
[223] Isaac Breeker, in 1712 uitgekomen als soldaat, in 1728 diaken, overleden 11 juni 1729.
[224] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 49-56.

jaar,[225] terwijl U.Eerw. menen dat haere twee voorgaande brieven in denselven seer scherp beandwoord waren, hoewel wij niet beter weten of wij hebben in denselven geschreven hetgeene noodsakelijk was en dienen konde tot andwoord op U.Eerws seer scherpen, verwijtenden en schamperen schrijfstijl in 't recommanderen aan ons om de Malayse tale aan te leeren. En menende dat al dat onnodig schrijven van de Malayse tale daarmede sou sijn geëindigt, ontvangen wij van dit jaar al wederom, tot onse groote verwondering, een briev van nog veel scherper inhoud.

Het schijnt dat wij van all ons schrijven wel mogen seggen: surdis narravimus fabulam,[226] en dat wij weinig geloov bij U.Eerw. vinden, daar wij ondertusschen de ongelegenheid om de Malayse tale alhier aan te leeren in verscheide brieven hebben aangetoont, en nog (hoewel eandem cantilenam canere[227] én voor een schrijver én voor een leser seer moejelijk is) aantonen. Want tot het aanleren van een tale worden vereischt sodanige die yemand in deselve konnen onderwijsen, en ook boeken etc. Edog, dese hulpmiddelen sijn hier niet te vinden, gelijk in onse voorgaande brieven meermalen gesegt is. Dat U.Eerw., willende bewijsen dat hier gelegenheid is om gemelde tale aan te leeren, gelieven te seggen: 'wij weten ook wel dat 'er bequame kenners sijn van die taal onder de mooren en christenen, die genoeg in staat sijn om yemand te onderwijsen', is een kragteloos seggen en bewijs, omdat het niet genoeg is te seggen: 'wij weten dat 'er bequame kenners sijn van die taal', vermits men soo in 't gemeen niet moet spreken, maar ons aanwijsen wie die kenners sijn onder die mooren en christenen, welke, indien ons waren aangewesen, U.Eerw. een seer voortreffelijk werk verrigt hadden, omdat wij tot nog toe sulke kenners van die taal niet hebben konnen aantreffen. Het ander bewijs dat hier gelegenheid sou sijn om voornaemde taal aan te leeren is, gelijk U.Eerw. schrijven: 'dewijl men alhier verscheide predicanten gehad heeft die de Malayse taal alhier geleerd en in deselve gepredikt hebben'. Dit bewijs is ook van gener waarde, eensdeels omdat wij seer wel weten dat sommige van die predicanten, hebbende die taal alhier aangeleerd, in deselve wederom, sou se enige nuttelijkheid aanbrengen, tot Amboina onderwesen mosten worden, andersdeelss omdat men van een voorledene tot een tegenwoordige tijd niet kan seggen, die predicanten hebben in vorige tijden de Malayse taal tot Ternaten aangeleerd, ergo kan men nu deselve aldaar nog aanleren, omdat sij hebben gehad sodanige hulpmiddelen waervan wij tegenwoordig in alles versteken sijn, want hier sijn geen boeken of enige schriften, die U.Eerw. wel seggen van de nabij gelegene provincie van Amboina te konnen versogt worden, maar daar niet bijvoegen dat ons versoek seekerlijk sou geweigert worden, dewijle D. 't Hoen Hogendorp sulks versogt heeft en geweigert is, gelijk den scriba deses even voor sijn vertrek naer Ternaten in U.Eerw. vergadering ook gesegt heeft, 'twelk ten enemaal buyten U.Eerw. geheugenisse schijnt te sijn.

Voor het overige weten wij seer wel dat 't aanleren van de Malayse taal alhier seer noodsakelijk is, maar hoe sal yemand een taal leeren sonder daartoe de hulpmiddelen bij der hand te hebben? Waartoe ook strekt de waarschouwing van onsen Heiland van 't opbouwen van een toren, Lucas 14:28, welke plaatse wij in onse voorgaande briev tot dien einde hebben bijgebragt en oordelen daar seer wel te pas te komen (schoon U.Eerw. 't tegendeel oordelen), in soo verre tot 't opbouwen van een toren moeten middelen bij der hand sijn om denselven te konnen opbouwen, welke middelen sijn metselaars, kalk, steenen etc. Soo is 't ook met 't aanleren van de Malayse taal, waartoe de middelen moeten aan der hand sijn, bij welke dan gevoegt sijnde den segen des Heeren, eigen moeyte en arbeid, kan yemand tot de volmaaktheid van een tale geraken, soodat de waarschou-

[225] Zie hiervoor, doc. 158.
[226] Wat wij mededelen is aan dovemans oren gericht.
[227] Hetzelfde liedje te zingen.

wing van onsen Heiland hier seer wel te pas komt en daardoor niet ‘alle de lessen en vermaningen van ’t Evangelium ontsenuwt worden’, gelijk U.Eerw. evenwel menen, omdat soodoende U.Eerw. ’t lichamelijke met ’t geestelijke vermengen, die immers wel weten dat men wel in ’t opbouwen van een toren maar niet in het volbrengen van de lessen en vermaningen van ’t Evangelium tot de volmaaktheid komen kan.

Alhoewel dit voorgaande ten opsigt van de ongelegenheid van ’t aanleren van de Malayse taal alhier meermalen van ons aan U.Eerw. is aangetoont, soo moeten wij evenwel tot onse groote verwondering merken dat U.Eerw. ’t niet aanleren van de Malayse tale toerekenen aan onse traagheid. Wonderlijke dingen sijn dit voor ons, die seer wel weten dat in ’t Malays te prediken seer gemakkelijk moet sijn, omdat men dan bijna geen crisis[228] onderworpen is en sigselven met Duytsche boeken, die men in ’t Malays kan oversetten, ook sou konnen behelpen. Ook moeten wij tot onse groote verwondering sien hoe dat U.Eerw. weten voor te geven dat de Eerw. heeren Joachimus Petrus Cluysenaar saliger en Joannes Coenradus Albers souden belooft hebben van de Malayse tale alhier te willen anleren; maar gemelde heeren hebben haar altijd beroepen, en de laastgenoemde beroept hemselven nog, op ’t geduirig schrijven aan U.Eerw. en op ’t antwoord dat haar Eerw. alle drie anno 1717 hebben gegeven aan den secretaris, als die uyt naam van den Heer gouverneur kwam vragen of een van haar driën was geresolveert om de Malayse taal aan te leren, opdat den Heer gouverneur die periode aan haar HoogEdelhedens sou konnen beantwoorden. Toen hebben sij alle drie geandwoord dat het niet doenlijk was die taal alhier te leeren. Uyt dit geseyde sullen U.Eerw. bevinden dat die heeren geen belofte gedaan hebben om de Malayse taal te willen anleren, veel meer dat se geen belofte tot Batavia gedaan hebben, omdat dit ook sou moeten angemerkt worden als een grote voorbarigheid van haer, die immers toen nog niet wisten hoe het tot Ternaten met ’t aanleren van de Malayse tale gelegen was.

Dat U.Eerw. om dese belofte, die tot Batavia sou gedaan sijn, te bevestigen, bijbrengen ’t extract van haar HoogEdelhedens, behelsende het versenden van de Eerw. heeren Joachimus Petrus Cluysenaar saliger en Joannes Coenradus Albers, komt ons al wat vreemd voor, vermits in gemelde extract sulken belofte niet te vinden is,[229] maer een recommandatie aan den Heer gouverneur dat den predikdienst in ’t Malays wederom mogte ingevoert worden, ’twelk de Heer gouverneur toen ter tijd ook seer wel heeft in agt genomen, en siende dat sijn E. recommandatiën, wegens de ongelegenheid om die tale alhier aan te leeren, niet helpen konden, is sijn E. daarvan ook afgestapt.

Wat kan ’t ook helpen dat men hier meer van schrijft? Dewijl wij met ons schrijven dog geen geloov vinden bij U.Eerw., die ons evenwel daarover soo scherp hekelden dat wij moeten denken dat U.Eerw. al te groten ijver in desen de oorsake is dat U.Eerw. haarselven in desen briev tegenspreken, want eerst lesen wij: ‘Dit werk is U.Eerw. aanbevolen en den nood is U.Eerw. opgelegt om datselve te doen, en geen andere’, daar gelieven U.Eerw. te seggen dat ons dit werk is aanbevolen, en evenwel vinden wij sulke scherpe hekelingen van U.Eerw. Waar wil dit heen broeders, yemand te hekelen, en te seggen dat hem dit werk is aanbevolen; dese dingen strijden immers tegen malkanderen? Seker is U.Eerw. dit werk ook aanbevolen, in sooverre het U.Eerw. pligt was geweest te besorgen dat een taalkundig predicant herwaarts was gesonden. En schoon U.Eerw. seggen dat ‘het geen gewoonte is yemand hier aan te houden om de Malayse tale te doen aanleren en dan vervolgens naa Ternaten te senden’, soo konnen wij evenwel niet sien

[228] Beoordeling, kritiek.

[229] Deze mededeling is correct, zie missive HR-PR Ternate d.d. 24 jan. 1716, waarin beider komst wordt aangekondigd (NA, VOC 963, fol. 1693-1694). Het betreffende besluit van de HR d.d. 13 december 1715 in NA, VOC 731, fol. 1033-1034.

dat U.Eerw. enig devoir hiertoe bij haar HoogEdelhedens gedaan hebben. Hierom komen ons U.Eerw. hekelingen, die de mate te boven gaan, seer wonderlijk voor, als U.Eerw. seggen: 'Wij willen ook niet hopen dat U.Eerw. ons over dese stoffe soo scherp en beledigende sullen schrijven, dog soo buyten verwagting konde goed vinden om sulks wederom te doen, souden wij genoodsaakt worden op een andere wijse ons en dese goede sake te maintineren'. Een groote meesterschap, die U.Eerw. haar inbeelden over ons te hebben! Immers dit strijdt tegen het seggen van Petrus: 'Weidet de kudde Godts, die onder u is, niet als heerschappije voerende over het erfdeel (des Heeren) maar (als) voorbeelden der kudde geworden sijnde', 1 Petrus V:2, 3.[230] Wij hebben ook sulke woorden niet verdient met ons voorgaande schrijven, 'twelk, gelijk U. Eerw. dromen, niet *scherp* is geweest dan daar U.Eerw. *scherpe* woorden gebruykten, en dat moet sijn, want 'vim vi repellere jura sinunt'.[231] Veel minder is ons schrijven *beledigende* geweest, 'twelk U.Eerw., soo 't maer met aandagt was nagelesen, ook souden bevonden hebben, ten ware U.Eerw. meenden dit beledigen te bestaan in 't *schamper sublimeren en noteren* van U.Eerw. woorden. Maar dan sijn U.Eerw. al te verre van de weg afgedwaalt, dewijl door 't *sublimeren* van yemands woorden alderbest aan hem de onordentelijkheid en ongevoeglijkheid van sijn schrijven kan worden aangetoont. Tot dien einde hebben wij nu al wederom *gesublimeert* dingen die *gesublimeert* mosten worden. Wil egter U.Eerw. dit *sublimeren* aanmerken als uyt *schamperheid* geschied, dan sullen wij niet langer konnen tegenspreken 'tgene wij tot ons groot leetwesen hier moeten horen dat U.Eerw. vergaderplaatse niet langer een kerk-vergadering, maar een krakkeel-kamer genaamt wordt.

Op de dreigementen die U.Eerw. doen hebben wij, als wij deselve eerst lasen, gesegt: parturiunt montes,[232] en nu seggen wij daarop dat wij sulke dreigementen niet meer van U.Eerw. verwagten, 'dog so buyten verwagting konde goed vinden om sulks wederom te doen, souden wij genootsaakt worden op een andere wijse ons en dese goede saak te maintineren', 'twelke dan de broederlijke correspondentie sou konnen verbasteren en gevaar doen lopen.

Niet sonder droefheid hebben wij uyt U.Eerwaardens briev verstaan dat de heer Van der Vorm buyten staat is om sijn publyke dienst te doen. De Heere herstelle sijn Eerw. wederom haast, om sijn dienst nevens U.Eerw. in getrouwigheid waar te nemen. Edog, met blijdschap hebben wij gesien dat U.Eerw. geen swarigheid maken om den krankbesoeker Dirk van Duyren, als sijnde bij vele van een goed leven en wandel bekent, wederom tot de gemeenschap der kerke en 't H. avondmaal toe te laten,[233] omdat dit is geweest 'tgene wij voorhadden met onse attestatie, die wij aan hem, omdat wij met het eerste schip in 't voorleden jaar niet aan U.Eerw. schreven, gegeven hebben, om sijn berouw over sijne buytensporigheden, gepleegt in dronkenschap, aan U.Eerw. te doen blijken door die attestatie, dewelke, schoon se strijdt tegen *de gewoonte*, daarom van U. Eerw. niet kan verworpen worden, omdat *de gewoonte* geen wet is.

Met kerkelijke attestatie komen tot U.Eerw. over den E. Heer Jacob Christiaan Pielat,[234] gewesen oppercoopman en secunde deses gouvernements en commissarius politicus in onse kerkvergadering (welk laast gemelde ampt sijn E. met neerstigheid, plaisier

---

230 De woorden tussen haakjes staan in (de contemporaine uitgaven van) de Statenvertaling tussen vierkante haken, als aanduiding dat ze niet in de Griekse grondtekst voorkomen.

231 De rechtsregels staan toe geweld met geweld te keren.

232 Parturiunt montes et nascitur ridiculus mus, de bergen zijn in barensnood, en een belachelijk klein muisje wordt geboren (Horatius, *De arte poetica*, 139).

233 Zie hiervoor, doc. 158.

234 J.C. Pielat, kapitein, lid college van heemraden te Batavia, in 1719 benoemd tot opperkoopman op Ternate als vervanger van Jacob Cloeck, in 1722 wordt de benoeming ongedaan gemaakt (*GM* 7, 465, 467, 610).

en tot onse volkomen vergenoeging heeft waargenomen en in allen deele getoont dat hij is een vredelievend mens), benevens sijn E. huysvrouw Amaranta van der Elst en den soldaat Pieter Varnier, welke personen, als sijnde seer stigtelijk van leven en wandel hier ter plaatse altoos geweest, wij versoeken dat in U.Eerw. gemeenschap en opsigt mogen aangenomen worden.

Sonder kerkelijke attestatieën komt tot U.Eerw. met gemelde bodem over den gewesen oppermeester van dese plaatse, Livinus van der Nieuwstad, dewelke ook seer stigtelijk van leven en wandel hier ter plaatse altoos geweest is en sonder attestatie, op sijn versoek, tot 't H. Avondmaal is toegelaten, en nu selvs U.Eerw. sal konnen onderregten in wat jaar en maand hij tot Batavia is aangekomen, opdat men van sijn lidmaatschap mag versekert sijn.

Voor 't medegedeelde van den toestand der kerken in dese Indische gewesten bedanken wij U.Eerw. vriendelijk en maken, volgens jaarlijx gewoonte, wederom aan U.Eerw. bekent hoe 't met dese kerken alhier gelegen is.

Van den toestand der kerken op Celebes en verder noorder eylanden konnen wij niet veel seggen, dewijl onsen collega Sell, wegens groote siekte, de visites nergens heeft konnen volbrengen dan op Attingola, alwaar hij heeft gedoopt 48 kinderen en in den huwelijken staat bevestigt 5 paren en in 't geheel aan christenen aldaar gelaten een getal van 400.[235] Van daar heeft sijn Eerw. wederom herwaarts moeten komen, wegens die groote siekte, over Manado, en seer vele geleden, edog de Heere heeft sijn Eerw. eindelijk wederom herstelt en gebragt in dien staat, dat hij tegenwoordig nevens ons in 't werk des Heeren wederom besig is.

Van de eylanden Batchian en Macquian konnen wij U.Eerw. niets mededelen, dewijl de visites op die plaatsen nog moeten verrigt worden, en derwaarts te vertrekken gereet staat onsen collega Sell.

De gemeente van dese plaatse is nog seer sober, hoewel 't prediken en 't catechiseren over den Heidelbergschen catechismus, 'twelk wij op den 15 november 1722 onder Godts segen begonnen hebben, nogal sijn voortgank heeft, hebbende sig tot 't catechiseren aangegeven enige militairen, die 't ook een lust is om te horen antwoorden. Wij willen hopen dat dit heilsame werk met meerder vrugt sijn voortgank sal hebben dan ten tijde onser voorsaten, die sulks menigmaal begonnen hebben, maar telkens, door de traagheid der toehoorders, wederom hebben moeten staken.

Dit bovenstaande hebben wij geoordeelt te moeten andwoorden op U.Eerwaardens briev. Wij bevelen U.Eerw. in de veilige bescherming van den almagtigen Godt, die U. Eerw. met den Geest des vredes en der verligting aandoe, opdat U.Eerw. in eenen sin en gevoelen sijnde 't Evangelium met vrugt en stigting verkondigen en eindelijk den loon van getrouwe dienstknegten ontvangen mogen.

Dit is de hertelijke wensch, – – – van U.Eerw. dienstwillige dienaren, toegenegen vrienden en medebroederen in Christo, de predicanten, ouderlingen en diaconen van Ternaten, en uyt aller last en naam Joannes Conradus Albers syn. h.t. praeses, Joan Henric Molt syn. h.t. scriba, Jan van der Linden, C. Voges.

Ternaten den 26 juny 1723.

161. RAPPORT VAN EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP BATJAN EN MAKIAN DOOR DS. DOMINICUS SELL. Ternate, 23 juli 1723.
NA, VOC 1995, fol. 382-384.[236]

[235] Zie hiervoor, doc. 159.
[236] Een ander afschrift in NA, VOC 8091, fol. 372-374.

Rapport van de visite der kerken en schoolen, gedaan op de eylanden Batchian en Macquian, nadat hetselve in kerkenraade is voorgelesen, werd opgedragen aen den Edelen Agtbaaren Heer J. Cloek, Gouverneur en Directeur benevens den Raad in Molucco.

Maendag den 5^{en} july zeylde ik van Ternaten met de patchallang de Verandering, maendag den 12^{en} dito arriveerde ik tegens den avond op *Batchian*.

Dinsdag den 13^{en} dito besogt ik de school, waarin waeren 13 kinderen, 7 jongens en 6 meysjes, daervan 3 jongens schreven, welke nevens de andere seer wel in verscheyde boeken laesen en goed antwoordeden op de vraegen in catechismus, Caron en Aldegonde vervattet.

Des avonts ging ik in 't gebeth, waerin waeren 30 menschen die door den schoolmeester ondervraagt wierden, en redelijk antwoordeden.

Woensdag den 14^{en} nodigde ik de ledematen tegens den volgenden dag aen des Heeren taefel, maakte mij veerdig om te predicken en gaf aan den zergeant resident over een silvere piering en beeker[237] ter bewaringe, toebehoorende de kerk van Batchian.

Donderdag den 15^{en} predikte ik in 't Nederduytsch des voor de middags, doopte 4 kinders en een bejaarde, genaamt Daniël de Leeuw, geboortig van Rotterdam, zijnde van voorgaende beleydenis een Jood,[238] deelde daerna 't avondmaal uyt aan 2 mans en 2 vrouwen.

Des agtermiddags, na 't laten voorlesen van een Maleydse predicatie uyt de Voorbeelden van Caron,[239] bevestigde ik in den huwelijken staet den zergeant resident Abraham van Rhoon[240] met Abigael Nandis, opende den armbos in tegenwoordigheyt van den zergeant voornoemd en den onderstuurman Jan Boone, waarin waeren 20 rds, die ik aan meergenoemde zergeant overgaf om uyt te deelen aen den diacony-arme aldaer, waervan hij na behooren aen de diaconen alhier rekenschap sal doen. Nadat ik aldaer liet een getal van 115 christenen, vertrok ik op vrijdag den 16^{en} des morgens van daer en settede mijn rijs voort na *Maccquian*, daer ik op

Maendag den 19^{en} omtrent den middag aenquam, en beleeft van den zergeant resident, Jan Gladt,[241] ontvangen wierdt. In de school waren maer 2 kinderen, die redelijk konnen leesen. Door de meenigvuldige krankheden die daer grasseerden, quamen er niemand in 't avondtgebeth. De schoolmeesteren gaff mij over de namen der christenen, uytmakende een getal van 34.

Dinsdag den 20^{en} predikte ik en bevestigde in den huwelijken staat den schoolmeester Harman Simons med Gustina Grijnse, opende de armbos en bevond daerin 9 rds en een halv. Des avonts ten 5 uuren vertrok ik van daer, en quam op

Woensdag den 21^{en} des morgens de klocque 4 uuren (Gode zij dank) behouden op Ternaten.

Dit alles is dus na waerheyt verrigt en ondervonden door U.E.E. Agtb. gehoorsame dienaar (was getekent) Dominicus Sell, predicant in Ternaten.

(In margine) Ternaten in het casteel Orange den 23^{en} july 1723.

(Lager) Accordeert (was getekent) J d'Ree, secretaris. (Ter zijde staat) Door ons gecollationeerd (was getekent) A. Cagias,[242] Willem Huppers.

---

237 Avondmaalsbord en -beker.

238 Arr. Batavia 9 december 1712 als soldaat, overleden 17 november 1731.

239 De prekenbundel, zie Bijlage Maleise Geschriften nr. 19.

240 Abraham van R(h)oon, van Den Haag, arr. Batavia 1716 als soldaat, in 1723 sergeant op Batjan, overleden 2 november 1734.

241 Johan Glad, uit Hamburg (Dld), arr. Batavia 1712 als soldaat, overleden 3 augustus 1743.

242 In 1718 boekhouder te Ternate.

162. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 1 september 1723.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 629-630.

Eerwaarde – – –

Wij twijfelen niet of onse voorgaande letteren van den 26^{en} juny deses jaars,[243] gesonden met 't schip de Kiefhoek door den E. oppercoopman en gewese secunde deses gouvernements, Jacob Christiaan Pielat, sullen U.Eerw wel sijn ter hand gestelt, alwaarin wij U.Eerw. missive van 't voorleden jaar wijdlopig beandwoord en een korte schets van onsen kerkelijken toestand toen ter tijd aan U.Eerw. hebben medegedeelt. Tegenwoordig konnen en moeten wij daarvan wederom seggen dat deselve, tot onse groote droefheid, nog seer slegt en sober is, sijnde de belijders voor 't grootste gedeelte seer traag en sorgeloos, eer den slapenden als den wakenden gelijkformig, niettegenstaande de basuyne Godts voor aller oren geblasen wordt door den Eerw. leeraare Johan Coenraad Albers, Johan Henric Molt en Dominicus Sell, dewelke, naerdat op den 5^{en} july deses jaar is vertrokken om de kerken en schoolen op de eylanden Batchian en Macquian te besigtigen, op den 21^{en} july door Godts goedheid in gesondheid alhier wederom is aangekomen en U.Eerw dit weinige van den staat dier kerken en scholen mededeelt, dat deselve in 't gemeen seer slegt is, bestaande haere wetenschap voor 't meeste deel in eenige vraagjes der christelijke godtsdienst sonder 't begrip van het wesen der sake te hebben van buyten op te seggen, en sijnde daarenboven seer traag in de betragting van deugd en godsaligheid.[244]

Derhalve konnen wij tot ons leetwesen geen groote dingen van dese omleggende christenen aan U.Eerw. mededeelen, maar den Godt van alle genade bidden dat hij dog nae sijn vaderlijke liefde en onuytputtelijke algenoegsaamheid meer en meer wil verligten en kragtdadig bekeeren dese christelijke volkeren, onder welke eerste, te weten die van Batchian, sijn Eerw. gedoopt heeft 4 kinders nevens 1 bejaard persoon, en aan schoolkinders bevonden een getal van 13, en in 't geheel aan christenen gelaten heeft een getal van 115. Onder de laaste, namelijk die van Macquian, heeft sijn Eerw. maar 2 schoolkinders en in 't geheel aan christenen een getal van 34 gelaten.

Dit weinige U.Eerw. medegedeelt hebbende, is nog eindelijk ons vriendelijk versoek, dat U.Eerw. gelieven te letten op 't leven en wandel van Frans Constant[245] en Cornelia Sluyter desselvs huysvrouw, en deselve, indien sij 't haar weerdig maken, in U.Eerw. gemeenschap aan te nemen, alsoo sij met 't schip de Kiefhoek vertrekkende door haar seer schielijk vertrek geen kerkelijke attestatie hebben konnen medenemen.

Waarmede – – – de predicanten en ouderlingen van Ternaten, en uyt aller last en naam Dominicus Sell syn. h.t. pr., Johan Henric Molt epist. h.a. scriba, Pasqual Taidi.

Ternaten in onse kerkelijke vergadering den 1^{en} september 1723.

163. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 21 juni 1724.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 631-632.

Eerwaarde Heeren en medebroederen.

---

[243] Zie hiervoor, doc. 160.
[244] Zie hiervoor, doc. 161.
[245] Frans Constant, van Dordrecht, arr. Batavia 1701 als matroos, overleden 12 juni 1726.

Nademaal U.Eerw. in hare letteren gedateert den 30sten january 1724,[246] bij ons wel ontfangen, hebben gesteld dat U.Eerw. de vrede soeken na te jagen en voorbeelden van vrede en eendragt willen zien, so heeft het ons seer verwonderd dat aan onse letteren van den 26sten july 1723[247] sulke ongehoorde en niet met de vrede en eendragt overeenkomende benamingen zijn gegeven, dat sij volgens ons oordeel niet verdiend hadden, want U.Eerw. selfs tot die schampere en abominabele schrijfstijl, gelijk sij in gemelte brief genoemd staan, eerst aanleidinge hebben gegeeven.

Het verwonderd ons ook dat U.Eerw. schrijven van den Heer Albers geen sessie in de kerkelijkke vergaderinge willen geven of sal eerst moeten betuigen geen deel gehad te hebben aan onse letteren. Contrarie konnen U.Eerw. dit ontwaren, nademaal sijn Eerw. die selfs ondertekent heeft, en van de geheele kerkenraad is goed gekeurt, en waarom soude de scriba alleen dit opgeleid worden. Bijaldien dus altijd wierd g'oordeeld, so soude de scriba van U.Eerw. boven gespecificeerde letteren ook al wat hebben te verandwoorden, dog sullen hiermede uitscheiden.

Nadat de predicanten Jan Henrik Molt en Dominicus Sell onlangs van de kerkenraad verkoren zijn om de buitenlandsche kerken en scholen te besoeken so is d'eerstgenoemde tot dien eynde al vertrokken op den 10den juny na d'eilanden Batchian en Macquian,[248] en de laatstgemelte staat ook daartoe binnen een dag sijn reys aan te nemen na de noorder eilanden en Celebes.[249]

Tot U.Eerw. willen wij hopen dat met gesontheid sal overkomen onsen g'agten medebroeder Jan Coenraad Albers, die in sijn agtjaryge bedieninge alhier de gemeente volkomelijk heeft genoegen gegeven, sijn dienst met getrouwigheid en wakkerheid waargenomen en alle deelen van eenes opsienders ampt met vigilantie verrigt. Daarom versoeken wij dat sijn Eerw. als sodanig in liefde mag werden aangenomen.

Ondertusschen bidden wij God dat hij U.Eerw. nog lang in 't werk der bedieninge wil voorspoedig maken, met een volle mate van zeegeningen verstercken, en met allerley nodyge gaven verrijken, opdat de welstand van Gods kerke onder U.Eerw. trouwe opsigt meer en meer mag bevorderd werden. Hiermede – – – de predicanten, ouderlingen en diaconen uitmakende de kerkenraad van Ternaten, en uit aller last en name Dominicus Sell syn. h.t. pr. et epist. scriba, P.van Blijenberg, ouderling, C. Voges diacon.

Ternaten den 21sten juny 1724.

164. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP BATJAN EN MAKIAN DOOR DS. JOAN HENDRICK MOLT. Ternate, 5 juli 1724.
NA, VOC 2012, fol. 262-266. Afschrift.

Berigt van den staat der kerken en schoolen op beyde de eylanden Batchian en Macquian, gedaan door den predicant Joan Henric Molt in den jare 1724 en in den Eerw. kerkenraad deser Moluccos den 5en july gelesen sijnde, overgelevert aan den E. Agtbaren Heer Gouverneur en Raad van Politie.

Saturdag den 10en juny ben ik, Joan Henric Molt, med de chialoup de Vlaming vertrocken van de Ternaatsche rhede om de kerk- en schoolvisiteren op de eylanden Batchian en Macquian aff te leggen, stellende mijn reyse eerst na *Batchian*, alwaar ik op

[246] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 101.
[247] Ten rechte 26 juni, zie hiervoor, doc. 160.
[248] Zie hierna, doc. 164.
[249] Zie hierna, doc. 166.

woensdag den 14^{en} dito 's agtermiddags omtrent vijff uuren aanquam, en besogte des donderdag den 15^{en} de schoole aldaar, naardat ik bevond 14 schoolkinderen, konnende twee desselve tamelijk lesen, schrijven en zingen, edog vijff alleen lezen, maar de overige zeven wierden nog in het A.B.C. onderwesen, en voorts baden sij alle tesamen van buyten het morgen- en avondgebed en het gebeth voor en na den eeten en het gebeth des Heeren, gelijk sij ook wisten de thien geboden en het geloove.

Des agtermiddags besogte ik een arme vrouw, genaamt Djebel Reaal, dewelke verzogt om van de diacony drie rijksdaalders tot onderhoud van haar huysgesin te mogen erlangen, vermits sij moetende ses kinderen onderhouden, en weduwe zijnde van twee rijxdaalders 's maands niet kan leven. En dewijl ik, haar leven en wandel vernomen hebbende, bevond dat voornoemde vrouw een eerlijk en vroom leven leydt, hebbe ik haar belooft dit versoek aan den kerkenraad tot Ternaten te zullen voordragen.

Des avonds ging ik in het gebeth, waarin tesamengekomen waren, buyten de schoolkinderen, tweeëntwintig vrouwen ende geen mannen, als dewelke met hare kost te zoecken besig waren en om die oorsake veeltijds niet dan 's sondags den godtsdienst komen bij te woonen. Dese vrouwen voornoemt konde zeer wel b'antwoorden het vraagboekjen van Caron en baden het avond- en morgengebeth en het gebeth voor en na den eeten, gelijk sij ook mede van buyten wisten de thien geboden, het gelove en het aldervolmaakste gebeth, waarmede wij dese onse bijeenkomste met het gewoonlijcke avondgebeth en psalmsingen eyndigden.

Vrijdag den 16^{en} dito 's voor de middags quam de gemeente tesamen, waaronder ik bevond een christen vrouwspersoon dewelke begeerde haare belijdenisse te doen om mede de verbondszegelen 's Heeren avondmaals te ontfangen. En alzoo de andren ledematen getuygden dat zij eerlijk van leven en wandel was, hebbe ik haar de belijdenisse affgenomen en met de andere ledematen, nadat ik ook der zelver leven en wandel na behooren bevonden had, tot het heylig avondmaal tegen den aanstaande dag genodigt.

Saturdag den 17^{en} dito predickte ik 's voormiddags voor de gehele gemeinte, en na gedane predicatie lijffte ik door den H. doop Christo en zijn gemeente in vijff kleene kind'ren en elff bejaarde Xulanesen,[250] naar voorgaande belijdenisse, en deelde het Heylige avondmaal uyt aan vijff ledematen, te weeten twee mans- en drie vrouwspersoonen.

Des agtermiddags opende men de armbosch in tegenwoordigheyt van den zergiant resident aldaar, Abraham van Rhoon, en den stuurman Jurriaan Huyer, zijnde daarin bevonden 13 rds, welcke penningen ik onder quitantie aldaar overgegeven hebbe aan den zergeant resident voornoemt om daarvan maandelijx verstrecking te doen aan des aldaar wesende arme vrouw Djebel Reaal.

Eyndelijk bevestigde ik nog dienzelven agtermiddag drie paren in den huwelijken staat, en nadat ik tot Batchian aan christenen gelaten hebben een getal van 119 en den zergeant met denzelven schoolmeester ernstig de zorge over de kerke en schoole aanbevolen hebbende, vertrok ik van daar op sondag den 18^{en} dito en arriveerde niet voor Vrijdag den 23^{en} op *Macquian*, alwaar ik op saturdag den 24^{en} 's morgens predickte, en gepredickt hebbende besprengde ik met het water 's H. doops een kind, reykende daarna het H. avondmaal aan één ledemaat uyt.

Na het verrigten van desen onsen godsdienst wierd in tegenwoordigheyt van de zergeant resident aldaar, Jan Glad, en de chirurgijn Dirk Willemsz Geel g'opent de armbosch, waarin waren vijff rds, zijnde die penningen onder quitantie aan de voornoemde zergeant overgegeven tot vermeerdering van de maandelijxe verstrecking der aldaar aanwesende armen man Johannes de Haas.

[250] Afkomstig van de Sula-eilanden, ten zuidwesten van Batjan.

Dit verricht hebbende besocht ik de schoole, waarin ik ontmoetede agt schoolkinderen, konnende twee derzelve zingen, het morgen- en avondgebeth, het gebeth voor en na den eeten bidden, alsmede de thien geboden en de twaalf articulen des geloofs van buyten optellen en de kleene vragen b'antwoorden, ende tamelijk leesen. Drie van deeze kinderen begonden te spelden, eene te leesen, en twee wierden nog in het A.B.C. g'oeffent. Waarmede wij dese onse t'samenkomste met het gewoone morgengebeth eyndigden.

In het avond en morgengebeth verthoonen sig buyten de schoolkinderen veeltijds zes, ook wel meer menschen, dewelcke de gebeden, zoo morgen- als avond-, konde bidden, de thien geboden en het geloove van buyten opzeggen en ook de kleene vragen van Caron b'antwoorden.

En bespeurt hebbende dat den zergiant resident en den schoolmeester alle neerstigheyt aanwenden om de kerk en schoole tot Macquian te onderhouden, en haar sulx verder gerecommandeert hebbende, ben ik 's agtermiddags, nadat ik aldaar aan christenen in het geheel gelaten hebbe een getal van 65, wederom vertrocken naar Ternaten, alwaar ik ook des anderen daags, zijnde sondags den 25^{en} dito (Gode zij dank) in gezondheyt 's avonds ben aangekomen.

(Onder stond) Aldus bevonden, opgestelt, en overgegeven door mij (was geteikent) Joan Henric Molt eclesiastes. (Onderstont) Accordeert (was getekent) J. d'Ree secretaris. (Terzijde) Door ons gecollationeert (en getekent) A. Cagias (en) A. van Lijden.

165. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 6 september 1724.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 638.

Eerwaarde, godsalige, seer geleerde Heeren en veel geagte medebroederen.

t'Sedert onse laatste letteren, gedateert den 21^{en} juny deses jaars en tot U.Eerw. overgesonden, is hier niets van belang voorgevallen als dat den praedicant Dominicus Sell op den 24^{en} juny jongstleden sijn reys heeft aangenomen om de kerken en schoolen op de Celebes en verdere noorder eilanden te besoeken ende tot nog toe niet wederom gekomen is, konnende wij tegenswoordig uyt dien hoofde van den staat dier kerken en schoolen geen opening geven.

Edog, den praedicant Joan Henric Molt, zijnde den 10^{en} juny deses jaars vertrokken om de visite der kerken en schoolen op de eylanden Batchian en Macquian af te leggen, is op den 25^{en} daaraanvolgende tot ons in gesondheid, onder Godts segen, wederom gekomen, hebbende op voornoemde plaatsen bevonden een getal van ledematen 6, schoolkinderen 22, christenen in 't gemeen 182.[251]

Hiernevens is nog ons vriendelijk versoek, dat U.Eerw. ons in het aanstaande jaar gelieven te senden de kerkelijke attestatie van den soldaat Jan Hendrik Trewing, zijnde in 't jaar 1722 in de maand april met het schip Stadwijk uyt het vaderland op Batavia aangekomen, in welkers verwagting wij desen, naar toewensing van alle heil en segen over U.Eerw. personen, dienst en familiën, sullen eindigen en blijven, Eerwaarde, godsalige, seer geleerde Heeren en veel geagte medebroederen, U.Eerwaardens verpligte dienaren en medebroederen, de predicanten. ouderlingen en diaconen uytmakende den kerkenraad van Ternaten, en uyt aller naem Joan Henric Molt syn. pr. et epist. scriba, Johan Thomas Werndly syn. h.t. scriba, P. van Blijenberg ouderling, C. Voges diacon.

Ternaten in onse kerkvergadering gehouden den 6^{en} september 1724.

[251] Zie het hiervoorgaand document.

166. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN NOORD-SULAWESI EN DE SANGIHE-TALAUD-ARCHIPEL DOOR DS. DOMINICUS SELL. Ternate, 1 november 1724.
NA, VOC 2029 B, fol. 143-166. Afschrift.[252]

Rapport van de kerk- en schoolvisite op de Noorder eylanden en Celebes, gedaan door d'ondergetekende predicant, werd (nadat hetselve is voorgelezen in kerkelijke vergadering) opgedragen aan d'E. Agtb. Heer Jacob Cloek, Gouverneur en Directeur, benevens den Raad in Molucco.

Saturdag den 24[en] juny 1724 ging ik van Ternaten des middags onder zeyl med de pantsjallang de Bonnerotte.

Vrijdag den 30[en] dito lieten wij met het aanbreeken van den dag onse dreg vallen onder het Tillautse eyland Lirong.[253] Kort daarna quamen de capiteyn lauwt en houcum van Cabruang aan boord, aan welke ik versogt dat zij mogten komen met een bekwaam vaartuyg om mij af te haele, tot welken eynde zij ook aanstonds vertrocken.

Des saturdags den 1[en] july quamen voorgemelte bobatos met een correcorre, met welke ik des voor de middags omtrent 11 uuren vertrok en quam des agtermiddags op de negorije *Mangarang*, dog vond daar geen schoolmeester, welke al voor omtrent een jaar vertrocken was na Manado om van daar zijn tegoed hebbende gagie te haelen, waarom ik selvs genootsaakt was op te schrijven de namen van de kinderen die stonden gedoopt te werden en dergenen die trouwen wilden, latende door de bij mij hebbende leermeester Pieter Hassang de dienst van kerk en school verrigten.

Sondag den 2[en] dito. Na het laten voorlesen van een Maleytse predicatie doopte ik 35 kinders en bevestigde 6 paar in den houwelijken staat. In de school waren 8 kinders, een antwoorde op eenige weinige vraagjes van Aldegonde, een kon de thien geboden, 't geloof en benevens nog een ander 't vader onse, een kon een weynigh schrijven, d'overige leerden nog 't A.B.C. Alhier waren 500 christenen.

Des agtermiddags voeren wij met een schepvaartuyg na de negorije *Towadowale*, alwaar wij tegen den avond quamen, en opschreven de namen van de jonge kinders die stonden gedoopt te werden alsook van diegeene welke wilde trouwen.

Maandag den 3[en] dito doopte ik 28 kinderen en trouwde 7 paren. In de school waren mede 8 kinders, waarvan 4 konden alle gebeden, tien geboden en 't geloof, d'andere 4 begonden eerst de letters te leeren, geen van alle konden nog lesen, nog schrijven.

Dingsdag den 4[en] dito haalde wij water. Woensdag den 5[en] dito des morgens, met het aanbreken van den dag, ligtede wij ons anker en gingen onder zeyl. Vrijdag den 7[en] dito na middernagt quamen wij voor *Taboeccan* ten anker.

Saturdag den 8[en] dito quam den zergeant commandant Gerrit Liebauts aan boord, met welke ik na land ging en van hem beleefd wierd ontfangen. Des agtermiddags besogt ik de school, waarin 39 kinders waren, waarvan weinige konden schrijven, de meeste konden opseggen de antwoorde uyt de Weg na den hemel, Ichtitsaer, de helft begosten te leesen uyt het Nieuwe Testament en eerste boek Mozis,[254] d'anderen spelde en leerden 't A.B.C. Des avonds waren in 't gebed, behalven de schooljongens, 100 menschen, dewelke door de schoolmeester ondervraagd wierden en redelijk antwoordede op de vragies die haar wierden voorgehouden; nodigde de ledematen tegens den volgenden dag aan de tafel des Heeren.

---

[252] Een ander afschrift in NA, VOC 8093 Ternate, fol. 154-178.
[253] Het eiland Salibabu, met de hoofdplaats Lirung. Zie ook hiervoor, doc. 130 en 132.
[254] Genesis.

Sondag den 9^{en} dito. Na het laten voorlesen van een Maleytse predicatie doopte ik 60 kinderen, deelde daarna het avondmaal uyt aan twee mans- en een vrouwspersoon. Na de middag liet ik wederom een predicatie uyt Caron lesen en bevestigden 29 paar in den houwelijken staat. Alhier waren aen de kinderpokjes overleden 1435, en waren nog levendig 2716. Den soldaat Adam van Zeyl van Timor versoekt dat de Heer gouverneur hem gelieven te consenteeren om te mogen trouwen met Adriana Carels van Manado.

Maandag den 10^{en} dito des morgens vertrok ik na de negorij *Kouma*. In de school aldaar waren 21 kinders, 4 konden leesen, eenige begonde te spelden, 6 leerden de letters, uyt Aldegonde antwoordede redelijk alle, uyt de Weg na den hemel 4, uyt Ichtitsaar 2, kleene vraegjes de meeste, 2 konden een weinig schrijven. De schoolmeester, Thomas Jansz, versogt vermeerdering van gagie. Des avonds ging ik in 't gebed, daarin verscheyde menschen tegenwoordig waren en op eenige vraagjes redelijk antwoordeden.

Dingsdag den 11^{en} dito. Na gedane Maleydse predicatie doopte ik 15 kinderen en bevestigde 16 paar in den houwelijken staat. Dewijl door de kinderpokjes en andere siektens die hier eenige tijd gegrasseerd hadden veele gestorven waren, zoo was het getal der christenen maar 405. Deelde ook het nagtmaal uyt, aan 4 ledematen. Des agtermiddags vertrok ik na *Coulor*, bevond daar in de school 23 kinders, 5 konden een weynig schrijven, en ook leesen, 11 speldede, d'overige leerden 't A.B.C., uyt antwoordede 14, uyt de Weg na den hemel van Caron 10, ook soo veel uyt d'Ichtitsaar. 't Getal der christenen was 383, waaronder 8 ledematen. Abraham Tauran, vier jaren lang den dienst als kerkmarinjoe hebbende waargenomen, versogt gagie te mogen winnen.

Woensdag den 12^{en} dito. Na het laten voorlesen van een Malijtse predicatie doopte ik 24 kinderen en deelden 't avondmaal aan 8 ledematen uyt, bevestigde 8 paar in den huwelijken staat. Den schoolmeester, Louis Pongo, hadde mij versogt om mede te mogen trouwen, dog dewijl den koning van Taboecan mij liet weeten dat gemelte schoolmeester aan een ander vrouwspersoon trouwbelofte gedaan en daar ook al een soon bij overwonnen hadde, en wederom dat vrouwmensch waarmede hij nu in den huwelijken staat wilde treden ook aan een ander manspersoon verloofd was, ook versogt evengedagte koning, benevens zijn bobatos, dat dit houwelijk mogte gestaakt werden, gelijk is geschied, bestrafte vervolgens de schoolmeester, hem zijn ergerlijk leven voor ogen stellende, dat sulke dingen niet betaamde begaan te werden, en wel nog minder van een meester, die anderen met zijn goed leven moeste stigten en med een goed exempel voorgaan. En is hij door mij op approbatie van haar E. Agtb. tot Ternaten, tot omlopend leermeester gedegradeerd en op Taroena geplaast, gelijk in 't vervolg blijken zal. Des agtermiddags reyde ik na *Manaloe*, alwaar 30 schoolkinderen waren. Drie begonden redelijk te schrijven, en ook te leesen, 5 leerden 't A.B.C., d'andere spelde, uyt de Weg na den hemel antwoorden 7, alsook uyt d'Ichtitsaar, de meeste van d'overige konden de gebeeden, tien geboden en 't gelooff, ook antwoordede zij op eenige vraagjes uyt Aldegonde. Des avonds waren verscheide menschen in 't gebed, die redelijk op eenige vraagjes antwoordede. Ook versogt de schoolmeester, Thomas Jansz, verhoging van gagie.

Donderdag den 13^{en} dito. Na een Maleytse predicatie doopte ik 31 kinders, deelde ook 't nagtmaal uyt, aan 4 manspersoonen, bevestigde in den huwelijken staat 21 paar. Christenen waren alhier 305. De kerkmarinjoe, Gabriël Djermin, versogt dat hem de gewonelijke gagie mogte toegelegd worden. Des agtermiddags quam ik op *Saloerang*, daar ik bevond in de school 22 kinderen, 8 schreven, 12 laesen, d'andere waren besig met het leeren der letters, uyt de Djallang ca Surga antwoordede 12, gelijk ook uyt de Ichtitsaar, d'overige hadden nog niet geleerd, alsoo zij nieuwlinkx in school waren gekomen. In 't avondgebed waren mede verscheyde menschen, die tamelijk antwoordede op de gewone vraagjes. Op de rol van de schoolmeester waren 458 christenen.

Vrijdag den 14^{en} dito. Na gedane predicatie doopte ik 27 kinders en trouwde 16 paar. Alsoo de kerkmarinjoe op dese plaats was overleden, versogt den koning van Taboecan dat Bastiaan Babole daarvoor in dienst der E. Compagnie mogt werden aangenomen. Na de middag vertrok ik wederom na Taboecan, alwaar des nagts arriveerde. Ik had overal op de voorheen gemelte negorijen van Taboecans koning versogt dat hij mij dog een bequaam vaartuyg mogt beschicken waarmede ik benevens mijn volk en goed sonder gevaar aan de wal konde gebragt werden, dog konde niet anders verkrijgen dan zeer kleine en geringe prauwen, 'tgeen ook d'oorsaek geweest is dat mijn oppassers op evengenoemde negorije na land willende gaan bijna souden verdronken hebben door 't omslaan van de prauw, en om haar lijf te bergen beide snaphanen moesten laten vallen.

Saturdag den 15^{en} dito lieten wij soeken na de verloren snaphanen, die eyndelijk wederom uyt de diepte van 5 vadems werden opgedooken. Des avonds na 't gebed doopte 15 kinderen en trouwde 20 paar.

Sondag den 16^{en} dito liet ik een Maleytse predicatie voorlesen, en na het voleynden van de agtermiddag predicatie doopte ik 11 kinderen.

Maandag den 17^{en} dito. Des morgens ten 4 uiren vertrocken wij na *Matany*, vond daar in de school 29 kinders, 12 konden schrijven, 18 leesen, en 2 spelden, d'andere leerden 't A.B.C., uyt de Weg na den hemel antwoordede 17, uyt ook sooveel, d'overige konden maar 't geloof, de tien geboden en de gebeden. 't Getal der christenen alhier was 655, en der ledematen 14. Des agtermiddags na een predicatie doopte ik 31 kinders, deelde 't avondmaal uyt aan 3 vrouwen en 5 manspersonen, sijnde d'andere ledematen wegens siekte absent, trouwde 17 paar. Versogt de schoolmeester, Jan Tottegos,[255] verhoginge van gagie. De coning van Taboecan bij mij zijnde, zoo begeerde ik van hem dat hij mogt besorgen dat mij een bequaam vaartuyg mogte verleend werden, om daarmede ten eersten na Calongan te scheppen, en dewijl ik van gemelte coning stond afscheid te neemen, soo hebbe ik hem uyt name en op versoek van den zergeant Gerrit Liebaut voorgehouden dat hij diende te repareren des Compagnies logie, welke alledag dreigde te vallen, alsook de huysen van de leermeesters, die geheel vervallen, en niet meer kosten bewoond werden, maar gaf mij ten antwoord dat de meesters gagie trocken van d'E. Compagnie en haar huysen daarvoor konden laten maken. Dog naderhand, over mijn langer aanhouden zig verlegen bevindende, zeyde hij dat hij eerst moeste zenden een vaartuyg na Manado en dan na Tillauwt, om van daar slaven te halen en zijn belofte te voldoen die hij op Ternaten gedaan hadde, en dan aan de huysen beginnen te maken, daar lange na zal gewagt worden en sonder nader aanmaninge misschien noyt geschieden.

Dingsdag den 18^{en} dito kwam ik op *Calongan*, daar ik in de school vond 22 kinderen. Een begon een weynig te schrijven, nog een andere schreef eerst de letters, 2 lasen uyt het Nieuwe Testament, 2 uyt Genesis, d'andere leerden 't A.B.C., uyt d'Djalang ca surga antwoordede 4, met de texten, en sonder de texten de meeste, uytgenomen 5 nieuwe aangekomene, uyt Aldegonde antwoorde ook het meerder getal, maar besonder slegt, 2 konden maar eenige vraagjes uyt d'Ichtitsaar.

Woensdag den 19^{en} dito. Na het laten voorleesen van een predicatie doopte ik 46 kinders, deelden 't avondmaal uyt aan 3 kinderen[256] en 7 mans, bevestigde in den houwelijken staat 13 paar, het getal der christenen was 470.

Donderdag den 20^{en} dito quam ik op *Taroene*. In 't avondgebed waren, benevens den coning, die er anders in lange tijd niet geweest was, ruym 100 menschen, die seer slegt antwoordede, daar dog tevoren op dese plaats de meest ervarene van geheel Sangir zijn geweest, weshalven ik de schoolmeester aansprak, meinende dat hij daarvan oorsaek

[255] Elders Tategos geschreven.
[256] Leesvoorstel: vrouwen.

was, dog verontschuldigde zig hiermede dat de menschen niet alleen door den koning en de prins van Sawang niet wierden aangeset om den godsdienst te oeffenen, maar ook nog daarenboven van haar wierden terug gehouden, gelijk ik selvs bij mijn aanwesen hebbe ondervonden.

Vrijdag den 21^{en} dito. Na gewone predicatie deelde ik het avondmaal uyt aan 22 ledematen en des agtermiddags doopte ik 66 kinderen en trouwde 19 paar. Alhier waren aan de pockies overleden 1288 en leefden nog 876 christenen.

Saturdag den 22^{en} dito ging ik in de school, waarin waren 24 kinders, nog 24 waren absent, waarvan veele door den coning opgehouden wierden, haar gebruykende tot zijn dienst, en maakte daar selvs oppassers van voor hem, en beschermde haar alsoo op een onbetamelijke wijze, waaruyt ook ontstond dat er niet een was die konde schrijven, twee lazen maar een weinig in 't Nieuwe Testament, 3 speldede, d'andere leerden 't A.B.C., de meeste konden de gewone gebeden, 't geloof en 10 geboden, 10 antwoordede uyt Aldegonde, uyt de Weg na den hemel 4. Ik sond de omlopende leermeester benevens de kerkmarinjoe na den koning, om hem aan te seggen dat hij moeste maken dat de overige kinders mede in de school kwamen, en liet mij door haar weeten dat zij na de middag souden verschijnen, maar wagtende tot den avond wanneer er maar drie meer als tevooren bevonden wierden. Door storm en onweder brak des nagts ons ankertouw, en verlooren een dreg.

Sondag den 23^{en} dito was het weer als vooren, en stond een zeer hol water, soodat ik niet konde vertrecken, en brak d'eene hand van onse andere dreg, waarom wij genoodsaakt waren om in de rivier te lopen. Door 't hoogwater konden de menschen maar in de voormiddags predicatie koomen, doopte na de predicatie 9 kinders.

Maandag den 24^{en} dito begon het weer een weynig te bedaren, maar stond nog een zeer sware branding, ging wederom in de school, waarin nog maar 29 kinderen waren, waarom ik de kerkmarinjoe wederom uytsond om de overige te halen en volgens gewoonte haar boete af te nemen, maar quamen evenwel niet. Liet vervolgens de soon van den overleden goegoegoe bij mij komen, die het hoofd was van de negorije Sawang, daar seer veel kinders waren om ter school te gaan bequaam, hem versoekende dat hij d'ouders van dese kinderen wilde aanmanen om haar in de school te senden, dog gaf mij tot antwoord dat hij geen meer kinders dan zijn overleden vader wilde stuiren, waarop ik hem zeyde dat, schoon sijn vader kwalijk gedaan had, hij daarom desselvs voetstappen niet moeste navolgen. Dog kon met al mijn redenen van hem door zijn onverstandige bokagtigheyd niet verwinnen, en hij scheen over mijn woorden qualijk tevreden te zijn, willende mij den geheelen dag geen kost zenden, waarom ik genoodsaakt was bij den koning daarover te klagen, die een zergeant van hem uytzond om iets voor mij te halen.

Dingsdag den 25^{en} dito konde ik wegens 't hol water nog niet vertrecken.

Woensdag den 26^{en} dito quam ik op *Maganitoe*. In de school waren 26 kinderen, waaronder geene waren die schrijven konden, 3 lazen een weinig, 4 speldede, de resterende leerden de letters, op de gewone kleine vraagies antwoordede de meeste, uyt de Djalang ca surga 16, 3 konden een weinig uyt Alegonda.

Donderdag den 27^{en} dito voor de middag deelde ik 't nagtmaal uyt aan 4 mans en bevestigde 30 paar in de huwelijken staat. Des agtermiddags doopte ik 83 kinderen en troude nog 3 paar. Alhier waren 1383 christenen, en door de pokjes gestorven 1423.

Vrijdag den 28^{en} dito quam ik op *Tamaco*, visiteerde de school, waarin waeren 18 kinderen, 1 konde schrijven en leezen, 9 speldede, de overige leerden 't A.B.C., uyt de Djalang ca surga antwoordede de meeste, zonder dat se eenige andere vraagjes geleerd hadden. De reeden daarvan was, omdat het opperhoofd alhier voor langen tijd was overleden en het volk de meester niet wilde gehoorzamen, om haar kinders ter school te zenden,

waarom ik de twee onlangs aangestelde hoofden vermaande dat zij dog moesten sorge dragen dat de kinderen vlijtiglijk ter school quamen, gelijk zij dan beloofden. De bobatos in 't gemeen versogten dat Mattheus Olek, die nu al 19 jaren de dienst als kerkmarinjoe hadde waargenomen, daarvoor in dienst der E. Compagnie mogt werden aangenomen.

Saturdagh den 29^{en} dito. Na een predikatie doopte ik 64 kinderen en deelde 't avondmaal uyt aan 1 manspersoon, bevestigde 1 paar in den houwelijken staat. Het getal der christenen alhier was 473, en waren 327 aan de kinderpokjes overleden. Tegen den avond quam ik op Galenpain, alwaar 3 schooljongens waren, waarvan een in 't leesen en schrijven, alsook in 't antwoorden op de meeste vraagjes, redelijk ervaren was, maar de twee anderen hadden weinig kennis, nadien zij bij geval eens ter school kwamen. In 't avondgebed waren maar 12 menschen, die ook besonder slegt antwoordeden.

Sondag den 30^{en} dito versogt den schoolmeester, Martijn Madonsa, verhoging van gagie. Het getal der christenen was 31. Nadat ik een Maleytse predicatie hadde laten voorleesen, doopte ik 3 kinders en vertrok wederom na Taroena, daar wij des avonds ter 8 uiren kwamen.

Maandag den 31^{en} dito. In 't gebed waren seer weynig menschen.

Dingsdag den 1sten augustus. Door het laagwater konden wij de pantsjallang niet uyt de revier krijgen. Hebbe op approbatie van den Agtb. raad tot Ternaten den bovengemelte Louis Ponga, schoolmeester op Coulor, gedegradeerd tot leermeester op Taroena, en de schoolmeester van Taboecan, Hendrik Maccapal, geplaatst op Coulor, en Marcus Jansz, omlopend meester op Taroena, tot schoolmeester op Taboecan, welke laatste verhoginge van gagie versoekt.

Woensdag den 2^{en} dito kregen wij de pantsjallang uyt de revier.

Donderdag den 3^{en} dito. Na een Maleytse predicatie doopte ik 27 kinderen en deelde 't nagtmaal uyt aan een vrouw en 5 mans. Versogt den koning van Taroena dat Marcus Baboelang op Calongan en Domingos Bolompia op Taroena op gemelte plaatsen al eenigen tijd als kerkmarinjoes hadden g'ageerd, daarvoor mogten gagie winnen. Des agtermiddags trouwden ik nog 13 paar.

Vrijdag den 4^{en} dito haalden wij water en brandhout. Saturdag den 5^{en} dito waayde het zeer sterk, soodat wij wederom met ons vaartuyg de revier moesten kiesen. Sondagh den 6^{en} dito wierd volgens gewoonte de godsdienst waargenomen. Maandag den 7^{en} dito vertrocken wij des avonds na het eyland Chiauw. Vrijdag den 11^{en} dito tegens den avond kwamen wij op de negorij *Oeloe*.

Saturdag den 12^{en} dito besogt ik de school, waarin waren maar 12 kinders, 6 konden redelijk schrijven en leesen, 3 speldede, 3 leerden de letters, uyt de Djalang ca surga antwoordede 9, de gebeden kosten alle.

Sondag den 13^{en} dito. Na 't laten doen van een Maleytse predicatie doopte ik 160 kinders en deelde het avondmaal uyt aan de schoolmeester alleen. Na de agtermiddags predikatie doopte ik nog 23 kinders en bevestigde 3 paar in den huwelijken staat. Versogt de oude goegoegoe Mahonis dat Marcus Mappasilo, die een geruymen tijd kerkmarinjoe was geweesd, gagie mogte krijgen. In 't avondgebed waren 12 mans en 20 vrouwen, die redelijk antwoordede.

Maandag den 14^{en} dito des avonds quam ik op de negorij *Pehe*, daar ik beleefdelijk van den coning van Chiauw ontfangen wierd.

Dingsdag den 15^{en} dito ging ik in de school, vond daar tegenwoordig 30 kinderen, waarvan 8 konden schrijven, 6 schreven 't A.B.C., 7 konden leesen, 8 spelden, de andere begonden de letteren te leeren, uyt Aldegonde antwoordede 15, uyt d'Djalang ca surga 9, uyt d'Ichtitsaar 7, d'overige leerden de gebeden, 10 geboden en 't geloof. In 't avondgebed waren 25 vrouwspersonen, 10 mans, die op de vraagjes redelijk antwoordeden.

Woensdag den 16en dito. Na de predicatie doopte ik 173 kinderen en trouwde 3 paar, waaronder was den koning Daniël Jacob met de dogter van den overleden Franciscus Matheus Macca-ampon, koning van Taboecan. Het getal der christenen alhier was 1049.

Donderdag den 17en dito quam ik op *Ondon*. In de school waren 10 kinders, 2 konden schrijven, 5 leesen, d'overige spelden en leerden 't A.B.C., uyt Aldegonde antwoordede alle, uyt de Weg na den hemel 5, uyt de Ichtitsaar 2, en 5 konden de thien geboden, 't geloof, en andere gebeden. Na het laten voorleezen van een Maleytse predicatie doopte ik 115 kinderen. Het getal der christenen alhier was 711. Des avonds vertrok ik na Pehe, daar ik na 't avondgebed 5 paar troude.

Vrijdag den 18en dito quam ik op *Lehe*. Aldaar waren 16 schoolkinderen, 3 konden schrijven en lezen, 3 speldede, d'andere leerden de letters, uyt Aldegonde antwoordede 7, uyt d'Ichtitsaar 5. Na de predicatie doopte ik 18 kinderen. Het getal der christenen was 198. Versogten de schoolmeesters Jacob Christiaans en Louis Durant, op Tillaut bescheiden, verhoging van gagie. Tegens den avond quam ik wederom op Oeloe, daar 1225 christenen waren.

Saturdag den 19en dito. Na het laten voorleesen van een Maleytse predicatie doopte ik 19 kinderen en trouwde 11 paar. Des avonds gingen wij onder zeyl.

Sondag den 20en dito quam ik op Tagulanda, in de negorij *Menanga*. In de school wa ren 13 kinderen, 5 konden schrijven en lezen, de resteerende leerden 't A.B.C., uyt de Weg na den hemel antwoorden 5, uyt Aldegonda alle, uyt d'Ichtitsaar 4.

Maandag den 21en dito. Na de predikatie doopte ik 32 kinders en deelden 't avondmaal uyt aan 2 vrouwen en 6 mans, en bevestigde 4 paar in den houwelijken staat. Het getal der christenen was 287. Versogt de schoolmeester Abram Djoeremoedy vermeerdering van gagie. 's Avonds vertrecken van daar.

Dingsdag den 22en dito kwam ik op de negorij *Tagulanda*. In de school waren 18 kinders, 6 konden schrijven, 9 leesen, 1 spelden, d'overige leerde de letters, uyt d'Djalang ca surga antwoordede 9, uyt d'Ichtitsaar deselve, d'overige leerden gebeden. Na een predicatie doopte ik 147 kinders, deelde 't avondmaal uyt aan drie vrouwen en 4 mans, bevestigde in den houwelijken staat 5 paar. Versogt Andries Lossemani dat hij als kerkmarinho in dienst mogte werden aangenomen. Alhier waren 1437 christenen. Des avonds ging ik onder seyl.

Sondag den 27en dito. Des nagts ten 10 uiren kwamen wij op *Caudypan*. Maandag den 28en dito bevond ik in de school 45 kinders, 2 konden schrijven, 5 leesen, 10 spelden, de resteerende leerden 't A.B.C., uyt Aldegonde antwoorden 11, uyt d'djallang ca surga 3, uyt d'Ichtitsaar 6, de meeste konden de gebeden. Andries Golou, die een langen tijd met veel neerstigheyd den dienst van kerkmarinho hadde waargenomen, versogt daarvoor een maandelijkse besoldinge te trecken. Na een predikatie doopte ik 73 kinderen, deelde 't avondmaal uyt aan 1 vrouw en 3 mans. Het getal der christenen alhier was 2215.

Dingsdag den 29en dito quam ik op *Boulang Itam*. In de school waren 30 kinderen, 21 konden schrijven en leesen, d'andere leerden de letters, uyt Aldegonda antwoordede 21, uyt de Weg na den hemel 10, uyt de catechismus 5, uyt de Ichtitsaar 5, uyt de klijne vraagjes 4, 9 leerden de gebeden, 10 geboden en 't geloof. Na het doen voorlesen van een Maleytse predicatie doopte ik 52 kinders. Des avonds vertrok ik wederom na Caudipan.

Woensdag den 30en dito ging ik met een correcorre na *Bwool*. Sondag den 3en september quam ik 's morgens op Bwool. Des voor de middags deelde ik 't avondmaal uyt na een predicatie aan 1 man en 1 vrouw. Des agtermiddags doopte ik 36 kinderen.

Maandag den 4en dito waren in de school 31 kinders, 2 konden lesen, 1 spelden, d'overige leerden de letters, 10 antwoordede uyt d'Ichtitsaar en uyt de Djalang ca surga 2, uyt de catechismus 2, de meeste leerden nog de gebeden. De schoolmeester klaagde

over de bejaarde dat zij haar kinders met haar in 't bos namen, en dat somwijlen wel een maand of drie, 'tgeen d'oorsaak was van der kinderen onervarendheyd, waarover ik ook d'ouders bestrafte. Alhier waren 1400 christenen. Na 't avondgebed doopte ik nog 24 kinderen. De schoolmeester, Benjamin Augustijn, versogt meerder gagie.

Dingsdag den 5^{en} dito vertrok ik wederom na *Caudipan*. Vrijdag den 8^{en} dito quam ik des avonds met sonsondergang op Caudipan. Saturdag den 9^{en} dito na 't avondgebed doopte ik 32 kinders.

Sondag den 10^{en} dito quam ik op *Boulang Itam*, alwaar ik na de predicatie doopte 17 kinderen en troude 1 paar. Ging des avonds wederom na Caudipan en vandaar na de pantsjallang.

Woensdag den 13^{en} dito quam ik op *Boulang*, alwaar waren 297 christenen en 24 schoolkinders, 2 konden leesen, 3 spelden, d'andere leerde de letters, uyt Aldegonda antwoordede 5, uyt de Weg na den hemel 2, d'andere leerden 't geloof, d'thien geboden en de gebeden.

Donderdag den 14^{en} dito versogt Gerrit Candoela om gagie als kerkmarinjoe te mogen winnen. Na een predicatie doopte ik 34 kinderen en deelden het avondmaal uyt aan 1 vrouwspersoon. Des avonds vertrok ik van daar.

Saturdag den 16^{en} dito quam ik op *Amoerang*. In de school waren 20 kinders, 1 konde schrijven en lesen, 7 spelden, d'andere leerden 't A.B.C., uyt Aldegonde antwoordede 7, d'overige leerden de 10 geboden, gebeden en 't geloof.

Sondag den 17^{en} dito. Na gedane predicatie doopte ik 6 kinderen, en 3 bejaarde vrouwspersoonen na voorgaande belijdenis. Het getal der christenen alhier is 102. Versogt den soldaat Cornelis Willemse Allard van Ternaten dat hem consent mogte verleend werden om te trouwen met Anijnje Cornelis van Manado, en Cornelis Kaat dat hij als kerkmarinjoe in dienst mogte werden aangenomen.

Maandag den 18^{en} dito moesten wij wagten na water en brandhout, vertrocken des nagts. Woensdag den 20^{en} dito kwamen wij op *Manado*. Donderdag den 21^{en} dito. Des voordemiddags besogt ik de school, daarin waren 45 kinders, 10 konden schrijven en leesen, 10 spelden, d'overige leerden 't A.B.C., 23 antwoordede uyt de vraagjes van Aldegonde, uyt d'Ichtitsaar 16, uyt de Weg na den hemel deselve, uyt de catechismus antwoordede mede 9, 23 leerden de gebeden, 10 geboden en 't geloof.

Vrijdag den 22^{en} dito versogten Isaac Valoys, Pieter Rombing, Pieter Mendog en Magdalena Daan dat zij van de diaconypenningen mogten g'alimenteerd werden, alsoo zij door ouderdom en andere gebreken niet in staat waren om haar kost te winnen.

Saturdag den 23^{en} dito nodigde ik de ledematen tegens den volgenden dag aan des Heeren tafel en maakte mij veerdig om te predicken.

Sondag den 24^{en} dito. Na gedane predicatie deelde ik het avondmaal uyt aan 4 vrouwen en 3 mans. Des agtermiddags doopte ik 76 kinders, en na voorgaande belijdenis 6 bejaarde.

Maandag den 25^{en} dito bevond ik in d'armbos 150 rds 38 stuivers. Het getal der christenen alhier was 614. De schoolmeester van Boulang, Silvester Pattilima, en de kerkmarinjoe van Manado, Christiaan Taidie, versogten verhoginge van gagie.

Dingsdag den 26^{en} dito. Des morgens gingen wij onder zeyl. Donderdag den 28^{en} dito kwamen wij (Gode zij dank) in goede gesondheyd wederom op Ternaten.

't Is te beklagen dat, schoon alle vlijt en neerstigheyd benevens groote costen worden aangewend om de volkeren meer tot ligt der kennisse te brengen, nogtans soo een sware duysternisse hare herten beneveld dat zij, dit alles niettegenstaande, liever de heidensche en mahometaanse bijgelovigheden soeken te volbrengen dan het christengelove te too-

nen, tot welken eynde zij moeten gedwongen worden, daar zij dog d'andere superstitiën met vermaak hares herten plegen, gelijk niet alleen daarvan een blijk gegeeven word onder de Tillauwers, maar ook onder diegeene die ons nader woonen en veelmaelen hier komen, ik meene de Sangereesen. Immers de koning van Taboekan, door het willen doen volbrengen van de heydensche bijgelovigheden, voornamelijk bij het begraven der dooden, toond hij en zijne onderdanen niet dat zij waardig zijn de naam van christenen te dragen.

Op Taroena schijnd de koning ook tot deselve superstitiën genegen te sijn, en omdat den schoolmeester sig daartegen kant soo soekt hij alle smaat en verdriet hem aan te doen, gelijk zelfs na mijn vertrek gebeurd is.

Op d'andere negorijen onder de koningen van Sangir schijnd het nog tamelijk te zijn, gelijk ook op 't eyland Chiauw.

Maar op 't eyland Tagulanda schijnen de christenen mede verwildert te sijn, gelijk mede blijkt uyt hare bijgelovigheden, want ik, daar zijnde, hebbe vernomen dat op 't graf van den allang overledene koning een groote schotel met asch, waarin gerookt wierd, en een kopere lamp stonden, en in de kerk gevraagd hebbende wiens dese waren, zoo heeft mij [257]niemand daarop geantwoord.

Gelijk de bijgeloovigheden zig vertoonen, niet alleen onder diegeenen die op d'eylanden woonen, soo is voornamelijk ook het geloof van den valschen propheet Mahumet overgegaan tot veele op de cust van Celebes wonende, gelijk op Bwool, alwaar verscheyde vrouwspersonen zijn die haar vermengen med de mahumetanen, als Magindanauwers, Mandareesen en Totoliers, gelijk mede op Caudipan, daar de dogter van de goegoegoe zig vermengd en huyshoud met een moor van Cayely, 'tgeen de coning al toelaat, en soo daar nog verscheiden andere. Ook kan ik niet voorbijgaan om aan te toonen de klagten van de schoolmeesteren op Sangir, die mij verhaald hebben dat de mooren van het coninkrijke Candhaar, tegenwoordig op Galenpain woonende, haar dat geheele land rondsom vermengen met de dogters van de zoogenaamde christenen, sonder dat zij daarin worden belet en daarover gestraft.

(Onder stond) Dit alles dus na waarheyd bevonden door U.E.E. Agtb. volveerdige dienaar (was getekend) Dominicus Sell. (In margine) Ternaten den 1[en] november 1724.

(Onder stond) Accordeerd (getekent) J. d'Ree secretaris. (Ter sijde) Door ons gecollationeert (getekent) A. Cagias en Robbert Robberts d'Groot.

167. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 6 juni 1725.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 640-641.

Eerwaarde – – –

U.Eerw. missive van den 15[en] januarii 1725[258] is ons wel ter hand gesteldt, waarin U.Eerw. ten bewijse en blijck van broederlijcke correspondentie aan ons den kerckstaat van geheel India in 't kort koomt mede te delen, waarvoor wij van herten dankbaer zijn. Ach, dat onder alle vredebootschappers den vrede betracht en de broederlijcke liefde gehandhaaft mogte werden!

Tot U.Eerw. hopen wij dat in gesontheyt sal overkomen d'Eerw. Heer Dominicus Sell, die als een getrouw kruysgesant sijn ampt alhier twaelff jaren lang met alle ijver en vlijt heeft waargenomen en is, nadat sijn Eerw. den 24[en] junii van 't voorleden jaar van hier

[257] Van Mindanao, Mandar (westkust van Celebes), en Toli-Toli (op de noordelijke arm van Celebes).
[258] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 160-163.

vertrocken was om de kerck- en schoolvisite te doen op de Celebes en de verdere noorder-eylanden den 28en september 1724 daarvandaan in gesontheyt weder terug hier op Ternaten gekomen, rapporteerende dat sijn Eerw. aldaar gedoopt had kinderen 1561, bejaarden 9, en bevonden ledematen 105, schoolkinders 567 en in 't geheel christenen 18507.[259]

Tot een besluyt – – – den kerckenraad van Ternaten, en uyt aller last en naam Joh. Thomas Werndly syn. h.t. praeses et h. epist. scriba, P. van Blijenberg ouderling, C. Voges diacon.

Ternaten in 't Casteel Orange den 6en junii 1725.

168. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP MAKIAN EN BATJAN DOOR DS. THOMAS WERNDLY. Ternate, 1 augustus 1725.
NA, VOC 2029A, fol. 83-88. Afschrift.

Rapport van de kerk- en schoolvisite gedaen door den predikant Joh. Thomas Werendly op d'eylanden Macquian en Batchian en, nadat het in kerkenrade den 1e augusto 1725 voorgelesen was, overgegeven aen d'E.E. Agtb. Heer Gouverneur deser plaetse.

Nadat ik den 11en july 1725 omtrent middag met de chialoup Europa van Ternaten vertrocken was om de kerk- en schoolvisite te doen op d'eylanden Macquian en Batchian, ben ik vrijdag voor de middag den 13en dito op *Macquian* aengekomen, alwaer ik 's agtermiddags de schoole besogte en tegenswoordig vond 2 mans-, 4 vrouwspersoonen en 14 kinders, waervan eene redelijk wel begon te schrijven, de andere lasen, en konden alle de gebeden, sommige antwoorden op de vraegjes uyt den Ichtisaer van 't begin tot aen de dankseggingе,[260] en op de kleene vraegjes agter uyt de Ichtisaer, en sommige op de vraegjes uyt Borstius in 't Nederduyts, uytgenomen 5 van de kleinsten, die eerst onlangs in de school gekomen waeren, waervan 3 leerden spellen en 2 nog maer alleen de letters kennen, welke laetste ook nog maer 't onse vader en 't geloov konden, en begonden te antwoorden op de kleine vraegjes: wie heeft u geschaepen etc., dog d'anderen konden ook al de thien geboden en begonden ook de andere gebeden en vraegjes te leren.

's Avonds in 't avondgebed vond ik de meergemelte 14 schoolkinders, en 6 vrouwspersoonen, dewelke ook de gebeeden konden en met 7 van de schoolkinders antwoorden op de vragjes uyt Aldegonde en op de cleene vraegjes: wie heeft u geschapen etc.

Saturdag den 14e dito voor de middag predikte ik, doopte een kint en diende 't H. nagtmael toe aen den leermeester, waerop ik, 's agtermiddags na 't getal der christenen vernemende, bevond ik 'tselve niet grooter als 22 te sijn, en 18 schoolkinders; nog 4 waren siek en daerom niet teegenswoordig. Hierop vertrok ik dienselven agtermiddag en quam dinsdag den 17en dito teegens den avond op *Batchian*.

Woensdag den 18en dito voor de middag ging ik in de school, waerin waeren 5 kinders: 2 jongens en 3 meysjes. Vier konden de gebeden en antwoorden op de vraegjes uyt de Aldegonde en de Djalang ka surga, en begonnen redelijk te lesen; het eene meysje, dat eerst onlangs op de school gekomen was, leerde nog maer de letters kennen, kon 't onse vader en 't geloov, en begon ook al eenige vraegjes te leeren.

's Agtermiddags in 't gebed komende, vond aldaer de meergenoemde 5 schoolkinders, en 15 vrouwspersoonen. Dese konden de gebeeden en antwoorden op de vraegjes uyt de

[259] Zie het hiervoorgaande document.

[260] Het Kort Begrip (Faukelius-Burs) van vraag 1 tot vraag 64 (uit 74). Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 24.

Djalan ka surga en nog op eenige andere, uyt een geschreeven boekje. Dit gedaen zijnde, lieten wij bij ons komen de ledematen, dewelke 5 in 't getal waren, en versogten haer tegens den volgenden dag tot H. avondmael des Heeren.

Donderdag den 19^{en} dito voor de middag predikte ik, doopte 4 kinders, trouwde een paer en deelde 't H. nagtmael uyt aen 5 ledematen.

's Agtermiddags vorder verneemende na den staet der christenen, alsook der kerke en schoole, bevond dat aldaer 113 christenen waeren en ordinair omtrent 20 schoolkinderen, dog van deselve waeren nu eenige tijt weinige in de school geweest, om de kinderpokjes die se aldaer ook veel onderworpen sijn. Vorders ontwaerde ik ook dat er ordinair seer weinig manspersoonen in de kerke quamen, en dat diegeene die er nog komen van den leermeester niet gevraegd nog onderwesen werden, 'tgeen mij vreemd voorquam, dewijl de mannen sowel als de vrouwen van noden hebben om in de kennisse Gods onderwesen te werden, en dewijl sodoende de jongelingen die eerst uyt de school komen in een jaer alles vergeeten 'tgeen sij so lange met soo veel moeyte geleerd hebben, so dat al 't geleerde als sij tot jaren van onderscheyd gekomen sijn haer van geen nut ofte voordeel is. Hierom heb ik dienstig g'oordeelt aen den leermeester te recommandeeren om niet alleen de vrouwen maer ook de mannen tot bijwooning van den godsdienst aen te manen, te ondervragen en vorder in de kennisse der waerheyt te onderwijsen, en wel voornamentlijk de jongelingen die eerst onlangs uyt de school gekomen sijn, ten eynde sij het reets geleerde niet aenstonds wederom vergeeten, maer in de kennisse der zaligheyd aenwassen en toeneemen mogen. Hiertoe hebben wij ook aen den posthouder aldaer versogt om de mannen daertoe te helpen aensetten, en niemand der jongelingen van 't schoolgaen te ontslaen als onder belofte, so van derselver ouders als ook van de jongelingen selvs, van dit alles neerstig te zullen nakomen.

Hier hoorde ik ook de leermeester sowel als op Macquian seer klagen over de boeken die haer jaerlijx gegeven werden, want boeken die voor haer van 't weinigste nut en gebruyk zijn worden haer gegeven (als de Ichtisaer), dewijl de Inlanders sulk Maleyts niet en verstaen, maer de Aldegonde en Djalan kasurga, die voor haer verstaenbaerder zijn, worden haer niet toegesonden, sodat se nauwelijx in staet sijn om de gemeinte aldaer na behooren te onderwijsen, waerom het te wenschen was dat die boekjes, geschreeven in 't meest hier bekende Maleyts, van Batavia wat meerder herwaerts gesonden wierden, want de Inlanders hier hebben werk genoeg om 't allergemeenste Maleyts regt te verstaen, ik laet staen dan dat bij haer genoemt hoog Maleyts.

Vrijdag den 20^{en} dito 's morgens mijn afscheyd nemende en den leermeester, die van den posthouder aldaer over eenige nalatigheyd in zijn dienst beschuldigt wierde, ernstig bestraft ende tot 't neerstigh waernemen van sijn dienst aengemaend hebbende, vertrok ik wederom van daar en quam door Gods goedheyt op sondag den 22^{en} dito 's agtermiddags omtrent 3 uuren op Ternaten.

Aldus bevonden, opgedaen door mij ondergeteekende (getekent) Joh. Thomas Werendly, predikant. (Ter zijden) Ternaten in 't Casteel Orange, den 1^{en} augustus 1725. (Lager) Accordeert (en getekent) J^{s} de Ree secretaris.

(In margine) Door ons gecollationeerd (getekent) R. R. de Groot en P^{s} Chevalier.

169. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 5 september 1725.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 642.

Eerwaarde, godsalige en seer geleerde Heeren, hooggeagte medebroederen in Christo.

Niet twijffelende of U.Eerw. sullen onse voorgaande missive van den 6 junii deses jaars,[261] U.Eerw. toegesonden door den Eerw. praedicant D. Sell, wel ontfangen hebben, notificeeren hiermede alleenlijck dat de predikant Johan Thomas Werndly, nadat hij den 11 julii deses jaars van hier vertrocken was om de kerck en schoolvisite te doen op de eylanden Macquian en Batschian,[262] den 22 dito door Godts goedheid tot ons in gesontheid wederom gekomen is, hebbende op Macquian gedoopt kinders 10 en schoolkinder bevonden 14, ledematen 1, christenen in 't geheel 40. Op Batschian: gedoopt kinders 4 en bevonden schoolkinders 5, ledematen 5, christenen in 't geheel 113.

Voor 't overige – – – den kerkenraad van Ternaten, en uyt aller last en naam Joh. Thomas Werndly syn. h. m. praeses et epist. scriba, P. van Blijenberg, C. Voges.

Ternaten, in onse kerkelijke vergadering gehouden den 5^{en} september 1725.

170. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 11 juni 1726.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 650-651.

Eerwaarde – – –

U.Eerw. missive van den 17 january 1726[263] is ons wel ter hand gesteld, waarin U. Eerw. ten blijke van broederlijke correspondentie aen ons de kerkstaat van geheel India in 't kort komt mede te deelen, waarvoor wij van herten U.Eerw. dank zeggen.

Veel nieuws weten wij tot nog toe niet te schrijven, vermits onse Eerw. amptgenoot J^{s} Hendrick Molt in 't eerste van deze maand vertrokken is om de kerk- en schoolvisitens te doen op de Celebes en de verdere noorder eylanden, en ik de kleine visite onder Gods zegen waar zal nemen op de eylandekens Bacquian en Macquian,[264] als allenelijk dit, dat van hier met attestatie vertrekken zal Mejuff. Martha Stul,[265] gemaallin van zijn oud-Agtbaarheid J. Kloek.

Ook zal zig van hier begeven met kerkelijke attestatie Willem Harmense Voerman,[266] welk de Eerw. kerkenraad geoordeeld heeft van niet volkomen te geven, omdat hij so over bijna, in een rond jaar aan 's Heeren H. Bond-tafel niet geweest is, waarvan hij in onze vergadering verschijnende die reden gaf, dat hij alsdan van 't krijgsvolk uitgelaggen wierde, verzoekende vorder om de Eerw. broederen om het oog zo wat te houden op den zo even genoemde persoon.

Ook zal tot Batavia overkomen, dog zonder attestatie, enen Cornelis van Hammen van wegen zijn ergerlijke en onegte wandel.

Hiermede eindigen wij – – – de kerkenraad van Ternaten, en uit aller last en naam D. Bontekoe syn. h. m. et epistolarum scriba, P. van Blijenberg ouderling, C. Voges, diacon.

Ternaten in 't Casteel Orange den 11 juny 1726.

171. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Didericus Bontekoe. Ternate, 7 augustus 1726.
NA, VOC 2050, fol. 632-634.[267]

---

[261] Hiervoor, doc. 167.
[262] Het verslag van deze visitatie hiervoor, doc. 168.
[263] ANRI. Archief Kkr Batavia 54, fol. 223-224.
[264] Zie hierna, doc. 173 en 171.
[265] Wellicht een dochter van Cornelis Stull, gouverneur van Banda 1701-1704.
[266] Willem Hermans Voorman, van Den Briel, arr. Batavia 1720 als soldaat, repatrieert 1731.
[267] Een ander afschrift in NA, VOC 8094 Ternate, fol.619-621.

Rapport van de kerk- en schoolvisite gedaen door den predikant D. Bontekoe op de eylanden Macquian en Batchian, in kerkenrade overgelevert den 7^{en} augustus 1726, van daer aan d'E.E. Agtb. Heer Gouverneur deser plaatse.

Vrijdag op den 12^{en} july ons anker geligt hebbende, staken wij in zee, en quamen den 21^{en} op *Batchian*.[268] Saturdagh op den 20^{en} hebbe aldaer 's morgens mijne schoolvisite waergenomen, bevonden 14 kinderen, die cathagiseerde, en 's avonts na rapport gekregen te hebben van de schoolmeester als dat er op die plaets gevonden wierden 93 christenen, soo vond ik 30 cathagisanten nog van meerder jaren.

Sondagh op den 21^{en} hebben aldaer gepredikt voor omtrent 50 toehoorderen soo kleyn als groot, 2 kinderen gedoopt, 1 paer in den huwelijken staat vereenigt, 't nagtmaal uytgedeelt aen 4 persoonen, na haer daags tevooren op een ordentelijke wijse vermaent en soo genodigt te hebben aen Jehovas E. bondtafel. De rede waerom soo weynig christenen gevonden wierden was dat aldaer de kinderpokjes soo geweldig gegrasseert hadden. Hebben ook vernomen, volgens 't voorstel van haer Ed., of de christenen haer vermengen met de mahomedanen en heydense volkeren, en hebbe sulx wel bevonden volgens getuygenis en van den posthouder en van de schoolmeester, alsmede alle andere dingen volgens getuygenis van den omlopende leermeester Lauwrens.

Woensdagh, na den posthouder en meester gerecommandeert te hebben van alles naukeurig gade te slaen, haer hebbende toegewenst des Heeren zegen, zijn wij op 24^{en} van Batchians rheede afgeseylt.

Vrijdagh den 26^{en} zijn wij op *Macquians* rhede gearriveert. Daerop aen land gegaen en hebbe aenstonts mijn dienst werkstellig gemaekt. Eerst predikte ik en deelde het nagtmael uyt aen de schoolmeester alleen, na hem alvorens tot het nagtmael versogt te hebben. Hierop maekte soo aenstonds mijn schoolvisite werkstellig, en vond aldaer 24 christenen, 12 cathagiseerjongens, 6 die de Duytse vraagjens opseyden, namentlijk wie heeft uw geschapen, onder welke cathagisanten soo grooten als kleynen 5 kinderen ontwaart hebbe die al fray psalmen kosten singen. Na de meester vermaand te hebben van zijn ampt na consciëntie waer te nemen, alsmede de posthouder van op alles nauwkeurig opsigt te hebben, haer Gode en den woorde zijner genade aenbevoolen te hebben, zoo zijn wij op den 27^{en} van Macquians reede afgeseylt en ben dien avond nog op Ternaten gearriveert. (Was getekend) D. Bontekoe. (In margine) Ternaten in 't Casteel Orange den 19^{en} augusto 1726. (Onder stond) Accordeert (was geteekend) J. Wognum secretaris. (In margine) Voor de collatie (was getekend) A. Cagias en E^{t} Swigtman.[269]

172. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 4 september 1726.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 652-654.

Eerwaarde – – –

t'Zedert onze laatste letteren, gedateerd den 11^{en} juny dezes jaars[270] en tot U.Eerw. overgezonden, is hier niets van belang voorgevallen als dat ik jongstleden mijn reis aangenomen hebbe om de kerk- en schoolvisitens waar te nemen op de eylanden Batchian en Macquian, zijnde den 19^{en} july gekomen op de eerste plaats, den 27^{en} op den twede

[268] De datum (21) is vermoedelijk een verschrijving voor '19' of '20'.
[269] Jan Swigtman, van West-Souburg, arr. Batavia 1718 als onderkoopman, in 1721 winkelier op Banda; naar Batavia gezonden, overleden 6 februari 1729.
[270] Zie hiervoor, doc. 170.

plaats, hebbe op beide de eylanden gevonden schoolkinderen 26, ledemaaten 5, christenen in 't geheel 126. Een klein getal, hetgeen U.Eerw. wat vremd voorkomen zal, maar zoals mij aldaar berigt is, isser de oirzaak van dat de kinderpokjes aldaar geweldig gegrasseert hebben, waardoor al enige christenen weggesleept zijn.

Schipper Verschouw[271] ons verzoekende, vermits sijn attestatie op Batavia gebleven is, om te schrijven aen U.Eerw. in opsigt van zijn wandel en gedrag, zo kunnen wij, zullende die persoon tot U.Eerw. overkomen, eenpariglijk niet anders betuigen, voor zover ons bekend is, als dat hij zig onder ons en tot ons vermaak bezonder vroom, godvrugtig en wel gedragen heeft, alsmede dat hij geduurende die tijd een deelgenoot geweest is van Jehova's H. bondtafel.

Vorder weten wij geen niews te schrijven van de kerk- en schoolvisitens op de Celebes en verdere noorder-eylanden, vermits onzen Eerw. amptgenoot Jan Henrik Molt nog niet wederom alhier gearriveerd is. Cornelis van Hammen, na het schrijven van de laaste kerklijke briev aan U.Eerw. bij ons komende en beterschap van leven belovende, heeft verzogt aan ons van zulx aan de Eerw. kerkenraad bekent te maaken. U.Eerw., vermits die persoon bovengenoemd overgekomen is, zullen nu best kunnen oordelen hoedanig zijn wandel en godvrugt zig bij U.Eerw. vertoond.

Tot een besluit – – – predikanten, ouderlingen en diaconen uitmakende de kerkenraad van Ternaten, U.Eerw. bereidwillige dienaaren en medebroederen. Uit aller last en naam getekend, D. Bontekoe syn. h.m.p. et epistolarum scriba h.a.,[272] P. van Blijenberg ouderling, C. Voges diacon.

Ternaten in 't Casteel Orange ady 4^{en} september 1726.

P.S. Na het schrijven en ondertekenen van 't vorige, heeft onzen waarden amptgenood Joh. Th. Wernly in onze kerkenraad bekend gemaakt van in 't Maleits te prediken te zullen continueren, nadat zijn Eerwaarde op den laaste van deze voorledene maand voor de eerste maal gepredikt hadde in die taal tot genoegen van die gemeinte. Valete.

173. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door ds. Jan Hendrik Molt. Ternate, 11 december 1726.

NA, VOC 2072, fol. 210-263. Afschrift.[273]

Berigt van de kerken en schoolen op de Celebes en noorder eylanden, opgestelt door de ondergeteekende predicant, hetwelk in kerkenrade gelesen sijnde overgeleevert is aen den E. Agtb. Heer Joan Happon, Gouverneur en Directeur, nevens den Raad in Ternaten.

Anno 1726 de maand juny

Ten eynde ik de kerken en scholen op de Celebes en noorder eylanden mogte besigtigen, ben ik op

Maandag den 3^{en} juny 's morgens de klocque 10 uuren op de chialoup De Vlaming met de Ternaatse lantschuyt gebragt zijnde, onder zeyl gegaan, en onse cours na *Manado* stellende lieten wij op saturdag den 8^{en} even voor de middag aldaer ter rheede het anker vallen. Aan lant door onse schuyt gebragt sijnde wiert ik seer beleeft ontfangen door de

[271] Waarschijnlijk Jan Verschouw, van Delft, arr. Batavia 1723 als schipper, repatrieert 1727, maakte daarvoor en daarna nog enkele reizen naar Indië.

[272] In deze maand voorzitter der vergadering en dit jaar schrijver van de brieven.

[273] Een ander afschrift bevindt zich in NA, VOC 8087, fol. 220-280.

daertoe van 't opperhooft Jan Swigtman aangestelde gecommitteerdens, den adsistent Berkhout[274] en den sergeant Lindenhovius,[275] en met haar tot voor 's Compagnies logie gaande, klom 't opperhooft de trappen af en ontfing mij voor deselve.

Sondag den 9^{en} wiert des voormiddags na gewoonte een predicatie uyt Van der Hagen[276] voorgeleesen, ende 'tgeen verder tot den godsdienst te verrigten behoort waargenomen door den bovengenoemden assistent Berkhout, hetwelke verrigt sijnde, vraagde mij de voornoemde assistent of ik hierin een behagen had geschept. Hierop van ja antwoordende, versogte hij met een loflijke voorspraak van 't opperhooft, so ten opsigt van sijn goet gedrag als goet voorleesen en singen, dat hij van den Agtb. Heer gouverneur tot Ternaten tot krankbesoeker of anders tot boekhouder mogte tot Manado of elders aangestelt werden, welke beyde dingen, omdat er op Manado wel een krankbesoeker van nooden is als zijnde aldaer reets een geruymen tijt dien dienst sonder daervoor iets te genieten van gemelte assistent waargenomen, dienstig hebbe geoordeelt in dit mijn berigt aan te halen. Des agtermiddags den godsdienst in de Maleytsche kerk door den schoolmeester Jan Pattilima verrigt en ik aldaer meede tegenwoordig sijnde, bevont ik gelijk ook 's morgens een kleyn getal van menschen. Na de reede van 't een en 't ander verneemend, wiert mij geantwoort sulx te sijn weegens 't toebereyden der kinderen om des anderen daags gedoopt te werden.

Den godsdienst g'eyndigt sijnde, nodigde ik tegen den volgenden morgen de leedematen tot 't H. avontmaal des Heeren, en belastede vervolgens aan den schoolmeester om de namen dergeene dewelke stonden gedoopt en in den huwelijken staat bevestigt te worden op te schrijven en aen mij over te geeven, waerop ik mij tot prediken bereyde.

Maandag den 10^{en}, zijnde den 2^{en} pinxterdag, predikte ik in de Hollandsche kerk, deelde het H. avondmaal uyt aen 3 mans- en 5 vrouspersoonen, lijfde Christo en sijn gemeente door den H. doop in 24 kinderen en na voorgaende gedane belijdenisse des geloofs 2 bejaarde, en bevestigde een paar in den huwelijken staat.

Na verrigting van den godsdienst opende ik in tegenwoordigheyt van 't opperhooft en van de bij mij sijnde leermeester Pieter Hassan de armbos tot Manado en bevont daarin 62 rds en 2 stuivers, welke 2 stuivers, omme een effen reekening te hebben, weder in den bos gelegt wierden, sijnde de overige 62 rds onder quitantie aan 't opperhooft overgegeeven om aan de aldaer sijnde armen uytgereykt te werden.

Des agtermiddags besogt ik de school, waarin tegenwoordig waaren 33 kinderen, konnende 11 de vragen uyt de Ichtitsaar, Aldegonde, catechismus van Dankaerts en uyt de Weg na den heemel beantwoorden, en ook het morgen- en avondgebed, de gebeeden voor en na den eeten alsmeede de thien geboden en 't geloof van buyten bidden. De overige speldeden, lasen, en wierden de andere nog in de eerste beginsels onderweesen.

Dit alles verrigt sijnde versogt de schoolmeester, Jan Pattilima, dat hij in der tijt wanneer er een schoolmeestersplaetse omtrent Caudipan of verdere Celebes open is derwaarts mogte verplaatst worden, omdat hem 't opperhooft wegens passen en brieven in 't Maleys te schrijven, buyten sijn gewoonen kerk- en schooldienst, seer moeylijk valt, ja somtijds als hij op 't opperhoofts begeerte so haast niet verschijnt, met scheltwoorden bejegent en dreygt hem te willen verplaatsen indien hij niet aanstonts in 't Maleyts opstelt 'tgheen hem belast werd. Het opperhooft hierover aansprekende, heb ik na veele woorden gewisselt te hebben het eyndelijk so verre gebragt, dat het opperhooft mij belooft heeft den schoolmeester daertoe niet te sullen dwingen, maar dat de schoolmeester hem, gelijk hij aan de vorige opperhoofden gedaen had, uyt eygen beweeging mogte in de pas-

[274] Misschien Cornelis Berkhout, 1726 uitgekomen als hooploper (jong matroos), 1739 gerepatrieerd.
[275] Adam Lindenhovius, van Zwolle, arr. Batavia 10 jan. 1724 als sergeant, overleden 6 maart 1729.
[276] Zie aantekening bij doc. 92.

sen en brieven te schrijven bijstaan, waervoor hij hem dan behoorlijk wilde tevreden stellen, sijnde hiermeede den schoolmeester seer wel vergenoegt.

Dynsdag den 11^en^ deede ik een opneem van alle christenen tot Manado en bevont alhier so aan de pokjes als andere siekten overleeden te sijn een getal van 147 uytmakend, en de overgeblevene met de nieuwe gedoopte christenen teegenwoordig nog een getal van 598.

Hierop versogt Maria Aspen, weduwe van den hoekom der christenen Hendrik Olaan, als sij weegens ouderdom, andere gebreeken en 't missen van alle hare vrienden niet meer in staat was om aan de kost te geraken, om van de armpenningen tot Ternaten te mogen onderhouden worden. En vermits de schoolmeester, die de vrouwe voornoemt kende, van haer leven en wandel een goed getuygenisse gaf, hebbe ik meede sulx in dit mijn berigt aan te halen raetsaam geoordeelt.

Woensdag den 12^en^ het opperhooft met den adsistent en schoolmeester kerk en school aanbevoolen en van Manado des avonds met de landwint vertrokken sijnde, stelde wij onse cours na *Amoerang*, alwaer wij op vrijdag den 14^en^ 's morgens ter rheede voor 's Compagnies logie het anker latende vallen, quamen bij ons aen boort met een prau den corporaal en posthouder aldaar, Frans de Clercq,[277] met welke ik aan land geset sijnde wiert seer beleeft in 's Compagnies logie ontfangen en onthaalt. Edog bespeurt hebbende dat de inwoonders van Amoerang voor mij in 't huys van den schoolmeester, Lucas Cornelisz, kost bragten, begaf ik mij van hier derwaerts, etende en mijn verblijf neemende bij den schoolmeester.

Saturdag den 15^en^ de school besoekende, bevond ik daer maer bijeen 10 kinderen, daer er anders 26 zijn. Na de reede daervan vragende, antwoorde mij de meester sulx te sijn omdat de ouders hare kinders niet wilde ter school senden, maar meede in 't bosch namen, waarop ik aan de meester belastende om door de kerkmarinjoe sulke ouders te laten bij mij roepen. Edog kreeg tot antwoord dat se alle tesamen op den volgenden dag, als zijnde sondag, in de kerk quamen, tot welken tijt ik dit om die reede ook hebben uytgestelt. De schoolkinderen dan, soo de 10 die tegenwoordig als d'overige die niet tegenwoordig waren, konden niet van buyten dan het onse vader en wierden nog in de eerste beginselen onderweesen, omdat het altesamen nieulingen waren, als hebbende de oude toen sij een weynig begonden te leesen, te schrijven en de gebeeden van buyten te leeren de school verlaten, waertoe sij, wat moeyte men ook er aanwent, niet weder konnen gebragt worden.

Sondag den 16^en^ besprengde ik, na het laten voorleesen van een Maleytse predicatie, met 't doopwater 11 kinderen, 3 bejaarde en deelde 't H. avondmaal uyt aan den schoolmeester alleen. Den godsdienst g'eyndigt zijnde, deed ik de menschen een weynig stilstaan in de kerk en sprak daerop den hoeccum der christen negorijen, Franciscus Lelenbatto, seer ernstig aan, nevens de tegenwoordigh sijnde ouders der schoolkinderen, waarom sij niet te wege bragten dat de kinderen ter school komen, en of sij wel wisten dat, als er geen kinders ter school gaan, hier dan geen meester van node is, alsmeede dat er alsdan geen predicant hier behoeft te komen, alsoo 's Compagnies onkosten omtrent haar dan tevergeefs zijn. Hierop zig een weynig bedenkende, antwoorde de hoeccum voornoemt dat, wanneer hij de kinderen tot het schoolgaan wilde aansetten, sij na hem niet wilden horen, en dat de ouders hem hierin ook niet genegen waren de behulpsame hand te bieden, hetwelk de ouders voorgehouden sijnde is het so verre gebragt dat sij alle tesamen haar uytterste devoir sullen doen om de kinderen daartoe aan te setten.

Des avonds onder het redeneeren met de schoolmeester over den staat der christenen op dese plaatse, merkende dat alhier buyten den schoolmeester niemand getrouwt was en

[277] Waarschijnlijk Frans de Clercq, van Den Haag, arr. Batavia 16 september 1709 als busschieter.

eenige desnietteegenstaande bij malkanderen kinders hadden overgewonnen, en onder deselve de bovengemelte hoekum der christenen, den kerkmarinjoe Cornelis Kaat en den tolk Cornelis Willemsz Alard, welke alle buyten den egt elke 2 kinderen hadden overgewonnen. Dit moetende redresseeren, en dese menschen de verfoeyelijkheyt van sulken leeven voorhoudende, hebbe ik den hoekum en kerkmarinjoe so verre gebragt dat sij beloofden om door mij in den huwelijken staat te willen bevestigt worden. Edog, de tolk voornoemt was daertoe van selfs geneegen, en quam uyt eygen beweeging mij versoeken om te mogen in den huwelijken staat bevestigt te worden. En dewijl ik, meede na het leven en wandel van dese laastgenoemde vernomen hebbend, bevont dat hij seer wel met sijn vrouw leeft en aan de kost kan geraken, so hebbe ik daer op maandag den 17^{en} den tolk, hoeccum en kerkmarinjoe in den huwelijken staat bevestigt. Hetwelk verrigt zijnde, versogt de schoolmeester Lucas Cornelis dat, vermits hij nu al een reeks van jaren daar ter plaatse geweest was en nu op sijn oude dagen veel hooftbreekens had doordien de kinders niet ter school gesonden worden, ik hem mogte een ander plaatse besorgen en weeder een jong meester op Amoerang wilde plaatsen, waartoe ik, indien er sig geleegentheyt opdeede, belooft hebbe alle vlijt te sullen aanwenden. Ondertusschen belastede ik aan den soon des schoolmeesters, Julius Cornelisz, dat hij nu tot sijne jaren gekomen sijnde en tamelijk konnende schrijven en leesen, den vader bij desselfs swakheyt in den kerk- en schooldienst sou bijstaan, hetwelk hij mij belooft heeft volgens zijnen pligt te sullen nakomen. Latende alhier een getal van christenen in 't geheel 104, sijn wij des avonts ons anker ligtende met de lantwint vertrokken van Amoerang, en lieten op

Saturdag den 22^{en} ter rheede van *Boelang* ons anker vallen. 's Agtermiddags omtrent 3 uuren aan lant door onse schuyt geset zijnde, wert ik seer beleeft door 's konings wagt tot aan 's schoolmeesters huys gebragt. Aldaar sijnde, quam aanstonts 's konings zoon, seggende dat zijn vader weegens indispositie aan de voeten niet konde komen om mij te verwellekomen, waarop de schoolmeester dier plaatse versogt om in den huwelijken staat te mogen werden bevestigt met de dogter van den schoolmeester van Amoerang, genaamt Helena Cornelis, hetwelk ik toestont ten overstaan en met genoegen van weerzijdende ouders.

Sondag den 23^{en} doopte ik 's morgens, na 't laten voorlesen van een Malaytse predicatie, soo bejaarde, na voorgaande belijdenisse hares geloofs gedaan in 't avontgebed des vorigen daags, als kinderen, een getal van 124, en bevestigde voorts in den huwelijken staat den meester van Boelang met de dogter van de meester van Amoerang.

Maandag den 24^{en} besogt ik de school, waarin bijeen waren 27 kinderen, konnende 16 derselve beantwoorden de vragen van Aldegonde en alle tesamen van buyten bidden 't morgen- en avondgebet en de gebeeden voor en na den eeten, zijnde voor 't overige nog niet verder dan in de eerste beginselen onderweesen, omdat het gelijk de meester zeyde alle tesamen nieus aengekomene kinderen waren, sijnde gesonden in plaats van de oude, die so omdat se te groot waren als dat se iets wisten de school verlaten hadden.

Des agtermiddags van Boelangs koning afscheyt genomen. En hem meede 't opsigt over kerk en school bevelende, verontschuldigde hij sig dat hij weegens onpasselijkheyt aan de beenen niet konnende gaan, mij geen uytgeleyde konde doen, waarop ik met sijne wagt weederom gebragt wierd tot aan strand aan de schuyt, waarin ik gedragen sijnde quam omtrent 's agtermiddags ten 4 uuren weederom in de chialoep, laatende op Boelang aan christenen in 't geheel een getal van 391. En zijnde aanstonds onder zeyl gegaan, stelden wij onse cours na Caudipan, op welkers rheede wij op woensdag den 26^{en} 's avonds omtrent 7 uren ons anker lieten vallen en aan lant door onse schuyt geset sijnde, seer beleeft van Caudipans koning aanstaand ontfangen wierden. En versogt hebbende om een corre corre so haast doenelijck was na Bwool te scheppen, quam er op saturdag

den 29^{en} een corre corre aan boort om mij af te halen, met welke ik 's agtermiddags omtrent 4 uuren vertrekkend, arriveerde daarop behouden tot *Bwool* op

De maand july

Woensdag den 3^{en} july des morgens ten 7 uyren. En na gewoonte gegaan sijnde in 't huys van den schoolmeester, om daar de tijd mijns aanweesens te verblijven, quam bij mij den koning van Bwool mij verwellekoomende, waarop ik 's Compagnies brief gegeven en hij denselven sig door den schoolmeester hebbende laten voorleesen, vraegde ik of hij den inhout desselfs verstaen had. De koning van ja geantwoort hebbende, is henen gegaan. Naderhant evenwel wederom bij mij komende heeft hij mij op 's E. Agtb. Heer Gouverneurs schrijven en mijnen eysch dat geen mooren hetsij mans- of vrouspersoonen zig zoude met de christenen vermengen, geantwoort, en daarop de hant gegeven, dat hij sal te weege brengen dat sulke dingen belet worden. Hierop besogt ik de school, waarin ik bevont een getal van 23 kinderen, die alle tesamen maar tamelijk beantwoorden de kleine vragen, en van buyten baden 't morgen- en avontgebed en de gebeden voor en na den eeten. Edog, geen van alle kost leesen of schrijven, omdat de kinders gedurig van de ouders meede na 't bosch genomen wierden, waarover ik den koning als 't hooft deser menschen aanspreekende beloofde hij mij in 't vervolg te sullen alle vlijt tot voorkoming deser misbruyken aanwenden.

In 't avondgebet gaande vond ik buyten de schoolkinderen teegenwoordig 33 bejaarde, so mans- als vrouspersoonen, dewelke tamelijk beandwoorden de vragen uyt den Weg na den heemel en van buyten wisten de tien geboden, het geloof, het morgen- en avondgebet en de gebeeden voor en na den eeten. Nog beantwoorden sommige van haar de vragen uyt den Ichtitsaar, waarop ik de leedematen tegen den anderen dag tot de tafel des Heeren nodigde.

Donderdag den 4^{en} 's morgens lijfde ik Christo en sijn gemeente door den H. doop in, na het laten voorleesen van een Maleytse predicatie, 31 kinderen, deelde het H. avondmaal uyt aan den schoolmeester en sijn vrou en bevestigde een paar in den huwelijken staat. Een getal van christenen in 't geheel 1200 alhier latende, ben ik des agtermiddags ten 4 uuren onder geleyde 's konings van Bwool gebragt tot aan selfs correcorre, waarmeede ik weeder ben geschept na *Caudipan*, alwaar ik op

Maandag 8^{en} 's morgens ten 9 uyren behouden aanlande, zijnde daerop in de school gegaan, waarin tegenwoordig waaren 51 kinderen, sijnde er anders in 't geheel 80. Van de teegenwoordig zijnde beantwoorden de meeste vragen uyt Aldegonde en Ichtitsaar, en wisten eenige van buyten te bidden het morgen- en avondgebed en de gebeeden voor en na den eeten, dog geen van alle konde leesen of schrijven, omdat, gelijk de meester seyde, wanneer sij eenigsints schrijven konnen, deselve alsdan aanstonds de school verlaten en tot het schoolgaan niet weederom konnen gebragt werden. Hierop nodigde ik de leedematen tegen den anderen dag tot 's Heeren H. avondmaal en liet degeene die hare kinderen ten doop wilden presenteeren aanseggen dat se deselve des anderen daags mosten brengen.

Dynsdag den 9^{en} van mij na het laten voorleesen van een Maleytse predicatie 69 kinderen met 't doopwater besprengt zijnde, deelde ik het H. nagtmaal uyt aan 3 manspersonen.

In 't avondgebet gaande vont ik daar niemand dan de schoolkinderen, waarop het gebed g'eyndigt sijnde ik na den koning ging en hem 't eene en ander abuys voorhoudende seyde hij dat soveel in zijn vermogen was de menschen altoos tot kerk- en schoolgaan wierden aangezet, maar dat hij niet sij nu absent waren.[278] Den koning daarop voorhou-

[278] Vermoedelijk zijn hier door de kopiïst enkele woorden uit het origineel weggelaten.

dend de verfoeylijkheid der zonde wanneer de moren met de christenen ontugtigheyt bedrijven, en dat omdat daer ter plaatse sulke dingen geschieden het sijnen pligt was om sulke verfoeyelijkheeden teegen te gaan, so heeft hij mij belooft sulx te sullen nakomen, ten ware dese menschen neerstig in 't gebet komende in de fundamenten van onsen godsdienst sig latende onderwijsen en vervolgens, gedoopt zijnde, beloofden om met elkanderen te sullen trouwen, en die sulx niet willen nakomen seyde hij dat sij sijn landt soude moeten ruymen en bij onwilligheyt van dien sou hij sijn beklag doen bij d'E. Agtb. Heer Gouverneur en raet in Ternaten. Een belofte die Caudipans koning na mijn gedagten wel soude nakomen, ten ware het hem aan geen magt ontbrak en hij alleen 't koninglijke gebiet hadde, 'twelk teegenwoordig dusdanig niet en is, want sijn vrou, kinderen en slaven schijnen veel meer te durven inbrengen dan den koning selve.

En geen wonder, want de koning, willende vergadering beleggen, roept daarin niet eene van sijne bobatos maar alleen sijn vrou, kinderen en slaven, latende zijne bobatos tot Boelang Itam blijven, welke ook de reeden schijnt te weesen dat die van Boelang Itam niet langer onder Caudipans koning willen staen maar om een opperhooft versoeken, of ten minsten dat de Compagnie haar maar een corporaal met 1 man of twee toesendt, die haar mainteneere, 'twelk de koning weygert te doen, waarvan ik bij mijn aanweesen een blijk hebbe gesien. Want die van Boelang Itam bij den koning over eenige zaak regt begeerende in mijn teegenwoordigheyt, scheen den koning daartoe niet ongeneegen te zijn, maar zijn vrou en kinderen den mont openende moste de oude man stil swijgen, en verviel zelfs in 't laatste so verre dat, hij vrou en kinderen toevallende, die van Boelang Itam onverrigter saake moesten na huys keeren. En dewijl dit misbruyk aldaer is, geschied het ook dat niettegenstaande er overvloet van pady is, wij egter geen quart last rijs voor de reyse konden erlangen, omdat de menschen na sijn vrou, kinderen en slaven in 't stampen van padie niet willen hooren, maar wel wanneer het haar van de bobatos word aangesegt. Waeruyt men sien kan dat den koning wel eenigsints gewillig schijnende te zijn om de misbruyken te verbeeteren, maar egter omdat hij alleen de naam, en vrou, kinderen en slaven de daet van koning tonen te hebben staat het te dugten dat vooreerst de misbruyken nog niet sullen konnen verbeetert worden.

Woensdag den 10^{en} nam ik afscheyt van meergenoemde koning en versogte hem seer ernstig dat hij den kerk- en schooldienst na sijn uyterste vermogen mogte behertigen, hetwelke hij mij beloofde. Edog versogte seer vriendelijk dat hem, om dese sijne beloften werkstellig te konnen maken, van Ternaten een omlopend leermeester mogte worden toegesonden, dewelke de menschen sou konnen onderwijsen in derselver huysen. En nademaal sijn negorije al seer groot en volkrijk is, hebbe ik goetgevonden dit in mijn berigt aan te teekenen. Daarop ging ik des morgens ten seeven uren na

Boelang Itam, alwaar ik tegen half agt aanquam en na het laten voorleesen van een Maleydse predicatie Christo en sijn gemeente door den H. doop inlijfde 25 kinderen en een paar in den huwelijken staat bevestigde. Donderdag den 11^{en} 's agtermiddags besogt ik de school, waarin bijeen waren 36 kinderen, konnende al tesamen van buyten bidden het morgen- en avondgebet en de gebeeden voor en na den eeten, nog wisten sij van buyten de 10 geboden en 't geloof, voor 't overige speldeden 4 en wierden de andere nog in de eerste begindsels onderweesen.

Hierop in 't avondgebet sijnde, quamen daer eenige menschen bijeen, dewelke niet meer wisten dan het onse vader van buyten bidden. Na 't avondgebed den goegoegoe en bobatos een nauwe sorge over kerk en school aanbevolen hebbende, antwoorden sij mij dat sij het haare met allen ijver daertoe aanwenden (hetwelk ook de meester getuygde), maar dat ik selve wel denken konde hoe weynig ingang haar seggen nu vind, doordien den koning van haar sijne handen aftrekt, maar dat sij egter des niettegenstaande daertoe

alle haare kragten souden inspannen. Hierop mij na strant begeevende, volgde mij onder meer anderen ook den kerkmarinjou, van denwelken omdat mij gesegt was en ik ook bij mijn aanweesen eenigsints bespeurt hadden dat hij sijnen dienst niet na behoren waarnam, so hebbe ik uyt consideratie van sijnen ouderdom evenwel denselven in sijnen dienst laten continueeren, met recommandatie egter van in 't vervolg daarop beeter te letten, of dat de schoolmeester sou ondertusschen iemant in sijne plaats aenneemen.

Daerop in de schuyt treedende en aan boort gebragt zijnde, wierd 't anker geligt en soo gingen wij onder zeyl des agtermiddags ten 5 uuren, latende op Caudipan en Boelang Itam in 't geheel aan christenen 2626, te weeten 1371 op Caudipan en 1255 op Boelang Itam. Onder zeyl gaande mosten wij door gebrek van rijst onse coers naar Manado stellende, aldaer ter rheede op

Maandag den 15^{en} 's agtermiddags ten 5 uren weeder het anker laten vallen, waarop ik selve met de schuyt aan de wal gebragt zijnde, wierd ik aan strant van 't opperhooft selve ontfangen en daarmeede na 's Compagnies logie gaande, een halve last rijs voor mij en de mijne gekogt. En in de schuyt gebragt sijnde, quam ik 's avonds ten 8 uuren weederom aan boort, en aanstonts het anker geligt zijnde, lieten wij hetselve weeder vallen voor Tagulanda onder 't eylant Pehee op Dynsdag den 16^{en} 's nagts omtrent 11 uuren. Alhier quam op

Woensdag den 17^{en} de schoolmeester van Tagulanda bij ons op de chialoup, dewelke omme een correcorre op Tagulanda te bestellen waarmeede ik derwaarts konde gebragt worden, aanstonds weederom moste vertrekken.

Des avonts ten 6 uren quam er een correcorre aan boort, met welke ik omtrent 8 uren tot Tagulanda aanlande en door de bij mij zijnde menschen in 's Compagnies logie gebragt wierd. Des avonts een weynig gegeeten en des nagts gerust hebbende, besogt ik op donderdag den 18^{en} de school tot *Tagulanda*, waarin tegenwoordig waren 29 kinderen, konnende 8 derselve tamelijk schrijven, alle tesamen van buyten bidden het morgen- en avondgebet en de gebeeden voor en na den eeten. Ook wisten sij van buyten te seggen de 10 geboden en het geloof, en de meeste b'antwoorden de vragen uyt den Ichtitsaar, den Weg naar den heemel en Aldegonde, 23 derselve konden seer wel leesen en de overige wierden nog in de eerste beginselen onderweesen. Hierop besprengde ik na het laten voorleesen van een Maleytse predicatie met 't doopwater 79 kinderen, deelde het H. avontmaal uyt aan 7 manspersonen en bevestigde 2 paren in den huwelijken staat.

Den godsdienst g'eyndigt sijnde, hielt ik den koning voor hoe gants nodig het tot behoudenisse der kerke soude weesen dat daarop een nieuw dak gelegt wierde, alsmeede op 's Compagnies logie, door welkers dak eenige jaren den reegen sodanig geloopen is dat men bij reegentijd daaronder niet kan droog blijven. Edog den koning mij meenende tevreede te stellen met te seggen dat het alles na mijn vertrek sou gemaakt werden, soude ik, omdat men sulken beloften die noyt volbragt worden onder dese koningen wel meermalen gewoon is, het dak van de kerk door mijn bijhebbend volk aanstonts hebben laten afneemen, ten ware den koning met sijn bobatos mij niet verseekert hadden dat aanstonts na mijn vertrek soo logie als kerk soude gerepareert worden. In 't avondgebed zijnde, waren aldaar tegenwoordig 28 so mans- als vrouspersonen, dewelke alle tesamen beantwoorden de vragen uyt den Weg na den heemel en van buyten wisten de 10 geboden, het geloof, het gebed des Heeren, het morgen- en avontgebed en de gebeeden voor en na den eeten.

Aldus het nodige tot Tagulanda verrigt en daarop mede den koning de sorge over kerk en school aanbevolen hebbende, ben ik op vrijdag den 19^{en} 's morgens ten 9 uren met een correcorre geschept na de negorije *Menanga*, alwaar ik omtrent 3 uren des agtermiddags aanquam en ter rhede vond de chaloup Het Wijnglas, komend van 't eylant Sangir en

door hart weeder de bogt van Menanga hebbende moeten kiesen. En nademaal de stagfokke van gemelte chaloup van boven tot beneeden gescheurt was, versogte de stuurman om te mogen met mij na onse chaloup scheppen en te sien of wij sijn gebrek vervullen konden. En so vertrok hij dan eerst, dewijl ik kerk en school tot Menanga alvorens moste besoeken, met mij na de negorije voornoemt, alwaar ik in de kerk zijnde doopte 25 kinderen, bevestigde 3 paar in den huwelijken staat. En aldaar aan christenen in 't geheel 250 en op de negorije Tagulanda 1603, zijnde tesamen 1853, gelaten hebbende, ben ik 's avonts omtrent 10 uren weederom op de chaloup gebragt, en de stuurman van de chaloup 't Wijnglas weeder een stagfokke erlangt hebbende, ligteden wij op

Saturdag den 20^{en} met 't aanbreken van den dag wederom ons anker, en onse cours na 't eylant Chiau settende lieten wij met den middag op desselfs rhede voor de negorije *Oeloe* ons anker vallen, en daarop aan lant met onse schuyt geset zijnde, besogt ik des agtermiddags de school, waarin bijeen waren 9 kinderen, die alle tesamen van buyten baden het morgen- en avondgebet en de gebeeden voor en na den eeten. Al meede wisten sij van buyten de 10 geboden, 't geloof, en beantwoorden de vragen uyt de Ichtitsaar, den Weg na den heemel met de texten en Aldegonde. Ook konden der 5 derselve tamelijk schrijven. In 't avondgebet zijnde, waren aldaar buyten de schoolkinderen 7 bejaarde persoonen, die niets wisten, also de meester zeyde dat se na hem niet horen wilden.

Sondag den 21sten quam er des morgens een correcorre aan boord, met welke ik na de negorije *Pehee* scheppende aldaar met sonsondergang gebragt wierde, waarop ik op maandag den 22^{en} de school besoekende aldaar teegenwoordig vont 10 schoolkinderen, konnende de meeste derselve tamelijk schrijven, lesen, en 4 de psalmen singen. Nog beantwoorden de meeste de vragen uyt den Weg na den heemel, Ichtitsaar en Aldegonde, en baden alle tesamen van buyten het morgengebed en avontgebet en de gebeeden voor en na den eeten. Den godsdienst daarop verrigtende doopte ik, na 't laten voorleesen van een Maleytse predicatie, 38 kinderen, reykte 't H. avontmael uyt aan 3 manspersonen en bevestigde 3 paren in den huwelijken staat. In 't avondgebed tegenwoordig sijnde waren aldaar bijeen 8 mans- en 19 vrouspersonen, dewelke tamelijk beantwoorden de vragen uyt den Weg na den heemel en van buyten wisten het geloof. Na 't avontgebed bij den koning van Chiau in huys zijnde, maakte hij mij bekent als dat er aan den berg op de negorij Pehee nog een negorij met christenen is. En dewijl de schoolmeester alleen genoeg heeft om Pehee waar te nemen, versogte hij dat er op Pehee neevens den schoolmeester een leermeester mogt geplaatst worden, opdat de christenen aan 't gebergte wonende ook konden onderweesen worden. Maar dewijl de kerk tot Pehee met eenen steenen muur opgehaalt zijnde van binnen seer swart was, zeyde ik tegen dien koning dat de sorge voor 't onderwijsen der christenen seer in hem te prijsen was, maar dat hij ondertuschen het uytterlijk gebou der kerk ook niet moste laten teniette gaan, waarop hij belooft heeft te sullen sijne onderdanen aansetten tot het wit maken der kerke.

Dynsdag den 23^{en} 's morgens ging ik te voet na de negorije *Ondon*, alwaar ik omtrent half 8 uren daaraan volgende g'arriveert zijnde, na het laten voorleesen van een Malaytse predicatie Christo en sijn gemeente door den H. doop inlijfde 33 kinderen, het H. avontmaal uytreykte aan den schoolmeester alleen, en aan christenen aldaar in 't geheel toen bevond 623. En nademaal ik alhier bespeurde dat door indispositie des schoolmeesters, Thomas Naoey, aan de eene hant en beyde voeten kerk en school niet konde na behoren waergenomen werden, en juyst op dese tijd den schoolmeester van Tallaut, Louis Durand, voor eenige dagen van daar met Chiaureesen gekomen sijnde, alhier teegenwoordig was, so hebbe ik omme meede de kerk en school tot Ondon onder een goet opsigt te brengen, aldaar nevens den schoolmeester Thomas Naoey nog onder approbatie van haar E. Agtb. tot Ternaten geplaatst den schoolmeester van Tallaut bovengenoemt tot

tijt en wijle den schoolmeester dier plaatse, die aan 't medicineeren reets is, weederom sal gesont geworden zijn. Hierop haar beyde een goet opsigt over kerk en school aanbevoolen sijnde, die sij gesamentlijk mij belooft hebben, was ik, mits het hoge water niet konnende langs strant te voet gaan, genootsaakt om des middags met een prau weeder te keeren na de negorij Pehee, alwaar ik aangekomen sijnde vertrok ik, latende op Pehee aan christenen in 't geheel een getal van 738, des agtermiddags na de negorije *Lehee*, alwaar ik 's agtermiddags ten 4 uren met een correcorre aengekomen en in de school gegaan sijnde bijeen vond 15 kinderen, waervan de meeste tamelijk beantwoorden de vragen van Aldegonde en van buyten baden het morgen- en avontgebet en de gebeeden voor en na den eeten alsmeede de 10 geboden en 't geloof, en een begost er te spelde, de overige wierden nog in de eerste beginselen onderweesen, en andere, die wat leesen of schrijven konden, seyde de meester gestorven te zijn.

Dit verrigt sijnde, liet ik de gemeente bijeen komen en besprengde met 't doopwater 10 kinderen. En toen het getal der christenen in 't geheel 180 bevonden hebbende, vertrok ik op woensdag teegen den morgenstont weederom met Pehees correcorre na de negorije Oeloe. Edog, veel meer dan de helfte van de reyse afgedaan hebbende mosten wij door de schaersheyt van scheppers op de correcorre, welke daarenboven nog, hoe men se ook aansettede, maar even met de riemen het water raakten, weegens een weynig tegenwint en stroom wederkeeren. En dewijl de Chiaureesen koning, dat egter overal op mijn reyse gebruykelijk bevonden is, geen rijs om te eeten hadde meedegegeeven, ik dien geheelen dag niet gegeeten had, wierd ik genootsaakt, dewijl den avont voorhanden was, met een kleine prau terug te keeren, niet sonder groot ongemak en latende de correcorre agter, waarop ik dan des avonds ten 6 uuren bij de negorije Lehee aan lant geset wierde.

Aldaer dan sijnde, wiert ik seer beleeft in 't huys van den schoolmeester ontfangen en onthaalt, waarop ik donderdag den 25^{en} 's morgens weder met een kleine prau gebragt wierd tot aan de negorije Pehee. Hierop den koning mijn wedervaren latende bekent maken, en meteen versoekende dat hij mij, omdat hij dog geen volk genoeg tot de correcorre wilde geeven, om mijn reyse over 't gebergte voort te setten mogte van wat volk voorsien om mijn goet te dragen en mij, die tot dusverre op reyse noyt gesont was geweest, in tijt van onmagt of andersints te dragen, edog kreeg tot mijn grote droefheyt tot 3 malen toe tot antwoort: de koning slaapt. Dit antwoord in de vorige dagen, wanneer ik dien koning moste spreeken, ook al dikmaals van hem ontfangen hebbende, moste ik, wilde ik de hitte der sonne mijden, sonder den koning te spreeken, volk meede te krijgen, ja zonder eenig eeten of drinken voor de reyse te erlangen, mij aanstonts 's morgens ten 7 uuren op weg begeeven. En omtrent 8 of half 9 uren daaraan volgende het gebergte opgeklommen zijnde, viel ik in onmagt, en weederom bij mij selven gekomen sijnde was het wel noodsakelijk geweest dat men mij een weynig hadde gedragen, maer de mijne daartoe te kleyn en daarenboven met het silver der kerk en met eenig van mijn goet beladen zijnde, hebbende het overige tot Pehee moeten agterlaten, moste op Gods genade op 't gebergte bijna een uur blijven leggen. En met grooten dorst gequelt zijnde, sont ik de bij mij zijnde om een weynig water te mogen erlangen, edog datselve niet konnende erlangen wiert mij ten laatsten, nadat ik weederom bijna een uur het gebergte op en afgeklommen, een jonge clapper tot lessing van mijnen dorst gebragt.

Waarop ik dan, so door het gaan als door honger en insonderheyt door dorst veel ongemak geleeden hebbende, eyndelijk des voormiddags ten 11 uren wederom op de negorije *Oeloe* aanquam, alwaar ik in 't avontgebed zijnde, buyten de schoolkinderen nu tegenwoordig vont verre in de 20 bejaarde, so mans- als vrouspersonen, welkers meeste gedeelte seer wel beantwoorden de vragen uyt den Weg na den heemel en van buyten wisten het geloof en de 10 geboden. Ook bevont ik dat de meeste schoolkinderen seer

wel de psalmen konden singen, en nademaal ik bespeurde dat den schoolmeester alhier, met namen Steven de Mey, seer moy schrijven, leesen en singen konde, soo in 't Hollants als voornamentlijck in 't Maleyts, en mij niet onbewust was dat den Maleyts schoolmeester en voorsanger in die taal tot Ternaten een man is die, tot hogen ouderdom gekomen sijnde, somtijds wel iemant om hem te ondersteunen en bij desselfs overlijden wel een seer goet vervanger zou van noden hebben, so hebbe ik, op approbatie van den E. Agtb. Heer Gouverneur en raad tot Ternaten, dien meester voormelt aangeseyt dat sig sou hebben gereet te maken om met mijn terugkomste van 't eylant Sangir op de chaloup na Ternaten te vertrekken, hetwelk hij belooft heeft te sullen nakomen. Waarop ik dan op vrijdag den 26^{en} met het doopwater besprengde, na 't laten voorleesen van een Maleytse predicatie, 62 kinderen, deelde het H. avontmaal uyt aan 2 manspersonen en bevestigde 14 paren in den huwelijken staat.

Na den godsdienst quam bij mijn in 't huys van den schoolmeester den koning van Chiau, die mij 's nagts met een kleine prau gevolgt 's morgens hier aangekomen en anders in een geheel jaar op dese negorije niet geweest was, waarom alhier, schoon vol van christenen, egter sulken slegte kerke is als ik nog oyt op de reyse gesien hebbe, want de koning van Chiau seer lange op 't eylant Sangir geweest en aldaar den eenen en anderen groote moeyelijkheeden toegebragt hebbende, verwaarloost sijn eygen negorijen, sodat zijne bobatos alles alleen moetende bestieren, en de menschen na haar niet willende hooren, nootsakelijk de kerk Oeloe rondomme moet vervallen, in soverre selfs dat de meester daarinne een predicatie willende doen, het ten opsigte van regen en wind bijna evenveel is of hij se in de kerk dan onder den blauwen heemel verrigt. Den koning dan bij mij zijnde, hielt ik hem voor de hoognodige reparatie van de kerk, en hoe moeyelijk mij de reyse was gevallen, daar hij sulx mits meer scheppers op de prau ofwel eenige over 't gebergte meede geevende, ligtelijk had kunnen beletten. Dog aan mijn wedervaren stoorde hij sig weynig, maar de reparatie der kerke beloofde hij ten eersten te sullen werkstellig maken, waarop ik dan latende op de negorij Oeloe in 't geheel aan christenen 1350, van desen koning afscheyt neemende en hem meede de sorge over kerk en school aanbevolen en een goede regeering over zijne onderdanen gerecommandeert hebbende, tegen den avont op onse schuyt op de chaloup gebragt wierde. Edog door stroom en tegenwint niet konnende dien avont onder zeyl gaan, ligteden wij op saturdag den 27^{en} eeven voor 't aanbreken van den dag, also het seer stille was, ons anker, en een weynig van de wal met onse schuyt boegseerende kreegen wij een felle koelte. Met welke wij onse coers na 't eylant Sangir stellende, lieten wij 's agtermiddags ten 5 uuren voor de negorije *Taboekan* weeder het anker vallen, als wanneer bij ons aan boort quam den zergeant resident aldaar, Pieter Vilegas, met welke aan lant gebragt sijnde, wierd ik seer beleeft van hem in 's Compagnies logie ontfangen en onthaalt.

Sondag den 28^{en} 's morgens, even voor den kerktijt, quam bij mij in 's Compagnies logie den koning van Taboekan mij verwellekomende, waarop ik met hem na de kerk ging. En na gewoonte een Maleytse predicatie voorgeleesen zijnde, besprengde ik met 't doopwater 19 kinderen en deelde 't H. avondmaal uyt aan 2 manspersonen. Den godsdienst g'eyndigt sijnde liet ik den koning 's Compagnies brief voorleesen en hielt hem voor hoe verfoeyelijk het was dat 't eylant Sangir bij de regeering deser tegenwoordige koningen hoe langer hoe erger wiert, in so verre selfs, dat den E. Agtb. Heer Gouverneur en raat in Ternaten mosten in desen hare missive klagen over de vleeschelijke vermenging der mooren met de christenen, insonderheyt op 't eylant Sangir, waarom er niet beeter voor den koning sou weesen als om sijn negorijen in goede ordre te houden en dese zonde tegen te gaan, hetwelk hij met zijne bobatos eenparig mij belooft heeft. Edog de meesters getuygden dat de koning dese belofte niet sou nakomen, omdat hij en eenige

zijner bobatos met haar voorbeelt in ’t pleegen der sonden andere voorgaan. Hierop versogte ik aan gemelte koning dat hij mij om mijn reyse voort te setten tegen den volgenden dag ’s morgens een prau mogte beschikken om na de negorij Mattany te scheppen, waarop ik aanstonts op

Maandag den 29^{en} ’s morgens ten 8 uren van Taboekan scheppende, teegen 11 uuren op de negorije *Mattany* aanquam, alwaar ik, een weynig gegeten hebbende, na het laten voorlesen van een Maleytse predicatie 23 kinderen en na voorgaande belijdenisse des geloofs een vrouspersoon doopte en daarop 7 paren in den huwelijken staat bevestigde, waaronder was de schoolmeester, Jan Tategos, dewelke sig liet vereenigen met het so evengenoemde en nieus gedoopte vrouspersoon. Maar also gemelte vrou wat slegt in ’t doen van de belijdenisse hares geloofs was, hielt ik den meester voor hoe dat het sijnen pligt was haar verder te onderwijsen, hetwelk hij mij belooft heeft te sullen doen. Hierop reykte ik het H. avondmaal uyt aan 4 mans- en 4 vrouspersonen. Den godsdienst g’eyndigt zijnde, liet ik de bejaerde, so mannen als vrouwen, nevens de schoolkinderen tesamen ondervragen, en bevont dat het grootste gedeelte derselve van buyten wist het morgen- en avondgebed, de gebeeden voor en na den eeten, de 10 geboden en ’t geloof. Ook beantwoorden sij seer wel de vragen met de texten uyt den Weg na den heemel. Nog begonden 5 van dese kinderen seer wel te schrijven en te leesen, de overige begonden te spelden en wierden nog eenige derselve in de eerste beginselen onderweesen. En dewijl meede hier seer veele aan de kinderpokjes en andere siekten sijn overleeden, was het getal der schoolkinderen maar 28 en dat der christenen met de nieu gedoopte 578. Den goegoegoe deser plaatse mij ander volk op d’prau van Taboekans koning gegeeven hebbende, ben ik op

Dynsdag den 30^{en} ’s morgens tegen 7 uren van Mattany na de negorij Calongan geschept. Edog, omdat dese menschen niet na behoren wilde scheppen, schoon zij daartoe seer ernstig van mij en die ik bij mij had wierden aangeset, moste ik tot omtrent de negorij Calongan gekomen sijnde door een weynig stroom en tegenwind weeder terugkeeren en op een andere manier mijn reys tragten te vorderen. Op Mattany dan weeder zijnde, des avonds aldaar gegeeten en ’s nagts gerust hebbende, schepte ik op woensdag den 31^{en} weder na de negorij Taboekan, werwaarts ik den halven weg afgedaan hebbende te voet ging, en in dier voege des agtermiddags aldaar aanquam en met deselve prauw op

De maand augustus

Donderdag 1^{en} augustus schepte na d’andere zijde van ’t eylant Sangir, om te sien of ik aldaar de negorijen beter konde aandoen en tegen den stroom opkomen, waarop ik des morgens ten 8 uuren van Taboekan scheppende ’s middags ten 2 uuren aan lant trad op de negorije *Coema*. Een weynig gegeeten hebbende liet ik de gemeente bijeenkomen en doopte na ’t avontgebed 15 kinderen, bevestigde 6 paren in den huwelijken staat en deelde aan 3 manspersonen het H. nagtmaal uyt. De schoolkinderen nevens de bejaarde die in ’t avontgebet te komen gewoon sijn alhier bij malkander sijnde, bevond ik bijeen 25 kinderen en dat se tesamen met de bejaarde van buyten baden het morgen- en avondgebet en de gebeeden voor en na den eeten. Nog wisten sij van buyten de 10 geboden, het geloof, en beantwoorden de vragen uyt den Weg na den heemel; 9 deser kinderen konden seer net leesen en begonden seer wel te schrijven, de overige wierden nog in de eerste beginselen onderweesen. Eyndelijk het getal der christenen alhier opneemende, bevont ik dat er met de nieuw gedoopte aan christenen alhier waren 352. Mijn werk verrigt hebbende wiert mij op

Vrijdag den 2^{en} aldaar weederom een prau met scheppers gegeeven, met welke ik des morgens ten half 7 uren van Coema vertrekkende quam daarop ten 7 uren op de negorije

Coelor, alwaar ik de school besoekende waren aldaar bijeen 28 kinderen, konnende 4 derselve tamelijk schrijven en seer wel leesen, en alle tesamen seer vaardig beantwoorden de vragen uyt Aldegonde, desgelijkx die van Ichtitsaar en de Weg na den heemel; nog baden zij met een grote vaardigheyt van buyten 't morgen- en avondgebed en de gebeeden voor en na den eeten. Ook wisten zij van buyten de 10 geboden en 't geloof. Hierop de gemeente latende bijeenkoomen doopte ik na 't morgengebed 20 kinderen, deelde het H. avontmaal uyt aen 1 vrouspersoon en 6 manspersoonen en bevestigde 9 paren in den huwelijken staat. Dit gedaan sijnde wierden de bejaarde ondervraagt, dewelke van buyten wisten de 10 geboden en 't geloof, de gebeeden voor en na den eeten alsmeede 't morgen- en avondgebet; nog beantwoorden sij de vragen uyt den Weg na den heemel en 4 schoolkinderen de vragen uyt den catechismus van Danckaarts. En bevonden hebbende dat met de nieu gedoopte alhier aan christenen in 't geheel waren 402, ben ik na 't middagmaal met een ander prau van dese negorij en met andere menschen geschept na de negorij *Manaloe*, alwaar ik 's agtermiddags ten 3 uren aanlandede. En daerop de gemeente latende tot het avondgebed bijeenroepen besprengde ik, het avondgebed b'eyndigt zijnde, met het doopwater 26 kinderen, reykte het H. avondmaal uyt aan 4 manspersonen en bevestigde 9 paren in den huwelijken staat. Welk alles verrigt en de bejaerde nevens de schoolkinderen, welke laatste 30 in 't getal waren, ondervraagt sijnde, bevond ik dat se tesamen seer wel beantwoorden de vragen uyt den Weg na den heemel en 2 der kinderen eenige vragen uyt den catechismus van Dankaarts, en dat 3 derselve tamelijk begonden te schrijven en nevens de bejaarde van buyten wisten de tien geboden, 't geloof, het morgen- en avondgebed en de gebeden voor en na den eeten. Het getal der christenen opneemende, bevond ik dat met de nieu gedoopte alhier in 't geheel waaren 290. En een andere prau met scheppers mij alhier vergunt zijnde vertrok ik op

Saturdag den 3^{en} 's morgens ten 8 uuren na de negorije Saloerang. Edog, eer ik heene voer versogt de schoolmeester aldaar, Thomas Jansz, dat hij van Manaloe op een andere negorij mogte verplaatst werden, vermits hij niet lang geleeden sijnde een steek in de rugge en een in 't been, welkers litteekenen hij mij vertoonde, 's morgens als hij in sijn eygen huys sliep, gekreegen hat, dog niet weetende van wien, maar gissende dat het een inwoonder van Manaloe (die hem tevoren, als hij een sijner slavinnen bij welke die inwoonder verkeerde geslagen had, gedreygt had hem weederom te sullen slaan, indien hij het slaan niet naliet) moste gedaan hebben, te meer omdat hij reets met dese slavinne des meesters gevlugt was en, gehoort hebbende dat er een predicant voorhanden was, nu niet en durfde te voorschijn komen. Omdat dan de meester voornoemt oordeelde tot Manaloe sijns leevens niet seeker te sijn, versogt hij mij hem te willen een andere plaatse vergunnen, waarinne ik hem, meedelijden met hem en sijn vrou en kinderen hebbende, beloofde de behulpsame hant te sullen bieden indien daartoe sig eenige geleegentheyt opdeede.

Dit dan dusdanig afgedaan zijnde, wiert ik in de prau gedragen en quam ten tien uren des morgens op de negorije *Saloerang*, op welke ik na het laten voorleesen van een Maleytse predicatie met 't doopwater besprengde 31 kinderen, 2 paren in den huwelijken staat bevestigde en aan christenen met de nieu gedoopte in 't geheel bevond 499. Na het middagmaal quamen bij een mans- en vrouspersoon, klagende beyde over een senghadji die tegelijk opperhooft deser plaatse is, en genoemd word Franciscus Managede; de eerste dat gemelte senghadji hem ontnomen of liever ontstolen had een slaaf, de laatste dat hij weggenomen had hare goederen, van welke sake sij beyde elk een klagtschrift, behelsend tegelijk het eygendom van voormelte goederen, aan mij vertoonden, en voegden daar bij dat sij dikmaels waren gegaan om het hare weder te eysschen, edog dat het opperhooft voornoemt met de bobatos haar dreygde te willen dooden indien sij het

weedereysschen niet nalaten. Waarop ik, om de andere partije ook te hooren, het opperhooft ('twelk ik nog maar eenmaal gesien had, als vreesend misschien door sulke klagten) liet bij mij roepen, en hem naukeurig beschouwende wees sijn gesigte uyt (so het na het uyterlijke te oordeelen geoorloft is) dat er niet veel goets in hem stak, in welke mijne gissing ik aanstonts bevestigt wierde, doordien hij de bovengenoemde beschuldigingen staande hielt. Edog van de slaaf seyde hij dat se sijn eygen was, hetwelk mij ongeloofelijk voorquam, omdat hij bij bevinding van leugen des aanklagers daarover als opperhooft meer beweeging sou gemaakt hebben. Op den voorslag van de goederen had hij niets in te brengen als dat hij seyde dat dit den koning van Taboekan, als wien dese negorije toebehoorde, aanging. En, vervolgde hij, als die het maar weet is dit genoeg en mij g'oorloofd. Sodat dese goederen dier arme menschen wel schijnen gerooft te sijn om onder den koning van Taboekan en sijne aanhangers in desen verdeelt te werden, maar het sij so het sij. Ik seyde tegen den senghadji dat hij wel hooft, maar den koning van Taboekan meerder dan hij alhier was, waaromme het sijnen pligt sou sijn om in gewigtige dingen, insonderheyt die hemselve raakte, niet sijn boosheeden op te volgen en sijn eygen regter te weesen, maar sulx ter beslissing over te geeven aan den koning van Taboekan met zijne bobatos, die ik seyde daarover nader te sullen spreeken, gelijk ook over een vrouspersoon dewelke, meer dan een half uur bij mij sittende weenen, klaagde hoe dat sij wel door een predicant getrout was, maar egter nu most sien dat haar man tot Taboekan met toelating en op ordre des konings een ander vrou aldaar had en dus haar huwelijk door Taboekans koning gebroken was, doordien haar man en elk getroude, klagende dat hij sig met sijn egtgenoot niet kon verdragen maar betalende 3 groote schotels (de waardij van omtrent 3 rds), aanstonts gelijk sij door dien koning met sijne bobatos van elkanderen gescheyden worden. Over welke klagte, als geensints deselve konnende geloven, ik dies te meer hebbe moeten beloven den koning van Taboekan te sullen spreeken, en daarop die vrouwen aangesegt dat se tot Taboekan, alwaar reets haar man met bewilliging des konings bij een hoer huyshoud, selve most komen om daarover dan te spreeken.

In 't avontgebed sijnde waren aldaar tegenwoordig in de 20 bejaarde en 16 schoolkinderen, welke alle tesamen seer wel beantwoorden de vragen uyt den Weg na den heemel en van buyten baden het morgen- en avondgebet en de gebeeden voor en na den eeten. Nog wisten sij van buyten de tien geboden en het geloof, en 10 deser kinderen begonden tamelijk te schrijven.

Des avonts omtrent 7 uuren wierde mij weederom tot Saloerang een prau met scheppers gegeeven, en so vertrok ik aanstonts daarmeede, omdat 't water scheen stille te weesen, na de negorij Galimpein. Edog, omtrent de halve weg afgeschept hebbende kreegen wij een sterke stroom en teegenwind, soodat ik genootsaakt was om weederom na Saloerang te keeren en te resolveeren om weeder na Coema te gaan en van daar mijn reyse na Manginitoe over 't lant voort te setten, gelijk dan ook geschiede, want des nagts op Saloerang aangekomen sijnde ben ik, een weynig aldaar gerust hebbende, op

Sondag den 4^{en} des morgens ten 10 uuren met Saloerangs prau geschept tot voorbij Coema en des agtermiddags ten 3 uuren aan lant gegaan sijnde vertrok ik, latende mijn goet door Saloerangs volk nadragen, te voet, en het bosch ingaende quam ik des agtermiddags ten 6 uren op de negorije Manginitoe, alwaar ik aanstonts in 't huys van den schoolmeester seer beleeft door den koning met sijne bobatos ontfangen wierd. Des avonts een weynig gegeten en des nagts gerust hebbende, bevond ik op maandag den 5^{en} datter weynig of geen wind was, waarom ik goet vond om nog eens te beproeven of ik niet tot Tamacko en Galimpein konde gebragt werden. De koning mij dan aanstonts 's morgens een prau met scheppers gegeeven hebbende vertrok ik, maar moste tot mijn

leetweesen, omtrent een uur van Manginitoe zijnde, door sterke stroom en teegenwind weederom keren, sodat ik de negorijen Tamacko en Galimpein, mits aldaar niet konnende komen, tot dusverre hebben moeten overslaan.

Des agtermiddags liet ik tot *Manginitoe* een Maleytse predicatie voorleesen, welke gedaan zijnde doopte ik 92 kinderen, deelde 't H. nagtmaal uyt aan 4 manspersonen en bevestigde 17 paren in den huwelijken staat.

Des avonds den godsdienst g'eyndigt sijnde, quam bij mij in 't huys des schoolmeesters de koning van Manginitoe, klagende dat het hem onmogelijk was om langer een goet opsigt over kerk en school te hebben, doordien hem daaromtrent gedurig hinderpalen geset wierden. Onlangs (seyde hij) de koning van Chiau op dit eyland Sangir sijnde, en sijne negorijen tot Chiau t'seedert 't vertrek des predicants voor 2 jaren sonder koning gelaten hebbende, heeft een capitain lauwt, sijnde van Manginitoes konings onderdanen, tusschen Tamakko en Galimpein, werwaarts hij, gelijk hij meermalen gewoon was, was gezonden om voor den koning van Manginitoe, die aldaar eenig eygendom heeft, sagoe te halen, met eygen hand door den kolve des snaphaans een gat in 't hooft en den arm in stukken geslagen had, aan welke wonden dien capiteyn lauwt, nog omtrent 20 dagen geleeden hebbende, onlangs tot Tallaut overleeden was. Den koning van Manginitoe mij vragend wat hem hierin te doen stond, antwoorde ik dat 't beste was die sake aan de E. Agtb. Heer Gouverneur en raad in Ternaten ter beslissing over te geeven, te meer omdat dog alle koningen van Celebes en de noorder eylanden eerstdaags tot Ternaten stonden te komen, hetwelk hij eenigsints scheen toe te stemmen, maar sugtede seer over den koning van Chiau, omdat die alles na sijn welgevallen doet, niet denkende dat hij onder de Compagnie staat. Edog, kort na mijn vertrek van hier is Manginitoes koning met 21 so grote als kleyne prauwen na Tamakko geschept en heeft van daar tot aan Galimpein, hij selve opdat Tamakkos volk sig niet konde te weer stellen voor Tamakko met sijne prau de wagt houdende, gesonden en alle de huysen die de onderdanen des konings van Chiauw (want Tamakko tot aan Galimpein is het eygendom des Chiaureesen konings) aldaar om er in te wonen gemaakt hadden so door brant als andersints vernielt, sodat dese koningen haar eygen boosheeden maar opvolgen en weynig na woorden luysteren of, so sij er na luysteren, deselve wel toestemmen, maar niet nakomen.

Nog verhaalde den koning van Manganitoe hoe dat onlangs bij den koning van Chiau, op dit eylant Sangir sijnde, tot 2 maal toe geweest was een sogenaamde priester der moren, met namen Mangaribi en komende van 't eylant Sulok bij de Mangindanauw, maar wat hij aldaer verrigt had wiste hij niet als dat de sogenaamde priester den koning van Chiau had aangenomen voor sijnen soon en den koning van Chiau hem weederom voor sijnen vader, waarop een geschenk van carret[279] en vogelnesjes door den koning aan sijnen nieuwen vader gedaen was, sijnde hierop de paep, die geduurig omtrent 't eylant Sangir te sijn gesegt word, na Tallaut, alwaar hij 25 slaven gekogt had, en van daar weederom na Sulok vertrokken, sodat het niet te verwonderen is dat dese koningen, meer tot de moorse bijgeloovigheden dan tot ons ware Christendom genegen sijnde, andere met sulk een slegt voorbeelt voorgaan, doordien sij, van selfs bijgelovig sijnde, van andere daarin nog gestijft en onderweesen worde.

Hierop versogt den koning dat Abraham Pietersz, omlopent leermeester tot Manginitoe, mogte aldaar aangestelt worden tot schoolmeester in plaats van den aldaar jongst overleeden schoolmeester Caspar Taidi, en dat de soon van gemelte schoolmeester, met name Manuel Taidi, weder mogte gemaakt worden omlopent leermeester dier plaatse, also die beyde met groten ijver elk in 't zijne de schoole waargenomen en daarvoor geen besolding genoten hadden, welk versoek des konings ik geensins konde afslaan, omdat ik

[279] Karet, schildpad.

op geen negorij geweest ben alwaar de kinderen so met schrijven dan aldaar waren. Waarom ik dan, op approbatie van den E. Agtb. Heer Gouverneur en Raad tot Ternaten, den leermeester Abraham Pietersz aangesteldt hebbe tot schoolmeester, en Manuel Taidi wederom tot leermeester op Manginitoe. Edog, dewijl de meester klaagde dat er dan eens 10, dan eens 15 kinderen, en alsoo seer weynige in de school komen daer er meer dan 30 in 't geheel sijn so hebbe ik meede den koning voorgehouden dat hij moste sorge dragen dat sulken goed meester veele kinderen in de school kreeg, en dat degeene die tot het school gaan onwillig zijn daartoe mogten genootsaakt worden, hetwelk hij belooft heeft te sullen werkstellig maken, waarop de schoolmeester verhoging van gagie en de andere als leermeester gagie te mogen erlangen, versogten.

Den koning uyt 't huys des schoolmeesters na zijn eygen gegaan sijnde, quam aenstonts de schoolmeester mij bekent makende dat de koninginne versogt om mij ook ergens over te komen spreeken, hetwelk ik toestont. Sij dan aenstonts gekomen zijnde, klaagde hoe dat zij wel een koning tot haren man had, maar nu sien moeste dat ruym anderhalf jaar geleeden zijnde, de koning met sijn bijwijven huyshout, daarbij kinderen voortteelt en haar in een besonder huys alleen laat wonen. Hierover den koning moetende spreeken, nam ik sulx waar op

Dynsdag den 6^{en} des morgens, als wanneer, hij mij uytgeleyde tot aan de prau die gereet lag om mij na Taroena te brengen willende doen, ik hem dit seggen sijner huysvrou voorhielt, 'twelk hij toestemde, waarop ik hem aantonende hoe verfoeyelijk sulke dingen insonderheyt in een koning voor God en de menschen zijn, als straffende de eerste sulke zonden ten hoogsten en de laatste sig schikkend na 't voorbeelt van haren koning, daaruyt niet dan alle onheylen in een regeeringe konden veroorsaakt worden. Met alle mijn reedenen konde ik egter niet minder te weegen brengen dan dat den koning seyde na mijn vertrek te sullen sien wat hem hierin sou te doen staan, waaruyt ligtelijk af te neemen is dat die koning van voorneemens is om in sijn overspel te continueeren, want sij iets uytdruckelijk belovende komen hetselve selden of noyt na, veel minder dan wanneer sij iets so twijffelagtig b'antwoorden.

Hierop dan van desen koning afscheyt neemende en hem een vreedsame regeringe en met de meesters een wakend oog over kerk en school aanbevolen hebbende, ben ik des morgens in de prau getreeden en na *Taroena* geschept zijnde, aldaar des agtermiddags aangekomen. Edog mijn goet en de mijne aen lant sijnde, wiert aanstonts Manginitoes prau door ordre van Taroenas koning genootsaakt weederom na Manginitoe te keeren, alsoo die van Taroena niet wilde toestaan dat se een uur langer aan sijn lant soude blijven, soodat alle dese koningen der noorder eylanden, schoon onder malkanderen bloetvrienden zijnde, egter seer oneenig met den anderen leeven.

Tot Taroena in 't avondgebed sijnde waren aldaar omtrent 100 menschen tegenwoordig, dewelke beantwoorden de vragen uyt den Weg na den heemel en Aldegonde en ook van buyten wisten het morgen- en avondgebet, de gebeeden voor en na den eeten, de 10 geboden en 't geloof, waarop ik de leedematen tegen den volgenden dag tot des Heeren H. tafel nodigde.

Woensdag den 7^{en} besogt ik des 's morgens de school, waarin bevonden wierden 26 kinderen, dewelke van buyten wisten 't morgen- en avontgebet, de gebeeden voor en na den eeten, de 10 geboden en 't geloof. Nog beantwoorden de meeste van haar de kleyne vragen en die van Aldegonde. Sommige derselve konden leesen en de overige wierden nog in de eerste beginselen onderweesen. Edog geen van alle konde schrijven, omdat se dan eens ter school quamen, dan eens weder uytbleeven.

Daarna wiert de godsdienst verrigt, en lijfde ik, na het laten voorleesen van een Maleytse predicatie, door den H. doop Christo en sijn gemeente in 66 kinderen, deelde het

H. avondmaal uyt aan 17 manspersoonen, en bevestigde 27 paren in den huwelijken staat. Ende bevonden hebbende dat 't getal der christenen tot Taroena in 't geheel was 1580, wilde ik afscheyt neemen van den koning, maar die antwoorde mij dat hij mij sou volgen tot aan de negorij Calongan en aldaar sulx verrigten, waarop ik dan op

Donderdag den 8^{en} 's morgens omtrent half 11 uuren te voet na de negorij *Calongan* ging en aldaar tegen den middag aanquam, en een weynig gegeeten hebbende de menschen tesamen liet roepen tot het avondgebed, waarin dan gekomen sijnde waren aldaar tegenwoordig, buyten den koning van Taroena, die mij te voet gevolgt was, in de 30 so mans- als vrouspersonen. Het avondgebet dan na gewoonte verrigt zijnde, doopte ik 64 kinderen, deelde het H. avondmaal uyt aan 11 mans- en 2 vrouspersonen en bevestigde 13 paren in den huwelijken staat. Na dit alles verrigt zijnde, liet de schoolkinderen, welke waren 28 in 't getal, nevens de bejaarde ondervragen, en bevont dat se tesamen seer wel beantwoorden de vragen uyt den Weg na den heemel, en van buyten baden het morgen- en avondgebet, de gebeden voor en na den eeten neevens de 10 geboden en 't geloof. Nog begonden 6 van dese kinderen tamelijk te schrijven, en was het getal der christenen met de nieuw gedoopte nu in 't geheel 513.

Den schoolmeester deser plaatse, als hebbende 9 kinderen te onderhouden, versogt om van een beeter plaatse tot voorstand zijner familie te mogen versien werden, waarin ik hem belooft hebbe de behulpsame hand te sullen bieden. Hierop versogt de weduwe van den op Calongan overleeden goegoegoe dat, indien de meesters plaatse tot Calongan open quam, ik er alsdan mogte plaatsen den leermeester tot Taboekan, Donatus Parera genaamt, waeromtrent ik meede alsdan mijn uytterste devoir te sullen aanwenden belooft hebbe. Edog, in de saken van haren swager Mattheus Maccalompis, voor welke sij versogte te mogen in hares overleeden mans plaatse als goegoegoe aangestelt worden, seyde ik niets te konnen doen als alleenlijk hetselve in mijn berigt aan te halen, en dat sij beyde in vreede met elk tragten te leeven, den kerk- en schooldienst met allen ijver voort te setten, en hij ook, gelijk mij onderregt is, de naeste tot die plaatse tegenwoordig moet g'oordeelt werden. Want den overleedenen goegoegoe heeft geen kinderen bij sijn vrouw geteelt, sodat dese, een volle broeder van hem sijnde, oordeelt als de naaste tot die plaatse te zijn, hoewel mij gesegt is dat de koning van Taroena, om eygen voordeel en om deese familie te onderdrukken, met alle iver tragt om een ander daarin te dringen en daartoe wil voordragen een vrijgegeevene van den voornoemde Maccalompis, en tot dien eynde den regten pretendent van sijn pretensie tragt te doen afstaan door hem capitein laut te willen maken, 'twelk hij niet wil aanneemen.

Vrijdag den 9^{en} 's morgens ten 11 uuren door den koning van Taroena en eenige andere van Calongan tot aan de prau aan strant geleyd sijnde, ging ik daarin, en deselve in 't water getrokken sijnde schepte ik daarmeede tot voorbij de negorij Mattany. Aldaar op mijn begeerte aan lant geset zijnde ging ik, latende de prau met mijn goet volgen, te voet na de negorij *Taboekan*, alwaar ik met den sergeant resident en eenige andere die mij in 't scheppen rontom dit eylant Sangir vergeselschapt hadden des agtermiddags omtrent 5 uren weederom aanquamen.

Saturdag den 10^{en} liet ik des morgens een Maleytse predicatie voorleesen en vervolgens den godsdienst na behoren verrigten, als wanneer ik ook met 't doopwater besprengde 17 kinderen en 20 paren in den huwelijken staat bevestigde.

Dit gedaan en ik wederom in 's Compagnies logie gekoomen sijnde, quam bij mij de vrouwe die tot Saloerang tegen mij gesegt hadden dat de koning van Taboekan met sijne bobatos haar sonder eenige reeden en tegen haar wille en dank hadden gescheyden van haren man, waardoor sij nu moest omswerven sonder aan de kost te konnen komen. De koning nevens den man deser vrouwe daarop aanstonts in de logie hebbende laten

roepen, vraagde ik den koning of hetgeene waarmeede dese vrouwe hem beschuldigde waaragtig was, die mij van ja geantwoord, en gesegt hebbende dat het hem en de bobatos vrij stond man en vrou van elkander te scheyden, indien maar een van beyde schrijende quam klagen dat se met malkanderen niet konnen accordeeren. Ik niet eens willende den koning op sijn sinneloos voorstel antwoorden, mij aanstonds tot de man.[280] Die gesegt hebbende dat hij de vrouwe van geen ontugtigheyt konde beschuldigen, maar dat se eens tesamen woorden gehad hadden, bragt ik het so verre dat man en vrou tesamen weederom versoent wierden. Edog de vrou, hiermede niet tevreeden zijnde, maar begeerende, dewijl de koning met de bobatos haar gescheyden hadden, om weederom opnieu met haar man door mij in den huwelijken staat te mogen werden bevestigt, hebbe ik sulx moeten afslaan, omdat de koning met sijne bobatos, insonderheyt als er geen reeden toe is, tot den egt te breeken niet bevoegt sijnde, mij deselve als onwettelijk geschiet sijnde voorquam, waarmeede dese vrouwe dan eyndelijk tevreeden was, maar seyde: wanneer de predicant vertrokken is sal het wederom hetselve weesen, doordien de koning hierin een behagen schept en gaarne siet dat mijn man met die hoer huyshoudt.

Daarna sprak ik den koning aan over 't roven der goederen van den senghadji tot Saloerang gepleegt, van 't repareeren des Compagnies logie, die al sodanig is over een sijde gevallen dat hij met stutten onderschraagt is, en van het hermaken der leermeesters-huysen, die wel meer verkenshokken dan huysen gelijk schijnen te sijn. Op het gepleegde tot Saloerang seyde hij hetselve na mijn vertrek te sullen afdoen en dan ook meede de logie en huysen beginnen te maken. Maar hem daarop te binnen brengende hoe dat hij al voor 2 jaren sulke beloften aan den Eerw. Sel gedaan had,[281] zijnde tot nog toe niet werkstellig gemaakt, antwoorde hij sulx na dien tijt niet te hebben kunnen verrigten door de onwilligheyt zijner onderdanen tot het werken, daar hij ondertusschen wel grote prauwen, waartoe even soveel so niet meer toebehoort, kan laten maken, telkens na Tallaudt daarmeede scheppen, en vandaar sijn eyge of, gelijk den koning van Taroena segt, Taroenas volk weg te neemen. Dit sijnde soo als 't wil, geloof ik egter dat hij geen van allen sal werkstellig maken, want van 't breeken van den bant des huwelijks heeft hij sijn voordeel, gelijk ook van het toelaten der godloosheeden des sengadjis tot Saloerang, en bovendien hij te veel met sijne hoeren, die niet alleen binnen- maar ook buytenshuys, niet alleen gedoopte maar ook ongedoopte te sijn gesegt worden, met 't begraven der doode op de moorse wijse, hetwelk helaas den sergeant resident dier plaatse meede toelaet, en met 't besoeken der graven zijner voorouderen en daarbij te schreyen wanneer hij op reys gaat, te doen hebbende, toont dat hij geene agting heeft voor de christelijke ware religie, niet waerdig is den naam van een christen koning te dragen, en door zijnen luyen inborst nog 't eene nog het andere volbrengen sal. Immers, selfs de kerk, waaraan maar een weynig gabbe gabbe manqueerde, heeft 2 jaaren geleden, gelijck de meesters seyden, dusdanig opengestaan en 's nagts daerin de bokken gelogieert, maar als hij hoorde dat er een predicant voorhanden was heeft hij schielijk de bokken doen verhuysen, de kerk laten digtstoppen.

Den goegoegoe van de negorij Mattany, een princesse beswangert hebbende, was meede tot Taboekan, waarop de princesse begeerde met hem te trouwen. Edog, omdat de goegoegoe een slavinne met welke hij vleeschelijke gemeenschap hadde bij sig in huys hielt, begeerde sij dat hij deselve eerst sou verkopen. Maar ik konde dese saek, omdat den koning van Taboekan, onder wien de negorije en den goegoegoe staat, een behagen in 't affront der princesse scheen te scheppen, doordien hij den goegoegoe mits haar niet te trouwen voorstond, niet verder brengen dan dat den goegoegoe haar beloofde te sullen

[280] Vermoedelijk zijn in het afschrift één of meer woorden weggevallen.
[281] Zie hiervoor, doc. 166, sub 17 juli.

trouwen met de komste van een ander predicant over 2 jaren, als tegen welken tijt hij sou maken dat de slavinne verkogt was, hetwelk hem mits desselfs afweesentheyt tegenwoordig so schielijk niet te doen was, sodat desen eerlijken man, hebbende op sijn sijde Taboekans koning, van welke het te dugten staat dat hij de gemeentens op zijne negorijen, ten tijde sijner voorsaten seer gebloeyt, maar nu vervallen zijnde, mettertijt geheel sal bederven, de princesse noyt tot sijn egte vrou voorneemens is aan te neemen.

In 't avondgebet zijnde waren aldaar met de schoolkinderen, die omtrent 20 in 't getal waren, tegenwoordig ruym 60 bejaarden, dewelke seer vaerdig beantwoorden de vragen uyt den Weg na den heemel, en van buyten baden het morgen- en avontgebed, de gebeden voor en na den eeten alsmeede de 10 geboden en 't geloof. Nog begonden al desen kinderen tamelijk te schrijven. En bespeurt hebbende dat het verval der christenen tot Taboekan wort veroorsaakt doordien den koning volgens sijnen pligt de meesters niet wil bijstaan in 't aansetten der menschen tot het kerk- en schoolgaan, en omdat de kerkmarinjoe deser plaatse, zijnde een slaaf des konings en dienvolgende dependent van sijn heer en meester, de menschen na de kerk en school niet doet gaan, op sijn tijd de klocque niet wil luyden en na de meesters niet wil horen wanneer hem 't eene of het andere belast wort, so hebbe ik volgens mijnen pligt, op approbatie van haar E. Agtb. tot Ternaten, den kerkmarinjoe deser plaatse, met namen Marcus Goela, wegens grote nalatigheyt in sijnen dienst van denselven ontslagen en wederom in sijne plaatse aangestelt tot kerkmarinjoe Hendrik Lucasz, welke daarvoor besolding versoekt, temeer omdat hij voor eenigen tijdt dien dienst voor d'aanneeming van Marcus Goela seer lange voor niet en met groten ijver heeft waargenomen.

Hierna hebbe ik op deselve wijse tot Amoerang geplaatst Thomas Jansz, geweest schoolmeester tot Manaloe, en den meester van Amoerang weder gelegt tot Boelang en die van Boelang, met name Silvester Pattilima, weder aangestelt tot Caudipan, sijnde die van Caudipan, Mattheus Maccassihi, verplaatst op de negorij Tagulanda. Tot Bwool neemt kerk en school waar Marcus Jansz, tot Attingola Bastiaan Loho, welke tot Attingola leermeester geweest en nu tot schoolmeester aangestelt sijnde daarvoor vermeerdering in gagie versoekt.

Tot Chiau op de negorije Oeloe moet nu als meester den dienst waarneemen Andries Thomasz van Tagulanda. Op Galimpein hebbe ik geplaatst den meester van Bwool, Benjamin Augustijn, en Martin Mengante Mandonsa van Galimpein weder tot Taboekan gebragt nevens Hermanus Pietersz van Attingola, en hebbe daarop, meede op approbatie van den E. Agtb. Heer Gouverneur en Raad in Ternaten, tot Calongan geplaatst Donatus Parera, welke daarvoor vermeerdering van gagie seer eerbiedig versoekt. En tot Manaloe continueert nu in plaatse van Thomas Jansz Mattheus Taekailo. Eyndelijk is na het eylant Tallauwt meede op de vorige wijse verplaatst Louis Ponga, geweest leermeester tot Taroena, sodat dan tot Taroena, Pehee, Tagulanda en tot Caudipan een leermeestersplaatse open is.

Een getal van christenen in 't geheel met de nieuw gedoopte 1305 tot Taboekan latende, en door het aanstellen van meesters aldaar, voor welkers oogen den koning niet veele superstitiën sal behoeven te pleegen, volkomen den koning in sijne bijgeloviglheeden hebbende tragten tegen te gaan, wiert ik op sondag den 11^{en} 's morgens met onse schuyt op de chialoup gebragt, en onder zeyl gegaan zijnde konden wij het door de seer sterke stroom en teegenwind niet verder ophalen, tot aen het laatste van dese maand, dan tot de negorije *Manaloe*, alwaar ik op dynsdag den 27^{en}, in 't avontgebet zijnde, door den H. doop Christo en sijn gemeente weederom wierden ingelijft 2 kinderen. En dus verscheyde malen op gemelte plaatse, vermits wij telkens door stroom en teegenwind derwaarts moste weederkeeren, kerk en school besogt hebbende, bevont ik dat so het eene

als het andere met ijver wierd waargenomen, en so mosten wij dan eens op dan eens omtrent dese plaatse omswerven tot aen

De maand september

Vrijdag den 13^{en} september, als wanneer wij teegen den avont 't anker ligtende en dien geheelen nagt laveerende, op

Saturdag den 14^{en} des agtermiddags, door stroom en tegenwint, en omdat de plaatse om er kerk en school te besoeken nog overig was, het anker weder lieten vallen in de bogt van *Galimpein*. Aan land door onse schuyt gebragt sijnde en de school aldaar besoekende, waren er bijeen 3 schoolkinderen, dewelke eenige vragen seer wel beantwoorden, en ook 't morgen- en avontgebet, de gebeden voor en na den eeten, de tien geboden en het gelooff van buyten wisten.

Sondag den 15^{en} wiert des morgens volgens gewoonte den godsdienst verrigt, na de predicatie van mij gedoopt 3 kinderen, en 't getal der christenen in 't geheel bevonden te sijn 34. Den godsdienst g'eyndigt zijnde, quam bij mij een christen manspersoon van Galimpein, klagende dat hij nu eenigen tijt geleeden sijnde sonder vrou had moeten leeven doordien den koning van Taboekan sijn vrou en 2 sijner kinderen aanhielt, en als hij die weder eyscht dreygt de koning hem deselve te sullen verkopen. De reeden waarom den koning sulx doet, seyde hij te zijn omdat er een slaaf die tot Taboekan in de boeyen was, uyt deselve gelopen, waartoe dese christenen sou geholpen hebben. Edog, hem ernstig ondervragende bevont ik dat niet hij maar den camilaha[282] tot Taboekan daertoe geholpen had. Maar het sij hoe het sij, men bespeurt hieruyt wederom des konings van Taboekan onbeschaamt gedoente, want heeft dese man iets misdaan, waarom hem dan sijn vrou niet weederom gegeeven, doordien het immers genoeg is 2 kinderen voor een slaaf aan te houden. Edog, het staat te dugten dat de koning van Taboekan, schoon ik het hem seer ernstig hebben aangeschreven, aan dese man noyt de vrouw sal wedergeeven, want indien dese vrou om van haren man, dewijl den koning haar dog aanhout, gescheyden te weesen, maar eenmaal schrijende daartoe bij den koning gaat, so sal ons de koning volgens zijn gewaant regt haar aanstonts van den man afscheyden. Na het bescheyt des konings van Taboekan op mijn schrijven in desen hebbe ik niet konnen wagten, omdat een of twee bobatos met den sig bij haar voegende moorsen prins en pretendent tot het Candhareesche rijk Mananko Boemi[283] desen man so haast niet wilden met een prau na Taboekan senden, als quansuis vreesende voor dien koning, daar ik haar genoegsaam van het tegendeel in desen versekerde. Maar Mananko Boemi toont genoegsaam dat op hem weynig staat te maken is, immers dan eens is hij in onbillijke sake vóór iemand – gelijk onlangs voor den koning van Manginitoe toen hij een stuk geschut, hetselve hebbende laten halen van voor het huys van de weduwe des konings van Galinpain met namen Johannes Carenboetoe, heeft geleent aan den koning van Manginitoe om daarmeede te oorlogen tegen den koning van Chiau, waartegen sig met alle kragten heeft gestelt den christen prins en pretendent tot het Candhareese rijk Andries Manabouang – dan eens is hij weederom in een gansch billijke sake teegen imant, gelijk onder anderen in desen christen Galinpein in 't weder eysschen zijner vrouwe blijkt. Hierna ligteden wij des agtermiddags een westewint aantreffende weeder 't anker en op

Vrijdag den 20^{en} met het aanbreken van den dag, siende dat wij weederom door sterke stroom en tegenwint waren teruggedreeven, wierden wij genootsaakt, om 't eylant Sangir

---

[282] Kimelaha, stadhouder.

[283] Evenals zijn rivaal Andries Manabuang was de met deze titel aangeduide David Datuk Buisang een kleinzoon van Datu Buisang, maar bij een bijvrouw. De VOC erkende Manabuang als vorst van Candahar. Zie *GM* 7, 21 en *GM* 8, 75, 132, 193.

niet voorbij te drijven, weederom ankergront te soeken, waarom wij aanstonts onse cours weeder stelden na de bogt van Galinpein, waarin wij 's voormiddags ten 11 uren ten anker quamen. En dewijl onse chaloup door de holle zee, sodanig was toegestelt dat wij deselve naulijx meer boven water konden houden, waren wij genootsaakt van vast te stellen deselve aldaar op de wal te trekken en na ons uyterste vermogen digt te maken, weshalve ik om de kerk- en schoolvisite op 't eylant Sangir te volbrengen ook goed vond om op dynsdag den 24^{en} 's morgens met een prau van Galinpein na *Tamacko* te scheppen, alwaar ik des agtermiddags aanquam en in 't avontgebet, buyten de schoolkinderen, tegenwoordig vont bejaarde, so mans- als vrouspersonen, tesaamen 34, dewelke van buyten wisten het morgen- en avontgebet, de gebeeden voor en na den eeten alsmeede de 10 geboden en 't geloof. Nog beantwoorden sij de vragen uyt den Weg na den heemel.

Woensdag den 25^{en} wiert er een predicatie uyt Carons voorbeelden voorgeleesen, 33 kinderen door mij gedoopt en 't H. avontmaal uytgereykt aan den schoolmeester alleen.

Donderdag den 26^{en} besogte ik des morgens de school tot Tamacko, waarin 14 kinderen waren, dewelke alle tesamen seer wel beantwoorden de vragen uyt den Weg na den heemel en van buyten wisten de gebeeden voor en na den eeten, de 10 geboden en 't geloof. Des agtermiddags de negorije besiende, bevond ik dat dese menschen, staande onder den koning van Chiau, boven op een heuvel nog een negorij gemaakt en deselve met een stuk geschut beplant hebben, en aan de opgang met grote houten, uyt vreese voor den koning van Mangnitoe, die met 21 prauwen van hier onlangs vertrokken sijnde, en eenen man met scherp door het geschut geschoten hebbende, gesegt had niet te sullen rusten, maar eerstdaags weederkomen om tegen die van Tamacko en 50 Chiaureesen, onlangs van haren koning derwaarts gesonden om te waken onder 't geluyt van den trommel, 's morgens en 's avonts te oorlogen, welk eene en andere ook de reeden was, mits het verblijf des Chiaureesen in 's Compagnies logie, 'twelk was op hares konings ordre, ik mij aldaar met de mijne moste vergenoegen met schoolmeesters kleyne woning.

Vrijdag den 27^{en} de sorge over kerk en schole aan den schoolmeester en de bobatos deser negorije bevelende, ben ik weederom door Tamackos volk met eene harer prauwen gebragt tot aan de negorije Galinpein, latende op Tamacko aan christenen in 't geheel 922. Edog, op weg bij t eylantje[284] zijnde waarop Mangnitoes volk, van den Chiaureesen koning verjaagt en derselver huysen verbrant sijnde, gewoont had, liet ik mij aldaar aan lant setten, en bevond dat er nog wel leevensmiddelen voor die' menschen op hetselve waren, maer dat het verjagen der menschen van die plaatsen sonder dat er weeder van 's konings volk om te b'arbeyden op gestelt sijn, nu van menschen geheel ontbloot sijnde, desselfs vrugten moeten te niete gaan. Hierop weederom in de prau gebragt sijnde quam ik des agtermiddags behouden aen op de chaloep, en bespeurt hebbende dat deselve al, in soverre wij konden, digt gemaekt was, ligteden wij met een westewind op maandag den 30^{en} 's agtermiddags ons anker, en lieten hetselve weder vallen ter rheede van Chiauw voor de negorije Oeloe.

Op vrijdag den 4^{en} october, als wanneer bij mij zijnde om afscheyt te neemen de meesters van Pehee, Lehee en Ondon, en ik haar een nau opsigt over kerk en school aanbeveelende, sij mij antwoorden sulx altoos gedaan te hebben en ook nog te sullen waernemen. Edog, dat sij wel wenschten dat haren koning als hooft en voorganger sijne onderdanen wat meer stigtede en wat minder ergernisse aandeed, dat hij sig nu twee geheele jaren op 't eylant Sangir had opgehouden sonder eens na sijne negorijen tot Chiau om te sien, en nu weederom met 12 prauwen derwaerts was vertrokken, sullende hem sijnen broeder, de koning van Tagulanda, eerstdaags volgen, om tegen den koning van Mangnitoe te oorlogen, sijnde hierdoor en door de 50 voorheen afgesondene na Tamacko

[284] Karakitan, een van de Sangihe-eilanden.

Chiau sodanig van manspersonen ontbloot dat de vrouspersonen (want Chiauw gants steenagtig en daardoor met grote moeyte te arbeyden is) bijna niet konnen aan de kost geraken. Ja, dat het te dugten staat dat veele derselve van honger sullen moeten vergaan, en dat sij meesters den koning gebeeden hadden dat hij dog wilde vergeeving van 't gepleegde verleenen aan den koning van Mangnitoe, maar dat hij geantwoordt had sulx niet te konnen doen, nademaal sijn voorneemen vastgestelt was om dien koning te gaan beoorlogen, en so was hij dan sonder na dese meesters te willen horen met sijne 12 prauwen geschept na 't eylant Sangir om daar te oorlogen of, gelijk men het inderdaad moet noemen, om daar als een dief bij ongeleegen tijden te komen en overal te steelen, te roven en alles te verbranden, waardoor hij een groote ergernisse en hongersnooden onder de zijne te weege brengt.

Hierna seyde ik den schoolmeester Steven de Mey aan dat hij met mij op de chaloup na Ternaten moste vertrekken, 'twelk hij aanstonts opgevolgt is, en so sijn wij, dan telkens het anker van onder de negorije Oeloe ligtende en dan weederom omdat wij door de sterke stroom en tegenwint niet konden opkomen latende vallen, aldaar g'ankert gebleven tot sondag den 13^{en}, als wanneer wij des avonts ten 7 uuren ons anker ligtende op vrijdag den 18^{en} door sterke stroom, tegenwind en gebrek van levensmiddelen genootsaakt waren onder de negorije Mananga tot Tagulanda het anker te laten vallen, 's avonts ten 8 uren, waerna wij op saturdag den 19^{en} een weynig pady, also er niet veel te bekomen was, voor de reyse opdeede, en op sondag den 20^{en} met het aanbreeken van den dag weeder 't anker ligteden en onse coers om wat voorraed voor de reyse na Ternaten voor ons en alle het volk te versamelen, na *Manado* stellen mosten, op welkers rheede wij op woensdag den 23^{en} omtrent de middag weeder 't anker lieten vallen.

Donderdag den 24^{en} doopte ik in 't avondgebed 18 kinderen en, na voorgaande belijdenisse haars geloofs, 17 bejaerde. vrijdag den 25^{en} besorgden wij ons van mondkost en bereyde ik mij hier op des saturdags den 26^{en} tot het prediken, waarna ik op sondag den 27^{en}, gepredikt hebbende, met 't doopwater besprengde 3 kinderen en, na voorgaande belijdenisse 's geloofs, 11 bejaarde.

Maandag den 28^{en} ligteden wij 's avonts ten 9 uren met de landwint ons anker van onder Manado en sijn daerop alle tesamen, God zij dank, donderdag den 7^{en} november in gesondheyt tot Ternaten aangekomen. Zijnde dit alles aldus in waarheyt bevonden door U.E.E. Agtb. volvaardigen dienaer (was geteekend) Joan Henric Molt ecclesiastes

(In margine) Ternaten den 11^{en} december 1726.

(Onderstont) Accordeert, (was geteekent) J^{s} Wognum secretaris. (In margine) Gecollationeert, accordeert (was geteekent) A. Cagias, J^{s} Chevalier.

174. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian en Batjan door ds. Joan Hendrik Molt. Ternate, z.d. [juni 1727].

NA, VOC 2072, fol. 263-270. Afschrift.

Berigt van de kerken en scholen op de eylanden Batchian en Macquian, gedaan door den predicant Joan Hendrik Molt, hetwelk in kerkenrade voorgeleesen sijnde overgelevert is aan den E. Heer gesaghebber Jacob Boner en den raad in Ternaten.

Anno 1727 den maand majus

Vrijdag den 23^{en} may 's agtermiddags omtrent 5 uuren op de chaloup d'Europa met desselfs schuyt gebragt sijnde, ligteden wij aanstonts 't anker, en onse coers eerst na 't eylant *Macquian* stellende, zijn wij aldaar op sondag den 25^{en} dito 's agtermiddags omtrent

4 uren aan land door onse schuyt gebragt sijnde, verwellekomde mij aan strand den sergeant resident aldaar Frederik Godlief la Grange, door wien ik op 's Compagnies fortres gebragt zijnde om daar mijn verblijf te neemen, ik van daar omtrent 6 uren in 't avontgebed, waarin maar weynig menschen tegenwoordig sijnde, belaste ik aan den schoolmeester om met 't ondervragen der bejaerde en schoolkinderen te wagten tot den anderen dag, waerop ik mij, 't avondgebet g'eyndigt en verder na 's Compagnies fortres gaande, bereydede om 's anderen daags te prediken.

Maandag den 26[en] op 's Compagnies fortres gepredikt hebbende, besprengde ik na voorgaande gedane belijdenis des geloofs een bejaarde met 't doopwater, ontfangende den naam Sem, en deelde verder het H. avontmaal uyt aan den schoolmeester, Abraham Caltjes[285] en aan den gebeddoender[286] aldaar, Barent Eldermoes, die des 's morgens van mij ondervraegt zijnde seer goet genoegen gaf, en na des residents getuygenisse seer goet van leeven en wandel was. Des middags opende ik in tegenwoordigheyt van den zergeant resident bovengemelt en den stuurman, Ary Hendrix Wulp,[287] de armbos en bevont daarin 16 rds, welke penningen, vermits er nu tot Macquian geen arme menschen sijn, ik meedenam om aan broederen diaconen tot Ternaten over te geeven. 's Agtermiddags dito 't school besoekende, waren aldaar teegenwoordig 8 kinderen, waarvan 6 van buyten baden het morgen- en avontgebet, de gebeeden voor en na den eeten. Nog wisten sij van buyten de 10 geboden en 't geloof en alle tesamen beantwoorden sij de vragen uyt den Weg na den heemel en den Ichtitsaar, en 4 derselve begonden in 't Hollands te bidden en te b'antwoorden de vragen van Burs en Aldegonde. In 't avontgebed sijnde, waren aldaar buyten de schoolkinderen niet meer dan 2 bejaerde personen, omdat de meeste menschen siek sijn. En dewijl dese 2 weynig of niets wisten so eyndigden wij desen onse t'samenkomst met 't gewone avontgebed te bidden en een psalm te singen, als wanneer ik bevont dat 3 schoolkinderen tamelijk begonden psalmen te singen.

Dynsdag den 27[en] dito 't school weederom besoekende en in 'tgeen er verders des vorigen daegs aan ontbrak haar ondervragende, bevont ik dat 4 derselve begonden te spelden, 2 tamelijk te leesen, en een te lesen en te schrijven en een wiert nog in de eerste beginsels onderweesen. Hierna 't getal der christenen opneemende, bevond ik dat op schoolmeesters rolle waren aan schoolkinderen 11 nieu gedoopte,[288] en 17 bejaarde christenen en 2 leedematen, uytmakend tesamen in 't geheel 31 christenen.[289]

Woensdag den 28[en] dito omtrent den middag met onse schuyt op de chaloup gebragt en kerk en school met recommandatie van er wel op te letten onder opsigt van den schoolmeester, Abraham Caltjes, gelaten hebbende, ligteden wij 't anker, en onse cours na 't eylant *Batchian* stellende, lieten wij aldaar ter rheede 't anker vallen op Batchian.

Saturdag den 31[en] may 's avonts omtrent 9 uren, als wanneer bij mij op de chaloup komende den sergeant resident aldaar, Abraham van Roon, schepte ik met hem na de wal. En den schoolmeester dier plaatse, met namen Steven Tandong, bij mij zijnde, seyde ik dat hij 's anderen daags, zijnde pinxtersondag, na gewoonte den godsdienst sou hebben te verrigten, waarop

Sondag den 1[en] juny een Maleytse predicatie van voornoemde schoolmeester voorgeleesen en 'tgeene verder tot deze godsdienst behoort door hem verrigt zijnde, nodigde ik teegen den anderen dag, zijnde den 2[en] pinxsterdag, de leedematen tot des Heeren H. avontmaal. Des agtermiddags den godsdienst bijwonende, doopte ik 5 kinderen. En een

---

[285] Behorend tot een burgergeslacht.

[286] Degene die voor het Compagniespersoneel het ochtend- en avondgebed leidde.

[287] Arij Hendriksz Wulp, van Dordrecht, arr. Batavia 1714 als 'jongen', overleden 25 oktober 1738.

[288] Verschrijving van de kopiïst voor: 'schoolkinderen 11, 1 nieu gedoopte'.

[289] Interpunctie van deze zin gegeven als in het handschrift. Bij de 31 christenen is vermoedelijk de meester inbegrepen.

bejaard manspersoon van Soulany versogt hebbende hem te willen dopen konde ik sulx niet toestaan, vermits hij weynig of niets van 'tgeene daartoe vereyst wort wiste te beantwoorden. Edog, den sergeant en den schoolmeester seer ernstig aanhoudende dat ik hem dog mogte doopen om verdere onheylen voor te komen, als zijnde een christen vrouspersoon met welke hij tragtede te trouwen reets van hem bevrugt, so hebbe ik 't eyndelijk toegestaan, mits dat de zergeant en schoolmeester als vaders in hem verder te onderwijsen souden weesen, hetwelke sij mij met de hand te geeven belooft hebben, voegende den zergeant hier nog bij dat die persoon geen Compagniesdienst sou waarneemen voor en aleer hij selfs om 't H. avondmaal te genieten sou bequaam weesen, waarop dan die persoon gedoopt is, ten overstaan van den zergeant en schoolmeester, bereydende ik mij verder om 's anderendaags te prediken.

Maandag den 2^{en} dito, gepredikt hebbende, deelde ik 't H. avondmaal uyt aan één mans- en 3 vrouspersoonen en opende, dien godsdienst verrigt hebbende, in tegenwoordigheyt van den zergeant resident aldaar en den stuurman Ary Hendrix van der Wulp en den schoolmeester Steven Tandong, de armbos tot Batchian, waarin ik bevond 33 rds en 8 dubbeltjes, van welke penningen ik aan den zergeant onder behoorlijke quitantie gelaten hebben 14 rds tot onderhoud van Bastiaan Parera, zijnde een out en afgeleeft christen, goed van leven en wandel, dewelke, niets hebbende om van te leeven, en al te oud om te werken, mij versogte maandelijx eenig onderhout van de diacony te mogen hebben. En hem belooft hebbende aldaar over te sullen berigt in kerkenrade tot Ternaten doen, seyden de omstanders dat de man tegen dien tijd misschien al van honger soude gestorven sijn, doordien hij bij imant te huys was die nu met blintheyt geslagen sijnde hem niet langer konde onderhouden, waarop ik dan genootsaakt was hem toe te leggen (op approbatie van den kerkenrade in Ternaten) 's maands 2 rds, aanvangende met 't begin van dese lopende maand juny. In 't avondgebed sijnde bevestigde ik, hetselve versogt zijnde, in den huwelijken staat een paar, zijnde de man die des vorigen daags gedoopt was. Hierna mijn versoekende een vrouwe die christen was dat ik haar jonggeboren kind mogte doopen, en vraegde na de vader, wilde sij hetselve niet bekendmaken, voegende de omstanders daarbij dat dit kind het vierde al was welke van moren bij haar voortgeteelt was, en dewijl dese vrouwe na geen bestraffinge wilde hooren, versogte mij seer vrundelijk de sergeant dat ik het kind mogte ongedoopt laten, omdat anders dese gruwelen niet souden ophouden. Edog, aanmerkende dat in desen het kind de sonde der moeder niet konde worden toegereekent en dienvolgens den doop niet worden geweygert, so hebbe ik den doop van 't kint eerst maer uytgestelt. En daardoor merkende dat daerdoor een groter vreese onder dese menschen ontstont, vond ik goet, in hope dat dese vrou in 't geheel daerdoor tot een beeter leeven mogt worden aangezet, van 't kint niet te dopen, gelijk dan ook geschied is.

Dynsdag den 3^{en} dito 't school besoekende, waren daar tegenwoordig 15 kinderen, die al tesamen van buyten wisten 't morgen- en avontgebed, de gebeeden voor en na den eeten, de 10 geboden en 't geloof, en 10 kosten beantwoorden de vragen uyt den Weg na den heemel, 7 derselve beantwoorden de vragen uyt de catechismus van Sebastianus Dankaerts, 4 begonden te schrijven, 7 konden leesen, 5 begonden te spelden en de overige 3 wierden nog in de eerste beginsels onderweesen, 4 begonden de psalmen te singen. Edog, onder 't examineeren der kinders merkte ik dat de school alhier sal moeten vervallen doordien de catechismus van Seb. Dankaerts, Djalang ca surga en catechismus attau adjaran derri agama christiaan[290] bijna versleeten sijnde, daar niets overig blijft dan de Ichtitsaar, dewelke neevens anders hoge Maleytse boeken in dese gewesten onver-

[290] Danckaerts' Heidelbergse Catechismus van 1623, Carons Weg naar den Hemel, en (vermoedelijk) Danckaerts' vertaling van Aldegonde. Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 05, 23 en 22.

staanbaar is. In 't avontgebed zijnde, waren aldaar tegenwoordig 20 bejaerde, waarvan de meeste beantwoorde de vragen uyt den Weg na den heemel en wisten ook de meeste van buyten het morgen- en avondgebed, de gebeden voor en na den eeten, de 10 geboden en 't geloof, waarmeede wij onse bijeenkomst met 't gewone avondgebed te bidden en een psalm te singen eyndigende, recommandeerde ik verder aan den schoolmeester, voor 't henegaan, om wel op kerk en school te letten, hetgeen hij mij beloofde.

Te huys komende, klaagde de sergeant ten hoogsten dat hij, om alle onordre tot Ouby – onlangs weegens de paepse misse en 't onse vader op zijn paeps te bidden, waartegens sig de gereformeerde soldaten gestelt hadden, aldaer voorgevallen – te beletten, versogt had tot Ternaten om 1 corporaal, wiens name hij had opgegeeven, en die gereformeert was, maar dat hem in plaats van dien weder een paeps was toegesonden, die sijn voorsaats voetstappen wel sou konnen navolgen, waerom hij versogt dat haar E. Agtb. tot Ternaten hem mogten toesenden een soldaat met namen Harmanus van Ankeren van Deventer en bescheyden tot Ternaten, maar voordesen een langen tijd met genoegen het gebed op Ouby hebbende waargenomen, en dat tot Batchian Dirk de Vos van Gouda, die goet leesen en singen kan, en gereformeert is, sijnde tot Batchian reets bescheyden, en al was het maer met soldaten kostgeld, mits dat hij vrij van soldatendienst sij, daartoe mag werden aangestelt.

Woensdag den 4^{en} dito 's morgens het getal der christenen opnemende, waren er 5 leedematen, 6 nieu gedoopte, 15 schoolkinderen en 69 andere christenen, uytmakende tesamen 95 christenen. Hierna van den zergeant resident aan boort gebragt zijnde, ligten wij 's morgens ten 10 uuren het anker en lieten hetselve op

Sondag den 8^{en} juny des avonts weder ter rheede van Ternaten vallen. Zijnde dit aldus na waarheyt bevonde door U.E.E. Agtb. volvaerdigen dienaer (getekent) Joan Hendrik Molt. (Onder stont) Accordeert (was geteekent) Th. Heymans[291] secretaris. (In margine). Gecollationeert en accordeert (getekent) A. Cagias en J. Chevalier.

175. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 18 juni 1727.
ANRI Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 658-659.

Eerwaarden – – –

Het was in de maand april jongstleden toen wij ontfingen U.Eerw. seer g'eert schrijven van den 16^{en} january bevorens,[292] zijnde ons hieruyt, tot een blijk van broederlijke correspondentie, gebleken den toestand van de bedienaren 's godtlijken woords van Neêrlands India, voor welkers bekentmaking wij U.Eerw. van herten dankbaar zijn. En niet twijffelende aan U.Eerw. continuatie daarontrent maken wij wederom aan U.Eerw. den staat van kerken en scholen in dese gewesten op dese wijse bekent, te weten dat den scriba deses, op den 3^{en} juny van 't gepasseerde jaar 1726 na de Celebes-cust en de verdere noorder eylanden met de chialoup De Vlaming vertrokken zijnde om aldaar de kerken en scholen te besigtigen, tot ons, Godt zij dank, in gesontheit wedergekeert is op den 7^{en} november van 'tselve jaar,[293] hebbende op gemelde plaatsen gedoopt: aan kinderen 893, aan bejaarden 144, en bevonden aan ledematen 86 en aan schoolkinderen 531, en in 't geheel aan christenen 16248, zijnde t'zamen 17902.

[291] Thomas Heymans, uit Utrecht, arr. Batavia 1719 als sergeant, opperhoofd van Manado, overleden 16 december 1736.
[292] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 310-312.
[293] Verslag hiervoor, doc. 173.

Voorts dat hij, op den 23^en^ may jongstleden met de chialoup de Europa vertrokken zijnde om de kerken en scholen op de eylanden Batchian en Macquian te beschouwen,[294] op de eerste plaetse, te weten Batchian, gedoopt heeft 5 kinderen, 1 bejaarde, en bevonden aan schoolkinderen 15, ledematen 5, christenen in 't geheel 96, t'samen 122.

Tot Macquian zijn door hem gedoopt 1 bejaarde, en bevonden aan ledematen 2, schoolkinderen 11, en aan christenen in 't geheel 31, zijnde t'samen 45.

Eindelijk van den staat der kerke en schole op dit hoofdcomptoir sprekende, bevinden van den 1^en^ january 1726 tot heden gedoopt 33 kinderen, en een getal van ledematen 61, schoolkinderen 60 en aan christenen in 't geheel 533, tesamen 697.[295]

Dit dan zijnde den toestant der kerken en scholen op dese en de onderhorige plaatsen, souden wij met denselven bekent gemaakt te hebben wel ophouden om meer daarvan te schrijven ten ware men niet genoegsaam bespeurde dat de Maleidse scholen soo hier als elders in 't korte geheel sulle moeten vervallen, doordien de scholen hier niet anders van Batavia word toegesonden dan de Ichtitsaar en andere hoge Maleidse boeken, in dese gewesten geheel onverstaanbaar, en deselve ondertussen versteken blijven van de seer noodsakelijke en verstaanbare Maleidse boeken, gelijck als Djalang ca surga, catechismus van Sebastianus Dankaarts en andere alhier verstaanbare boeken. Waerom wij, die telkens soo hier als na Batavia om dese boeken met allen ernst versogt, maar tot antwoord gekregen hebben om deselve van U.Eerw. te moeten begeeren, nu eindelijk tot U.Eerw. onsen toevlugt nemen, niet twijffelende of de boeken voornoemt sullen ons door derselver toedoen in 't aanstaande jaar worden toegesonden, opdat veele scholen, door 't gebrek van boeken enigsins vervallen zijnde, daardoor wederom tot hare vorige luyster mogen gebragt worden.

Waarmede – – – de kerkenraad van Ternaten, en van wegens deselve Joh. Thomas Werndly syn. h.m. praeses, J.H. Molt epistolarum scriba, P. van Blijenberg.

Ternaten den 18^en^ juny 1727.

176. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 3 september 1727.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 660-661.

Eerwaarde – – –

Wij verblijden ons ten hoogsten dat wij nu gelegentheit hebben om U.Eerw. onse letteren te konnen toesenden, nademaal den welstant van Godts kerke en schole in dese gewesten sulks vordert, want op Manado den schoolmeester Jan Pattalima overleden zijnde, hebben wij, omdat aldaar een van de beste kerken en scholen is en ons van daar de beste leermeesters worden toegesonden, wederom moeten besorgen datter de bequaamste schoolmeester geplaatst wierde, en tot dien einde uytverkoren den schoolmeester van Taboekan, Harmanus Pieterz, en hier tot Ternaten een leermeestersplaatse open zijnde en daartoe mede de bequaamste moetende genomen worden, hebben wij aangestelt enen jongeling van Tagulanda, met namen Mattheus Daniël. Edog, beide dese personen worden van den E. Heer Gesaghebber en Raad deser plaatse, enkel en alleen uyt particuliere insigten, verworpen. Ende hebben haar E. Agtb., met den eersten niet aan te nemen, daarmede sodanigen nadeel aan kerke en schole toegebragt, dat nu op Manado geplaatst zijnde Jurrian Thomas, die maar een gemeen schoolmeester zijnde, sullen wij geen bequame leermeesters van daar verder konnen verwagten. Om dan dit wederom op

[294] Zie het hiervoorgaande document.
[295] De optelling van deze aantallen zou een getal van 687 opleveren.

den ouden voet te brengen hebben wij het ene en 't ander omstandig aan haar Ed. Groot Agtb. opengelegt en seer eerbiedig per request versogt dat Harmanus Pieterz mag als schoolmeester op Manado geplaatst en Mattheus Daniël in 's Compagnies dienst als leermeester aangenomen worden.

Opdat wij nu U.Eerw. blijken van ons billijk gedoente in desen mogen geven, is in kerkenrade goed gevonden dese papieren sonder te versegelen aan U.Eerw. over te senden, en versoeken seer vriendelijk dat U.Eerw., deselve nagelesen hebbende, aan haar HoogEdelens mogen overgeven en bij deselve metene ons in ons versoek adsisteren, in welkers verwagting wij ons noemen – – – de kerkenraad van Ternaten, ende van wegens deselve D. Bontekoe s.h.m. praeses, J.H. Molt epist. h.a. scr., P. van Blijenberg, I. Breeker diacon.

Ternaten in onse kerkelijke vergadering den 3^{en} september 1727.

177. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 2 juni 1728.
ANRI Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 666-667.

Eerwaarde – – –

Met een sonderling genoegen hebben wij U.Eerw. missive van den 19 januari deses jaars[296] gelezen in onse kerkelijke vergadering den 24 april daaranvolgende. Wij bedanken U.Eerw. voor U.Eerw. broederlijke genegentheyd, en alle mogelijke neerstigheid die het U.Eerw. gelieft heeft aan te wenden om ook de kerk alhier te bewaren bij hare voorrechten, tot een beterder voortplanting van 't inlands Christendom, hetwelke wij ook bespeurt hebben dat niet geheel vrugteloos is geweest, dewijl het alles door de E. Agtbare Heer Gouverneur Pielat tot genoegen van ons is geredresseert. U.Eerw. konnen versekert zijn dat wij alle mogelijke omsigtigheyd zullen soeken te gebruyken om alle verwijderingen tussen den Raad van Politie en den kerkenraad voor te komen, indien het maar niet strekt tot een notoir nadeel van kerk en school.

Insgelijx bedanken wij U.Eerw. ook voor de bekentmaking van den toestant van alle bedienaren des goddelijken woords door geheel Nederlands India. Wij souden van gelijken wederom graag aan U.Eerw. tot een teken van onse broederlijke genegentheid willen mededelen den staat van Gods kerke in dese gewesten, maar also den scriba dezer in het laatste van dese maand eerst sal gaan om de kerk- en schoolvisite te doen op de hier omleggende eilanden, so sullen wij sulx tot nader gelegentheid moeten uytstellen en U.Eerw. nu alleen bekent maken dat hier ter plaatse buyten 's Compagnies dienaren zijn christenen in 't geheel omtrent 550, waaronder zijn zedert ons laatste schrijvens tot heden: nieuw gedoopte bejaarden 5, nieuw gedoopte kinderen 38, ledematen 68, schoolkinderen 60.

De Eerw. Heer Didericus Bontekoe is den 10^{en} mey jongstleden van hier naar Banda vertrocken, zodat den dienst nu alhier waargenomen word door den Eerw. Heer Joan Henrik Molt in de Nederduytse gemeente en door den scriba deser in de Maleitse.

Tot U.Eerw. komt met attestatie over Wilhelmina Dirksz weduwe Blok.

Tot een besluyt – – – de kerkenraad van Ternaten, en uyt aller last en naam J. H. Molt syn. h.m. praeses, Joh. Thomas Werndly h.a. epist. scriba, P. van Blijenbergh, Isack Breeker.

Ternaten in onse kerkelijke vergadering den 2^{en} juni 1728.

[296] Vermoedelijk de brief in ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 388-390 (onleesbaar).

178. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 1 september 1728.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 668-670.

Eerwaarde – – –

Hopende dat U.Eerw. onse letteren van den 2^en^ juny jongstleden[297] met 't schip Wassenaar seer wel sullen ontvangen hebben, soo agten wij onnodig om 'tgene daarin geschreven is te herhalen, maar seggen dat den Eerw. Werndly op den 7^en^ july van hier met 's Compagnies chialoup 't Wijnglas vertrokken is om de kerken en scholen soo op de eylanden Batchian en Macquian als op de Celebes-Cust en noorder eylanden te besigtigen. Sijn Eerw. dan niet eerder als in een maand of twee weder herwaarts van ons wordende verwagt, konnen wij U.Eerw. in dit jaar geen berigt van den staat der kerken en scholen op die voornoemde plaatsen oversenden, moetende hetselve dan tot een ander gelegenheit opschorten.

Hierom nu tot een ander sake overgaande seggen wij dat wij, met voorkennisse van den E.E. Agtbaren Heer Gouverneur deser Moluccos, Jacob Christiaan Pielat, in aanmerking genomen hebbende den groten aanwas der toehoorders in onse kerke, door de getrouwe voorsorge van desen onsen nieuwen gebieder voornoemt, en daarentegen het seer slegte singen in deselve, in kerkenrade besloten hebben U.Eerw. seer vriendlijk te versoeken, gelijck wij dan bij desen doen, om voor ons een klein orgel tot Batavia te kopen, sullende de gemagtigdens van onse gebieder Pielat tot Batavia, de Heeren Cruse,[298] Van Bayen[299] en Du Caillaer, volgens dit ingeslote papier U.Eerw. daartoe de penningen uytkeeren, voor requening van onse kerk, die deselve aan sijn E.E. Agtb. hier tot Ternaten met dankbaarheit sal weder voldoen. En dewijle haar HoogEdelens 't transport na herwaarts, volgens aanschrijven van dese regeering op ons eerbiedig versoek, verlenen, soo is bij welgemelt Haar Edelens aangehouden ons daarbij te mogen oversenden iemant die daarop spelen kan, om onse Ternaatse leermeesters in die konst te onderwijsen.

In 't ene en ander U.Eerw. voorsorge seer vriendlijk versoekende, blijven wij tot wederdienst – – – den Ternaatsen kerkenraad, en uyt aller last en naam J.H. Molt syn. praeses et scriba, P. van Blijenberg, Isack Breeker.

Ternaten in onse kerkvergadering den 1^en^ september 1728.

Bijlage
d'Heer Willem Maurits Cruse, Harman van Bayen en Jan Hendrik du Caillaer, mijne volmagten tot Batavia, gelieve de goetheid te hebben, ingevalle den Eerw. kerkenraad aldaar voor dese Ternaatse kerk mogte inkopen een klein orgeltje, om die penningen die daartoe nodig sullen wesen voor mijn reekening aan Haar Eerw. af te langen.

Ternaten, in 't Casteel Orange den 4^en^ september 1728.

179. RAPPORT VAN EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP MAKIAN EN BATJAN, IN NOORD-SULAWESI EN OP DE SANGIHE-EILANDEN DOOR DS. JOHAN THOMAS WERNDLY. Ternate, 6 april 1729.
NA, VOC 2132, fol. 331-453. Afschrift.[300]

[297] Zie het hiervoorgaande document.
[298] Willem Maurits Cruse, in 1720 baljuw te Batavia.
[299] Harman van Bayen, van Hellevoetsluis, arr. Batavia 1718 als kapitein, in 1720 te Batavia, 1722 sergeant-majoor, 1724 geassumeerd lid Raad van Justitie te Batavia samen met Pielat, later Raad van Indië, overleden 6 mei 1736.
[300] Een ander afschrift in NA, VOC 8096 Ternate, fol. 287-435.

document 179 **6 april 1729**

Rapport van de kerk- en schoolvisite door den ondergetekende predicant gedaan op d'eylanden Macquian en Batchian, de cust van Celebes en de noorder eylanden en, na in kerkenraede voorgelesen te sijn, overgegeve aan den E.E. Agtb. Heer Jacob Christiaan Pielat, Gouveneur en Directeur nevens den raad in Molucco.

July 7 anno 1728. Woensdag namiddag omtrent 3 uuren op d'chialoup 't Wijnglas gebragt sijnde om daermeede de kerk- en schoolvisite te doen op de eylanden Macquian, Batchian, de cust van Celebes en de noorder eylanden, ben ik den anderen zijnde

Donderdag den 8^{en} dito voormiddag omtrent 10 uuren op *Macquian* aan de wal gekomen en heb den commandant na den staat der kerk en school en 't gedrag van den schoolmeester gevraegd, die mij antwoorde van alles wel te zijn. Namiddag begaf ik mij om de schoole te besoeken, alwaar ik present vond 9 kinderen, waervan 5 Hollands leerde en konde het onze vader, 't morgen- en 't avondgebed, 't gebed voor en na den eeten als ook 't gelooff en thien gebooden. Vier van deselve konde al fraay leesen, dog d'eene leerde nog maar spelden, alle mij antwoordende zeer vaardig op de kleine vraagjes: wie heeft u geschapen, en op die uyt 't vraagboekje van Aldegonde. Ook conden sij voor een gedeelte den Heydelbergsen catechismus van buyten.

De 4 anderen, die Malaids leerden, konden van buyten opseggen de gebeeden, 't geloof en thien geboden, en antwoordeden op de kleyne vraegjes uyt den catechismus overgeseth door Dankaarts, welke 2 ook al fraey begonden te leesen, dog de andere 2 leerden maar spelden.

Onder alle deese schoolkinders waeren der 6 die al eenige psalmen sonder hulp van de meester konde singen. Te huys comende ende na de ledematen verneemende, bevond die hier maar 2 lidmaeten te sijn, namentlijk een soldaat en de schoolmeester, die ik tegens den anderen dag tot 't Heeren H. avondmael versogten.

Tegen 4 uuren na de middag liet ik de gemeente bijeenroepen, omtrend welke tijd ik mij dan na de kerk begaf en aldaer tegenwoordig vond 3 mans- en een vrouwspersoon en 10 schoolkinders, van welke 3 antwoorden op de vragen uyt den catechismus in 't Malaids, waarop ik haar in een kort vertoog de voornaamste poincten van ons christelijke geloof naer ordere van den catechismus voorstelde en verclaerde, haar aantoonende de nuttigheyt en noodsaakelijkheyt daervan, onder vermaninge sig in derselver kennisse te oeffenen en de waare godsaligheyt te betragten. Waarna deese bijeenkomst met 't gewoone avondgebed besloten wierd.

Vrijdag den 9^{en} dito. Voor de middag predikte ik in 't Nederduyts op 't fortresje, doope 2 kinders en deelden 's Heeren H. avondmael uyt aan de ledemaeten.

Na de middag de schoolmeester bij mijn komende, vroeg ik hem hoe het quam dat de bejaarde in 't avondgebed niet ondervraagd wierden. Klaegde mij seer over de nalatigheyt van deselve in 't waarnemen van den godsdienst, niettegenstaende bij alles na sijn vermoogen aanwendende om haer daertoe aan te setten, waarvan hij mij de voornaamste reden seyde te sijn dat hij op deese plaetse gebooren was en alle die menschen van sijn vrinden waren, waerom hij mij ook instantig versogte om op eene andere plaats te mogen verplaast werden.

Wanneer tegens den avond de gemeente tot 't gebed versameld was, begaf ik mij na de kerk en vond aldaar tegenwoordig 6 bejaerde buyten de schoolkinders. De schoolmeester vroeg de vraegjes uyt den Djalan kasoeraya of Weg na den hemel, waerop een van de bejaerden en 3 van de schoolkinders waardig[301] antwoordeden, waarna ik de bejaarde seer ernstig bestrafte over haare onverantwoordelijke onwetendhijd en nalatigheyd, haar lerende en door verscheydene beweegreden vermanende om haar dog in de

[301] Hier en elders in dit document vermoedelijk een verschrijving voor 'vaardig'.

gronden van de christelijke religie te laeten onderwijsen en na derselve te wandelen. Eyndelijk versogt ik haar om den volgende dag tegens 8 uuren hier wederom te versamelen, dewijl ik dan vertrekken en eerst mijn afscheyd van haar nemen wilde, waarna wederom dese bijeencomste met 't gewoone avondgebed beslooten wierd.

Saturdag den 10^{en} dito. Voor de middag omtrent 8 uuren ging ik wederom na de kerk, alwaar ik weder 6 bejaarde buyten de schoolkinders bijeen vond, welke ik voor 't laaste nog door verschijdene vermaningen en beweegredenen sogte op te wekken en aan te setten tot een regte betragting van de christelijke religie, waarna ik haar Gode ende den woorde zijner genade bevoolen en des Heeren zegen toegewenscht te hebben omtrent 9 uuren weder na de chialoup ging om de reyse voort te setten naar Batchian, alhier latende christenen in 't geheel 32.

Batchian

den 15^{en} dito. Donderdag omtrent 9 uuren voor de middag op Batchian aan de wal gekomen zijnde, vroeg ik den sergeant na den staat van de kerk en school aldaar, dewelke mijn antwoorde alles wel te sijn. Ook seyde hij mij dat er eenige menschen van Xulla waren dewelke begeerde christenen, en daarom gedoopt te werden. Dog dewijl ik hoorde dat zij nog niet onderweesen waren, soo seyde ik hem dat sulx vooreerst nog niet conde geschiede, maar dat sij eerst moesten onderweesen werden.

Na de middag gaande om de school te besien, vond ik aldaar 15 schoolkinderen tegenwoordig, waarvan 3 maar alleen leesen konden, de andere spelden nog maar, dog sommige begonden al soo yets te leesen en 4 leerden nog maar de letters kennen, alle 15 conden sij de gebeden en 't geloov en thien geboden en antwoordeden op de kleene vraagjes uyt den igtichar en den dialan ka sjoerga of Weg na den hemel, dewelke de meeste ook met sijne schriftuurplaatsen konden. Ook waeren der al eenige die geleerd hadden den Heydelbergschen catechismus en begon redelijk te schrijven, en 3 schreeven nog maar A.B.C.

Omtrent 4 uuren vergaderde de bejaarde ook aldaar, dewelke waren 25 vrouwspersonen. Na de mans vragende, wierd mij gesegd dat se niet thuys waren, uytgenomen eenige wijnige oude, dewelke ik tot den schoolmeester seyde ook in de kerk te moeten comen soo lang zij nog conden uitgaan. Hierna lied ik door den schoolmeester de bejaarde vragen de vragjes uyt de Weg na den hemel, waarop zij alle redelijk wel en de meeste seer waardig antwoordeden, waarna ik haar deese vragies soo kort mij doenlijk was nader openleyde en verclaarde, en haar daaruyt aantonende de voornaamste stukken die een christen tot sijn saligheyd te geloven nodig sijn, 'twelk alle met gewoone avondgebed beslooten wierd.

Vrijdag den 16^{en} dito. Voor de middag predikte ik in 't Nederduyts en na de middag in 't Malayds, en doopte 4 kinderen. Te huys komende vroeg ik den schoolmeester na de ledematen, dewelke mij sijde die maar 5 in 't geheel te sijn. Ik na de reden vragende hoe dat hier maar so weynig ledemaeten waeren, daer ik ondervonden had dat hier nog al verschijdene waeren die al redelijk wel onderweesen waren, soo antwoorde mij de schoolmeester dat hij haer te vooren wel aangesprooken had om tot 's Heeren H. avondmaal te gaan, dog dat er geene geweest waren die daartoe eenige genegentheyd getoond hadden. Ik hierover met de menschen selve wilde spreeken, belasten den schoolmeester om den heele gemeente tegens den anderen dag ten 9 uuren wederom te laeten bijeencomen.

Tegens den avond daer het donker wierd quam bij mij in 's Compagnies logie een bejaard man van Xulla[302] met nog 4 andere manspersonen bij hem, sijnde deese die Xullaneese daar de sergeant mij te voren van gesprooken had. Deese versogte uyt naam

[302] Van de Sula-eilanden, ten zuidwesten van Batjan.

van haar alle om door den H. doop in de christelijke gemeente te mogen aangenomen werden. Dog dat ik antwoorde dat ik er wel niets tegen had dat zij christenen wierden, en thoonden haar daarenboven nog aan de voortreffelijkheyd en nuttigheyd van de christelijke religie boven de mahumetaanse – hierin scheen dien ouden man eenig genoegen te scheppen, alsoo hij maar alleen mij te regte verstaan conde, want de andere die bij hem waren, die waren soo ervaren in de Maleidse taale niet – maar dat sij nu nog niet konden gedoopt, maar eerst moesten onderweesen werden in de gronden van de christelijke religie, dewijle niet sooseer den doop als wel 't geloov in Jesum Christum een christen maakt. Wijders vroeg mij die oude man hoe het dan met haar gaan soude als haer yets overquam, hetsij sterven of yets diergelijkx, want de mahumetaanen soude haer niet willen bijstaan, dewijle sij haar religie verlaten hadde. Ook soude de christenen sulx niet willen doen, omdat zij nog ongedoopt waaren. Waarop ik hem beloofde dat de christenen hem met de sijne in alles zouden bijstaan en handelen als christenen soo lange sij hier soude blijven en sig in de christelijke religie laaten onderwijsen, waerop die oude man beloofde sig met de zijne te sullen laaten onderwijsen, en ging daerop seer vergenoegt wederom heen.

Saturdag den 17^{en} dito. Voor de middag ging ik met den zergeant van dese plaets naar de kerk, alwaar ik de gemeente vergaderd vonde, dewelke ik door den schoolmeester liet vragen eenige kleene vraegjes in sig vervattende de voornaamste stukken van ons christelijke geloof, waarop de meeste seer vaerdig antwoordede. Hierop wende ik mijn aanspraak tot de bequaemste en die van den sergeant en schoolmeester een goede getuygenisse gegeven wierd en vroeg haar of sij geen genegentheyd en hadden om des Heeren H. avondmaal te genieten, waarop verschijdene antwoorde daar wel genegentheyd toe te hebben, maar dat zij de waare betekenis daarvan nog niet te regt verstonden, waarop ik haer in 't cort openlijde en verclaerde den waeren zin en betekenis van 't H. avondmael en thoonde haer vorders aan de nuttigheyd en noodsaakelijkheyt van dat H. avondmaal, als ook de regte gestalte van een waardig disgenoot. Hierop scheene sommige eenige genegentheyt tot het genieten van 's Heeren avondmaal in haer te hebben, dog ik hield haar wederom voor hoe dat sij tot des Heeren H. avondmaal niet moesten komen omdat ik haer daertoe aenried en aanmaanden, maar dat een iegelijk hemselve moeste beproeven, 'twelke ik wat verder uytbreyde, waarna ik tot haer seyde dat sij nu maar soude heenen gaan en het gesegde wat nader overwegen en tegen na de middag ten 4 uuren wederom hier bijeencomen.

Na de middag omtrent 4 uuren ging ik wederom na de kerk, alwaar de gemeente wederom versameld was, aan dewelke ik alwederom den corsten inhoud des H. avondmaals met desselvs nuttigheyd en noodsakelijkheyd aantoonde, en hield haar tegelijk ook voor hoe men weerdig en onweerdig dit H. avondmaal kan gebruyken, opdat niemand al te ligtveerdig daartoe mogt naderen. Daarna vroeg ik wederom hoe sij haar bedagt hadden en wie van haar al genegentheyd hadde om dat verbond, 'twelke haare ouders voor haer door den H. doop met Godt gemaakt hadden, nu selve door 't genieten van 't H. avondmaal als te vernieuwen en bekragtigen.

Hierop waaren der 4, te weten 1 man en 3 vrouwspersoonen, die haar verclaarden genegen te sijn om des Heeren H. avondmaal te ontfangen, dog verschijdene andere versogten uytstel tot 't aanstaande jaar om haer nog wat nader te laeten onderregten, waarna ik die 4 bovengemelde personen tot de gemeenschap van Christy tafel aannam en haar met de andere ledematen tegens den anderen dag tot des Heeren H. avondmael versogte, waarmede deeze bijeencompste alwederom na 't gewone avondgebed g'eyndigt wierd.

Sondag den 18^{en} dito. Voor de middag predikte ik in 't Malaids en deelde ook in die taele des Heere H. avondmaal aen 9 personen. Te huys comende liet ik in tegenwoordig-

heyd van den sergeant en stuurman van de chialoup de armbos openen en bevonden wierd 15 rds, welke vijfthien rds ik onder quitantie aan den sergeant gelaeten heb, om daarvan de maandelijxe verstreckking te doen aan dien ouden armen man die aldaar van de diaconie onderhouden werd en wegens hooge ouderdom ten eene maal buyten staet is om iets meer te konnen doen, waarom ik hem op 't voordragen van den sergeant tot nader ordre een halve rijxdaelder boven sijn te voren genotene twee rijxdaelders ter maand toegelegd heb.

Maandag den 19[en] dito. Voor de middag ging ik bij de kinders in d'school en bevond het als voren, en vermaanden niet alleen de kinders om haeren meesters te gehoorsamen en neerstig op te passen op sijne onderwijsinge, maar ook den meester om dog alle vlijt aen te wenden dat de jonge kinderen in de christelijke religie mogen onderweesen werden.

Hierna gaf mij de schoolmeester 't getal der christenen over, 'twelk hier niet grooter is als 93 in 't getal. Weder te huys gekomen sijnde klaagde de sergeant mij dat hij van niet één boek voorsien was om den godsdienst te verrigten, waartoe hij hem zeer geneegen toonde, waarom ik aan hem gegeven heb de werken van Van der Hagen alle 5 deelen[303] en een Nieuw Testament met psalmboek in quarto, om bij dit comptoir verantwoord te werden.

Na de middag omtrent 4 uuren ging ik weder na de kerk, alwaar de gemeente vergaderd was als ook die Xullaneesen die mij versogt hadden om gedoopt te werden. Deese menschen stelde ik aen de gemeente voor om met haar te leeven en in alles te handelen als christenen, schoon sij nog niet gedoopt waren, dewijle sij beloofde haer te sullen laeten onderwijsen ende onder haer als christenen te leeven.

Wijders wende ik mijne aenspraek tot de gemeente met smeekinge en vermaninge om dog alle neerstigheyd aen te wenden ten eynden sij meer en meer in de waere kennisse van de christelijke religie mogte aenwassen en toeneemen en deselve door eenigen godsaligen en regt christelijke wandel vercieren, waarna ik haer Gode ende den woorde zijner genade bevolen ende des Heeren milden segen toegewenscht te hebben, mijn afscheyt van haer nam en des avonds omtrent 11 uuren weeder naer de chialoup 't Wijnglas keerde om de reyse te bevorderen na Gorontalo. Dog dewijl bevonden wierd dat wij omtrent 24 uuren wel 8 a 9 mijl om de noord gedreven waeren, zoo maakten de stuurman swarigheyd dat wij niet op Gorontalo zoude connen komen of wij soude somtijds een extraordinarie lange reys hebben, waerom ik op het aanraden van den stuurman van voornemen verandert ben en heb geresolveert de cours maer direct na de

Manado

te zetten, alwaar wij ook behouden sijn aangekomen op sondag den 25[en] dito des avonds omtrent 7 uuren.

Maandag den 26[en] dito. Voor en na de middag ging ik de school besoeken, waarin 33 kinders waaren, waarvan 22 alle de gebeden, 't geloov en thien geboden van buyten opzijden, en antwoorden seer vaardig op de vraagies uyt 't boekjen van Aldegonde, 10 van deselve b'antwoordenden ten deelen en 6 geheel de vraagies met de schriftuurplaatsen uyt den Djalan ka sjoerga of Weg na den hemel, 4 antwoordeden ook met groote veerdigheyd op de vraegen uyt den itchisar en Heydelbergsen cathechismus. Deese 4 laaste konde ook seer wel leesen, een begon ook te leesen en 16 leerden nog maar spelden, 15 leerden schrijven, waeronder 4 daer al wat in gevorderd waren. De overige leerden nog maar de gebeden en kleyne vraegjes, dewijl sij onlangs eerst in de school gekomen waren.

---

[303] Zie aantekening bij doc. 92.

Dingsdag den 27^{en} dito. Voor de middag predikte ik in 't Hollands, na de middag tegens 4 uuren had ik de inlandse gemeente laeten bijeenroepen, dog in de kerk komende vond daar buyten de schoolkinders en meesters maar 6 a 7 vrouws- en ook omtrent soveel manspersoonen, waaronder 2 a 3 hoekums. Dese menschen sprak ik aen, haar aanthoonende hoe ik hier gekomen was niet alleen om de sacramenten te bedienen en de school te besoeken, maer ook om haer te leeren en te onderwijsen soo veel de cortheyd des tijds toelaet, hetwelk ten eenemael vrugteloos was indien sij niet wilden comen om te horen.

Wijders bestrafte ik haer over haere traegheyd en dreygde haer van haere kinderen niet te willen dopen indien sij niet in den kerk wilde comen, waertoe ik de hoekums die tegenwoordig waren ook vermaande om diegeene die onder haer stonden aen te setten, 'twelk sij beloofden.

Daarna ging ik deese menschen wat onderregten in den weg der saligheyt en thoonde haar aen de noodsakelijkheyt van 't gebruyk der middelen dewelke Godt daertoe g'openbaert heeft, waarvan geen van 't minste maar wel 't voornaamste is 't gehoor van Godts woord, dewijl daeruyt 't geloove is, waarna deeze bijeencomste met 't gewoone avondgebed besloten wierd.

Woensdag den 28^{en} dito. Voor de middag predikte ik in 't Malaids, als wanneer er al een redelijk getal zoo van mans- als vrouwspersonen bijeen waren.

Donderdag den 29^{en} dito. Maakte ik mijn werk om na den staet der christenen te verneemen, en hoorden seer veele klagten over verschijdene onordentelijkheeden die hier onder de christenen in swang gaan, om welke te redresseeren ik voort met hulp van 't opperhoofd een aanvang maekte. Wijders maekte ik mij vaardig om den anderen dag te prediken.

Vrijdag den 30^{en} dito. Voor de middag predikte ik in 't Malaids en doopte 52 kinders. Een bejaard vrouwspersoon versogt ook om gedoopt te werden, dog dewijl sij nog niet onderwesen was soo heb ik sulx uytgesteld.

Tegens 4 uuren na den middag liet ik de gemeente en wel in 't bijsonder ook de ledemaeten versamelen om haer tegens aanstaande sondag tot 's Heeren H. avondmaal te nodigen. Omtrent 4 uuren in de kerk komende vond ik daer al een redelijk getal zoo van mannen als vrouwen bijeen, aen dewelke ik seer scherp voor oogen stelde de schrickelijkheyt en gruwelijkheyd dier sonden die daer meest in swang gaan, en daerbij dat oordeel 'twelk daerop te wagten staat, haer vermaanende om haer te beteren van die grouwelen die geen christen betaemen, waertoe ik haer wees tot Godes woord om daeruyt te leeren wat tot haere zaligheyd en vreede diend. Hierop versogt ik de ledemaeten tegen aanstaende sondag tot 's Heeren H. avondmaal, waarmeede deese bijeenkomste na 't gewone avondgebed besloten wierd.

Saturdag den 31^{en} dito bereyde ik mij om den anderen dag te prediken.

Sondag den 1^{en} augustus. Voor de middag predikte in 't Hollands en deelde des Heeren H. avondmaal uyt aan 8 ledemaeten. Na de middag predikte in 't Malayds en bevestigde een paer in den huwelijxen staat.

Maandag den 2^{en} dito quamen de hoecoms van de nieuwe christen negorije bij mij met eenige Alphoreesen die onder en met christenen verkeerden. Het opperhoofd en ik spraken haar aan en zijden dat sij met geen christenen mogten verkeeren. Waarop zij antwoordeden dat sij ook begeerig waren om christenen te werden, waarop ik haar zeyde dat sij hen dan eerst moesten laten onderwijsen en daerom dagelijks in de school of avondgebed comen, 'twelk sij alle beloofden van naarstig te sullen nakomen, waerop ik den schoolmeester liet roepen en dese menschen aen hem recommandeerde om wel agt op haer te slaen. Nog bragte de hoecoms een Alphorees die bij een christenvrouw een

kind had, 'twelk wel 8 a 10 jaaren oud en nog ongedoopt was, welken Alphorees het opperhoofd op mijn versoek belaste dat kind weder aen de moeder over te geeven om in de christelijke religie onderwesen te werden, 'twelk dien Alphorees niet doen wilden, waerom de hoecoms uyt last van 't opperhoofd heenen sonden om dat kind te haelen, dog dewijl de moeder van dat kind niet te vinden was, soo is hetselven op het versoek van de huysvrouw van den adsistent Berkhout aen haer gegeeven om op te voeden en te laeten onderwijsen.

Dingsdag den 3^{en} dito. Dewijle ik wegens onpasselijkheyd niet uyt con gaan, soo liet ik de school- en leermeester bij mijn in huys comen om eens te horen of sij hetgeen sij eertijds geleerd hadden wel onthouden en wat sij er bij geleert hadden, en bevond dat sij de vraegjes volgens de boekjes nogal redelijk wel wisten, hoewel sij buyten de boekjes nog al niet verre gevorderd waren.

Woensdag den 4^{en} dito. Voor de middag ging ik nog eens de school besoeken en bevond het daer als voren. Tegens 4 uuren na de middag had ik de gemeente laeten versamelen om mijn afscheyt van haer te nemen, waerom ik mij dan omtrent die tijd na de kerk begaf, alwaer ook een goed getal christenen vergaderd waren, aen dewelke ik vertoonde de voortreffelijkheyt der christelijke boven alle andere religiën, dewijl die alleen aan den door de sonden bedroefden menschen leerd den eenigen en waren troost soo in leven als in sterven.[304] Ook toonde ik haer waerin dese troost bestaet, en wees haer aan in 't cort volgens de ordere van den Heydelbergsen catechismus de middelen om deese troost deelagtig te worden. Verders gebruykte ik verscheydene beweegredenen om haer tot soeken van deselve op te wekken en aen te setten, en vermaande haar seer ernstig om haer dog te onthouden van die gruwelijke en ergerlijke sonden die geen christen betaamd, en vooral om alle gemeynschappen af te breeken met de onchristenen, waartoe ik ook de hoecoms recommandeerde om daar dog naauwe agt op te slaan en diegeene die na mijne vermaninge niet wilden luysteren bij 't opperhooft aen te geeven, die dan wel middelen beraamen soud om haer daervan te doen blijven. Eyndelijk, dewijl ik bevonden had dat hier maar soo weynig kinders en dat maar alleen jongens en geen meysjes in de school waren, daar hier soo veele christenen sijn, soo vermaande ik de gemeente om dog haer kinders, niet alleen de jongens maer ook de meysjes, in de school te geven om in de beginselen van ons christengeloof onderweesen te werden, en dat sij selvs haere onderlingen bijeencomsten soo wel dagelijx in 't avondgebed als sondags in de kerk wat neerstiger mogte waarneemen.

Eyndelijk, na hare Gode ende den woorden sijner genade bevolen te hebben, nam ik met een segenwensch afschijd van haer, waerna deese bijeencomste met 't gewone avondgebed besloten wierd.

Donderdag den 6^{en} augustus[305] maakte ik mij klaar om wederom te vertrekken, en begaf mij namiddag omtrent 5 uuren weder na de chaloup 't Wijnglas om de reyse voort te setten na

Amoerang

alwaer wij ook behouden ten anker gekomen sijn vrijdag den 7^{en} dito 's avonds omtrent 9 uuren. Dien nagt bleef ik aen boord en ging den anderen dag, zijnde saturdag den 8^{en} dito, 's morgens vroeg na de wal en omtrend 9 uuren na de school, alwaar 16, alle jongens, tegenwoordig waren. De schoolmeester seyde mij dat er 24 kinders op de rol waren, dog klaagde mij seer dat de kinders niet in de school quamen en dat nu nog maar die 16 gekomen waren omdat ik daer was. Ik na de reden verneemende verstond van de school-

[304] Vgl. Heidelbergse Catechismus, vraag en antwoord 1.
[305] Deze datum en de twee volgende zijn ten rechte 5, 6 en 7 augustus.

meester dat de meeste schoolkinders waren van Alphoereese ouders, die in deese naestbij gelegene negorij wonende haer kinderen dikwils t'huys houden en er wijnig om geeven of haer kinderen leeren of niet. Ook zijde de meester dat hij de ouders daer verscheyden maal over aengesprooken had, dewelke hem dan antwoorde dat sij haere kinders ter school stierden, en daarmeede was het dan gedaan. Wilde hij de kinders daarvoor straffen, soo komen sij in geen maanden en of ook wel geheel niet weder in de school. Onder alle deese 24 schoolkinders zijn er maar 4 die van een christenvader en -moeder sijn, 9 van een christenvader en een onchristen moeder, 11 van de onchristen Alphoreesen. Van de 16 kinders die tegenwoordig waren konden 7 van buyten opseggen de gebeden, 't geloof en thien geboden, en antwoordeden op de vragen uyt den Weg na den hemel en op d'cleene vraagjes uyt den Ichtisar, één leerden nog maar spelden. Acht van de andere konden nog maar 't onse vader en leerden de andere gebeden en de letters kennen, dog het eene kon nog niets, omdat het nu eerst in de school gekomen was.

Na de middag tegens 4 uuren liet ik de gemeente versamelen, dewelken ik seer ernstig bestrafte over haere onkunde en traagheyt in haer te laeten onderwijsen, gelijk dat zij ook selfs haere kinders niet wilde geeven om onderweesen te werden, waerna ik verscheydene beweegredenen soo van de nuttigheyt als van de profijtelijkheyd van de christelijke religie bijbragten om haer die smaekelijk te maeken en om hen daerdoor op te wekken en aan te setten om alle neerstigheyt in 't werk te stellen ten eynde sij in de kennisse van die religie mogten onderweesen werden. In 't bijsonder vermaande ik haer om tog ook haer kinders, zoowel meysies als de jongens, in de school te geven, dewijl het gemakkelijker valt voor een kind te leeren als voor een oude en bejaarde.

Verders, dewijl gehoord had dat hier maer 2 a 3 paer getrouwde waren en de meeste manspersonen, ja selfs de eene hoecom, bij onchristen alphoreese vrouwen hielden, soo heb ik haer daerover seer ernstig gestraft en aangeraeden om liever te trouwen, dog daar luysterde soo weynig na. In 't bijsonder bestrafte ik wel diegeene die met onchristenvrouwen hielden, haer aanthoonende hoe sij als christenen van haar uytgegaan waaren en daerom met haer en met haar grouwelen geen gemeenschap meer hebben moesten, 'twelk ik aandrong met verscheyde bedreyginge en vermaninge en den hoecom recommandeerde om sijn volk daertoe aan te setten ende te constringeeren, 'twelk sij beloofden. Dog dit alles moest ik haer door den eenen hoecom laeten vertaelen, alsoo hier anders niemand was als die twee hoecoms die Malaids konden, en daerom kon ik wijnig tot haar spreeken. Eyndelijk seyde ik haar dat ik den ander dag voor de middag prediken en haer kinders doopen zoud. Hierna wierd deese bijeenkomst met 't gewoone avondgebed besloten.

t'Huys comende vroeg ik den schoolmeester na de kinderen die er souden gedoopt werden, dewelke mij antwoorden dat er verscheyden waren, dog seer wijnige van bijden christenouders maar meer van een christenvader en onchristen moeder en nog meer van ouders bijde onchristenen, hetwelk hier soo de gewoonte is dat de 3 naaste negorijen der Alphoeresen eenige van haar kinders, sijnde alleen jongens, geven om gedoopt te werden. Dog ik, oordeelende dat aen geen onchristen kinders 't sacrament des H. doops mag bediend werden, zeyde tot den schoolmeester dat ik geen andere kinders soude doopen als welke van christenouders waren of ten minsten een van bijden, en dat hij daerom sorg soud dragen dat geene onchristen kinders ten doop gebragt wierden. Dog, sey ik hem, indien de Alphoreesen haere kinders wilden geven om christen te werden, dat zij eerst haere kinders moesten geeven om onderweesen en daerna gedoopt te werden.

Verders vroeg ik den schoolmeester na de ledemaeten, dewelke mij seyde dat hij hier maar alleen was, dog dat hij een van sijn vrinden, genaamt Adriaan Mattheusz, bij hem had, dewelke ook wel genegen was om 's Heeren H. avondmaal te genieten, waarop ik

dien man ook na voorgaande ondersoek aengenomen en met den schoolmeester tegens den anderen dag tot 't H. avondmaal versogt heb.

Sondag den 8en dito predikte in 't Malayds, doopte 21 kinders en deelde 's Heeren H. avondmaal uyt aan 2 manspersoonen.

Maandag den 9en dito. Voor de middag de gemeente wederom vergaderd sijnde, vermaande ik deselve om dog haer en haere kinders in de christelijke religie te laeten onderwijsen, waartoe ik verscheyden beweegreden gebruykte en aen de hoecoms recommandeerden om den schoolmeester te helpen het volk daertoe aen te setten en selvs andere met een goed exempel voort te gaan, 'twelk sij beloofden. Hierna bevestigde ik een paar in den huwelijken staet, en na nog eenige leeringe en vermaningen nam ik met een zegenwensche mijn afscheyd van haar.

Na de middag quam bij mij Adriaan Mattheus en Juli Cornelisz, bijde versoekende om indien er occassie was tot den leermeestersdienst te mogen aangenoomen werden, waerop ik haer ondervroeg om van haare bequaamheyd onderregt te sijn, ten eynden ik bij voorvallender occassie de bequaamste daertoe verkiesen mogte, en bevond dat zij bijden, en wel voornamentlijk de eerstgemelte, genoegsaam in staet waren tot het waarneemen van den leermeestersdienst, waervan den eerstgenoemde ook reets genoegsame preuve gegeven heeft wanneer hij omtrent 3 jaar die dienst bij provisie op een andere plaets waergenomen heeft, waarop ik haar beloofde haerer bij de voorvallender gelegentheyt te sullen gedenken.

Nog quam de schoolmeester, Thomas Jansz, mij versoeken om voor hem te spreeken, dat sijn maandelijxe besolding mogte verhoogd werden, 'twelk ik ook goed gevonden heb hier in te voegen, omdat sijn verbonden tijd reeds verlopen was en van de corporaal alhier een goed getuygenis van hem gegeven wierd, waarvan ik de waarheyt ook wel kond bespeuren uyt den staat der school, waarin hij die in die corten tijd dat hij hier geweest is gebragt heeft. Eyndelijk na 't getal der christenen vragende, seyde de meester mij hetselve in 't geheel te sijn 155.

Dingsdag den 10en dito. 's Morgens 't opsigt van de kerk en school den schoolmeester en de hoofden van de negorij aenbevolen hebbende, vertrok ik van daer om mijn reyse voort te setten na

Boelang

alwaar wij behouden aengekomen sijn op donderdag den 12en. Dog deweyl het reeds donker was, soo ben ik dien nagt aen boort gebleeven en den anderen morgen, zijnde vrijdag den 13en dito, aen de wal gegaan, alwaar ik aanstonts hoorden dat den ouden schoolmeester, genaamt Lucas Coesasa, overleeden en voor omtrent een maand van de heer Heymans, opperhoofd op de Manado, bij provisie in desselvs plaetse gesonden was Hermanus Pietersz. Omtrent 9 uuren ging ik de school besoeken, alwaar 23 kinders present waeren, waarvan 17 van buyten opseyden de gebeden, 't geloof en thien geboden, en antwoordende op de vragen uyt 't vraegeboekje van Aldegonde, een antwoordede ook op die uyt den Heydelbergsen Catechismus en kon ook al redelijk schrijven. Deese en dan nog een jongske onlangs van Caudipan hier gekomen konde nog maar alleen leesen, de andere leerden nog maer 't A.B., de overige 6 kinders leerden nog maar eerst de gebeden.

Na de middag omtrent 4 uuren begaf ik mij na de kerk, alwaar wel omtrent 100 soo mans als vrouwen bijeen waren, dog geene van alle wist iets van de christelijke religie, eenige wijnige waren er die het onsen vader en het geloov begonden te leeren. Ik bestrafte haer over haere onkunde en nalatigheyt en vermaande haer om niet alleen haere kinders, de meysjes soo wel als de jongens, vroegtijdig in de school te geeven, maar ook selvers naarstigh haere dagelijxe bijeencomsten bij te woonen om in de gronde van de

christelijke religie onderweesen te werden, waertoe ik verscheyden beweegreden gebruykte en haer vorders aenthoonde de voornaamste poincten die een christen ter saligheyt te weeten en te geloven nodig sijn, beginnende volgens den Heydelbergsen Catechismus van de ellendigheyt des menschen,[306] dewelke ik haer aentoonde te bestaan niet alleen in de sonden, maar ook in de straffe der sonden. Dog dewijl het al duyster wierd, versogt ik haer om tegens den anderen dag wederom te comen, als wanneer ik haar vorder soud onderrigten hoe wij van deese ellende konden verlost werden, waerna deese bijeencomste met het gewone avondgebed besloten is.

Saturdag den 14^{en} dito. Na de middag in de kerk gaande vond daer wederom een redelijk getal christenen bijeen, aen dewelke ik volgens beloften van den vorigen dag cortelijk aentoonde de genadige verlossinge door 't geloove in Jesus Christus, waaruyt ik verscheyde beweegredenen opmaakte om haer daardoor niet alleen tot het ondersoeken van den religie op te wekken en aan te setten, maar ook om volgens die leere dankbaerlijk te leeven. Eyndelijk, dewijl ik g'hoord had dat niemand getrouwd was als den schoolmeester alleen, soo ging ik haar de gruwelijkheyd der hoererij voorstellen en vermaande haar daerop om te trouwen, dog dewijl de meeste mij niet verstaen konden, want hier sijn ook maar seer wijnige die Malayds konnen, soo recommandeerde ik aen den coning, sijn broeder en de bobatos om andere niet alleen met een goed exempel voor te gaan, maar ook daertoe aan te setten, dog alles tevergeefs. Eyndelijk wierd deese bijeencomste ook met het gewoone avondgebed beslooten.

Sondag den 15^{en} augustus. Voor de middag besprengde ik na gedaane predicatie met 't water des H. doops 19 kinderen en deelden 's Heeren H. avondmaal uyt aan den schoolmeester alleen. Nog waren er eenige bejaarde die wel soude hebben willen gedoopt werden, maer om een verder verval in 't Christendom alhier voor te comen soo heb ik sulx uytgesteld, dewijle sij nog niet onderweesen waaren. Maar daar deed sig niemand op die trouwen wilden. Te huys comende, versogt mij de schoolmeester Hermanus Pietersz om verhoging van gagie, welk versoek ik goedgevonden heb voor hem voor te dragen, dewijl niet alleen sijn verbonden tijdt reets g'expireerd is, maar ook omdat ik een goed genoegen in 't behandelen van sijn saeken gevonden heb.

Nog seyde de schoolmeester mij dat nu al meer als een jaer de kerkmarinje overleden was, en stelde mij in desselvs plaetse voor eenen Claes Soesoeh, die het sedert die tijd waargenomen had, denwelke ik dan ook op approbatie van den E. Agtb. raed daertoe aenstelde en de gage daertoe staande voor hem te sullen versoeken beloofde. Tegens den avond mijn afscheyd neemende en alhier, volgens den opneem die ik hier heb laten doen, een getal christenen latende van omtrent 350, begaf ik mij weder na de chialoup om de reyse voort te setten na

Boelang Itam

alwaar ik ook behouden aengecomen ben op woensdag den 17^{en} dito[307] voor de middag. Aan strand wierd ik van Caudipans coning ontfangen en in 't huys van de schoolmeester geleyd, alwaar ik den coning en sijn bobatos den inhoud van 's Compagnies briev bekend[308] maakte. En dewijl ik hoorde dat op Caudipan nog eenige mahumetaanen waren die met christenvrouwen verkeerden, soo stelde ik haar de gruwelijkheyt dier sonden voor en recommandeerde dien coning om sulke mahumetanen onder sijn gebied niet te

[306] HC, vraag 2 en volgende.

[307] Ten rechte de 18^{e}.

[308] Aan predikanten en ziekentroosters die op reis gingen werden naast kerkelijke stukken ook wel overheidsbrieven meegegeven. Zo meldt het Dagregister van het Kasteel Batavia op datum 30 oktober 1709 dat ds. Dirk Maartensz, uit Amboina te Batavia aankomend, het origineel meebracht van de missive van gouverneur Adriaan van der Stel aan de HR d.d. 23 september van dat jaar.

dulden maar te doen vertreckken, dewijl sij dog sijne onderdanen niet sijn. Dog de coning antwoordede mij dat sij begeerde christen te werden, waarbij ik het doen laten moest omdat ik nog geen regte onderrigting van de saak had. Omtrend de middag vertrok den koning wederom.

Tegen den avond gink ik om 't avondgebed bij te wonen, alwaer ik buyten de schoolkinders een kleyn getal christenen vergaderd vond, welke niets wisten als eenige weynige die het onse vader en geloof leerde. Ik den schoolmeester na de reden vragende, soo antwoorden hij mij al klagende dat zij niet in 't gebed wilde komen onderweesen te werden, wat middelen hij ook gebruykte, waarna ik dan de gemeente bestrafte over haare traagheyd en nalatigheyd. Dog dewijl er maar soo weynig present waaren soo stelden ik nu dit vorder uyt tot den anderen dag en versogte de gemeente om den anderen dag tegen 4 uuren na de middag wederom te versamelen. Ook versogt ik den hoekom, die present was, om sulx ook door de negorij te laeten omroepen en de menschen daertoe aen te setten, 'twelk hij beloofde, waarop deese bijeencomste met 't gewone avondgebed besloten is.

Donderdag den 19^{en} dito. Voor de middag ging ik de school besoeken, alwaer 26 kinders present waaren, 25 konden de gebeden, 't geloov en thien geboden, en antwoordeden op de vraege uyt de Aldegonde en op d'kleene vraegjes uyt den 'gchtitsar,[309] 8 konden ook de groote vragen uyt den 'gchtisar welke 8 ook al tamelijk begonden te leesen en schrijven. De andere leerden nog maar spelden en eenige de letters kennen, een konde nog maar 't onse vader en 't geloof en leerd 't A.B.

Na de middag, omtrent 4 uuren, begaf ik mij weder na de kerk, alwaar doen buyten de schoolkinders wel omtrent 200 christenen bijeen waren, dewelke ik seer scherp bestrafte over haere onverantwoordelijke onkundigheyd, traagheid en onwilligheyt om in de christelijke religie onderweesen te werden, haer aantoonende hoe dat sij niet alleen te vergeefs, maar tot verswaardering van haar oordeel de naam van christenen droegen, waarna ik haer cortelijk de groote gelucksaligheyd der waare christenen voor ooge stelde ende de middelen om daertoe te geraaken, waarbij ik verscheyde beweegredenen voegde om haer tot een regte betragting daervan op te wecken en aan te setten. Dog dewijl soowel hier als op alle andere plaetsen seer wijnige of geene van het gemeene volk zijn die Malaids konnen, soo sprak ik de bobatos en prinsen aan en seyde haer dat het onmogelijk hier soo niet langer met de christenen kon blijven, maar dat het haeren pligt was andere niet alleen met een goed exempel voor te gaan, maar ook den schoolmeester te helpen om andere tot een neerstige bijwoning van den godsdienst aen te setten, waertoe ik haer dit middel aen de hand gaff: om de naamen der christenen op te schrijven, en dan te verdeelen, opdat een ygelijk op sijn tijd mag komen om onderweesen te werden.

Nog stelde ik haar voor dat er geen beter middel was om de onkunde in een gemeente te vermijden dan dat men de jonge kinders tijdig in de schoole laet gaan om onderweesen te werden, waarom ik haar vermaande dat sij alle haer kinders, soowel meysjes als jongens, soo lang sij kleen waren in de school moeten laten gaan, waardoor de gemeente dan eens weder in een beter staet geraeken soud. Dit alles hebben sij beloofd na te sullen komen, waarop ik haer seyde dat se morgen vroeg wederom soude vergaderen, dewijl ik dan haere kinders doopen en trouwen wilde soo daar eenige waaren, waartoe ik haar aanmaande, waarna deese bijeencomst met 't gewone avondgebed besloten is.

Vrijdag den 20^{en} dito. Voor de middag predikte ik en doopte 61 kinders, dog de schoolmeester seyde mij dat er nog verscheyde kinders waren die nog ongedoopt en niet present waren. Alwederom deed sig niemand op om te trouwen, waarom ik te huys komende de bobatos recommandeerde om dog haer volk daertoe aan te setten, haar belovende dat ik haere andere kinders die nog ongedoopt waren soude dopen, en ook in den

[309] Ichtitsaar.

huwelijken staat bevestigen die er sig onder die tijd mogten opdoen wanneer ik wederom van Bwool en Limbotto soude gekomen sijn.

Saturdag den 21^{en} dito. 's Morgens den schoolmeester en bobatos de sorge van de kerk en school aenbevoolen hebbend, ging ik langs strandt na

Caudipan

alwaar ik van den coning ontfangen en in 't huys van den schoolmeester geleyd wierd. Daer sijnde maakte ik den coning bekend dat ik graag overmorgen, sijnde maandag, soude willen vertrecken na Bwool, en versogt hem dat daertoe een bequaam vaartuig mogt klaergemaakt werden, 'twelk hij mij beloovde.

Tegen 4 uuren na de middag liet ik de gemeente bijeenroepen, en omtrend die tijd in de kerk komende vond ik daar wel 250 soo mans als vrouwen bijeen. Ik lied door den schoolmeester vooreerst de manspersonen ondervragen, waervan wel omtrend de helfte van diegeene die daer vergaderd waren antwoorde op de vraegjes uyt Aldegonde, dog de meeste seer gebrekkelijk, waarna ik haer bestrafte over haar onkundigheyt en traagheyd, en verder leerde en vermaende om niet alleen selvs te komen en haer te laeten onderwijsen, maer ook haer kinders, zoowel meysjes als jongens, in de school te geven om onderweesen te werden, 'twelk sij beloofde van te sullen nakomen, waarop ik den schoolmeester belaste de naam der kinders op te schrijven om in de school, en der bejaarde om elk op sijn tijd in 't gebed te gaan om onderweesen te werden. Eyndelijk seyde ik haer dat ik den anderen dag voor de middag prediken en haere kinders doopen wilde, en ook in huwelijken staat bevestigen die daertoe genegen waren, waertoe ik haer ook vermaende, waarmeede deese bijeencomste na 't gewone avondgebed gescheyden is.

Sondag den 22^{en} dito. Voor de middag, na gedane predicatie, besprengde ik met het water des H. doops 101 kinders. Tegens den avond bij den coning gaende soo stelde ik hem voor hoe dat ik na ondersoek gehoord had dat hier selvs eenige van sijne bobatos haere dogters met mahumetanen hielden, en dat die mahometanen reeds voor twee jaren aan den Eerw. predicant Molt beloovd hadden christen te willen werden, dog dat het daer maar bij bleef en sij haer ondertusschen niet onderwijsen lieten, waarom ik den coning recommandeerde om daerin te voorsien, waarop hij alwederom antwoordede dat sij christenen werden of dat sij haare christene bijsitten verlaten soude.

Maandag na de middag omtrent 4 uuren begaf ik mij na strand, alwaar een corre-corre klaar lag, waarna ik mij lied brengen om daarmede na Bwool te scheppen, na alvoorens aan den coning en den schoolmeester aanbevolen te hebben om tijdig een boode met een briev' te senden aan de coningen van Attingola, Gorontalo en andere, om haer te verwittigen dat ik mijne terugcomst van Bwool, dewelken ik staet maekte 8 dagen te sullen duuren, over de Lijwas na Attingola soude gaan, opdat sij er tegen die tijd genoegsame manschappen mogten senden om mijn en mijn goed over te brengen.

Vrijdag 's morgens omtrent 3 uuren quam ik tot

Bwool

En dewijl den coning reets den 19^{en} maart deses jaers overleden was, wierd ik van den goegoegoe en andere bobatos ontfangen en in 't huys van den schoolmeester geleyd. Dog dewijl ik door koude en ongemak die ik in dat vaartuig geleden had buyten staat was, so vertrokken zij voort na huys en quamen omtrend 8 uuren wederom bij mij. Wanneer ik haar dan ook den inhoud van 's Compagnies briev bekend maakte en recommandeerde om dog sorge te dragen dat geen christenen zig met mahumetanen vermengden.

Hierna klaagden den schoolmeester over de kerkmarienje, en beschuldigde hem van nalatigheyd in zijn dienst, en dat hij hem selvs tegens den meester opgesteld hadde

wanneer hij hem daertoe had willen aansetten. De marienje, die hier bij stond, antwoordede niet één woord, maar de goegoegoe seyde uyt name van alle de bobatos dat sij genoegsaem bewust waren van de marienje sijn nalatigheyt en dat sij meer door haere marienje van de negorije de menschen tot 't kerkgaen hebben laeten samenroepen als door den kerkmarienje geschied is, waarom de bobatos soowel als de schoolmeester om een andere kerkmarienje versogten, dat ik seyde daarover wel nader met haer te willen spreeken. Eyndelijk versogt ik de bobatos om ook door haare marienje om te laten roepen dat de menschen dog tegen na de middag ten 4 uuren in de kerk mogte comen, 'twelk ik ook aen den kerkmarienje belaste.

Na de middag omtrent 4 uuren ging ik na de kerk, alwaar wel omtrent 200 zo mannen als vrouwen bijeen waren. Dog gene van alle konden iets, selvs 't onsen vader niet, uytgenomen 3 a 4, zijnde kinders van den laest overledene kerkmarienje. Hiervan seyde de schoolmeester mij de reden te sijn dat niemand in 't gebed comt om onderweesen te werden. Hierover bestrafte, leerde en vermaande haer gelijk op de andere plaetsen. Dog merkende dat hier ook seer wijnige of geene van 't gemeene volk waren die Malaids konden, soo seyd ik tot de bobatos dat de schoolmeester alle de namen der christenen moest opschrijven en dan verdelen om elk op sijn tijd in 't gebed te comen, en ook de kinders soowel meysjes als jongens om in de school te gaen om onderweesen te werden. En opdat sulx van succes mogt sijn recommandeerde ik de bobatos den schoolmeester daarin de behulpsaame hand te bieden, 'twelk sij beloofden, waerna deese bijeencomst met 't gewone avondgebed beslooten wierd.

Saturdag den 28^{en} dito. Voor de middag ging ik in de school, alwaar maar 12 kinders bijeen waren. Dog de schoolmeester seyde mij dat er 44 moesten zijn. Van deese 12 presente waren der 5 die alle de gebeden, 't geloov en thien geboden konden, en antwoordeden seer vaerdig op de vraagjes uyt den weg na de hemel; een (sijnde een soontje van den schoolmeester) begon een beetje te leesen en de overige leerden nog maer de gebeden. De reden hiervan is dat er ordinaerlijk niet meer als 3 a 4 kinders in de school comen, en de kinders daerover te straffen soud de schoolmeester immer hier niet durven doen, dewijl hij dan selvs niet veylig soud sijn of ten minsten de kinders nooyt weder in de school krijgen. In de school zijnde, vroeg ik na de marienje om hem iets te belasten, dog hij was niet te vinden, maar ik hoorde dat hij even voordat ik in de school wilde gaan, daer geweest was, sijn kind daaruyt gehaeld had en daarmede weggegaan was. Hierop sond ick na sijn huys om hem te laeten roepen, dog hij weygerde te comen. Te huys komende sond de schoolmeester wederom om hem te roepen, dog hij seyde dat hij niet wilde komen.

Na 't eten van 't middagmaal voor de deur komende, sag ik van verre 't graft van de coning, waar na toe ik mij begaf om 'tselve te besien, en vond op een graf daarnevens een potjen staen, 'twelk ik liet haelen en sag dat daar eenige asse in was, waerin na de maniere der mooren gerookt was. Nog hoorde ik dat op verscheydene andere plaetsen meer diergelijke dingen op de graven stonden, waarvan ik sommige selvs ging besien, en vond wel op 10 à 12, op 't eene een tafelbord, op 't andere een schootel of kom, welk ik liet daar afneemen of in stukken slaan. Nog sond ick na een andere plaetse daer ik hoorde dat ook diergelijke dingen op de graven stonden. Dog daer was niets meer te vinden doe sij daer bij quamen. De tijd van 't gebed naderende en ik den marienje van de kerk niet konnende bekomen om de menschen tot het gebed tesaemen te roepen, soo liet ik de bobatos bij mijn roepen en sijde haer hoe dat den kerkmarienje mij sitten lied, en versogte haar om door haare marinje de gemeente tot het avondgebed te laeten samenroepen, 'twelke ook aanstonds geschiede. Hierop seyden de bobatos tegen mij dat ik nu selvs con sien hoe weynig hij om haar gaf, en versogten mij wederom om een ander. Ik sulx over-

wegende, vroeg haer na een bequaam persoon om die dienst waer te nemen, en sij soowel als den schoolmeester droegen mij voor eenen Andries Domato, denwelke ik ook op approbatie daartoe aanstelde, en de de gagie daartoe voor hem te sullen versoeken beloofde.

De gemeente tot 't avondgebed vergaderd sijnde, begaf ik mij met de bobatos derwaarts en bestrafte haar seer ernstig over de moorse superstitiën die ik op haere graeven gevonden had, haer de verfoeyelijkheyd en gruwelijkheyd daervan aanthoonende, als sijnde van den duyvel versonnen om de menschen daardoor van den waaren Godt af te trekken, en daarom geheel onbetamelijk voor een christen. Waarna ik de bobatos recommandeerde om dog in 't toekomende sorge te dragen dat diergelijke moorse superstitie mogen geweerd werden, 'twelk sij beloofden. Voorts onderwees ik haar nog in de voornaamste stukken van 't christelijk geloof en sogt door verscheydene vermaninge en beweegreden haer tot een regte betragting daervan aan te setten. Eyndelijk maakte ik haar bekend dat ik den anderen dag, sijnde sondag, voor de middag haare kinders dopen soud, en vermaande haar tot trouwen, waerna deese bijeenkomste met 't gewone avondgebed beslooten wierd.

Sondag den 29^{en} dito predikte ik, doopte 31 kinders, deelde 's Heeren H. avondmaal uyt aen den schoolmeester alleen en bevestigde 4 paar in den huuwlijken staat, waaronder de oudste zoon van den overledene coning. Te huys zijnde, versogt de schoolmeester, genaamt Marcus Jansz, om verhoging van gagie te mogen erlangen, en dewijl ik van de bobatos een goed getuygenis van hem hoorde soo heb ik goed g'oordeeld dit hier aen te halen en aan den E. Agtb. raed voor te dragen.

Maendag den 30^{en} dito. 's Morgens den schoolmeester en bobatos de zorg van kerk en school aenbevolen hebbende, nam ik mijn afscheyd van haer, alhier christenen laetende in 't geheel 1278, en begaf mij in den daertoe klaargemaakte corre corre om daarmeede te scheppen na de Lijwaas, om van daer over land na Attingola te gaen.

Woensdag den 1^{en} september. 's Morgens quamen wij op de Lijwaas, dog vonden daar niet een mensch om mij over land te brengen, niettegenstaande zij volgens mijn ordre hier reets die voorgaande dag moesten geweest hebben. Ik sprak het hoofd van 't vaertuyg aan dat mij daar gebragt had om eenige van sijn volk met mij te laeten gaan, om mij door 't bosch te geleyden en den weg te weysen, dog hij antwoorde mij dat haar volk hier in 't bosch ook onkundig was en dat sij ook niet gewoon waren soo verre te gaan en dat dit ook haar deel niet was. Hierop resolveerde ik deesen dag hier af te wagten en den anderen morgen, indien geen menschen ontmoetede, weder te keeren na Caudipan.

Donderdag den 2^{en} dito alhier nog niemand vernemende, vertrok ik 's morgens vroeg en quam omtrend den avond weder op Caudipan.

Vrijdag den 3^{en} dito. Voor de middag quamen bij mij drie manspersoonen met een brief van den coning van Attingola, waarin de coning mij vroeg of ik daar ook komen soude, en wanneer, waarop ik vroeg aan deese afgesondene, waervan d'eene een tolcq was, of sij niet gehoord hadde of die briev die reets voor 10 dagen na haaren coning gesonden was, overgekomen was of niet, waerop sij antwoordeden dat voor drie dagen, wanneer sij van Attingola gegaan waaren, die briev daar nog niet geweest was, maar, seyden sij, dat de coningen sekerlijk volk na de Lijwaas soude senden om mij aldaar te verwagten soo ras sij dien briev souden ontfangen hebben, dog dat het somtijds wel soud konnen sijn dat die briev onderweg wat verlet was, 'twelk ik ook half begon te gelooven, dewijl ik vernam dat den coning van Caudipan deese briev niet direct na Attingola maar aan de Gorontaalders bij de goudmijne om verder te brengen gesonden had.[310]

[310] In NA, VOC 8096 Ternate, fol. 156-158, een verslag door ds. Werndly en de onderstuurman Arie van der Wulp 'wegens 't goud graven in 't Caudipaansch gebergte'.

Ik niet graag willende dat soo veel menschen mij op de Lijwaas soude leggen wagten en dan nog vrugteloos moeten wederkeeren, en ook begeerig sijnde om de gemeente op Attingola te besoeken dewijl daer in 6 jaren geen predicant geweest was, resolveerde om met die corre corre van Bwool die mij hier gebragt heeft weder na de Lijwaas te keeren en versogt den coning van Caudipan om, na mijn saeken alhier verrigt te hebben, mij wederom met een correcorre van de Lijwaas te laeten haelen, 'twelk hij mij beloofde, waarop ik aanstonds 2 van die afgesondene van Attingola weder terug sond om haaren coning te verwittigen dat ik op de weg was om daar na toe te komen, waartoe ik mij tegen den avond ook weder in de correcorre begaf om daarmede na de Lijwaas te scheppen.

Sondag den 5^{en} dito. 's Morgens vroeg op de Lijwaas komende, dewijl dat de wint wat contrarie geweest was, vond ik aldaar maar twee man door den coning van Attingola afgesonden om te sien of ik daer was, welke ik ook aenstonds terug sond om mijn aenkomst bekend te maeken.

Maandag den 6^{en} dito. 's Morgens vroeg nog niemand verneemende die quam om mij af te halen soo resolveerde ik om met eenige van diegeene die bij mij waren en den tolq van Attingola die ons door 't bosch geleyden soud, te voet deese reys aen te neemen, laetende eenige van mijn volk met mijn goed daer wagten totdat er volk quam om 't selve af te halen.

Woensdag den 8^{en} dito. Eyndelijk ben ick 's avonds omtrent ten 11 uuren op Limbotto aangecomen. Nadat ik onderweeg eenige van Attingola en Boelang ontmoet had, die gesonden waren om mij af te halen, sond ik haar heen om mijn goet te haelen.

Donderdag den 9^{en} dito. Ik alhier na de reden verneemende waerom ik soo lang in 't bosch had moeten wagten, soo sogten deese menschen sig te verontschuldigen met een deel ijdele uytvlugten en de schuld op andere coningen te werpen. Tegen den avond quamen die van Boelanga die mij onderwegen ontmoet, en heengesonden had om mijn goed te halen, dog bragten niets als mijn volk, dewijl sij seyden dat niet sij maar die van Gorontalo en Limbotto mijn ciste moesten dragen. Hierdoor wierd ik genoodsaakt, dewijl ik geen kleederen had om aan te trekken en 'tgeen ik aan had in 't bosch ten eenemaale verscheurd en onbruykbaar geworden was, alhier soo te sitten wagten totdat mijn goed quam, om 'twelke te haalen de Gorontaelders eerst van desen dag heengegaan sijn.

Maandag den 13^{en}. Eyndelijk, na alhier met veel patiëntie gewagt te hebben, quamen die van Limbotto en Gorontalo omtrend middag met mijn cist, waarop ik aanstonds den coning van Limbotto liet versoeken om mij een vaertuig te geven om daarmede na Gorontalo te scheppen, 'twelk tegens den anderen morgen eerst claar wierd.

Dingsdag den 14^{en} dito ging ik in dat vaartuig en schepte daarmede over na Gorontalo, alwaar die van Attingola den anderen dag, sijnde woensdag den 15^{en} dito, 's morgens vroeg quamen om mij af te haalen, waarmeede ik mij ook terstond op reys begaf en omtrend den middag op

Attingola

quam, alwaar ik voor 't huys van den schoolmeester van den coning en sijn bobatos ontfangen wierd, alwaar ik haer den inhoud van 's Compagnies brieff bekend maakte en haar nadrukkelijk recommandeerde dat sij vooral hadde sorge te dragen dat dog geen christenen met mahumetaanen gemeenschap hebben mogten, waartoe ik eenige beweegredenen bijbragt, en de coning deed hierop goede beloften, dog of hij 't nakomen sal, sal de tijd moeten leeren. En ook is dit hier bijkans een onvermijdelijk quaed, omdat de christenen hier tans rondsom onder de moren wonen, dog dat d'E.E. Agtb. Heer Gouver-

neur aan alle coningen belaste om op Ternaten te comen doen, dewijl sij hier in 't bosch woonden en geen vaartuigen hadden.[311]

Eyndelijk seyd ik tot den coning dat tegens 4 uuren na de middag de christenen soud vergaderen laeten, en versogt hem om de menschen daertoe ook te laeten aansetten.

Na de middag omtrent 4 uuren vergaderden wel omtrend 200 soo mans- als vrouwspersoonen in 't huys van de schoolmeester, dewijl de kerk afgebrand en nog niet herbout was, van welke alle die daar vergaderd waren niemand was die iets wist te antwoorden, hoewel de schoolmeester seyde dat er nog wel 10 waren die 't onsen vader en 't geloov en eenige van de kleene vraagjes van buyten konden, maer dat sij beschaamd waren om te antwoorden. Voorts bestrafte ik haer over verscheydene misdrijven, haer in 't bijsonder voor oogen stellende den grouwel van 't vermengen met de mooren. Dog dewijl 't gemeen hier ook al geen Malaids verstaat, soo recommandeerde ik alwederom den coning om sulx op alle manieren tegen te gaan. Hierna onderregte ik haer in de voornaamste stukke van 't christengeloof en sogt door verscheydene beweegreden haar tot een ernstige betragting daarvan aan te setten als ook om haare kinders tijdig in de school te geven om onderweesen te werden.

Eyndelijk seyde ik dat den anderen morgen haere kinders dopen wilde en ook, soo er eenige waeren, trouwen, waar ik ook haer toe vermaande, waerna deese bijeencomste met 't gewoone avondgebed besloten is.

Donderdag den 16^{en} dito. Voor de middag besprengde ik na gedane predikatie 99 kinders met 't water des H. doops, bevestigde 3 paar in den huwelijken staat en deelde 's Heeren H. avondmael uyt aen de schoolmeester alleen.

Na de verrigting van den godsdienst sprak ik den coning aan om de kerk wederom te laaten bouwen, dewijl het huys van den schoolmeester niet bequaam en ook niet groot genoeg was om den godsdienst daerin te verrigten. Hierop antwoorde den coning dat sij maer wagteden na die van Boelanga, die haer daertoe hulpen moesten. Voorts maekte d'schoolmeester bekend dat d'kerkmarienje voor omtrend 10 maanden zijn bediening verlaten had en vraegde om weder een in sijn plaets te hebben, waerop ik hem vroeg of hij een bequaam persoon daartoe wist, en hij stelde daartoe voor eenen Gabriël Tombe, die deese bediening ook reets geduurende dien tijd waergenomen heefd. Deesen persoon dan droeg ik voor aan de coning en bobatos en vroeg haar of zij ook iets tegens hem hadden, dog zij waren ook met denselven seer vergenoegd, waarom ik dien Gabriël Tombe op approbatie tot kerkmarienje aenstelde en de gagie daertoe voor hem te sullen versoeken beloofde.

Na wat gepraat te hebben, zeyd de coning dat sij versogten om deese woonplaats te mogen verlaeten en te gaan wonen op Andegale[312] aan strand, omdat zij christenen zijnde hier zoo verre afgelegen midden onder de mahumetaanen moesten wonen. Welk hier aan te haelen ik goed gevonden heb, dewijl het in der waarheyt so is, en het ook seer moeyelijk voor een predicant vald om de plaats aan te doen, waarom ook om de 6 a 8 jaar hier maar eens een predicant komt, dog soo die menschen daar aan strand woonden, zoo soud 't seer gemakkelijk sijn om bij haar te komen, dewijl de predicant die plaets voorbij moet als hij van Caudipan na Bwool schept. Eyndelijk klagde de coning met sijn bobatos over den schoolmeester en versogten om een ander, dog dewijl ik hoorde dat sij niets op sijn dienst te seggen wisten en 'tgeen sij bijbragten maar eenige indifferente beuzelingen waren die sij opgeraept hadden omdat den schoolmeester haer in haer oude moorsen superstitie soekt tegen te gaen en mij van haren handel kennis gegeven had, waerom ik den schoolmeester recommandeerde om op alle manieren te soeken met den coning in

[311] De tekst lijkt hier in het ongerede geraakt te zijn.
[312] Onzekere lezing.

vriendschap te leven en vertoonde aen den coning welke de schoolmeester zijn pligt was, soo omtrent sijn bediening als omtrent de coning en andere bobatos van de negorijen, waarna den coning sijn afscheyd nam en na huys ging.

Vrijdag den 17^{en} dito. Voor de middag vergaderde in 't huys van den schoolmeester 37 schoolkinders, 20 van deselve wisten van buyten de gebeden, 't geloof en thien geboden en antwoordeden seer vaardig ook op de vragen uyt den gtchitsar en begonden tamelijk te leesen, maar de andere 17 leerden nog maar spelden en de letters kennen, 8 die onlangs eerst in de school gekomen waren konden nog maar 't onse vader.

Na de middag den coning en schoolmeester 't opsigt van kerk en school aenbevelende, nam ik mijn afscheyd van haer. Ende alhier in 't geheel omtrent 500 christenen latende, bragten die van Attingola en Boelanga mij weder na Gorontalo, alwaar ik overnagtede en meende dien andere morgen vroeg, sijnde saturdag den 18^{en} dito, te vertrekken, dog moest wel tot de middag wagten eer ik een vaartuyg kond krijgen om mij op Limbotto te brengen, alwaar ik deese agtermiddag aanquam te vernagten.

Sondag den 19^{en} dito liet ik mij met een vaertuig weder over dit binnenwater brengen omdat vorders over land weder na de Lijwaas te keeren, alwaar ik eyndelijk dan ook na alweederom veel ongemak van regen en koude uytgestaen te hebben aengekomen ben op woensdag den 22^{en} dito. Omtrent middag hier vond ik een corre corre van Caudipan die op mij wagtede, waarin ik mij ook voort begaff om

weder na Caudipan

te keeren, alwaer ook van deese moyelijke en verdrietige reyse behouden aenquam op donderdag den 23^{en} dito omtrent den avond. Vrijdag den 24^{en} dito voor en na de middag ging ik de school besoeken, vond aldaar present 83 schoolkinders, 20 meysjes en d'andere jongens, waarvan 30 van buyten wisten op te seggen de gebeden, 't geloov en thien geboden, hoewel 3 a 4 nog niet volkomen, 24 daervan antwoordende op de vragen uyt Aldegonde en 11 van dien ook op de vragen uyt den Ichtitsar, welke ook leerde leesen; 30 andere leerden nog maar spelden en de letters kennen; de overige, namentlijk alle de meysjes en eenige jongens, konden nog niet als 't onse vader en leerden 't geloov, dewijle sij onlangs bij mijn aanweesen alhier eerst in de school gekoomen waaren, waar ik omtrent 5 uuren hoorde dat er eenige tot 't avondgebed versameld waren. Soo begaf ik mij derwaarts en vonden maar eenige wijnige, waarop ik haar, en wel in 't bijsonder den jongen coning en de bobatos die tegenwoordig waren, voorhield dat ik genoegsaem ontwaerde de clagten van den schoolmeester over haer waragtig te sijn, dewijl ik nu selvs sag haare overgroote traagheyd en nalatigheyd, want indien er nu maer soo wijnig comen terwijl ik hier nog ben, so sal er sekerlijk alwederom niemand of ten minsten seer weynig in 't avondgebed komen naer ik sal vertrocken sijn, daar dat dog het eenigste is waer dat sij onderweesen werden.

Voorts vroeg ik den schoolmeester of er niet ook eenige onder de vrouwspersonen waren die al yets geleerd hadden, dog hij antwoordede mij dat sij nu sedert mijn comste eerst begonnen hadden 't onsen vader te leeren, waerop ik door verscheydene vermaningen en beweegredenen haar tot een ernstige betragtinge van de christelijke godsdienst opwekte en aan haer bekent maakte dat ik den anderen dag voor de middag na de predicatie haere kinders die nog niet gedoopt waeren soud doopen, en dan ook in den huwelijken staet bevestigen die sulx begeerden, waertoe ik haer alwederom aensettede, waarna deese bijeencomste met het gewoone avondgebed besloten wierd.

T'huys comende liet ik door den schoolmeester aen den ouden coning met sijn vrouw weten, dewijl sij in 't avondgebed niet geweest waren, dat ik den anderen morgen 't hey-

lig avondmaal soude uytdeelen, en liet haar versoeken om een uurtje voor kerktijd bij mij te comen.

Saturdag den 25^{en} dito. 's Morgens voor kerktijd quam den coning met sijn vrouw bij mij, die ik dan ook tot 't H. avondmaal versogte na alvorens haar daervan een wijnig onderrigt te hebben, waerop de coning mij ook klaagde daarvan nog nooyt zo onderrigt te sijn. Hierna met den coning na de kerk gaande, doopte ik na voorgaende predikatie 29 kinders en deelde 't H. avondmaal uyt aan 4 personen en bevestigde 3 paar in den huwelijken staet.

Na de middag versogt de schoolmeester, Silvester Pattalima, mij om verbetering van gagie te mogen erlangen, dewijl sijnen verbonden tijd reeds verlopen was, welk versoek ik ook voor te dragen goed gevonden heb, niet alleen omdat ik geen klagten van hem gehoord had, maar ook omdat ik genoegzaame blijken van sijne vigilantie in sijn dienst bespeurd had.

Eyndelijk mijn afscheyd willende neemen om nog eens na Boulang Itam te gaan, soo maakte mij de coning bekend dat die mahumetanen die daar geweest waren nu onlangs met den coning van Tetoly vertrokken waren, en zeyd mij dat hij den anderen dag ook op Boelang Itam zoud comen, waarop ik mij weder na Boelang Itam begaf, alhier latende in 't geheel 1477 christenen.

Tegens den avond op Boelang Itam komende, liet ik door den kerkmarienje omroepen dat ik den anderen morgen haare kinders wilden dopen die nog niet gedoopt waren, en dan ook in den huwelijken staat bevestigen die daar genegentheyd toe hadden.

Sondag den 26^{en} dito. Voor de middag doopte ik na gedaane predicatie 11 kinders, dog daer waere geene om te trouwen, waarover ik haer nog bestrafte. T'huys komende vroeg ik den schoolmeester hier na den staat der schoole en verstond dat 't getal der schoolkinderen sederd mijn eerste aankomst alhier aangegroeyt was tot 58, waaronder 13 meysjes. Deese schoolmeester, genaamd Harmen Simonsz, versogt ook om verhoging van gagie, welk versoeck ik ook voor te dragen goed gevonden heb omdat ik bespeurde dat hij in zijn dienst alle mogelijke vlijd aanwendede.

Na de middag quam de coning met sijn vrouw bij mij om afscheyt te neemen, welken coning ik nog voor het laeste seer ernstig vermaande om dog den welstand van kerk en school ter herten te nemen ende de schoolmeester de behulpsaeme hand te bieden alwaar sulx mogte van noden sijn, 'twelk de coning mij beloofde. Omtrent den avond nam de coning sijn afscheyd en vertrok weder na huys.

Maandag den 27^{en} dito. 's Morgens voor den dag begaf ik mij weder na de chialoup om mijn reyse voort te setten, alhier christenen latende in 't geheel 1297. Sondag den 3^{en} october omtrent den avond quam ik (door Gots goedheyt)

wederom op d'Manado

welke plaets ik weder heb moeten aandoen omdat mijn reyse so extraordinair lang geworden en daerdoor de voorraad van levensmiddelen voor een gedeelte opgeraept was, en mij daer wederom wat te voorsien tegen de noorder eylanden, want daer is overal niet veel te crijgen.

Maandag den 4^{en} dito. De tijd van 't avondgebed verscheenen sijnde begaf ik mij derwaarts, dog vond er seer weynige tegenwoordig, dewelke ik kortelijk voorstelde haare onverantwoordelijke nalatigheyd ende versuym, ende daerop cortelijk vermaande en recommandeerde om dog den anderen dag wat vroeger wederom te komen, en belaste aen de kerkmarienje om de hoecoms der christenen te versoeken dat sij dog den anderen morgen geliefde bij mij te komen, waerna deese bijeencomste met 't gewoone avondgebed besloten wierd.

Dingsdag den 5^{en} dito. Omtrent 9 uuren quamen bij mij de hoecoms der christenen, aen dewelke ik voorstelde de overgroote traagheyd der christenen alhier in den godsdienst, en hoe dat sij die anderen niet alleen met een goed exempel behoorde voor te gaen maar ook daertoe aen te setten, selfs ook de dagelijxe gebeden en onderwijsinge versuymende, niettegenstaende alle mijne voorgaende leeringen en vermaningen, waarop ik haer alwederom onderrigte en vermaande en sij goede beloften deeden, en recommandeerde haer om tegens 4 uuren na de middag met de andere christenen in de kerk te versamelen. Na de middag omtrent 4 uuren begaff ik mij na de kerk, alwaar buyten de schoolkinders omtrent 100 soo mans- als vrouwspersonen bij hen waren, waervan ik door de omlopende leermeesters liet ondervragen diegeene die sij dagelijx in de huysen leerden, dog bevond dat de meeste nog seer wijnig of niet geleert hadden.

Ik de leermeesters na de reden vragende, seyde mij dat als sij om te leeren comen de menschen de meeste tijd niet thuys zijn en nogal veeltijds laeten seggen dat sij niet thuys sijn al sijn se thuys. En al sijn er nog sommige die sig dagelijx laeten onderwijsen, so vorderen sij dog niet, omdat sij er geen agt op slaan, dewijl sij haer onderwijsen laeten niet met een lust en genegentheyt maar als uyt bedwang, waerover ik de gemeente bestrafte, leerde en vermaande, waarna deese bijeenkomste met 't gewoone avondgebed beslooten wierd.

Woensdag den 6^{en} dito meende ik te vertrekken, dog moest nog wagten tot den anderen dag dewijl de stuurman nog niet genoeg van water voorsien was.

Donderdag 7 september tegens den avond begaf ik mij nae boord om de reyse voort te setten na de noorder eylanden, dog dewijl de wint oostelijk en somtijds ook al wat noordelijker was, so zeyd de stuurman met mij met die wind op Talauw niet te konnen komen. So resolveerde ik maer direct op 't eyland Sangir te stevenen, alwaer ik ook op maandag den 11^{en} dito omtrent 2 uuren na de middag in de bogt van

Taroena

ten anker quam. Aen de wal gegaan sijnde quam voort de coning met sijn bobatos in 't huys van den schoolmeester mij verwellekomen, aen dewelke ik ook den inhoud van 's Compagnies briev bekent maakte. De tijd tot 't avondgebed gekomen sijnde begaf ik mij met den coning derwaers, alwaar buyten de schoolkinders omtrend 30 menschen tegenwoordig waaren, aen dewelke ik de redenen van mijn comste bekend maakte en vermaande om neerstig te komen om onderweesen te werden. Dog dewijl het reeds duyster wierd, soo versogt ik den coning om de menschen ook aen te laeten seggen dat sij tegens morgen na de middag ten 4 uuren allegaar in de kerk moeten versamelen, dewijl ik haar dan nader onderwijsen wilde, waarna deese bijeencomst met 't gewone avondgebed gesloten is.

Dingsdag den 12^{en} dito. Voor de middag besogt ik de school en vond er maar 12 kinders, waarvan 9 van buyten wisten op te seggen de gebeden, 't geloof en thien geboden, en antwoordeden op de cleyne vraagjes uyt den Ichtisar en voor een gedeelte op die uyt Aldegonde. Deese begonden ook te leesen en een weynigje te schrijven. De drie anderen konden nog maar 't onse vader en ten deele 't geloov. Ik vroeg den schoolmeester hoe dat hier maar soo wijnig geleerd hadde, waarop de schoolmeester mij antwoordede dat voor 2 jaeren alle de kinders die yets gekend hadden uyt de school waren gegaen en dat deese nog maar nieuwelingen waeren en daerenboven dat de ouders hare kinders mede in 't bosch nemen, waardoor 't gebeurd dat er doorgaans maer seer weynig in de school comen.

Na de middag omtrent 4 uuren in d'kerk komende, vond ik aldaar buyten de schoolkinders omtrent 60 so mans- als vrouwspersoonen. Sommige van de manspersonen,

waarvan de coning met eenige van sijne bobatos de voornaamste waren, konden van buyten de gebeden, 't geloof en thien geboden en antwoordeden op de kleyne vragies: wie heeft u geschapen? en op die uyt den weg nae den hemel. Hierop sprak ik den coning aan en vroeg hoe het quam dat er nu wederom maar soo wijnig christenen vergaderd waaren, niettegenstaande ik sulx daegs te voren reeds had laten bekend maaken en daarenboven nog de coning sijn hulpe daertoe versogt, waarop mij den coning antwoordede dat de menschen hier seer traag waren en wijnig in de kerk quamen, niettegenstaande hij met sijn bobatos haar daertoe geduurig aensettede. Hierop seyde ik tot den coning dat het onmogelijk soo langer blijven kon en dat hij daarom den schoolmeester de behulpsame hand moeste bieden opdat diegeene wiens beurt het is in 't avondgebed komen om onderweesen te werden. Nog sprak ik den coning over de schoolkinders en seyde dat niet alleen de jongens maar ook de meysjes in de school moesten comen, en belaste den schoolmeester om de namen soo der bejaarde als kindere op te schrijven.

Eyndelijk sprak ik de gemeente aen, haar in 't cort in de voornaamste puncten der christelijke religie onderregtende en tot een naarstige betragtinge daervan vermaanende, dog hier sijn gelijk in alle andere plaetsen maar eenige wijnige die Malayds verstaan. Tot een besluyt maakte ik haar bekend dat ik den anderen dag voor de middag haere kinders soud doopen, en die sulx begeerde trouwen, waertoe ik haar ook vermaande, waarnaar deese bijeencomste met gewone avondgebed besloten is.

Woensdag den 13^{en} dito doopte ik na gedane predicatie 29 kinders en bevestigde 3 paar in den huwelijken staat.

Donderdag den 14^{en} dito. Voor de middag wierd ik met een vaertuig gebragt na Colonga, alwaar ik tegens den middag aanquam en aenstonts liet omroepen dat de gemeente tegens 4 uuren versamelen soud. Ondertusschen ging ik de school besoeken, waarin 21 kinders waren, van welke 20 van buyten wisten op te seggen alle de gebeden, 't geloov en thien geboden, uytgenomen 5 a 6 die se nog maar ten deele konden. Deese 20 antwoordeden ook op de vraegies uyt Aldegonde, hoewel 8 a 10 nog wat gebrekkelijk, 8 wisten ook voor 't grootste gedeelte te b'antwoorden de vraegies uyt den Weg na den hemel met de bewijsen, en 3 ook de vragen uyt den Ichtisar, 8 leerden leesen, 4 schrijven en de overige leerden nog maar spelden en sommige de letters kennen; een kind dat nu onlangs eerst in de school gekomen was leerde nog maar 't onse vader. Ik vroeg den schoolmeester hoe het was dat hier niet alleen soo wijnig kinders in de school waren[313] nog zo weynig wisten, waerop hij mij antwoorde dat er ordinair maar 8 kinders in den school quamen, die ook al tamelijk wel onderwesen waren, dog dat die andere nu eerst weder uyt 't bosch gekomen waren omdat de predicant quam, en dat hij onmogelijck de kinders in de school kan krijgen, wat moeyte hij ook aanwende, waarvan hij mij seyd de voornaamste oorsaak te sijn de goegoegoe alhier, dewijl die hem niet alleen niet wil behulpsaam sijn, maar ook verbied de kinders te straffen en tot schoolgaan te noodsaken.

T'huys komende leverde de schoolmeester mij een geheel register over van de onordentelijkheden van desen goegoegoe, selvs soo verre dat hij sig niet ontsien heeft met eenige van zijn volk omtrend de uure des avondgebed in 't midden van de negorij haere duyvelse superstitie te plegen, en den schoolmeester te mishandelen die quam om sulx te beletten. Horende dat den coning van Taroena mij gevolgt was, sond ik aenstonds heen en liet den coning versoeken om dog in 't avondgebed te komen. Omtrent 4 uuren mij na de kerk begeevende vond ik aldaar wel ruym 100 menschen tegenwoordig, welke ik door den schoolmeester ondervragen liet en bevond dat er maer alleen eenige weynige waeren die 't onse vader konden, sommige antwoordeden ook op de cleene vragies: wie heeft u geschapen, en op die uyt den Weg na den hemel, dog seer gebrekkelijk, maar voor 't

[313] Vermoedelijk heeft de kopiïst hier enkele woorden of een regel in het originele verslag overgeslagen.

grootste waeren sij ten eenmael onkundig. Hierover bestrafte ik de gemeente en wende mijn aanspraak voornamentlijk tot den goegoegoe als hooft van deese negorije, dewelke ick in tegenwoordigheyt van den coning voorhield hoe dat hij als hoofd de andere christenen met een goed exempel behoorde voor te gaan en tot waarneemen van den godsdienst aen te setten, hij sulx niet alleen niet deede maar ook selvs den schoolmeester daarin tegen was en de andere christenen daervan aftrok en daerenboven nog in 't plegen van oude duyvelse superstitie voorging. Hierop scheen den goegoegoe te verstommen, althans hij antwoorde niet een woord. Vervolgens ging ik haar aanthoonen dat het onmogelijk zo niet langer blijven kond, maar dat sij of de christelijke religie of haar duyvelsen superstitie verlaeten moesten, dewijl die in geene deelen konnen tesamen gaan, waarna ick haar onderregtede, en vermaande om niet alleen selvs naarstig te komen om onderweesen te werden, maar ook om haere kinders, soowel meysjes als jongens, in de school te geeven, 'twelk sij beloofde, waerop ik den goegoegoe en bobatos recommandeerde om de schoolmeester tot nakoming van die belofte de behulpsame hand te bieden. Ook versogt ik den coning om hier dog sorge voor te dragen indien deese bobatos hierin mogt nalatig sijn.

Eyndelijk bevestigde ik 3 paar in den huwelijken staat en seyde haar dat ik den anderen dag voor de middag hare kinders wilde dopen. Nog versogt ik de ledematen tot het H. avondmael, waarna deese bijeencomste met 't gewoone avondgebed beslooten is.

Vrijdag den 15^{en} dito. 's Morgens vroeg liet ik den schoolmeester sijn vrouw ondervragen en nam haer op haar versoek tot het H. avondmael aen. Ondertusschen quamen mijn oppassers mij bekend maken dat sij hier ook al iets op de graven gevonden hadden waarin na de maniere der mooren gerookt was, 'twelke ik er liet vandaen halen.

De gemeente vergadert sijnde ging ik na de kerk, en doopte nae de predicatie 37 kinders en deelde 's Heeren H. avondmaal uyt aan 10 ledematen. De godsdienst g'eyndigt sijnde sprak ik den goegoegoe aen en vroeg hem off hier ook mahometanen woonden, dog kreeg tot antwoord van neen. Hierop vroeg ik hoe het dan quam dat hier op de grave goed gevonden wierd waerin nae de maniere der mahumetaanen gerookt was, dog kreeg geen antwoord, waerom ik haer den gruwel daervan aangetoond hebbende den goegoegoe recommandeerde om in 't toekomende sorg te dragen dat diergelijke superstitie niet meer mogen gepleegd werden. Hierdoor, gelijk ook door de bestraffinge van den voorgaande dag, scheen het dat deesen goegoegoe de mond g'opent wierd, dog niets tot verschoning wetende in te brengen klaagden hij over de schoolmeester dat die met een houwer[314] gekomen was en hem daarmede had willen steeken, welk voorval soude gebeurt sijn ten tijden doe de schoolmeester quam om haar duyvelse superstitiën te beletten, dog ik seyde dat wij in huys daar wel nader van spreken konde, dewijl 't reeds ruym middag was.

Na de middag quam den coning bij mij en ook deese goegoegoe, omdat ik vertrekken wilde, en ik begon nader op te halen van de clagte des schoolmeesters over de goegoegoe[315] weder over den schoolmeester. Dog den coning, die deese goegoegoe voorstaat en in alle sijne godloosheeden soekt te protegeeren, zeyden dat zij dit reeds te voren afgedaan hadden en dat men het daarbij behoorde te laeten en den oude oneenigheeden niet weeder voor den dag te haelen. En daerom heb ik dat ook zoo moeten berusten laaten, alleenlijk de goegoegoe en schoolmeester vermaanende tot eendragt tot voortplanting van Gods kerk.

Eyndelijk vertoonde ik aen den coning die schotels en commen die op de grave gevonden waren, dog de coning hielt hem of hij niet wist wat dat beduyde. Dog ik, sijne

[314] Parang, kapmes.
[315] Hier in het afschrift enkele woorden uitgevallen.

geveynsde onwetendheid wel merkende, vermanende hem om sijne bobatos zoowel hier als op Taroena te recommandeeren dat diergelijke moorse superstitie in 't toekomende mogen geweert wierden.

Eyndelijk na veel wagtens de praauw claar sijnde, en na alhier in 't geheel 559 christenen gelaten te hebben, wierd ik van de coning omtrent 5 uuren naar strand geleyd, alwaar ik van hem affscheyd nam en na Candahar vertrok, alwaar ik 's avonds omtrent 7 uuren aanquam en aan de bobatos d'inhoud van 's Compagnies brief bekendt maakte.

Candahar

Saturdag den 16^{en} dito ging ik de kerk, alwaar eenige bejaerde en twee schooljongens tegenwoordig waren. Dese twee schooljongens en de soon van den schoolmeester seyden van buyten op de gebeden, 't geloof en thien geboden en antwoordeden op de kleyne vragen uyt den Ichtisar. Van de bejaarde konden sommige 't onse vader, twee à drie 't onse vader, 't geloov, eenige wijnige antwoordeden met de schooljongens ook de vraegjes uyt den Weg na den hemel, de overige waren ten eenemaal onkundig, waarvan hier gelijk op alle andere plaatsen de reden is de groote traagheyd en nalatigheyd der christenen, en omdat de schoolmeester hier niemand heeft om hem te helpen de christenen tot het waernemen van den godsdienst aen te setten, dewijl de hoofden van deese negorij mahumetanen zijn.

Hierna sprak ik de gemeente aen, haer bestraffende, leerende en vermanende gelijk op de andere plaetsen om niet alleen selvs elk op sijn beurd 't avondgebed bij te wonen, maar ook haer kinders tijdig in de school te geven om onderweesen te werden. Dog dewijl ik merkte dat de meeste mij niet verstonden zo liet ik het haer door den schoolmeester vertaelen, waerop sij beloofden zulx te sullen nakomen. Hierna besprengde ik met het water des H. doops 6 kinders en deelde 't H. avondmael uyt aen den schoolmeester en sijn vrouw. Thuys comende vroeg ik den schoolmeester hoeveel christenen hier waren, dewelke mij seyde die maar 30 in 't geheel te sijn.

Na wat gegeeten en de schoolmeester goede sorg voor den welstand van kerk en school aenbevolen te hebben, vertrok ik na

Mattany

alwaar ik omtrend 3 uuren na de middag aenquam en aanstonds de gemeente tot 't avondgebed liet t'samenroepen. Na hier ruym een uur geweest te hebben ging ik na de kerk, alwaer omtrend 70 bejaerde tegenwoordig waeren, welke ik door den schoolmeester ondervragen liet en bevonde dat omtrend 20 van de manspersonen van buyten wisten de gebeden, 't geloof en thien geboden en antwoordeden op de vraege uyt den Weg na den hemel met de bewijsinge, dog deese mannen hebben in haer jonkheyd in de school gegaan, gelijk ook op alle andere negorijen diegeene die yets weten. Eenige wijnige waren er nog die 't onse vader konden, maar de andere waren al te samen ten eenemaal onwetende, gelijk ook alle de vrouwspersonen, uytgenomen 2 die nog soo hier en daer iets geleerd hadden. Van dese groote onwetendheyt is geen andere reden als op de andere plaetsen, waarom ik haer ook op d'selvde manier behandelde. Eyndelijk seyd ik haer dat ik den anderen morgen haare kinders wilde dopen en ook, soo er eenige waren, in den huwelijken staat bevestigen, waertoe ik haar vermaande. Ook vroeg ik den schoolmeester na de ledematen, dog dewijl die niet als tegenwoordig waren, soo belastede ik dat die den anderen dag voor de predicatie bij mijn aan 't huys van den schoolmeester soude komen, waarna dese bijeenkomst met 't gewoone avondgebed besloten wierd.

Sondag 's morgens omtrent 7 uuren quamen de ledematen bij mij, dewelke ik tot het H. avondmaal nodigde na haar alvorens een wijnigje van de natuur desselvs onderregt en

de gestalte van een waar disgenoot aengetoond te hebben. Ruym 9 uuren begaf ik mij na de kerk en doopte na de predicatie 31 kinders, deelde 't H. avondmaal uyt aan 9 ledematen en bevestigde 9 paar in den huwelijken staat.

Na de middag besogt ik de school, waerin waeren 20 kinders, dewelke alle van buyten wisten de gebeden, 't geloov en thien geboden en antwoordeden op de vragen uyt den Weg na den hemel, dewelke sommige geheel met de bewijsen conden, dog sommige nog maar ten deelen. Omtrend de helft van deese kinders begonden al tamelijk te leesen, 6 leerden schrijven, maar de andere leerden nog maar spelden en de letters kennen. Christenen seyd de schoolmeester mij hier in 't geheel te sijn 509.

Maandag den 18^{en}. Voor de middag de goegoegoe en schoolmeester 't opsigt over kerk en school aenbevolen hebbende, nam ik mijn afscheyd en wierd met een prahoe gebragt nae

Taboecan

alwaar ik omtrent een uur na de middag aenquam en aenstonts de gemeynte tegens 4 uure tot 't gebed liet t'samenroepen. Ondertusschen quam de coning met sijn bobatos mij in 's Compagnies logie verwellecommen, die ik den inhoud van 's Compagnies briev bekend maakte en ook versogte om tegens 4 uuren in de kerk te komen.

In de kerk komende vond ik daer omtrent 100 bejaerde present, waeronder in de 30 manspersoonen waren die van buyten konden de gebeden, 't geloov en thien geboden, en antwoordeden tamelijk op de vragen uyt den Weg na den hemel. Dog alle de vrouwspersonen waren ten eenemael onwetende, uytgenomen eenige wijnige die 't onse vader en 't geloov ten deele konden en ook zo hier en daer wat wisten te antwoorden op de vragen uyt de Weg na den hemel. Hierop onderegte ik haer gelijk op andere plaatsen in de gronden van 't christengeloov en vermaande haar tot een neerstige betragting. Daerna versogt ik den coning om den schoolmeester behulpsaam te sijn opdat een ygelijk op zijn beurt in 't avondgebed mag comen, 'twelk hij beloofde. Dog wanneer ik hem voorde stelde dat hier ook, gelijk op de andere plaetsen, soowel de meysjes als de jongens in de school moesten gaan, soo wilde hij met sijn bobatos mij sulx niet toestaan, niettegenstaande ik op verscheydene manieren haer daarvan den noodsakelijkheyd en nuttigheyd aentoonde, en wel uytdrukkelijk, en daerbij voegde dat ik niet bevoegd was haere kinders te dopen indien sij niet wilden beloven deselve te laten onderwijsen. Dog ik kond het voor die tijd niet verder brengen dan dat den coning seyde sig met sijn bobatos daerover te willen beraden en mij dan bescheyd te laaten weten, waartoe ik haer tijd verleende tot morgen na de middag ten 4 uuren, tegen welken tijd ik versogt dat de gemeente wederom versamelen mogte en den coning aensprak om dog behulpsaam te sijn dat er wat meer menschen komen mogten, 'twelke hij beloofde, waerna deese bijeencomst met 't gewone avondgebed besloten wierd.

Dingsdag den 19^{en}. Voor de middag in de school komende vond ik aldaer 34 kinders, waervan 20 van buyten konden de gebeden, 't geloof en thien geboden, 7 konden maar alleen 't onse vader en 't geloov, dese 27 antwoordeden ook op de kleyne vraegjes: wie heeft u geschapen, en 22 van deselve ten deele ook op de vragen met de bewijsen uyt den Weg na den hemel, welke 18 omtrend half en 12 bijna geheel konden, welke 12 ook voor een groot gedeelte antwoordeden op de vragen uyt den Ichtisar, dog 6 wisten die geheel van buyten. Deese 12 konden ook al tamelijk leesen en schrijven, dog de anderen begonden nog maar te leesen, sommige leerden spelden en de letters kennen, dog 7 kinders waren er die nog niets geleerd hadden, dewijl sij nu eerst in den school gekomen waren.

Na de middag omtrend 4 uuren begaf ik mij na de kerk, alwaar wel 200 bejaerde vergaderd waren. Ik wende eerst mijn aanspraak tot den coning en bobatos, haer vragende

hoe sij haer beraden hadden over 'tgeen ik haer den voorgaande dag voorgesteld hadde, of zij alle haere kinders, soowel meysjes als jongens, in de school wilde geven om onderweesen te werden of niet, dog kon nogal geen regt antwoord bekomen, waarom ik verscheydene leeringen, vermaningen en beweegredenen haar voorstelde en daardoor eyndelijk so verre bragt dat zij mij sulx toestonden ende alle hare kinders te sullen in de school geven beloofde. Dit liet ik door den schoolmeester ook aan de gemeente vertalen, dewelke dit ook te sullen nakomen beloofde, waarop ik haer zeyde dat ik den anderen dag haere kinders soude dopen.

Eyndelijk bevestigde ik twee paer in den huwelijken staat, waarmeede deese bijeencomste na 't avondgebed beslooten is.

Woensdag den 20^{en} dito. Voor de middag na de predicatie doopte ik 52 kinders en bevestigde nog 22 paar in den huwelijken staat, waaronder Sacramas Macca Ampon, soon van den coning, met Machdela, dogter van Claas Macquian Labeiro.

Na de verrigtinge van de godsdienst versogt ik den coning dat hij dog geliefde sorge te dragen dat de getrouwde malcanderen niet wederom verlaten, waarvan ik hem een exempel bijbragte van yemand die mij was klagtig gevallen dat haer man haar verlaten hadden, waarop de coning aanstonts antwoordede daervoor te sullen sorgen en dien persoon daerover de klagten zijn daarover te corrigeeren.

Weder thuys gecomen sijnde versogt den kerkmarienje Paulus Goela dat hem dog iets tot zijn maandelijxe besolding mogt toegevoegd werden, dewijl hij hier een seer groote negorij was, waarin de marienje van den morgen tot avond moet rondlopen, soowel om de kinders tot de school als om de bejaarde tot 't avondgebed bijeen te halen, maar dat hij sergeant daarenboven nog somtijds deese marienje tot 's Compagnies dienst moest hier en daar senden, waerom hij ook voor den marienje 'tselve versogte. Dog ik antwoorde haar dat tot nog toe geen kerkmarienje meer dan eenen rijxd. ter maand gewonnen had dan alleen op de Manado, dog dat ik dit versoek aen den E. Agtb. raed wel wilde voordragen.

Christenen seyd de schoolmeester mij hier in 't geheel te sijn 1078.[316]

Donderdag den 21^{en} dito moest ik bijkans den geheelen dag wagten na een prahoe om mij verder te brengen, hoewel ik den coning tijdig genoeg daarom had laten versoeken. Eyndelijk de prahoe klaer sijnde ende den coning en schoolmeester de zorg voor kerk en school aenbevolen en mijn afscheyd genomen hebbende, begaf ik omtrent 4 uuren na de middag mij in deselve en wierd daarmede gebragt na

Coema

alwaar ik 's avons omtrent 8 uuren aanquam, gelijk ook de goegoegoe van Taboecan en Claas , die mij met een andere prahoe verselden.

Vrijdag den 22^{en} dito. Voor de middag in de school komende vond ik aldaar 21 kinders, welke alle konden de gebeden, 't geloov en thien geboden en antwoordeden op d'klijne vraagjes uyt den Ichtisar en op die uyt Aldegonde, hoewel er eenige wijnige waren die deselve nog niet volkomen konden. Negen van deselve konden ook ten deele en 2 geheel b'antwoorden de vragen uyt den Weg na den hemel met de bewijsen, 4 maar alleen konden wat leesen en schrijven, de overige leerden nog maar spelden en de letters kennen.

Na de middag omtrent 4 uuren na de kerk gaande vond ik aldaar omtrend 50 à 60[317] bejaarden bijeen, waarvan 15 à 16 manspersonen de gebeden, 't geloov en 10 geboden van buyten wisten en tamelijk antwoordeden op de vragen uyt den Weg na den hemel

[316] Tweede lezing: 1678.
[317] Het origineel geeft 600, waarschijnlijk een verschrijving.

met de bewijse. Van de overige waeren der nog sommige die 't onsen vader konden en eenige wijnige die ook al yets van 't geloof geleerd hadden, dog de anderen waren ten eenemaal onwetende, waarna ik haar bestrafte, leerde en vermaande, gelijk op andere plaetsen. Dog van wat vrugt sulx hier sal sijn, is ligt te begrijpen, dewijl het hoofd van deese plaatse selvs geen Malaids kan. Eyndelijk seyd ik haar dat ik den anderen dag soude dopen en trouwen, waertoe ik haar ook vermaande, waarna deese bijeencomste met 't gewone avondgebed beslooten wierd.

Saturdag den 23^{en} dito voor de middag na de predikatie doopte ik 22 kinders en bevestigde 10 paer in den huwelijken staat. Na 't verrigten van den godsdienst volgden de bobatos van deese negorije mij nae 't huys van den schoolmeester, alwaar sij mij instantig versogten dat deesen leermeester, Pieter Loho, die nog maar bij provisie van Swigtman, geweesen opperhoofd op d'Manado, herwaards gesonden was, alhier mogt continueeren, welk versoek ik haer op approbatie van den E. Agtb. raad heb toegestaan, dewijl deese schoolmeester in de corte tijd dat hij hier geweest is goede proeven van sijne bequaamheyd en naarstigheyt in sijn dienst gegeven heeft, en wat goeds schijnd te beloven indien hij soo voort gaat, waarom ik ook aan deese bobatos recommandeerde om dese schoolmeester in alles behulpsaam te sijn, 'twelk sij ook beloofden. Hierop versogt deesen schoolmeester Pieter Loho mij om ook in gagie te mogen verhoogd werden, welk versoek ik hem ook beloofde te sullen voordragen.

Eyndelijk seyd de schoolmeester mij dat de kerkmarienje al voor eenigen tijd overleden was, en droeg mij voor een Simon Xulla, die tot dusverre dien dienst met voorkennisse van den sergeant op Taboecan waergenomen had, waerom ik ook dienselven Simon Xulla op approbatie daertoe aenstelde en de gagie daertoe voor hem te sullen versoeken beloofde. Christenen seyd de schoolmeester mij hier te sijn 326.

Na de middag omtrend 2 uuren, de bobatos en schoolmeester 't opsigt over kerk en school bevolen hebbende, vertrok ik na

Coelor

alwaer ik tegen 3 uuren aenquam en tegens 4 uren de gemeente liet tesamenroepen. Omtrent 4 uure in de kerk komende vond ik aldaar ruym 50 bejaarde bijeen, waaronder ook nogal verscheydene waren die nog niets, ja selvs 't onse vader niet konden. Dog de meesten wisten van buyten 't onsen vader en 't geloof, en omtrend 20 konden ook de andere gebeden en thien geboden. Aan alle vroeg den schoolmeester de vraegies uyt den Weg na den hemel, waerop de meeste seer waerdig dog sommige nog wat gebrekkelijk antwoordeden, waarna ik haar bestrafte, onderregte in de gronden van den godsdienst en tot een ernstige betragting daarvan vermaande en den anderen dag te sullen dopen en trouwen bekend maakte, waerna deese bijeencomst met 't gewoone avondgebed besloten is.

Sondag den 24^{en} dito. Na gedane predicatie doopte ik 27 kinders, deelde 's Heeren H. avondmaal uyt aan 7 ledemaeten en bevestigde 12 paar in den huwelijken staat. Thuys comende stelde ik aan den goegoegoe van Taboecan en de bobatos van deese plaatse voor hoe dat een vrouwspersoon genaamt Cornelia Le Combolani, zijnde een dogter van den vorigen schoolmeester en daer ook tegenwoordig, mij geklaegd had dat zij reeds voor eenige jaeren van haren man Lolangpaka verlaten was, die sedert bij een ander vrouwspersoon gehouden en nog onlangs een kind daerbij geprocreerd heeft, dat nog niet eens gedoopt was, en dat reeds ten tijden van den sergeant Seybouts aan haar man belast was om sijne hoer te verlaeten en wederom bij zijn getrouwde vrouw te gaan, dog dat hij sulx tot nog toe niet gedaan had, en dat sij daarom versogte, of om op een wettige wijse van haar man gescheyden te werden, of dat haar man mogte genootsaakt werden sijne

hoer te verlaaten en wederom bij haar te comen, dewijl sij niets had om van te leven en selvs haar kost niet soeken kon. Hierop wierd gesonden om den man te laeten roepen, dog die had sig met al sijn goed al aan kant gemaakt en was nergens te vinden, waarom ik aan den bobatos recommandeerde om deese man, soo hij wederom komt, sijne hoer te doen verlaten en weder bij sijn vrouw te gaan, 'twelk zij beloofden.

Na de middag in de school comende, vond ik aldaar 26 schoolkinders, waervan 18 de gebeden, 't geloof en thien geboden konden. De anderen konden nog maar 't onsen vader, sommige ook al 't geloof en begonden de thien geboden te leeren. Alle deese kinders antwoordeden op de vragen uyt Aldegonde, hoewel de eerstgenoemde 18 die nog maar geheel konden, welke ook antwoordeden op de kleyne vragen uyt den Ichtisar en op die uyt den Weg na den hemel, dog 8 maar met de bewijsen daerbij, 4 van desen konden dit alles vaardig, deese 8 leerde ook schrijven en konden al tamelijk leesen. Nog waren er eenige die al wat begonden te leesen en andere leerden nog maar spelden en de letters kennen. Terwijl ik in de school was, wierd mijn goed na de prahoe gebragt, waar na toe ik mij ook begaf zo ras ik uyt de school quam, sijnde omtrend 5 uuren. En na de bobatos en schoolmeester de sorg over kerk en school aanbevolen en alhier 415 christenen gelaten te hebben, liet ik mij met die prahoe brengen na

Manaloe

alwaar ik omtrend 6 uuren aanquam en voort om liet roepen dat ik den anderen dag soud dopen en trouwen.

Maandag den 25^{en} dito. 's Morgens omtrent 6 uuren begaf ik mij na de school, alwaar 22 kinders present waaren, waarvan 5 nog maar 't onse vader konden en 't geloof ten deele, de overige konden de gebeden, 't geloof en thien geboden, alle antwoordeden sij op de vragen uyt Aldegonde, dog eenige nog seer gebrekkelijk; 13 antwoordeden ten deele op de vrage uyt den Ichtisar, welke 9 bijkans geheel konden, alsmede op die uyt den Weg na den hemel met de bewijsen. Deese 13 begonden al tamelijk te leesen en 5 ook te schrijven, de overige leerden nog maar spelden en de letters kennen.

Omtrent 10 uuren in de kerk komende, vond ik omtrend 100 bejaarde bijeen, waeronder seer veele, welke meest vrouwspersonen sijn, nog selvs 't onse vader niet konden, verscheyden konden 't onsen vader, 't geloov en thien geboden ten deele en eenige wijnige, waaronder ook 3 vrouwspersonen waren, konden alle de gebeden. De meeste antwoordeden nogal tamelijk op de vragen uyt den Weg na den hemel, waarna ik haer gelijk op andere plaetsen bestrafde, leerde en vermaande, en eyndelijk met 't water des H. doops besprengende 31 kinders, 't H. avondmaal uytdeelde aan 5 ledematen en 5 paar in den huwelijken staat bevestigde.

[*Saloerang*]

Dingsdag den 26^{en} dito, 's morgens vroeg, vertrok ik alhier, christenen latende in 't geheel 409, en quam omtrend 11 uuren.[318] Na de middag ging ik na de school, waarin 21 kinders waren, welke alle de gebeden, 't geloof en tien geboden konden, uytgenomen een die nog maar 't onse vader en geloof konden. Alle antwoordeden sij op de kleyne vragen uyt den Ichtisar en op die uyt den Weg na den hemel, sommige nog wat gebrekkelijk en maar ten deele, 11 begonden tamelijk te leesen en schrijven, 8 speldeden en 2 leerden nog maar de letters kennen. Omtrent 4 uuren ging ik na de kerk, alwaar omtrend 50 bejaarde present waren dog vond het hier al so slegt als ergens, want de meesten wisten niets. Sommige, waaronder maar 2 à 3 van de vrouwspersonen, konden 't onse vader,

[318] De plaats wordt in het afschrift niet genoemd; waarschijnlijk is het Saloerang, het enige dorp dat nog ontbreekt in dit gedeelte van het rapport over Sangihe Besar.

eenige weynige van den mans konden nog iets van ’t geloov en thien geboden, eenige antwoordeden nog op de vragen uyt den Weg na den hemel, dog seer gebrekkelijk. Deese christenen wilde ik ook bestraffen, leeren en vermanen, gelijk ik op andere plaetsen, dog moest sulx alles door den schoolmeester vertalen laten, dewijl hier niemand, selvs d’bobatos niet, Malaids verstonden. Dog dewijl deese menschen ook al goede beloften deden, soo seyd ik haar dat ik den anderen dag hare kinders soud dopen en ook die daar genegentheyd toe heeft in den huwelijken staat bevestigen, waarna deese bijeencomste met ’t gewone avondgebed besloten wierd.

Thuys komende maakte de schoolmeester mij bekend dat niet verre van deese negorij een huysje gemaakt was werwaarts deese menschen gingen met haere jonge kinders en aldaer op een superstitieuse wijse doopte, waarover ik voornam de bobatos den volgende dag te spreken.

Woensdag den 27^{en} dito. ’s Morgens seyd mij de schoolmeester dat er nogal verscheydene waren die wel soude willen trouwen, dog sij seyde sulx van geen nut te sijn dewijl een iegelijk, ’tsij hij getrouwd is off niet, sonder onderscheyd als het hem maar lust sijn vrouw verlaet en dan wederom een ander neemd. Hierop liet ik aanstonts d’bobatos roepen en ook eenige van die mans die haere vrouwen verlaten hadden en te vinden waaren, en ik bestrafte d’mans over ’t verlaeten van haare vrouwen en de bobatos dat sij sulx niet weerden, waerdoor ik het soo verre bragt dat die mans die bij mij gecomen waren haere vrouwen wederom de hand gaaven en bij haer te sullen blijven beloofden.

Nog klaagde de schoolmeester dat, wanneer hij den kerkmarienje uytsond om de kinderen in ’t school te halen, de kinders haer niet ontsagen sig tegen de marienje op te stellen, waarop ik aen de bobatos recommandeerde om voor ’t een en ander sorg te dragen en den schoolmeester behulpsaam te sijn.

De gemeente vergaderd sijnde, begaf ik mij na de kerk en doopte na de predicatie 32 kinders en bevestigde 14 paar in de huwelijken staat.

Thuys gecomen sijnde, sprak ik de bobatos over dat huysje daar sij met haere jonge kinders heenen gingen en doopten, dog hij zeyde mij daar niets van te weten en beloofde in ’t toecomende daarvoor sorg te sullen dragen. Na de middag wilde ik dat huysje eens gaan besien, maar bevond hetselve al afgebrand was.

Donderdag den 28^{en} dito. ’s Morgens omtrent 7 uuren, na de bobatos en schoolmeester ’t opsigt over kerk en school aenbevolen en alhier 564 christenen gelaten te hebben, vertrok ik met een prahoe na

Tamacco

alwaer ik dien avond met het ondergaan van de zonne aenquam.

Vrijdag den 29^{en} october. Voor de middag ging ik in de school en vond aldaar 15 schoolkinders, waarvan 13 konden de gebeden, ’t geloof en thien geboden, en antwoordeden op de vragen uyt den weg na den hemel. ’t Ene kind kon nog maar ’t onse vader en ’t gelooff en leerden de thien geboden, en d’andere kon nog niets.

Na de middag omtrent 4 uuren begaf ik mij na de kerk, alwaar omtrent 60 bejaarde vergaderd waren, waaronder eenige wijnige manspersonen de gebeden, ’t geloof en thien geboden konden. Verscheydene konden maar alleen ’t onse vader, sommige ook nog iets van ’t geloof en thien geboden, dog onder alle de vrouwspersonen waaren er maar twee die ’t onsen vader en iets van ’t geloof konden, waarna ik haer bestrafte, leerde en vermaande gelijk op andere plaatsen, en sij beloofde ook wel haere kinders, soo wel meysjes als jongens, in de school te willen geven, maer dat sij met de meysjes moesten wagten totdat den coning van Chiauw, waeronder sij staen, wederom gekomen was en sij hem daer eerst kennisse van gegeeven hadden. Eyndelijk maekte ik haer bekend dat ik den an-

deren dag soude doopen en trouwen, waarna deese bijeencomste met 't gewone avondgebed besloten wierd. In 't avondgebed bespeurd hebbende dat deese schoolmeester, genaamt Antony Fortados, sijnde de oudsten schoolmeester van alle, wegens hogen ouderdom niet meer in staet was om na behoren sijn dienst te verrigten, dewijl hij niet alleen niet meer gaan of staan kon, maar ook zoo zwak van gesigt was dat hij ter nauwernood op den klaaren dag iets leesen kon, en dat nog seer gebrekkelijk, soo heb ik tot welstand van kerk en school raadsaam g'oordeelt op approbatie van den E. Agtb. raed tot sijn behulp aldaer te plaetsen den tweeden schoolmeester van Taboecan, Marten Mangante Mandaso, niet alleen omdat op Taboecan altijd maar een schoolmeester dog twee leermeesters geweest sijn, maar ook omdat hij, sijn slaeff off onderdaan van den coning van Taboecan zijnde, niets buyten voorkennisse en goedvinden van dien coning verrigten mag, en omdat ik ook ondervonden hebbe dat het veel beter is dat iemand op een vreemde dan op sijn eygen geboorteplaets schoolmeester is.

Saturdag den 30^{en} dito. Voor de middag doopte ik na gedane predicatie 47 kinders en deelde 't H. avondmael uyt aen twee ledematen, en bevestigde 4 paar in den huwelijken staat.

Voor namiddag, de bobatos en schoolmeester 't opsigt over kerk en school aenbeveelende en alhier 1035 christenen latende, vertrok ik na

Manganitoe

alwaar ik tegens den avond aenquam.

Sondag den 31^{en} dito predikte ik en vermaande haar om dog neerstig in de kerk te komen, voornamentlijk terwijl ik hier was.

Maandag den 1^{en} november. Voor de middag in de school komende, vond ik aldaar 32 kinders present, waarvan 28 van buyten wisten de gebeden, 't geloov en thien geboden en antwoordeden op de kleyne vraegjes uyt den Ichtisar en op die uyt den Weg na den hemel. Meest alle waren sij seer vaardig in 't antwoorden, uytgenomen 6 à 7 die hier en daer nog wat mancqueerden, waeronder twee à drie die nog niets dan 't onsen vader en 't geloof, dog de andere gebeden nog maer ten deele konden. Elf begonden tamelijk te leesen, de andere leerden nog maer spelden en de letters kennen, 13 leerden schrijven, waeronder 7 die al tamelijk gevordert waren, de andere 6 schreeven nog maar a, b, 4 kinders die nu eerst in de school gecomen waren conden nog niets.

Weder te huys gecomen sijnde quam een vrouw bij mij klagen dat haar man haar verlaten had, waarover ik met den coning te sullen spreken haar beloofde.

Na de middag omtrent 4 uuren ging ik na de kerk, alwaar omtrend 130 bejaarde vergadert waren, waervan eenige wijnige de gebeden, 't geloof en thien geboden konden, verscheydene nogal konden 't onsen vader, waeronder sommige die ook nog al iets van 't geloof en thien geboden geleerd hadden. Omtrend de helft van deese menschen antwoordeden ook op de kleyne vraagies: wie heeft u geschapen, dog verscheyde nog wat gebrekkelijk. Sommige van de manspersoonen antwoordeden tamelijk op de vragen uyt den Weg na den hemel, dog voor 't grootste gedeelte waaren deese menschen ten eenemaal onkundig, waarover ik haer bestrafte, en gelijk op de andere plaetsen onderrigtede haar uyt de natuur van de christelijke religie en de noodsakelijkheyt der kennisse daervan aantoonde, en tot een neerstige betragtinge daervan aenmaanende, waarnaa ik ook den coning recommandeerde om den schoolmeester behulpsaam te sijn, dat niet alleen de bejaarde elk op sijn tijd behoorlijk in 't avondgebed komen, maar ook de kinders, soowel meysjes als jongens, in de school om onderwesen te werden, 'twelk hij beloofde, waarop ik haar dan ook beloofde den anderen dag te sullen dopen en trouwen, waartoe ik haar ook aansettede, waarna deese bijeenkomst met 't gewone avondgebed besloten is.

De coning, uyt de kerk met mij na huys gaande, versogte dat ik den kerkmarienje Lucas Massakaya mogte voordragen ten eynde hem nog een rijxd. tot sijn maandelijxse besolding mogt toegevoegd werden, dewijl deese negorije op het gebergte en verscheydene heuvels verre verspreid leit, waardoor hij niet alleen moet verre gaan, maar ook berg op en neder klimmen om de bejaarde tot 't gebed en kerk en de schoolkinders tot het schoolgaan bijeen te haelen. Nog versogt de coning dat op sijn oude negorij, alwaar nog verscheydene menschen wonen die daer haar huysen en tuynen hebben, een leermeester mogt geplaest werden, dewijl het voor haer te verre was om van daer hier in de kerk te komen. Welke twee versoeken ik den coning beloofd hebben te sullen voordragen, niettegenstaande ik hem seyde dat sijn eerste versoek tot nog toe in geen gebruyk geweest en 't tweede vrugteloos en tevergeefs was, dewijl de menschen selvs op deese negorij daar de coning present is niet willen komen om haar te laten onderwijsen, dat hier een school en leermeester is, soude het dan niet[319] gaan op die afgelegene plaats daar maar alleen een leermeester is? Waarop de coning goede beloften deed van beeterschap.

Hierna sprak ik den coning over die vrouw die van haar man verlaten was, waarop den coning aanstonts dien man liet roepen, dewelke gekomen sijnde sijn vrouw wederom aannam en bij haer te sullen blijve beloofde. Dog verstaan hebbende dat de coning selvs nu wel omtrend 2 jaar van sijn vrouw geweest was, welke vrouw reeds voor 2 jaar aan den Eerw. predicant Molt geklaagd had over hem, so heb ik hem ernstig bestraft, den gruwel van die sonden aangetoond, en dat voornamentlijk in een coning door sijn quaad exempel ook andere deed sondigen, waarna ik door verscheydene vermaningen het soo verre gebragt heb dat hij beloofde zijn vrouw wederom te sullen aanneemen.

Dinsdag den 2^{en} november. Na gedane predicatie doopte ik 52 kinders en bevestigde 21 paar in den huwelijken staat. Uyt de kerk komende, vroeg ik den coning of ik nu niet tegen den avond wel soud connen vertrekken na Taroena, dewijl het scheen off de wind, die hier nu drie dagen uyt den westen en suydwesten seer sterk gewaayd had, nu eenigsints opgehouden had, dog den coning antwoordede mij dat de prahoe nog op de oude negorij was en dat zij die niet voor den anderen morgen konden haalen, dewijl het dan hoogwater was.

Woensdag den 3^{en} dito. Voor de middag den coning en schoolmeester de sorg over de kerk en school aenbevolen en alhier 1467 christenen gelaten te hebben, vertrok ik omtrend 10 uuren na

Taroena

alwaar ik, dewijl het nog wat sterke wind en holle see was, eerst na de middag ten 4 uuren aenquam, en tot mijn leedwesen van den stuurman hoorde dat er weynig occasie was om hier vandaan te geraeken soo lange de wind soo continueerende.

Donderdag den 4^{en} dito. Na de middag omtrent 4 uuren in de kerk komende, vond aldaer niet boven de 60 bejaarde bijeen. Hierover sprak ik den coning aan, hem voorhoudende of dit volgens de beloften was die sij gedaan hadden, en indien er nu soo weynige tot 't avondgebed vergaderden, hoe het dan gaen sal als ik eens vertrokken zal zijn. Waarop de coning antwoordede dat de menschen daarvan genoeg verwittigd en ook daertoe aangeset wierden, dog dat zij er niet wilden na luysteren. Hierop vermaande ik haar al werderom en dewijl het scheen dat ik door de sterke contrarie wind, die dagelijx nogal aanhield, aldaar nog wel een dag of wat zoude moeten blijven leggen, soo beloofde ik haer dat ik haer dagelijx zoude onderrigten in de gronde van de christelijke religie, waartoe ik ook een begin maakte met aan haer te verclaeren de vragen en antwoorde uyt

[319] Niet: onzekere lezing.

den Weg na den hemel, dewijl verscheyde die alhier geleerd hebben, waarna deese bijeencomste met 't gewoone avondgebed besloten wierd.

Vrijdag den 5en dito quamen bij mij twee vrouwspersonen, klagende dat haere mans wel al omtrend twee jaeren verlaeten en met andere gehouden hadden, aan welke ik zeyde dat zij na den middag in de kerk soude comen en dat ik dan met den coning daerover spreeken soud.

Na de middag omtrent 4 uuren mij weder na de kerk begeeven hebbende, vervolgde ik te verclaaren de vragen en antwoorden uyt den Weg na den hemel tot aan de sacramenten,[320] 'twelk weder met 't gewone avondgebed besloten wierd.

De coning uyt de kerk met mij naer huys gaande, so sprak ik met hem over de klagten van die twee vrouwen die 's morgens bij mij geweest waren, waarop den coning aenstonds heenen sond om haare mans te laeten haelen, dog d'eene wierd maer thuys gevonden, die ook aanstonds quam en seyde niet tegens sijn vrouw te hebben en dat hij maar gegaan was om sijn vrienden te besoeken, dog ik hem voorhoudende hoe dat men sulx geen twee jaren doen kond en tegelijk over sijn overspel bestraffende, soo beloofde hij sijne hoere te verlaeten en weder bij zijn vrouw te gaan, waarop sij t'saam heen gingen. Over d'andere versogt ik den coning om ook te willen maaken dat haar man sijne hoere verlaaten en wederom bij sijn egte vrouw ga. En dewijl deese sonde hier seer gemeen sijn, zo recommandeerde ik den coning dat diergelijke gruwelen mogen geweerd ende de overtreeders gestraft werden, 'twelk hij beloofde.

Saturdag den 6en dito omtrent 4 uuren ging ik wederom in de kerk ende verclaarde aan de gemeente de natuur van de H. sacramenten, waerna ik twee meesters tot de gemeenschap des H. avondmaale aannam en met de andere ledematen tegens den volgenden dag tot des Heeren H. avondmaal versogte. Nog waare hier twee vrouwspersonen van 's conings familje die ook wel tot het H. avondmael soude willen hebben gaan, dog dewijle zij nogal te onkundig waren so heb ik sulx uytgesteld, 'twelk alles wederom met 't gewone avondgebed besloten wierd.

Sondag den 7en dito. Na gedane predicatie deelde ik 's Heeren H. avondmaal uyt aan 14[321] manspersonen en dewijl ik wat onpasselijk was, en de contrarie winden nogal continueerende, soo nam ik voor een dag of wat te rusten en seyden haar indien er nog kinders waren die nog niet gedoopt waren, of eenige die nog geneegentheyt hadden om te trouwen, dat zij dan tegens dingsdag ten 4 uuren in de kerk soude komen, als wanneer sulx geschiede soude.

Maandag den 8en dito. Jan Tatagos, schoolmeester van Mattany, en Marten Mangante Mandasa (van mij op approbatie van Taboecan verplaetst na Tamacco), die hier gekomen waren om 't avondmael te ontfangen, wederom na haare plaats willende vertrekken, quamen bij mij versoeken om ook in gagie te mogen verhoogd worden, dewijle haare verbondene tijds reeds g'expireerd was, welk versoek ik voor te dragen goed gevonden heb, dewijl ik niets van haar gehoord nog aan haer bespeurd hebbe als dat sij met alle naarstigheyt haren dienst getrouwelijk waarnemen.

Dingsdag den 9en dito. Na de middag doopte ik na voorgaande leerreden 50 kinders en bevestigde twee paar in den huwelijken staat.

De coning uyt de kerk met mij na huys gaande, versogt dat ik den kerkmarienje. genaamt Domingu Balompate, mogte voordragen ten eynde hem nog een rijxd. tot sijn maandelijxe besolding mogt toegevoegd werden, dewijl hij door de veruytgestrektheyt van deese negorijen genoegsaam den geheele dag moest op de been sijn, so om de bejaar-

[320] Tot vraag 27 (uit 46).
[321] Tweede lezing: 19.

de tot 't gebed als ook om de schoolkinders tot 't schoolgaan te doen vergaderen, welk versoek ic ook gelijk dat van Maganitoe's coning voor te dragen aengenomen heb.

Na eenige dagen alhier vertoefd en verscheyden maal de kerk en school besogt te hebben, zoo heb ik ondervonden dat het alles vergeefs is, wat men die menschen ook leerd off vermaend, want niettegenstaande zij beloofd hebben dat de bejaarde en ygelijk op sijn beurt neerstig in 't avondgebed en alle hare kinders in de school soude komen om onderwesen te werden, soo heb ik dagelijx gesien dat er maar 10 à 12, ja somtijds maer 5 à 6 bejaarde quaamen om 't gebed bij te wonen. Het gaat ook niet veel beter met de school, want daarin heb ik dagelijks niet boven de 25 à 30 kinders gevonden, waaronder somtijds 8 à 10 meysjes, dog meermalen minder dan meer, niettegenstaande de schoolmeester mij seyde dat hij reeds 130 kinders opgeschreven had om in de school te gaan, en als de kerkmarienje gesonden werd om de kinders te haalen so sijn se ordinair niet te vinden, waerdoor het ook komt dat se hier so onkundig sijn en voor 't grootste gedeelte niet eens weten dat er een God, veel min dat er een drie-eenig Godt is. En niettegenstaande ik den coning hierover verscheyden maal aangesprooken heb, zo is sulx tot nog toe van geen ander effect geweest als dat hij telkens zijne goede beloften herhaeld ende vernieuwd. En soo is het niet alleen hier, maar ook nog op alle andere plaetsen.

Donderdag den 18[en] dito versogt de schoolmeester, Daniël Pieter Tapanky,[322] om in gagie te mogen verhoogd werden, welk versoek ik voor te dragen goed gevonden heb, omdat niet alleen sijnen verbonden tijt reeds g'expireerd was, maar ook omdat hij een bequaam schoolmeester is, en een goed getuygenis van hem gegeven wierd. Voorts, dewijl het weder scheen te veranderen, maekte ik mij klaar om te vertrekken, waartoe ik mijn afscheyd van den coning genoomen en hem en den schoolmeester het opsigt over kerk en school aanbevolen en alhier een getal van 1476 christenen gelaten te hebben, ging tegens den avond na boord en met de landwind onder zeyl.

Vrijdag den 19[en] dito kregen wij de wind wederom sterk uyt den zuydwesten, waardoor, en door de sterke stroom, de zee aanstonds weder so onstuymig wierd dat wij niets konden vorderen, maer door de swaare zee soo sterk na de wal gedreven wierden dat wij tegens den avond, als het stille wierd, nog geen 2 uur van de wal waaren, waardoor wij genoodsaakt wierden die nagt, wanneer wij de wind wederom sterk van vooren kregen, onse schuylplaets wederom te soeken in de bogt van Taroena, alwaar wij wegens swaare travaten en ook om 't touwwerk, 'twelk op sommige plaetsen, wegens 't swaar slingeren doorgesleeten, weder te repareeren moesten blijven leggen tot dingesdag den 23[en] dito het weer bedaard. En 'tgeen dat aen de chialoup mankeerde gerepareerd sijnde, gingen wij tegens den avond met de landwint onder seyl en quamen op donderdag den 25[en] dito omtrend middag voor de negorij

Oeloe

op Chiauw ten anker. Aen de wal gecomen zijnde, maakte ik aan de bobatos bekend dat ik op het spoedigste na de andere negorijen wilde gaan, omdat het nu nog goed weer was, waertoe zij mij seyden dat tegens den anderen dag een prahoe claer zoud sijn. Ook liet ik door den kerkmarienje omroepen dat alle de menschen tegens 4 uuren in de kerk versamelen soude, werwaarts ik mij ook omtrend die tijd begaf, dog vond er niet boven de 40 bejaarden tegenwoordig. Sommige konden het onsen vader en so hier en daar wat van de andere gebeden, dog verre de meeste waren ten eenemaal onkundig. Nog vroeg de schoolmeester haer de kleyne vraegjes: wie heeft u geschapen, en die uyt den Weg na den hemel, maar hierin waren sij ook even onkundig, uytgenomen eenige wijnige die soo hier en daer nog een woord of twee wisten te antwoorden. Ick haer hierover bestraffende,

[322] Tapanky: onzekere lezing.

leerde en vermaanende gelijk op andere plaetsen, bevond dat sulx tevergeefs was, dewijl hier geene of ten minsten seer wijnige waren die Malaids verstonden, waarom ik 't haar soo veel doenlijk was door den schoolmeester liet vertaelen, waarop sij goede beloften deeden, en hierna wierd deese bijeencomste met 't gewoone avondgebed beslooten.

Vrijdag den 26^{en} dito. 's Morgens wierd ik met een prahoe gebragt na de negorij

Pehee

alwaar ik tegens den avond omtrend 5 uuren aenquam, en liet aenstonts door den kerkmarienje omroepen dat alle de menschen tegens den anderen dag ten 4 uuren na de middag moesten vergaderen in de kerk.

Saturdag den 27^{en} dito. Voor de middag ging ik de school besoeken, waarin maar 16 kinders waaren, waervan 8 de gebeden, het geloof en thien geboden konden, hoewel alle nog niet eens volkomen, 4 conden nog maar het onse vader, 't geloof, en begonden te leeren de 10 geboden en andere gebeden, 3 konden nog maer 't onse vader, en nog niemand als de 12 eerste antwoordeden op de cleene vraagjes uyt den Ichtisar en den Weg na den hemel, dog de meesten wisten er nog wijnig af en nog niet een die deselve volkomen kon, 6 leerden leesen en schrijven. Ik den schoolmeester wat scherp aanspreekende over de slegte gesteldheyt der school, en recommandeerende om alle bedenkelijke vlijt aen te wenden in 't onderwijsen der kinderen, antwoorde hij dat het hem onmogelijk was de kinders te leeren, dewijl sij of niet of seer selden in de school comen.

Na de middag omtrent 4 uuren ging ik om 't avondgebed bij te wonen en vond aldaar omtrent 60 bejaarde vergaderd, waaronder 10 à 12 van buyten conden het onsen vader en het geloof en ten deele de thien geboden, het morgen- en avondgebed. Ook antwoordeden sij ten deele op de kleyne vraagies uyt den Ichtisar: wie heeft u geschapen, en soo hier en daar iets op die uyt den Weg na den hemel, met eenige bewijsen.

Ik deese menschen over haere onkunde willende bestraffen, en vorders onderwijsen en vermanen, moest zulx door den schoolmeester laeten vertaelen, dewijl hier ook maar seer wijnige waeren die Malaids verstonden. Hierop deeden deese menschen ook goede beloften van beterschap, maer de hoecom seyde dat hij niet kon beloven de meysjes in de school te doen komen terwijl de coning aldaar niet was, maar ik seyd haar dat een ygelijk die sijn kinders laet dopen sulx voor hem selvs moest beloven.

Ik vorders vragende of er eenige gekomen waren om te trouwen, bevond dat er niemand te voorschijn quam, waarom ik haer nog door den hoecom en schoolmeester tot trouwen liet vermanen en sulx tot den anderen dag uytstelde, als wanneer ik ook haer beloofde haer kinders te doopen, waarna deese bijeenkomste met 't gewone avondgebed besloten wierd.

Sondag den 28^{en} dito 's morgens vroeg versogt ik de ledemate tot 't H. avondmaal, dewijl er twee nu eerst van d'andere negorij gecomen waaren. Omtrent 10 uuren, als de gemeente versameld was, gink ik in de kerk en doopte na voorgaende predicatie 99 kinders en deelden 't H. avondmaal uyt aan 3 schoolmeesters, dog daer waeren der geene die trouwen wilde.

Na de middag na alhier in 't geheel 769 christenen gelaten te hebben, begaf ik mij na de negorij

Ondon

alwaar ik tegens 4 uuren de gemeente had laeten bijeen roepen. En omtrend die tijd in de kerk koomende vond ik aldaer omtrend 50 bejaarden tegenwoordig, waervan 15 à 16 het onse vader en 't geloof konden, dog de thien geboden en andere gebeden konden zij maar ten deele. Omtrend 20 antwoordeden op de vrage uyt den Weg na den hemel, dog de

meeste nog seer gebrekkelijk, waarna ik haar bestrafte, leerde en vermaande, dog bevond het hier ook als dat de meeste mij niet en verstonden, waarom ik het haar door den schoolmeester vertaelen lieten. Eyndelijk wierd deese bijeencomste met het gewoone avondgebed beslooten.

Maandag den 29^{en} dito. 's Morgens vroeg ging ik de school besoeken, alwaar 21 kinders present waaren, waarvan 12 van buyten konden alle de gebeden, 't geloof en thien geboden, uytgenomen 4 à 5 die soo hier en daar nog iets mankeerden. De 9 andere konden nog maar 't onse vader en 't geloov. Alle 21 antwoordeden zij op de kleyne vragen uyt den Ichtisar en d'Aldegonde, welke vragies omtrent de helft van de kinders geheel en de andere nog maar ten deele konde, 8 leerden leesen, de andere nog maar spelden en de letters kennen. Omtrend 10 uuren, wanneer de gemeente versamelt was, gink ik na de kerk en na de predicatie, doopte ik 13 kinders en bevestigde 2 paar in den huwelijken staet, waarvan d'eene was 's conings broeder genaamt Lasarus Jacob. T'huys comende, versogt de schoolmeester, Louis Durand, om verhoging van gagie, dewijl zijn verbondene tijd reeds g'expireerd was. Nog klaagde hij mij dat de menschen hier seer verstrooyt wonen en selvs de meeste tijd uyt het bosch moeten gehaald werden, waartoe hij hier seer noodsakelijk een kerkmarienje van noden heeft, en dat de Eerw. predicant Molt daarom reeds voor 2 jaeren eenen Anthony Laloewas tot kerkmarienje aangesteld heeft, dog dat die daervoor tot nog toe geen besolding genoten heeft en daerom die bediening niet langer wilde waerneemen. Waerop ik tot dien Anthony Laloewas seyde dat hij het voortaan maar als kerkmarienje soud waarneemen en dat ik hem aen de E. Agtb. raad tot Ternaten soud voordragen, dewijl een kerkmarienje hier al so noodsakelijk is als op eene van de andere plaetsen.

Eyndelijk de bobatos en den schoolmeester 't opsigt over kerk en school aenbevolen en alhier in 't geheel 593 christenen gelaten te hebben, vertrok ik dien na de middag weder na de negorij Pehee en van daar voort na de negorij

Lehy[323]

alwaer ik omtrend 4 uuren aenquam, en aanstonds de gemeente liet samenroepen. Wanneer mij geseyd wierd dat de meeste menschen in de kerk waren, ging ik daer na toe en vond er tegenwoordig ruym 30 bejaarden en 15 schoolkinders. Onder de bejaarde waren 4 manspersonen die van buyten wisten het onse vader en het geloof, en de andere gebeden ten deele. Dog een maar alleen van die vrouwspersonen kon het onse vader. Tien van de schoolkinders seyde van buyten op alle de gebeden, 't geloof en tien geboden, dog 2 maar alleen konden se volkomen, 5 conden nog maar het onse vader en geloof. Hierna vroeg de schoolmeester de vragen uyt den Weg na den hemel, waerop 8 à 10 bejaarde en alle de schoolkinders antwoordeden, sommige met en sommige sonder de bewijsen, dog de meesten nog seer gebrekkelijk. De schoolkinders antwoordeden ook op de kleyne vraagies uyt den Ichtisar en Aldegonde, dog dit ging met de meeste nog seer slegt, 2 schoolkinders konden tamelijk schrijven en lesen, den andere leerden nog maar spelden en de letters kennen. Ik deese menschen ook willende bestraffen, leeren en vermanen, moest sulx door den schoolmeester vertaalen laten. En dewijl sij goede beloften deden, seyd ik dat ik den anderen dag haere kinders soude dopen en ook so er eenige waren in den huwelijken staat bevestigen, waertoe ik haar ook vermaande, waarna deese bijeencomste met 't gewone avondgebed besloten wierd.

Thuys komende, versogt de schoolmeester, Jacobus Christiaansz, om in gagie te mogen verhoogt werden. En dewijle sijne verbondenen tijd g'expireerd was en de bobatos een goed getuygenis van hem gaaven, heb ik dit ook al voor te dragen aengenoomen.

[323] Het afschrift heeft hier Lely.

Anthony Maccahaube, die den dienst als kerkmarienje ooc al 2 jaer waargenomen en van den Eerw. predicant Molt bij provisie daertoe aangesteld was, versogt mij dat hij daarvoor ook de besoldinge erlangen mogt, welk versoek ik ook al voor te dragen goed gevonden heb, schoon hier nog nooyt geen kerkmarienje geweest is, omdat deselve hier soo wel als op d'andere plaatsen van noden is, want niettegenstaande hier niet veel christenen sijn, so moeten sij dog tesamen geroepen, ja gehaald werden, gelijk ook de schoolkinders, ofte sij komen niet.

Dingsdag den 30^{en} dito. Voor de middag doopte ik na de predicatie 26 kinders, dog hier deden zig geene op om te trouwen.

Na de middag omtrent een uur den schoolmeester en bobatos het opsigt over kerk en school aanbevolen en alhier 196 christenen gelaten te hebben, vertrok ik weeder met een prahoe na de negorij

Oeloe

alwaar ik ook tegens den avond aanquam.

Woensdag den 1^{en} december. 's Morgens vroeg seyd ik tot de bobatos dat sij ook door de negorij soude laten bekend maaken dat alle menschen tegens na de middag in de kerk moesten komen, en ook diegeene die trouwen wilde om in den huwelijken staet bevestigd te werden, en dat ik den anderen dag haere kinders soud dopen. Over 8 uuren ging ik in de school, alwaar 41 kinders tegenwoordig waren, 20 van deselven seyde seer vaerdig van buyten op alle de gebeden, het geloof en thien geboden, uytgenomen drie à vier die het gebed voor en na den eeten nog niet terdegen konden, 5 conden nog maar het onse vader en 't geloof. Alle deese 25 antwoordeden op de kleyne vraegjes: wie heeft u geschapen en op de kleyne vragies uyt den Ichtisar, dog 6 à 8 mankeerde soo hier en daar nog wat, 10 antwoordeden ook seer vaardig op de groote vragen uyt den Ichtisar en 4 van die ook op de vragen uyt den Weg na den hemel met de bewijsen, 14 conden al tamelijk leesen, 11 spelden nog maar, 5 leerden schrijven en ook eenige andere die al a.b. begonden te schrijven, 16 van deese 41 kinders waren nu nog maar eerst bij mijn aanweesen in de school gekomen en konden daarom nog niet.

Na de middag omtrent 2 uuren ging ik in de kerk, alwaar wel omtrend 300 bejaerden vergaderd waeren, dewelke ik zo kort en klaar mij doenlijk was in de gronden van de christelijke religie onderregtede en door verscheyde vermaningen tot een opregte begeerte en betragting daervan ende tot eenen christelijken wandel opwekte en aansettede. Hierna bevestigde ik 9 paar in den huwelijken staat, en maakte haar bekend dat ik den anderen morgen haere kinders wilde dopen, waarna deese bijeencomst met het gewone avondgebed beslooten wierd.

Donderdag den 2^{en} dito. 's Morgens vroeg nodigde ik de ledematen tot 's Heeren H. avondmaal en begaff mij daarop na de kerk, die doe veel te veel klijn was voor alle die menschen die er vergaderd waren. Na gedane predicatie doopte ik 129 kinders en deelde 't H. avondmaal uyt aan twee manspersonen.

Thuys comende versogt den schoolmeester, Andries Thomasz, om ook in gagie te mogen verhoogd werden, dewijl sijnen verbondene tijd reeds g'expireerd was, welk versoek ik graag voor te dragen aangenomen heb, niet alleen omdat een goed getuygenis van deese schoolmeester gegeven wierd, maar omdat ik ook selvs heb konnen sien en bespeuren dat hij sijnen dienst naarstig waarneemd, dewijl ik op weynige plaatsen de schoolkinders so wel onderweesen als hier gevonden heb en hij hier nog maar 2 jaar geweest is en alle de kinders, uytgenomen 2 à 3, eerst bij zijn tijd in de school gekomen sijn.

Na de middag liet ik mijn goed na boort brengen om den anderen morgen vroeg te vertrekken, en na het getal der christenen verneemende, seyd de schoolmeester mij die in 't geheel 1381 te sijn.

Vrijdag den 3^{en} dito. Met den dag maakte ik mij klaar om te vertrekken, dog de stuurman liet mij weeten dat hij dien dag niet seylen kon, omdat sulx travatig weer was.

Saturdag den 4^{en} dito. 's Morgens vroeg sond d'stuurman mij de schuyt toe en liet mij versoeken om aen boord te komen, dat hij soud onder seyl gaen, waarop ik de bobatos en schoolmeester 't opsigt over kerk en school aanbevolen hebbende, mij aanstonds ook derwaarts begaf, dog aan boord comende bevond ik dat wij door het travadig weer nog moesten blijven tot maandag den 6^{en} dito. 's Morgens gingen wij onder seyl na

Tagulanda

alwaar wij door stilte en contrarie wind d'eerst aanquamen op dingsdag den 7^{en} dito na de middag, omtrent 5 uuren. Een wijnig te vooren, eer wij ten anker quamen, quam de schoolmeester aan boord, die ik aenstonds terug zond om door den kerkmarienje de menschen tot het avondgebed te samen te roepen. Ik aan de wal komende, vroeg na de coning, die niet thuys was, waarom ik den coning van mijn aancomst liet verwittigen en versoeken om op zijne negorij te komen. Hierop wagte ik totdat omtrend de zonne onderging, dog daar quam niemand om 't avondgebed bij te wonen, waarover ik mij met de wijnige die mij waren komen ontfangen derwaarts begaff en bevond dat er buyten de schoolkinders niet meer dan 15 man en niet één vrouwspersoon was. En dewijl reeds de sonne aan 't ondergaan was, soo seyde ik tot de bobatos dat ik den anderen morgen haere kinders soud doopen, en soo er eenige waaren ook trouwen, en versogt haar om sulx overal te laeten weeten en ook soo 't doenlijk was op de negorij Minanga, dewijl ik, gelijk mij geseyd wierd, derwaarts niet konden gaan wegens de onstuymige see, waarna deese bijeencomste met 't gewone avondgebed besloten wierd.

Een weynig wederom thuys geweest sijnde hoorde ik dat de coning weder te huys gecomen was, waarom ik den schoolmeester na hem toesond om hem van alles kennisse te geeven en sijne hulpe daertoe te versoeken.

Woensdag den 8^{en} dito. 's Morgens vroeg gink ik in de school, waerin ik 17 kinderen vond, waarvan 10 van buyten opseyden de gebeden, 't geloof en thien geboden, hoewel sommige nog wat gebrekkelijker, 3 konden alleen 't onse vader en de andere 4 nog niemandal, 6 antwoorden tamelijk op de vragen uyt de Itchisar, sommige van de overige leerden nog maar de kleene vragies. Thuys comende sond ik aanstonds den kerkmarienje wederom heen om de gemeente tot de kerk te samen te roepen, en liet den coning versoeken om ook door de negorij te laeten aanseggen dat de menschen aanstonds in de kerk moesten komen, omdat de stuurman mij had laeten weten dat dewijl de weste wind wederom begon te wayen hier geen goede plaats was om met de chialoup te blijven leggen en daerom so veel doenlijk was mij mogt haasten om te vertrekken, opdat wij niet somtijds wanneer den wind wat sterker doorquam een ongeluk mogte hebben. Dog na lang wagten vergaderde de gemeente eerst omtrend 11 uuren, wanneer ik mij ook na de kerk begaf en na de gedane predicatie haar ernstig bestrafte over haare traagheid en nalatigheyd om haar te laten onderwijsen, dewijl de schoolmeester mij gesegd had dat sij alle ten eenemaal onkundig waaren dewijl bij sijn tijd, zijn tijd zijnde nu omtrend 2 jaar, nog geene bejaarde in 't avondgebed geweest waren. Dog dewijle ik oordeelde dat de onagtsaamheyt van den schoolmeester, die van deese plaats geboortig is, daertoe ook al iets gecontribueerd heeft, so recommandeerde ik denselven seer scherp om alle neerstigheyt aen te wenden, niet alleen om de menschen in 't gebed te doen komen, maar ook om haar dagelijx een uur t'onderwijsen, en versogte den coning en bobatos om daarin

anderen niet alleen met een goed exempel voor te gaan, maar ook daartoe aen te setten en alle haere kinders, zoowel meysjes als jongens, in de school te geven, hetwelke zij beloofde neerstiglijk te sullen nakomen, waarna ick met het water des H. doops besprengde 82 kinders en deelde 's Heeren H. avondmaal uyt aan 2 ledematen en bevestigde 14 paar in den huwelijken staat.

Uyt de kerk ging de coning met mij na huys, alwaar ik hem den inhoud van 's Compagnies brief bekend maakte en den coning aen mij versogte om wederom een omlopend leermeester te mogen hebben, dewijl nu al meer dan 2 jaar geleden hier geen leermeester meer geweest was, waarop ik den coning voorhield hoe dat d'Compagnie alle die oncosten vergeefs doed soo sij haar dog niet willen laeten onderwijsen. Dog de coning beloofde voortaan zorge te sullen dragen dat het in 't toecomende beter ga, waarom ik aldaar als omlopend leermeester geplaetst heb eenen Domingus Takoelo van Menaloe, na hij alvorens genoegsaam preuve van sijne bequaamheid gegeven had, welke ik ook beloofd heb de gagie daartoe bij den E. Agtb. raad te versoeken. Hierna sprak ik nog met den coning over de negorij Minanga, en verstont dat nog toe niemand van daar herwaards gekomen was en ick ook derwaards niet comen kon wegens 't onstuymig weer. En dewijl de stuurman selvs aan de wal gekomen zijnde mij nog nader geseyd had dat wij hier seer onveylig met de chialoup lagen, so resolveerde ik aanstonds te vertrekken, waartoe ik mij omtrend 4 uure na de middag, na den coning en schoolmeester 't opsigt over kerk en school aenbevolen en alhier omtrent 1650 christenen gelaten te hebben, na boord begaf en voort onder seyl ging, settende de cours na

Manado

alwaar wij op vrijdag den 17^{en} dito omtrent middag behouden aanquamen, en ick liet aenstonds door den kerkmarienje omroepen dat dog de geheele gemeente tegen den anderen dag 's namiddags ten 4 uuren mogte versamelen.

Saturdag den 18^{en} dito. Voor de middag ging ik de school besoeken, en bevond dat het daerin niet veel verbeterd was, dewijl er maar 40 kinders tegenwoordig waaren, waaronder 3 meysjes. Na de middag, ruym 4 uure, begaf ik mij na de kerk, dog daer waeren nog geen 20 bejaarde bijeen, welke ik alwederom bestrafde, leerde en vermaande. Daarna node ik de ledematen tegens den anderen dag tot 't H. avondmaal en seyde haere kinders die nog niet gedoopt waren dien na de middag te sullen dopen, en so er nog eenige waaren die trouwen wilden alsdan ook in den huwelijken staat te sullen bevestigen, waarna deese bijeencomst met 't gewone avondgebed besloten wierd.

Sondag den 19^{en} dito. Voor de middag predikte ik in 't Nederduyts en deelde 's Heeren H. avondmaal uyt aan 9 ledemaeten. Na de middag predikte in 't Malaids en besprengde 25 kinders met het water des H. doops.

Maandag den 20^{en} dito liet ik den armbusch openen in presentie van 't opperhoofd[324] ende den meesterknegt der huystimmerlieden, en wierd daarin gevonden 56 rds 15 st., welk geld ik onder behoorlijk quitantie aen 't opperhoofd overgegeven heb om daervan de maandelijxkse verstrekking te doen aen de arme aldaer, dewijl reeds alles verstrekt was 'tgeen sijn E. van den diaconygelden onder hem gehad, gelijk blijkt uyt de reeckeninge van sijn E. aan mij overgegeven. Hierna quam de schoolmeester alhier mij bekend maken dat er twee oude manspersonen waren dewelke versogten om van de diacony onderhouden te werden, waarop ik den schoolmeester belaste om haer te laeten roepen. Dog d'eene, genaamt Jacob Mingkey, quam maar alleen en wierd gedragen, dewijl hij niet meer gaan konde, maar de andere, genaamt Adriaan Harsok, kon wegens indispositie niet comen, waaruyt ik genoegsaam kon besluyten dat sij alle beyde het wel van noden

[324] Th. Heymans.

hadden. En dewijl een goed getuygenis van haar gegeven wierd, soo heb ik goed gevonden dit haar versoek aen den Eerw. kerkenraad voor te dragen.

Na de middag omtrent 5 uuren ging ik wederom heen om 't avondgebed bij te wonen, en vond er niet booven de 16 bejaarde tegenswoordig. Na 't gebed bevestigde ik 1 paer in den huwelijken staet.

Dingsdag den 21^{en} ik met het opperhoofd sprekende over den schoolmeester alhier, gaf dan zijn E. te kennen dat ik voornemens was Hermanus Pieters alhier te plaatsen, dewijl hij, als sijnde een van de bequaamste schoolmeesters, hier wel in 't noodsakelijkschte vereyst wierd. Dog dewijl de genegentheyd van 't opperhooft daartoe geheel niet strekte en sijn E. mij versogte dat Jurrian Thomasz, die nu al meer dan een jaar hier de schoolmeestersdienst waargenomen heeft, hier mogte continueeren, daarbij voegende dat de hoecoms van de negorije bij sijn E. geweest waaren en 'tselvde ook versogt hadden, met bijvoeging dat sij haere kinderen niet in de school wilden senden indien Harmanus Pietersz alhier schoolmeester wierd, omdat hij al te straf is, niettegenstaende ik wel merken dat de strafheyd van deese schoolmeester daerin bestaat dat hij die trage christenen tot 't waarneemen van den godsdienst wat sterk aanset en sij hem daarom niet graag hebben willen, so heb ik dog raedsaamst g'oordeelt het versoek van 't opperhooft en van de hoecoms der negorijen op te volgen en alhier op approbatie van den E. Agtb. raad tot schoolmeester te plaetsen Jurrian Thomasz, geweese schoolmeester op Coema, dewelke ook versogte, vermits sijne verbondene tijd g'expireerd was in gagie te mogen verhoogt werden, welk versoek voor te dragen ik hem niet heb konnen weygeren, dewijl ik niet alleen goede getuygenissen van hem hoorde, maar ook genoegsaam blijken van sijnen onvermoeyden ijver in 't onderwijsen soo van kinders als van bejaarde bespeurde.

En dewijl Harmanus Pietersz reeds voor mijn komste op de Manado van 't opperhoofd na Boelang gesonden was, om aldaer bij provisie de kerk en schooldienst waar te nemen in plaets van den overledenen schoolmeester Lucas Casoesoe,[325] soo heb ik, om de minste verandering te maeken, goed g'oordeeld hem aldaer te laten. En dewijl daerdoor de schoolmeester so wel als d'eenen leermeestersplaets door 't verplaetsen van Martin Mandosa na Tamacco op Taboecan vacant geworden is, soo heb ik aldaar op approbatie van den E. Agtb. raad geplaast Johannes Pattalima als schoolmeester, dewijle die reeds eenige jaeren als leermeester op de Manado genoegsaame preuven van sijne bequaamheyd gegeven heeft, en eenen Adriaan Mattheusz van Manado als leermeester, die ook daartoe met een behoorlijke besolding ter maand in 's Compagnies dienst versoekt aangenomen te werden.[326]

Tegens den avond omtrent 5 uuren ging ik om nog voor 't laeste 't avondgebed bij te woonen, alwaar ik nog een kint doopte en een paar in den huwelijken staat bevestigde, waarna ik die wijnige die er vergadert waaren vermaande om mijne leeringe en vermaaninge indagtig te sijn, en in 't bijsonder de hoekom om niet alleen anderen tot 't waarneemen van den godsdienst aan te setten, maar ook met een goed exempel voor te gaan, dewijl ik ook haere begeerte in 't aanstellen van een schoolmeester alhier opgevolgd had. En dus naer haer Gode ende den woorde zijner genade bevolen te hebben, nam ik mijn afscheyd van haar en keerde weder naer huys, en van daar, na aan 't opperhooft 't opsigt over kerk en school aanbevolen en alhier in 't geheel 616 christenen gelaten te hebben, na de chialoup 't Wijnglas, en ging met de landwint onder seyl naar Ternaten, alwaar wij op sondag den 22^{en} dito[327] door de bijsondere goedheyt Gots, waarvoor sijne alderheyligsten naam gepresen sij, behouden en in gesondheyt zijn aangekomen.

---

[325] Vgl. hiervoor, sub 13 augustus.
[326] Zie betreffende deze verplaatsingen hiervoor, doc. 176 en 179 sub 21 december.
[327] De eerdere data volgend hier tenrechte zaterdag 22 ofwel zondag 23 januari.

Sijnde dit alles dusdanig na waarheyd bevonden van (onder stond) U.E.E. Agbt. volvaardigen dienaar (was geteekent) Joh. Thomas Werndly.

(In margine) Ternaten den 6 april anno 1729. (Lager) Accordeerd (geteekent) W. van Beseler[328] secretaris, (ter zijden) door ons gecollationeert (geteekent) Joh. Vervell,[329] G. Boldijk.

180. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 1 juni 1729.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 678-681.

Eerwaerde – – –

U.Eerw. aengename missive van den 24[en] january jongstleden[330] hebben wij op den 6[en] april daeraen in onse kerkelijke vergadering geleesen en tot ons genoegen den staat der kerken in dese Indische gewesten daeruyt ontwaerd, waervoor wij U.Eerw. van herten bedanken. Maer wij konnen niet nalaten ons leetwesen te betuygen dat soo veele predicanten zoo schielijk wederom na 't vaderland vertrecken, en soo weynige weder uytkomen, waerdoor het te dugten staet dat in 't kort verscheyde gemeynten sonder leeraars sullen moeten blijven. Dog wij hopen en wenschen dat de albestierende God hierin genadiglijk voorsien wil!

Op U.Eerw. versoek, en tot een teken dat wij begeerig zijn om de jaarlijkse broederlijke correspondentie met U.Eerw. te onderhouden, soo maken wij U.Eerw. bekend dat de scriba deses, naedat hij den 7[den] july des voorleden jaars vertrocken was om de kerken schoolvisite te doen op de hier omleggende eylanden, den 26[en] december deszelven jaars in eene gewenschte gesontheyd weder teruggekomen is, berigtende[331] dat hij bevonden heeft op de eylanden Macquian en Batchian christenen in 't geheel 125, waeronder nieuw gedoopte kinders 6, ledematen 11, schoolkinders 25. Op de kust van Celebes en de noorder eylanden christenen in 't geheel 18550, waeronder nieuw gedoopte kinders 1245, ledematen 74, nieuw getrouwde 137, schoolkinders 616.

Dit is nogal een tamelijk groot getal christenen, dog meer in den naem als in der daat, want buyten dat verre 't grootste gedeelte ten eenenmaal onkundig is en geen begrip heeft van dat'er een God, veel min dat'er een drie-eenig Godt is, soo is het ook onmogelijk haer daervan te onderregten, niet alleen omdat sij ten eenenmaal onwillig zijn, en liever haare oude superstitiën en duyvelsche bijgelovigheden willen pleegen als sig in de gronde van den christelijken godsdienst laten onderwijsen, maer ook omdat zij niet en verstaen 'tgeen aan sommige nog al geleerd word, dewijl se onderweesen worden in de Maleytse taal, dewelke zeer weynige buyten de hoofden van de negorijen, en op sommige plaatsen de hoofden van de negorijen selvs niet verstaen. Waerom de middelen die tot nog toe aengewend zijn voor 't grootste gedeelte, soo niet bijkans geheel, vrugteloos en tevergeefs zijn.

Dog het beste middel om dat verval onder die Inlandsche christenen te redresseren schijnd te zijn de jonge jeugt tijdig te onderwijsen, omdat se dan meteen gelegentheyd hebben om de Maleytse taal te leeren. Maer dewijl sulx niet gevoeglijk kan geschieden sonder boeken, waervan onder die christenen een seer groot gebrek is, soo versoeken wij U.Eerw. seer instantelijk om dog soo veel mogelijk is te contribueeren dat ons tegen het

[328] W. van Beseler, 1728 secretaris te Manado geworden, overlijdt in 1740 als president van de Raad van Justitie te Batavia.
[329] Joh. Vervell, onderkoopman.
[330] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 468-473.
[331] Zie de twee hiervoorgaande documenten.

aenstaende jaar ten minsten twee- of driehonderd Maleitse vraagboekjes toegesonden worden.

Op dese plaatse zijn buyten 's Compagnies dienaren in 't geheel 469 christenen, waeronder zederd ons laatste schrijven zijn: nieuw gedoopte bejaarden 5, nieuw gedoopte kinders 24, in 't geheel zijn hier ledematen 55, schoolkinders 40, 124 in 't geheel.

Omtrent 9 maanden herwaerts heeft op dit land de heete koorse seer sterk gewoed, waerdoor al een goet getal sowel Europianen als Inlanders uyt dit leeven weggerukt zijn, waeronder ook is den predicant Johan Henric Molt, die op de 5[en] february deses jaars overleeden is. Omtrent die tijd was ook de scriba deses en de krankbesoeker aen die siekte bedlegerig, soodat de godsdienst hier doe eenigen tijd van een zoldaat moest waergenomen worden, gelijk ook over Paaschen, omdat de scriba deses doe wederom van die siekte aengetast wierd, dog nu weder volkomen hersteld is. Maer dewijl die siekte doe nogal seer sterk aenhield, soo heeft de E.E. Agtb. Heer gouverneur en raad goet gevonden een vast- en biddag te laten houden op den 4[den] mey laastleden, om Gods regtveerdigen toorn over dit land af te bidden.

De visite op de eylanden Batchian en Macquian heeft van dit jaar niet konnen gedaen worden, omdat hier nu maer één predicant is.

Tot een slot – – – de kerkenraad van Ternaten, en uyt aller last en naam Johan Thomas Werndly praeses et epist. scriba, P. van Blijenberg ouderling, P. van der Petten.

Ternaten in onse kerkelijke vergadering den 1sten juny anno 1729.

181. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 7 juni 1730.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 682-684.

Eerwaerde – – –

U.Eerw. seer g'agte letteren van den 12 january jongstleden[332] zijn ons op zijn tijd geworden en op den 31[en] mey daeraen in onse kerkelijke vergadering geleesen, waeruyt met veel genoegen ontwaard hebben niet alleen den staat der kerken van geheel India in 't gemeen, maer ook in 't bijsonder het vertrek van D. Werndly[333] en D. Zeruys na het vaderland tot bevordering van dat groote werk van den druk van den Maleydsen bijbel,[334] van den catechismus ende desselvs cort begryp met de gewone gebeden en formulieren,[335] waertoe wij hopen en wenschen dat Godt Almagtig haer gesontheyd en kragten wil verleenen ten eynde dat heylsaam werk op 't spoedigste moge volbragt werden, dewijl de kerken en schoolen in dese gewesten ten eenemaal van Maleydse boeken ontbloot zijn, en daerna wagten moeten.

Het heeft ons leet gedaen dat niet tenminste één predicant tot nodige stigtinge deser kerken ons toegesonden is, dewijl het voor één leeraar genoegsaam onmogelijk is om beyde gemeynten na behoren te bedienen, en ook de hoognodige kerk- en schoolvisiten op de omleggende eylanden moeten versuymd worden, waerom wij tegenwoordig ook niets van derselver staat aan U.Eerw. konnen mededeelen. Dog om soo veel doenlijk is aan U.Eerw. te betonen onse dankbaarheyd voor U.Eerw. communicatie van den toestant

[332] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 590-591.

[333] Georg Henrik Werndly, predikant te Batavia, broeder van Johannes Thomas Werndly.

[334] Zie deel I-2 (Ambon), doc. 362, en Bijlage Maleise Geschriften, nr. 29 en 31.

[335] D.w.z. het kerkboek van de Gereformeerde Kerk in de Republiek. Betreffende de inhoud daarvan, zie de Bijlage Maleise Geschriften, slot. Met 'den catechismus ende desselvs cort begryp' zijn bedoeld de Heidelbergse Catechismus en het Kort Begrip van Faukelius-Burs (beide in een nieuwe vertaling van de hand van G.H. Werndly).

der kerken van geheel India, en onse opregte genegentheyd om die broederlijke correspondentie met U.Eerw. te onderhouden, soo maken wij U.Eerw. bekend dat den dienst in de Nederduytse kerke alhier na vermogen waargenomen word door D. Johan Thomas Werndly en in de Maleydse door een voorleser, zijnde alhier buyten 's Compagnies dienaren christenen in 't geheel 428, en sederd ons laaste schrijven gedoopt jonge kinders 17, ledematen soo van 's Compagnies dienaren als Inlanders hier ter plaatse 50, schoolkinders 45. En dan nog wel ruym 100 slaven die christenen zijn.

Zijnde dit het eenigste dat wij U.Eerw. voor tegenwoordig van den staat deser kerke konnen mededeelen, sullende 't overige tot nader occagie moeten uytstellen, en daerom desen sluytende – – – den kerkenraad van Ternaten, en uyt aller last en naam Joh. Thomas Werndly syn. praeses et ep. scriba, C. Voges, Jan Gardan.[336]

Ternaten in onse kerkelijke vergadering den 7^{en} juny anno 1730.

182. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 6 juni 1731.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 688-690.

Eerwaarde – – –

U.Eerw. briev van den 22^{en} januari deses jaars[337] is ons door onsen geliefden broeder D. Justus Henricus Beine voort na sijn Eerw. aankomste alhier ter hand gestelt en den 4^{en} april daaran in onse kerkelijke vergadering gelesen.

Wij waeren oover sijn Eerw. komste seer verheugt, niet alleen omdat daardoor het gebrek van een hoognodig leeraar alhier vervult is, maar temeer ook omdat sijn Eerw. so door sijn leer als minsamen en stigtelijken wandel ons iets goeds doet hoopen tot opbouwing en stigting van Gods kerke. Hadden wij nog maar een leeraar daarbij, U.Eerw. konnen versekert zijn dat hij hier sijn werk ook wel vinden soud, voornamentlijk indien het van haar HoogEdelens kond goed gevonden worden dat op de Manado wederom, gelijk voordesen, eenen in de Maleytse taal ervaren predikant geplaatst wierde, om gedurig op de omleggende plaatsen de christenen, die nog in eene meer dan heidensche onweetenheid steken, te besoeken en te onderwijsen, of het God behagen mogte haar daardoor tot kennisse en omhelsinge van de leere der waarheid te brengen. Want of er al om de twee, drie, of vier jaar eens een predikant die christenen gaat besoeken, U.Eerw. konnen ligtelijk afnemen van wat vrugt dat zijn kan, dewijl so een predikant op de meeste plaatsen niet langer dan een, twee, of ten hoogsten drie dagen vertoeven kan, en dan nog dieswijls niet alleen de taal, maar ook den staat dier christenen onkundig is.

Wij bedanken U.Eerw. voor U.Eerw. minsame communicatie van den toestand der kerken van India, en souden met veel genegentheid U.Eerw. den staat der kerken en schoolen deser gewesten wederom willen mededeelen, maar dewijl tot nog toe de hoognodige kerk- en schoolvisite op de hier omleggende eilanden niet heeft konnen geschieden, omdat hier maar één predikant was, also sal se van dit jaar alwederom moeten uytgestelt blijven tot nader occasie omdat er geen vaartuyg daartoe an de hand is. Egter hopen wij dat ten minsten op de eilanden Macquian en Batchian deselve van dit jaar nog sal konnen verricht worden,[338] en daarom sullen U.Eerw. sig alwederom voor dit jaar moeten vergenoegen laten met den toestandt der kerk en school op dit comptoir, alwaar Gods kerke met veel ijver en neerstigheyd gestigt word in de Nederduytsche

[336] Jan Gardan, uit Frankfurt a/Main (Dld), arr. Batavia 1718 als soldaat, overleden 22 december 1730.
[337] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 642.
[338] Zie het navolgende document.

gemeinte door D. Justus Henricus Beine, die den tijd die sijn Eerw. in het waarnemen van sijn bediening ooverig heeft met alle vlijt ook soekt waar te nemen tot het anleeren van de Maleytse taal, om Gods kerke bij voorvallender occasie ook daarin te konnen dienst doen.

De inlandsche gemeinte word in de Maleytsche taal na vermogen gestigt door D. Johan Thomas Werndly, die behalven de gewoone sondaagsche predicatie nog twee maal in de week openbaare catechisatie houd.

Naa een naukeurig ondersoek zijn hier buyte 's Compagnies dienaaren bevonden te zijn: christenen in 't geheel omtrent 485, en nog wel 140 christenslaven, waaronder zijn schoolkinders 69. Zedert ons laatste schrijven nieuw gedoopte kinders 32, bejaarde 4, en ledematen in het geheel, soo van 's Compagnies dienaars als inlanders, 57.

Dewijle, door Gods onverdiende genade, de hier voor ruym twee jaaren woedende koors nu al eenigen tijd is opgehouden geweest, soo heeft onsen E.E. Agtb. Heer gouverneur en raad een dank-, vast- en bedendag geordoneert, die onder een groote toeloop van menschen met veel devotie alhier op den 11^{en} april deses jaars geviert is.

Met kerkelijke attestatie komt tot U.Eerw. oover de E.E. Agtb. Heer Jacob Christiaan Pielat (die gedurende sijn E.E.Agtb. regering alhier in allen deelen sig getoont heeft te zijn een voorstander van Gods kerke) en sijn E.E. Agtb. huysvrouw Mejuffrouw Amarantha van der Elst.

Voor tegenwoordig – – – de predikanten, ouderlingen en diaconen uytmakende den kerkenraad op Ternaten, en uyt aller last en naam Johan Thomas Werndly synedr. p.t. praeses et epist. scriba, C. Voges, A. Cagias.

Ternaten in onse kerkelijke vergadering den 6^{en} juni anno 1731.

183. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP MAKIAN EN BATJAN DOOR DS. JOHAN THOMAS WERNDLY. Ternate, z.d. [juli 1731].
NA, VOC 2191, fol. 1948-1957. Afschrift.

Rapport van d'kerk- en schoolvisite door den ondergetekende predikant Johan Thomas Werendly gedaan op d'eylanden Macquian en Batchian, en na in kerkenraade voorgelezen te zijn overgelevert aan den E.E. Agtb. Heer Elias d'Haeze, Gouverneur en Directeur, benevens den Raad deser Moluccos.

July Anno 1731
Vrijdag den 6^{en} july anno 1731. Tegen den avond met d'pantchiallang de Zijde-teel[339] vertrocken zijnde om de kerk- en schoolvisite te doen op Macquian en Batchian ben ik op Maandag den 9^{en} 's avonds omtrent 8 uuren daarmede b'houden op *Macquian* aangeland.

Dingsdag den 10^{en} ging ik de school besoeken, waarin waren 8 schoolkinders. Drie van d'selve leerden Hollands en konde de gebeden, 't geloove en thien geboden, antwoorden tamelijk vaardig op de vraagen uyt d'Heydelbergsen Catechismus tot daar g'handelt word van God den H. Geest[340] en op die uyt 't vraagboekjen van Caron tot Christi prophetisch ampt,[341] en dan nog die uyt 't Kort Begryp. De meeste konde bewijsen en verklaring ten deele. Dese drie konden tamelijk leezen en een van dezelve leerden

[339] De Zijdeteelt, van 1730 tot 1746 actief in de wateren rond Ternate.
[340] Tot vraag en antwoord 53, zondag 20.
[341] Bedoeld moet zijn Carons versie van de Djalan ca Surga (1683). Hierin worden de ambten van Christus echter niet genoemd. Wel de twee naturen (vraag en antwoord 16).

ook schrijven, d'vijf andere leerden Malijds, drie van dezelve konden alle de gebeeden, 't geloof en thien gebooden, antwoorden tamelijk vaardig op de vraagen, Ichtitsaar tot d'dankbaarheyt[342] en op die uyt den Weg na den hemel met d'bewijsen, en begonden fraay te lezen en één A.B.C. te schrijven. De resterende konde nog maar 't onse vader en 't geloof, een leerden spelden, en het andere nog maar het A.B.C. Tegen den avond mij weder na d'school begevende om 't avondgebed bij te woonen, vond ik daar buyten d'schoolkinders tegenwoordig twee mans- en zeven vrousperzoonen, d'welke antwoorden op de vragen uyt den Weg na den hemel met d'bewijsen, dog d'meeste zeer gebrekkelijk, waarvan d'schoolmeester zeyde d'reden te zijn haare nalatigheyt in 't bijwoonen van d'godsdienst end' traagheyt in 't leeren, waarom ik haar zeer ernstig bestraften en vermaande, end' haar kortelijk de vragen van d'christelijk religie voorstelde en verklaarde volgens d'ordre van 't vraagboekjen genaamt den Weg na den hemel, 'twelk zij hier leeren, waarmede dese bijeenkomste met het gewoone avondgebet beslooten wierd.

Woensdag den 11[en] dito. Voor de middag predikte ik op het fortres in 't Nederduyts. Na de predicatie opende ik in presentie van den zergeant en stuurman d'armbosch, waarin met hetgeen den volgenden dag in d'Maleydse kerke gegeven is bevonden te zijn 25 1/6 rxs, 12 slegte en gebrookene dubbeltjes en 3 duyten.

Tegen den avond ging ik wederom in 't avondgebet, alwaar d'selve persoonen van den voorgaanden avond tegenwoordig waaren, aan welke ik wederom voorstelde en verklaarden het vervolg van de christelijke religie daar ik den voorigen avond afgebrooken had, ende haar tot een ernstige betragtinge van dezelve aenmaanden, waarna ik tegens den volgende dag den schoolmeester tot 's Heeren H. avondmaal verzogte, dewijle die hier alleen van d'Inlanders litmaat is, en dan is er nog een zoldaat, dog die had hem voor dat maal g'excuseert, waarna dese bijeenkomste wederom met het gewoone avondgebet beslooten wierd.

Donderdag den 12[en] dito. Voor de middag predikte ik in de school Malaids, doopte 2e kinders en deelde 's Heeren H. avontmaal uyt aan d'schoolmeester alleen. Na d'middag, na alvorens het opsigt over kerk en school den zergeant en schoolmeester aanbevoolen en in 't g'heel hier niet meer dan 21 christen bevonden te hebben, begaf ik mij na de pantchallang om mijne rijse te bevorderen na *Batchian*, alwaar ik aangekomen ben op

Donderdag den 19[en] dito voor de middag omtrent 9 uur, en om 4 uuren na d'middag begaf ik mij na de kerk, alwaar buyten de schoolkinders waaren 5 bejaarde ongedoopte manspersoonen, een christenman en 25 vrouwspersoonen, dewelke voor 't grootste gedeelte seer veerdig antwoorden op de vragen uyt den Weg na den hemel met de bewijs, waarna ik haar d'gronden van ons christelijk geloof daaruyt nader voorstelde en verklaarde tot de verlossing,[343] waarna ik den schoolmeester vroeg waarom hier niet meer als één christen manspersoon tegenwoordig was en of de manspersoonen in 't avondgebet ook niet ondervraagt end' geleerd wierden, waarop d'schoolmeester mij antwoorde dat de manspersoonen d'meeste teyd niet thuys zijn en daarom zeer weynig in 't avondgebed komen. Waarop ik tegens den schoolmeester zijde dat evenwel diegene die te huys zijn in 't avondgebed behoorden te komen om zoo wel als de vrouwen onderweesen te werden, opdat zij ten minsten datgeene dat zij als kinders in d'school geleerd hebben niet en vergeten maar onderhouden mogen, en belaste aan den schoolmeester om tegen 's anderen daags na d'middag soowel d'mans die thuys zijn als de vrouwen te laten bijeenkoomen, waarna dese bijeenkomst met het gewoone avondgebet beslooten wierd.

Vrijdag den 20[en] dito. Voor d'middag begaf ik mij wederom na d'kerk, alwaar buyten d'schoolkinders waaren de bovengemelte vijf ongedoopte bejaarde manspersoonen die

[342] Tot vraag en antwoord 64 (van 74) van het Kort Begrip van Faukelius-Burs.
[343] Tot vraag en antwoord 14 (van 46).

voor drie jaaren hier ook al bij mij geweest zijn en versogt hebben om gedoopt te werden,[344] en vernieuwde nu haar verzoek wederom, dat zij hier nu reets soo lange onder de christenen gewoond en zig ondertusschen in d'fondamenten van d'christelijke religie hadden laaten onderwijsen, waarop ik deselve eens door den schoolmeester liet ondervragen om te hooren wat zij geleerd hadden en of zij wel konden gedoopt worden, waarna ik zelfs haar de de gronden van d'christelijke religie wat nader verklaarde en wel voornamentlijk d'nuttigheyd ende het gebruyk van den H. doop, waarmede doe een eynde maakte dewijl het reets middag geworden was.

Na d'middag begaf ik mij wederom na d'kerk, waarin waaren buyten de schoolkinders [...][345] ongedoopte en omtrent 30 vrouws- en 8 manspersoonen, dewelke ik zeer ernstig bestrafte over haar nalatigheyt in het bijwoonen van d'godsdienst end' traagheyt in het leeren, en vermaanenende haar om niet alleen met haare vrouwen den godsdienst bij te woonen en haar neffens deselve te laaten onderwijsen, maar ook deselve daarin voort te gaan end' haare vrouwen en kinderen daartoe aan te zetten, gelijk zulx allen christenmannen betaamd. Daarna verklaarde ik haar d'fondamenten van ons christelijk geloof, beginnende met de verlossinge daar ik den voorgaande dag opgehouden had, ende eyndigende met de sacramenten. Wijders vroeg ik of er nog niet eenige waaren die begeerden tot leedemaaten der gemeente aangenomen te werden en met de andere ledematen des Heeren H. avondmaal te ontfangen, en of er ook niet eenige waaren die begeerden te trouwen, waartoe ik haar wederom uytstel gaf tot den volgenden dag na d'middag, als wanneer zij dan wederom vergaderen zouden, waarna dese bijeenkomste weederom met het gewoone avondgebed geslooten is.

Zaturdag den 21^{en} dito. Voor d'middag predikte ik in het Nederduyts. Voorts na d'middag ging ik de school bezoeken, waarin derthien schoolkinders waaren. Twee van deselve konden nog maar alleen 't onse vader en het geloove, d'overige konden ook alle de andere gebeden en antwoorden op de vraagen uyt den Ichtitsaar, en negen van d'zelve antwoordenden ook tamelijk veerdig op de vraagen uyt den Weg na den hemel met sommige bewijzen, vier leerden lesen, vijf spelden en d'andere vier nog maar d'letters kunnen, twee van d'grootste begonden ook al A.B. te schrijven. Terwijl ik met d'schoolkinders bezig was vergaderde de bejaarden alwederom, en als ik met d'schoolkinders gedaan had nam ik de vijf ongedoopte manspersoonen met een dogtertje van haar, dat omtrent thien of elf jaar oud was en nog in d'school ging en al tamelijk wel onderweesen was, haare belijdenisse af om met nog een kind van haar, zijnde omtrent drie jaar oud, door den H. doop Christi in zijn gemeente ingelijfd te werden. Daarna vroeg ik wederom wie er genegentheyd hadde om met d'andere leedemaaten des Heeren H. avondmaal te ontfangen, waarop er zeven zig aangaven, drie mans- en vier vrouwspersoonen, dewelke ik, nadat alvoorens van den schoolmeester en andere ledematen der gemeente een goed getuygenisse van haar gegeven was, haare belijdenisse afnam en tegen den anderen dag met d'andere ledematen tot des Heeren H. avondmaal noodigde, waarna dese bijeenkomste wederom met het gewoone avondgebed beslooten wierd.

Sondag den 22^{en} dito. Voor d'middag predikte in 't Malaids en doopten die vijf bejaarden mansperzoonen met twee van haare kinders en derthien kinders van de christenen aldaar. Daarna deelde ik 's Heeren H. avontmael uyt aan sestien perzoonen en bevestigde in den huwelijken staat drie paar, zijnde de mans alle drie van d'nieuw gedoopte bejaarde en haar vrouwen van de christenen dier plaatse. Na d'kerk opende ik in presentie van den zergeant en stuurman d'armbosch, waarin met het geld van d'Malaidse kerk gevonden wierd 17¾ rijxd. Na d'middag maakte ik mij gereed om wederom te vertrecken wanneer

[344] Zie hiervoor, doc. 179, sub Batjan/16 juli.
[345] Aantal niet ingevuld.

nog de geheele gemeynte bij mij quam om afscheyd van mij te nemen, aan d'welke ik nog op het aldernadrukkelijkste vermaande om dog mijne onderwijsinge en vermaningen niet te vergeeten, maar andagtig te zijn tot opbouwinge van haar allerheyligste geloof.

Waarmede ik, na haar alvorens Gode ende den woorden zijner genade aanbevoolen te hebben, mijn afscheyd van haar nam en haar gaan liet, bevelende verder den schoolmeester en zergeant het opzigt over kerk en school en latende alhier christenen in 't geheel 116. Dog dewijl het stil en d'wind contrarie was, ben ik 's anderendaags, zijnde maendag den 23^{en}, 's morgens omtrent drie uuren eerst weder na boort gegaan en daarmede door Godes goedheyt, die daarvoor moet gepresen zijn, in gezondheyt wederom op Ternaaten aangeland op woensdag den 25^{en} 's agtermiddags omtrent ses uuren.

Aldus gedaan en bevonden door mij (was getekend) Johan Thomas Werendly.

(Lager) Accordeert (getekent) J^{n} d'Lille[346] secretaris, (in margine) door ons gecollationeerd (getekent) Johannes Schroder, R. Croonenburg.

184. RAPPORT BETREFFENDE DE STAAT VAN DE MALEISE KERK OP TERNATE. Ternate, 24 augustus 1731.
NA, VOC 2191, fol. 1957-1959. Afschrift.

Aan d'E.E. Agtb. Heer Elias de Haeze, Gouverneur en Directeur der Moluccos.

E.E. Agtb. gebiedende Heere.
In conformitté van U.E.E. Agtb. g'eerde bevel hebben wij ondergetekende als expresse gecommitteerdens ons vervoegt in d'kerk dezer plaatse, staende in Compagnies thuyn, en deselve ten overstaan van den werfbaas Luccas Jansz,[347] den baas der huystimmerlieden Anthony Plomp,[348] en die der metselaaren Maarten Stevensz van Velsen, exact gevisiteerd en bevonden dat de moerbalk daar het wolvedak op rust ten eenemaal vergaan is, en d'twee colommen die onder dezelve staan aan het boveneynde meede verstikt en vergaan zijn, mitsgaders dat eenige van d'solderbalkjes aan d'ende verstikt, 4 à 5 van d'houte standers en het planken schot rondom de kerk, item eenige stucken hout aan d'kap zoo vergaan als door de witte mieren verteert zijn, zullende na alle gedagten wanneer er aan 't breeken gegaan werd nogal meerder defectheyt aan dezelve bevonden werden, zoodat wij met verwondering aangedaan zijn hoe dit gebouw niet al voorlange door aardbeeving als andersints ingestort is, weshalven d'uytterste noodsakelijkheyd vereyscht dat hetzelve in 't geheel vernieuwt werd tot de gemetselde muur toe, welkers fondamenten wij 2½ voeten diep in d'grond en d'dikte onder 26 en booven d'grond 22 duym bevonden hebben, en werd dezelve door voorschreven baasen suffisant genoeg g'oordeelt in gevalle zulx mogt goet gevonden werden om daarop te metselen en dezelve tot boven toe van steen op te trecken, te meer omdat dezelve rondom d'kerk aan d'buytenkant met swaare pielasters, die het fondament veel komen te verstercken, opgehaald is, en op een vaste grond staat.

Waarmede wij verhoopen dese onse aanbetrouwde commissie ten genoegen van U. E.E. Agbtb. te zullen hebben volbragt, wes wij ons d'eere aanmatigen van ons te beroemen dat wij van U.E.E. met het uytterste mogten zijn en zullen tragten te blijven, (onder

[346] Johan de Lille, van 's-Gravenhage, arr. Batavia 1726 als onderkoopman, in 1733 met afgeschreven gage opgezonden naar Batavia, daar vrijgesproken, overleden 1 augustus 1738.
[347] Wellicht Lucas Jansz, van Middelburg, arr. Batavia17 januari 1715 als kwartiermeester, overlijdt 10 januari 1732.
[348] Anthonie Plomp, van Harmelen, arr. Batavia 23 januari 1727 als molenmaker, verlaat 1 december 1740 de VOC-dienst en wordt vrijburger.

stond) E.E. gebiedende Heere, (lager) U.E.E. Agtb. onderdanige en getrouwe en nedrige dienaren (was getekend) M. Lelivelt,[349] W^m van Beseler, (terzeyde) Ternaten, Orange den 24^en augustus 1731.

(Lager) Door ons de defecheyt dusdanig bevonden en aangetoond (was getekend) L. Jansz, Anthoni Plomp, daaronder een kruys en daarbij gestelt het merk van Maarten Stevensz van Velsen.

(Nog lager) Accordeert (getekent) J^n d'Lille secretaris, (in margine) door ons gecollationeerd (getekent) Robbert Robbertse de Groot, R. Croonenburg.[350]

185. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 5 september 1731.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, 686-687.

Eerwaarde, godzalige, hooggeleerde Heeren en seer g'agte medebroeders.

Wij twijffelen niet of U.Eerw. sullen al voor lang ontfangen hebben onse briev van den 6^en juny,[351] dienende in antwoord op U.Eerw. van den 22^en january deses jaars,[352] aan welkers inhoud wij ons gedragen en voor tegenwoordig alleenlijk communiceeren dat D. Johan Thomas Werndly den 6^en july jongstleden van hier vertrocken is om de kerk- en schoolvisite te doen op de eilanden Macquian en Batchian, en van daar wederom behouden terug gekomen op den 25^en van dieselve maand july, rapporteerende[353] dat door zijn Eerw. op die twee plaatsen bevonden zijn christenen in 't geheel 144, waeronder zijn: nieuw gedoopte kinderen 17, nieuw gedoopte bejaarde 5, ledematen 17, nieuw getrouwde paren 3, schoolkinders 21.

Dog op de cust van Celebes en de noorder eilanden heeft van dit jaar de kerk- en schoolvisite niet konnen geschieden, dewijl 'er geen vaartuyg om den predicant derwaards over te voeren konde gemist worden, en daarom konnen wij U.Eerw. daarvan niets berigten, maar sullen desen eindigen – – – den kerkenraad van Ternate, en uyt aller last en naam Justus Henricus Beine h.t. praeses, Joh. Thomas Werndly h.a. epist. scriba, P. van der Petten, Frans Ant. de Rosenroll.[354]

Ternaten, in onse kerkelijke vergadering den 5^en september 1731.

186. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 4 juni 1732.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 692-693.

Eerweerde – – –

---

[349] Marten Lelievelt, van Amsterdam, arr. Ceylon 22 juni 1726 als onderkoopman, in 1731 fiscaal, 1732-1733 hoofd van Lonthoir (Banda), in 1733 benoemt tot secunde van Ternate, 1739-1744 gouverneur van Ternate, overleden 19 januari 1745.

[350] Een dag later richtte de kerkenraad van Ternate een formeel verzoek tot de Politieke Raad om 'op onkosten van d'diacony het muurwerk verders te laaten ophaalen, dezelve geheel te vernieuwen en in staat te stellen om veylig den godsdienst daarin te connen pleegen, alsmeede dat dit ons verzoek U.E.E. Agtb. gelieven voor te draagen aan haar HoogEdele op Batavia'; NA, VOC 2191, fol. 1959-1960.

[351] Zie doc. 182.

[352] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 642.

[353] Doc. 183.

[354] François Antoine de Rosenroll, van Danzig, arr. Batavia 1728 als sergeant, overleden 9 april 1733.

Wij hebben U.Eerw. gewoonlijke kerklijke brief in dato den 10^{en} january[355] met genoegen ontfangen, den 7^{den} april daaraan in onsen kerkelijke vergaadering voorgelesen, en met sonderlinge blijtscap daaruit verstaan de gesteltheid der kerken over geheel Nederlands India, voor welke bekentmaking wij ons verpligt houden U.Eerw. hertelijk dank te betuygen. Belangende den toestand der gemeyntens ons toebetrouwt, soo communiceren wij U.Eerw. bij desen dat hier op Ternaten des Heeren kudde nog met veel yever en neerstigheit geweyd en gestigt werd door Joh. Thomas Werndley in de Malaitsche tael, die behalven de gewoonlijke sondagpredicatie tweemaal in de week openbaere catechisatie houd. In de Nederduytsche taal werd met geen minder yever en wakkerheit des Heeren wijngaard bebouwt en beplant door D. Justus Henricus Beine, die geduirende sijn arrivement herwaarts sig een getrouwen mede-arbeyder in den woorde heeft betoont.

Christenen bevinden sig hier op Ternaten in 't geheel 621, waeronder sijn gedoopte slaven 121, nieuwgedoopte kinderen 43, bejaarden 3, schoolkinderen 66, ledematen 68.

Verder berigten wij U.Eerw. tot groot leetwesen dat die wegens schaersheit van predikanten en gebrek van vaertuigen soo lange jaeren opgeschoven kerk- en schoolvisite op de afgelegen christen-eylanden deser Molukkos ook wel mogelijk van dit jaar en nu alhier wegens gebrek van een bequaemen transportbodem sal moeten gestaekt blijven.

Hiermede eyndigende – – – U.Eerw. dienaren en veelgeliefde medebroederen in Christo, Johan Thomas Werndly syn. h.m. praeses, Justus Henricus Beine syned. h.t. scriba, C. Voges, den kerkenraad van Ternaten.

Ternaten in onse kerklijke vergaderinge den 4 juny 1732.

187. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 3 juni 1733.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 696-700.

Eerwaarde – – –

U.Eerw. seer geëerde missive van den 29^{e} january deses jaars,[356] ons van onsen seer geliefden broeder Henricus Dreyer overhandigt, is den 6^{en} mey daaraan in onse kerkelijke vergadering gelesen, waaruyt wij met blijdschap ontwaarden den godvrugtigen ijver van de Hooge Regeering tot Batavia soo in 't waarnemen van den openbaaren godsdienst en hoogagten van desselfs bedienaars als in 't trouwhertig bezorgen van alles 'tgeen tot luyster en cieraad der kerke Gods kan strecken. Ons gebed zal gedurig tot God zijn dat hij haar HoogEdelens in dit godvrugtig voornemen hoe langs hoe meer bevestige en daarvoor door een overvloediger zegen over haar Hoog-Edelens persoonen, familiën en wigtige bediening rijkelijk vergelde, tot meerder aanwasch en luyster van Gods kerke in dese Oost-Indische gewesten.

Wij bedanken U.Eerw. voor de communicatie van de verandering voorgevallen in de kerken van India, waaronder ons seer onverwagt is voorgekomen het verplaatsen van onzen seer geliefden broeder D. Justus Henricus Beine,[357] die gedurende sijn Eerw. verblijf hier op Ternaten sig betoont heeft te zijn een ijverig, trouw ende godvrugtig leeraar, een voorbeeld der gelovige in den woorde ende in den wandel, soekende de gemeinte Christi te stigten niet alleen door zijne leere, maar ook door zijn leven. Den Heere, wenschen wij, sal zijn Eerw. verder begenadigen, en geleiden tot zijn nieuwe stantplaats, wer-

[355] Niet aangetroffen.
[356] ANRI, Archief Kkr Batavia 55, fol. 32-33.
[357] Ds. J.H. Beine werd op 29 dec. 1732 overgeplaatst naar Banda Neira.

waards zijn Eerw. staat te vertrecken soo ras de Heer Lelivelt van Banda hier sal aangekomen zijn.

De hoognodige kerk- en schoolvisite op de hier omleggende christen-eylanden, die zedert 't jaar 1728 wegens gebrek, eerst van leeraars en naderhand van een daartoe nodig vaartuyg, niet heeft konnen geschieden, sal van dit jaar, indien een vaartuyg daartoe kan gemist worden, gedaan worden door D. Johannes Thomas Werndly, die (soo God wil) nog in 't laatste van dese maand meent te vertrecken, en daarom sullen U.Eerw. sig van dit jaar nog gelieven te vergenoegen met de communicatie van den staat der kerk en school op dit hoofdcomptoir, alwaar tegenwoordig de gemeinte Gods met veel ijver en neerstigheyd gestigt word door D. Henricus Dreyer in de Nederduydse en door D. Johannes Thomas Werndly in de Maleydse taal, zijnde nae een nauwkeurig ondersoek hier bevonden te zijn, buyten 's Compagnies dienaeren, in 't geheel christenen omtrent 660, waaronder wel omtrent 110 slaven zijn, nieuw gedoopte kinders 36, bejaarde 2, schoolkinderen 54 en ledematen in 't geheel, soo onder 's Compagnies dienaars als Inlanders, 64.

Tot een besluyt – – – de predicanten, ouderlingen en diacon uytmakende den kerkenraad op Ternaten, en uyt aller last en naam Johan Thomas Werndly syn. praeses et epist. scriba, P. van der Petten, St. de Mey.

Ternaten in onse kerkelijke vergadering den 3^{en} juny 1733.

188. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 18 september 1733.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 702-704.

Eerwaarde – – –

Niet sonder groote droefheid en innerlijke zielssmerten kunnen wij met desen het afsterven van onsen seer beminden en hoogh geagten medebroeder Johan Thomas Werndly aan U.Eerw. bekend maaken, als die den 9 july met de chialoup het Wijnglas gesond en wel van hier vertrokken om het pieuse werk van de kerk- en schoolvisite te verrigten, dog op den 15 augustus schielijk siek geworden zijnde, eindelijk op den 24 dito aan de hitte koors op Kaydipan zijnen geest heeft moeten opgeven, oud zijnde XXXVI jaar, 5 maanden en 21 dagen.

In wat voor een slegte staat nu daardoor de Maleysche kerk zal geset worden, sullen U.Eerw. ligtelijk kunnen bevatten, want zij heeft iets ongemeens aan dien stigtelijken en onvermoeid arbeidsamen man verlooren.

Wijlen dan ondertusschen die breuk wederom dient geheelt en die plaats vervuld te worden, als kunnende het werk des Heeren den tegenwoordigen predikant Henricus Dreier alleen niet op zijne schouderen dragen, soo versoeken wij met desen aan de Eerw. kerkenraad om dese vacançe aan haar HooghEdelhedens bekend te maaken en Zions welstand ter deser plaatse helpen te bevorderen, dusdanig dat, was het mogelijk, dat wij ons nog met 2 leeraren mogten verrijkt sien, om dus bij gelegentheid de visite, die nu omtrent maar tot de helfte toe voltooit is, eens in 't geheel te volbrengen. Want het dunkt ons in vervolg van tijd niet raadsaam te zijn dat van 2 predikanten de eene hier zijne vaste gemeinte moet verlaaten, en een andere te gaan dienen, die soo verstrooit en waar 't Christendom op sulke losse schroeven gestelt is.

Ondertusschen weten wij wel dat soowel het eene als het andere moet verrigt worden.

Een meerders weten wij voor dese reys aan U.Eerw. niet bekend te maaken. Wenschen dierhalven alle bedenklijke heyl en zegeningen over U.Eerw. persoonen, familie en

H. bedieninge. De Heere laat het nooit aan getrouwe wachters op uwe muuren ontbreeken. Zijn vrijmoedige Geest ondersteune U.Eerw. hoe langer hoe meerder, opdat dus U.Eerw. de overtreders Jehovahs weege moogen leeren en de zondaars sig tot hem bekeeren moogen. Ja, hij laate U.Eerw. niet en schwijgen om Zions wille, ende niet en stille zijn om Jerusalems wille, tot dat U.Eerw. haare gerechtigheid siet voortkomen als een glans, en haar heyl als een fakkel die brant,[358] en dus totdat U.Eerw. eindelijk eens als getrouwe dienstknegten Gods mogen ingaan in haars Vaders vreugde.[359]

Hiermede sluitende, noemen wij ons met veel agtinge, en broederlijke toegenegentheid – – – de predikant, ouderling en diaken uytmakende de kerkenraad op Ternaten, en uyt aller last en naam geteekent Henricus Dreier syn. praeses, et h.a. epistolarum scriba, P. van der Petten, A. Cagias, St. de Mey, J. Cops.

Ternaten, in onse kerklijke vergadering den 18^{en} september 1733.

P.S. Dese brief komt over Macassar 10 dage nae 't vertrek van t'schip Anna Maria.

189. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 2 juli 1734.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 708-710.

Eerwaarde, godzalige en welgeleerde Heeren, geliefde medebroeders in Christo Jesu!

U.Eerwaardens aangename letteren van den 25^{en} january jongstleden[360] zijn ons door D. Scherius wel behandigt en daarop den 19^{en} may in onse kerkelijke vergaderinge gelesen.

(*De kerkenraad van Ternate betuigt zijn medeleven met het overlijden van enkele predikanten. De bevolking van Batavia wordt geteisterd door koortsen.*)

Wij zullen ondertusschen het reukwerk onser gebeden met die van U.Eerw. t'samenvoegen, en dien Ontzaggelijken, die in de hoogte en in de eeuwigheid woont, met gevouwe handen en geboge kniën bidden dat hij tog niet verder verwoesten, verwonden en verslinden, maar vertroosten, verquikken, opbouwen en genezen wil.

Aangaande den staat van ons kerk, soo doet er sig weinig veranderinge op t'zederd 't voorlede jaar. Christenen, soowel vrije als slaven, zijn er omtrent 604, ledematen in 't geheel, soo onder 's Compagnies dienaren als Inlanders, in de 60, nieuw gedoopte kinders 26, bejaarde 1, schoolkinderen die in onse taal onderwesen worden zijn er 20, en in de Maleyse taal 25.

Wat de kerk- en schoolvisite betreft, die verleden jaar van onsen zaligen medebroeder Jan Thomas Werndly maar half voltooit is, soo staat deselve voor 't tegenwoordige onder Gods zegen te volbrengen D. Scherius, die daartoe selfs zijnen dienst gepresenteert[361] en, behalven dit, aanstaande jaar van gedagten is om tot de bedieninge van de Maleyse kerk over te gaan, wanneer God leven en gezondheid geven zal en wij ons met een derde amptgenoot zullen versterkt zien. Weshalven wij U.Eerw. op 't vriendelijkste versoeken om sooveel als mogelijk is ons hierinnen behulpzaam te mogen zijn, opdat dus de Maleyse gemeinte ook voedsel voor haare ziele vinden moge.

---

[358] Jesaja 62:1.
[359] Matteüs 25:21 enz.
[360] ANRI, Archief Kkr Batavia 55, fol. 66-67.
[361] Zie hierna, doc. 190.

Het gepasseerde met D. Petrus Kraan[362] schijnt ons soo donker en duister te zijn, dat wij er geensins een regt bezef kunnen van krijgen. Wie weet ondertusschen wat er aanstaande jaar voor getuigenissen op de vlakte zullen komen? Dog het schiet ons te binnen dat hij reeds gepatrieert is. Misschien zal hij dan zijne zaake eerder soeken goed te maaken, eerder verdere bewijsen van de waarheid ofte onwaarheid dier beschuldigingen kunnen inlopen. En nae een eenmalige gerechtelijke vrijspreekinge dunkt ons dat geen nieuwe attaque plaats heeft. Edog, wij stappen hier van af, en denken volgens de christelijke liefde die malkanderen schuldig zijn dat het ten eenenmaale onmogelijk is dat een leeraar die nog maar een vonkje van de vreese Gods in zijne ziele overig heeft soo godsvergeten soude kunnen zijn om zulke dingen te doen en, se gedaan hebbende, nogtans in de tegenwoordigheid Gods, die een harten en nieren proever is, te verzaken en te lochenen. Want dit dunkt ons eene zonde te zijn die onvergeeffelijk, en regelregt tegens de gewijde boeken aangaande is, vermits die ons leerd dat die zijne overtredingen bedekt niet zal voorspoedig zijn, maar die se bekend, ende laat, dat die barmhertigheid zal verkrijgen.[363]

Tot besluit seggen wij dat wij volgens 't goedvinden van U.Eerw. om bequame menschen onder de militairen te verkiesen, die tot krankbesoekers, kosters en soo verder dienstig kunnen zijn, bij occasie sullen soeken op te volgen, indien er namlijk geen andere bequame subjecten zouden voorhanden zijn. Onsen ouden koster, Jan Stevens, is de maand may van dit lopende jaar komen te overlijden, in wiens plaats wij tot hier toe nog geen ander hebben verkoren, vermits desselfs jonge naegelatene zoon van 17 jaaren dien dienst bij provisie waarneemt.

Een meerders weten wij voor dese reys aan U.Eerw. niet te schrijven. – – – De kerkenraad van Ternaten, en uyt aller last en naam Henricus Dreier epist. scriba, Joh. Scherius p.t.p., P. van der Petten als ouderling.

Ternaten in onse kerkvergaderinge den 2^{en} july anno 1734.

190. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Makian, in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door ds. Johannes Scherius. Ternate, z.d. [april 1735].

NA, VOC 2344, fol. 666-728. Afschrift.[364]

Rapport van de kerk- en schoolvisite door den ondergetekende, predicant op het eyland Macquian, de cust van Celebes en de noorder eylanden en, na in kerkenrade voorgeleesen te zijn, overgegeven aan den E.E. Agtb. Heer Martinus Storm, Gouverneur en Directeur der Moluccos, benevens den Raad.

Anno 1734 d'maand augustus

Woensdag den 4 augustus. Tegen den avond op de chialoup 't Wijnglas gebragt zijnde om per dien bodem kerk- en schoolvisite te doen op het eyland Macquian (Batchian en Gorontalo er buyten geslooten zijnde vermits de stuurman ordre had ontfangen van d'E.E. Agtb. Heer Paulus Rauwenhoff, Gouverneur en Directeur der Moluccos die plaatsen niet aan te doen welke van den Eerw. en godzaligen Heer E. Thomas Werndly thans

[362] Petrus Kraan, arr. Batavia 1725, predikant Amboina 1726-1733. Wegens wangedrag in mei 1733 opgezonden naar Batavia en van daar naar Nederland. Zie deel I-2, doc. 359-361, 363.

[363] Spreuken 28:13.

[364] Een tweede handschrift in NA, VOC 8105, fol. 671-739. Enkele evidente foutschrijvingen in de hierna getranscribeerde versie zijn vanuit dit handschrift verbeterd.

overleeden besogt waar), de cust Celebes, de noordere eylanden, gingen wij om agt uuren onder zijl en quamen donderdag 's nagts voor Macquian ten anker.

Vrijdag den 6^en^. 's Morgens aan de wal gegaan zijnde en Donatus Parera die zig op Ternaten had opgehouden daar gebragt hebbende, en vermits ik daar geen schoolkinderen (die nog maar ses in 't getal waren) vond vermits d'ouders sig nu al eenige dagen in 't bosch hadden opgehouden en de kinderen in de thuyn deeden werken, versogt ik de commandant hierin te willen voorzien soo veel het mogelijk was, 'tgeen hij mij beloofde. Ik de marinje driemaal heenen gesonden hebbende om d'ouders te spreeken, quam er egter niemand. Vertrok ook denselvden avond en stak over na Manado, alwaar ik

Manado

Dingsdag den 10^en^ ten anker quam en van het opperhooft[365] gerecipieerd wierde. Vernam van de Heer Heymans hoe het aldaar gesteld was, waarop zijn E. antwoorde dat het nu daar zoo goed niet gesteld was met d'godsdienst en school, vermits de oogst ophanden was, om welke redenen er ook nu maar weynige kinderen gedoopt werden en één paar getrouwt. De verdere verrigting van zaken hebben moeten instellen tot een bequame gelegentheyd, vertrok van daar dingsdag den 17^en^ na

Caudipan

en sondaags den 22^en^ daar g'arriveerd zijnde, maakte ik de goegoegoe mijn komst bekent en liet dien dag door de marinje d'christenen tegens den volgenden dag t'samen roepen.

Maandag den 23^en^ 's morgens tegen 8 uuren quamen de christenen tesamen in de kerk. Lieten haar alsdoen aanseggen door de meester dat zij hare kinderen ten doop zouden brengen. 's Namiddags begaf ik mij na de school en vond er 62 kinderen. Die examineerende, te weeten in 't leesen, schrijven en spelden, bevond hier alles redelijk wel, en liet alsdoen haar door d'meester de kleyne vraagjes, de thien gebooden, 't vader ons, de twaalff articulen des geloofs opzeggen, waarin zij bijna alle zeer vaardig waren, verdere progresse niet kondende verwagten vermits het de meester aen boeken ontbrak, en niet alleen hier maar ook op alle andere plaatsen.

Dingsdag den 24^en^ wierden er na de middag 30 kinderen gedoopt en twee paar getrouwt, welke christenen ik ook de meester liet ondervragen, die op een en andere vragen wisten te antwoorden, dat egter van geen belang was, haar opweckende tot ijver om niet alleen d'godsdienst bij te woonen, maar hun ook verder in de gronden van de religie te laten onderwijzen, 'tgeen zij te zullen doen beloofden. Hierop liet ik het gebed volgen. Thuys gekomen zijnde versogt de oppermeester, Silvester Pattalima, die daar eenige jaaren gelegen had, verplaast te mogen werden na Amoerang, 'tgeen ik hem toestond, en de ondermeester thijs Danielsz oppermeester gemaakt, vijff rds toegelegt onder approbatie van den E. Agtb. raad en meteen verplaast na Ondong op Chiauw, en Alexander Cornput na voorgaande examinatie als ondermeester aangesteld, 3 rds toegelegt, met belofte van hem te sullen voordragen.

Woensdag den 25^en^ wierden er voor de middag 16 en na de middag 23 kinderen gedoopt en 8 paar getrouwt. Vermits ik van de meester verstond dat de vierde part van de kinderen nog niet gedoopt waren, zond ik de marinje weder uyt en liet zeggen dat zij hare kinderen ten doop zoude brengen.

Donderdag den 26^en^ wierden voor de middag 70 en na de middag 20 kinderen gedoopt, als ook 6 bejaarde persoonen, die ik door de meester liet examineren en in staat bevond.

---

[365] Th. Heymans.

Vrijdag den 27en wierden er na de middag 50 kinderen gedoopt en 20 paar getrouwt. Gaf ook aan de stuurman order om na Amoerang te gaan vermits de reede veyliger was.

Saturdag den 28en voor de middag wierden er 16 gedoopt.

Sondag 29en liet ik de dienst door de meester besorgen en deelde het avondmaal uyt aan 8 manspersoonen en twee vrouwen, en er wierden voor de middag 40 en na de middag 49 kinderen gedoopt. Hier een eynde gemaakt hebbende, bevond uyt de roll dat er 314 kinderen gedoopt waaren en 't getal der christenen in 't geheel 1612. Versogt dien dag den goegoegoe om een vaartuyg tegens den volgenden dag.

Bolang Itam

Maandag den 30en vertrok ik 's morgens van Caudipan na Boelang Itam, alwaar ik binnen een uur quam en de goegoegoe mijn komst bekent maakte en aan hem d'E. Compagnies briev vertoonde, sond de marinje rond, en de christenen mijn oogmerk bekend maakte. Ging doe na de school en vond er 17 jongens daar er volgens de rol 62 moest zijn. Dese examineerende bevond die alle wel in staat te sijn wat het leesen, singen en schrijven aanbelangd, en liet haar ook de vraagjes opseggen, waarvan 8 seer vaardig antwoorden.

Tegens den avond quamen daar de Heeren Hubertus de la Haye en Cornelis Backer. De Heeren hier een weynig vertoeft hebbende, stelden mij voor het versoek van die van Kema (welke voor zeven jaren om een meester versogt hadde en daarbij nog bleven) dat daar dog een meester mogte geplaast worden. De meester Harmen Simonsz dit hebbende verstaan, versogt daar mogen geplaast te werden, waarvan ik hem verseekerde onder approbatie en 'twelke, gelijk ik verstaan hebben van 't opperhooft van Manado, g'approbeert is van den WelEdele Heer Commissaris.[366]

Dingsdag den 31en wierden er 's morgens alleen 25 kinderen gedoopt en 's namiddags 30 kinderen, en 1 paar in den huwelijken staat bevestigt. 's Avonds de tijd van gebed zijnde ging ik na de kerk en sag er een tal van 70 bejaarde persoonen. Die door de meester latende ondervragen, seer weynig waren er die konden antwoorden, soodat ik haar over hun onwetendheyd bestrafte en haar aanvoerde tot ijver om sig te laten onderwijsen, hetgeen zij beloofde. Hiertoe versogt ik ook de goegoegoe, nadat wij tehuys waren gekomen, dit te willen gadeslaan, dat niet alleen de kinderen alle in de school quamen, maar dat ook de ouden in de gronden van de christelijke religie onderweesen wierden, hetgeen hij te sullen doen beloofden.

De maand september

Woensdag den 1en verscheenen veele christenen met hare kinderen in de kerk en er wierden 70 kinderen met het water des heyligen doops besprengt, en na de middag 32, en één paar door egt verbonden, welke ceremonie met het gebed besloten wierden, nadat alvoorens de christenen tot ijver had aangeport en hun hunne verpligting aangetoond om haar en hare kinderen in de gronden van de religie te laten onderwijsen.

Donderdag 2en wierden er 40 kinderen gedoopt, en vermits dat christenen waren die de voorgaande dagen er niet hadden geweest, volbragt ik aan dese zowel als aan d'andere mijn pligt, vonden weynig die het onze vader wisten of thien gebooden, of konnen antwoorden op eenige kleyne vraagjes.

Dingsdag[367] den 3en. 's Morgens omtrent 10 uuren begaf ik mij na de kerk, vermits er wederom kinderen ten doop gebragt wierden. Alsdoen wierden er 26 kinderen met het

---

366 Johannes Bernard, 1694 naar Azië en 1708 in dienst van de VOC, 1727-1733 gouverneur van Ambon, 1733 Raad van Indië, 1734 naar de Molukken met de opdracht de betrekkingen met de inheemse vorsten op goede voet te brengen, 1735 teruggekeerd naar Batavia en aldaar overleden.

367 Verschrijving van de kopiïst voor 'vrijdag'.

water des heyligen doops besprengt. Van de meester verstaan hebbende dat het werk hier gedaan was, wensten ik de gemeente des Heeren zeegen toe en hield hun nogmaals voor oogen wat dat haar pligt was, hetgeen zij te sullen nakomen eenpariglijk beloofden.

Tehuys gekomen zijnde, gaf mij de meester de roll over en bevond dat er 223 kinderen gedoopt waaren, twee paar getrouwt en 't getal der christenen in 't geheel 1421. Ter dier tijd liet ik d'opperhoofden bij mij komen, die ik bekend maakte den volgende dag te willen vertrecken, waarop zij beloofden een praauw te sullen laten klaarmaken, haar aanbeveelende d'opsigt van kerk en school.

Vermits dese negorij seer groot en volkrijk was konde het werk hier van geen een meester verrigt worden, stelde hier ten dien eynde als ondermeester Pieter Thomas van Ambon, een zeer ijverig en bequaam jongeling en van de meester zeer goede g'tuygnis, gaf hem 3 rds toeseggende onder approbatie. Hier het avondmaal niet hebbende uytgedeelt, vermits de meester en zijn vrouw dat op Caudipan ontfangen hadden.

Boelang

Saturdag den 4^{en} 's morgens om 9 uuren vertrok ik van daar en quam tegen den avond op Boelang, alwaar ik van de goegoegoe aan strand gerecipieert wierde, en zond dien avond de marinje rond en liet bekend maken dat de christenen hare kinderen d'volgende dag ter doop zoude brengen, vernemende alsdaar van de meester hoe het daar met de kerk en school gesteld was, welke in allen deelen klagtig viel, en allermeest dat er eenige waaren die de voetstappen van de heydenen nawandelen en een huysje hadden gemaakt om hun spellen te verrigten, 'twelk dienzelvden avond liet omverhalen, nog meer dat de goegoegoe hier geen agt op sloeg, waarop ik hem bij mij liet komen en hem afvraagde of hij daar gansch niet van wist, waarop hij antwoorde: neen, waarop ik hem voorstelde hoe het zijn pligt was in alle gelegentheeden zorg te dragen dat er de voetstappen der heydenen (waarmede de Boelangers veel verkeerde) niet meerder nagewandelt, 'tgeen hij beloofde.

Sondag den 5^{en} wierde de dienst van de meester in het Maleyds verrigt, en s'namiddags, nadat de Christenen over haar verfoeyelijke bedrijven bestraft en wederom door drangreedenen aangeset wierden tot betragting van hun pligt, 't geen zij beloofden te zullen volbrengen, wierden er 26 kinderen gedoopt en 4 paar in den egten staat bevestigt.

Maandag den 6^{en} wierden er 17 kinderen gedoopt, alsdoen d'gemeente bestraffende over hun nalatigheyd en onagtsaamheyd, het beste aantonende hoe schandelijk het was onwetende te zijn. En die daar opweckende door drangreedenen, beloofde zij hier allen op in vervolg van tijd agt te sullen neemen, waarop ik haar des Heeren zeegen toewenste. Tehuys gekomen zijnde, quamen d'opperhoofden bij mij en versogten een ander meester, met bijvoeging, soo die er bleev, dat er dan weynig of geen kinderen in de school souden komen. Ik na reeden vragende, kreeg geen antwoord van de opperhoofden, hebbende om haar te voldoen en op het eynde ziende, hopende dat als er een ander meester quam dat het dan beter zoude gaan, daar geplaast als meester Christiaan Claas en 5 rds hebbende toegelegt, onder approbatie, met welke zij alle tevreeden waren. Dit alles verrigt zijnde, versogt ik den capiteyn lauwt en andere dat zij tegens den volgende dag een corre-corre zouden laten klaarmaken ten eynde ik na Amoerang kon vertrecken, 'tgeen geschiede, want

Amoerang

Dingsdag den 7^{en} vertrok ik van daar omtrent 9 uuren en arriveerde op Amoerang tegens een uur, alwaar ik het opperhooft van Manado vond en de chialoup zag die ik voorheer derwaards gesonden had. 's Avonds van de commandant vernemende na de staat van kerk en school, die én de meester én de christenen zeer prees en seer goede getuygenis

van hem gaf, 'tgeen de ondervinding nader bevestigde. Dien avond sond ik de marinje rond en liet bekent maken den volgenden dag te sullen doopen en trouwen. 's Avonds ging ik na het gebed en sag er een aantal van bijna 80 christenen en 39 maagden die de Alphoereese religie hadden vaarwel gesegt en de zuyvere omhelst. d'Dag daaraanvolgende, zijnde Woensdag den 8^{en}, examineerde ik de schooljongens en bevond die in alles zeer vaardig en prompt. In het avondgebed wierden er 14 kinderen gedoopt en een paar in den huwelijken staat bevestigt, waarop het gebed volgde.

Donderdag den 9^{en} liet ik de Alphoereese maagden in de kerk komen en haar liet afvragen van de meester, die op eenige kleyne vraagjes redelijk antwoorden, 't vader ons en voor 't grootste gedeelte de 10 geboden wisten, welke, nadat haar alvorens den inhoud van het formulier door de meester in 't Alphoerees was voorgehouden, waarop zij g'antwoord hadden: ja, met het water des heyligen doops besprengt wierden, waarop het avondgebed volgde.

Vrijdag den 10^{en} wierden er na de middag 50 kinderen gedoopt en 3 paar bevestigt in den huwelijken staat. Nadat ik het werk verrigt hadde, liet ik de opperhoofden bij mij komen in de kerk en haar voorstelde hun pligt voornamentlijk omtrent de bejaarde welke nu reeds gedoopt waren, sij belofte doende dat zij in alles haar pligt souden betragten, en de meester boven alle dese hebbende gerecommandeert dat hij die met alle ernst en ophouden zoude onderwijzen, 'tgeen hij beloofde. Alhier het avondmaal niet hebbende uytgedeelt, vermits de meester en commandant op Manado stonden te komen. 't Werk hier dan verrigt zijnde vertrok van Amoerang saturdag den 11^{en} tegen den morgenstond met de chialoup 't Wijnglas. 't Opperhoofd van Manado[368] mij vergeselschapte en quamen sondags 's nagts ter rheede van

Manado

en wierden maandag den 13^{en} met het aanbreeken van den dag aan d'wal gebragt, waarop de stuurman de volgende dag de chialoup niet dan met het hoogste water er uyt komen kon, anderdeels omdat de oogst nu voor het grootste gedeelte was ingesamelt en er nu gelegentheyd was om de doop aan de jonge kinderen te bedienen, die week niets hebbende verrigt als alleen de schooljongens (want meysjes waren er niet) g'examineerd hebbende, die er 18 waren, waarvan er 6 redelijk wel leesden en schreven, d'anderen begonden te spelden of de letters te leeren.

Woensdag den 15^{en} 's namiddags om drie uuren ging ik na de catechisatie, die er alle week eens geschied, en verhoorde haar de vragen, waarop zij alle prompt antwoorden.

Donderdag den 16^{en} sond ik de marinje rond bij de hoeckums om haar bij mij te laten komen, 'tgeen zij obtempereerd[369] en vernam van haar waarom er geen meysjes in de school quamen en ook in de catechisatie: of die d'onderwijs niet benodigt hadden, waarop zij geen voldoenende reedenen konden voortbrengen als alleen dese dat het nu oogst was en dat het in vervolg van tijd wel beter zoude gaan. En nog verstaan hebbende van de hoeckum selve dat er meer kinderen in de negorij waren, bestrafte haar waarom sij dan geen beter agt daarop sloegen dat er meer kinderen in de school quamen. Haar hun pligt voorhoudende, beloofden zij hierin te sullen voorsien.

Sondag den 19^{en} deed ik 's morgens de dienst in het Hollands, en 's namiddags liet ik het door de meester in 't Maleyds verrigten voor een groot getal christenen. Alsdoen wierden er 33 kinderen gedoopt.

Vrijdag den 24^{en} nodigde ik d'ledematen tot d'tafel des Heeren tegens den volgenden sondag.

---

[368] Th. Heymans.
[369] Gehoorzaamd (Latijn obtemperare).

Sondag den 26[en] d'dienst voor de middag in 't Hollands hebbende gedaan en het nagtmaal aan 8 mans- en 2 vrouwspersoonen hebbende uytgedeelt. 's Namiddags de dienst door de meester hebbende laten verrigten, werden er 8 kinderen gedoopt en 11 paar in den huwelijken staat bevestigt. d'Andere dagen besigtigde ik de behandeling van de schoolmeester en maakte zijn eenige verandering in tot meerder nut van de schoolkinderen.

De maand october

Sondag den 3[en] d'godsdienst voor en na de middag verrigt zijnde, wierden er 72 kinderen gedoopt en 16 paar in den huwelijken staat bevestigt. d'Volgende tijd mij besig gehouden hebbende totdat eyndelijk de stuurman de chialoup maandag den 18[en] buyten bragt en sig van water en brandhoud voorsag. Nog op Manado zijnde quamen d'opperhoofden van Ranowanke[370] bij mij en versoekende dat zij zoowel als die van Kema een leermeester mogten hebben. Casper Andries van Manado dit verstaan hebbende, versogt mij hierom seer instantig, 'tgeen ik hem toeseyde en 't maandgeld daartoe staande hem toeseyde, onder conditie dat dit van de Agtb. raad moest g'approbeert werden, desen Casper Andries eerst hebbende g'examineerd en in alles bequaam bevonden.

Ook versogte de Heer Heymans een nieuwe armbusch, vermits d'oude gansch onbruykbaar was.

Donderdag den 21[en] omtrend vier uuren in de morgenstond ging ik onder zeyl om na Tallauwt over te steeken, maar hoe meer wij de Sangirs naderde hoe meer ons de stroom nederdrukte en de winden begonnen te vorceeren, vermits het in het kenteren van de mousson was. Hierover sprak mij de stuurman aan, en was bedugt dat bijaldien wij na Tallauwt zeylden die eylanden of gansch beswaarlijk ofwel niet zouden krijgen, en soo wij die al kreegen dat bedugt was dat bij beneden 't eyland Sangirs zouden drijven, waarop nadat ik dit in overweeging hadde genomen, resolveerde op Zangirs aan te houden, alwaar wij

Dingsdag 26[en] 's avond omtrent 7 uuren voor Taroene ten anker quamen en de facto na de wal gingen en hier de koning kennis van gaven. Versogten denzelvende avond van de koning dat hij ten eersten een vaartuyg wilde laten klaarmaken om na Candar te gaan, 'tgeen de koning beloofde. Maar vermits de koning weynig commando over zijn volk hadden, was ik genootsaakt om daar tot den derden dag te blijven.

Vrijdag den 29[en], 's morgens omtrend 10 uuren, vertrok ik na Candar en arriveerde 's namiddags daar, alwaar d'koning van verwittigt zijnde, versogt een vaartuyg om na Taboekan te gaan en vertrok van daar saturdag den 30[en] na

Taboekan

alwaar ik 's namiddags omtrent 2 uuren aan de wal stapte en hiervan den koning kennis gaf. Sond de marinje rond en liet de christenen bekent maken dat ik de volgende dag de doop aan de kinderen wilde bedienen en ook trouwen, versogte 's avonds van de commandant mij te willen onderrigten hoe de staat van kerk en school daar was, welke gansch klagtig viel over de traagheyd der christenen.

Sondag den 31[en] wierde d'godsdienst door de meester in het Maleyds verrigt en namiddag wierden er 100 kinderen met het water des heyligen doops besprengt en 30 paar in den huwelijken staat bevestigt. Wanneer de dienst verrigt was, ging de koning en d'capiteyn lauwt met mij na huys. Alsdoen de koning vragende na de redenen waarom er de godsdienst soo verwaarloost wierde, gaf hij mij tot antwoord dat er geen kennis was,

[370] Huidige naam Ranowangko, nabij Tanawangko, aan de kust ten zuidwesten van Manado.

en daarom geen ijver. Versogt de koning hierop seer nauw reguard te willen slaan dat d'godsdienst g'handhaaft wierde, 'tgeen de koning mij beloofde.

De maand november

Maandag den 1[en] ging ik na de school en vond er 25 schooljongens, maar geen meysjes, welke examineerende seer wel bevonden. Haar door de meester liet opseggen de kleyne vraagjes, 10 geboden, 't vader ons, waarin zij alle zeer vaardig waren. 's Avonds 't gebed zijnde, ging ik na de kerk en vond er 50 bejaarde persoonen, die ik door de meester liet ondervragen en naulijks een vond die het vader ons van buyten kon opseggen. Haar niet alleen over haar onwetendheyd maar over haar nalatigheyd bestraffende, vermaande haar om zig in 't vervolg te laten onderwijsen. Alsdoen wierden er 23 kinderen gedoopt, welk met het gebed besloten wierde.

Dingsdag den 2[en] quam de koning 's morgens bij mij, van wien ik reden eyste waarom er geen meysjes in de school gesonden wierden om onderwesen te werden, waarop den koning mij ten antwoord gaf dat het genoeg was als de jongens maar wierden onderweesen. Hierover de koning met alle zedigheyd bestraffende en hem de ongegrondheyd en ongerijmtheyd zijner redenen aantoonde, waarop ik de koning versogte hierin te willen voorsien, 'tgeen de koning beloofde. In het avondgebed wierden er 30 kinderen gedoopt en 10 paar in den egten staat bevestigt.

Woensdag den 3[en] wierden er wederom 17 kinderen gedoopt en drie paar in den huwelijken staat bevestigt. Versogte dien dag den koning een vaartuyg te willen laten besorgen om den volgenden dag na Coema te vertrecken, waarvan de koning mij verseker-de.

Coema

Donderdag den 4[en] 's morgens omtrent 8 uuren van daar vertreckende, quam tegen een uur op Coema, alwaar ik van de opperhoofden aan strand gerecipieert wierde. 's Namiddags begaf ik mij na de school en sag er 22 kinderen, waarvan er twaalff de kindervraagjes,[371] 't vader ons, de 10 geboden van buyten opseyden, de overige begonden te spelden.

's Avonds liet ik door de marinje bekentmaken de volgende dag de doop aan d'kinderen te willen bedienen. Dien dag versogte de marinje Simon Soela ontslaagen te sijn van zijn dienst vermits hij wegens ouderdom niet in staat was om langer dienst te konnen waarnemen, 'tgeen ik hem toestond en alsdoen door voordragt van de opperhoofden en meester Marten Lubek, die de dienst nu al een geruymen tijd had waargenomen, aangesteld, en het maandgeld daartoe staande beloofd hebbende, onder approbatie.

Vrijdag den 5[en]. 's Morgens in het gebed wierden er 40 kinderen gedoopt en 4 paar getrouwt, gelijk ook 's avonds in het gebed, want doen wierden er 24 kinderen met het water des heyligen doops besprengt en ses paar door egt verbonden. Op dien tijd bestrafte ik de christenen als dat deselve soo traag en onagtsaam waren om het beste voor zig zelven te zoeken, haar vermanende dat zij 's morgens en 's avonds naarstig in het gebed zouden komen en de publicque godsdienst niet zouden versuymen, 'tgeen zij alle beloofden te zullen nakomen. En vermits het werk hier verrigt was, wenste ik haar des Heeren seegen, welk met gebed besloten wierd. En uyt de kerk tehuys komende quamen d'opperhoofden bij mij, en versogten die naauwkeurig agt te willen slaan dat de christenen sig niet schuldig maakten aan traagheyd, 'tgeen zij beloofden. Versogten doen van haar een vaartuyg om de volgende dag te vertrecken.

[371] Vermoedelijk zijn bedoeld de 19 vragen uit de Ichtitsaar, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 24.

Coelor

Saturdag den 6^{en}, 's morgens omtrent 7 uuren, vertrok ik van daar en quam 's namiddags te Coelor. Wierden van de bobatos aanstaande ontfangen. Ten huyse van de meester gekomen zijnde, liet ik door de marinje bekent maken dat ik 's namiddags den doop zoude bedienen aan de jonge kinderen, en trouwen, vernam doe van de meester na de staat van kerk en school, waarop ik de opperhoofden aansprak, hun vragende waarom het hier zoo slegt gesteld was, waarop zij niet wisten in te brengen. Bestrafte hun dat zij geen beter zorge dragen dat d'godsdienstpleeging van de christenen wierde bijgewoond, haar aansporende dat zij in 't vervolg haren pligt beter zoude betragten ten eynde de meester geen reden van klagen te mogten hebben, 'tgeen zij beloofden.

's Namiddags begaf ik mij na de school en sag er 22 kinderen in 't geheel, die voor het grootste gedeelte 't vader ons, de 10 geboden en 't geloof wisten en ook zeer vaardig waren in 't antwoorden op de kleyne vraagjes.

Sondag den 7^{en} wierd de dienst door de meester verrigt en er wierden dien dag 84 kinderen gedoopt en 9 paar in den huwelijken staat bevestigt. Van de meester verstaan hebbende dat het werk hier gedaan was, wekte ik de trage christenen op, haar voorhoudende 't voordeel daarin opgeslooten, waarop zij goede beloften deeden. Thuys gekomen zijnde, gaf mij de meester de rol over, en bevond dat er 84 gedoopt en 9 paar door egt verbonden waren. 't Getal der christenen was 196. Dien avond gaf ik de opperhoofden kennis de volgende dag te willen vertrecken, die beloofden een praauw te sullen laten gereet maken.

Menalo

Maandag den 8^{en}, 's morgens om 8 uuren afscheyd nemende van de bobatos en haar en de meester d'opsigt van kerk en school hebbende aanbevoolen, vertrok ik na Menalo, alwaar ik om 10 uuren arriveerde. d'Opperhoofden mij aan strand recipieerden. Nadat ik ten huyse van de meester was gekomen sond ik de marinje rond en liet bekent maken dat de christenen hare kinderen tegens de namiddag ten doop zoude brengen, vernemende inmiddens van de meester na de staat van kerk en school, die niet alleen klagtig viel over de christenen in 't gemeen, maar ook over de opperhoofden, die na zijne woorden niet wilden luysteren. Dese hier present zijnde sprak ik aan, hun reeden afvragende waarom zij in desen zoo hartneckig waren. Sij alle stil swijgende, bestrafte ik haar, en toonde haar aan wat haren pligt was, welke zij te sullen onderhouden beloofden.

's Namiddags begaf ik mij na de school en vond daar 30 kinderen, die wel onderwesen waren, en voornamentlijk konde zij verscheyde psalmen in 't Maleyds zingen. 's Avonds de tijd van 't gebed zijnde, begaf ik mij na de kerk en zag er een aantal van over de 100 bejaarde persoonen, die ik 't vader ons liet opseggen, maar weynig wisten het van buyten op te zeggen. Hierover hun onwetendheyd hebbende bestraft en tot volbrengen van haar pligt hebbende aangeset, waarvan zij alle goede beloften deeden, wierden daar 79 kinderen gedoopt en 16 paar getrout. Hiermeede een eynde zijnde, wenste ik haar des Heeren zeegen, en liet daarop het gebed volgen.

Tehuys gekomen zijnde gaf ik de bobatos kennis de volgenden dag te willen vertrecken, dat zij derhalven een vaartuyg gereet moesten laten maken, 'tgeen zij beloofde. Alsdoen gaf mij de meester de roll over en bevond het getal der christenen te zijn 324.

Dingsdag den 9^{en} vertrok van daar 's morgens om 10 uuren en quamen te Saloerang tegen 12 uuren en wierden van de bobatos verwellekomt, die mij na de meesters huys bragten.

's Agtermiddags begaf ik mij na de school en zag daar 27 jongens en 8 meysjes, nog waren er veele ziek. Dese ondervragende, antwoorde seer vaardig op de kleyne kinder-

vraagjes, de gebeeden zeyden zij van buyten op en zongen verscheyde psalmen in 't Maleyds. De tijd des gebeds naderende, ging ik na de kerk en sag daar een aantal van omtrent 90 menschen, waarvan ik eenige 't vader onse, andere de 10 gebooden, andere 't geloof liet opzeggen, en bevond seer veel die dit van buyten wisten, haar doen aansettende tot meerdere arbeydsaamheyd, lust en ijver om sigselven door de gronden van de religie te laten onderwijsen, 'tgeen zij beloofden, waarop dan eyndelijk het gebed volgde. Thuys gekomen zijnde sond ik de marinje rond en liet bekend maken den volgende te willen doopen.

Den meester, oud en swak zijnde, versogt van zijn dienst ontslagen te zijn en versogt gegagieert te worden, welkers eerste ik hem toestond en in desselvs plaats aanstelde Pieter Pangkey van Manado, en het daartoe staande maandgeld hem toeseyde onder approbatie. Wat het tweede versoek van de oude man belangt, beloofde ik hem te sullen voordragen bij d'Agtb. raad. Nog versogte de marinje ontslagen te zijn van sijne dienst, vermits hij wegens ouderdom buyten staat was. Hem hebbende ontslagen en op versoek van de bobatos en meester de soon, Mattheus Bawoele, die de dienst nu al een geruymen tijd had waargenomen, aangesteld hebbende en 't geld daartoe staande toegesegt, onder approbatie van den E. Agtb. raad.

Woensdag den 10[en] wierden er voor de middag 81 kinderen gedoopt en 10 paar door egt verbonden, en 's namiddags wierden er 53 kinderen met het water des heyligen doops besprengt en 23 paar getrouwt. Alsdoen van de meester verstaan hebbende dat het werk hier gedaan was, wekte ik haar op tot ijver om de openbare godsdienst bij te woonen, wenste haar des Heeren zeegen en liet daarop het gebed volgen. Tehuys komende ontbood ik de opperhoofden bij mij en stelde haar hun pligt voor, hoe zij zorge moesten dragen dat de godsdienst voor de christenen niet versuymt, nog de schooldienst niet verwaarloost wierde, waarop zij alle antwoorden dat na hun uytterste vermogen te sullen nakomen. Gaf haar doe kennis van de volgende dag te willen vertrecken, waarop zij beloofden een praauw te sullen laten klaarmaken.

Donderdag den 11[en], 's morgens om 6 uuren afscheyd van de opperhoofde nemende, vertrok na *Coelor* en quamen daar om 7 uuren. Alsdoen versogten de marinje ontslagen te zijn van zijnen dienst. Hem hebbende ontslagen en op het versoek van de bobatos desselvs soon Augustijn Termijn als marinje hebbende aangesteld en hem het maandgeld daartoe staande toegesegt hebbende, onder approbatie. Denzelvden dag vertrok ik van Manaloe, quam 's namiddags ten 2 uuren op Coelor, en vermits er nog verscheydene in[372] haar thuynen waaren gekoomen, doopte ik er namiddag nog 10, haar bestraffende dat zij op geen behoorlijke tijd waren gekomen. Vertrok van daar 's avonds om 5 uuren en quam tegens 8 op Taboekan, hiervan de koning kennis hebbende gegeven.

Taboekan

Vrijdag den 12[en] begaf ik mij 's morgens na de school en sag de methode van onderwijsing, waarin ik eenige verandering maakte. Wanneer nu de tijd des gebeds naderde begaf ik mij na de kerk en veele bragten hare kinderen ten doop, soodat er een getal van 60 kinderen wierden gedoopt, welke ceremonie met het gebed beslooten wierden. Dien avond quam de koning bij mij en versogte dat ik aldaar wilde blijven tot den maandag, vermits hij den zondag in den huwelijken staat wilde treeden, 'tgeen ik de koning niet konde weygeren. Versogte doen van de koning een corre-corre om over te steeken na Tallaut, maar hetzelve niet hebbende konnen impetreeren, vermits gelijk de koning voorgaf dat de corre-corre gants ontramponeerd[373] was.

---

[372] Voorgestelde lezing: uyt.

[373] Door ramponeren (vernielen) onklaar gemaakt.

Saturdag den 13^en^ begaf ik mij na de school en liet de jongens een voor een het vader ons, de 10 geboden en 't geloof opseggen, en ook de kleyne vraagjes.

Sondag den 14^en^ liet ik de dienst door de meester in het Maleyds doen. Alsdoen trouwde de koning en nog 15 paar met hem, en de doop aan 60 kinderen bedient.

Maandag den 15^en^ liet ik de koning nog eens versoeken om een corre-corre ten eynde ik de saken op Tallauwt konde verrigten, maar 't was eeveneens gelijk voorher. Vermits ik tot mijn eynd en oogmerk niet konde komen, gaf ik de koning kennis van de volgende dag te willen vertrecken, dat de koning tegens dien dag een vaartuyg kon laten gereed maken, 'tgeen de koning beloofde te sullen nakomen. Alsdoen gaf mij de meester de roll over, waarin bleek 't getal der christenen in 't gemeen 2164, der nieuw gedoopte kinderen 290 en der getrouwden 62 paar te zijn.

Tariam

Dingsdag den 16^en^ 's morgens om negen uuren afscheyd nemende van de koning, vertrok ik na Tariam, alwaar ik omtrend twee uuren aan strand stapte en van de goegoegoe gerecipieerd wierde. Ten huyse van den meester gekomen zijnde, vernam ik van de meester hoe het daar gesteld was met de kerk en school, waarop de meester antwoorde: heel slegt, dat d'ouders de groote kinderen die nu een weynig begonnen te leesen wegnamen en deden die in de thuynen arbeyden, en dat hij nu alle kleyne kinders hadde, die nauwlijks het A.B.C. wisten, en dat er niet alleen in het gebed weynig volk quam, maar zelvs zondaags niet boven 20 of 30 bejaarde persoonen. 's Avonds 't gebed zijnde, begaf ik mij na de kerk en sag daar sestig bejaarde persoonen, die ik de klagten van de meester voorstelde, daarover bestrafte en door drangredenen tot hun pligt aanspoorden, en dit met het gebed besloot. 's Avonds sond ik de marinje rond en liet bekend maken dat ik den volgenden dag doopen zou. Alsdoen liet ik de goegoegoe bij mij komen en hem voorhoudende hoe seer de meester klagtig viel, waarover ik hem bestrafte, en vermaande dat hij in 't toekomende besorgen zou dat de meester in geenen deele klagtig viel, 'tgeen hij te sullen besorgen beloofde. Vermits ik verstond van de meester dat de christenen alle uyt hun thuynen waren gekomen, gaf ik de goegoegoe kennis van den volgende dag te willen vertrecken.

Woensdag den 17^en^ wierden in het morgengebed 42 kinderen gedoopt en 8 paar in den huwelijken staat bevestigt, en 's namiddags een tal van 60 kinderen gedoopt en 11 paar getrouwt, welke ik bestrafte over traagheyd, en opwekte, daar redenen bijvoegende ten eynde sij hier niet ligt zouden overheen lopen. Dit alles wierd met het gebed beslooten, en haar des Heeren zegen hebbende toegewenst, nadat de meester mij de roll had overgegeven en sag het getal der christenen 405 te sijn, vertrok om 5 uuren van daar en quam om 6 uuren te

Candar

Van de bobatos gerecipieerd zijnde en nadat ik ten huyse van den meester was gekomen, vernam hoe het gesteld was. Dese prees de christenen niet al te seer, vermits die al te grooten gemeenschap met de mooren hielden en hunne gewoonte insagen.[374]

Donderdag den 18^en^ vervoegde ik mij 's morgens na de kerk ten tijde des gebeds en sag er 26 bejaarde persoonen, welke ik eerst het vader ons liet opseggen. Maar weynig dit wetende, bestrafte haar over hun onwetendheyd, en anderdeels haar voorstellende waaraan zij zig niet al schuldig maakten in die al te groote gemeensaamheyd met de mooren te oeffenen, haar vermanende dat zij tot zoo een daat niet weder zoude overgaan, waarna zij alle luysterden en beloofden beterschap, waarop het gebed volgende. Dien

[374] Aldus beide handschriften. Leesvoorstel: insogen.

morgen begaf ik mij na het school en vond daar 8 kinderen, die de gebeeden latende opzeggen, waarvan er 4 die wisten en d'andere 4 begonden te spelden.

In het avondgebed wierden er 22 kinderen gedoopt en vier paar door egt verbonden. En vermits de koning sig in den huwelijken staat wilde begeven, was ik genootsaakt daar tot den volgenden dag te blijven. Dien avond gaf ik den koning kennis van 'tgeene waarover den meester tegen mij geklaagt hadde, maar de koning hielt zig of hij hiervan niet en wist. Egter versogt ik de koning hierin boven alle dingen sorge te dragen, dat de christenen niet al te gemeen met de mooren omgingen, ten eynde 't Christendom daar niet geheel en al verbastert wierde, 'tgeen den koning beloofde te sullen doen.

Vrijdag den 19^{en} wierde den koning en nog 4 andere in den huwelijken staat bevestigt. Ik haar des Heeren zeegen toewenschende vertrok van daar om 11 uuren, de koning mij aan strand uytgeleyde doende na

Calonga

alwaar ik om drie uuren 's agtermiddags aanquam en van de meester en bobatos gerecipieerd wierde. Begaf mij de fakto na de school en sag daar 45 kinderen, die examineerende in allen deelen beter in staat bevond dan op alle andere negorijen. Liet door de marinje bekent maken dat de christenen hare kinderen in het avondgebed ten doop zoude brengen. Thuys komende vernamen de ijver der christenen, waarop de meester antwoorde dat die hier ijveriger waaren dan op d'andere negorijen. Tegens 5 uuren quamen er bij de 200 christenen in de kerk, waarheen ik mij vervoegde, en doopte dien avond 80 kinderen en trouwde er 6 paar, welke ceremonie met het gebed besloten wierde. Tehuys gekomen zijnde versogt de meester, Abraham Caltjes, mij hem bij den E. Agtb. raad te willen voordragen om verhoging van gagie, vermits zijn tijd den 9^{en} december 1733 g'expireerd was, gelijk bij sijn acte die hij mij vertoonde bleek, waarvan ik hem versekerde. Ook versogten d'marinje ontslagen te worden, vermits hij al hooge jaren quam te bereyken, 'tgeen ik hem toestond, en op het versoek van de meester en goegoegoe d'soon Hendrik Bawolang als marinje aanstelde en 't maandgeld daartoe staande toeseyde, onder approbatie.

Saturdag den 20^{en}. Voor de middag wierden er 65 kinderen gedoopt en 7 paar getrouwt, welke plegtigheeden met het gebed besloten wierden, en haar des Heeren zeegen toegewenst. Tehuys komende, gaf mij de meester de roll over, en bevond dat er 145 kinderen gedoopt en 13 paar door egt verbonden, 't getal der christenen was 560. Vertrok van daar, nadat ik de goegoegoe en de meester d'opsigt van kerk en school aanbevoolen had, om twee uuren 's namiddags en quam om 3 uuren op Taroene, waarvan ik de koning kennis gaf en versogt meteen ten spoedigsten een vaartuyg om na Manganitoe te gaan.

Taroene

Sondag den 21^{en} liet ik de dienst door de meester verrigten, deelde het avondmaal uyt aan al de meesters, die ik daar had laten doen komen vermits ik daar uytdeeling van boeken deed. Doen wierden er dertig kinderen gedoopt en 6 paar in den huwelijken staat bevestigt.

Maandag den 22^{en} begaf ik mij 's morgens na de school, vond er 18, welke, vermits d'ouders haar gemeenlijk in de thuynen lieten arbeyden, weynig van de beginselen wisten, en of de meester hierover bij de koning klagtig viel, konde egter daarin geen verbetering zien. 's Avonds 't gebed zijnde, begaf ik mij na de kerk en sag er 23 bejaarde persoonen, waarvan er weynige 't vader ons perfect wisten, veelmin iets anders, welke ik haar bestrafte over hare onwetendheyd en nalatigheyd, niet alleen om haarzelven te laten onderwijsen, maar dat zij hare kinderen uyt de school hielden, haar vermanende dat zij in

vervolg van tijd zig hiervoor wagten zouden, 'tgeen zij beloofde, dopende dien tijd 40 kinderen, en liet dit met het gebed besluyten. 's Avonds ging ik na het huys van de koning en sprak met hem over de slegte gesteldheyd van de gemeente, en dat de meester al verscheydene reysen de koning versogt hadden hierin te willen voorsien, maar dat het zeker dat de koning sig hier weynig liet aan gelegen, waarop de koning antwoorde dat hij geen commando over zijn volk had, waarop ik den koning antwoorde dat het dan slegt genoeg was dat er zoo een koning regeerde die zijn onderdanen tot geen gehoorsaamheyd konde brengen, en of hier dan een meester was of niet, dat dan evenveel was. Alsdoen versogte ik een vaartuyg om mijn na Manganitoe te laten brengen, waarop den koning antwoorde dat het den volgende dag gereet zou zijn.

Dingsdag den 23^{en} wierden er namiddag 75 kinderen gedoopt, alsdoen d'ouders voorhoudende de verpligting die er op haar ruste om haarzelve en hare kinderen in de gronden van de religie te laten onderwijsen, waarop zij alle goede beloften deeden. Ter dier tijd wierde het seggen van de koning niet bewaarheyd, want ik niet die dag, vermits de prauw nog niet in staat was, maar woensdag den 24^{en} 's morgens om 8 uuren na

Manganitoe

vertrok, en daar om halff tien aan strand stapte en van de goegoegoe en 2 bobatos verwellekomt wierde, die mij na de meesters huys bragt, en de koning van mijn komst verwittigt en hem d'E. Compagnies briev vertoonde. Sond d'marinje voort rond en liet bekent maken dat de christenen hare kinderen tegens 5 uuren zoude in de kerk brengen om gedoopt te werden. 's Namiddags begaf ik mij na 't school en sag er 28 schooljongens, waarvan 20 seer vaardig waaren in 't lesen, spelden en zingen, die ook de gebeeden en kleyne vraagjes wisten, dog d'overige waren nog zoo ver niet gekomen. 's Avonds de tijd des gebeds naderende, begaf ik mij na de kerk en zag daar een aantal van 250 christenen, van welke ik eenige 't vader ons, andere 10 geboden, andere de 12 articulen des geloofs liet opseggen en bevond dat er veele waren die dit van buyten opzeyden. Alsdoen wierden er 70 kinderen gedoopt, en besloot dit met het gebed. Te huys gekomen zijnde, vernam ik van de meester of de christenen vlijtig opquamen, waarop de meester antwoorde dat dit wel beter konde zijn, maar zig nogthans vergenoegde dat se hierin veel negorijen te boven gingen. De volgende dag, zijnde

Donderdag den 25^{en}, wierden er voor en na de middag 152 kinderen gedoopt en 20 paar getrouwt, die vermanende tot volbrenging van haar pligt waaronder zij haar gesteld hadden, hetgeen zij beloofde te zullen nakomen. De tijd des gebeds naderende, uyt een kleyn vraageboekje verscheydene vaardig antwoorden, dese doen opweckende tot meerder lust om zig verder te laten onderwijsen, hetgeen zij beloofden. Dit alles besloot ik met het gebed. Als nu het gebed gedaan was, ging de koning met mij na huys, hem doen vragende na de reden waarom er geen meysjes in de school quamen, waarop hij antwoorde dat d'ouders die gemeenlijk mede na de thuynen namen, versogte de koning hierin te willen voorsien, hetgeen de koning beloofde.

Vrijdag den 26^{en} wierden er alleen 88 kinderen gedoopt, waarop het gebed volgde.

Saturdag den 27^{en} ging ik na de school en liet de groote jongens de kleyne vraagjes, 't vader ons, de 10 geboden en 't geloof opseggen, hetgeen seer vaardig geschiede. Te huys komende, vertoonde de meester zijn acte, waarbij bleek dat zijn tijd den 9^{en} december 1730 geëxpireerd was, versogte derhalven hem bij den Agtb. raad te willen voordragen om verhoging van 6 rds, 'tgeen hem beloofde te sullen doen.

Sondag den 28^{en} 's morgens wierde de dienst door de meester verrigt en 's namiddags wierden er 60 kinderen gedoopt en 36 paar getrouwt, zoodat hiermeede het werk besloten zijnde, ik haar des Heeren zeegen toewenste. Uyt de kerk komende versogt ik den koning

om een vaartuyg om na Tamacko te vertrecken, hetgeen de koning aanstonds werkstellig maakte. Des avonds quam de koning bij mij, versogte de koning dat hij zorge geliefde te dragen dat de godsdienst en schooldienst onderhoude wierde, waarvan de koning mij versekerde.

Maandag den 29^{en} 's morgens om 8 uuren affscheyd nemende van den koning, vertrok van daar na Tamacko, alwaar ik tegen 12 uuren aanquam en van de opperhoofden gerecipieert wierden. En in 's Compagnies huys gekomen zijnde vernam ik van de meester de gelegentheyd der zake, die de christenen zeer beschuldigden over nalatigheyd in de godsdienst, alsmede dat zij hare kinderen niet na de school zonden, waarover ik het zig[375] en andere aanspraken en haar hiervan reeden afvorderende, stilsweegen, waarop de meester antwoorde dese de reeden te zijn dat zij na zijne woorden niet wilde luysteren, en dat hij alleen niet in staat was de christenen tot haren pligt te brengen, waarover ik haar wel hart bestrafte en hun haar pligt voorstelde, waarop zij beterschap beloofden. Tegen den avond zond de marinje rond en liet de gemeente aanzeggen dat zij den volgende dag hare kinderen ten doop zoude brengen. De tijd van het gebed naderende, begaf ik mij na de kerk en zagen bijna 70 bejaarde persoonen, die ik door de meester eenige stucken voorstelde, waarop zij alle stilswegen, en eenige weynig wisten het vader onse, anders niet. Haar bestraffende over haar onwetendheyd en traagheyd, vermaande ik haar dat zij zig van de meester zoude laten onderwijsen, hetgeen zij beloofden, en dit besloot met het gebed.

Dingsdag den 30^{en} ging ik 's morgens na de school en vond er 20 jongens daar er volgens de roll 36 moesten zijn. Dese wisten bijna alle het vader onse, de 10 geboden, en konden redelijk wel leesen. Tegens de namiddag bragten veele hunne kinderen ten doop en wierden 55 gedoopt en 2 paar getrouwt.

d'Maand december[376]

Woensdag den 1^{en} 's namiddags wierden er 35 kinderen[377] en 3 paar door egt verbonden, welke ik gelijk d'andere bestrafte, vermaande, en aansette tot betragting van hun pligt, en besloot dit met het gebed. Thuys komende, vernam van de meester of er nog meer kinderen waren te doopen, waarop de meester antwoorde van ja, sond de marinje wederom uyt en liet aanseggen dat alle de kinderen tegens den volgenden dag zoude ter doop gebragt werden.

Donderdag den 2^{en} wierden er 's agtermiddags 48 kinderen gedoopt en 1 paar in den egten staat bevestigt. Nadat ik dit verrigt hadde, wekte ik de gemeente op tot nakominge van haar pligt en wenste haar des Heeren zeegen en besloot dit met het gebed. Thuys komende, ontbood ik de opperhoofden bij mij en zeyde haar de volgende dag te willen vertrecken, dat zij derhalven een vaartuyg moesten gereed maken, hetgeen zij zouden besorgen, andwoorde. Des 's avonds gaf mij de meester de rol over, waaruyt bleek dat er 138 kinderen gedoopt en 6 paar getrouwt waren. Het getal der schooljongens was 36 en dat der christenen 620.

Vrijdag den 3^{en} 's morgens om 9 uuren, nadat ik het opsigt van kerk en school aan het opperhoofd en de meester bevoolen had, vertrok van daar na

Taroene

en quam aldaar tegen 12 uuren, hiervan den koning weder kennis gevende. Hier begon de accidenten aan de beenen, waarmede ik al een geruymen tijd gesuckeld hadden, ten eynde de tijd niet zoude voorbij vlieden mij dan op d'eene, dan op d'andere plaats opge-

---

[375] Aldus in beide afschriften. Leesvoorstel: hem selvs.
[376] Beide afschriften hebben hier: 9ber (november).
[377] Leesvoorstel: invoegen 'gedoopt'.

houden (om die te genesen), zoo zeer verergerend dat ik bijna in 3 weken niet buyten de deur konde komen. Inmiddens versogt de meester, die hier over de 10 jaren gelegen hadden, verplaast te werden na Caudipan. Verplaatste hem daar her en gaf de koning er kennis van, die hem daar moet na toe brengen. Nog vertoonde Pasqual Tamara, ondermeester aldaar, mij zijn acte waaruyt bleek dat zijn driejarig verband den 8^{en} october 1728 verscheenen was. Versogte derhalven hem bij den Agtb. raad te willen voordragen ten eynde hij in gagie mogt verhoogt werden, 'tgeen ik hem beloofde en verplaatste hem na Manado als ondermeester. Nog versogte de oppermeester dat ik een ander marinje wilde aanstellen, vermits d'oude buyten staat was, mij voorstellende de zoon van de oude marinje, die de dienst nu al een geruymen tijd had waargenomen sonder dat er klagten over hem waren gekomen, hem als marinje aanstellende en 't maandgeld daartoe staande hem toeseggende, onder approbatie.

Hier zijnde quam Louis Ponga, meester op Tallauwt, over, van dewelke ik na de staat van kerk en school vernemende, verstaat van hem dat het daar bijna geen Christendom geleek en dat hij de christenen door geen middel tot hun pligt kon brengen, en dat zij hem meermaal dan eenmaal van al zijn goederen beroofd hadden. Ook versekerde hij mij dat er 2 negorijen waren, bijna 4 uuren van malkander, en maar één meester, maar één marinje, en dat hij den eene sondag hier, de andere sondag daar de dienst deet. En vermits de marinje Salomon Coboling van Toadola nog geen gagie ontfangen had, en nog geen acte, vermits hij bij den Agtb. raad nog niet was voorgesteld doordien er nu verscheydene jaren geen predicant geweest had, soo versogte d'meester mij desen marinje bij den Agtb. raad te willen voordragen, 'tgeen ik hem beloofde.

Wanneer nu de beenen een weynig begonden te beteren, vernam ik van de meester of er nog kinderen moesten gedoopt werden, waarop hij antwoord gaf dat er nog kinderen waren die gedoopt moesten worden, sond ik de marinje rond en liet de christenen aanzeggen dat zij hare kinderen die nog niet gedoopt waren den volgende dag in de kerk zoude brengen.

Donderdag den 30^{en} wierden er 's namiddags 27 kinderen gedoopt en 6 paar getrouwt. Tehuis komende, gaf mij de meester d'roll over waarbij bleek dat er 172 kinderen gedoopt waren en 12 paar getrouwt. 't Getal der schooljongens was 30 en dat der christenen 1440. Vermits de oppermeester na Caudipan soude gaan, plaatste ik hier weder Bastiaan Loho. 's Avonds versogte de koning ten allereersten een vaartuyg te laten gereet maken, 'tgeen de koning beloofde.

Vrijdag den 31^{en} de praauw gereet zijnde, nam affscheyd van de koning en beval hem d'opsigt van kerk en school, vertrok 's avonds om 7 uuren na Tomacca en arriveerde aldaar.

Het jaar 1735 d'maand january

Van de hoofden gerecipieerd zijnde, versogt ik een corre-corre om over te steeken na Chiauw, 'tgeen zij niet alleen beloofden maar ook werkstellig maakte.

Sondag den 2^{en} liet ik de dienst door de meester verrigten. Nadat dit gedaan was, weckte ik die trage christenen op tot ijver en naarstigheyd en wenste haar des Heeren zeegen.

Maandag den 3^{en}, 's morgens om 9 uuren, vertrok van Tamacko en quam op

Pehe

de derde daaraan volgende, sijnde woensdag 5^{en} 's avonds op 7 uuren. Hiervan verwittigde ik de koning, op dien tijd van de meester vernemende hoe de zaken daar gesteld waren, die ook als klagtig viel over de nalatigheyd der christenen.

Donderdag den 6^{en}. 's Morgens om 10 uuren quam de koning bij mij, aan wien ik d'E. Compagnies briev vertoonde, maar den koning was niet in staat om den inhoud te verstaan wegens dronkenschap, waarover ik de koning aansprak en zeyde dat het de koning niet betaamde soo versot op de drank te zijn, langs welke weg d'koning met zijn onderdanen in veragting zouw komen, nog dat het geen koning betaamde met soo een quaad exempel zijn onderdanen voor te gaan. Versogte, bijaldien de koning bij mij geliefde te komen, dat ik hem recipieeren zouw, maar nugteren, waarover zig de koning geformaliseerd[378] heenen ging sonder een woord te spreeken, en na die tijd was de koning niet te spreeken. N.B.: d'eerste dag wierden er kost genoeg gebragt, d'tweede minder, en d'derde gansch niet, waarop ymand na de koning zond en liet reeden van de koning vragen er geen kost gebragt wierde, waarop de koning antwoorde dat hij niet gewoon was meer dan voor 3 dagen kost te beschicken voor de gecommitteerde. Dat mij gerelateerd zijnde, sond hem de facto na de koning en liet zeggen dat de koning nu thans zijn gewoonte niet volbragt hadde, vermits er maar voor anderhalf dag was gebragt, waarop de koning antwoorde dat hij daar niet van wist, hiermeede mij moetende vergenoegen.

Vrijdag den 7^{en} zond de marinje rond en liet de christenen, vermits die doenmaals alle in de thuynen waaren, tegen d'volgende dag in de kerk komen. Inmiddens begaf ik mij 's middags na de school en sag er 17 schooljongens en 12 meysjes, waarvan 't grootste gedeelte 't vader onse, de 10 geboden en de 12 articulen des geloofs wisten en vaardig antwoorden op de kleyne vraagjes. Dienzelvden dag quam de meester van Ondong, hetwelke aan mijn zijn nood klagende dat hij nu vier jaren geleeden voor 50 rds goed aan de koning verkogt hadde en dat de koning hem voor eenig tijds hem twee kinderen, waarvan d'eene d'inlandse ziekte onder haar was, en bijde vrouwelijk[379] konde loopen of gaan, had toegesonden, welke geen 20 rds waardig waren, en nogtans wilde de koning twee kleyne kinderen de meester voor 50 rds te beteren. De meester hiertoe gansch niet kondende overgaan, sond dese 2 kinderen de koning weder toe, en evenwel heeft Johannes Jacobus, oppermeester op Pehe, dese twee kleyne kinderen moeten aannemen voor 50 rds. Ik dit hebbende verstaan, sond iemand na de koning of hij bij mij geliefde te komen, waarop de koning liet weeten dat hij een weynig onpasselijk was. Sond denzelven de facto weder na de koning en liet vragen of de koning 't geld aan de meester van Ondong geliefde te betalen, waarop de koning liet weten dat als hij op Ternaten quam en het proces verloor, hij dan wel een slaav soude krijgen om daarmede die schuld te betalen. 's Avonds de tijd des gebeds zijnde, ging ik na de kerk en sag er 28 bejaarde persoonen, welke ik door de meester liet ondervragen, voor het grootste gedeelte zeer onkundig waren, welke ik ernstelijk bestrafte over haar onwetendheyd en traagheyd om de openbare godsdienstpleging bij te woonen, haar vermanende dat zij zig in de gronden van de religie zoude laten onderwijsen, 'tgeen zij beloofden, welke met het gebed besloten wierde.

Saturdag den 8^{en} wierden er voormiddag 28 kinderen gedoopt. Sond dien dag weder de marinje rond.

Sondag den 9^{en} liet ik de dienst voor en na de middag van de meester verrigten, en voor de middag wierden er 23 kinderen en na de middag 41 met het water des H. doops besprengt en 2 paar getrouwt. Die trage christenen opweckende tot volbrenging van haar pligt, wensten ik haar des Heeren zeegen. Thuys gekomen zijnde gaf mij de meester de roll over, waaruyt bleek dat er 92 kinderen gedoopt waren en 2 paar getrouwt, en dat er 26 kinderen waren en 't getal der christenen in 't geheel 800. Vermits de meester hier veele jaren geleegen had, versogt hij verplaast te mogen werden nae Minanga, 'tgeen ik

[378] Gekrenkt.
[379] Zo beide handschriften. Voorgestelde lezing: nauwelijks.

hem beloofde. Hiervan gaf ik de koning kennis, die verpligt is hem over te brengen, en 'tgeen de koning beloofde te sullen doen.

Vermits het opperhoofd van Manado, hier voor een geruymen tijd zijnde geweest, de ondermeester Marcus Pyrassa na Oulou gesonden had, vermits de meester aldaar buyten staat was, heb ik in desselvs plaats als ondermeester aangesteld Hendrik Lahinda, die ik g'examineert heb en bequaam oordeelde, hem toeseggende het maandgeld onder approbatie. Vermits hier niet meer te verrigten was, versogt ik de koning om een praauw ten eynde ik na Lahey konde gaan, 'tgeene de koning wel beloofden maar weynig spoed daarmede maakte, en kon van[380] den volgende dag, zijnde maandag den 10[en], voor 4 uuren niet vertrecken, en quam tegens 5 uuren op

Lehey

Dien avond liet ik door de marinje de gemeente waarschouwen als dat ik de volgende dag wilde doopen. 's Avonds van de meester vernemende na de staat van kerk en school, die in allen deele klagtig viel, want de christenen waren daar zeer traag, ontbood den Capiteyn Lauwt bij mij en vraagden na de reeden waarom de christenen hier zoo traag waren, waarop hij stille sweeg, hem bestraffende dat hij als hoofd de gemeente niet tot hun pligt opwekte en haar met geen goed exempel voorging.

Dingsdag den 11[en] ging ik na de school en vond er maar agt kinderen, alle seer kleyn, die begonden te spelden. De grooten, die een weynig verder waren gekomen, namen d'ouders weg omdat die in de thuynen moesten werken. Hiervan met de Capiteyn Lauwt spreekende, beloofde hij hierin te sullen voorsien.

Woensdag den 12[en] 's morgens wierden er 14 kinderen gedoopt en 3 paar getrouwt. De christenen bestraft hebbende en weder tot hun pligt opgewekt, 'tgeen zij beloofden te sullen nakomen, wenste ik haar des Heeren zeegen. Thuys komende sag ik de roll na en bevond dat er 32 kinderen gedoopt en 3 paar in den huwelijken [staat[381]] bevestigt waren en 't getal der schooljongens was 8, der gemeente 230. Vermits de meester hier nu al verscheydene jaren gelegen had, versogte hij verplaast te mogen werden na Menalo, 'tgeen ik beloofden, en in desselvs plaats stelde Levi Gomes, meester op Menalo, hiervan de koning weder kennis hebbende gegeven. 't Werk hier verrigt zijnde belaste ik de Capiteyn Lauwt een vaartuyg te laten klaarmaken om na Ondong te vertrecken.

Donderdag den 13[en] vertrok ik 's morgens om 8 uuren van Lehy en quam te half tien te

Ondong

alwaar ik van de bobatos gerecipieerd wierde. Dien dag sond ik de marinje en liet de gemeente bekend maken den volgenden dag de doop te zullen bedienen. Vernam van de meester hoedanig het hier gesteld was, de christenen daar niet al te seer prees. 's Namiddags ging ik na de school en sag er 25 jongens en 12 meysjes, die 't vader ons, de 10 geboden van buyten opseyden, except 3 à 4 kleyne die alleen begonden te spelden.

Wanneer 's avonds het gebed zoude gedaan werden begaf ik mij na de kerk en sag er omtrent 70 bejaarde persoonen, waarvan seer weynige 't vader ons wisten, dese bestraffende over haar onwetendheyd, en vermaande haar dat se zig zouden laten onderwijsen, want dat er ten dien eynde een meester lag, 'tgeen zij beloofden.

Vrijdag den 14[en] wierden er 's namiddags 50 kinderen gedoopt en twee paar getrouwt, welke met het gebed besloten wierde.

---

[380] Het handschrift heeft 'hem van'.
[381] Ontbreekt in het handschrift.

Sondag[382] den 15[en] wierden er voor de middag 17 kinderen gedoopt en 2[383] d'ouders vermanende dat zij hun pligt zouden volbrengen en hun kinderen te laten onderwijsen. Ten huyse gekomen zijnde, klaagde de meester over de onfatsoendelijke behandelingen van een der christenen, die uit enkel vergenoeging een verken van hem had doodgeslagen en na dat de meester geen betaling ontfangen. d'Opperhoofden bij mij hebbende laten komen, bestrafte haar hart dat zij niet beter voorsagen en dat zij zouden besorgen dat de meester hiervoor vergoeding geschiede, 'tgeen zij beloofde te sullen doen, maar die er niet en quamen dat waren zij. Nog versogte de meester verplaast te mogen werden na Boelang Itam, 'tgeen ik hem beloofden, en in desselvs plaatse bragt Matteus Daniëlsz, en gaf hiervan de koning kennis.

Sondag den 16[en] d'dienst van de meester hebbende laten verrigten, wierden er voor de middag 20 en na de middag 30 kinderen gedoopt en 1 paar in den huwelijken staat bevestigd, en de gemeente gelijk voorheen bestraffende en vermanende dat zij hun pligt zouden betragten, wensende ik haar des Heeren zeegen. Thuys komende sag ik de rol na en bevond dat er 117 kinderen gedoopt waren en 3 paar getrouwt; 't getal der christenen is 437.

Maandag den 17[en] vertrok ik van Ontong en quam er namiddags te

Oulou

alwaar ik van de commandant verwelkomt wierde en vond daar de chialoup. 's Avonds versoekende van de commandant mij te willen onderwijsen hoe het met de kerk en school gesteld was, die gelijk de meesters op d'andere plaatsen niet te seer prees. d'Commandant viel zeer klagtig over de koning, dat die in geenderlij wijse wilde volbrengen wat tot versterking van 's Compagnies logie diende, wand dat het opperhoofd van Manado daar zijnde geweest voor 6 maanden en de koning van alle zaken kennis had gegeven en de koning belast dit alles ten eersten zullen nakomen, dat de koning doe beloofd hadde, maar tot nog toe daarvan geeneen zaak werkstellig gemaakt en geen planken hadden besorgt voor de logie, nog ook geen deur voor de pagger, waartoe de commandant hengsels, grendels en slot van het opperhooft van Manado had ontfangen, en hoe menigmaal den commandant iemand na de koning zond om zijn beloften te willen volbrengen, 't was even wel.

Hier quam bij dat de koning van de slaven, soo van een als d'andere die daarna toe waren gevlugt, na zijn welgevallen handelden, dan die in de boeyen settende, dan wederom ontsluytende en in zijn dienst gebruykende, en als de commandant de koning hiervan onderrigten dat die behandeling niet en bestaande, en hoe de koning antwoorde dat wanneer ofschoon die wegliepen, waarop de coning antwoorde hij se wilde hebben altijd wel kon krijgen.[384] En wat nog meer was, hadde een verbod laten uytgaan dat hij al degeene welke aan een Europiaan ontdekte de plaats alwaar zig slaven die weggelopen waren onthielden, sou laten ophangen, soodat hiervan daar en al de schrik en de kleyne kinder was,[385] 'tgeen de commandant ondervond wanneer hij de zijne zogte. Selfs de goegoegoe was bevreest om een slavin die ik van de commandant gekogt hadde te gaan opsoeken. Sond dierhalven na de koning en versoekende dat hij ook wilde uytsenden om haar te laten opvangen, die de plaats seer wel wist, maar niet minder als dat, kon dat niet van de koning obtineeren.

---

382 Lees: Saturdag.

383 Zo beide handschriften.Vermoedelijk is hier te lezen: 'en 2 paar getrouwt'.

384 De voorgaande zin is blijkbaar in het ongerede geraakt. Voorgestelde lezing: '... niet en betaamden, en dat de koning antwoorde dat wanneer hij se wilde hebben, altijd wel kon krijgen, ofschoon die wegliepen'.

385 Tekst in het ongerede geraakt.

Woensdag den 19^{en} quam de koning op Oulou en den volgende dag, zijnde

Donderdag den 20^{en}, quam de koning omtrend 4 uuren 's namiddags in 's Compagnies logie. Egter was de koning soo wel besteld, dat hij op zijn beenen niet konde staan. In soo een staat quam hij altijd bij den commandant, van sprak, 't was alles wel, maar het volbrengen, daaraan hielde het hem.[386] Bij dese gelegentheyd verloor een militair een lid van zijn vinger. Heb mijn hier wederom een geruymen tijd moeten ophouden, vermits de accidenten aan de beenen voorheen niet ten eenemal geneesen zijnde, door 't loopen verergert wierden.

Sondag den 23^{en} liet ik de dienst door de meester verrigten, maar kon die selfs niet bijwoonen, vermits ik niet in staat was te gaan.

Dingsdag den 25^{en} vertrok de stuurman van hier na Manado. Desen dag sond ik iemand na de koning en liet vragen of de koning die 50 rds die hij de meester van Ontong schuldig was, en ook besorgen dat de meester de 2 varkens betaald wierden, waarop de koning sonder yts te laten weeten die twee klijne kinderen die hij voor 50 rds meester Johannes had opgedrongen door zijn broeder liet weerhalen, welke meester Johannes gewillig liet volgen. Ook besorgde de koning dat de meester betaling voor de varkens alleen kreeg, maar van het ander wilde de koning naauwlijx een woord horen, moeste dierhalven uytstellen totdat de koning zelve op Ternaten quam, soodat hieruyt klaar genoeg bleek hoe onregtmatig de koning[387] alle dingen handelde.

Vrijdag den 28^{en} ging ik 's morgens na de school en vond er 23 jongens, die examineerde. Bevond die redelijk in staat, maar de christenen waren daar zeer traag, soodat er somwijlen 16, 18 ofwel 30 in 't gebed quamen en weynig meer in de kerk.

d'Maand februari

Woensdag den 2^{en} wierden er na de middag 43 kinderen gedoopt en 4 paar getrouwt, welke met het gebed besloten wierden. 's Avonds quam de goegoegoe bij mij, en sprak doe met hem over de slegte gesteldheyd der gemeente, die betuygende dat de christenen na zijn woorden weynig wilden luysteren. Dien dag sprak de commandant met mij dat het wel hoognodig was dat hier een ondermeester geplaast wierde, vermits dese negorij groter was dan de 3 andere en dat één meester het hier niet wel konden waarneemen, stellende ik daar als ondermeester Dirk Tammesoule van Manado, en het maandgeld hem toeseyde onder approbatie.

Donderdag den 3^{en} wierden er 26 kinderen met het water des H. doops besprengt en 2 paar door egt verbonden. De gemeente daar bestraffende dat zij zoo nalatig waren om de godsdienst bij te woonen, en aansporende tot volbrenging van hun pligt, 'tgeen zij beloofden, welke met het gebed beslooten wierde.

Vrijdag den 4^{en} wierden er 's namiddags 60 kinderen gedoopt en 4 paar in den huwelijken staat bevestigd, die gelijk ook d'andere vermanende tot betragting van hun pligt, besloot dit met het gebed.

Saturdag den 5^{en} sond ik de marinje rond en liet de gemeente aanseggen dat sij de kinderen die nog niet gedoopt waren ten doop zouden brengen. Den volgenden dag, sondag den 6^{en}, liet ik de dienst door de meester verrigten, deelde het avondmaal uyt aan 6 personen en besprengde 44 kinderen met het water des heyligen doops.

De commandant mij versoekende te mogen trouwen, weygerde hem dat vermits hij geen consent van den E. Agtb. raad had.[388]

---

[386] Daaraan schortte het. De voorgaande tekst is in het ongerede geraakt en niet te reconstrueren.

[387] Het andere handschrift heeft hier 'koningen'.

[388] Als Compagniesdienaar had de commandant voor een huwelijk de toestemming van zijn overheid nodig.

Dit dan alles verrigt zijnde gaf mij de meester de roll over, en zag dat er 173 kinderen gedoopt en 10 paar getrouwt, en 't getal der christenen is 1683. Bij de commandant zijnde gekomen, bragt nog iets in ten lasten van de koning, als dat hij op Taboeka, alwaar een prins quam die een pas van de commandant had, datzelve aan stucken schuerende sonder hij eens met de commandant over te spreeken.

Maandag den 7[en] tegen den avond op

Tagulanda

en wierden van de capiteyn lauwt en meester verwellekomt. 's Avonds vernemende van de meester hoe dat het daar gesteld was, die ook al gelijk d'andere over de christenen klaagde, sond de marinje rond, liet de gemeente bekendmaken dat zij hare kinderen den volgende dag ten doop zoude brengen, zeyde de meester aan als dat hij na Pehe moest gaan, waarvan ik de capiteyn lauwt kennis gaf, en stelde aldaar als oppermeester Andries Durand van Manado, die ook verhoging van gagie versogt, hetgeen ik hem beloofde te sullen versoeken. Verplaatste Domingus Takylo na Taroena en in desselvs plaatse stelde ik Andries Bawenty en hem 3 rds toegelegt hebbende onder approbatie. Konde dier tijd op Minanga niet komen vermits er dagelijx de wind sterk wayde en in het dien hoofde[389] een sware branding ging, zodat de christenen van Minanga hun kinderen hier ten doop moesten brengen.

Dingsdag den 8[en] wierden er 144 kinderen gedoopt en 8 paar in den huwelijken staat bevestigt, welke christenen ik over hun nalatigheyd bestrafte en vermaande, voorstellende wat hun pligt was, waarna zij luysterden en betering des levens beloofde.

Woensdag den 9[en] examineerde ik de schooljongens en bevond zeer weynig in staat, redenen dese, zoo de meester zeyde, dat de ouders haar uyt de school hielden. Dien dag wierden er over de 200 kinderen gedoopt en 6 paar in den huwelijken staat bevestigt. Vermits het werk hier bijna verrigt was belaste ik de capiteyn lauwt tegens den volgenden dag een corre-corre te sullen laten gereetmaken om na Manado over te steeken, hetgeen hij beloofde.

Donderdag den 10[en] wierden er 's morgens 68 kinderen gedoopt en 8 paar in den huwelijken staat bevestigt. Tehuys komende zag ik de rol van de meester van Tagulanda en bevond 't getal der gedoopte te zijn 358, der getrouwde 14 paar, en dat der kinderen van Minanga was 44, der getrouwde 8. De schoolkinderen op Tagulanda waren 24. Des namiddags examineerde ik de schooljongens van Minanga, die 16 in 't getal waren, waarvan er 8 waren die het vader onse en de 10 geboden van buyten opseyden. De overige begonden te leezen.

Dit hier nu hebbende verrigt, vertrok ik tegens den avond van daar, nadat ik den capiteyn lauwt en meester de zorge van kerk en school had aanbevoolen, na Manado, alwaar ik den 11[en] 's avonds om 8 uuren arriveerde en van de boekhouder, representeerende het hoofd, gerecipieerd.

Menado

Hier mij een geruymen tijd hebbende opgehouden vermits de stuurman een swaar weder op zee hebbende gehad, de gek en 't spie gebroken was, en de volkeren van Aris, Clabbad en Bandijk[390] seer traag waren om ander hout te brengen. 't Eerste spie, dat zij afbragten tegens den 15[en], konde niet gebruykt werden vermits het van elkander spleet, de eerste gique die sij afbragten was te kort, de tweede gique bragten zij half maar af, en

[389] Leesvoorstel: uyt dien hoofde.

[390] Aris (Ares), Kelabat en Bantik, drie van de 23 traditionele districten in de Minahasa die op 10 januari 1679 een verbond sloten met de Compagnie (*Corpus Diplomaticum* III, 172-176).

kort daaraan het tweede spie, dan moesten er een gewagt worden na kolen om te smeeden, dan kon de smit niet werken omdat hij niemand bij zig had, soodat er omdat er geen ordre gehouden wierden, de tijd voorbij ging.

Vrijdag den 18^{en} tegen den avond quamen den Heer Heymans en de Heer Van den Heuvel[391] alhier van Cema en vertrocken in commissie den 26^{e}. Eenige dagen daaraanvolgende ging ik selve na Cema om een plaats voor de kerk en meestershuys uyt te zien. Terwijl d'Heer Heymans nog op Menado was, droeg hij mij voor het versoek van de oppermeester om in gage verhoogt te werden, te weten 8 rds, daar hij nu maar 6 ontfing, vermits de voorgaande meesters, Franciscus Cosmus, ook 8 rds getrocken hadden, 'tgeen ik zijn E. beloofde den Agtb. raad voor te dragen. Ook versogt sijn E. voor de marinje 2 rds per maant omdat dit het hoofdcomptoir was, 'tgeen ik zijn E. verklaarde te zullen versoeken. Ook versogt de Heer Heymans een nieuwe armbusch, vermits de oude niet langer in staat was.

d'Maand maart

Dingsdag den 8^{en} ging ik met een praauw na Ranowanko, om te zien hoe ver de nieuw geplaatste meester de kinderen gebragt hadde. Deselve had er 18 kinderen, die het vader onse en de 12 artikelen opzeyden. Liet de houcum bij mij komen en versogte hem dat hij zijn volk daartoe wilde opwecken hunne kinderen na de school te zenden, ten eynde het begonnen werk zijn voortgang mogt hebben, waarvan betuyging deede hierin waaksaam te zullen zijn ten allen dage, met bijvoeging dat alle diewelke hun kinderen niet na de school zonden daarvoor sullen moeten boeten, vertrok daarvandaan woensdag den 9^{en} en quam tegens 4 uuren op Manado.

Donderdag den 10^{en} maakte de meester mij bekend dat er twee persoonen waren, geheel buyten staat om haar kost te konnen winnen, jaa zelvs niet konnende gaan, die alimentatie versogte van de diacony. En vermits er niets op hun gedrag ten laste van haar, vond ik goed hiervan den Eerw. kerkenraad kennis te geven. De naam van d'een is Cobus Pabru en d'andere Anna Paly.

Dingsdag den 15^{en} quamen de opperhoofden van Cema bij en versogten mij hun versoek[392] aan den raad te willen voordragen dat de Agtb. raad de volkeren van Toirgar (zijnde een negorij waaraan nu gebouwt begon te worden) geliefde te ordonneeren hun verdere bouw aldaar te staken en sig na Kema te vervoegen, vermits daarin een meester geplaast was, teneynde hun kinderen ook mogen onderweesen worden, waarvan ik haar versekering deet en ook meteen versogt dit te willen gadeslaan dat de ouders de kinderen dagelijx na de school sonden, 'tgeen zij mij beloofden.

Sondag den 20^{en} deed ik voormiddags de dienst in het Hollands en 's namiddags wierde de dienste in 't Maleyds van de meester voor een aantal van bijna 200 christenen verrigt, sag er geeneen hoeckum. Dien dag besprengde ik 85 kinderen met het water des H. doops en bevestigde 6 paar in den huwelijken staat, welke christenen ik vermaande dat zij in allen deelen sig ijveren souden, waardoor het Evangelium luyster bijgeset wierde, en dat sij zig niet zouden schuldig maken aan nalatigheyd als de godsdienst verrigt wierde, 'tgeen zij beloofde.

Maandag den 21^{en} liet ik de hoeckums bij mij komen, hen redenen afvragende, waarom[393] zij als opperhoofden de gemeente met geen goede exempelen voorgingen, maar zig aan traagheyd meer dan de gemeente schuldig maakten. Hierop haar hebbende bestraft,

---

391 Theodorus Jacobus van den Heuvel, 1716 assistent, geplaatst op Malakka, 1732 onderkoopman en secretaris Malakka, mei 1733 naar Batavia, translateur voor het Maleis, jan. 1734 naar de Molukken als secretaris van de commissie, vervolgens in Siam en te Palembang, overleden Batavia 1747.

392 Het handschrift heeft hier 'vertrek'.

393 Het handschrift hier hier 'wanneer'.

en vermaand dat zij de gemeente met een goed exempel voorgaan en de meester de behulpsame hand bieden, teneynde er nog tegens haar nog tegens de gemeente iets zoude konnen ingebragt werden, 'tgeen zij tesaam beloofde te sullen nakomen. Dien avond wierden er in 't gebed 13 kinderen gedoopt en 8 paar in den huwelijken staat bevestigt.

Dingsdag den 22en gaf mij de meester de roll over, waarin het bleek dat er 211 kinderen gedoopt en 32 paar in den huwelijken staat bevestigt waren. 't Getal der christenen was 630. En gelijk ik de voorgaande tijd besteed om alles gade te slaan en op een regte voet te brengen, so de volgende tijd, tot dat wij eyndelijk

Woensdag den 30en 's avonds 10 uuren met de landwind onder zeyl gingen na Ternaten, alwaar w'

de maand april

den [...][394] door de bijsondere en onverdiende goedertierentheyd Gods, waarvoor de naam zijner heerlijkheyd zij gelooft, tegen den middag aanquam.

Dit alles na waarheyd bevonden door degeene die is (onder stond) U.E.E. Agtb. volvaardige en gehoorsame dienaar (was getekend) Johannes Scherius.

(Onder stond) Voor de collatie (was getekend) J. van der Petten, eerste gesworen clercq, C.F.B. Mann, J. Sinnenberg.[395]

191. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 20 juni 1735.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 712-715.

Eerwaarde – – –

De angename letteren van U.Eerw. gedateert den 31 jan. anno stante[396] ons ter hand gestelt en in onse vergadering gelesen zijnde, vergewissen ons als dat wij door de gunst van haar HoogEdelEdelhedens een derden leeraar hyr zullen zien. Hyrmede de Eerw. Heeren ons congratulerende, worden de geagte medebroederen hertelijk dank gesegt.

Vermits er nu een derde leeraer tot ons staat te komen, so versekeren sig de Eerw. Heeren dat ik de Maleydse taal met so veel meer ijver en vlijd zal voortzetten, 'tgeen mijn doelwit enig is. Sou hier verdere progressen in gedaan hebben bijaldien de adminiculen[397] hyr soo seldzaam niet waren en de Maleytse tale hyr zuyverder gesproken wierde. En vermits het tegengestelde van dese twe nootzakelijk vereyschte hoedanigheden om het Maleys binnen korten tijd te leeren er ontbreeken en kan ik mijselven, nog de verwagting van de Eerw. broederen, niet voldoen, maar zal door des Heeren zegen mij hyrin ijveren, ten einde ik in vervolg van tijd de Maleydse gemeente sal konnen stigten.

NB. Het Maleys in het Nieuwe Testament vervat[398] is so hoogdravend, dat den Inlander daar weynig van verstaad en honderden van woorden die in het oude Dictionarium[399] niet gevonden worden, weshalven het ten uytersten noodzakelijk zou zijn dat er een dictionarium geformeert wierde waarin men die hoogdravende woorden sou konnen vin-

---

394 Datum niet ingevuld.

395 Jacob van Sinnenberg uit Elberfeld (Wuppertal, Dld), komt 1723 uit als korporaal, 1732 als sergeant, repatrieert 1738, vertrekt 1739 als commandeur van de soldaten, overlijdt datzelfde jaar.

396 ANRI, Archief Kkr Batavia 55, fol. 100-101.

397 Hulpmiddelen.

398 De vertaling Leydecker-Van der Vorm, uitgekomen in 1731. Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 29.

399 Het oude dictionarium van Frederik de Houtman in de uitgave van 1680, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 20.

den, en teffens een grammatica om van alles naukeurig te konnen onderrigt worden, vermits den inlander daar geen het minste weet af heeft, tot welkers saken kennis te komen nu een meerdere tijd vereyscht word.

De gewenschte en thans vergenoegde staat waarin sig de Eerw. Heer en g'eagte medebroeder E.F. de la Boucq bevind, is ons gansch aangenaam te horen, en wij wenschen sijn Eerw. in die vergenoegde staat een reex van jaaren gezontheyd, alsmede den geagten Heer en medebroeder A. D. De Fonseca een ruyme mate van des HEEREN milden, rijken zeegen en over sijn dienst tot grootmaking van des HEEREN alderheyligste naam, die noyt genoeg te roemen zij.[400]

Gelijk het den Almogenden behaagt heeft de inwoonderen ter dier plaatse, also ook ter deser te besoeken, waardoor een groot getal den weg van alle vleesch zijn gegaan, welke bezoeking een weynig cesseert, waarvoor de HEERE zij gebenediceert.

Wat betreft de staat van kerk zedert 't voorgaande jaar, daar en is so een grote verandering niet geschiet als alleen dat onsen broeder, ouderling en krankbesoeker P. van Petten[401] den 13 april deses jaars is overleden, en dat wij uit dien hoofde tot vervulling van desselfs plaats na een bequaam subject hebben omgesien, maar nog geen gevonden die in staat was een krankbesoeker te konnen zijn, vermits er maar drie ledematen onder de soldaten gevonden worden en geen van drie in staat. So verwagten wij positive 't volgende jaar een ander tot vervulling van des overledene plaets.

Nog is de soon van de overledene coster Jan Stevens door den WelEdelen Heer commissarius[402] in desselfs plaats angestelt.

Het getal der christenen, so vrije als slaven, is 513. Ledematen so onder Compagniesdienaren als Inlanders 36, nieuwgedoopte kinderen 24, bejaarde 1, schoolkinder die in 't Nederduits onderwesen worden 21, en in de Maleydse 25.

Verders wert U.Eerw. berigt dat ik de kerk- en schoolvisite op de cust Celebes en de eylanden Zangir, Chiauw, Tagulande door Gods zegen gelukkig hebbe volbragt en den 7 april deses jaars in een goede gezondheyd alhyr ben angeland.[403]

Wat betreft de staat der christenen, is seer elendig, welke uiterlijk die naam dragen en niet alleen gansch ontblood van het wesen der sake, maar op meer dan een plaetse de heydense superstitiën toegedaan, welke vervoeyelijkheden sulke diepe wortelen in haar herte geschoten hebben dat die naulijks ontwortelt konnen worden, en hoe dat dan die volkeren, die nog so superstitieus zijn, en christenen genaamt worden, eens tot de voorhuyd sullen komen[404] en hare volheyd zal ingaan, weet God, dien alle zijne werkingen van eeuwigheyd bekent zijn. Hij doe het haastig, tot betoning van sijn luysterike deugden en tot verstoring van 's satans rijk.

---

[400] Ds. E.F. le Boucq, 1717-1745 predikant te Batavia, keerde zich fel tegen het beleid van de Bataviase kerkenraad, dat bediening van de doop aan volwassenen koppelde aan toegang tot het Avondmaal. Concubines van Europese christenen konden daarom niet worden gedoopt; na hun doop zouden zij immers wegens hun levenswijze automatisch onder censuur vallen. Dit leverde een probleem op wanneer uit een dergelijk concubinaat kinderen geboren werden, die als kinderen van een niet-christelijke moeder evenmin gedoopt konden worden. De Europese vaders wensten daarom de doop voor de moeders van hun kinderen. Aanvankelijk weigerde de Bataviase kerkenraad deze wens in te willigen. Ds. Le Boucq bestreed dit beleid en betrok de Nederlandse kerken in het conflict. De strijd werd bijgelegd door een resolutie van de GG die de beslissing bij de afzonderlijke predikanten legde. Zie Van Boetzelaer, *De Gereformeerde Kerken in Nederland en de Zending in Oost-Indië*, 184-229; Enklaar, *De scheiding der sacramenten op het zendingsveld*, 43-60.

[401] P(aulus) van der Petten, krankbezoeker, ondertekent de brieven van de kerkenraad van Ternate als ouderling in 1729, 1731, 1733, 1734.

[402] Johannes Bernard.

[403] Zie doc. 190.

[404] Figuurlijk, in de betekenis van 'besneden van hart', 'waarachtig bekeerd'.

De Maleydse taal is op de meeste plaatsen buiten gebruyk, sodat de schoolkinderen naulijx meer weten dan 'tgeen sij daar leeren. De middelen om de gronden van de gereformeerde religie de kinderen in te boesemen zijn de meesters beschikt, alleen an psalmboeken is een groot gebrek, en worden van alle meesters gedesidereert.

Het getal der christenen op de cust van Celebes en noorder eylanden is 24739, waaronder zijn nieuw gedoopte kinderen 3547, ledematen 60, nieuw getroude 448, schoolkinderen 878. Dit is volgens de rol van de meesters, van welkers getal naulijks de vierde part in de school komen, als sij voor geen kerk- en schoolvisite bedugt zijn. Hyruit blijkt wat kennis de ouders van die dierbaar waarheden hebben en hoeseer de opperhoofden waken voor de welstand van de suyvere religie, en wat bezit sij daaraf hebben.

Of van dit jaar de kerk- en schoolvisite op de eylanden Matchian en Batchian sal geschieden is twijfelagtig, vermits er een redelijk getal matrosen ziek zijn.

Wat belangt de attestatie van dien geschavotteerden Jacob Tileman, hem door ordre van den WelEdelen Heer commissarius[405] door den Heer fiscaal Beseler afgevraagt, weten wij U.Eerw. geen verdere elucidatie te geven als alleen dat hij betuygt heeft de suyvere waarheyd te zijn dat D. Crane met deselfde slavin gehouden heeft waarmede hij verkeert heeft, en daarbij een kint geprocreëert.[406]

Hyrmede fineerende – – – U.Eerw. volveerdige dienaren, predikanten en diaken, Henricus Dreier h.t. praeses, Joh. Scherius ep. scriba, Steven de Mey.

Ternaten, den 20 juny 1735.

192. Resolutie van de kerkenraad van Ternate betreffende de werkzaamheden van ds. Johannes Scherius. Ternate, 16 mei 1736.

NA, VOC 2380, fol. 406-407. Afschrift.[407]

Extract getrocken uyt de resolutie in kerkenrade op Ternaten in dato 16^{en} may 1736.

Eerstelijk en vooral gelesen zijnde een zeker extract uyt de missive geschreeven door de hooge Indiasche regeering op Batavia aengaende de oefening van de Maleydse tael de dato 24^{en} februari deses jaers,[408] zoo is hetzelve van gewigte bevonden, waerom aan de eene kant de leeden deser vergadering haar hoog Ed. dankbaer blijven voor de goede voorzorge van Jehovaas kerk, en aan de andere kant Domine Scherius, hierdoor aangespoort zijnde, zullende zig na mate van zijn lichaamskragten evertueren, in verwagting dat hij onder des Heeren zeegen na verloop van een jaar in staat zoude zijn om de Malijdse gemeente tot Ternaten in die tael te konnen stigten.

Verders heeft Domine Scherius zijn dienst gepresenteert om de ordinaire kerk- en schoolvisite doen op de eylanden Macquian, Batchian, de cust van Celebes en noorder eylanden, en dewijl de gewoone tijd reets begint, zoo is zijn E. dit toegestaan, en besloten dit per extract aan de E.E. Agtb. Heer Gouverneur en Raad voor te dragen, en tegelijk versoeken dat tot dat pieus werk een bequaam vaartuyg en verdere noodsakelijkheden mogen verleent worden, alsmeede dat haar Agtb. gelieven te approbeeren onse aanstel-

---

[405] Johannes Bernard, 1694-1735 carrière in Azië bij EIC en VOC, 1727-1733 gouverneur Ambon, 1733 (extra-ordinair) Raad van Indië, 1734-1735 commissaris voor de Molukken, 1735 overleden te Batavia. In de dagregisters en resoluties PR Ternate over de laatste maanden van 1734 en het eerste halfjaar 1735 komt de naam van Jacob Tileman niet voor.

[406] Vermoedelijk betreft dit de zaak van ds. Petrus Kraan, zie deel I-2, doc. 359-361 en 363. Betreffende de zaak van Jacob Tileman geen documenten aangetroffen.

[407] Een ander afschrift in NA, VOC 8106, fol. 446-449.

[408] Niet aangetroffen.

ling van den per 't schip Delfland alhier g'arriveerden krankebesoeker Hendrik Bras tot ouderling deser gemeente, in stede van den overledene gewesen medelid deser vergadering Paulus van der Petten.

Waarmede de gezamentlijke leden van dese sitting verblijven haer Agtbaarens volvaardige dienaren. (Onderstont) Uyt aller last en naam (was getekent) Johannes Scherius.

(Daar onder stont) Accordeert, (was getekent) Gerrit Hendrik Duvell,[409] gesworene scriba.

193. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 18 juli 1736.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 716-717.

Eerwaerde – – –

U.Eerw. geëerde letteren de dato den 16 january anni labentis[410] sijn ons ter hand gestelt en den 16 mey in onse vergadering gelesen, welke ons versekerde van de ontfangst van onse letteren.

U.Eerw. worden hertelijk bedankt voor de bekentmaking van de toestand der kerken van dese Indische gewesten, en welke leeraren daar praesent zijn, smekende den Vader der ligten dat hij U.Eerw., benevens de geagte broederen van de andere plaetsen, die in sijnen wijngaart arbeyden, ondersteune met kragt uit der hoogte, den ijver van U.Eerw. vermeerdere om met een onvermoeyden ijver en anhoudentheyd in den wijngaart des Heeren te arbeyden en het koningrijke van Jesus uit te breyden, opdat diegene sig tot de schoot van de kerke mogen voegen die zalig sullen worden.

Wat de staat van de kerke alhyr betreft konnen wij tot onsen uiterste leetwesen niet breed opgeven, want de traagheyd der christenen is seer groot, en worden met geen lust bevangen, nog tot het ene nog tot het ander, verwagtende derhalven met uitgestrekten halse de tijden waarin God door sijn levendigmakende Geest in dese sorgelose werke, opdat sij uit haren geestelijken sonden-slaap mogen opstaan en een ander leven leyden, waarin God door haar verheerlijkt worde en sij vrugten van een waeragtige bekeering tot haar eygen behoudenis voortbrengen, en andere die nog vervreemt zijn door haar tot kennis van de dierbare waerheden mogen gebragt worden. Hyruit is nu te besluyten dat het getal der ledematen niet vermeerdert is. 't Getal der gedoopte kinderen is 44, en een die tot haar jaren gekomen is.

Verders communiceren wij U.Eerw. alsdat door mij de kerk- en schoolvisite staat te sullen ondernomen worden, 'tgeen tot een behulpmiddel sal strekken om de Maleytse taal te leeren.

Vervolgens is tot ons overgekomen de krankbesoeker Hendrik Bras, die van ons in liefde gerecipieert is.

Vermits het ons hyr an stoffe ontbreekt, so vinden wij ons genecessiteert hyrmede te fineeren, onder toewensching van alle heyl en zegen van den algenoegsame Jehova over U.Eerw. personen, dienst en familiën, en blijven, Eerwaarde heeren, veelgeagte medebroeders in Christo, U.Eerwaardens volveerdige dienaaren en medebroeders den Ternaetschen kerkenraad, en uit aller naam en last Joh. Scherius epist. scriba.

Ternaten den 18 july 1736.

---

[409] In VOC Opvarenden gegeven als Gerard Henrik Duivel uit Horsman, arr. Batavia 1724 als soldaat, overleden 18 september 1745.

[410] ANRI, Archief Kkr Batavia 55, fol. 261-263. 'Anni labentis', van het lopende jaar.

194. RAPPORT VAN EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP BATJAN EN MAKIAN DOOR DS. JOHANNES SCHERIUS. Ternate, z.d. [medio 1738].
NA, VOC 2465, fol. 638-643. Afschrift.[411]

Raport van de kerk- en schoolvisite verrigt door den ondergetekende op de eylanden Macquian en Batchian met de pantcyallang de Fortuyn, gelesen in onse vergadering en overgegeven aan d'E.E. Agtb. Heer Martinus Storm, Gouverneur en Directeur der Moluccos, benevens de verdere leeden.

Dingsdag den 3e juny 1738. Uyt last en order van U.E. Agtb. vertrok ik op heeden om de kerk- en schoolvisite te verrigten op de eylanden [Batjan en] Macquian.[412] Stevende na het eerstgemelte. Edog, vermits de wind seer favorabel was om na Batchian te zeylen, stevende aldaar heen en lieten het anker op den 7e ter rheede van

Batchian
vallen, en ging tegens vier uuren na de wal, gerecipieerd sijnde van de commedant en sergeant der Inlanders.

Sondag 8e juny 1738 wierd de dienst behoorlijk verrigt, en 's maandags daaraan examineerde ik de schoolkinderen, die elff in getal waren, waarvan drie bijna alles wisten wat in het boekje de Alegonda genaemt gevonden word, vijf daarvan wisten meer dan de helft en de drie overige reciteerden 't vader onse, de 12 art. des geloofs en de thien geboden, benevens de kleene vraegjes, drie daarvan schreven en songen redelijk wel.

Woensdag 11e dito doopte ik vijff bejaerde personen, die ik na voorgaande examinatie bevond zeer wel door de meester onderweesen te zijn, welke beloofden niet alleen de religie te sullen amplecteeren,[413] maar ook zooveel de tijd toeliet sig door de meester laten onderrigten, om bij nadere kerk- en schoolvisite tot ledematen konnen worden aangenomen, lijfde door d'H. doop in 28 kinderen en bevestigde in den huwelijken staad twe paar, liet door de meester de gemeente examineren, waarvan de meesten 't vader ons, de 10 geboden, d'12 art. des geloofs, gebeden en de kleyne vraegjes wisten, vermaande haar tot een christelijk leven, 't bijwonen van 't avond- en morgengebed en het aanhooren van de predicatie des sondags, 'tgeen zij beloofden te sullen nakomen.

Tehuys komende verzogt den meester verhoging van gagie, als hebbende reets d'E. Compagnie over de vijff jaren met besolding van drie rds per maand gedient, belovende hem dit bij de E. Agtb. heer gouverneur voor hem te sullen verzoeken. En vermits dan geen marynje was, verzogte hij dat daar door sijn Agtbaarheyt de jongeling Jan Reael tot marynje mogte worden aangesteld. Wijders verzogt de meester, Anthony van der Hagen, armgelt voor twee vrouwspersonen, Geertruyda Jansen en Anica Claas, welke seer hoge jare bereykt hadden. Edog, d'eerstgenoemde seer ziek en swak sijnde, en dierhalven ten eenemaal buyten staad om levensmiddelen voor haar te beschikken, belaste de commandant dat haar 2 rds per maand sou geven om dus door anderen te konnen geholpen worden, met de ander wagtende tot daarover nader in onse vergadering was gedelibereert.

Saterdag 14 juny 1738 liet ik de ledematen bij mij komen, zijnde 9 in 't getal, en examineerde haar, bevond die redelijk bequaam, ondersogt soo veel mij doenlijk was na haar levensgedrag bij de meester en de commedant, van welke niets tegens haer wierden ingebragt dat haar van de tafel des Heeren kon weeren, dierhalven haar nodigende en

[411] Een ander handschrift in NA, VOC 8110, fol. 626-630.
[412] Ontbreekt in het afschrift.
[413] Omarmen.

vermanende haar tot een godsalig en christelijk leven, waaraff sij mij versekering deden dit soo veel in haar was te sullen nakomen.

Sondag 15e dito dede ik voor de middag den dienst voor de Europesen en 's namiddags verrigte dit de meester, en deelde het avondmaal uyt aan negen personen, en ontfing twee rijxdaalders en twee stuyvers, waarvan twee rds aan Geertruyda Jansen gegeven wierd en het overige in de armbus geworpen, die ik medegenomen heb om die te laten repareren. Vertrok van daar tegens den avond, affscheyd nemende van de commandant en meester, bevelende hem de opzigt van kerk en school, en quam vrijdag 20e tot

Macquian

verwelkomt sijnde van den commedant en meester.

Saterdag 21e quam de stuurman aan de wal en gav mij kennis dat het ankertouw twee maal gebroken was, verzoekende dierhalven 't werk dat mij daar te verrigten stond ten spoedigsten te willen affdoen. Hij voor de logie ankerde, en de oostenwind seer sterk opblasende was hij seer bedugt voor een ongeluk. Om dit voor te koomen en te verhoeden resolveerden ik aanstonds onder zeyl te gaan, vermits er maer één kind was te dopen, 'twelke ligtelijk na Ternaten konde gebragt worden, gelijk bij haar reeds in gebruyk was. Ook verzogt de commedant de armbus te willen medenemen, vermits die reddeloos was en 't geld daarin niet secuur kon bewaart worden, gelijk ik dede. Vertrok van daar tegens thien uuren en arriveerde dien avond tegens negen uuren in een gewenste staet van gesondheyt op Ternaten, waarvoor de Alderhoogste sij gedankt.

(Onder stond) Aldus bevonden en verrigt door hem die is en blijft (lager) U.E. Agtb. Heer Gouverneur en verdere leden verpligte en gehoorsame dienaer (was getekent) J. Scherius.

(Nog lager) Accordeerd (getekent) G.H. Duvell.

195. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 2 augustus 1738.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 722-725.

Eerwaarde – – –

Uit U.WelEerw. aangename letteren de dato den 6 februari[414] sien wij met veel leedwesen den bedroefden toestand van Gods kerk, ten aansien van het kleine getal der leeraren, als zijnde niet alleen verscheide brave wagters van Zions muuren door eenen vroegtijdigen dood weggeraapt, maar ook tegelijk het getal der uitkomenden heilgesanten so schaars en weinig, dat hier en elders de vacante plaatsen niet wederom hebben kunnen vervult worden.

Den Almogenden, hopen en wenschen wij, sal de opene posten binnen korten weer voorsien met mannen naar zijn herte, en der boodschappers van goede tijdingen in het zegerijke oosten eene grote heirschare laten worden, opdat hoe langs hoe meerder Jerusalems geregtigheid moge voortkomen als een glans ende haar heyl als een fakkel die brand, ende de heidenen dus sien mogen hare geregtigheid, ende alle koningen hare heerlijkheid.[415]

Voorts bedanken wij U.WelEerw. voor de toegesonde nouvelles aangaande de kerkstaat in dese gewesten, mitsgaders ook voor de mededeling der pampieren rakende de be-

[414] ANRI, Archief Kkr Batavia 55, fol. 261-263.
[415] Vgl. Jesaja 62:1-2.

dieninge des doops,[416] belovende meteen om ons werk daarvan te sullen maken, van ons stipt te gedragen aan den inhoud van deselve. Betuigende daarenboven meteen onse bijsondere vergenoeging dat die twistpoinct eindelijk in dier voegen is geslist en bijgelegt, datter voortaan geen redeneringen diesaangaande meer plaats sullen mogen hebben.

Dat U.WelEerw. het verleden jaar geen schrijvens van ons hebben ontvangen koomt nergens anders vandaan dan dat onsen gebieder de sloep van den capitein der Maccassaren tot in de maand october heeft opgehouden, waardoor het dan gebeurt is dat deselve op Buton heeft moeten blijven overleggen. Dog twijfelen wij geensins of onse kerkelijke brief sal nu al overlang wel bestelt en U.Eerw. ter hand gekomen zijn. En opdat U.WelEerw in het vervolg van onse beantwoordinge geen geheel jaar versteken mogen blijven, so zullen wij volgens U.WelEerw. versoek in het toekomende ons kerknieuws met de eerste besendinge aan U.WelEerw. oversenden. Gelijk dan mits desen geschied door D. Scherius, dien wij wenschen dat behouden derwaarts moge aanlanden en onder de Maleische christenen met veel zegen moge arbeiden.

Wat nu aanlangt de toestand van onse kerk, het is niet veel bijsonders, want het daalt eerder dan het opklimt en word in plaats van beter, slimmer.[417] Ledematen zijn voor tegenswoordig maar 32, nieuwgedoopte kinderen 27, bejaarde 11, schoolkinderen –, getroude 28, op Batchian door D. Scherius gedoopt 28, op Matchian –.

Verders maken wij U.WelEerw. bekend hoe dat den 20 januari van dit lopende jaar overleden is onsen deugdsamen krankbesoeker Hendrik Bras, zijnde dus onse kerk weer ontbloot van een voorleser en voorsinger. Want hoewel U.WelEerw. ons voor 3 jaren heben aangeschreven om ons werk daarvan te maken van den een of ander soldaat daartoe aan te setten en bequaam te maken, so heeft sig egter niemand daartoe opgedaan die er enigsins betoonde lust toe te hebben. Weshalven wij dan mits desen aan U.WelEerw. versoeken van die goedheid te mogen zijn, en voorsien ons weer t'aanstaande jaar met sodanig een subject als nodig is tot stigtinge der gemeinte, wordende tegenswoordig om die reden onse godsdienst somwijlen seer gebrekkig waargenomen, terwijl onsen voorleser een soldaat, een Hoogduitscher van geboorte en van religie een Lutheriaan is, en bovendien niet singen kan, hetwelk somtijds oorsaak is dat den scriba deses (als den Maleischen leermeester Steven de Mey niet present is) de godsdienst sonder singen moet beginnen en eindigen.

Voor de rest twijfelen wij niet of de Hoge Regeringe sal het aanstaande jaar dit kantoor ook weer met een nieuwe leeraar begunstigen, 'twelk om so veel te meerder nodig is vermits den eerstgetekenden nu al bij de drie jaren lang met een seere keel is gequelt geweest, 'twelk hem nu en dan buiten staat stelt om den predikdienst te kunnen waarnemen.

Hiermede eindigen wij, nae alvorens U.WelEerw. onder de bescherming van den Almogenden seer ijverig aanbevolen te hebben, tegelijk wenschende dat hij U.WelEerw. wil zegenen, soo wel ten aansien van U.Eerw. persoonen als ook desselfs bedieningen, en ons allen binnen korten de zalige tijden laten beleven dat een land op eenen dag en een volk op eene enige reyse den Heere moge geboren worden[418] en dat Gods name van den opgang der zonne tot haren ondergang moge groot zijn onder de heidenen, en hij dus in volle kragt de God des gantschen aardbodems moge genaamt worden.[419] So wenschen en bidden, WelEerwaarde, godzalige en seer geleerde Heeren en medebroeders in Christo,

[416] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 191.
[417] Erger, slechter.
[418] Vgl. Jesaja 66:8.
[419] Vgl. Jesaja 59:19 en 54:5.

U.WelEerw. bereidwillige dienaren uitmakende den kerkenraad van Ternaten, en uit aller last en naam ondertekent Henricus Dreier, praeses et scriba, Johannes Scherius, Steven de Mey, Theunis Roseboom.[420]

Ternaten, in onse kerkvergadering den 2[en] augusto anno 1738.

196. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 10 september 1739.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 726-729.

WelEerwaarde, godsalige, hooggeleerde Heeren en seer geagte medebroederen in Christus.

Uit U.WelEerwaardens missive gedagteekend den 19[en] januari van dit loopende jaar[421] hebben wij met leedwesen gesien hoe qualijk U.WelEerw. het hebben gelieven uit te leggen ten aansien van datgeene dat wij U.Eerw. het verleeden jaar geschreven hebben over den flaauwen en ijverloosen toestand onser toehoorders.[422] Want daar wij het onse traage kerkgangers selfs toewijten dat de godsdienst niet meer floreert, daar behaagt het U.WelEerw. daarentegen, sonder eenig bedenken, de schuld op ons te schuiven. Want, soo luyden U.WelEerw. woorden: 'Ons niet onduister te kennen gevende den flaauwen en lusteloosen ijver der broederen dien de wagt des Heeren toevertrouwt geweest is'.

Over welke manier van schrijven wij ons egter niet kunnen onthouden van mits deesen ons misnoegen daarover te betoonen, dewijl wij geen part nog deel aan dese beschuldiginge hebben, maar soo veel als de gesteltheid van ons licchaam toen ter tijd heeft willen toelaaten onsen dienst trouwhertig hebben waargenoomen. Al is het dat wij meenig keer voor 4 en 5 persoonen den predikstoel hebben moeten beklimmen, nogtans hebben wij geoordeelt het van onsen pligt te zijn om die weinige naar ons krank vermogen te stigten en te versterken in haar alderheiligste geloove.

Weshalven wij dan U.WelEerw. heel vrindelijk versoeken van diergelijken gedagten van ons vaaren te laaten, en dat vertrouwen van ons te hebben dat wij soo neerstig van onse kant zijn in het waarnemen van des Heeren dienst dan de WelEerwaarde broederen van haare kant. Tegelijk biddende dat onse verdediginge, die wij meenen de alderzedigste te zijn, in liefde van U.WelEerw. mooge worden opgevat, dewijl wij het van onsen pligt geagt hebben om over dese periode te moeten antwoorden. Niet met dat toeleg alsof wij ons de kerkelijke tugt ende de broederlijke vermaningen soeken te onttrekken, neen, wij onderwerpen ons die met alle nederigheid, en stellen ons bloot voor alderhande soorten van berispingen als wij die verdiend hebben, maar onse defensie geschied alleen met dat oogmerk omdat wij ons niet gaarne sonder redenen willen getelt sien onder die wagters die blint zijn ende niets en weten, ofte onder de stomme honden, die niet en konnen bassen, nogte onder de slaperige die nederliggen ende de sluimeringe lief hebben Es.[423] 56 v. 10, maar onder de getrouwe Zions wagters.

Naar dit nu alvoorens tot verdediging van onse eere mitsgaders goede naam en faam bijgebragt hebbende, treeden wij nu voort tot het naeder beantwoorden van U.WelEerw. geëerde missive, daar wij ons dan vooreerst verpligt vinden van dank te betuigen voor het bedeelde kerknieuws, en dan tweedens ons innig leedwesen moeten betoonen over de nog aanhoudende schaarsheid der leeraaren en dat de godsdienst op Indiëns hoofdplaats

[420] Teunis Jansz Roseboom, van Amsterdam, arr. Batavia 1725 als onder(scheeps)timmerman, uit dienst als gestrafte 13 juli 1751.
[421] ANRI, Archief Kkr Batavia 55, fol. 389-390.
[422] Zie het hiervoorgaande document.
[423] Jesaja.

soo niet gelijk bevoorens meer kan waargenoomen worden, dewijl 's sondaags agtermiddaags in de Casteelskerk en des donderdagsmorgens in de Hollandse kerk de gemeinte sig slegts behelpen moet met het laaten voorleesen van eene predicatie. Onse vuurige wenschingen zijn dat den Heere des oogstes een wakend oog over zijn heiligdom wil houden, Zions breuke heelen, en tot dien einde een rijk getal van wakkere heilgesanten uit het lieve vaderland tot U.WelEerw. senden, om daar en elders waar die benoodigt mogten zijn in des Heeren wijngaard geplaats te moogen worden.

Wat ondertusschen aangaat het kerknieuws hier ter plaats, het is als volgt: ledemaaten zijn er in 't geheel 37, nieuwgedoopte kinderen 33, bejaarde 5, schoolkinders soo Hollandse als Maleidse 30, getrouwde 17.

Tot ouderlingen zijn hier verkooren de gewese broederen diakens Steven de Mey en Theunis Rooseboom, en in haar plaats weer aangestelt onsen nieuwen krankbesoeker, David van Heusden, en den assistent Floris François Hollaard,[424] hoewel de voorstellinge nog niet geschied is. Ook is in gesondheid hier gearriveert U.WelEerw. gewesen broeder ouderling, onsen tegenwoordigen Heer commissarius politicq, den Heer Lubertus Vermehr,[425] dien wij in der waarheid sodanig bevinden te zijn als U.WelEerw. hem ons hebben aangeschreven.

Hiermede afbrekende – – – U.WelEerw. bereidwillige dienaaren uitmakende den kerkenraad van Ternaten, Hendricus Dreier praeses et scriba, Theunis Janze Roseboom, Steven de Mey.

Ternaten den 10[en] september anno 1739.

197. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 15 september 1740.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 164, fol. 77-80.

WelEerwaarde, godzalige – – –

Bij openinge van U.WelEerwaardens kerkelijke missive, gedagteekend den 22 february,[426] zagen wij hoe U.WelEerw. schrijfstijl van het gepasseerde jaar, niet sooseer als eene beschuldiginge alswel tot een drangrede en opwekking tot meerder vlijt en ijver van U.WelEerw. is aangemerkt. Schoon wij er dat niet in vinden kunnen, maar het tegendeel ons toeschijnt, nogtans, omdat wij de vreede en eendragt beminnen, soo houden wij ons hiermeede voldaan.

Alleen smert het ons nog heeden, dat ons zulks heeft moeten verweeten worden van een onheilige Esau, ik meene D. Braarda, die toen ter tijd epistolarum scriba is geweest. Een man, die quanswijs heeft willen ijveren voor de godsdienst en de eere Gods, toonende dus een gedaante van godzaligheid te hebben, en verloochende ondertusschen de kragt desselven door zijn eigen waangedrag; zijnde wel rein in zijne oogen, maar egter van zijn drek niet gewasschen, gelijk Agur spreekt, in Salomons Spreukeboek cap. 30 v. 12.

Dog soo gaat het meermaalen, dat de leege vaten het meeste rammelen, en dat die anderen soo scherpelijk willen berispen dikwils op verre na de grootste heiligen niet en zijn, dewijl de zelfsliefde, als de bronader van veel ondeugd, een seer ligtelijk verleid, dat men eerder den splinter in zijnes broeders oog kan sien dan den balk in zijn eigen ooge. Dog genoeg hiervan.

---

[424] Floris François Hollaard (Hollart), uitgekomen 1737, overleden 24 oktober 1739.

[425] Lub(b)ertus Vermehr (ook: Vermeer), uitgekomen 1723 als sergeant, kapitein op Makassar en Ambon, voorjaar 1739 naar Ternate, daar opperkoopman en secunde, 1743-1748 secunde van Makassar, overleden 12 augustus 1749.

[426] ANRI, Archief Kkr Batavia 55, fol. 380-381.

Hoe het ondertusschen met dien geweesen broeder zijne beschuldigingen sal afgeloopen zijn, en of die politicq, dan wel kerkelijk zijn afgedaan, zulks versoeken wij, dat U.WelEerw. ons het aanstaande jaar gelieven te berigten.

Onderwijlen bedanken wij U.WelEerw. voor 't gecommuniceerde kerknieuws van dit jaar, rakende soowel de persoon van reeds genoemde D. Braarda alsook de kerkstaat van Batavia en die daaronder behoorende buitencantooren.

Wat ons kerknieuws betreft, schoon de godsdienst voor tegenswoordig in een redelijke fleur is, en die van zijn Agtbaarheid[427] en de verdere gequalificeerden seer vlijtig besogt en voorgestaan word, nogtans blijft het ten opsigt van het getal der ledemaaten, gedoopte kinderen en soo voort, bijna hetselve gelijk het bevoorens geweest is, want:

Ledemaaten zijn er	31
Gedoopte kinderen	35
Bejaarde	7
Schoolkinders, soo Hollandse als Maleytse in de school	20
Getrouwde	23

In het overige moeten wij U.WelEerw. berigten, hoe den scriba deeses op den 1 december van 't doorgevloeide jaar met een sware ziekte van den Almogenden besogt is, welke 3 maanden en 14 dagen geduurt heeft, waardoor dan tot ons groot leedweesen de gemeinte Gods in al die tijd door den openbaaren predikdienst niet heeft kunnen gestigt worden. Dog God zij gedankt, dat hij ons voor deese keer nog heeft willen spaaren in 't land der levendigen, tot stigtinge van zijn kerk, daar in 't tegendeel de Bandaase gemeinte het ongeluk gehad heeft dat se van dit jaar van hunnen deugdsaamen leeraar D. Mesius zijn beroofd geworden.

Onse vuurige wenschingen zijn, dat God ons verder gesondheid en kragten wil verleenen, om ijverig in des Heeren dienst te zijn.

Ondertusschen sagen wij wel gaarne, dat wij het aanstaande jaar met een tweede leeraar geassisteert mogten worden, niet alleen dewijl den scriba deeses met een seer ongemakkelijk kliergezwel in de keel geplaagd is, maar ook omdat die onder ons district behoorende buitenplaatsen naar de kerk- en schoolvisite seer verlangende zijn.

Eindelijk, dewijl U.WelEerw. copey versogt hebben van haar kerkmissive van 't gepasseerde jaar, soo word deselve hierbij ingesloten. En dus niets verders te verhandelen hebbende – – – den kerkenraad van Tarnaten, Henricus Dreier, syn h.t. praeses & scriba; Theunis Janze Rosenboom, Steven de Mey.

Ternaten den 15 september anno 1740.

198. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 20 september 1741.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 164, fol. 89-91.

WelEerwaarde, godsalige – – –

Uit U.WelEerwaardens seer geëerde missive,[428] ons ter hand gekomen op den 10 july sagen wij met een sonderlinge droefheid den slegten toestand van de Batavische kerk

[427] Gouverneur Marten Lelievelt.
[428] Niet aangetroffen.

door het ontijdig afsterven van so veele wakkere en brave leeraaren.[429] God, hoopen en wenschen wij, sal niet alleen de nog overig zijne herders eenen langen reeks van jaaren sparen tot nut van zijn Kerk, maar ook de vacante plaatsen, so derwaarts als op de buitenkantooren, weer met mannen voorsien die so geleerd als godvrugtig mogen zijn, opdat dus de half vervallene muuren van het Batavische Zion wederom mogen worden opgebouwt en dus de godsdienst weer groeien en bloeien mooge als bevoorens.

Wat den scriba deeses betreft, die is God dank een tijd lang redelijk wel geweest, sodat van primo january tot hier toe niet meer dan ééns den predikdienst heeft stil gestaan, dewijl hij van den 18 tot den 30 may met de koorse was behegt. Dog valt hem het preeken moeielijk door het sware kliergeswel dat hij in zijn keel heeft, juist op het wervelbeen. Weshalven hij, uyt liefde tot zijn gesondheid, bij deese laaste besendinge aan Haar Hoog Edelens gerequestreert heeft om het aanstaande jaar te mogen repatrieeren, dewijl tegen de komst van 't schip zijn 10-jaarig verband geëxpireert sal zijn.

Den 30 july heeft den praeses en scriba deeses een danksegging gedaan over de gelukkige overwinning en zegepraal onser broederen en geloofsgenooten, op Batavia behaalt over het onheilige bloed, ik meen de trouwloose en godvergetende Chineesen.[430] Zijn stoffe was den gantschen 124 Psalm: 'Het en ware de Heere die bij ons geweest is, segge nu Israël. Het en ware de Heere die bij ons geweest is, als de menschen tegen ons opstonden. Doen souden zij ons levendig verslonden hebben, als haren toorn tegen ons ontstak. Doe souden ons de wateren overloopen hebben, een stroom soude over onse ziele gegaan hebben. De Heere zij gelooft, die ons in hare tanden niet en heeft overgegeven tot eenen roof. Onse ziele is ontkomen als een vogel uit den strik des vogelvangers, de strik is gebroken, en wij zijn ontkomen.'

Onse hulpe is in den name des Heeren, die Hemel en Aarde gemaakt heeft. De Inleydinge was uyt 2 Chronica 20 v. 12. 'O onse God, sult gij geen regt tegen hen oefenen? Want in ons en is geene kragt tegen dese groote meenigte die tegen ons koomt, ende wij en weten niet wat wij doen sullen, maar onse oogen zijn op u.'

Wat onse kerkstaat betreft, wij beroepen ons in deesen op het berigt van het gepasseerde jaar, dewijl wij er geen onderscheid in sien. Waarmede desen bekorten, en verblijven, naar toewenschinge van des Hemels heylrijken zegen, so over U.WelEerw. persoonen en familiën als desselfs heilige bedieninge, ons noemende, – – – den kerkenraad op Ternate, Henricus Dreier praeses & scriba; Theunis Janze Rosenboom; Steven de Mey.

Ternaten den 20 september anno 1741.

199. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 11 juli 1742.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 164, fol. 209-211.

WelEerwaarde, godsaalige – – –

U.Eerwaardens angenaame missiven gedateert den 12 february 1742[431] sijn ons wel door den scriba deser behandigt en den 15 may door den Eerw. heer praesis in onze Eerw. kerckvergadering voorgelesen, waarover de Eerw. vergaderinge haar besonder vergenoegen betuigde, doordien sij sag, dat U.Eerw. met so een ernst en liefde ijveren voor het werk des Heeren en leeraaren versogt hebben uyt het lieve vaderlant tot uyt-

[429] In 1740 overleden te Batavia de predikanten Joannes Boekenberg, Herman Willem Boppius, Christiaan Stenvers en Dirk Jan van den Tijd.
[430] De Chinezenmoord te Batavia, 9-11 oktobert 1740, volgend op een opstand van Chinese arbeiders op de suikerplantages in de Ommelanden van Batavia.
[431] ANRI, Archief Kkr Batavia 55, fol. 514-515.

breidinge van Jesus koninckrijk in deese verre gewesten. Wij bidden en wenschen van herten dat het Jehovah behagen mag eenige bequaame en godvreesende mannen te bewerken door sijnen H. Geest en die in sijnen oogst uyt te senden, opdat dus eensdeels de ziellievende wackere mannen en wachteren op de muiren van het Batavia's Zion in hun zwaarwigtig werck des Heeren mogen werden ondersteunt. Anderdeels opdat se so hier als elders daar se reikhalsen na de verkondiging des Evangeliums der saaligheit na het geestelijk voedsel en bediening der H. Bondzegelen hunnen hertelijken wensch en verlangen mag vervult werden.

Wij houden ons gerecommendeert, bijaldien eenige leeraaren moogen uitkoomen, om eenen medewerker in het werck des Heeren herwaarts uit te senden, vermits het niet mogelijk is dat het één leeraar hier op Ternaten en op de buiten onderhoorige eilanden en posten kan waarneemen. Ondertusschen, wat God genadig aan den scriba deser verleent, sal tot Sijnen dienst opgeoffert werden.

Voor 't overige dient dat den nieuwen Eerw. predikant sijne intrede'spredikatie volgens beloften gedaan heeft den 20 may en sijnen text genoomen heeft uit Psalm 71:15-16, 'Mijne mont sal Uwe gerechtigheit vertellen, den gantzen dag U heil hoewel ik de getallen niet en weet. Ick sal heenen gaan in de mogentheeden des Heeren Heeren &.' De inleidinge ware uit 2 Cor. 2:16 'Wie is tot dese dinge bequaam?'

De Eerw. heer Henricus Dreyer heeft sijne afscheidsreede gedaan den 24 juny en sijnen text genoomen uyt Hand. 20:25-27. Dien wij willen hoopen dat tot U.Eerw. in gewenschte gesontheit met sijne familie sal overkoomen, waarvan alle getuigen dat dese Eerw. heer Henricus Dreyer sijnen negenjaarige dienst met vollenkoomen vergenoegen met veel getrouwheit en oprechtheit ernstelijk heeft waargenoomen in allen deelen. Waarom wij hertvriendelijk versoeken dat sijn WelEerw. als sodaanig mag in liefde gerecipieert werden, biddende God dat Hij U.Eerw. in het werck der bedieninge wil ondersteunen door sijne kracht uyt de hoogte, U.Eerw. personen en werk zeegenen, opdat dus de diergekogte Bruid Christi onder U.Eerw. opsigt mag groeyen en bloeyen, en daagelijks meer en meer onder de baniere Christi mogen toegebragt werden.

Dit bidden en wenschen – – – den kerckenraat van Ternate. Uyt aller naam, Henricus Carolus Gervordinck s.h.[432] praeses et scriba.

Ternate Orange den 11 july 1742.

Korten staat so verr mij tot nuw toe bekent is van de gemeinte op Ternaten 1742 den 11 juli: van den 13 january tot den 9 july 1742 sijn gedoopt kinderen 18, bejaarde 2; ledemaaten 39. De lijste der gehouwden hebbe nog niet ontfangen.

200. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 13 september 1743.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 164, fol. 299-306.

Eerwaerde, godvruchtige – – –

Het is ons seer aengenaem dat wij thans de eere hebben U.Eerw. gevenereerde missive van den 7e february deses jaers[433] ter onderhoudinge van de broederlijke correspondentie te beantwoorden, en U.Eerw. wederom den slegten en uytermaeten droevigen staet van dese kerke te communiceeren, als volgt.

[432] Synedrii huius, dezer vergadering
[433] ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 42-45.

Van den tijd af, dat den scriba deser den 2e mey alhier aengeland is, heeft D. Gervording de Nederduytsche gemeente bedient tot den 1e juny, wanneer zijn Eerw. volgens politicq raedsbesluyt na de visite der kerken en schoolen van de Noordt Cust van Celebes en eylanden aldaer vertrocken is, schoon zijn Eerw. geen een woord van de in de wandeling gebruykbaere Maleitse taele magtig was, dien wij hoopen dat nae eenige maenden behouden en in gesontheid mag reverteeren, wanneer wij eerst van die kerken mogelijk eenig nauwkeurig bericht sullen konnen geven, trouwens al eenige jaeren geen visite aldaer gedaen is geworden, ende sien sullen van welke goede uytwerkinge zijn Eerw. aldaer geweest is. Van dien tijd af en al bevorens heeft den schriba deser bij beurtwisseling met D. Gervording de Neederduytsche gemeente geleeraert en onder het waernemen van dien den 25e der voorleede maend augustus in het openbaer in de hoog Maleitse taele ter presentie van beiderzijds gecommitteerdens als uyt den Raed van Politie alhier en die van de kerckvergadering, des Heeren woord verkondigt, zoodat zeylieden hem hebben bekwaem bevonden, om nu voortaen die al soo lange herderlose en dwaelende schapen Christo wederom te vergaderen, na dewelke hij hoewel hartelijck is suchtende, egter wegens en in absentie van D. Gervording de Neederduytsche gemeente, die geensins stillstaen kan, soo lange sal weyden, mits alle maenden eens ook, ter onderhoudinge van de Maleitse taele, en soo veel mogelijck tot stichtinge dier gemeente in deselve te sullen prediken, aen den Eerw. kerkenraed en agtbare regeeringe deses Casteels aangeboden heeft en van wederzijds gunstig onder laudatie g'approbeert is geworden, dewelke om tot een fundamenteele kennisse van die bijbeltaele te komen, reeds aerbijd om deselve in haer egte en natuurlijke letter te lesen en te schrijven, niet twijffelende, of hij sal ter zijner tijd hier of elders van dien aerbijd gewenschte vruchten leesen.

Aengaende de christelijke gemeentens dient dat die van de Maleitse eenigen tijdt herwaerds door gebreck van taelkondige leeraaren met de Nederduytsche gemeente als in eene t'samen gesmolten is, zijnde tot hiertoe aen wederzijde leedemaeten aen ééne tafel, onder de Nederduytsche bedieninge, het hoogwaerdige avondmael des Heeren toegedient geworden, die t'saemen

leedemaeten uytleveren	30
Waeronder Maleitse	14
Zijnde noch in den jaere 1732 geweest	68
Schoolkinderen	66
En in den jaere 1735 Nederduytsche schoolkinderen	21
Maleits	25
Tegenwoordig terwijl geen Nederduytsche school gehouden word alleen Maleitse kinderen	6
En van dit jaer, van de maend augustus 1742 nieuwe gedoopt	42
Bejaerde	20
Gemeene christenen	443

Van de boven aengeroerde buytenkerken zijn wij niet in staet eenig bericht te geven, dewijle noch kerkecass noch eenigh visiterapport van de voorgaende tijden te vinden is. Het kerkelijke briefeboek begint met den jaere 1695, dat noch het bekwaemste is. Het ordinaire resolutieboek neemt zijn begin van den jaere 1706 en is van al de voorgaende tijden meede niets te vinden, in het welke men tot hier toe ook de resolutiën van Censura Morum ingeschreven heeft. Seedert den 2 february 1734 is geen een extract uyt den Politicquen Raed in hetselve geinsereert, of elders bewaert geworden, en eyndelijck het kerckbestier soo veer verbaestert geworden, dat sommige predikanten in haer eygen huysen kerkvergadering gehouden en selfs kinderen in deselve gedoopt hebben, ik durf niet

seggen uyt onnosele onweettendheydt, want als jongelingen op de Academiën hebben se immers al gehoord van die gemeene onderscheydinge over de noodsaekelijkheid medii et precepti baptismi[434] maer wij denken sulx eer gesprooten te zijn uyt ijver- en sorgloosheid, welke ook veroorsaekt heeft dat thans in het geheele gouvernement niet meer als 3 onttramponeerde Maleytse psalmboeken te vinden zijn, moetende soowel als wij prediken, of door den opperschoolmeester-voorleeser laeten uyt Nederduytsche psalmboeken voorsingen.

De scriba deser heeft en sal alle krachten inspannen, om die bergen van swaerigheeden te boven te komen in de Maleitse gemeente, met catechiseeren etc. en wij twijffelen geensins, dat den Eerw. Gervording bij zijne opkomst ook het zijne in de Nederduytsche doen sal, en vooral besorgen dat er wederom door den krankbesoeker schoole gehouden werde.

Voor het overige is onse beede tot U.Eerw. door derselven voordrag bij de Hooge Indiaese Regeeringe uyt te werken dat wij niet alleene met een 3e leeraer mogten g'assisteerdt werden, maer voornamentleik dat een bequaem predikant naer de Manado geplaets worde, om de christenen, die aldaer een getael uytmaeken van omtrent 17900 sielen, op te bouwen op het fondament der apostelen, en het rijke des satans meer en meer te verstooren, mitsgaders dat de notable onkosten van de E. Compagnie tot en aen soo veele inlandse schoolmeesters als tot sulk een gemeente vereyscht werden te kosten leggende, met eenige gewenschte vrucht mochten besteedt werden, door naukeurige visitatiën, die dan seer gemakelijck van den daer bescheiden zijnde predikant konnen geschieden, met prediken en vermaenen, onder den goddelijken bijstandt van haere heidense superstitiën en van het naemgeloove tot het waere en levendige in Christum Jesum mogten gebracht werden.

Waermeede wij – – – U.Eerw. dienstvaerdige dienaeren en meedebroederen den kerkenraed van Ternaten uytmakende, en van wegens deselve, J.C.T. Fernant pr. s. et E. scriba h.a.,[435] Steven de Mey, Clement Marot, J^{s} de Melo.

Ternate Orange, den 13e september anno 1743.

201. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 15 juli 1744.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 164, fol. 441-445.

Eerwaerde, godsaelige en welgeleerde heeren en meedebroederen in Christo.

Tot antwoord op de eere die Uw Eerw. ons hebben gelieven aen te doen door derselver respective missive gedagteekent den 13e january 1744,[436] den 16e juny in kerkenraade bij ons geleesen, dient in het algemeen dat alles door den ijver en vlijt van de leden deser vergadering, niemand uytgesondert, sooveel ons immers mogelijk, ten goede en nae behooren thans gestelt is. In het bijsondere heeft onsen waarde meedebroeder Do. Gervordink ons veel blijdschap veroorsaekt, wanneer zijn Eerw. den laetsten october 1743 wederom gesond en behouden van de kerk- en schoolvisite van het Noorder Cele-

[434] Necessitas medii et praecepti baptismi, leterlijk: 'noodzakelijkheid van middel en van voorschrift des doops'. Bedoeld is: de doop is absoluut noodzakelijk als heilsmiddel (medium), en moet daarrom bediend worden, dan wel: de doop moet bediend worden op grond van een door Christus gegeven bevel (praeceptum), ook al is ze niet absoluut noodzakelijk voor het heil. Op dit punt bestond verschil tussen de rooms-kathlieke en de gereformeerde theologie.

[435] Praeses synedrii et ecclesiae scriba hoc anno (huius anni): voorzitter der vergadering en secretaris der kerk in (van) dit jaar.

[436] ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 115-120.

bes etc. bij ons is aengeland, en ons kort daernae een dubbelt stelle visiterapporten overgeleevert heeft, waervan het eene aen den E.E. Agtbaeren Raed deses Casteels opgedragen en het andere in onse kerkekass sal bewaert worden,[437] uyt welkers lecture wij met innerlijke sielsvreugde verstaan hebben met wat sorgvuldigen vlijt door prediken en vermaenen zijn Eerw. een seer groot getael kostelijke sielen door het bondessegel den heyligen doop onder de baniere van des werelds saeligmaker gestelt hebbe, de negorijshoofden tot een goeden christelijken voorgang, de schoolmeesters tot neerstige onderwijsingen, de leerlingen tot vlijtige oeffeningen, en de gemeentens tot een oprecht christenleven en wandel op het aldervuurigst aengemaent heeft.

Wij hebben zijn Eerw. hartgrondig bedankt voor zijn besteede vlijt, sorge en groote moeyten, met instandig versoek om voortaan ten dienste van Gods kerke daerinne te willen volhaerden.

Uyt gemelte visiterapport zijn thans in het generael op het Noorder Celebes en eylanden Macquian en Batchian:

gemeene christenen een getael van	13450
leedemaeten	66
schoolkinderen	818
getrouwt paeren	289
gedoopte kinderen	3835
bejaarde	88
Somma	18546

Onder welke laetste sich geen gering getael Alphoereesen van Manado mitsgaders aendere negorijen bevonden hebben, waervan zijn Eerw. een gedeelte gedoopt heeft, dewelke reedelijk in de vereyschte kennisse gevoordert waeren, en de aender tot meerdere aenleeringe aan de schoolmeesters bevolen, omme in den aenstaenden door den scriba deser selfs te konnen onderricht en tot de christelijke gemeente overgenomen werden. Ten dien fine is denselven ook onlangs door den kerkenraad alhier geprojecteert en door de E. Achtbaeren Raed van Politie geapprobeert geworden en staet eerstdags derwaerds te vertrecken.

Voorts ter steede van het hooftcomptoir neemt den heiligen dienst met veel diligentie waar in de Nederduytsche gemeente D. Henricus Carolus Gervordink, alwaar sich bevinden: leedemaeten 23, schoolkinderen 9. De Maleitse gemeente word geleeraart door den scriba deser, onder dewelke wij tellen: leedemaeten 18, schoolkinderen 16, nieuw gedoopte in beyde gemeentens 20, gemeene christenen 410. Soodat wij alle veele reedenen hebben om ons te verblijden over den goeden voortgang van het werk des Heeren, mitsgaders stoffe hebben van eernstig te bidden dat Gods Geest onse swakheeden wel te hulp komen en hetgeene wij in dese aerdse vaeten dragen wil sterk maken, ende ons verder zijn een geest van wijsheyd, vreede en liefde, gelijk hij ons tot nu toe geweest is, opdat het gebouw des Heeren door schadelijke tweedracht niet en verbroken werde, en ten eynde wij met U.WelEerw., uytmuntende lichten van Gods kerke, van welkers godsaeligen ijver, wijsheyd en onvermoeyde diensten die U.Eerw. gestaedig aen de kudde Christi toebrengen wij geensins onkondig zijn, mogen verkrijgen den loon van getrouwe dienstknechten.

Ondertussen – – – U.Eerwaerdens gehoorsaeme dienaeren, H.C. Gervordinck praeses, J.C.T. Fernant ecclesiae scriba; Steven de Mey ouderling; Clement Marot diacon; J^{s} d'Melo diacon.

Ternaten, den 15 July anno 1744.

[437] Niet aangetroffen.

202. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 13 september 1745.[438]
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 79, fol. 35-37.

Eerwaarde – – –

Het waare den 15e april deses jaars, wanneer wij ons met U.E.Eerwaardens aangenaame letteren gedateerd den 5e febr. ejusdem anni[439] met den bijgevoegden kerkstaat vereert sagen, waervoor wij U.E.Eerw. hertvriendlijk bedanken. Soo hebben d'eere onsen kerkstaat U.E.Eerw. te communiceeren sub lit. A, dat alhier ten desen eylande nog in wesen sijn aan:

A. Gemeene christenen 405, gedoopte slaven 28, in 't geheel 433. Nederduydse ledematen 23, Maleydse dito 16, somma 39. Nederduytse schoolkinderen 24, Malijdse 11, somma 35.

En sub lit. B. den kerkstaat van de om hier leggende eylanden,[440] dewelke door onsen Eerw. medebroeder Johannes Cajetanus Tadeus Fernand bezogt zijn, aan:

B. Gemeene christenen 10439, ledematen 57, schoolkinderen 402, getrouwt paaren 107, gedoopt bejaarde 34, dito kinderen 535.

Sijn Eerw. is van ons vertrokken om kerk- en schoolvisites te doen den 18e july 1744 en tot ons wedergekeert in goeden welzijn den 18e januari 1745. En dienaengaende ons een rapport behandigt heeft, maar de g'heele kerk- en schoolvisite niet heeft konnen volbrengen, doordien in een swaar onweer groote schade aan de mast gekregen hebben en dierhalven van Tagulanda terug moeten keeren, invoegen Chiauw, de Sangers en Talauwer eylanden niet bezogt sijn; egter blijkt hoeveele kostelijke zielen onder de baniere Christy door 't bontzegel des H. doops gebragt sijn. Voor 't overige – – – den kerkenraad van Ternaten en uyt aller naam en last Henricus Carolus Gervordinck syn. h.m. praeses & scriba.

Ternaten Orange den 13e september 1745.

203. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 9 september 1746.[441]
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 79, fol. 71-72.

WelEerwaarde, godzaalige en zeergeleerde Heeren.

Zoo aangenaam ons U.E.Eerw. kerkelijke missive van den 14 febr. 1746[442] is geweest, zoo leed doet 't ons aen de andere kant dat we daaruyt verstaan hebben dat ons jongst toegezondene berigt noopens den staat onser kerke[443] aen U.E.Eerw. niet behoorlijk is overgelevert. Wij twijfelen egter niet off U.E.Eerw. zullen 'tzelve nae 't arriveeren van 't vaartuyg nog ontfangen en den staat van onze kerke daaruyt gezien hebben. Ondertusschen hebben wij groote reden en agten ons ten hoogsten verpligt U.E.Eerw. met dezen hertelijk te bedanken voor 't gecommuniceerde kerkelijke nieuws, gelijk wij dan ook de eere hebben aen U.E.Eerw. wederom te bedeelen den tegenswoordigen toestand van onse

[438] In de marge van fol. 35 de aantekening: 'Gelesen in kerkeraad op den 30 juny 1746. Beantwoord den 19en december ejusdem anni, versonden 30e january 1747'.
[439] ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 183-184.
[440] Niet aangetroffen.
[441] In de marge van fol. 71: 'Geleesen in vergadering den 19en november 1746, beantwoord den 15en december ejusdem, versonden den 30 jan. 1747'.
[442] ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 233.
[443] Zie het hiervoorgaande document.

kerke, zijnde de naevolgende: gemeene christenen 429, ledemaaten zoo van de Hollandse als Maleitse gemeente 39, schoolkinderen 40, bejaarde gedoopte 28.

Behalven dit hebben we thans niets bezonders meer aen te merken als dat den Eerw. Joh. Casp. Wittchenhoff hier gezond is beland, neemende sijnen dienst in de Hollantse gemeente met den Eerw. Heer Gervordingh waar, gelijk de Eerw. J.C.T. Fernant den 4 augustus a.c. sijne kerkelijke dimissie van hier nae Banda verzogt en verkregen heeft, egter is sijn Eerwaardens vertrek tot nog toe om zekere reden uytgestelt, continueerende ondertusschen in de Maleitse gemeente als leeraer.[444] Voor 't overige beveelen wij U.E. Eerw. Gode ende den woorde sijner genade en onderschrijven ons – – – de predikanten en ouderlingen alhier en uyt derzelver last, Henricus Carolus Gervordinck praeses, Joh. Caspar Wittchenhoff p.t. scriba, S. de Mey.

Ternaten den 9 september 1746.

204. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 7 september 1747.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 79, fol. 115-117.

WelEerwaarde godsaalige seergeleerde Heeren en medebroederen!

U.E.WelEerw. geëerde missive van den 30ten january 1747[445] is den 12 junii desselfden jaers in onse kerkelijke vergaadering geproduceert en geleesen. Gelijk we met deselve de communicatie van den Indischen kerkstaat benevens de toegesondene 20 stuks Maleitsche Catechismussen met Arabische letteren gedrukt[446] – welke overtuigende blijken van den godsaaligen ijver en neerstigheid van de Heeren Broederen dier gemeinte ons doen hoopen dat den H. Bijbel mitsgaeders het woordenboek met bovengenoemde characteren[447] haast zullen volgen – ontfangen hebben, zoo hebben we teffens ook de eer van U.E.WelEerw. met desen hertelijk daarvoor te bedanken en noopens onsen tegenswoordigen kerkstaat mede te deelen eensdeels dat thans de reden dewelke 't vertrek van den Eerw. J.C.T. Fernant voor een tijdlang hebben opgeschort, weggenoomen zijnde, U.E.WelEerw. hoop in desen nae verwachting is uitgevallen, aangezien sijn Eerw. reeds den 18 mey van hier naa sijne lieve nieuwe gemeinte op Banda Neira, die hem al zeedert eenen geruimen tijd met groot verlangen tegemoet gezien heeft, vertrokken is, en dus de gewenschte occasie van desen haaren nieuwen leeraar met veel teederheid te verwelkomen zal gehad hebben – anderendeels dat 't den Almoogenden Heer oover leven en dood dusdaanig behaagt heeft om onsen stichtelijken en ijverigen mede-arbeyder den Eerw. Henricus Carolus Gervordingk op den 7 junii anni currentis uyt dit aardse Egipten door eene zaalige ontbinding te verlossen en in sijn Hemelse camer te verplaatsen. Wel eene zaalige verlossing en gelukkige verplaatsing voor hem, egter droevig voor ons en ons Ternaatse Zion, gemerkt het swaarwichtig werk des Heeren nu alleen op de schouderen van den scriba deses is rustende, weshalven wij U.E. WelEerwaardens gunstige en krachtdaadige voorspraake bij haare HoogEdelhedens op 't oitmoedigste verzoeken, opdat we wederom met een nieuw herder en bijaldien 't eenigsins mogelijk der Maleitse taale kundig mogen geassisteert werden, want andersins is te dugten dat door den tijd die

[444] Zie *GM* 11, 646.
[445] ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 279-280.
[446] Uitgave van de Heidelbergse Catechismus in Arabische letter, verschenen in 1746 (Landwehr 675). Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 28.
[447] De Maleise bijbel in Arabische letter verscheen pas in 1758 (Landwehr 720-721). Zie bijlage Maleise Geschriften, nr. 31. Met 'woordenboek' wordt vermoedelijk de verklarende woordenlijst bedoeld.

gemeinte ten eenenmaal sal verloopen. Ondertusschen bevinden we in de Nederduitsche gemeinte ledemaaten 17, schoolkinderen 12, nieuw gedoopte van beyde gemeintens 26. En in de Maleitse gemeinte: ledemaaten 19, schoolkinderen 16, gemeene christenen 411.

Maar ten opsigte van de andere onderhoorige kerken konnen we tegenswoordig niets seekers aen U.E.WelEerw. meededeelen, dewijl de kerk- en schoolvisite zeedert dat se van den Eerw. Fernant is gedaan niet heeft konnen hervat worden. Ende dus niets meer hebbende te berichten, beveelen we U.E.WelEerw. Gode en de Woorde sijner genade – – – Den E. kerkenraad van Ternate, en uyt desselfs naam en last J. Wittchenhoff eccl. et syn. praeses et scriba, J. Rosenboom.

Ternaten den 7[den] september 1747.[448]

205. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 28 augustus 1748.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 730-732.

WelEerwaarde en seer geleerde Heeren.

Het veelgeachte schrijven gedateert den 18[en] october 1747[449] dat U.WelEerwaardens ter gelegentheid dat de Eerw. en seer geleerde Heer Carel Braarda van daar naa herwaarts door de illustre Indiaase Hooftregeering beroepen en gesonden is aan ons hebben gelieven te laeten toekomen, behelst niet alleen overtuigende blijken van U.E.WelEerw. teedere genegentheid te onswaart, maar doet ons ook in 't besonder ten vollen verseekeren van de onderhouding der broederlijke correspondentie. Maar door 't agterblijven van 't naa herwaarts gedestineerde E. Compagnies schip heeft 't ons niet mogen gebeuren, ons van U.E.WelEerw. met eene nadere missive en communicatie van den Indischen kerkstaat vereert te zien.

Wij hebben ondertussen met veel hoogachting d'eere aan U.E.WelEerw. met desen te bedeelen den tegenwoordigen staat van onse kerke, zijnde deselve ten opsigte van de Maleitse gemeinte door de komst van den Eerw. Heer Carel Braarda thans merkelijk verbeetert, aangezien sijne Eerw. aanstonds naadat deselve den 2[en] julii van dit loopende jaar bij ons in eenen gewenschten welstand g'arriveert en den 3[en] eiusdem in onse kerkelijke vergadering sijne seer loflijke kerkelijke dimissie vertoont en naa gedaane reciproque gelukwensching sessie genoomen hadde, niet alleen met seer veel genoegen te geven den Maleitsen predikdienst aangevaart maar darenboven met een gewenscht succes den 24 der maant voornoemt een Maleits school opgericht heeft, werdende in 'tzelve aan alle liefhebbers in 't gemeen en aan de inlandse leermeesters en moerids haar gedenkende tot den dienst der kerke te adpliceeren in 't besonder, benevens de soo genaamde hoogmaleitse taal met haare eigen letter[450] en de verdere noodige zaaken die tot eene grondige kennisse van dezelve iets konnen toebrengen, teffens de waarheeden der godzaaligheid in dier voegen door sijn Eerw. geleerd en ingescherpt, dat we onder des Heeren zeegen hoopen met'ertijd bekwaame middelen [...][451] hebben om ook diegene die tot nog toe met groote schaaren in dese gewesten in ene naare duisternisse van een onwetend heiden- en dwaalend Mahumetisdom geseten sijn, tot vervulling van Gods dierbare beloften te voegen tot Gods wonderbaarlijk ligt, opdat dus het koninkrijk des ligts hoe langs hoe meer

[448] Onderaan fol. 177 nog de aantekening: 'De Eerwaarde Heer scriba syn. werd instandig verzogt om ons bij occasie een copie van onse laetste kerkelijke [brief] te bezorgen, vermits dezelve door 't sterfgeval van D. Gervordinck, bij wien de kerkelijke papieren bewaert wierden, vermist werd'.

[449] ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 288.

[450] De Arabische (Jawi) letter.

[451] Twee woorden weggevallen door inktvraat.

mag uitgebreid en de Vader der ligten verheerlijkt worden van alle deelgenooten van 't erve der heiligen in het ligt.

Voor 't overige word door den scriba deses in de Hollandze gemeinte den predikdienst naa vermogen waargenomen, zijnde thans: ledemaaten in deselve 14, in de Maleitse 12, gedoopte in beide gemeinten bejaarden 13, kinderen 33, getrouwde paren 10, schoolkinderen 34, gemeene christenen 403.

U.E.WelEerw. werden met desen instantig versogt dat se die goedheid gelieven te heben ter dienst van onze kerk ons bij occasie te geriefen met 24 als Hollandsen bijbels, 24 Hollandse psalmboeken en een gelijk getal van letterkunsten voor 't Hollandse school, van 's gelijken 50 stuks Maleitse catechismussen met haare eigen letter alsmede zooveel Bijbels zoo verre dezelve reeds afgedrukt zijn en 24 stuks Maleitse psalmboeken in quarto.

En verder niets meer van belang dat U.WelEerw. attentie zoude verdienen te berichten zijnde – – – C. Braarda s.p.t. praeses, C. Wittchenhoff scriba epist., Th.J. Rosenboom ouderling.

Ternaten den 28^{en} augustus 1748.

206. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 7 augustus 1750.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 79, fol. 195-196.

WelEerwaarde en zeergeleerde Heeren.

't Lang agterblijven van 't E. Compagnies jagt d'Anthonia, onze kerkelijke missive aan U.WelEerw. medevoerende, is mogelijk de oorsaake geweest dat we van dit jaar ons met de bedeelinge van 't kerknieuws van U.WelEerw. niet hebben mogen vereert zien. Wij konnen ondertusschen van onse kant niet in gebreken blijven tot onderhouding en vernieuwing van onse welmeenende broederlijke correspondentie dese wenige letteren aan U.WelEerw. te laaten toekomen ter gelegenheid dat de WelEerwaarde en zeergeleerde Heer Carol. Braarda, onse veelgeliefde broeder en amptgenoot, tot onser aller uiterste leetweesen […][452] van den Heere met krankheid en zwaare toevallen sonder hier apparentie tot beterschap te hebben, bezogt, en uit dien hoofde op sijn Eerw. versoek door de Achtbare regering deses gouvernements verlost zijnde, tot U.WelEerw. staat over te komen. Wij hoopen en wenschen uit grond des herten dat de verandering van plaatse door Gods zegen veel mag contribueeren tot sijn WelEerw. volkomene geneesing, en wij versoeken instantig U.WelEerw. dat ze desen onsen veelgeachte medebroeder in alle toegenegenheid met armen der liefde gelieven te ontvangen, en ons door haare gunstige voorspraake bij haare HoochEdelens de Hooge Indiaase Regering krachtdaadig te assisteren opdat we wederom met een ander leeraar voor de Maleitse gemeente in sijne WelEerw. plaatse alhier mogen verzien werden.[453]

Den tegenwoordigen staat onser kerke betreffende, daarvan konnen wij thans niets aanders aan U.WelEerw. communiceeren als dat er op dit comptoir gevonden werden: gemeene christenen 500, ledemaaten van de Hollandse gemeente 21, ledemaaten van de Maleitse gemeente 45, leerlingen die haar tot den dienst der kerke evertueeren 12, schoolkinderen van 't Hollandse school 9, schoolkinderen van 't Maleitse school 8.

[452] Enkele woorden door papierbeschadiging onleesbaar.
[453] Ds. Braarda overleed enkele jaren later in het armenhuis te Batavia; volgens Troostenburg, *Biographisch Woordenboek* 52, in een staat van krankzinnigheid.

Vanwegen de goede schikkinge door Haare Achtbaarhedens op ons versoek alhier gemaakt, zullen we voortaan in staat gestelt wesen om aan U.WelEerw. behoorlijk verslag te konnen doen van den staat der afgelegene kerken onder dit comptoir resorteerende.

Voor 't ooverige versoeken we U.WelEerw. dat se gelieven de goedheid te hebben en de Javaase dooproll eens te laaten naslaan of er door den WelEerw. Heer Stroke[454] zaliger op Japara wel gedoopt is een onegt kind door den assistent in E. Compagnies dienst [...][455] bij eene vrijgegevene slavinne geteelt; 't kind is thans omtrent 9 jaaren oudt en werd Johannes genoemt. – – –

De predikant, ouderlingen en diakenen des Ternatsen kerkenraads, en uit derselver last en naam J.C. Wittchenhoff p.t. pr. et scriba, S. de Mey, A. Oversynder.

Ternaten den 7 augustus 1750.

207. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, z.d. [september? 1750].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 734-737.

(*Deze wegens zware beschadiging niet meer leesbare brief is ondertekend door ds. J.C. Wittchenhoff, ouderling Th.J. Rosenboom en anderen. Onderaan de notitie: 'beantwoort d. 1 februari 1751'.*[456])

208. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 25 augustus 1753.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 738-739.

WelEerwaarde Heeren.

Deese onse geringe letteren sijn dienende om U.WelEerw. hertelijk te bedanken noopens de bekentmaakinge der Indiasche kerken,[457] weshalven wij ons ook ten uytersten verpligt vinden om U.WelEerw. een korte schetz soo veel ons bekent zij noopens den staad der kerke hier tot Ternaten meede te deelen, als namentlijk dat zig hier tot Ternaten bevinden: leedemaaten 40, gemeene christenen 494, nieuwgedoopte bejaarden 8, nieuwgedoopte kinderen 51, schoolkinderen 13.

Wat de buytencomptoiren aanbelangt, dienaangaande kunnen wij U.WelEerw. geen berigt meededeelen, vermits eenige jaeren herwaarts door het groote gebrek van leeraars hier tot Ternaten geen school- of kerkvisite is gedaan, soodat wij ons in deese weederom op het voorgaande beroepen.

Hiermee soo wenschen U.WelEerw., meedebroeders in Christo, na hertelijke groetenis onsentwaarts des Heeren zeegen over U.WelEerw. persoonen, famielie en besonderlijk U.WelEerw. bedieninge. Uyt naam des kerkenraads, Isaacus Vedder predikant tot Ternaten en praeses en scriba h.t., Adam Boone.

Ternaten den 25^{en} augustus anno 1753.

---

[454] Troostenburg, *Biographisch Woordenboek* 417, geeft als naam Strohe, en noemt de spelling Stroke onjuist. David Stroke/Strohe, arr. Batavia 1741 of 1742, predikant aldaar 1742-1747, overleden 1747.

[455] Naam onleesbaar.

[456] Deze antwoordbrief van kkr Batavia aan kkr Ternate in ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 383-384.

[457] Voor het toezenden van de jaarlijkse Nederlands-Indische kerkstaat; de hier bedoelde kerkstaat over 1752 in ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 459-465.

209. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 19 juni 1754.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 742-744.

WelEerwaarde, geleerde en godsalige Heeren, vaders en broeders in Christo.

U.WelEerwaardens g'eerde kerkelijke missive van den 7 januari 1754, tot ons gerigt[458] is ons wel geworden, en waarvoor wij U.WelEerw. ten hoogsten dankbaar blijven. Inmiddels dat onse missive van den 25 augustus 1753[459] nopens den toestandt der kerke deser lande U.WelEerw. niet geworden was, is tot ons groote leedtweesen door 't verlies van den barcq Buuren[460] toegekomen, weshalven wij geensins in gebreke hebben kunnen blijven om ons den eere te geven van aan U.WelEerw. een verslag te doen aangaande den staat der kerke hier ter plaatse, soo veel ons bekent is, gelijk wij de eere hebben thans te doen, namentlijk: Hier tot

Ternaten bevinden sig: ledematen 40, gemene christenen 528, nieuwgedoopte bejaarde 4, nieuwgedoopte kinderen 23, schoolkinderen 12.
Bwool: gedoopte christenen 1525, ongedoopte 249.
Tagulanda: ledematen 6, gemeene christenen 852, ongedoopte 330, kinderen in school 13, kinderen buiten school 89, somma 1290.
Taboekan: gemene christenen 1506, ongedoopte 155.
Coeloer: gemene christenen 403, ongedoopte 168.
Danowanko: gemene christenen 1300, ongedoopte 450, schoolkinderen 38.
Ulou: gemene christenen 1765, ongedoopte 180, schoolkinderen 25.
Manganitu: een lidtmaat, gemene christenen 2724, ongedoopte 569, schoolkinderen 28.
Kandar: ledematen 5, gemene christenen 142, ongedoopte 32.

Meerder berigt kunnen wij U.WelEerw. niet mededelen, vermits enige jaren herwaarts door het gebrek van leeraars hier ter plaatse geen school- of kerkvisite is gedaan.

Invoegen hiermee eindigende – – – uit naam en last des kerkenraads van Ternate Isaacus Vedder p.h.l. et h.t.[461] praeses et scriba, Adam Boone.

Ternaten den 19 junius 1754.

210. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 16 juli 1756.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 746.

WelEerwaarde en seergeleerde Heeren.

Dewijl wij dit jaar met de bedeeling van 't kerknieuws van U.WelEerw. luid missive van den 2 februari 1756,[462] onder berusting van onsen medebroeder J. G. à Besten, sijn vereert, so geven wij ons mits desen de eere U.WelEerw. daarvoor hertelik te bedanken, en kunnen geensins in gebreke blijven tot onderhouding en vernieuwing van onse welmeenende broederlike correspondentie dese weinige letteren aan U.WelEerw. te laten toekomen.

---

458 Niet aangetroffen. De algemene kerkstaat van Nederlands-Indië over 1753 in ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 467-471.
459 Doc. 208.
460 Dit schip verongelukte bij de Tukangbesi-eilanden (ten ZO van het eiland Buton); de papieren, waaronder de hier vermelde brief, werden geborgen (*GM* 12, 411).
461 Pro hoc loco et hoc tempore: te dezer plaats en tijd.
462 ANRI, Archief Kkr Batavia 57, fol. 47-48.

Den tegenwoordigen staat onser kerke betreffende, daarvan konnen wij thans niet anders aan U.WelEerw. communiceren als dat er op dit comptoir zijn: gemene christenen 528, ledematen in de Hollandse gemeinte 18 en in de Maleidse 23. Kinderen in de scholen 24, nieuwgedoopte bejaarde 8 en dito kinderen 30.

Den staat der afgelegene kerke onder dit comptoir resorterende betreffende, dienaangaande kunnen wij tot nog toe geen behoorlik verslag aan U.WelEerw. meededeelen, dewijl dese gemeinte enige tijt herderloos geweest zijnde, so is er ook enige tijt herwaarts geen kerk- of schoolvisite gedaan.

Waarmee – – – Uit aller naam Isaacus Vedder p. et s.h.e.[463] Joh. Gerh. â Besten synedrii scriba, Adam Boone.

Ternaten den 16^{en} july 1756.

211. RESOLUTIE VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE. Ternate, 12 augustus 1757.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 762-763. Afschrift.[464]

Extract uit het geresolveerde in kerkelijke vergaderinge gehouden tot Ternaten dato 12 augustus 1757.

Deede de Eerw. Heer Praeses J.G. â Besten aan den Eerwaarden kerkenraad schriftelijk rapport van de kerk- en schoolvisite, hetwelke bij deeze vergaderinge g'accordeert zijnde ter gunstige approbatie aan den E.E. Agtb. Heer Gouverneur en Directeur deezes Moluccos zal opgedraagen worden.[465]

Voorts zoo deede de Eerw. praeses mondeling rapport dat de ondercoopman en resident tot Manado, Jan Smit, zijn Eerw. had gezegt dat hij van de E. Agtb. regeringe deezer steede aanschrijvinge had ontfangen van de eene kerk tot Manado in de Nieuwe Negerij af te breeken en de twee leermeesters herwaarts tot Ternaten op te zenden. Dewijl nu zulks den Eerw. Heer Praeses, benevens den Eerw. kerkenraad onwaarschijnelijk en ongelooflijk voorkoomt zulks zonder voorkennisse van den Eerw. kerkenraad zullende verrigten, terwijl dat geschied zijnde noodzaakelijk moet strekken tot afbreuk van de gronden van Jesus koningrijk, weshalven de Eerw. kerkenraad aan den E.E. Agtbr. Heer Gouverneur en Directeur deezes Moluccos A. Abeleven, benevens den Raad van Politie, per extract deezes dienaangaande verzoekt eenige elucidatie te moogen ontfangen.[466]

Wijders zoo deeden de broederen diaconen rapport dat zij de medegenoomene armepenningen van den Eerw. J. G. den Besten, bedraagende een somma van driehondert en vijfenveertig rijxdaalders, behoorlijk hadden ontfangen.

Wijders zoo stont binnen de vrijburger Salvadoor Parera, verzoekende wegens gebrekkelijkheyd vermeerdering van armepenningen, waarop is beslooten den appliant 's maands, in plaatse van een ducaton[467], twee rijxdaalders uit de armepenningen door broederen diaconen tot beeter onderhoud te laaten verstrekken.

Voorts zoo stont binnen de vrije vrouw Rachel Siewa, verzoekende uit gebrek en armoede onderhoud uit de armepenningen, waarop is besloten haar 's maands een ducaton tot onderhoud uit de armepenningen te verstrekken. Van 'twelk alles per naader extract aan den E.E. Agtbaren Heer Gouverneur en Directeur deses Moluccos benevens den E. Agtbaren Raad van Politie kennisse zal gegeven worden.

---

[463] Staat vermoedelijk voor: praeses et scriba huius ecclesiae: voorzitter en scriba dezer kerk.

[464] Vermoedelijk verzonden als bijlage bij de brief kkr Ternate aan kkr Batavia d.d. 1 september 1757, hierna doc. 213.

[465] Zie hierna, doc. 214 en 213.

[466] Zie voorts het hiernavolgende document.

[467] Dukaton, munt ter waarde van 63 zware stuivers (zilveren rijder) (VOC-glossarium).

Was getekent, Joh. Gerh. â Besten h.t. praeses, Isaacus Vedder s.h.t., St. de Mey, Dirk van Ameyda,[468] J^{s} Voges,[469] Gerrit ten Engel.[470]

Accordeert met dies resolutie Joh. Gerh. â Besten syn. scriba.

Ternaten, dato 1 september anno 1757.

212. RESOLUTIE VAN DE POLITIEKE RAAD VAN TERNATE. Ternate, 17 augustus 1757.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 766-767. Afschrift.[471]

Woensdag den 17 augustus 1757 produceerde zijn Ed.[472] ter tavel over een extract kerkelijke resolutie[473] annex het door den jongstleeden van de volbragte kerk- en schoolvisite gereverteerde Dominus â Besten g'intrageerde[474] rapport.[475]

Insertie

Bij welkers lecture de in het eerste schriftuur vervatte aanstotelijke ende verwaande taal seer degoutabel te voren komende, buyten ende behalven ondanks de tot hier toe gebruykte inschikking des Heere Gouverneurs – die bij deeze gelegendheyd verklaarde hoewel nooyd – so als nogtans haar HoogEdelhedens positive ordres dicteren en meedebrengen, waarvan immers den kerkenraad zo veronderstelt werd geen ignorantie kunnen pretenderen – praeadvertentie der kerkelijke bijeenkomste gekreegen, desniettemin vooralsnog, zowel als de door Dominus â Besten willekeurig den godsdienst bijwoonende nieuw geïnventeerde catedra[476] stilzwijgende gepasseert, hebben – die onvredelievende eclasiesticque[477] bediendens, ter zijde stellende hunne verschuldigde obediëntie, langer niet onthouden onder een hoogdravende harzenverdigtzel van deeze regering rekenschap te vorderen nopens de verleende qualificatie op de door den Manados resident Jan Smit[478] in anno passato gedaane welgegronde voordragt om, mits één godshuys voor de gemeente aldaar overvloedig kunnende sufficeeren, de tweede niet dan tot een lastpost voor de E. Compagnies door de daartoe te onderhouden scholarchen strekte, maar van een dier beyde af te zien.

Soo is, in aanmerking genoomen haar Eerw. eyge contradictoire gezegdens, vervat bij 't rapport van de ged. predikant, daar hij zelfs rondborstig verklaart: 'Ik wil niet spreeken van 't verzuym in het bijwoonen der godsdienst op zijne gewoone tijden, wijl te overbekent is dat kerken en schoolen meer dienen voor veekoraalen en varkenskotten dan tot vergaderplaatsen mijner religianten', goedgevonden en verstaan – ongeagt deeze regering ongehouden zijn, ook nimmer denken tegens de salutaire ordres van haar HoogEdelhedens ende verleende oppergezag in alle dusdanige gevallen communicatoir met hunne

---

[468] Dirk van Ameyda, van Rotterdam, arr. Batavia 1742 als 'derdewaak', juni 1753 vrijburger geworden.
[469] Burger, 1739 in dienst VOC gekomen, in 1760 en 1768 boekhouder en kassier te Ternate.
[470] Burger.
[471] Vermoedelijk verzonden als bijlage bij de brief kkr Ternate aan kkr Batavia d.d. 1 september 1757, hierna doc. 213.
[472] Gouverneur A. Abeleven. Zie over hem ook *GM* 13, 235v.
[473] Zie het hiervoorgaande document.
[474] Overhandigde.
[475] Zie hierna, doc. 214.
[476] Cathedra, kerkhistorisch de bisschopszetel. Hier is bedoeld een stoel die naast de preekstoel werd geplaatst, zie het navolgende document (bijlage).
[477] Ecclesiastique, kerkelijke.
[478] Jan of Johannes Smit, in 1752 als onderkoopman naar Ternate, daar dispensier geworden, vervolgens resident van Manado.

mindere te handelen – haar Eerw. per extract deses, in voldoening harer bisschoppaal[479] gevorderde elucidatie, eenlijk voor te houden dat met relatie tot de abolitie des gerepten gebouw en overtollige Inlandse leermeesters niets anders dan het waare belang van de E. Compagnie is bedoelt geworden, zonder de oefening van den openbaare godsdienst en uitbreyding van het koningrijke onzes dierbaren Heyland Jesus Christus in het allerminste te willen stremmen, dat haar Eerw. voortaan sullen hebben te wagten, willen zij aan geen eclatanter bestraffing deser regering bloodstellen, van alle diergelijke buyten haar departement incompatibel bestaan, ende aleer zij vergadering beleggen volgens gehoudenis den Heere Gouverneur eerst aequitabel kennis geeven.

Waarenteegen de door haar Eerw. aan twee behoeftige, Salvador Parera en Rachel Siewa, vermeerdert toegelegde onderhoud g'approbeerd. Ende is ten vervolge betrekkelijk tot genoemde kerk- en schoolvisite rapport verstaan omme, voor en aleer de door meergeciteerde domine â Besten gemaakte verschansing,[480] in dienst aanneming en de voorgedraege verbetering der omlopende schoolmeesters en kerkmarinjes te disponeren, den kerkenraad te gelasten distinctelijk en specifice te moeten opgeeven hoeveele van deeze onderwijzers en kerkwagters op yder onderhoorige plaatse absolut vordert, mitsgaders zoo wanneer derzelver verband waarlijk mogten verstreken wezen, tot hoe hoog in gagie zijlieden volgens haar Eerw. oordeel behooren g'augmenteerd te werden.

(Onderstont) accordeert, (was getekent) A. van der Truyn[481] secr., gecollationeert, accordeert met dies extract Joh. Gerh. â Besten, syn. scriba.

Ternaten dato 1 september anno 1757.

213. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA, MET BIJLAGE. Ternate, 1 september 1757.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 758-759, 750-752.

WelEerwaarde, godzalige en hooggeleerde Heeren! Vaders en broeders in onzen Heere!

Met veel blijdschap en verkwikkinge hebben wij deezen jaare ontfangen U.WelEerw. aangenaame en zeer geëerde missive de dato 16 januarii 1757,[482] verzelt met den algemeenen staat der kerken en schoolen van Nederlands India, nevens nog twee extracten[483] betreffende het aandeel 'twelk U.WelEerw. de kerk van Ternaten uit kragt van commissie hebben toegelegt uit de inkomsten van zeeker fonds, door wijlen Juffrouw Lucia Hoffman, te Dordrecht overleeden, ten dienste der kerken en afgelegenste predikanten aan custen in Oost-India toegedagt.[484]

Uit welke twee eerstgemelde wij met droefheyd ontwaarden het overlijden des leeraaren daarbij aangehaalt, dog aan de andere kant reden van verblijdinge ontfingen weegens derzelver vervullinge door den nieuwelings uit het vaderland tot U.WelEerw. over-

[479] Bisschoppelijk, d.w.z. autoritair.
[480] Verandering (changement).
[481] Anthony van der Truyn, van Rotterdam, arr, Batavia 13 december 1752 als adelborst, eerste klerk van Politie en secretaris van Justitie op Ternate, 1756 onderkoopman, 1757 overgeplaatst naar Banda, overleden 2 februari 1760.
[482] ANRI, Archief Kkr Batavia 57, fol. 51-52.
[483] Niet aangetroffen.
[484] Lucia Hofman, overleden 1747 te Dordrecht, vermaakte haar gehele vermogen aan een fonds ten behoeve van predikanten in Indië, in het bijzonder in de Molukken. Uit de renten van dit kapitaal, oorspronkelijk beheerd door de classis Schieland, ontvingen deze predikanten jaarlijks een toelage. In de 19e eeuw werd het geld uitgekeerd aan het Ned. Zendelinggenootschap en de Utrechtsche Zendingsvereeniging. Stukken betreffende dit fonds in Stadsarchief Rotterdam, toegang nr. 24.01, Archief Classis Schieland, inv.nr. 487-499.

gekomene medebroederen. Welken wij nevens U.WelEerw. toewenschen een aantal van jaaren onder de levende, een ruyme maate van zeegen in hun dienstwerk en de betragting van alles wat eerlijk, wat betaamelijk is en wel luydt,[485] waartoe wij dog gezamentlijk als medeburgers in de maatschappije van 't saamenlevinge niet alleen gehouden en verbonden zijn, maar dubbele verpligting als der gemeynten leeraaren en voorgangeren op onze schouderen torsen.

Nopens den inhoud des gemelden extracten hebben wij de eer U.WelEerw. te berigten dat de Eerw. Heer I. Vedder op den ontfangst derzelve terstont den Heere Gouverneur A. Abeleven daarover heeft onderhouden, dog van zijn Agtb. bescheyd heeft ontfangen dat er nog Compagnies weegen over geschreven, nog ook eenig diergelijk geld voor ons was overgemaakt, weshalven wij deezen jaare daarbij moeten berusten en U.WelEerw. tot ons leetweezen van geene quitantie kunnen voorzien.

Hiernevens hebben wij het genoegen U.WelEerw. thans te kunnen dienen met den staat onzer onderhorige afgelegene kerken, hetwelk U.WelEerw. reets zoo lange met verlangen hebben tegemoetgezien. Waarop egter bij politicque indiening door deszelfs kerkelijk verzellende extract uit onze resolutiën, hier teffens bijgevoegt,[486] van den Agtb. Heer Gouverneur en Raad bij weder-extract uit hunne resolutie remarques zijn gemaakt[487] welke ons zeer ter harten gaan, en U.WelEerw. niet min zielgrievende zullen voorkoomen. Waaromme wij ook alles, zoo kerkelijk als politicq hier bij en over voorgevallen, besloten hebben aan U.WelEerw. over te zenden, en op het minzaamste te verzoeken dat U.WelEerw. alles op het ernstigste onder 't oog gelieven te neemen en nagaan, als aan wier doorzigtig oordeel wij ons volkoomen in allen deezen opdraagen, tot wegruyming vooral van zulke grieven welke niet anders dan ten nadeele van Gods kerk, ter veragting en smaad der leeraaren en tot ontneeming onzer praerogativen in de bediening der kerk en 't oefenen van dies heylzaame discipline dienen kunnen.

Laat ons dan geene banden om de lendenen gelegt worden, mannen broeders! waarvan onze voorzaaten bevrijd zijn geweest, opdat wij niet al zugtende, maar met blijdschap onzen loop hier moogen voleyndigen. En gelijk het de nood zal vereyschen, werkt daartoe met volle naadruk bij haare HoogEdelheedens op zulk een wijze en in dier voegen als het U.WelEerw. zelf oirbaar en ten meesten nutte zal voorkoomen en goeddunken, wijl wij ons om veele redenen in deeze omstandigheeden daartoe niet in staat bevinden. Dus zullen U.WelEerw. Gode dienst doen, ons verpligten, en voor hunzelven toonen te zijn wagthoudende zienders, niet alleen geneygt hun eygene, maar ook der verdrukte medegenoten in verafgelegene provintiën welstant te bewaaken en bewaaren.

Waarmeede wij – – – de predikanten, ouderlingen en diaconen uitmaakende den kerkenraad tot Ternaten, en uit aller naam en last Johan Gerhard â Besten syn. et ep. scriba, Isaacus Vedder praeses h.t., Dirck van Ameyda ouderling.

Ternaten dato 1 september anno 1757.[488]

Bijlage

Extract ut het geresolveerde in gecombineerde extra-ordinaire kerkvergaderinge, gehouden tot Ternate in het consistorie op donderdag den 1 september anno 1757, praesentibus omnibus.[489]

---

[485] Vgl. Filippenzen 4:8.
[486] Zie hiervoor, doc. 211.
[487] Zie hiervoor, doc. 212.
[488] De Hoge Regering desavoueerde gouverneur Abelevens optreden jegens à Besten, evenals dat jegens enkele inheemse vorsten in Noord-Celebes (*GM* 13, 128 resp. 235v).
[489] In aanwezigheid van allen.

Diende de Eerw. praeses een politicq extract in 'twelk bevonden wierde dus te luyden:

Fiat Insertio[490]

Nopens den inhoud van welk extract de Eerw. vergaderinge onder dit advys beslooten heeft haar oordeel meede te deelen aan den E. Agtb. Heere Gouverneur en Raad, als volgt, namelijk:

Dat de scriba deezes, in gemoede overredet zijnde dat geen verwaandheyd hem heeft aangedreven om een aanstotelijke en degoutabele taal te voeren in zaaken die zulks 't minste passen, zig boven 't reets gegeven oordeel deezer vergaderinge in allen deezen blood stelt ter naader onderzoek van onpartijdige rigters, als billijk is.

Gelijk ook verder zig beroept op het getuigenis deezer Eerw. vergaderinge benevens dat van de gansche gemeynte, of er ooyt een andere dan gemeene zitstoel zonder leuningen, gelijk haar Agtbaarhedens zelfs gebruyken, voor zijn Eerw. ten allernaasten bij de predikstoel is geplaast geworden, zooals ook moeten toestemmen. En egter door haar Agtb. opgegeven met den naam van nieuw geïnventeerde cathedra, 'twelk op zijn zagst genoomen immers bij niemant kan gehouden worden anders dan voor een gestoelte waarvan een leeraar, philosooph of redenaar gewoon is zijne toehoorders te onderwijzen, welke nooyt van zijn Eerw. dan bij het doen van eygene dienst is gebruykt geworden.

En dat wij bovendien gezamentlijk als onvredelievende eclesiasticque bediendens door haar Agtb. worden opgegeven, die ter zijden zouden hebben gestelt haare verschuldigde obediëntie door 't verzoek om eenige elucidatie of onderrigtinge te moogen erlangen nopens de abolitie van de kerk tot Manado, is waarlijk niet edelmoedig gehandelt. En moeten haar Agtb., raad plegende, immers zelve ten vollen overtuigt zijn dat wij nooyt in 't minste nog in 't meeste eenige blijken van disobediëntie hebben getoont (waarvoor ons God behoede), gelijk wij ook daarvan bovendien ten overvloede en goddelijk en menschelijk getuigenisse draagen. Veelmin nog dat wij met een bisschoppaale vorderinge onder een hoogdravend harsenverdigtsel van haar Agtb. rekenschap zouden hebben geëyscht, waarvan nog taal nog teeken in ons afgegeven extract (waarop in deezen ons beroepen) te vinden is.

Behalven dat haar Agtb. bij naader onderzoek ook ten volle moeten overredet worden van begaane misvattinge omtrent de opgegevene contradictoire gezegdens, vervat bij het rapport van den Eerw. Heer â Besten in deezer voegen: 'Ik wil niet spreeken van 't verzuym in het bijwoonen des godsdienst op zijne gewoone tijden, wijl te overbekent is dat kerken en schoolen meer dienen voor veekoraalen en varkenskotten dan tot vergaderplaatsen mijner religianten'. Alwaar immers niet alleen gesprooken is van de kerken tot Manado, maar van alle, zoo veele er ook onder de Molukkos gevonden worden. En kan dan met de abolitie van die alle het waare belang van de E. Comp. bedoelt worden, zonder de oefening van den openbaaren godsdienst en uitbreyding van het koningrijk onzes dierbaren Heylands Jesus Christus in het allerminste te stremmen, zoo zouden ook de leeraaren per consequens overtollig en tot een onnodige lastpost gestelt moeten werden.

Dog het smert ons ten allermeesten dat haar Agtb. nimmer denken communicative met haare leeraaren en verdere opzienderen te handelen in zaaken van zulk een gewigt en aanbelang, welke volstrekt de ruyne van alles wat bij en onder ons heylig moet geschattet en gehouden worden naa zig sleepen en het reets waggelend heylgeloof volslaagen uitroeyen. Niettegenstaande nog dat alle kerkvergaderingen tot hiertoe onzes weetens altijt in dusdanige gewigtige gevallen zig vereert en verwaardigt hebben gevonden met eenige communicatie op belasting van haar HoogEdelens door de proovinciale overigheyd aan dezelve ter advys toegedient, boven en behalven dat wij hierin niet zoozeer als mindere

[490] Hier geschiede de invoeging (n.l. van het vermelde extract uit de resolutie PR).

behoorden aangemerkt te worden, maar als herders en opzienders, wier zorgen, hoede en rekenschap deeze kudde zoo dure is aanbevoolen en toevertrouwt.

Omtrent de belastinge omme den Heer Gouverneur A. Abeleven, aleer wij kerkvergaderinge beleggen, daarvan eerst kennis te geeven, is met algemeene stemmen beslooten dat zulks in der leeraaren vrijheyd zal blijven tot tijt en wijle de absolute ordre daaromtrent van haar HoogEdelheedens te Batavia, nevens de missieve van den Eerw. kerkenraad aldaar, tot ons zal overgekoomen zijn. Hoewel de Eerw. Heer Vedder teffens declareerde dat hij voorneemens was, telkens zoo dikwijls er vergaderinge moeste belegt worden daarvan eerst kennis aan zijn Agtb. te zullen geeven, waarentegen de scriba deezes declareerde geene vrijheyd te hebben dit naa te volgen, 1. Omdat er niet de minste blijk te vinden is dat onze voorzaaten zulks gedaan hebben, of daartoe zijn gehouden geweest. 2. En ook de ordres van haare HoogEdelhedens dicteren dat buyten kennis der HoogEdele Heeren Majores in 't patria in kerkelijke zaaken geen verandering mag werden gemaakt, blijkens extract patriase missive van den 17[en] september 1737,[491] agter de missive naa Ternaten van d'27 febr. 1739.[492] 3. Omdat zulks nergens zijnes weetens in eenige provintie gebruykelijk is. Behalven nog dat de vergadering hem in deezen vrijstelt.

Omtrent de onderwijzers en kerkwagters hebben wij de eer distinctelijk en specifice aan U.Agtb. op te geeven dat er noodig zijn, als:

Op de negerij Kema	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Taroena	2 schoolmeesters, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Calongan	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Candhar	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Taryang	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Tabukan	3 schoolmeesters, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Koema	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Coelor	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Manaloe	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Salurang	2 schoolmeesters, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Tamako	2 schoolmeersters, en	1 kerkmerinje
Op de negerij nieuw Manganitoe	2 schoolmeesters, en	1 kerkmerinje
Op de negerij oud Manganitoe	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Oeloe	2 schoolmeesters, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Ondong	2 schoolmeesters, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Pehee	2 schoolmeesters, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Lehy	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Minanga	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Tagulanda & Haas	3 schoolmeesters, en	2 kerkmerinjes
Op de negerij Amurang	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Caudipan	2 schoolmeesters, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Bulang Hitam	2 schoolmeesters, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Bintaoena	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Bwool	2 schoolmeesters, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Bulang	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Danowanko	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje

[491] Missive Heren XVII aan de Hoge Regering d.d. 17 september 1737, VOC 329, ongefolieerd (sub Amboina, slot). In feite richt deze passage zich tegen een verandering doorgevoerd niet door een locale overheid, maar door de Bataviase kerkenraad, die de Ambonse kerkenraad een reglement op de bediening van doop en avondmaal had toegezonden met het verzoek zich daarnaar te schikken.

[492] Missive HR aan PR Ternate, 27 februari 1739, NA, VOC 991, ongefolieerd.

Op de negerij Manado	4 schoolmeesters, en	2 kerkmerinje
Op de negerij Gorontalo	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Attingola	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Macquian	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Cabruang	2 schoolmeesters, en	1 kerkmerinje
Op de negerij Batchian	1 schoolmeester, en	1 kerkmerinje
Tesamen	50 schoolmeesters, en	33 kerkmerinjes

Uyt welk bovenstaande getal van dienstdoende schoolmeesters volgens hunne actens, zoo veele er onder ons berusten, en het nader berigt van den soldij-overdraager, met U. Agtbaarheedens believen in gagie zouden kunnen verhoogt worden, als volgt:

Manuel Bayllang	van	rds 3	tot	rds 3:40
David Kirimity	van	rds 4	tot	rds 4:40
Johannes Lohho	van	rds 3	tot	rds 3:40
Zacheus Anthony	van	rds 4	tot	rds 4:40
Harmanus Johannes	van	rds 4	tot	rds 4:40
Harmen Mangante	van	rds 3	tot	rds 3:40
Johannes Morogy	van	rds 3	tot	rds 3:40
Hendrik Lazarus	van	rds 2	tot	rds 2:40
Dirk Macapal	van	rds 5	tot	rds 5:40
Johannes Bentoy	van	rds 2	tot	rds 2:40
Domingos Takaylo	van	rds 3	tot	rds 3:40
Cornelis Pieters	van	rds 5	tot	rds 5:40
Pasqual Tamara	van	rds 5	tot	rds 5:40
Hendrik Lahinda	van	rds 3	tot	rds 3:40
Daniel Jans	van	rds 3	tot	rds 3:40

Naa deezen gaf de Eerw. â Besten de kerkelijke brief aan den WelEerw. kerkenraad van Batavia[493] over ter lecture, welke geapprobeert, en beslooten is dus naa ondertekeninge met den pantchiallang De Kakatoe naa derwaarts te verzenden, nevens alle de stukken en gravamina tusschen ons en deeze regeringe voorgevallen, gelijk ook het kerkelijk visiterapport[494] met dies ad- en dependentie.[495]

(Was getekent) Isaakus Vedder praeses, Joh. Gerh. â Besten scriba, Dirk van Ameyda, Steven de Mey, J. Voges, Gerrit ten Engel. Accordeert met dies resolutie: Joh. Gerhardi â Besten, syn. scriba.

Ternaten, dato 1 september des anno 1757.

214. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden en Makian door ds. Gerhardi â Besten. Ternate, 1 september 1757.
ANRI, Archief Ternate 429, ongefolieerd. Afschrift.

[493] Zie het eerste gedeelte van dit document.
[494] Zie het hiernavolgende document.
[495] Het handelen van de gouverneur werd door de HR met sterke woorden gedesavoueerd: 'onbehoorlijk en quaadaardig' (*GM* 13, 128); de HR gelastte de Ternataanse overheid ds. à Besten met onmiddellijke ingang in zijn ambt te herstellen.

Rapport van den staat der kerken en schoolen op de cust van Celebes, de verdere noorder eylanden en Macquian, gevisiteert door den predikant in de Maleydse taal Johannes Gerhardi â Besten, hetwelke (naa in kerkenraade van Ternaten met volle genoegen geaccepteert en door het Eerwaarde collegie geresumeert zijnde) bij deezen ter gunstige approbatie in opzigt van de daarbij bekent staande noodzaakelijke veranderingen en verschansingen,[496] per extract resolutie word opgedragen aan den WelEd.Agtb. Heere Abraham Abeleven, Gouverneur en Directeur van Ternaten met den ressorte van dien, benevens den E. Agtbaren Raad van Politie alhier.

Aan U.Ed.Agtb. rapport zullende doen nopens eene allerdroevigst vervallene kerk- en schoolstaat, moet ik vooraf kortelijk in 't algemeen betuigen nimmer de gedaante van een zoogenaamd Christendom gevonden te hebben (wat tijtstip onzer eeuwen doorloope) welk eenigermaaten dit geheel verbastert Molukkosse zoude konnen evenaaren of opweegen, zoo in zijn muhammedaansche en heydense zeeden en gewoontens, ongeloofelijke en gruwelijke superstitie, als in de genoegzaam ontwortelde en verdweene godsdienst, wier flaauwe naam alleen, als een nog overgebleven puinhoop van dat eertijts met zoo veel moeyten opgerigt gevaarte, onder een aantal van ruym 32000 zielen ik uitzondere.

Het zal niet noodig zijn U.Ed. Agtb. op te houden met een reeks van bijzonderheeden opeen te staapelen welke als onfaalbaare bewijsstukken mijne gezegdens zouden staaven, en als zoo veele onwraakbaare getuigen hetzelve uitroepen. Alleen heb ik de eer U.Ed. Agtb. het gestel mijner christenen in 't bijzonder voor te draagen, zooals dezelve beneeden op ieder negorij in den staat der kerken en schoolen zelfs onderscheyden en afgedeylt zijn, alwaar mij voorkoomen:

1. DE LEDEMATEN, wier gering getal, alleen maar 27 hoofden, met uitzonderinge der schoolmeesters, onder een aantal van ruym 32000 zielen uitmaakende, U.Ed. Agtb. nevens alle die het welzijn van Zion behartigen niet alleen tot verwonderinge en regtvaardig misnoegen moet strekken, maar ook ten eersten mijne betuiging in hoofde deezes middagklaar bewaarheeden en als met zooveele monden en tongen bevestigen.

Waarvandaan anders in Gods kerk deeze naare gesteltheyd, U.Ed. Agtb. Heeren, dan vanweegen de allerdiepste onkunde, waardoor alles als in een stikdonkere nagt begraaven en verborgen legt en met een duistere wolk is omgeeven, om welken door te breeken nog lust, nog liefde, nog moeds, nog hards genoeg bij iemand gevonden wort? Blijkbaar uit de onderhanden hebbende dwaalsterren zelfs, welker geene, als voor de donkerheyd der duisternis in der eeuwigheyd bewaart en opgelegt,[497] geen rekenschap meer kunnen geeven van de aan hen bevorens geleerde heylleere en gaarne zig bezoetelen met schandaaden, die hen ten eenemaal naa 't strenge van onze magt in 't oefenen der kerkelijke discipline onwaardig zouden maaken 't gebruik van des Heeren H. bond-tavel.

Zijn deeze dus als vlekken in onze liefdemaaltijden aan de toetsteen der waarheyd onderzogt, bevonden, en openhartig volgens ampt en pligt opgegeven, niemant vraage dan: vanwaar dat wangestel onder de Indiase Christenheyd? Gelijk zoo veele vaderlandse en Indise klagten, deels der trouwe voorzaaten, deels der nog in leeven zijnde wagthoudende meedearbeyders en zielzorgers, daaromtrent de muuren en wanden onzer tempelen en vergaderingen hebben vervult, en nog doen weergalmen. Althans de verstandige zij genoeg gezegt, aan wier doorzigtig oordeel ik opdraage

2. DE ZOGENAAMDE GEMEENE CHRISTENEN; welke wel uitwendig, in opzigt van hunne groote menigte in dit wingewest, als zooveele bloeyende gemeyntens vertoonen, dog in-

[496] Hier: verwisselingen (van meesters en eventueel andere functionarissen).
[497] Vgl. Nieuwe Testament, Brief van Judas:5.

wendig beschouwt niet anders dan nomine baptizato et baptizantis[498] onderscheyden zijn van diegeen uit welker midden zij voortijts onze kerk en gemeyntens zijn toegedaan.

Vorschen wij hier wederom naa de oorzaak deezer onhebbelijke gestalte, waar zal ze gevonden worden dan in het overlang bedurven en nog dagelijks erger wordende gasthuis mijner naamchristenen zelve? Immers (om U.Ed. Agtb. met korte woorden veel te zeggen), leeft een iegelijk hunner naar eygene zinnelijkheyd, alsof er nog ordre nog wetten bij hen ooyt waaren bekent geweest. De vorsten en rijxgrooten, wier zorge zij in stuk van godsdienst benevens de meesters hoofdzaakelijk zijn aanbevoolen, durven zelfs met geen kragt ter verbeteringe werken, wijl zij met hun eygen voorbeeld toonen geen leyders, maar ten meesten deele verleyders hunner onderzaten te zijn, blijkbaar uit de gruwelzonden die hen eerloos voor de weerelt stellen, als hoererij en overspel, egtbreuk, dronkenschap, superstitie en wangeloof omtrent alles, etc., welke speelende in 't openbaar en zonder schande worden bedreeven en toegelaaten. Ik laat staan de vuyle vermenginge van veele, zoo hooge als laage, regeerders en onderdaanen, zig met mooren en heydenen naa deezer partijen wijze en gewoonte zonder schaamte teegens haren pligt verbindende, waardoor het egtverband door wettig huuwelijk t'saamgeklonken eensklaps den boodem wort ingeslaagen en vernietigt, gelijk mij ook de droevige ervarenis geleert heeft, en U.Ed.Agtb. zullen beoogen uit het gering getal der getrouwdens, die nog ten meesten deele dreygender wijze als met gewelt daartoe gedreeven zijn.

Ik wil niet spreeken van 't verzuym in het bijwoonen der godsdienst op zijne gewoone tijden, wijl te over bekent is dat kerken en schoolen meer dienen voor veekoraalen en verkenskotten dan tot vergaderplaatsen mijner religianten.

In het bijzonder en hoofdzakelijk moet ik bij deeze gelegendheyd aan het hoogwijs en doorzigtig oordeel van U.Ed. Agtb. voordragen het gansch verwilderde en bijnaa wederom ter helft tot het Mahummedaandom overhellende rijk van Bwool, alwaar niet alleen met weynig vrugt en schoorvoetende den gewoonen dienst hebbe moeten verrigten, doordien dat geslagte, obstinaat in hunne voorneemens, geen andere of beetere middelen scheenen uit te kunnen vinden om hunne factie in de moorse godsdienst te stijven dan ten koste van mijn bloed. Althans de zeekere berigten van eenige getrouw geblevene princen ben ik ternaauwernood nog tijdig gewaarschuuwt: 'dat zij, of door vergif of door cruelle moord, met den kris in 't hart te booren, mijn levensdraadt zouden afsnijden'. Gelijk het eerste ook reets werkstellig is gemaakt, dog door het wonderbestel der waakende voorzienigheyd op het punct van zijn te doene uitwerking zoo gelukkig als wonderbaar ontdekt. Op welke mislukte aanslag mijne moordenaars tot hun tweede besluyt conditioneel overgingen op deeze wijze, dat zij, met hunne gewoone syry pinang bij mij koomende, ten eersten approbatie zoude verzoeken ter oprigtinge van een mesigid of moorse tempel, welke bij inwilliging mijn leeven zoude spaaren, dog bij weygering op gemelde wijze daarvan berooven. Welk alles egter (Gode zij de lof en dank) door goede voorzorge en wagthoudinge ben te booven geworstelt: deels met gegevene verzekeringe dat mijn komste tot henlieden niet was om iemand met geweld tot ons geloof en godsdienst te overhaalen, deels met verzoek en bezending tot henlieden om drie à vier gemagtigdens ter bemiddeling hunner zaaken, waartoe zij zig ook eyndelijk lieten overreden, en nae vertoef van drie daagen ter presentie van den koning en rijxgrooten, den commandeur van 's E. Compagnies logie benevens den stuurman der pantchiallang (welke alle daartoe hadde laaten bijeenroepen) verscheenen en stoutmoedig genoeg voorstelden: 'dat wel de koning met de E. Compagnie gecontracteert hadde om voor zigzelfs en de zijne het christengeloof te zullen aanneemen, onderhouden en cultiveren, maar dat nog hunne vaderen daarvan iets geweeten hadden, nog henlieden iets bekent was, alwaaromme zij ver-

[498] Door de naam hun bij de doop ontvangen naam) en de naam van hem die hen gedoopt heeft.

zogten bij hun geloof te moogen blijven en gelaaten worden, belovende niet alleen voor hunnen koning, maar ook voor de E. Compagnie alles te zullen doen en werken wat in hun vermoogen was'. Waarop ik geen andere uitweg zag dan mij direct te beroepen op U.Ed. Agtb. en derzelver raad en vermoogen ter beslissinge deezer zaaken, hetwelke ook van die uitwerking was dat zij zig eyndelijk daaraan overgaaven, belofte doende dat zij gerust en stille zouden zijn tot tijt en wijle U.Ed. Agtb. benevens de leeden van den Politicquen Raad een vast besluyt beraamt hadden.

Ziet daar, WelEd.Agtb. Heeren! den bloedraad gespannen en het vonnis zoo wreed en zielgrievende gevelt als mogelijk nimmer in deeze gewesten door geweldenaars omtrent eenen leeraar is ondernoomen.

Ik zal niet wroeten in mijn eygene ingewanden, nog de bloedgordijnen van dit moordtoneel verder opschuiven, om niet tegelijk den moed te doen zinken en den iever te verkoelen van diegeene welke mij in deeze post en dit dienstwerk zullen opvolgen en vervangen. Alleen wensch en bid ik nagt ende dag met een hard vol liefde, zugt en iever voor den bloey en aanwas van het rijk mijnes Meesters, dat het God behagen mag dienstknegten, leeraaren, herders en trouwe leyders van zoo veele verdwaalde schaapen in zijne oogst uit te stooten, die benevens onze dierbaare overheeden en voedsterheeren van Gods kerk alles toebrengen wat tot welzijn en verbetering, roem en volle glorie in deezen dienen kan.

Uyt opgemelde onvrugtbaare, tweemaal verstorvene en ontwortelde herfstboomen, en genoegzaam afgedrevene bejaarde en volwassene schaare, kunnen U.Ed. Agtb. zelve ligtelijk bevroeden en opmaaken de gesteltheyd hunner ranken, d.i.

3. DER SCHOOLKINDEREN EN DIE NOG BUYTEN 'TZELVE ZIJN, welke beyde op de meeste dorpen evenveel weeten, alzoo de eerste niet eer in 't school gegeven worden dan dat het gerugte van een aannaderende visite doende predikant tot henlieden overwaayt. Hoeveel dan in dat korte stont geleert kan worden is schielijk af te meeten, gelijk de droevige bevinding mij ook geleert heeft dat somwijl geene, somtijds een à twee op ieder negerij in 't spelden iets gevordert zijn, zonder egter van de overige voornaame deelen ietwes te weeten of geleert te hebben, hiervan uitgezondert drie à vier konings- en priesterszoonen in het gansche district en resorte van de subalterne comptoiren Manado en Gorontalo.

Ik laat staan het terughouden en verbergen hunner dogters, die zelfs niet tot één toe ter school, veelmin in handen der schoolmeesters ter onderwijs worden overgegeven, waarvan geen andere redenen zijn dan overgegevene jalousie, eygenwillige godsdienst en het overheerschend wangedrogt van superstitie, alwaar nog bijkoomt hunne zoetkoesterende en verkwikkelijke verbeelding, waardoor zij zelve opere operato[499] ten heemel steygerende, meenen ook daardoor 't vermoogen te ontfangen hunne vrouwen op dien paradijsweg meede te kunnen sleepen.

Met wat iever mijne leeden nu bezielt en aangedaan zijn om hunne zoo in egt als onegt aangeteelde nakroost ter verdere beschaafde opvoeding te leyden (waartoe de Ed. maatschappije zulke uitneemende en heylzaame middelen laat toedienen) is overblijkelijk uit de bovenstaande gemoedelijke betuiging omtrent hun aard, imborst en meeste neyging, zoodat kortheydshalven zal overgaan tot

4. DE DOOPKINDEREN, die ten getaale van 6891 dat bondzegul hebben ontfangen, blijvende naa gissing nog per restant een groot derde gedeelte, welke zoo door mijn noodzakelijk kort verblijf als hun ver afweezen op de gebergtens en omleggende eylanden verstrooyt, en behalven dat in de kwaade muson onmoogelijk hebben kunnen opkoomen, daar de meeste zig andersints tot de bediening van dat gedeelte onzer godsdienst nogal

[499] Lett.: door het gewerkte werk; als vanzelf, los van de intentie, de religieuze en morele gesteldheid van de betreffende persoon.

vrij rekkelijk toonen, schoon met een verkeert denkbeeld ingenoomen, waardoor zij, met de papisten en lutheranen van dit sacrament een waagen der genade fabricerende, meenen op de toediening deszelfs met rijst en vis ten heemel gevoert te zullen worden, gelijk dit eeven daarom ook eene der voornaamste redenen is die de christene vrouwen, met heydense of muhammedaanse boelen huishoudende, aan dezelve ter overredinge opgeven om tot ons geloof en godsdienst over te gaan.

Ziet daar, WelEd. Agtb. Heeren! de overtuiging en bekering van

5. MIJNER BEJAARDE DOPELINGEN. Waarvan ik egter met veel redenen uitzondere het rijk van Bintaoena en het meeste gedeelte der gemeynte van Kema, jongst door belijdenis en doop der kerke Gods toegedaan, wier redenen van overgang tot ons dierbaar heylgeloof alleen aan God als hertenkenner overlaate, temeer wijl door de kortheyd van mijn aanweezen aldaar geene genoegzame gronden van zekerheyd hebbe kunnen bekoomen, die mijzelve omtrent zulk een allergewigtigst stuk zouden kunnen overtuigen, veelmin dan dat ik hieromtrent zaakelijke waarheden door proefvindingen bevestigt aan andere durve opgeeven.

Eyndelijk en ten laasten kan ik consciëntieweegen niet verheelen het droevig wangestel

6. MIJNER OMLOPENDE LEER- EN SCHOOLMEESTERS, welker meeste als woeste en hollende zeebaaren[500] hun eygen schande zonder schaamte opschuymen, en in 't generaal genoomen zoo in leer als in leeven en wandel hunne bovenstaande leerlingen met snelle schreeden naastreeven, waardoor dus eerder schijnen dienst te kunnen doen als heydense offerpaapen dan het werk verrigten van christene onderwijzers, althans wat aangaat

A. DE LEERE: Hunne kennis in dezelve, en wel der gemeenste waarheeden, is zoo geringe dat, met uitzonderinge van maar een eenige, volstrekt niet in staat zouden zijn een redelijk welgestelde gemeynte te kunnen bedienen. Niet veel beeter heb ik tot innige droefheyd en leetweezen de meeste gevonden in de overige noodzaakelijke leerdeelen, als leezen, schrijven en zingen etc. etc. zoodat volslaagen een heylzaam redres in deezen vereyscht word, buyten welke het zeer te dugten staat dat eerlang alles op een totale en finale omkeering, ruyne en uitroeying van ons dierbaar heylgeloof en volzaligende heemelleere zal uitloopen. Immers, daar diegeene welke gestelt zijn andere te leeren zelfs onderwijs noodig hebben, is weynig hoop tot verbeteringe, maar helt eerder alles tot een zigtbaare ondergang.

Is dit de luyster, roem en glorie mijner onderwijzers, dat zij niet alleen hunne leerlingen, maar ook henzelven meer en meer omzwagtelen met luyeren van een meer dan kindse onkunde, waar belanden dan deeze naamleeraars

B. IN HUN CATIJVIG[501] LEEVEN EN WANDEL? 't Welk meerendeels vertoont en bij veele levendig doet uitblinken hun aangebooren loom en vadsig naturel, niet alleen in het bewaaken en bewaaren hunner eygene tempelen, dat is hunne lichaamen, ten nutte en voorbeelde voor hunne woeste schaaren, maar ook in de bediening hen met zoo veel zorge toevertrouwt en aanbevoolen. Welke lust- en ieverlooze wagthouding en traagheyd in des Heeren dienstwerk niet weynig aangezet, vermeerdert en opgehoopt word door veeler langdurig verblijf op een en dezelfde negerije, waardoor, als veroudert zijnde in hunne gemeyntens, zonder eenig aanzien, vrees of ontsag moeten omdwaalen. Hetwelke mij ook heeft doen resolveren om eenige der noodzaakelijkste op de gewoone approbatie van standplaats en bescheyden post te verwisselen, op hoope dat er door deeze veranderingen, en door het toeleggen van eenig meerder onderhoud aan diegeene wier jaaren van verband reets overlange geëxpireert zijn, een geheel nieuwe gedaante in leer en leeven

[500] Golven.
[501] Ellendig.

mag voortkoomen, waertoe ook hunne gedaane verzekeringen van beeterschap veel goeds belooven.

En wijl mij dit alles naer den aard en imborst deezer natie als de bekwaamste en zagste middelen toeschijnen om met vrugt op hen te werken, en eenige verandering ten goede te verwagten, daar zij andersints door slinkse weegen genoegzaam genoodzaakt zijn hun brood te zoeken, draage ik dezelve uit dien hoofde alleen ter proeve op aan U.Ed. Agtb. grootgunstige en meewaarige gedagten, verzekerende van mijn kant dat volgens ampt en pligt, zoo veel moogelijk, ten allen tijde op alle een waakend oog zal houden, opdat diegeene welke door hun ergerlijk gedrag deezer weldaaden zig onwaardig maaken en niet meriteren, in tegendeel naa exigentie van zaaken ter straffe worden voorgedraagen.

Staat der kerken en schoolen zelfs, zooals ze in haare bijzondere leeden op ieder dorp bevonden, en naa rang bezogt zijn, beginnende met Kema, en eyndigende met Macquian, als:

Op het dorp Kema op de cust van Celebes:

	mannen	vrouwen	summa
ledematen	1	1	2
gemeene christenen	34	22	56
schoolkinderen	24	–	24
kinderen buyten 't school	3	3	6
doopkinderen	78	43	121
bejaarde dopelingen	33	46	79
summa	173	115	288

Getrouwde paaren 14.

Bevondene en afgegevene kerk- en schoolboeken als: bijbel 1, Nieuwe Testamenten 2, psalmboeken 6, vraagboeken 15, 24. Het armegelt ter deezer plaats door mij ontfangen was rds 5:24, zegge vijf rijxdaalders en vierentwintig stuivers.

Op het eyland Groot-Sangir

Taroena en Sawan:

ledematen	2	–	2
gemeene christenen	851	537	1388
schoolkinderen	7	–	7
kinderen buyten 't school	15	–	15
doopkinderen	150	118	268
summa	1025	655	1680

Getrouwde paaren 1.

Kerk- en schoolboeken, als bijbel 1, Nieuwe Testamenten 1, psalmboeken 6, vraagboeken 7, 15.

Calongan:

ledematen	2	–	2
gemeene christenen	206	141	347
schoolkinderen	50	–	50
kinderen buyten 't school	39	29	68
doopkinderen	103	89	192
summa	400	259	659

Getrouwt paaren 3.

Kerk- en schoolboeken, als: bijbels 3, Nieuwe Testamenten 3, psalmboeken 2, vraagboeken 16, 24.

Candhar:

ledematen	3	–	3
gemeene christenen	50	40	90
schoolkinderen	9	–	9
kinderen buyten 't school	5	6	11
doopkinderen	36	41	77
summa	103	87	190

Getrouwt paaren 12.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbel 1, Nieuwe Testament 1, Carons predikatiën 1, psalmboeken 2, vraagboeken 6, 11.

Taryang:

ledematen	6	2	8
gemeene christenen	97	73	170
schoolkinderen	18	–	18
kinderen buyten 't school	–	–	–
doopkinderen	82	86	168
summa	203	161	364

Getrouwt paaren 8.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbel 1, Nieuwe Testament 1, Carons predikatiën 1, psalmboeken 3, vraagboeken 6, 12.

Tabukan:

ledematen	3	2	5
gemeene christenen	1169	1069	2238
schoolkinderen	60	–	60
kinderen buyten 't school	104	130	234
doopkinderen	238	217	455
bejaarde dopelingen	2	–	2
summa	1576	1418	2994

Getrouwde paaren 47.
Kerk- en schoolboeken, als bijbel 1, psalmboeken 3, Carons predikatiën 1, vraagboeken 6, 11.

Koema:

ledematen	1	–	1
gemeene christenen	184	186	370
schoolkinderen	13	–	13
kinderen buyten 't school	–	–	–
doopkinderen	72	55	127
bejaarde dopelingen	1	–	1
summa	271	241	512

Getrouwde paaren 17.
Kerk- en schoolboeken: bijbel 1, psalmboeken 6, Carons predikatiën 1, vraagboeken 10, 18.

Coelor:

ledematen	1	1	2
gemeene christenen	120	90	210
schoolkinderen	30	–	30
kinderen buyten 't school	32	45	77
doopkinderen	111	80	191
summa	294	216	510

Getrouwde paaren 9.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbel 1, Nieuwe Testament 1, psalmboeken 1, Carons predikatiën 1, vraagboeken 5, 9.

Manalloe:

ledematen	1	–	1
gemeene christenen	154	123	277
schoolkinderen	30	–	30
kinderen buyten 't school	42	35	77
doopkinderen	70	64	134
summa	297	222	519

Getrouwde paaren 10.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbel 1, Nieuwe Testamenten 2, psalmboeken 4, Carons predikatiën 2, vraagboeken 6, 15.

Salurang:

ledematen	1	–	1
gemeene christenen	575	540	1115
schoolkinderen	28	–	28
kinderen buyten 't school	40	20	60
doopkinderen	130	109	239
summa	774	669	1443

Getrouwde paaren, 6.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbels 2, Nieuwe Testament 1, psalmboeken 4, Carons predikatiën 1, vraagboeken 5, 13.

Tamako:

ledematen	4	–	4
gemeene christenen	590	582	1172
schoolkinderen	30	–	30
kinderen buyten 't school	63	65	128
doopkinderen	77	89	166
summa	764	736	1500

Getrouwde paaren 5.
Kerk- en schoolkinderen, als: bijbel 1, Nieuwe Testament 1, psalmboeken 5, Carons predikatiën 1, vraagboeken 14, 22.

Manganitoe, de nieuwe negerij:

ledematen	1	–	1
gemeene christenen	766	738	1504
schoolkinderen	29	–	29
kinderen buyten 't school	60	58	118

doopkinderen	162	127	289
summa	1018	923	1941[502]

Getrouwde paaren 27.
Kerk- en schoolboeken, als bijbels 2, Nieuwe Testamenten 2, psalmboeken 21, Carons predikatiën 1, vraagboeken 22, 48.

Manganitoe, de oude negerij:

ledematen	1	–	1
gemeene christenen	368	238	606
schoolkinderen	28	–	28
kinderen buyten 't school	86	97	183
doopkinderen	106	95	201
summa	589	430	1019

Getrouwde paaren 25.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbels 4, Nieuwe Testamenten 2, psalmboeken 6, vraagboeken 15, 27.
Het armegelt aan deeze plaats bevonden en aldaar gebleven, rds –:37:2, zegge zevenendertig stuyvers en twee duyten.

Ten eylande Chiauw

De negerij Oeloe:

ledemaaten	1	–	1
gemeene christenen	508	449	957
schoolkinderen	29	–	29
kinderen buyten 't school	115	140	255
doopkinderen	266	274	540
somma	919	863	1782

Getrouwde paaren 31.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbels 2, psalmboeken 4, vraagboeken 15, 21.

Ondong:

ledematen	2	–	2
gemeene christenen	782	810	1592
schoolkinderen	55	–	55
kinderen buyten 't school	95	187	282
doopkinderen	202	200	402
summa	1136	1197	2333

Getrouwde paaren 30.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbel 1, psalmboeken 2, vraagboeken 12, 15.

Pehee:

ledematen	1	–	1
gemeene christenen	672	679	1351
schoolkinderen	37	–	37
kinderen buyten 't school	98	85	183
doopkinderen	160	107	267[503]
summa	968	871	1839

[502] Het handschrift heeft 1914; vgl. de verzamelstaat.
[503] Het handschrift heeft voor de laatste twee getallen op deze rij resp. 85 en 183, vgl. de verzamelstaat.

Getrouwde paaren 8.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbel 1, psalmboek 1, 4 vraagboeken 4, 6.
N.B. Op geen een negerije ten eylande Chiauw een eenig kerk- of schoolboek bevonden, waaruyt alleen op te maaken is hoe kerken en schoolen aldaar gesteld zijn.

Lehy:

ledematen	1	–	1
gemeene christenen	95	120	215
schoolkinderen	20	–	20
kinderen buyten 't school	34	–	34
doopkinderen	93	66	159
summa	243	186	429[504]

Getrouwde paaren 8.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbel 1, psalmboek 1, vraagboeken 4, 6.

Ten eylande Tagulanda

Minanga:

ledematen	1	–	1
gemeene christenen	102	100	202
schoolkinderen	26	–	26
kinderen buyten 't school	50	40	90
doopkinderen	53	45	98
summa	232	185	417

Getrouwde paaren 6.
Kerk- en schoolboeken, als: Nieuwe Testamenten 2, psalmboeken 4, Carons predikatiën 1, vraagboeken 4, 11.

Tagulanda en Haas:

ledematen	4	–	4
gemeene christenen	756	748	1504
schoolkinderen	37	–	37
kinderen buyten 't school	24	65	89
doopkinderen	283	274	557
summa	1104	1087	2191

Getrouwde paaren 25
Kerk- en schoolboeken, als: bijbels 3, psalmboeken 20, Carons predikatiën 2, vraagboeken 30, 55.

Op de cust van Celebes

De negerij Amurang:

ledematen	2	–	2
gemeene christenen	102	93	195
schoolkinderen	44	–	44
kinderen buyten 't school	103	105	208
doopkinderen	113	90	203
bejaarde dopelingen	27	13	40
summa	391	301	692

Getrouwde paaren 3.

[504] De tabel klopt indien voor 195 wordt gelezen: 95.

Kerk- en schoolboeken, als: bijbel 1, psalmboeken 9, Carons predikatiën 1, vraagboeken 16, 27.

Caudipan:

ledematen	3	1	4
gemeene christenen	973	1005	1978
schoolkinderen	40	–	40
kinderen buyten 't school	130	137	267
doopkinderen	208	230	438
bejaarde dopelingen	2	1	3
summa	1356	1374	2730

Getrouwde paaren 3.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbels 2, psalmboeken 6, Carons predikatiën 1, vraagboeken 4, 13.

Bulang Hitam:

ledematen	1	–	1
gemeene christenen	547	515	1062
schoolkinderen	34	–	34
kinderen buyten 't school	110	139	249
doopkinderen	184	142	326
summa	876	796	1672

Getrouwde paaren 9.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbels 2, psalmboeken 3, Carons predikatiën 1, vraagboeken 6, 12.

Het christen geworden Bintaoena:

ledematen	1	–	1
gemeene christenen	149	189	338
schoolkinderen 60, vermengd onder de doopkinderen			
doopkinderen	134	94	228
aldaar bevonden christenen	3	6	9[505]
summa	287	289	576

Getrouwde paaren 32.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbels 4, psalmboeken 6, vraagboeken 12, 22.

Bwool:

ledematen	3	–	3
gemeene christenen	557	609	1166
schoolkinderen	16	–	16
kinderen buyten 't school	150	173	323
doopkinderen	61	54	115
bejaarde dopelingen	7	5	12
summa	794	841	1635

Getrouwde paaren 12.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbels 2, Nieuwe Testamenten 3, psalmboeken 5, Carons predikatiën 1, vraagboeken 18, 29.

[505] Vermoedelijk zijn bedoeld de bewoners die bij aankomst van de predikant reeds christen waren.

Het armegeld aan deeze plaats bevonden, en door mij van den commandant ontfangen, was rds 70, zegge zeventig rijxdaalders.

Bulang:			
ledematen	–	–	–
gemeene christenen	84	71	155
schoolkinderen	20	–	20
kinderen buyten ’t school	22	30	52
doopkinderen	102	112	214
summa	228	213	441

Getrouwde paaren 3.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbel 1, psalmboeken 2, Carons predikatiën 1, vraagboeken 15, 19.

Danowanko:			
ledematen	1	–	1
gemeene christenen	25	8	33
schoolkinderen	16	–	16
kinderen buyten ’t school	11	5	16
doopkinderen	40	33	73
bejaarde dopelingen	12	23	35
summa	101	73	174[506]

Getrouwde paaren 2.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbel 1, psalmboeken 18, Carons predikatiën 1, Nieuwe Testamenten 4, vraagboeken 16, 40.

Manado, oude en nieuwe negorij:			
ledematen	5	2	7
gemeene christenen	249	244	493
schoolkinderen	50	8	58
kinderen buyten ’t school	51	71	122
doopkinderen	217	227	444
bejaarde dopelingen	45	58	103
summa	617	610	1227

Getrouwde paaren 12.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbels 4, psalmboeken 15, Carons predikatiën 2, Nieuwe Testamenten 7, vraagboeken 6, 34.

Gorontalo:			
ledematen	1	–	1
gemeene christenen	55	24	79
doopkinderen	13	5	18
bejaarde dopelingen	1	6	7
summa	70	35	105

Getrouwde paaren 3.
N.B. Geen boeken.

[506] Het transcript is conform het afschrift; de totalen van de eerste twee kolommen zijn onjuist, maar geven na correctie opgeteld hetzelfde resultaat.

Het armegeld alhier bevonden en door mij ontfangen was rds 50:–:– zegge vijftig rijxdaalders. En diende de aldaar zijnde resident Thomas Thornton van berigt dat in den maand october anno passato per den bark De Nassauw aan broederen diaconen het overige hadde gezonden.

Attingola:			
ledematen	1	–	1
gemeene christenen	162[507]	233	395
schoolkinderen	40	–	40
kinderen buyten 't school	3	–	3
doopkinderen	104	74	178
bejaarde dopelingen	–	1	1
summa	310	308	618

Getrouwde paaren 15.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbels 4, psalmboeken 4, Nieuwe Testamenten 4, vraagboeken 10, 22.

Macquian:			
ledematen	1	1	2
gemeene christenen	13	5	18
schoolkinderen	–	–	–
doopkinderen	1	2	3
summa	15	8	23

N.B. Geen getrouwde.
Kerk- en schoolboeken, als: bijbels 2, psalmboeken 3, Carons predikatiën 1, vraagboeken 3, 9.

N.B. De negerijen Cabruang ten eylande Talawut en Labour op het eyland Batchian hebben door sterke stroom en tegenwinden niet kunnen aangedaan worden, weshalven den opgaaf van derzelver staat moet overlaaten aan de visitatie van het aanstaande jaar.

En alzoo op de meeste dorpen bevorens nooyt in gebruik is geweest voor de arme en behoeftige te zorgen (schoon zulks niet alleen als een noodzakelijk gedeelte in de oefening van onzen godsdienst moet aangemerkt worden, alzoo men daardoor toont Gode en zijn evenmensch op het harte te draagen, maar ook aan de andere zijde mettertijt grotelijks dienen kan tot verligtinge der maandelijkse zwaare uitgiften van broederen diaconen alhier), zoo hebbe ik de koningen en rijxgrooten op de respective dorpen daarover onderhouden, welke zig daartoe ook niet alleen terstont gewillig toonden, maar teffens armenbussen verzogten, om de gecollecteerde penningen dies te veyliger te bewaaren. Geeve dieshalven ook deeze zaak in consideratie van U.Ed. Agtb., bij wier goedvinding en approbatie de gemelde bussen zonder bezwaarnis van broederen diaconen zouden kunnen gemaakt en bekostigd werden uit de driehondert en vijfenveertig rijxdaalders armepenningen, jongst door mij van buyten aangebragt en in diaconie casse overhandigt.

[507] Het afschrift heeft 126. Vermoedelijk zijn de laatste twee cijfers door de kopiïst verwisseld.

lm = ledematen; chr = christenen; sk = kinderen in de school; kbs = kinderen buiten 't school; dk = gedoopte kinderen; bjd = bejaarde dopelingen; sum = summarium; getr = getrouwende paaren; sb = schoolboeken ; armepen = armepenningen (rds)

plaats	lm	chr	sk	kbs	dk	bjd	sum	getr	sb	armepen
Kema	2	56	24	6	121	79	288	14	24	5:24:–
Taroena en Sawan	2	1388	7	15	268	–	1680	1	15	–
Calongan	2	347	50	68	192	–	659	3	24	–
Candhar	3	90	9	11	77	–	190	12	11	–
Taryang	8	170	18	–	168	–	364	8	12	–
Tabukan	5	2238	60	234	455	2	2994	47	11	–:12:–
Koema	1	370	13	–	127	1	512	17	18	–
Coelor	2	210	30	77	191	–	510	9	9	–
Manaloe	1	277	30	77	134	–	519	10	15	–
Salurang	1	1115	28	60	239	–	1443	6	13	–
Tamako	4	1172	30	128	166	–	1500	5	22	–
Manganitoe nieuw	1	1504	29	118	289	–	1941	27	48	–
Manganitoe oud	1	606	28	183	201	–	1019	25	27	–:37:02
Oeloe	1	957	29	225	540	–	1782	31	16	–
Ondong	1	1592	55	282	402	–	2333	30	16	–
Pehee	1	1351	37	183	267	–	1839	33	6	–
Lehy	1	215	20	34	159	–	429	8	6	–
Minanga	1	202	26	90	98	–	417	6	11	–
Tagulanda en Haas	4	1504	37	89	557	–	2191	25	55	–
Amurang	2	195	44	208	203	40	692	3	26	–
Caudipan	4	1978	40	267	438	3	2730	3	13	–
Bulanghitam	1	1062	34	249	326	–	1672	9	12	–
Bintaoena	1	9	–	–	228	338	576	32	22	–
Bwool	3	1166	16	323	115	12	1635	12	29	70:–:–
Bulang	–	155	20	52	214	–	441	3	19	–
Danowanko	1	33	16	16	73	35	174	2	40	2:06:–
Manado	7	493	58	122	444	103	1227	12	66	217:18:–
Gorontalo	1	79	–	–	18	7	105	3	–	50:–:–
Attingola	1	395	40	3	178	1	618	15	22	–
Macquian	2	18	–	–	3	–	23	–	9	–
Summa	66	20947	828	3150	6891	621	32503	411	617	346:01:–

Lijste der school- en omlopende leermeesters welke, deels mits lange tijtsexpiratie, deels weegens veeler onmoogelijk bestaan, aan de grootgunstige gedagten van de E. Agtb. Heere Abraham Abeleven, Gouverneur en Directeur deezer provintie, benevens de leeden van den Agtb. Politicquen Raad worden voorgedraagen ter verbeteringe in gagie, als:

Dirk Macapal	schoolmeester	tot Tabukan
Hendrik Lazarus	”	tot Tabukan
Cornelis Tategos	”	tot Taryang

Manuel Baylang	”	tot Candhar
Harmannus Johannes	”	tot Calongan
Johannes Lohho	”	tot Taroena
Harmen Mangante	”	,, ,,
David Kirimity	”	tot Manganitoe
Cornelis Pieters	”	,, ,,
Zacheus Anthony	”	tot Tamako
Johannes Bentoy	”	,, ,,
Domingos Takaylo	”	tot Manaloe
Johannes Morogy	”	tot Coelor
Pasqual Tamera	”	tot Koema
Hendrik Lahinda	”	tot Lehy
Daniël Jans	”	tot Bulang Hitam

Naamrolle der verplaatste schoolmeesters op gelijke gunstige approbatie als vooren, als:

Jacob Karinda,	schoolmeester tot Kema, weegens zijn gebrekkig gezigt op eygen verzoek uit den dienst ontslaagen
Elias Durand	schoolmeester tot Cabruang, weegens kwaade beschuldiging opgeroepen
Manuel Bayllang	schoolmeester tot Candhar, verplaatst naar Tabukan
Hendrik Lazarus	schoolmeester tot Tabukan, verplaatst naar Manganitoe
Cornelis Pieters	schoolmeester tot Manganitoe, verplaatst naar Candhar
Mattheus Daniëls	schoolmeester tot Ondong, verplaatst naar Lehy
Hendrik Lahinda	schoolmeester tot Lehy, verplaatst naar Pehee
Johannes Jans	schoolmeester tot Tagulanda, verplaatst naar Bwool
Lucas Pieters	schoolmeester tot Caudipan, verplaatst naar Bulang
Daniël Jans	schoolmeester tot Caudipan, verplaatst naar Bulang Hitam
Zacharias Bawenti	schoolmeester tot Bwool, verplaatst naar Kema
Mattheus Waldus	schoolmeester tot Bulang Hitam, verplaatst naar Talawut
Hendrik Thomas	schoolmeester tot Ternaten, verplaatst naar Manado
Frans Laurens	schoolmeester tot Manado, verplaatst naar Amurang

Naamrolle der nieuw aangestelde leermeesters, op gelijke gunstige approbatie als boven, als:

Op de negorij		
Tabukan	tot leermeester aangestelt:	Hendrik Macapal
Oeloe	tot leermeester aangestelt:	Andries Anthony
Ondong	tot leermeesters aangestelt:	Manuel Lohho
Pehee	tot leermeesters aangestelt:	Jurryan Manegen
Tagulanda	tot leermeesters aangestelt:	Emanuel Laurens
Caudipan	tot leermeesters aangestelt:	Lucas Loengy
Ternaten	tot leermeesters aangestelt:	Fredrik Tanasale

Naamrolle der nieuw aangestelde kerkmarinjes, op gelijke gunstige approbatie als vooren, als:

Op de negerij		
Taroena	tot kerkmarinje aangestelt:	Andries Balompia
Coelor	tot kerkmarinje aangestelt:	Jacob Tauran
Tamako	tot kerkmarinje aangestelt:	Mattheus Balandatuw

Minanga	tot kerkmarinje aangestelt:	Thomas Anthony
Bintaoena	tot kerkmarinje aangestelt:	Johannes Huono
Bwool	tot kerkmarinje aangestelt:	Paulus Potokoh
Bulang	tot kerkmarinje aangestelt:	Markus Hibos

(Was geteekent:) Joh. Gerh. â Besten. Accordeert met dies principaal[508] Joh. Gerh. â Besten, syn. scriba.

Ternaten dato 1 september anno 1757.

215. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 13 juni 1758.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 770-771.

WelEerwaarde Heeren en medebroeders.

Tot verschuldigde rescriptie op U.WelEerwaardens g'eerde letteren van den 25^{en} januari 1758[509] kunnen wij niet in gebreke blijven U.WelEerw. onse hartgrondigste dankbaarheit te betuigen voor de toegesondene kerkstaat van Neerlands India en U.WelEerw. meteen te communiceeren dat de hondert een en drie quart rds uit 't testament van wijlen Juffrou L. Hoffman uit 's Compagnies kleine geldcassa hier tot Ternaten aan ons is afgegeven en voldaan.

Wijders so geven wij ons thans de eere U.WelEerw. te versoeken dat wij ons aanstaande jaar, ten dienste van Godes kerke, met dese nodige kerk- en schoolboeken van U.WelEerw. vereert mogen vinden, als: vraagboeken 20, Spreuken Salomons[510] 50, historiën Davids 50, Havermans gebeden 50, Bulaei huispostil 6, psalmboeken 25, Letterkonsten 50, A.B. bortjes 50, Trap ter jeugd 50, en Carons predikatiën 10.

Inmiddels so hebben wij het ook van onsen pligt geoordeelt, U.WelEerw. kennisse te geven dat het den Alleenheerscher behaagt heeft onsen medeamptgenoot J.G. â Beste, na een langduirende queinende siekte, op den eersten may deses jaars uit dit tijdelike weg te neemen en in sijn euwige hemel-heerlikheit tot sig op te neemen, met hope en verwagting dat U.WelEerw. in dit ons sterfgeval gaarn sult deel gelieven te neemen, biddende en smeekende dat God U.WelEerw. voor diergelijke sterfgevallen nog lange jaaren wil bewaaren, – — U. WelEerw. dienstwillige dienaren, Isaacus Vedder, p. et s.h.t., Dirck van Ameyda ouderling.

Ternaten den 13^{en} juny 1758.

216. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 3 juli 1761.
ANRI, Archief Kerkenraad, Batavia 820, fol. 774.

Eerwaarde, godsalige, welgeleerde heeren en seer geagte medebroederen in Jesu Christo.

U.WelEerwaardens aangename letteren van den 20^{en} december 1760 als ok den kerkenstaat, beneffens vijvtig rds uit het legaat wijlen Juffrou Lucia's Hoffman, in 's Compagnies cassa door U.WelEerw. getelt, waarvoor wij hertelik dank betuigen, sijn ons wel

[508] Met het officiële exemplaar.
[509] ANRI, Archief Kkr Batavia 57, fol. 59-61.
[510] *Proverbia ofte Spreuken des alderwysten Koning Salomon*, populair leesboek voor de school, zie Bijlage Contemporaine Publicaties.

geworden. Weshalven wij ons de eere geven U.Eerw. te communiceren dat den Eerw. Heer Ulpianus van Sinderen den 27[en] may 1761 van hier vertrokken is om de kerke en schoole so op het eylandt Batchian als op de Celebes cust en noorder eylanden te besigtigen. Sijn Eerw. mogelik desen jaare niet weder herwaarts komende, so kunnen we U. Eerw. in dit jaar geen berigt van den staat der kerke en schoole op die voornoemde plaatsen oversenden, moetende hetselve dan tot een ander gelegentheit opschorten.

Hiermee U.Erwaardens Gode en den woorde sijner genade aanbevolen te hebben, verblijven wij met veel hoogagtinge te zijn, WelEerwaarde, godsalige en veelgeagte medebroederen in Christo Jesu, U.Eerwaardens toegenegene dienaaren en medebroederen Isaacus Vedder e.s.[511]

Ternaten, den 3[en] july 1761.

217. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 30 augustus 1762.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 80, fol. 7-9.

WelEerwaarde Heeren en seer gelievde broederen in den HEERE.

U.WelEerw. hoogstgeëerde van den 22 januari 1762[512] is ons thans in een volmaakte welstand geworden. Met vreugde verstond niet alleen in deselve U.WelEerw. volmaakte welstand, maar ook dat ons laastgesondene van den 3 july anno passato[513] U.WelEerw. in een volmaakte welstand hadden aangetroffen.

Konden derhalven niet nalaten U.WelEerw. beleefdheid met dankbaarheid te beantwoorden en U.WelEerw. door deesen briev ten hoogsten van ons respect te verseekeren, U.WelEerw. vooreerst hertelijk bedankende voor de felicitatie over het ons laast toegeleide douceur van 500 guldens 's jaars[514] alsmeede voor het toesenden van den staat der kerken en schoolen van Neerlands India en het ander meedegedeelde nieuws.

In welks navolging U.WelEerw. weederom toesenden den staat der kerken en schoolen deeser Moluccos, soo van de eylanden Batchian, de Noordcust van Celebes, als de Noorder Eylanden van Tagulanda,[515] alsmeede de quitansie van de laast van Batavia ontvangen vijftig rijxd.

Voorz sij U.WelEerwaardens door deesen bekend dat nog door des Heeren goedheid een volmaakte welstand genieten en mijn kerk- en schoolvisite corect in neegen maanden volbragt heb, als sijnde den 27 mey 1761 uitgevaren en den 27 februari 1762 weederom tehuis gekoomen, en thans bezig ben mij op de Maleidsche taal uit te leggen, opdat alhier ook in deese gewesten, onder Gods genadigen zeegen, door de prediking des Evangeliums de palen van het rijke der duisternisse hoe langer hoe meer meugen werden ingekort en die van het rijke van Gods gelievden Zoon hoe langs hoe meer meugen werden uitgebreidt en des HEEREN naam soo eens een mag werden over de gansche aarde.

Waarmeede eindigende – – – de predikanten en ouderlingen uitmakende de WelEerw. kerkenraad van Ternaten, U. van Sinderen h.t. scriba, Isaacus Vedder, Daniël Jansz Siwa.

Ternaten den 30 augustus 1762.

---

511 Epistolae (of: epistolarum) scriba: schrijver van de brief (of: brieven).
512 ANRI, Archief Kkr Batavia 57, fol. 290. Ibidem, brieven kkr Batavia aan kkr Ternate d.d. 28 januari 1760 (fol. 172-173) en 16 december 1761 (fol. 206-207).
513 Zie het hiervoorgaande document.
514 Zie over deze douceurs Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 144v.
515 Zie het hiernavolgende document.

218. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP BATJAN, IN NOORD-SULAWESI EN OP DE SANGIHE-EILANDEN DOOR DS. ULPIANUS VAN SINDEREN. Ternate, 30 augustus 1762.
NA, 01.11.01.01 814, ongefolieerd. Afschrift.[516]

Rapport van de kerk- en schoolvisite door den ondergetekende predikant in de Nederduytse gemeente welke Christus vergaadert werd op Ternaten, begonnen in den jaare 1761, op de eylanden van Batchian, de noordcust van Celebes en het noordereyland van Tagulanda, na lecture en revisie in de Eerw. kerkenraad alhier per kerkelijke extract-resolutie opgedragen ter gunstiger aprobatie aan de WelEdelen Agtb. Heeren Jacob van Schoonderwoert, Gouverneur en Directeur dezer Mollucos, mitsgaders de E. Agtb. Raad van Politie alhier.

Anno 1761 de maand mey
Woensdag den 27[en] des avonds mij aan boord van den pantjallang Den Arent begeven hebbende, liet dien zelve avond (nadien de wind goet was) om 5 uren het anker ligte en cours setten naar het eyland

Batchian
alwaer na veel suckelens en ongemakkelijk weder op woensdag den 3[en] juni zijn gearriveert. Ben dienselve na de middag om twee uren aan de wal getreden, en de rol van den aldaar leggende schoolmeester, Hendrick de Mey, van den staat der kerke naauwkeurig naagezien hebbende bevonde te zijn: 4 ledematen, 85 gemeene christenen, 22 schoolkinderen, 18 gedoopte kinderen, 2 gedoopte bejaerde, 131 zielen te samen. Aan schoolboeken bevonden: 1 bijbel, 1 vraagboek. Benodigt: 1 predicatieboek. Afgegeeven: 1 Nieuw Testament Malleys, 2 psalmboeken idem, 4 vraagboeken idem.

Soude de armbos wel opgenomen hebben, maar nadien den aldaar leggende sergiant I.C. Mannes seide dat dezelve jaarlijxs na Ternate overgesonde wierde, en derhalve er ook geen sleutel van was, zo hebbe het daerbij moete late en mij alleen maar geïnformeert op de armen welke onderhoudt genooten, en drie in getal waren, namentlijk een vader met twee dogters, waervan de eerstgemelde drie en de twee laastgemelde twee rijxd. per maand genoten.

En nadat den ondergetekende in deese klijne gemeente sijn dienst verrigt had, so van doopen, trouwen, overhooren der kind'ren als het zeegening der gemeente, en alles na genoege bevonden, is op maandag den 8 juny wederom na boord gegaan, heeft het anker 's avonds om half seven doen ligten en cours setten na Gorontalo, alwaer op saturdag den 20 dito het anker in de qual[517] van Gorontalo liet vallen. – – –[518] Ben daarop eerst na

Cattingola[519]
gereisd, en aldaer de kerk en schoolstaat opgenomen hebbende (want moest alles hier selfs verrigten, nadien er geen meester was), so hebben bevonden aldaer te zijn: 0 ledematen, 468 gemeene christenen, 12 schoolkinderen, 49 gedoopte kinderen, 529 zielen te samen, nog daarenboven getrouwd ses paaren. Aan boeken bevonden: 2 bijbels, 4 Malleyse psalmboeken, 8 vraageboeken.

---

[516] Eerder gepubliceerd in J.E. Heeres, 'Bouwstoffen voor de Nederlandsch-Indische kerkgeschiedenis', *Mededeelingen van het Nederlandsch Zendeling Genootschap*, XLV (1901), 345-402. Heeres nam de laatste vier folio's, met de tabel en naamlijsten, niet op, als 'niet van belang' (p. 368).
[517] Koewala of kuala (riviermonding).
[518] Volgt een uitvoerige beschrijving van problemen met de mast.
[519] Attingola.

En nadat den ondergetekende sijn werk hier verrigt had, so van doopen, trouwen, overhooren der kinderen soo van vraag opzeggen, leezen, schrijven, zingen etc., en wat slegt bevonden had, nadien er er maar een was die een weinigje konde lezen en de anderen alle niets wisten, hetwelk ook niet te verwonderen is, nadien den koning en alle deszelfs rijxgrooten eenpariglijk getuygden dat den geweese en uit den dienst ontslage schoolmeester Jonathan Pattalima zig nooit of weinig met de school hadde bemoeyt, en dat dat ook de reden was waarom er nu so weinig schoolkinderen waren, dat er anders wel hondert, ja meer, ter schoole gingen. En heb daer, op vriendelijk verzoek so van den kooning als deszelfs bobatos als de gantsche gemeente, in plaats van Jonathan Pattalima aldaar als schoolmeester aangestelt Dirk Maramis, met de gagie van 2 rijxd. per maand, onder een verband van drie jaaren, dog alles op aprobatie van den WelEdele Agtb. Heer Gouverneur en Directeur deser landen benevens den Raad van Politie op Ternate.

En dus mijn werk hier geëindigt hebbende, ben weder na

Gorontalo

vertrokken en heb aldaer op sondag den 28^{en} dito en voorts alle sondagen den Heiligen dienst waergenomen en bevonde aldaer te zijn: 2 leedemaaten, 62 gemeene christenen, 13 gedoopte kinderen, 1 bejaarde gedoopt, dus 78 zielen te samen. Hebbe aldaer bij de resident Jan Wttewall[520] in den armbos bevonden rds 20:27.

Voorts heeft sijn E. den resident aldaer, Jan Wttewall (ter oorzaake van de meenigte kinderen, welke meest bij Europeërs gewonnen waren, en genoegzaam bij gebrek van een schoolmeester als in het wilde opwiesen), aan mij versogt aldaer een schoolmeester te willen plaetsen, maer dat sijn E. liefst een schoolmeester in de Hollandse taal zoude zien, dog indien dat niet konde geschieden, dat dan verzogt een Inlands schoolmeester te mogen hebben, waarop geantwoordt heb dat het aan sijn E.E. den Agtbaere Heer Gouverneur en Directeur beneevens den E. Agtb. Raad van Politie op Ternaten voor zou stellen.

Daarop heb mij na gedaan werk, wederom van mast en topzeyl voorzien zijnde, op dinsdag den 21^{en} july weder aan boord begeeven, 's avonds om 9 uren (nadien de wind niet eerder dienen wilde) het anker doen ligten en cours zetten na Kema, dog ben op saturdag den 25^{en} dito, wegens harde wind, genoodzaekt geweest op Poelo Sackin[521] binnen te lopen. En nadien de wind 's anderen daags nog continueerde en derhalven onmogelijk zee te kiezen, heb wat hout en water laten haalen, en den 27^{en} daaraan weder onder zeyl gegaan en door Gods goedheit op woensdag den 29^{en} dito op

Kema

gearriveerdt en op donderdag den 30^{en} dito aan land gestapt en van den aldaer leggende schoolmeester, Zacharias Baventi, de rol ontfangen en naagesien, bevonden te zijn: 4 ledemaaten, 166 gemeene christenen, 35 schoolkinderen, 61 gedoopte dito, 25 bejaarde gedoopte, 93 buyten schoolkinderen, 384 zielen te samen. Aan boeken bevonden: 1 bijbel, 1 predicatieboek, 4 psalmboeken, 8 vraage dito, 1 Nieuw Testament Malleys. Afgegeven: 4 psalmboeken, 4 vraag dito, 1 Nieuw Testament Malleys, 3 zijfferboeken.

En nadat in deeze vreedzame en bloeyende gemeente alles wel bevonden en mijn dienst verrigt had, soo in het overhooren der kinderen, soo van vraagen opzeggen, zingen, leesen, schrijven als van doopen, trouwen en de gemeente te zegenen, ben, zo om gebrek van zeylen, fok en kluyver als op instantig verzoek van bovengenoemde meester

[520] Jan Wttewall (VOC Opvarenden Wittewaal), van Utrecht, arr. Batavia 14 juli 1755 als onderkoopman, repatrieert 1755.

[521] Ligging en huidige naam niet aangetroffen.

(welke wel niet klaagde over den resident van Manado, maar verklaarde in twee jaaren en seven maanden geen gagie te hebben ontfangen), daarop op woensdag den 5en augustus van daar over land na

Manado
vertrokken, en op donderdag den 6en augustus aldaer aangekomen om de zaak selfs te ondersoeken, en heb dezelve aldus bevonden.

Den resident ontkende wel niet dat den meester in bovengenoemde tijd van 2 jaar en seven maanden geen gagie ontfangen had, maar zeide dikmaals hetselve aan den meester te hebben aangeboden, maar volgens de roll van den jaare 1760, namentlijk van rds 4 per maand, hetwelk de meester niet had willen ontfangen, zig beroepende op sijn acte van den jaere 1753, ondergetekent van den WelEd.Gestr. Heer J.E. van Mijlendonck, toen ter tijd Gouverneur en Directeur deser Molluccos, hetwelk den meester ook bekende waarheit te zijn en ook zo heb bevonden, en daarop den meester geordonneert het gelt te accepteeren (namelijk 4 rds per maand) en op zijn verzoek aan denselve belooft, den WelEd. Agtb. Heer en Raad van Politie op Ternaten voor zou stellen, met ootmoedig verzoek, den WelEd. Agtb. Heer benevens den Raad van Politie gelieve den suppliant goedgunstelijk wederom 5 rds per maand te laten geworden, gelijk bovengemelde acte luydt, en den Heer Resident te gelasten de agterstallige gelden (namentlijk nu ter tijd rds 31) aan de suppliant af te geven; dog alles onder gunstige aprobatie van den WelEd. Agtb. Heer Gouverneur en Directeur en den Raad van Politie deser Molluccos.

Hier nu zoo door dit bovengemelde geval gekomen zijnde, heb meteens de kinderen overhoord en op den roll van den meester getelt: 4 ledemaaten, 1611 gemeene christenen, 33 schoolkinderen, 92 buyten dito, 57 gedoopte dito, 12 bejaarde gedoopte, dus 1809. Aan boeken bevonden: 2 bijbels, 1 Nieuw Testament Malleys, 6 vraagboeken, 4 psalm dito.

En nadat den dienst op sondag den 9en augustus verricht en 's anderen daags de kinders overhoort had, ben op dinsdag den 11en dito aan boord gestapt, heb dienselve avondt nog het anker late ligten en cours zette na Bwool, maar nadien 's Ed. Compagnies brief gekoomen met den pantjalling d'Elizabeth, gezagvoerder Lodewijk Jonasz (welke volgens zeggen van de Heer Resident na Amoerang moeste en derhalven den bovengemelde brieff volgens orders op Caudypang niet konde besorgen), so heb denzelve op verzoek van den Resident medegenoomen en op Caudypang aangeloopen zijnde ben aldaar op den 15de gearriveert en de brief bezorgt hebbende den 16en dito weder vertrokken, cours settende na Bwool, dog moest door gebrek van water (nadien het laaste vat ontgonne was en dag en nagt schraale winden en stilte hadden) op de 21 dito op Palelle[522] aangieren, heb water late haalen, en ben op den 22en dito weder vertrokken en voorts op dingsdag den 25en dito op

Bwool
gearriveert. Dienselven dag nog aan de wal getreden, van den resident wel ontfangen, en de roll van de meester naagezien hebbende, hebbe bevonden aldaar te zijn: 4 leedemaaten, 1681 gemeene christenen, 16 schoolkinderen, 81 gedoopte dito, 3 bejaarde gedoopte, dus 1785 zielen. Nog getrouwd vijf paar. Aan boeken bevonden: 1 bijbel, 1 vraagboek, 5 psalmboeken Malleys, 1 predikatieboek dito. Afgegeeven: 1 Nieuw Testament Malleys, 3 vraagboeken, 1 psalmboek.

Voorts heb zondag, en vorders daagelijxs, den Heiligen dienst laten waarneemen en school voor de kinders laten houden en de kerk, welke vervallen was, laten repareeren.

[522] Paleleh, op de noordkust van Celebes, ca. 122º Oosterlengte.

Maar nadien den goegoegoe benevens desselfs huysgezin en veele anderen welke moeste gedoopt of getrouwt worden in de goutmijnen waren en niet eerder als haer tijd verstreeken was konden retourneeren, zo heb met deze twee noodzaakelijke plichten eenigen tijd moeten wagten en heb, gelijk boven gesegt is, op donderdag den 3^{en} september gedoopt veertig kinders, den 6^{en} en 13^{en} dito gedoopt een en veertig dito, nog gedoopt drie bejaarden, dus te zamen uitmakende vierentachentig zielen, nog vijf paaren daarenbooven getrouwt. Dog om geen tijd te verzuimen so heb den stuurman verzogt de pantjalling (vermits lek was) in de qual te haalen, gelijk ook op den 28^{en} augustus is geschiedt, en gekallefaet sijnde den 1^{en} september weder buiten gehaelt.

Intusschen heb op donderdag den 17^{en} september wegens zwakheid van levenskragten en gezigt uit den dienst ontslagen den schoolmeester Dominicus Jansz Pattimoera van Amboina, en in desselfs plaats weder aangestelt Jan Gibbert Parera van Manado, met de gagie van 2 rds per maand onder een verband van 3 jaaren, alsmede hebben aangestelt als marinje voor deselve negerij Paulus Pattoco van Bwool (welke dat ampt sedert den jaare 1754 al hadde waargenomen en nog nooit geen gagie genooten had) onder een bezolding van één rijxd. per maand, onder een verband van 3 jaaren, dog alles op aprobatie van den WelEd. Agtb. Heer Gouverneur en Directeur en den Raad van Politie deser landen.

En nadien de armbos van Bwool op Manado was en de overige penningen bij den aldaar leggende resident bewaart wierden, so hebbe aldaar in de cas bevonden te zijn drie rds en een en veertig st. En nadat hier mijn werk verrigt had zo van doopen, trouwen, overhooren der kinderen, en den koning en desselfs bobatos tot vrede en vriendschap onder elkanderen en met den resident en schoolmeester hadden aangemaant, ben op woensdag den 23^{en} september aan boort gestapt en nog dienselven avond nog het ancker laten lichten en cours setten na Caudipang. Dog moest wegens stercken tegenspoeden van 't weer, zowel van stroom en wind als donder en blixem, het ancker voor de rede van Caudipang laten vallen, dog 's anderen daags weder geligt, onder zeyl gegaan en op maandag den 28^{en} dito 's avonds op de reede van Caudipang gearriveert, en den 29^{en} dito aan de wal gevaaren om van den koning een praauw en volk te verzoeken waarmede na Bintaoena konde vertrekken, gelijk ook ten spoedigste ontfange hebbe. Daarop op woensdag den 30^{en} september van Caudipang na Bintaoena vertrokken en dienselve dag op Sancop[523] aangekomen, dog moest aldaar om gebrek aan volk en vaartuyg twee dagen vernagten, nadien den koning van Bintaoena niet eerder het volk konde senden, en ben voortz op vrijdag den 2^{en} october in gesontheit op

Bintaoena

gearriveert, en de roll van den aldaar leggende leermeester, Domingos Lekahenila Caja, nagezien hebbende, heb bevonden aldaar te zijn: 1 leedemaat, 679 gemeene christenen, 147 schoolkinderen en 128 gedoopte kinders, dus 955 zielen te samen. Aan boeken bevonden: 4 bijbels, 6 psalmboeken, 8 uytreksels, 2 catechismus. Afgegeven: 1 bijbel, 2 psalmboeken.

Onder welke de schoolkinderen het so voortreffelijk hebben gemaakt dat nog desselfs gelijke niet gezien heb, want niet alleen dat allemaal konde leesen, bidden en psalmzingen, maar heb aldaer met verwondering gevonden 34 jongens en 24 meysjens welke altemaal een seer ordentlijke hand konden schrijven. Voorts was de ijver om te leesen so groot, dat de kerk te klijn was om de meenigte menschen die er in kwaamen te konnen omvatten, alwaarom 3 à 4 dagen hebbe moeten doorbrengen met doopen en trouwen, en dat gedaan zijnde de kinders apart moeten leeren, welke kinderen wederom zaturdags de oude mensschen in het bidden, vraag opzeggen en diergelijke oeffeningen meer onder-

[523] Sangkup, plaats op de noordkust van Celebes, ca. 123,6º Oosterlengte.

weezen. Zodat deeze gemeente met regt eene seer bloeyende gemeente mag genoemt werden. Hebbende hier nog in den egten staat verbonden 69 paaren. Voorts heb in deze gemeente (nadien de man sedert den jaare 1757 den dienst als marinje al hadde waargenomen, door de Heer à Besten zaliger wel was aangestelt,[524] maar nooit acte of gagie hadde ontvangen) als marinje in deze gemeente aangesteld Joannes Cavone van Attingola met de gagie van een rds per maand onder een verband van 3 jaaren, dog alles ter gunstige aprobatie van den WelEd. Agtb. Heer Gouverneur en Directeur deser landen en de Raad van Politie op Ternaten.

En dus mijn werk hier ook verrigt en alles na genoegen bevonden hebbende, ben op dingsdag den 6^{en} ditto van daar weder vertrokken en 's avonds om 10½ uuren weder op

Caudipang

gearriveerd, en 's anderen daags de roll van den aldaar leggende meester, Pieter Thomas, naagezien hebbende, heb bevonden aldaar te zijn: 2 leedemaaten, 1568 gemeene christen, 125 schoolkinderen, 280 gedoopte kinderen, dus 1975 zielen. Nog daarenboven getrouwt: 69 paren. Aan boeken bevonden: 1 bijbel, 2 psalmboeken, 1 vraagboeken. Afgegeven: 2 psalmboeken, 2 vraagboeken en 2 cijfferboeken.

Maar niettegenstaande deese gemeente veel ouder en grooter was en hier twee schoolmeesters waren daar op Bintaoena maar een was, egter was het onderscheyt ten opzigte van het leeren nog grooter. Hadden die van Bintaoena uitneement wel geleert, dit was wat slegt, bijzonder de meisjes, welkers getal voor mijn vertrek na Bwool nul was en nu wel tot 25 waren aangegroeit, maar van niets wisten, waarover den meester, Lucas Longi, ook zeer hertelijk heb aangesproken, scherpelijk berispt, en gedreigt, indien niet beter oppast, in 't vervolg na een ander in wat slegter plaats zoude verzende, maar hij beterschap belovende en bewijsende, is het daarbij gebleven.

Daarop heb den aldaar leggende marinje Samuel Bonte van Caudipang, welke zedert het jaer 1749 den dienst als marinje getrouwelijk hadde waergenomen, mits ruym expiratie van tijd en op ootmoedige bede van den suppliant, als zijnde doodarm en daarenboven nog belade met een vrouw en seven kinders, en op instantig verzoek van den koning, een halve rijxd. verhoogt, en dus 1½ rds is winnende, onder een nieuw verband van 3 jaren.

Daarna heb (nadien zag dat eenige dingen vervallen waren en ligtelijk konde gerepareert werden, als de kerk, het graf van den nu zalige Heer Werndly[525] en andere dingen meer, welke terstond heb laten repareeren) een sakkje of een pottje om armpenningen te verzamelen geordonneert, om nootlijdende personen daarvan te onderhouden en de nootwendigheeden voor de kerk te laten repareeren, over welke penningen als administrateurs heb aangestelt den koning David Cornput en den schoolmeester Pieter Thomas, mits aan ieder predikant aldaer komende van bovengenoemde penningen rekenschap te doen, dog alles, zowel het een als het ander, ter gunstige aprobatie van den WelEd.Agtb. Heer Gouverneur en Directeur deser landen, en Raad van Politie op Ternate.

Voorts mijn tijd doorgebragt hebbende met daagelijxs de kinderen en meesters te onderwijsen, totdat op dingsdag den 13^{en} dito van daar na

Boelangitam

ben vertrokken, alwaer de roll van den aldaer leggende meester, Louis Durang,[526] van den staat der kerke nagesien hebbende, heb bevonde te zijn: 2 ledematen, 1570 gemeene

[524] Niet vermeld in het betreffende visitatieverslag, zie hiervoor, doc. 214.
[525] Ds. J.Th. Werndly, te Kaidipan overleden op 24 augustus 1733, zie hiervoor, doc. 188.
[526] Durand (Durant).

christenen, 194 schoolkinderen, 207 gedoopte kinderen, dus 1973 zielen. Nog getrouwt 20 paaren.

Daerop heb dienselven avond de kinders overhoord en de meesters geëxamineert, dog wat slegt bevonden. Het getal konde zeer wel passeeren, maar in het gemeen wat slegt geleert, hetwelk zo de meesters getuygden de rede was omdat het opperhooft of de pangoeloe bijna al twee jaren op Bwool was geweest en de andere bobatos er so goede order niet konden onderhouden, waardoor de ouders zowel als de kinders boswaers inliepen en derhalven nog in de kerk nog in de schoole kwamen, over welk slegt leeren de meesters wel hebben aangesprooken, en haer aenbevolen naderhand haar tijd wat beter waar te nemen, so in haer zelfs als andere te oeffenen, maar heb zelfs naderhand ondervonden dat het zegge der meesters geheel onwaarheyt was, nadien denselven avond liet uitroepen dat 's anderendaags voorneemens was kerk voor doopen en trouwen te houden, en er bijna niemand voor den dag kwam. Egter, wetende dat er seer veele moesten gedoopt en getrouwd werden en er allen meenigte hoerenkinders waren, zoo liet uitroepen dat 's namiddags om 2 uren weder kerk voor doopen en trouwen zouden houden, en dat wie gedoopt of getrouwt moest werden en niet compareerde, het opperhoofd van dien negerij al die onegten kinderen tot slaven zoude maken, waardoor terstond 10 paar kwamen om getrouwt en een meenigte om gedoopt te werden, 'twelk nog eens herhaelde, wederom latende uitroepen dat 's anderendaags wederom voornemens was te doopen en te trouwen onder deselve peene, waardoor wederom 10 paar trouwden en een menigte doopte.

Dog zoude die meesters wel verzonden of afgezet hebben, omdat sij zelfs so weynig wisten, maar konde het over mijn hert niet brengen, nadien het twee afgeleefde menschen waren, hebbende de eene, met name Louys Durang, den dienst als schoolmeester al zedert den jaar 1715 waargenoomen en de ander, met naame Daniël Janssen, zedert den jaar 1743, daarenboven doodarm, sodat mijns oordeels voorzag, indien er afzetten, ten laste der kerk zoude worden. Derhalve heb deselve met een scherpe berisping en soete vermaaning om naderhand beter op te passen laten passeeren. Zommige rijxsgrooten wilden wel liever anderen hebben, maar nadien haar eygene fouten en traagheid voor oogen stelden, en eens liet overweegen hoe een jong mensch haar plicht is met een oud te leven, daarenboven dat geeneen van haer allen iets anders tegen een van beyde iets hadden, so waaren deselven ook daarmede tevrede, waarop de kinders wederom nog eens hebbe overhoord, de gemeente gezeegent en alles in goede vrede gelaten hebbende, ben weder op donderdag den 15^{en} dito na Caudipang vertrokken. En nadat aldaar de meesters eene goede recommandatie gegeven hebben en de kinders nog eens overhoort, heb mij op vrijdag den 16^{en} dito aan boort begeven en den 17^{en} dito onder zeyl gegaan na Boelang, dog ben wegens stilte en tegenstroom weder onder Boelang Itam ten ancker moeten komen, dog ook dienselfde avond hetselve ook wederom geligt, mijn cours vervolgt en op woensdag den 21^{en} dito onder Oely ten ancker gekomen, en 's morgens om elf uren met de schuyt van boord gegaan zijnde ben op donderdag den 22^{en} dito 's middags om 11 uren op

Boelang

gearriveert. Heb daerop de roll van den aldaer leggende leermeester, Hendrik Thomas, nagezien en bevonden te zijn: 2 leedematen, 440 gemeene christenen, 30 schoolkinderen, 72 gedoopte dito, 15 bejaarde gedoopt, dus 559 zielen. Aan boeken bevonden: 1 bijbel, 4 psalmboeken, 4 vraagboeken, 1 predikatieboek.

Dog hadde gehoopt dat het hier wat beter zoude hebben gevonden, want behalven dat er niet veel, maar integendeel weynig schoolkinderen waren, so hadden dezelve ook

weynig geleerd, waerover de meester onderhouden hebbende, zig verontschuldigde, seggende dat indien hij de kinderen bestraften, hetzij met woorden of met daaden, niet alleen de kinderen het bosch inliepen, maar hij selfs ook niet veylig was voor de woede van desselfs ouders, en den kooning niet in staat zulke ongeregelhedens te beletten, 'twelk ook geloove volkoomen waarheid te zijn nadien selfs ondervonden heb, want zullende zaturdag en zondag den 24^{en} en 25^{en} dito met doopen en trouwen beginnen, so liet 's avonds van te vooren het door de kerkmarinjes uitroepen, gelijk ook den kooning door zijn marinjes liet doen, waardoor wel op bovengenoemde saturdag en zondag een tamelijke meenigte kwaamen om gedoopt te worden, maar tot trouwen konde den kooning geen mensch beweegen en ik te naauwernood een paer, namentlijk Hendrik Manoppo, broeder van bovengenoemde kooning. Hetwelk wel voornamentlijk hier vandaan komt, omdat de eene rijxsgroote houd met de slavinne van d'anderen, en daar kinders bij gewonnen hebbende laat men dien loopen en verkiest wederom een andere, als bijvoorbeeld de goegoegoe houd bij een slavin van den kooning en heeft alreeds drie kinderen bij deselve, de capitijn Paladyn met een slavin van de princes Hogi, weduwe van den vorige capitijn Radja, capitijn Jurgen Barends houd met een slavin van den capitijn laut, en zo meer anderen. Spreekt de kooning er af, so lopen zij niet alleen weg, maar de soldaten volgen haar en laten den kooning in den steek, sodat 's koonings eige slaaven op schildwagt moeten staan, en met waarheid moet zeggen, geen luyer mensschen en slegter regeering als op Boelang te hebben aangetroffen.

Voorts heb hier ook aangetroffen de prins Christoffel Manoppo van Boelangitam, welke gehoord hebbende dat ik van Bwool op Caudipang was gearriveert ook van Boelangitam na Boelang was vertrokken, en sijn E. na de reede vraagende, had niets tot zijn verontschuldiging in te brengen als dat hij geen opperhooft van de negarij was en daerom al so min als den pangoeloe behoefte te blijven. En dit bevond wel de voornaamste reden te zijn waarom op Boelangitam geen kinders ter school, geen ouders ter kerk gaen en de meesters niet gevreest of bemind worden. En nadat alhier ook mijn werk verrigt hadden, de kerk daer het noodig was laten repareeren en een sackie, gelijk als op Caudipang, in de kerk besteld, so ben op woensdag den 28^{en} van daer wederom vertrokken, gelijk ook nog denselven avond nog wel ancker hebben laten ligten. Maar omdat het vooreerst heel pikdonker was, en ten 2de tusschen gevaarlijke reeven[527] inleyden, en ten 3de het verschrikkelijk donderde en blixemde, zo hebben het dien dag daerbij gelaten, maar 's anderendaags 's morgens met het aanbreken van den dag het ancker late ligten als zijnde het weder nu wat bedaert en cours doen zetten na

Amoerang

alwaer ook op saturdag den 31^{en} dito in gesontheid ben gearriveerd. En de roll van den aldaer leggende schoolmeester, Franciscus Laurens, nagesien hebbende, meende 's anderendaags met mijn werk te beginnen, dog moest wegens onpasselijkheid hetselve een dag opschorten, en ben dus op maandag den 2^{en} november na de christen-negerij gevaaren en bevonden aldaar te zijn: 1 ledemaat, 298 gemeene christenen, 29 schoolkinderen, 238 buyten schoolkinderen, 121 gedoopte kinderen, 21 bejaarde gedoopt, dus 708 zielen. Nog getrouwt een paer. Aan boeken bevonden: 1 bijbel, 1 predicatieboek, 2 psalm dito, 4 vraag dito.

Voorts dienselvige dag gedoopt en getrouwt hebbende, heb ook nog school voor de kinderen gehouden. Het eerstgenoemde ging seer wel, maar heb niet meer als een paer kenne trouwen als boven, want so daer maer van sprak was niet in staat een eenig mensch in het dorp te houden, maar liepen gezamentlijk het bosch in, gelijk gebleken is

[527] Riffen.

wanneer aldaer twee vrouwen bij mij kwamen, klagende dat haar mannen, waermede zij getrouwt waren, en de eene ses en de andere agt kinderen bij gewonnen hadden, haer lieten loopen en het met andere vrouwen hielden. Want deze twee heertjes ontboden hebbende, was de eene niet tehuys, en de andere liet mij zeggen dat hij dat met zijn vrouw wel zoude afhaspelen, dog hij terstont eens bij mij zoude komen, maer zal nog een van beide zien, nadien met zak en pak zijn weggeloopen.

Het leren der schoolkinderen was ook niet favorabel, als konnende weinig lezen, schrijven, psalmzingen, waerover den meester onderhouden hebben, welke zeide het zijn schult niet alleen te zijn, als niet in staat zijnde kinders sonder slaagen te leeren en hetwelk niet durfde bestaan, om niet het gantsche volk tot vijanden te krijgen, hetwelk ook den commandant bevestigde, daar nu integendeel de rijxsgroten mij verzogt hebben den bovengenoemde meester daer te laten blijven, gelijk ook gedaan heb, onder beding al haer kinders ter schoole te brengen en den meester daermede te laten geworden.

Zoude den armbos wel bezigtigt hebben, maar de sleutel op Manado zijnde so konde deselve niet openen. Voorts hebben alhier ook een sackie om armpenningen te vergaderen in de kerk geordonneert, om de nootlijdende daaruit te onderhouden, het nodige voor de school en kerk daaruit te late repareeren, en indien er mensschen, so van soldaaten als matrosen, mogte komen te sterven en uit haer eigen goederen niet konde ter aerde besteld werden, om die dan uit die penningen ordentelijk te laten besorgen, en als administrateur daerover aangesteld den aldaer bescheyden leggende commandant, Pieter de Dekker, en den schoolmeester, Franciscus Laurens, mits aen ieder predikant aldaer komende rekenschap te doen, dog op aprobatie van den WelEd. Agtb. Heer Gouverneur en Directeur benevens den Raad van Politie deser landen.

Aldus hier mijn werk afgedaan hebbende, zo ben ’s avonds weder na ’s Compagnies logie, alwaer resideerde, vertrokken. En mij op woensdag den 4^{en} dito aan boord begeven hebbende, heb het ancker doen ligten en coers setten na Manado. Dog ’s avonds ik met den gezagvoerder, Festus de Groot, nog aan de wal zijnde, zo wiert den gezagvoerder gezegt dat er nog een matroos aan de wal was, sonder te weten wie, en niet alleen sonder weten van den gezagvoerder, maar selfs tegen zijn orders. Lieten derhalven den bovengenoemde matroos zoeken, en gekomen zijnde bevonden het te zijn Andries Steyling van Amsterdam, welke ’s morgens in mijn en in ’s commandants presentie van den stuurman bestraft zijnde over zijn dronkenschap, geboden wiert zig na boort te begeeven, hetwelk niet alleen had nagelaten, maar zig daarenboven so vol gesoopen had dat hij van den soldaat moesten gehaald, in arrest gezet, en ’s avonds van de matrozen na boord gebrocht werden, waerover des avonds om zijn dronkenschap geen strafoeffening is gehouden, maar ’s anderendaag ’s morgens om 6½ uren hem van het roer latende vervangen, met voorneemens hem de schult te voldoen, so wilde hij mij spreken. Maar den stuurman dat niet tellende en ik er ook bijstaande, so zeiden den stuurman tegen den bootsman en quartiermeester dat zij maar beginnen zoude, gelijk ook geschieden, waerop bovengenoemde matroos, Andries Steyling van Amsterdam, zeyde ten aenhooren van al het volk ‘stuurman slaa mij niet, ik heb een neerlag[528] gedaan’, waerop den stuurman zeide, ‘Een neerlag, kaerel?’, en den suppliant weder antwoorde ‘Ja, ik heb den gezaghebber Louis Pée vermoort’,[529] waerop het volck als raasent zijnde hem hals over been in het watergat

[528] Manslag, moord.

[529] Louis Pée, van Vlissingen, 1742 uitgevaren als hooploper (jongmatroos), was gezagvoerder van de konting (inheems type vaartuig) De Bedrieger. Hij werd door enkele matrozen en anderen vermoord (VOC Opvarenden geeft als datum van overlijden 24 oktober 1761). Zie missive gouverneur Ternate aan HR d.d. 30 juni 1762, NA, VOC 3058, fol. 6-144, nader fol. 27-30. (De naam daar ten onrechte gespeld als Andries Teiling.) Als hoofddader wordt daar genoemd Claas Zinkhuyzen, busschieter (kanonnier) te Gorontalo. Andries Steyling, uit Amsterdam, 1756 uitgevaren als scheepsjongen, uit

schopte, alwaer op order van den stuurman in de boeyen is gezet, om aan den resident van Manado te worden overgeleevert, gelijk ook op saturdag den 7[en] dito, wanneer wij op Manado arriveerden, is geschiet.

Voorts is op zondag den gewoonelijke dienst des Heeren waergenomen en wederom eenige kinderen gedoopt, ben daerop maendag den 9[en] dito 's nagts om elff uren met een praauw na

Danawanko
vertrokken en 's dingsdags 's morgens om 7 uren aldaer aengekomen. Hebben de roll van den aldaer leggende leermeester, Adam Moses, nagezien, en bevonden te zijn: 1 leedemaat, 70 gemeene christenen, 18 schoolkinderen, 95 gedoopte kinderen, 7 bejaarde gedoopte, dus 191 zielen. Nog getrouwt 8 paaren. Aan boeken bevonden: 1 bijbel, 1 Nieuw Testament Malleys, 2 psalmboeken, 10 vraagboeken, 1 Oud Testament Malleys.

Aan armpenningen bevonden 3 rijxsd., en nadien er geen bos was heb deselve medegenomen, en nadat alhier mijn werk verrigt hadde, ben op woensdag den 11[en] dito 's morgens te 5 uren weder van daer vertrokken, en dienselve morgen ten 11 uren weder op

Manado
gearriveert. Daarop ben terstondt met mijn werk op Manado begonne, heb daagelijxs school gehouden en zondags gepredikt, gedoopt, getrouwt en er het Heyligen avondmaal uytgedeelt, en aldaer bij den resident Kok in den armbos gevonden, te weten:

in die van Kema	rds	13:—
in die van Bwool	rds	16:6—
in die van Manado	rds	18:—
dus te zaamen	rds	47:6:—

Hebben aldaar, gelijk boven reets gemelt heb, gedoopt: 12 bejaarde gedoopt, 57 kinders dito, 115 jongetjes dito, 101 meysjes, dus in het geheel 285 zielen.

Heb hier op vriendelijk verzoek van den suppliant uit 's Ed. Compagnies dienst ontslagen Louis Durand van Manado, thans schoolmeester op Boelang Itam, als zijnde genoegsam blind, hebbende den dienst als schoolmeester sedert den jaare 1715 al waergenomen, en in desselfs plaets weder aangestelt Johannes Jansen, thans bescheyden op Bwool, dog op gunstige aprobatie van den WelEdele Agtb. Heer Gouverneur en Directeur deser landen en de Raad van Politie op Ternaten.

Daarop heb mij bij de heer resident De Kok[530] geïnformeert op de gagiën en betaaling der schoolmeesters, waarvan zommige over kwaade betalinge klaagden en welke klaagers alle na Manado hadden doen opkomen, om zowel voor als tegen te kunnen hooren, waerover den resident hebbe onderhouden, en den resident gevraagt waarvan dese klagten kwamen, waerop den resident antwoordde dat zommige niet bij de roll bekendt stonden en anderen haere actens niet konde verthoonen, en daerop een brief voor den dag haalde waarbij den WelEdele Agtb. Heer Gouverneur en Directeur en de Raade van Politie dezer gewesten had geordonneert geen gagiën aan de meesters te verstrekken indien zij geen actens konden verthonen. Deze brief, geschreven in den jaer 1760, is agtervolgt van een andere, van den WelEdele Agtb. Heer geschreven in juni 1761, waarbij den WelEdele Agtb. Heer niet alleen het voorige staaft, maar den resident ordonneert sig t'informeeren op de namen, geboorteplaetsen, de plaetse waer bescheyden, de tijd hoe lang gedient, en hoeveel gagiën ieder schoolmeester thans is winnende. Waerop de klaagende meester vraagde waer haere actens waren en mij antwoorde, of deselve aan de heer De

---

dienst (gestraft) 31 oktober 1761.

[530] Gerrard Reijnier de Kock, 1759 benoemd tot resident van Manado

Goede[531] of aan de Heer Smit of aan Bartholomeus van den Walle[532] of aen een ander te hebben afgegeeven, en nog niet weder te hebben ontfangen.

Maar nadien nu d'intentie van den WelEdele Agtbr. Heer en d'Ed. Agtb. Raad van Politie uit de laastgenoemde missive van den jaere 1761 gezien hadde, zo hebbe ook niet in gebreken willen blijven aan deselve loffelijk intentie te voldoen en ten nauwkeurigste, so veel mij doendlijk was, mij op bovengemelde zaken geïnformeert, gelijk U.WelEdele Agtb. en d'Ed. Agtb. Raad van Politie hierna zullen konnen zien.

Hier nu so alles (gelijk niet beter weete) op het spoedigste verrigt hebbende, meende op donderdag den 26^{en} onder zeyl te gaen, maer konde geen vaartuyg nog volk so schielijk van de negarij bekomen, meende het derhalven 's avonds te volvoeren, maar moest het wegens de sterke windt staken, so dat zaturdag den 28^{en} dito morgen om 5 uren van Manado na Spanjersboey ben vertrocken. En nog dienselfde dag aldaar aangekomen zijnde, op zondag, heb het anker laten ligten en cours setten na Talauwer, dog moest om de sterke westewind niet sonder groot gevaar op maandag den 30^{en} november op Chiauw binnenlopen en ankeren, alwaer om de aanhoudende sterke winden genoodsaakt was twee dagen stil aan boord te blijven, dog de wind wat bedarende, ben op woensdag den 2^{en} december aan de wal van het eyland Boreas[533] gevaren, alwaer bij geval den koning van Chiauw aantrof, welke versogt, nadien voorneemens was na een andere plaats te reyzen, terstond aldaer mijn werk te willen afmaaken. Resolveerde daarin te bewilligen, nadien de stuerman zeide dog met zulk een wind niet te konnen zee kiesen, besprak derhalven met den kooning om donderdagochtent na Oeloe te vertrekken, dog moesten het weder om de harde wind staken, wanneer 's avonds nog mijn meester, Frederik Tanasale, met een praauw en volck van den koning vooraf sondt om de meester van mijn komst te verwittigen en alles in gereetheid te brengen, waerop vrijdag den 4^{en} december nevens den koning van Chiauw na

Oeloe

vertrokke. Heb dien dag so veel doendelijk was daer alles verrigt, de roll van den aldaer leggende meester, Dirk Thomas, nagezien en bevonden: 1 leedemaat, 1238 gemeene christenen. Het doopen en trouwen was voorneemens geweest bij mijn terugkomst te doen, dog is er bij gebleeven, gelijk U.WelEdele Agtb. Heer en Heeren in 't vervolg sult hooren. Daarenboven hebben hier zeer elendig bevonden:

1. De kerk, welke ten eenenmaal schandaleus was vervallen, zo dat dusdanig van mijn leven nog niet hebben aangetroffen. De vloer, die anders van kalk was en wel scheen uitgezien te hebben, was ten eenemaal omgekeerdt, de grafsteden ingevallen, het dak aan flarden gewaayt, de banken benevens de lessenaar omgevallen, de predikstoel die er van te voren geweest was, gelijk gehoort heb, vermist, en derhalven alles ten eenemaal geruïneert.
2. De boeken, welkers getal bestonden in 1 bijbel, 2 psalmboeken, 6 vraagboeken, 1 cathechismus, ten eenemaal aan stukken of so verward door malkanderen dat geen mensch er konde uitkomen, over welke eerstgenoemde den kooning onderhouden hebben, welke beneevens mij alles gezien hebbende moest bekennen dat hetselve er schandelijk uitzag, dog zig verontschuldigde met te zeggen dat hij het niet geweeten had, nadien er in geen twee jaaren amper geweest was en daarenboven den meester er tegen hem niet van gesprooken had, dog beloofde deselve zo veel doendlijk was te zullen laten

[531] Gerrard of Gerrit de Goede, in 1746 boekhouder te Ternate, 1747 benoemd als dispensier en soldijboekhouder, 1748 benoemd tot resident Manado.
[532] In 1743 in VOC-dienst getreden, in 1768 eerste klerk te Ternate.
[533] Huidige naam Pulau Buhias, voor de kust van Siau.

repareeren of anders een nieuwe te zullen late maken, hetwelk wel gelooven, want heb nergens de kerken so zindelijk en wel in order gevonden als op de andere 3 negarijen en wel bijzonder op Pehe, alwaer Zijn Hoogheit eertijds gewoont had.

Voorts heb de meester over zijn nalatigheid bestraft, welke zig verontschuldigde met te zeggen dat altijd had ziek geweest en niet konde gaan, waarop antwoorde ook dusdaanige meesters niet van doen te hebben en derhalven hem dan nu maar wilde bedancken (gelijk naderhand ook gedaan heb), en daarenboven hem ordonneerde 's avonds en 's morgens, bij poene van een pak slaagen, gebed en twee maal 's daags school te houden. Doe konden dien sinjoor heel wel lopen, waarop deselve in mijn absentie aan den zorg van den goegoegoe hebbe overgegeeven, om bij mijn terugkomst van de andere negarijen aan mij een net verslag ervan te doen. Ben daarop met den kooning op saturdag den 5^{en} ditto van daar na Ondong vertrokken en dienselve dag ook nog aldaar aangekomen, alsmede school voor de kinders gehouden en zondag den 6 eerst na de negerij

Pehe

vertrokken. Heb aldaar de roll van den aldaar leggende meester, Hendrik Lahinda, naagesien en bevonden te zijn: 1 ledemaat, 1348 gemeene christenen, 34 schoolkinders, 80 buytenkinderen, 172 kinders nog niet bekwaam ter schoole, 166 dito gedoopt, dus 1801 zielen. Aan boeken: 1 bijbel, 1 psalmboek, 1 vraagboek, 1 cathechismus.

Daerop heb de kinders overhoort, soo in 't leesen, schrijven, psalmzingen als vraag opzeggen, en alles na mijn genoegen bevonden. Ben nog dienselven dag vertrokken na de negarij

Lehe

alwaar tot mijn leetwesen het contrarie bevonden, want de roll van den aldaer zijnde leermeester, Mattheus Daniëls, kwam eerstelijk gantsch niet richtig uit. De kwant had opgegeven 20 schoolkinderen en vondt maer 14 te zijn, dog meende dit nog echt te zijn, maar ten 2de de meester van Pehe, Hendrik Lahinda, verklaarde dat zijn schoolkinders te zijn, welke (hij daar bescheyde zijnde) nog beeter hadden geleert als tegenwoordig wisten, sodat de meester van Lehe niet een hadde. Zoude dit niet gelooft hebben indien in mijn tegenwoordigheid de meester van Lehe selve niet bekendt hadde hetselve waarheyd te zijn. Egter was de kerk wel in order, gelijk die van Pehe ook was. Ten derde had op de rollboeken: 2 bijbels, 4 vraagboeken, 2 cathechismus, 2 psalmboeken, dog konde in het geheel maar vier vertoonen. Alwaarom den meester scherplijk heb berispt en daerop zijne gagie verlaagt van 6 tot 4 rds 's maands, als zijnde genoeg voor zulk een meester, dog alles op aprobatie van d'Ed. Agtb. Heer Gouverneur en Directeur en de Raad van Politie dezer landen.

Voorts hebben aldaar gedoopt: 37 jongens, 45 meysjes, dus 82 zielen. Nog getrouwt 5 paren.

En dus mijn werk hier ook geëyndigt hebbende, ben met den kooning weder na Ondong vertrokken en ook dienselfde avond nog aldaer aangekomen, dog meende 's anderendaags mijn werk hier ook te verrigten, maar moest het om de koorts die mij overviel tot 's anderen daags uitstellen, wanneer op dingsdag den 8^{en} dito op

Ondong

het werk weder heb hervat en bevonden te zijn: 0 ledematen, 1220 gemeene christenen, 15 schoolkinderen, 322 gedoopte kinderen, dus 1557 zielen te samen, en getrouwd 2 paren.

Dog nadien alhier geen meester was en de kinderen maar van een leerling van den voorgaanden meester onderwesen wierden, so hadden dezelve ook weinig geleert. Heb dierhalve goet gevonden Johannes Loho van Manado, thans bescheyde op Taroena, als eerste meester aldaar te zenden, doch alles onder aprobatie van den WelEd. Agtb. Heer Gouverneur en Directeur benevens de Raad van Politie op Ternaten.

En nadien hier geen marinje was, zo heb daartoe op 's koonings verzoek aangestelt Israël Tongy van Ondong, met de gagie van een rds per maand onder een verband van 3 jaaren, dog wederom op aprobatie alsvoren.

Dus mijn werk alhier ook geëyndigt hebbende, meende nog dienzelven dag te vertrekken, dog nadien Zijn Hoogheid dien dag nog geene praauw konde besorgen en daarenboven zeyde dat 's anderendaags mede na Oeloe wilde vertrekken, zo heb de reis aan woensdag den 9^{en} dito opgezet, ben doe 's ochtent (gelijk U.Ed. Agtb. in het vervolg hooren sult) alleen vertrocken, en 's avonds met veel suckelings aan boord gekoomen.

Dog niettegenstaande in den beginnen van den kooning[534] seer wel ben ontfangen en bejeegent, so schijnt egter dat hier iets heeft moeten gebeuren, want op dingsdag den 8^{en} dezer (gelijk boven verhaalt is) houdende kerk voor doopen en trouwen, soo meende dat Zijn Hoogheit mij ook met zijn presentie zoude vereeren, gelijk anderen koningen overal gedaan hadden, maar dat was mis. Zijn Hoogheid te luy zijnde en liever met zijn hoeren willende speelen, bleef te bedde leggen, ja sondt daarenboven nog twee kinders, waerover hij als doopvader stondt, te doop sonder selfs in de kerk te zijn of een enkelt woord er van te vooren tegen mij van gesproken te hebben, niettegenstaande selfs bij de kooning woonde.

Daarenboven was gewoon, overal waar kwam den koning een schiltwagt voor de deur stelde als er kerk gehouden wiert, maar deese niet. Sijn Hoogheit liet wel het volk in 't geweer komen om mij na de kerk te convoyeeren, maar dat gedaan zijnde, ging ieder weder na huys, waarover thuyskomende den kooning heb onderhouden en wel voornamentlijk over het eerste, vraagende waerom Sijn Hoogheit niet in de kerk gekomen was en daarenboven twee kinders ter doop gezonden had sonder selfs in de kerk tegenwoordig te zijn, waarop Zijn Hoogheit antwoorde dat hij te slaaperig was geweest en derhalve dat het hem niet geleegen was gekomen. Waerop ik weder antwoorde dat het evenwel zijn plicht was in de kerk te komen als zijn kinders gedoopt wierden (hetwelk ook oordeelde mijne plicht te zijn en te moeten zeggen), waarop Sijn Hoogheid in deser voegen uitvoer 'dat niemand hem daarin konde constringeeren, tenminste geen predikant, dat hij ter kerke zoude gaan als het hem gelegen kwam en ook zo met de kinderen leven, om die namentlijk doopen te laten of niet'. Waerop ik weder antwoorde, 'dat indien dat geweten had, dan den kooning de beyde kinder ongedoopt weder terug zoude gezonden hebben', waarop den kooning zweeg.

Daarop vroeg voor het tweede, waarom de kooning geen schildwacht onder het houden van den godsdienst voor de deur der kerk gestelt? Waarop den kooning antwoorde 'dat dat niet in zijn contract stonde, en derhalven het nooit zoude doen, en indien het wilde zien, dat het konde zien, maar niet voornemens was hetselve te doen'. Waarop ik stilzweeg en dus alles, so ik meende, wederom wel in alle vrede zoude zijn. Maar dit zijnde dingsdag na de middags, so vroeg den koning (gelijk voorheen ook al gedaan hadde) of niet 3 à 4 leerlingen wilde medeneemen om die te onderwijsen, en die mij dan voor kost en kleederen dienen souden, waarop ik antwoorde, 'dat aan boord geen plaats hadden, maar indien Sijn Hoogheit mij deselve op Ternate geliefde te zenden, deselve gaarne te willen onderwijsen, gelijk den kooning zag dat mijn grootste plijzier was, maar dat het tegenwoordig in mijn magt niet was (schoon al een op Oeloe van den koning

[534] Ismail Jacobus Mohengkelangi, reg. 1752-1786. Zie echter ook hierna, doc. 223.

genomen had), waarop den kooning stil zweeg, maar gelijk wel konde sien van kwaadheid als 't waare meende te barsten, dog sig dat dien dag niet liet blijken, maar 's anderendaags in volle vlam uitbrak, gelijk U.Edelen Agtb. hooren zult.

Want woensdag, zijnde de 9^{en} dito, meende beneevens den kooning na Oeloe te vertrekken (gelijk boven verhaalt is), so was het wederom mis, want den kooning, nu gehoort hebbende dat ik niet soet was om 3 à 4 van zijn opvoedelingen (so geloove of die hij mij aangerecomandeert hadden) kost en kleederen te geven, sette mij nu de voet ten eenemael dwars, want niet alleen dat nu 's morgens alleen moesten, sonder een mensch, hetsij koning of bobatos bij mij te hebben, maer wierden daerenboven van so een slegte praauw voorsien dat bijna mijn leven niet in betrouwde, als zijnde so digt als een seef, moetende alle oogenblikken denselve uithoosen, daarbij maar vier scheppers, waervan nog een om de 2 minuten de praauw moeste uithoosen, wilde wij niet te gronde gaan, en dus verdrincken, welke praauw ook in den beginne niet wilde accepteeren, seggende dat dat geen praauw was om een ordentlijk man mede vervoeren, waerop den kooning antwoorde 'dat die praauw goet was'. Waerop ik den koning bij de hand nam en bovengenoemde praauw aen den kooning verthoont hebbende, den kooning botstil zweeg (want de praauw meer als halfvol water was). Dog de koning wat gezwegen hebbende, zeide 'dat hij geen ander had en ook niet geven wilde', sodat mij met deselve moeste vergenoegen. Dog zo prevelende zeide dat op Ternate er verslag van zoude doen, en dat men Zijn Hoogheid daar wel zoude vinden.

Waerop Zijn Hoogheid, raasent wordende, zijn hoed tegen 't strand wierp, zeggende dat hij aldaar koning was, en in de Compagnie wat scheet, waarop 's morgens om 9 uren met mijn 3 scheppers (want de 4^{e} gestaadig hosen moest) ben vertrokken en 's avonds om 6 uren aen boord gekomen.

Daerop zouden nog dienselven avond zijn vertrokken, dog moeste den meester nog eens spreken, en 's anderen daags nog kerk voor dopen en trouwen houden en kinders overhooren, maar den meester, mijne terugkomst van Ondong vernomen hebbende, hadde 's namiddags om 2½ uren boschwaars ingegeven, so dat die plaats koud vondt en mij na boord begaf.

Dog ontschoot mij dit met den meester, veel minder hadde gedagt dat mij donderdag den 10^{en} dito zo een brutaale geval met de goegoegoe, 's koonings zwaager, op Oeloe zoude gebeuren.

Want op woensdag den 2^{en} december bij den kooning aan de wal op het eylantje Boreas zijnde, so versogt den stuurman Sijn Hoogheit of hij of zijn volk wel eenige klappers daar van de boomen mogten halen, waerop den kooning ja! antwoorde, selfs so veel wij wilden, waerop den stuurman zijn slavejonge met nog een mattroos na de wal zondt om wat jonge klappers te haalen, dog dat wiert haer door de slaaven van den goegoegoe geweygert, maar die jonge, order van den koning en van den stuurman hebbende, voer beneeven de mattroos voort, sonder dat de slaaven van de goegoegoe, als zijnde alleen vrouwvolck, haer dat konde beletten, en bragten de klappers aan boord. Nu, dit is gebeurt doe ik nog aan boord was en 's anderen daags na Oeloe ben vertrokken.

Dog eenmaal klappers halen konde weynig helpen, in al die dagen dat het volck aldaer met de sloep om de harde wind moesten blijven leggen, daarom gingen er weer op los om met permissie van den kooning aldaar wat klappers te plukken, hetwelk haer wederom geweygert wierdt van de slaaven van den goegoegoe, en gesegt dat haar en niet den koning dese klapperboomen toekwaamen. Maar de jonge en de mattroos, daar niet na luysterende, klimmen wederom de boomen op, als hebbende volle magt van den kooning, latende haere goet als rok, batje, sakdoeken etc. onder aan de voet van den boom leggen, maar afkomende was het goet weg en de dieven gevloogen.

Den stuurman naderhand aan de wal komende, versogt sijn goed weder te mogen hebben, maar wierden gedreigt, indien niet schielijk vertrok, dat hem dan zoude met stokken en rijs-stampers doen vertrekken, so dat nooit iets van het een of 't ander teregt is gekomen.

De wind nu wat bedaerende, zo heeft den stuurman zijn ancker geligt en na de negarij gezeylt, als zijnde beter gelegen voor ons en veyliger voor het vaertuyg.

Hier nu zo aan de negarij leggende, zo wert den stuurman en sijn huyshouster van den goegoegoe gevraagt of zij voorneemens waren de gantse tijd, wijl ik afweesig was, alleen aan boord te blijven dan of ze niet liever zouden verkiezen bij hem te logeeren, dat zijn huys tot haer dienst was, welke beleefde aanbieding den stuurman en zijn huyshouster aannamen en derhalven het een en ander (wat oordeelde van doen te hebben) bij elkander gepackt en goede orde aan boord uitgedeelt te hebben, de reis na den goegoegoe zijn huys aannaamen.

Maar hier gekomen zijnde, zo was er geen kaamer of plaats voor de genoode gasten in de goegoegoe zijn eigen huys open, maer wel een soort van een duyve- of hondehok, hetwelk buiten stonde en van ouderdom bijna vanselfs omviel, sodat den stuurman, zijn leven nog niet willende verliezen en hetselve ook in sulk een casteel niet veylig oordeelende, zijn boeltje weder tesamen packte en na den capitijn majoor (zijnde de broeder van den goegoegoe) vertrok, en aan deselve de gantsche zaak verhaelde, hetwelk die so kwaalijk nam (nadien dat een ordentlijk man is) dat hij zig van stonden aan na den goegoegoe begaf, vragende of hij geen schaamte had iemant eerst te verzoeken en naderhand so slegt te logeeren, waerop den goegoegoe antwoorde dat dat goet genoeg was, en als den stuurman dat niet aanstonde, dat dan konde thuys blijven, zodat den stuurman 's anderendaags weder na boord vertrok en aan land zijnde, bij den capitijn majoor logeerde.

Maar dit nu met den stuurman zo wel voor hem afgelopen zijnde, zo zoude hij het nu met mij ook eens probeeren, en dus toonen dat hij en den kooning, volgens het zeggen, wat in de Compagnie scheeten, want woensdag (gelijk voorheen gezegt is) weder op Oeloe gekomen zijnde, en om de gevlugte meesters en mijn werk hier nog die nagt moetende blijven, zo ging 's anderendaags ochtens met den stuurman aan de wal aan 't huys van den capitijn majoor, alwaar wel ontfangen ben, en welk ook de kerkboeken tot zig genoomen had, opdat zij niet verlooren zouden gaan, waarvoor ook vriendelijk hem bedanckte en meteen verzogt zijn broeder te verzoeken volk uit te senden om de gevlugte meester te zoeken. Dog de goegoegoe kwam selfs, aan welk mijn versoek voorsloeg, hij wel aannam, maar voor vast geloove hij nooit uitgevoert heeft, tenminste heb niet gezien dat er orders zijn gegeven, en ook geen rapport wederom gebragt.

Hier nu zo bij elkanderen wel in order zijnde en van de prins (zo men segt) geen kwaad wetende, drinkende met elkander een soopje hetwelk ik aan de capitijn majoor present gedaan hadde, zo resolveerde met elkanderen eens een wandeltje te doen en landen gevallig aan het huys van den goegoegoe, namentlijk den stuurman, ik, de goegoegoe en de capitijn majoor. Neder gezeeten zijnde, so versogt ik om een jonge clappus te mogen drincken, maar die was er niet, en om een te haalen scheen of de goegoegoe teveel moeyte te zijn of dat wij hem zoveel niet weerdig waren, ten minste daar kwam niet van. Daarop verzogt een glas drinkwater te mogen hebben, bekwam hetselven, maar was so vars uit zee gehaalt, tenminste het konde niet wel zouter zijn, daar anders het heerlijkste water op Chiauw te bekomen is. Waarover ik zoodaanig de nijd kreeg, dat ik den goegoegoe vroeg of hij mij dagt te foppen, wel of hij meende dat ik gek was. Dat als hij geen ander water wilde gegeven hebben, dat hij het dan konde gehouden hebben, en of hij zig niet schaamde zulk water aan een ordentlijk man te presenteeren. Waerop antwoorde niet anders te hebben, hetwelk hij zekerlijk loog en voorts niets anders als

spijtgewijze deedt, waardoor ik zo kwaad wierd, dat zeyde dat hij het loog geen ander water te hebben, en hem wel anderen water aan boord zoude konnen toonen, hetwelk de matrozen hier op Chiauw hadden gehaald, of dat hij anders beter leere moest een compagniesdienaar beter te onthalen als hij mij en den stuurman gedaan hadde. Waarop den goegoegoe antwoorde dat hij dat wel eens wilde zien en derhalven met ons zoude gaan, maar aan strand zijnde, droop hij af, wakker pratende en op zijn agterste klappende.

Daarop ben met den stuurman en capitijn majoor na boort gevaren, dog konde daar ook niet rusten, oordeelende het beter te zijn alles in der minnen bij te leggen als met kwestie van hier te scheyden. Voer derhalven weder na de wal, sonder mij of mijn volk van eenig geweer te voorzien (latende den stuurman den capitijn majoor aan boord), dog herdenkende dat den goegoegoe so eene gaauwediefs gezigt hadde gelijk hij heeft en ieder met mij zal moeten toestemmen, so voorzag mij van een sakpistooltje, hetwelk wel voor schrick maar niet tot defensie konde dienen, en belasten den bootsman een snaphaan mede te neemen, gelijk geschiede, en dus gingen wij er op los. Hier nu so aan het huys van den goegoegoe gekomen zijnde, vonden wij den goegoegoe zig als in postuur van tegenweer gestelt, en ten dien eynde wel meer als 50 menschen op zijn huys vergaadert en met pedangs,[535] rijs-stampers en stokken gewapendt, alsof ze ons als honden so maer zouden doodtslaan, gelijk ook geloove voorneemens waren te doen.

Want was naauwelijks met 2 mattrosen sonder geweer voorsien bovengekomen (want mijn pistooltie had nog in de zak) en gevraagt hebbende naar de goegoegoe, of zij kwamen aanstonds de matroosen van alle kanten bestormen en met stokken en rijs-stampers te slaan, ja eyndelijk van boven na beneden te schoppen, waerop de matrosen wederom tasten, zommige haer geweer ontnaamen en nu ook raasendt geworden zijnde en brandende van wraak over de haere aangedaane schaade op het eylandje Boreas ook wederom tasten, hetwelk den bootsman, alles aanziende en mij niet verneemende, bewoog een schoot wat los kruydt in het huys op te schieten, gelijk ook geschiede, waerdoor al dat swarte volkje in een oogenblik verdween.

Dog om de zaak wel wis te nemen en mij niet te missen so had men in de vlucht de deuren toegeschooven en mij alleen op het huys gelaten, voornemens zijnde mij met haer drie à vier man zo geloof te vermoorden, en bij geval in de combuys komende, vondt daer ook die snaeken, maar ziende dat mijn pistooltje (dog niet gelaade) in de hand had gingen alle op de vlucht, so dat beneede komende mijn volck alle beneeden vondt staen, zommige nog braaf toegetaakelt, waerop weder naer de schuyt zullende gaan, den capitijn majoor ontmoeten, welke van boord kwam, met welk nog eenige tijd gewandelt, en elkander eene goede nagt toegewenscht hebbende hij zig na huys en ik mij met mijn volk na boord heb begeven.

Waerop dienselve avond nog het ancker heb laten ligten en cours setten na de Sangerse eylanden, dog de meester was nog niet opgedaagt. En ben op woensdag den 16^{en} ter reede van Calonge gekomen en aldaer het ancker late vallen, en voort op donderdag den 17^{en} het ancker weder geligt, voornemens zijnde na de bogt van Teroena te zeylen, dog konde deselve door tegenwind nog niet belopen, moeste derhalven het ancker weder laten vallen. En ’s anderendaags hetzelve weder geligt hebbende, ben dienselven avond in den bogt ten ancker gekomen. Ben daarop ’s anderendaags na den kooning gegaan om een praauw en volk te versoeken, om de ronde te doen (nadien de schuyt moeste gerepareert worden, en den stuurman ook deselve niet konde missen), hetwelk den kooning met groot vermaak gedaan hebbende, ben op woensdag den 23^{en} dito van daar na den oude negarij

[535] Zwaarden.

Manganitoe
vertrokken en dienselve dag aldaar aangekomen, hebbende de roll van den aldaar leggende leermeester, David Cirimitte, ontfangen en dienselve avond nog de kinderen overhoort, en bevonden te zijn: 1 ledemaat, 614 gemeene christenen, 29 schoolkinderen, 327 buyten schoolkinderen, 85 gedoopte kinderen, dus 1056 zielen. Nog getrouwt 19 paren. Aan boeken bevonden: 4 bijbels, 2 Nieuw Testament Malijts, 6 psalmboeken, 15 vraage dito.

Daarop heb op donderdag den 24^{en} dito, so voor als na de middag, kerk voor doopen en trouwen gehouden en 's avonds wederom school voor de kinderen en vrijdag ook gedaan, en alles na genoegen bevonden hebbende meende nog denselfde dag na de nieuwe negarij Manganitoe te vertrekken. Dog de praauw nog niet gereet zijnde, moest het tot 's anderendaags opschorten als wanneer van daar na de nieuwe negarij ben vertrokken, en dienselve avondt aangekomen zijnde ben terstondt met mijn werk begonnen, en de roll van den aldaar leggende meester, Johannes Patilima, naagezien hebbende, hebben bevonden te zijn: 1 ledemaat, 1964 gemeene christenen, 30 schoolkinderen, 118 buyte schoolkinderen, 180 gedoopte kinderen, dus 2293 zielen te samen. Nog 74 paaren getrouwt. Aan boeken bevonden: 2 bijbels, 1 Nieuw Testament Malleys, 6 psalmboeken, 1 predicatieboek, 8 vraag dito.

Daarop heb nog dienselvige dag kerk voor doopen en trouwen gehouden, en daarmede den dag geëyndigt zijnde heb om 6 uren nog gebed late houden en doen nog de kinders overhoord. Dog nadien de gemeente so groot was konde het dien dag niet ten eynde brengen, maar moeste de zondag mede aanknoopen, op welken dag, na gewoone godsdienst verricht te hebben, de kinders wederom hebbe wederhoort en na genoegen bevonden, zo van leesen, schrijven, psalmzingen etc., so dat zeggen moet dat dien ouden man mij so ten volle voldaan heeft dat weynig zulke hebbe aangetroffen.

Hier nu dus ook mijn werck, so schielijk doendelijk was, verricht hebbende, ben op maandag den 28^{en} dito van daar na de negarij

Tamaco
vertrokken, en dienselve avond om 6 uren aldaar aangekomen zijnde ben van den meester, Zacheus Antoni, en de bobatos wel ontfangen, en de roll van de meester 's anderdaags nagesien en kerk voor doope en trouwen gehoude, zo heb bevonde aldaar te zijn: 1 leedemaat, 1100 gemeene christenen, 100 gedoopte kinderen, 19 schoolkinderen, 20 buyten school dito, dus 1240 zielen. Nog 4 paare getrouwd. Aan boeken bevonden: 1 bijbel, 1 vraagboek, 1 psalmboek, 1 cathechismus. Afgegeven: 1 Nieuw Testament Malleys, 3 psalmboeken, 3 vraagboeken.

Voorts hebbe alles hier reedelijk wel bevonden. De schoolkinderen, welkers getal juist niet groot was, hadden nog al wel geleert, konde een weynig schrijven, lesen, zingen etc. en was alles wel in rust en vrede als dat[536] de kooning van Chiauw, welke voor een gedeelte dit land toekomt, om mij de voet dwars te zetten, gelijk hij overal heeft soeken te doen, so op Taboekan, Taroena als hier en elders, so door zig zelfs als door sijn afgezondene (en om de Compagnie geen plijzier te doen) alhier op Tamaco onlangs ook hadde geweest, order aan den aldaar leggende hoecum gegeven mij geen de minste plijzier te doen, ja zelfs geen praauw voor mij gereet te maken of volck voor mij af te geven, waerop den hoecum den koning heeft geantwoord dat dat niet konde geschieden, nadien volgens contract verplicht waren, niet alleen den predikant wel te onthaalen, met kost en drank voor zijn volk te bezorgen (hetwelk op Oeloe ook niet was geschiet), maar ook hem met zijn volk en goederen derwaerds te vervoeren werwaerds het den predikant zou-

[536] Behalve dat.

de gelieven, zodat den hoecum zeide dat niet te konnen of durven doen, waarop den koning van Chiauw den hoecum (welke van alle menschen, so mij toescheen, voor een braaf oud man werd gehouden en van alle menschen gepresen) niet alleen heeft afgezet, omdat hij het, gelijk den kooning zeide, met mij hielde, daer den hoecum mij nog nooit gezien hadden, maar alle magt benomen, en opdat de hoecum mij geen de minste plijzier zoude kunne doen, aan een ieder verboden, bij scherpe straffen, hem in het minste te gehoorzaamen. Dog dit konde alles niet helpen, want de kooning geen magt hebbende over de goederen van de hoecum, so heeft den hoecum van zijn eyge volck een praauw laten toestellen, en het volk uit de negarij, hoorende mijn onschult en ziende hoe met een ieder leefde, heeft zig van selfs aangeboode om mij met mijn volck en goederen werwaerds begeerde te vervoeren, ja selfs het van den kooning nu nieuw aangestelde opperhoofd ordonneerde mijn praauw, welke van den kooning van Taroena had en een weynigie ontramponeert was, terstond te vermaaken en wel so als ik het zoude begeeren, gelijk ook geschiede, zodat den kooning van Chiauw so hier als overal waer hij in persoon of naam geweest is met al zijn woele en rasen niets gewonnen, maar zig zelfs overal schuldig gemaakt heeft.

Voorts den meester Zacheus Antoni, welk aldaar seven jaren bescheyde waar geweest en nu zedert 2 of derdehalve jaar met de gemeente in onlust geleeft had, mij verzogt om een andere negarij, waarin bewilligt heb, en heb den bovengenoemde meester na Kuma verzonden. En nadien den meester van Tariang ook om een ander plaats verzogt, so heb die wederom na Tamaco verzonden, en omdat hier twee meesters vonden, en den negarij maar klijn is en weynig mensschen in zig bevat, so heb de andere meester als omloopendt leermeester behoudens deselve gagie na de groote negarij Taboekan verzonden, als zijnde daar maar een, daar wel ter deegen twee meesters van noden waren.

Voorts, nadien alhier op Tamaco geen marinje was en Johannes Ole van Tamaco hetselve al een jaar vlijtig voor niets hadde waargenoomen en van al de bobatos mij aangerecommandeert wierdt, heb deselve als marinje voor deese negarij aangestelt met de gagie van een rds per maand onder een verbant van 5 jaaren, dog alles op goetvinde van den WelEd. Agtb. Heer Gouverneur en Directeur deser landen en de Raad van Politie op Ternate.

Hier nu ook weder mijne werk geëyndigt zijnde, ben op woensdag den 30^{en} dito na de negarij

Saloerang

gereist en 's anderendaags 's middags aldaar aangekomen, waarop een weinig gegeeten en gerust hebbende (want was door de reis geheel vermoeit, nadien den gantsche nagt in de praauw doorgebragt hadde), nog dienselve de kinders overhoort, welke reedelijk dog niet al te voordeelig hebbe bevonden, en heb nog gebed gehouden. En den roll van den aldaar leggende schoolmeester, Manuel Bijling, gevordert hebbende, heb bevonde te zijn: 1 leedemaat, 103 gemeene christenen, 176 gedoopte kinderen, 6 bejaarde gedoopt, 28 schoolkinderen, 107 buiten schoolkinderen, dus 421 zielen. Nog getrouwt 17 paren.

Voorts heb op vrijdag den 1^{en} january 1762, zijnde het begin van het nieuwe jaar, ook wederom mijn dienst opnieuw begonnen, hebbende dienselvige dag tweemaal kerk voor doopen en trouwen gehouden en voor het laast nog eens de schoolkinderen overhoort. En dus mijn werk hier ook geëyndigt zijnde, op saturdag den 2^{en} january 1762 van daar na

Manaloe

vertrokken en dienselven dag nog aldaar aangekoomen zijnde, 's namiddags school voor de kinderen gehouden, welkers getal bevonden heb 27 stuks, die redelijk wel geoeffent

waren, konnende een weynig lesen, schrijven, bidden en vraag opzeggen. Daerop hebben de roll van den aldaar leggende schoolmeester, Domingus Takayloë, geëist, dewelke nog niet klaar was, en heb 's anderendaags kerk voor dopen en trouwen gehouden, en bevonden te zijn: 2 leedematen, 490 gemeene christenen, 83 gedoopte kinders, 1 bejaerde gedoopt, 27 schoolkinderen, 30 buyten dito, dus 633 zielen. Nog gedoopt 10 paer. Aan boeken: 1 bijbel, 2 psalmboeken, 3 vraag dito, 1 Nieuw Testament Malleys, 1 cathechismus. Afgegeven: 3 psalmboeken, 3 vraag dito, 1 catechismus.

Zo hier op zondag den 3^{en} dito mijn dienst weder volbragt hebbende, en de meesters roll nagezien hebbende, meende op maandag weder van daar na Coeloer te vertrekken, dog konde het wegens de harde wind niet ophalen, zodat weder na Manaloe moeste terugkeeren, gelijk ook geschiede, en heb dien dag nog eens school voor de kinderen gehouden en voorts daer het noodig was de kerk late repareren, en ben daer op dingsdag den 5^{en} dito 's morgens om 5½ uren van daer na

Kulur

vertrokken. Dieselfde dag aldaar gelukkig aangekomen zijnde, heb terstond de roll van den aldaar leggende schoolmeester, Johannes Maravi, geëischt, welk ook nog niet opgemaakt was, waarop terstondt ordonneerde deselve te vervaardigen, gelijk ook geschiede, en bevond daer 27 schoolkinderen redelijk geoeffent. Voorts heb terstond door de marinje laten uitroepen dat dieselve avond voornemens was om te dopen en te trouwen, gelijk ook geschiede. En terwijl de marinje dit verrigte heb ik school voor de kinders gehouden en de gemeente bevonde te bestaan in: 1 leedemaat, 600 gemeene christenen, 27 schoolkinders, 121 gedoopte kinders, 7 buyten school kinders, 13 bejaarde gedoopte, dus 769 zielen, en 13 paare getrouwt. Aan boeken 1 bijbel, 2 psalmboeken, 2 vraag dito. Afgegeven: 2 psalmboeken, 2 vraag dito, 2 cathechismus.

Dit alles ook in één dag verricht hebbende, ben op woensdag de 6^{en} dito van daer na de negarij Kuma vertrokken, dog nog niet halverweegs gekomen sijnde begon de wind sodanig op te steken, dat genoodsaakt was weder op Kulur binnen te lopen, alwaer wederom school gehouden hebben, zo voor kinderen als bejaarde menschen, tot op vrijdag den 8^{en} dito wederom de reis hervatte en op dienselve dag te

Kuma

aanlanden. Voorts de roll van den aldaer leggende schoolmeester, Pasqual Tamara, gevordert hebben, was deselve wel vaardig, maar so verward door malkanderen geschreven dat ik nog niemand er uit konde komen, sodat een ander moeste geleevert werden. Intusschen heb ik de kinders overhoort, dog niet al te voordeelig bevonden. Het lesen, bidden en vraag opzeggen konde passeeren, maar het zingen en het schrijven wat slegt, waerover de meester onderhouden hebbe en aangerecommandeert in het vervolg wat beter op te passen, of genoodzaakt zoude zijn anderen middelen in het werk te stellen, waerop beterschap beloofde en betoonde. Daarop heb dienselve dag nog kerk voor dopen en trouwen gehouden, en den roll van den meester naagezien hebbende, heb bevonden te zijn: 1 leedemaat, 343 gemeene christenen, 12 schoolkinderen, 39 buiten schoolkinderen, 10 gedoopte dito, dus 405 zielen en getrouwt 14 paren. Aen boeken: 1 bijbel, 2 psalmboeken, 2 vraag dito, 1 catechismus. Afgegeven: 2 psalmboeken, 2 vraag dito, 1 cathechismus. Benoodigt: 1 Charon, 1 Nieuw Testament.

Voorts heeft den hoecum van bovengenoemde negarij over 's meesters nalatigheit in 't leren der kinderen en in het houden van 't gebed geklaagt, welk eerst juist so sterk niet waar was, en de meester zig nu al beterde. In het laast ontkende de meester wel niet, maar zeide dat er geen menschen in de kerk kwaamen en dat sij de schult van het eerst-

genoemde ook wel mogten deelen, dat de hoecum de kinders uit de school hield en de ouders (wanneer de marinje kwam om deselve weder te halen) slaagen aan deselve presenteerden en waerin de hoecum ook niet in voorsag, terwijl de meester heb aangerecommandeert zig stil te houden en op zijne affaires te passen, twee maal 's daags gebed te houden en zijn kinderen wel te onderwijsen. Dog nademael wel zag dat dat dog geen goede garen konden spinnen, nadien geen van beide zig stil wilde houden en den kooning van Taboekan en dessels goegoegoe en andere rijxsgrooten benevens den meester selfs versogten een andere negarij te willen geven, so ben daartoe overgegaan en heb deselven Pasqual Tamara na Taroena gezonden en in desselfs plaats weder aangestelt den schoolmeester Zacheus Antoni, thans bescheyde op Tamaco. Hier dan ook mijn werk wederom geëyndigt zijnde, ben op saturdag den 9^{en} dito van daar na

Taboecan
vertrokken en dienselfden avond nog op Taboecan gearriveert, den meester geroepen hebbende, geordonneert zondag behoorlijk de gewoonelijke dienst zowel voor als na de middag waar te nemen, gelijk ook geschiede, en op maandag den 11^{en} dito school voor de kinderen, die 44 in getal waren, gehouden, wel geleert, so van lesen, schrijven, zingen, vraag opzeggen als andersints. Voorts heb op dingsdag den 12^{en} dito kerk voor doopen en trouwe gehouden, gelijk ook op woensdag den 13^{en} dito geschiede, en zijn in deese twee dagen gedoopt te weten:

op dingsdag 228 zielen, getrouwt 31 paren, en
op woensdag 134 zielen, getrouwt 44 dito
dus te samen tellende 362 zielen en 75 paren getrouwt

Daarop heb de roll van den meester nagesien en bevonden te zijn: 1 leedemaat, 573 gemeene christenen, 44 schoolkinderen, 148 buiten school kinderen, 383 gedoopte dito, 51 bejaarde gedoopte, dus 4200 zielen en getrouwt 75 paaren. Nog getrouwt 44 dito, 119 paaren. Aan boeken bevonden: 1 bijbel, 2 vraagboeken, 2 psalm dito, 1 predikatie dito. Afgegeven: 1 bijbel, 2 Nieuw Testament Malleys, 2 psalmboeken, 2 cijffer dito.

Voorts heeft Zijne Hoogheid en desselfs rijksgrooten aan mij versogt (nadien de negarij so groot en volkrijk was en den ouden man, die zijn best genoeg deden, het alleenig niet afkonde) een tweede of omloopend leermeester te willen besorgen, waerin bewilligt heb, vermits oordeelde ten hoogsten noodig te zijn, en heb te dien eynde in die qualiteit laten opkomen den thans op Tamaco bescheyden meester, Johannes Bintoy, behoudens qualiteyt en gagie, dog alles op aprobatie van den WelEd. Heer Gouverneur en Raad van Politie op Ternaten.

Dus mijn werk alhier geëindigt zijnde, meende zaturdag van daar na Tarian te vertrekken, dog den kooning wilde daarin geensints bewilligen, maar versogt seer vriendelijk 's avonds met malkanderen het afscheydmaal te nuttigen en dan met malkanderen over land (nadien de branding en rolling te sterk was om praauwen te gebruiken) 's anderen daags na Tarian te reizen, welk aan Sijn Hoogheid toestondt, en zijn dus op sondag den 17^{en} van Taboekan na

Tarian
vertrokken, en dienselve avond met den koning en alle desselfs rijksgroote aldaar aangekomen. Maar nadien te laat en daarenboven afgemat was, konde dien avond niets beginnen als de roll en acte van den aldaar leggende leermeester, Hendrik Lazarus, besichtigen, gelijk ook gedaan heb, en bevonden: 1 leedemaat, 305 gemeene christenen, 30 schoolkinderen, 102 buiten schoolkinderen, 21 nieuw gedoopte dito, dus 459 ziele, nog getrouwt 21 paren. Aan boeken bevonde: 1 bijbel, 2 vraagboeken, 2 psalmboeken.

Daarop heb 's namiddags school voor de kinderen gehouden, en deselve redelijk wel bevonden, als konnende de meeste wel lesen, schrijven, psalmzingen etc. So nu kerk en school bezigtigt en alles na genoege bevonde, alsmede de boeken nagesien hebbende, hebben het daarbij gelaten, voorts op instantig versoek van den meester deselve verplaats na Tamaco en weder in desselfs plaats alhier aangestelt Hendrick Saptoe van Taboekan met de gagie van 2 rds per maand, onder een verband van 3 jaren, dog alles op aprobatie als voren.

En terwijl mijn werk alhier ook volbragt was, so ben op maandag den 18^{en} dito 's morgens van Tarian vertrokken en 's avonds op

Candhar

gearriveert, alwaer van den kooning wel onthaalt ben. Heb aenstonds door de marinje laten uitroepen dat 's anderendaags kerk voor dopen en trouwen soude houden, gelijk ook geschiede. Intusschen hebben de kinders overhoort en alle meesterlijk bevonden. Vervolgens de roll van den aldaar leggende meester, Cornelis Pieters, nagesien hebbende, heb bevonden de gemeente te bestaan in: 2 ledematen, 88 gemeene christenen, 8 schoolkinder, 56 buiten schoolkinders, 32 nieuw gedoopte, dus 186 zielen, darenboven nog getrouwt 14 paar.

Hier weder wat er voor mij te doen viel verricht hebbende, ben op dingsdag den 19^{en} dito van Candhaar na

Calonge

vertrokken, alwaar dienselve avond nog aankwam en na gebruik nog dienselve avond liet uitroepen dat voornemens was 's anderendaags kerk voor doopen en trouwen te houden, gelijk ook geschieden, dog konde met eens niet toe, door de menigte van menschen die er kwaamen om gedoopt te werden, moest derhalven 's namiddags wederom kerk houden, bij welke gelegentheid er wederom kwamen eenige om gedoopt en getrouwt te worden.

Daarop heb 's anderendaags de kinderen overhoort en wat slegt bevonden, als zijnde maar 4 die een weinig konde lesen, schrijven en zingen, en de andere van niets wisten, waarover den meester onderhoude heb, die niets tot zijn verschooning hadde in te brengen als dat de overige nieuwelingen waren, waerop te kennen gaf dat, indien in het vervolg zijn zaken niet beter waarnam, genootzaakt zou zijn andere middelen in het werk te stellen waerdoor hij wat ijveriger zoude worden, waerop beterschap beloofde. En dit gedaan zijnde, heb de roll van den meester, Harmannus Jansen, nagesien en bevonden te zijn: 1 leedemaat, 403 gemeene christenen, 166 gedoopte kinders, 27 schoolkinders, 28 buiten school dito, dus 625 ziele. Nog getrouwt 14 paar. Aan boeken bevonde: 1 bijbel, 1 Nieuw Testament Malleys, 5 vraagboeken, 5 psalm dito.

Hier dan mijn werk wederom so schielijk doendelijk was verricht hebbende, ben nog dienselve avond, zijnde donderdag den 21^{en} dito, van daar na de negarij

Taroena

vertrokken. En in dieselve avond nog aldaar gearriveert zijnde heb ook, gelijk op andere plaatse gedaan hebben, den kerkmarinje laten uytroepen dat 's anderendaags kerk voor doopen en trouwen zoude houden, gelijk ook geschiede, meteen de kinders geëxamineert en seer slegt bevonden, als zijnde maar 4 die een weynig lesen, schrijven en zingen konnen, waerover de meester, Johannes Loho, mede scherpelijk heb aangesproken, vragende of hij zig niet schaamde zulke leerlingen voor den dag te brengen, daar hij nog so jong was, hem aandienende dat, bijaldien niet beter oppaste, hem na een nader negarij soude zenden. Waarop antwoorde, dat dat ook verzogte.

Daarenboven had dat heertje nog een bijslaap met 3 kinders, welke doe nog niet gezien had (nadien zeide dat deselve ziek was), en daarom ook niet konde trouwen, waerop hem antwoorde dat als ik hem zond na een nadere negarij, geen staat moest maken zijn nonje en hoerenkinders mede te nemen, maar dat dan alleen moest vertrekken, waerop den meester weder antwoorde dat hem dat ook niet scheele konden.

Dog nadien den koning en meester zeide dat er nog veele kinders moesten gedoopt en veele mensschen moesten getrouwt werden, zo heb op saturdag den 23^{en} dito weder kerk voor doopen en trouwen gehoude. Dog hier zal de historie van de meester nog fraayer werden, want (gelijk boven gesegd is) so meende dat bovengenoemde meester maar een nonje met 3 kinderen had, dog de zaken gedroegen zig alhier geheel anders toe. Want mijn werk met doopen geëyndigt zijnde, zo liet diegeene die beliefde te trouwen voor den dag komen, onder welke laastgenoemde zig ook een vrouwspersoon bevond welke met de meester begeerde te trouwen, zeggende dat zij niet alleen trouwbeloftens van bovengenoemde meester had, maer zelfs ook een kind, en derhalven dat zij de eerste was om met hem te moeten trouwen, hetwelk terstont de meester in bijwesen van bovengemelde vrouwspersoon vroeg, welke de zaak ook net so bekende, zeggende alles waar te zijn hetwelk bovengemelde vrouwspersoon zeyde. Waerop ik den meester vroeg, of hij bij geen meer vrouwen hielt, en of hij geen meer kinderen hadde, waerop antwoorde van ja, nog een te hebben met drie kinderen (namentlijk het eerste gedagte vrouwspersoon), maar dat dit de regte was, en die ook wel wilde trouwen, maar met het andere vrouwspersoon niets te maken had.

Dog om alhier in de kerk de historie niet al te lang uit te halen, zo zeide tegens dat vrouwspersoon dat, de kerk geëindigt zijnde, eens bij mij moste komen, en daarop voer met trouwen voort. Hetwelk gedaan zijnde, so meende dat de meester ook zijn werk verrigten souden (namentlijk van het vader ons te bidden en psalmzingen), maar de meester was er niet en liet kerk, huys, en alles in de loop, en geen mensch wist waer hij gebleven was, zodat mijn moeryt[537] den dienst moest waarnemen.

Daarop heb zondag den 24^{en} den gewoonelijke dienst door mijn meester laten verrigten, en de roll van den meester naagezien hebbende bevondt te zijn: 0 ledematen, 1428 gemeene christenen, 27 schoolkinderen, 216 nieuw gedoopte kinderen, dus 1671 zielen. Daarenboven getrouwt 16 paren. Aan boeken bevonden: 1 bijbel, 1 Nieuw Testament Malijs, 8 psalmboeken, 3 vraag dito.

Daerop heb voorts twee maal 's daags gebed laten hooren, en gedaen zijnde kreeg te weten waer dat de meester zich ophiel (namentlijk bij zijn oude liefste), waerop terstont den meester liet roepen, welk ook te voorschijn kwam, benevens gemelde nonje, desselfs moeder, en grootmoeder, ja zelfs de gansche familie, welke alle, gelijk ook de nonje, gaarne zagen dat den meester met de nonje trouwde, en den meester verklaarde ook hetselve te begeeren, zeggende met een andere vrouwspersoon niet te kunnen accordeeren. Dit nu so sijnde, zo liet terstond het andere vrouwspersoon met de drie kinderen komen, welk gekomen zijnde al so min de meester wilde trouwen als de meester haer, en daarom terstond afstand deed, nemende de drie kinderen na zig. Daarop heb den meester met sijn oude liefste getrouwd, en om alles voor te komen verzonde na Ondong, hebbende in desselfs plaats weder aangesteld den op Kuma leggende schoolmeester, Pasqual Tamara, met de thans winnende gagiën, en op vriendelijk verzoek van den kooning geassisteert met den omloopend leermeester, met naam Bastiaen Rugang van Taroena, met de gagie van 2 rds per maand onder een verband van 3 jaaren.

Voorts heb Domingus Balompia om zijn hooge ouderdom en instantig verzoek van zijn dienst ontslaegen en in dessels plaats weder aangestelt als kerkmarinje desselfs klijn-

[537] Murid, leerling: discipel die bij de predikanten in de kost is en tot schoolmeester wordt opgeleid.

zoon Andries Balompia van Taroena met 1 rds per maand onder een verband van 5 jaaren.

En nadien (gelijk boven verhaald is[538]) den meester van de negarij Oeloe was weggelopen en het so slegt gemaakt had, zijn roll, 's Compagnies boeken, acte, ja alles in de loop hadde gelaten, daarenboven alles verwaarloost, geen kerk nog school onderhouden, en niemand, zo jong als oud, geleert, so heb deselve als een onnut lid afgezet en in desselfs plaats weder aangestelt Manuel Manilip van Mangenitoe om aldaer de dienst als schoolmeester waer te nemen, onder een bezoldiging van 2 rds per maand met een verband van 5 jaaren, dog alles, zowel het eene als het ander, ter gunstige aprobatie van den WelEd. Agtb. Heer Gouverneur en Directeur en Agtb. Raad van Politie deser landen.

Inmiddels de pantjalling en schuit gerepareert zijnde, heb zo schielijk doende was water en brandhout aan boord laten brengen, en hetwelk gedaan zijnde ben op saturdag den 30^{en} dito van daer vertrokken en cours doen setten na Talauwer, dog moeste om stilte en tegenstroom onder Calonge weder ten anker komen. Maar tegen den avond de wind wederom wat doorkomende, heb het ancker geligt en heb voortgezeylt tot op de hoogte van Candhaar of daer omtrent, dog moeste doen door de sterke stroom en tegenwind afhouden, niet magtig zijnde Talauwer te belopen. Derhalven van cours veranderde en de stevene na Tagulanda wenden, verhopende, indien de wind wat schraalde nog na Talauwer te sullen konnen oversteeken, hetwelk tevergeefs was, want niet alleen dat de wind so staan bleef, maar onstak so sterk, en de zee verhefte zig so kragtig, dat genootsaakt waren op maandag den 1^{en} february met gevaer op Chiauw binnen te lopen, vanwaer (de wind wat bedaarende) 's anderendaags 's nachts om 2 uren ben onder zeyl gegaan en op donderdag den 4 february op

Tagulanda

gearriveert. Maar nadien het nog laagwater was en met de schuyt over het rif niet konde komen, was genootzaakt dien dag nog aen boord te blijven. Derhalven 's anderendaags 's middags eerst aan de wal gestapt en door den kooning en zijn rijcxgrooten wel onthaalt zijnde heb nog dienselve dag gebed gehouden en daar 's anderendaags school voor de kinders gehouden, alsmede nog dienselve dag de logie laten repareeren en hetgeene aan de kerk ontbrak den kooning aangewezen. Daerop heb op sondag den 7 dito kerk voor doopen en trouwen gehouden, so voor de negarij Tagulanda als Haas (nadien op laastgemelde negarij geen kerk was). En de roll van den aldaar leggende schoolmeester, Pieter Salempessie, nagezien hebbende, so bestond deze gemeente in: 1 leedemaat, 1245 gemeene christenen, 40 schoolkinderen, 188 buyten schoolkinderen, 177 voor de beyde negarijen gedoopt, dus 1651 zielen, en getrouwt 12 paren dito.

Daarop heb mij op maandag den 8^{en} february van daar na de negarij

Haes

begeven, en daar vooreerst den capitijn lawut op zijn versoek ondervraagt aangaande de goddelijke waarheeden en de hoope der beloften, die, mij daarin seer wel voldaan hebbende, tot het gebruyck van des Heeren heylig avondmael heb toegelaten en voor een broeder der gemeente van Jezus Christus aangenoomen. Daarop heb de kinders overhoort en redelijk wel bevonden, en de roll van den meester, Christiaan Paulus, nagesien hebbende, heb hier getelt: 3 leedematen, 191 gemeene christenen, 28 schoolkinderen, 67 buyten schoolkinderen, dus 289 zielen. Aan boeken op de beyde negarijen voor Haes en Tagulanda bevonden: 2 bijbels, 2 Nieuw Testament Malleys, 2 predicatieboeken, 20 psalmboeken, 30 vraage dito.

[538] Zie hiervoor, sub Ondong, 2 december.

De kinders van laestgenoemde negarij zijn gedoopt op Tagulanda, en dit gedaan zijnde ben nog dienselve avond na Tagulanda gekeert.

Daarop meende dingsdag den 9^{en} dito na de negarij

Menange

te vertrekken, maar moest het om de sterke wind en branding nalaten, en derhalve woensdag den 10^{en} dito daer na toe gegaan. En dienselve dag aldaar nog aangekomen zijnde heb aanstonds door den marinje laten uitroepen dat 's anderendaags kerk voor doopen en trouwen soude houden, gelijk ook geschiet is so voor als na de middag, heb daarop de roll geëist, maar de meester nu al 4 maanden op Manado zijnde, zo was dezelve door de marinje, dog in een seer goede orde, opgestelt, en aldaer bevonden te zijn: 1 ledemaat, 284 gemeene christenen, 30 schoolkinderen, 93 buyten dito, 43 nieuw gedoopte, dus 451 zielen en getrouwt 5 paar. Aan boeken hebbe afgegeven: 1 bijbel, 1 Nieuw Testament Malleys, 2 psalmboeken, 4 vraagboeken, 2 catechismus. Benoodigt: 1 predicatieboek.

Daarop heb 's avonds nog de kinders onderhoort, dog seer slegt bevonden, als zijnde maar een die wat lesen, schrijven en zingen konde, en alle de andere konde niet als wat vrage opzeggen. Maar de meester aldaar niet zijnde, konde deselve er niet over spreken, en de marinje had er geen schult aan. Hier nu mijn werk so ras doendelijk was verricht hebbende, ben 's anderendaags, namentlijk vrijdag den 12^{en} dito, weder na

Tagulanda

vertrokken en denselven avond met hoog waater aldaar aangekoomen, ben daarop terstond saturdag den 13^{en} dito na den kooning gegaan, dewelke mij dit navolgende te verzoeken had:

1. Dat, op verzoek so van den meester selfs als van den kooning, uit 's Compagnies dienst om zijn hoogklimmende jaren wilde ontslaan Adriaen Mattheus, thans bescheide op Menange, welke nu alreets 4 maanden met vrouw en kinderen en slaven op Manado hadde doorgebracht, waarin consenteerde, temeer dewijl de kinders niet geleert hadden en ook niets leerden of de marinje moest de school houden. Hebbende in desselfs plaats aangestelt Manuel Lawrens van Manado, met de gagie van 2 rds per maand onder een verband van 3 jaaren, dog alles op aprobatie alsvoore.

En nadien hier geen een boek te vinden was, zo hebben aan de nieuwe meester de laastgenoemde boeken afgegeeven.

Voorts, naademaal de kerkmarinje op Haes, Andries Tinda, overleden was, en derhalven deese bediening vacant, so hebbe Isaak Mattheus van Haes daertoe aangestelt, onder een bezolding van 1 rds per maand met een verband van 5 jaren, dog op aprobatie alsvoren.

2. Verders heeft Sijn Hoogheid mij versogt, omdat die plaats zo groot was, beneevens deese meester aldaar nog een omloopend leermeester te willen aanstellen, waerop geantwoord dat het wel nodig was bijaldien men verzeekert was dat de mensschen leeren wilden, maar dat het anders de Compagnie al ver te veel gelt kwam te kosten. Dog dat het den WelEdelAgtbare Heer Gouverneur ende Raad van Politie op Ternate voor zou stellen.

Daarop is de Capitijn Lawut van Haes, met namen Diederik Pasqual Tamara, bij mij gekomen, instantig verzoekende een kerk op bovengenoemde negarij Haes op haer eige kosten te mogen bouwen, om reden als volgt:

1. Omdat deszelfs inwoonders altemaal gedoopt en derhalve christenen waren;
2. Omdat altijd niet in staat waren, als 't kerkdag was, op Tagulanda te kunnen komen, so door het water, door de branding, als ook door de wind;
3. En schoon zij er al konden komen, dat het dan nog met veel moeite en ongemak gepaard ging, als zijnde niet alleen nog een goet eynde weegs van malkanderen gelegen, maar daarenboven seer moeylijk om te gaan, als zijnde geen strant maar meest altemaal steenen en klippen.

Hetwelk alles overwegende, en alles waar bevonden hebbende, so hebben selfs geoordeeld en oordeel nog hetselve van den hoogste nuttigheid te zijn, dog heb hetselve niet willen consenteeren voor en aleer U.WelEd. Agtb. benevens den Raad van Politie daarvan te verwittigen, belovende aan bovengenoemde capitijn lawut met den eersten de meening van U.WelEd. Agtb. te zullen schrijven.

Voorts, nadat de koning van Chiauw nu rondom gezworven had om mij de voet bij alle kooningen dwars te setten, so is hij hier op vrijdag den 12^{en} ook gearriveert, en ons nu hier vindende so heeft hij nu, denk ik, zijn voorig zeggen op Ondong (namentlijk dat hij in de Compagnie wat deed) willen bevestigen, te minsten hij voer met sijn praauw, waarop een groote vlag stond, maar 't onderste bovengekeerd, namentlijk de Prins met de beenen omhoog, dat een groot affront bij de zeevarende is, digt aan strand langs, sodat men het van de wal en van boord beyde zien konden. Den stuurman aan boord zijnde, en om den kooning zijn respect te geven, had ook vlag en wimpel bijgemaakt, maar dese impertinente bejeegening wederom ziende, heeft deselven terstondt wederom gestreken.

Daarop is Zijn Hoogheid van Chiauw aen de wal getreeden en was so schuuw dat mijn huys, dat hij noodzakelijk passeeren moest, niet durfde aanzien.

Bij den kooning van Tagulanda gekomen, en gevraagt zijnde waarom hij mij niet aangesproken had, daar hij wel wist dat ik te huys was (want stond in de deur), antwoorde dat hij voor mij beschaamt was, en naderhand hoorende dat den kooning van Tagulanda en ik seer wel accordeeren konden, so heeft hij, so lang ik op Tagulanda geweest ben, ook niet weder bij den kooning van derselve plaats geweest als wanneer op saturdag den 13^{en} dito weder dese historie op Tagulanda tusschen het volk van den kooning van Chiauw en eenige matroozen voorviel, en aldus gebeurde.

Den kooning van Tagulanda 's morgens bij mij zijnde, vereerde aan de matroozen een varke, maar nadien de varkens niet levendig konden gevangen werden, so verleende Sijn Hoogheid permissie aan de matroozen om na de negarij Haes te gaan en aldaar 1 à 2 varkens te schieten, gelijk de matroozen ook voorneemens waren te doen, nemende ten dien einde twee snaphanen met zig, dog op Tagulanda zelfs daerin nu door de Chiauwereezen daerin belet wierden, en wel door dit navolgende geval.

Een van de matroozen vooruit gaande na de rievier om zig te wasschen (gelijk ook dede), vondt aldaar 5 à 6 man op een prauw zitten, sonder dat de matroos of de Inlanders een woord tegens elkanderen spraken. Maar den matroos, het wasschen gedaen hebbende, stopt een pijp en ging na de Chiauweresen, vraagende een weynigje vuur om zijn pijp te konnen opsteeken, waarop de Chiauwereesen antwoorden dat zij geen vuur hadden, maar indien hij vuur begeerde, dat dan na Chiauw konde gaan en daar wel van konde bekomen, daarbij dreigende dat indien niet aanstonds vertrok en maar een woord meer sprak, hem een braef drag slagen zouden vereeren, waarop den matroos wederom keerde na sijn makkers, om dat varken op Haes te vangen. Maar de mannen van Chiauw dese matrozen gewapent met 2 snaphanen de strand langs ziende aankoomen, meenden dat het haar zouden gelden (daar de matroozen geen de minste gedagten van hadden), vloden alle gezamentlijk door het water na haare praauw, wekten den kooning op, seggende dat de Hollanders daer aankwamen om haar te vermoorden, waarop den kooning

met het volk zig voorsagen van knuppels en rijstampers, en sonder eens de zaak te onderzoeken of de matroozen te willen gehoor geven deselve attaqueerden, ja waarvan een vent zo brutaal was dat hij den quartiermeester voor den borst stiet, welke wederom tastende den Chiauwerees een heldere oorvijg gaf, zodat die met de neus in het zant rolden en daarop als een haes het hazenpad koos, waarop den koning van Chiauw tegen den quartiermeester zeide dat wij Hollanders so brutaal niet moesten zijn, of dat hij ons anders zouden leren zingen, waarop den quartiermeester den koning vroeg of hij selfs oordeelde dat zij verplicht waren haar van zijn volk te laten slaan, en dat zij dat nog gantsch niet van voornemens waren.

Dog den koning van Tagulanda en den stuurman daerbij komende, en den koning van Chiauw horende dat den koning van Tagulanda het volk uitgezonden had, so was den razende kooning schielijk tot stilstand gebracht, temeer nadien hij zag dat alleen met zijn praauw tegen ons niet opkonde en de koning van Tagulanda hem niet wilde adsisteeren, zodat hij bij mij in de logie gekomen zijnde voor dat pas weder een glaasie van vriendschap dronken.

En nadien op de negarij Menange geeneen boek was, zo heb aan de nieuwe meester aldaar afgegeven: 1 bijbel, 1 Nieuw Testament Malleys, 4 psalmboeken, 4 vraagboeken, 2 cathechismen.

Hier dus ook mijn werk so schielijk doendelijk ook verricht hebbende, ben nog dienselven avond aan boord gegaan, en het ancker geligt hebbende cours geset na Ternaten, maar waeren door de groote stilte en tegenstroom niet magtig hetselve op te halen, resolveerde derhalven van cours te veranderen en die te stellen na

Kema

gelijk geschiede, als wanneer op dingsdag den 16^{en} dito behouden op bovengenoemde plaats zijn gearriveert.

Daerop heb mij aanstonds aan de wal begeven, ben van de hoecum en alle de bobatos en de meester mede met alle beleeftheit ontfangen, heb daaggelijxs school gehouden, totdat op sondag den 21^{en} dito weder aldaar kerk voor doopen en trouwen gehouden en doe wederom gedoopt: bejaarde 4, kinders 9, en van te vore gedoopt: bejaarde 25, kinders 61, dus in het geheel 99 zielen.

Ondertusschen was alhier leggende mijn schuyt gebroken, en deselve gerepareert zijnde en water aan boort zo schielijk doendlijk hebbende laten brengen, ben op maandag den 22^{en} dito van daar na Ternaten gezeylt, om aldaar aan den E.E. Agtb. Heer Gouverneur en Directeur en de E. Raad van Politie beneevens den Eerwaarden kerkenraad op Ternaten verslag van zaken te doen, en ben op saturdag den 27^{en} dito onder Gods hulp en zegen op Ternaten gearriveert, voor welke behouden reis en onverdiende zegen den eenige en drieeenige God, Vader, Zoon, en Heylige Geest, zij toegebracht alle lof en dankzegging tot in eeuwigheden, amen.

En was geteekent: U. van Sinderen. Ternaten, Oranje, den 30^{en} augustus 1762.

Namen der Negorijen waerop in desen togt den Kerk en School visiten gedaan hebbe, en de gemeente volgens de roll van de Meesters bevonden als hieronder aangetoont werd als op

gedk = gedoopte kinderen; bejged = bejaarde gedoopte; gp = getrouwde paren; sk = schoolkinders; lm = ledematen; gemchr = gemeene christenen; tes = te samen

	gedk	bejged	gp	sk	lm	gemchr	tesamen
Batchian	18	2	–	22	4	85	131
Gorontalo	13	1	–	–	2	62	78
Attingola	49	–	6	12	–	468	529
Kema	70	29	31	35	4	166	304
Manado	273	12	–	33	4	1611	1933
Bwool	81	3	5	16	4	1681	1785
Caudipang	280	0	69	125	2	1568	1975
Boelam Itam	207	–	20	194	2	1570	1973
Bintaoena	128	–	–	147	1	679	955
Boelang	72	15	1	30	2	440	560
Amoerang	121	21	1	29	1	298	470
Danawanco	95	7	8	18	1	70	191
Oeloe	–	–	–	–	1	1238	1239
Ondong	322	–	2	15	–	1220	1557
Pehe en Lehe	248	–	5	48	1	1348	1645
d'oude Manganitoe	85	–	19	29	1	614	709
nieuwe Manganitoe	180	–	74	30	1	1964	2175
Tamaco	100	–	4	19	1	1100	1220
Saloerang	176	6	17	28	1	103	314
Manaloe	83	1	10	27	2	490	603
Koelör	121	13	13	27	1	600	762
Kuma	10	–	14	12	1	343	380
Taboekan	383	51	97	44	4	3573	4055
Tarian	21	–	21	30	1	305	357
Candhaar	32	–	2	8	2	88	130
Calonge	166	–	14	27	1	403	597
Taroena	216	–	16	27	–	1428	1671
Tagulanda	177	–	12	40	1	1245	1463
Haes	–	–	–	28	3	191	222
Menangy	43	–	5	30	1	284	358
Somma	3370	161	466	1130	50	25215	30341

[539]

Namen der schoolmeesters en kerkmarinjes, soo door den ondergetekende en in 's Compagnies dienst aangenoomen als verplaets of in gagie verhoogt en afgeset zijn. Namentlijk:

Louis Durang, meester op Boelang Itam, uyt den dienst ontslagen
Johannes Jansz, meester op dito, verplaets
Dirk Tamasoeloe, meester op Oeloe, afgezet
Zacheus Anthoni, meester op Tamaco, verplaats na Kuma
Johannes Bentooy, meester op dito, verplaats na Taboekan

[539] Het totaal is niet correct berekend. Bovendien komen voor negen plaatsen de hier gegeven totalen niet overeen met die in de tekst van het verslag. Waar in de tekst aantallen kinderen buiten de school opgegeven zijn, zijn die in deze tabel soms wel, soms niet meegeteld.

Pasqual Tamara, meester op Kuma, verplaats na Taroena
Hendrik Lazarus, meester op Tarian, verplaats na Tamaco
Johannes Loho, meester op Taroena, verplaats na Ondong

Nieuw aangestelde meesters
Dirk Maramis van Ternaten geplaets op Attingola
Jan Gibbert Parera van dito geplaets op Bwool
Hendrik Saptoe van dito geplaets op Tariang
Manuel Laurens van Manado geplaets op Minanga
Manuel Manilip van Manginto geplaets op Oeloe
Bastian Rugang van Taroena geplaets op Taroena

Nieuw aangestelde of in gagie verhoogde kerkmarinjes
Paulus Patoco van Bwool als marinje op Bwool aangestelt
Johannes Cavono van Attingola als marinje op Bintoena dito
Samuel Bonte van Cadipang een halve rds in gagie verhoogt
Mattheus Daniël, meester op Lehe, van 6 op 4 rds verlaagt
Israel Tongi van Ondong als marinje op Ondong aangestelt
Joseph Salele van Nieuw Mangintoe in plaatse van zijn vader als marinje aangestelt
Johannes Oeloe van Tamaco als marinje op Tamaco aangestelt
Andries Balempia van Taroena in plaatse van zijn grootvader als marinje aangestelt
Isak Mattheüs van Haes als marinje op Haes aangestelt

Naamen der verzoekende persoonen als:
1. Den Resident van Gorontalo verzoekt een meester te mogen hebben, dog had liefst een Hollandse.
2. Zacharias Baventi, thans schoolmeester op Kema, verzoekt zijn oude gagiën van 5 rds per maand te mogen erlangen.
3. Dominicus Patimoera van Amboina, thans omloopend leermeester bescheide op Bwool, verzoekt om sijne hoge ouderdom van dien dienst ontslagen te zijn.
4. Paulus Patocko van Bwool verzoekt als kerkmarinje op evengenoemde plaats te mogen ageeren, onder een besolding van 1 rds per maand, en een acte te mogen erlangen.
5. Johannes Jansen, meester op Bwool, verzoekt verplaets te mogen werden.
6. Johannes Cavonne van Attingola, als marinje door de Eerw. Heer a Besten zaliger voor de negorij Bintaoena aangesteld, verzoekt een acte te mogen erlangen en gagie genieten.
7. Samuel Bonte, marinje op Caudipang, verzoekt verhooging van gagie.
8. Den schoolmeester op Boelang Itam, met naam Louis Durang, versoekt zijn ontslag.
9. De kooning van Chiauw verzoekt om 3 meesters (namentlijk 2 op de negorij Ondong en 1 op Oeloe) te mogen hebben.
10. Joseph Sale, marinje op de nieuwe negarij Manganitoe, verzoekt in sijn vaders plaats te mogen succedeeren, onder een bezolding van 1 rds per maand en verband van 3 jaaren.
11. Zacheus Anthoni, meester op Tamaco, versoekt verplaats te mogen werden.
12. Johannes Ole van Tamaco verzoekt om een acte als marinje te mogen hebben.
13. Pasqual Tamara, schoolmeester op Kuma, versoekt verplaats te mogen worden.
14. De kooningen van Taboekan en Tagulanda verzoeken om ieder nog een meester te mogen hebben.
15. De meesters van de negorije Taroena en Tarian verzoeken om verplaats te mogen werden.

16. De meester van de negorij Menange was op Manado, maar volgens seggen van den kooning van Tagulanda soo versogt deselve wegens zijn hooge jaren om sijn ontslag.
17. Den capitijn lawut Diederik Pasqual Tamara van de negorij Haes verzoekt op gemelde negorij een kerk te mogen laten bouwen.

Naamen der schoolmeesters so als die thans geplaats zijn

Hendrick de Meij	Batchian
Dirck Maramys	Attingola
Zacharias Baventi	Kema
Mattheüs Hendrick en Pieter Loho	Manado
Louis Durang en Daniël Jansen	Boelang Itam
Pieter Thomas en Lucas Longy	Caudipang
Adam Moses	Danowanco
Domingo Moses	Bintaoena
Hendrik Thomas	Boelang
Franciscus Laurens	Amoerang
Johannes Jansen en Johannes Patamoera	Bwool
Dirk Tamasoeloe	Oeloe
Hendrik Lahinda	Pehe
Matthijs Daniël	Lehe
David Ceremytto	d'oude negerij Mangenitoe
Johannes Pattilima	de nieuwe negorij Manganitoe
Zacharias Anthoni en Johannes Bentoy	Tamaco
Manuel Beyling	Saloerang
Domingos Takaylo	Menaloe
Johannes Marogy	Kulur
Pasqual Tamara	Kuma
Dirk Macapal	Taboekan
Hendrik Lazarus	Tarian
Cornelis Pieters	Candhaar
Harmanus Johannes	Calonge
Johannes Loho	Taroena
Pieter Salampessie	Tagulanda
Christiaan Paulus	Haes
Andries Mattheüs	Menangy

219. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 12 juli 1763.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 80, fol. 69-70.

WelEerwaarde Heeren en medebroederen in Christo.

U.WelEerw. altoos g'honoreerde letteren, en insonderheit die van den maant januari deses jaars 1763,[540] hebben wij ontvangen en desselfs inhoud verstaan, weshalven wij U.WelEerw. heeren en medebroederen mits desen bedanken voor de meedelinge van den staat der kerke van Nederlands India, ons toegesonden, en vinden ons diensvolgens ook wederom verpligt enige berigt van den staat der kerke onsen sorge en opsigt toebetrout

[540] ANRI, Archief Kkr Batavia 58, fol. 364-367.

U.WelEerw. mede te bedelen. Maar dewijl ons geen nadere berigten van den staat der kerke van buiten onder dit comptoir behorende als dat van den Eerw. heer Ulpianus van Sinderen, door ons aan U.WelEerw. in den voorledene jaare toegesonden,[541] sijn ter hant gestelt, so moeten wij ons alleen bepalen tot den staat der kerke hier ter plaatse, en kunnen U.WelEerw. dienaangaande berigten dat sig hier ter plaatse te Ternaten bevinden als: ledematen 29, gemene christenen 159, gedoopte kinderen 39, ongedoopte dito 3, kinderen in de school 30.

Voorts geen meerder narigt U.WelEerw. kunnende mededelen, so nemen wij de vrijheit U.WelEerw. te versoeken ons van eenige hier benodigde schoolboeken te willen voorsien, als: 20 Trap der jeugt, 20 vraagboeken, 20 a.b. boeken,[542] 24 Psalmboeken, 12 Hollandse bijbels, 12 ps Carons predicaties, een riem schrijvpapier met enige bossen schrijfpennen.

Hiermee – – – de predikanten en ouderlingen, Isaacus Vedder ep. scr., U. van Sinderen h.t. preses, Daniël Jansz Siwa, L. Seidelman.[543]

Ternate den 12[en] july 1763.

220. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 7 augustus 1764.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 80, fol. 139.

WelEerwaarde, seer geleerde Heeren en veelgeliefde broeders.

Desen jaare U.WelEerwaardens g'eerde missive nopens den algemeenen staat der kerken,[544] ons wel geworden sijnde, ten hoogsten bedankende, geven wij ons de eere U. WelEerw. Heeren en medebroederen den staat der kerke ons opsigt toebetrout te bedeelen, als dat sig hier ter plaatse te Ternaten bevinden:

ledematen	34
gemene christenen	367
gedoopte kinderen	50
kinderen in de school	40

Waarmee desen bekorte en verblijve, na toewenschinge van 's hemels heilrijken segen over U.Eerw. persoonen, bediening en familiën, WelEerwaarde, godsalige, seergeleerde Heeren en medebroederen, U.WelEerwaardens volveerdige dienaren Isaacus Vedder, U. van Sinderen, F.L. Possé,[545] Daniël Jansz Siwa.

Ternaten 7 augustus 1764.

221. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 10 september 1767.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. fol. 23-27.

WelEerwaerde godsalige seergeleerde Heeren, hooggeagte medebroederen in Christus Jezus.

---

[541] Zie het hiervoorgaande document.

[542] Achter deze drie eerstgenoemde boeken staat tussen haakjes: (Hollands).

[543] Vermoedelijk Johan Libregt Seidelman, van Leipzig (Dld), arr. 1747 als soldaat, in 1768 onderkoopman en resident te Manado, 1780-1786 gouverneur van Banda.

[544] ANRI, Archief Kkr Batavia 58, fol. 203. Daar eveneens brieven kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. 19 december 1763 (fol. 60-61) en 9 januari 1766 (fol. 164-165).

[545] Frederik Lodewijk Possé, opperchirurgijn te Ternate, in VOC-dienst gekomen 1753.

U.WelEerw. seer geëerde letteren van den 18 februari deses lopenden jaars[546] zijn ons door onsen geliefden broeder D. Ericus Johannes Wiltenaer wel ter hand gestelt en den 30 april in onse kerkelijke vergaderinge gelesen, en hebben daaruit mogen sien dat D. I. Vedder sijn verlossinge na Nederlandt hadde bekomen en dat D. U. van Sinderen volgens besluit van hun HoogEdelens na Banda moeste overgaan, alsmede dat D. Ericus Johannes Wiltenaer wederom tot permanent leeraer aan dese plaatse beroepen was.

Wat den staat der kerke aan dese hoofdplaatse aanbetreft, soo moeten wij tot onderhoudinge van de broederlijke correspondentie melden dat deselve sig bij de komst van de scriba deses in een seer slegten en soberen toestand bevond, zijnde de belijders, soo Europeaanen als Inlanders, voor 't grootste gedeelte ten uitersten traag en sorgeloos, dragende helaas! den blote naam van christenen en komende bijna nooyt onder het gehoor van Gods woord als die er noodsakelijk moesten verschijnen.

Een verval dat meerendeels (gelijk we sulx tot onse smerten seggen moeten) toe te schrijven is aan de ijverloosheyd der leeraren, die niet alleen het woord des Euangeliums niet na behoren verkondigt, maar ook selfs de bedieninge der H. sacramenten dikwils hebben nagelaten, gelijk het H. avondmaal, bij de komst van de scriba deses, van desen jare nog niet was gecelebreert. Ten opsigte van het kerkelijk bestier was het niet veel beter gestelt, want doorgaans eenmaal 's jaar kerkelijke vergaderinge houdende, handelde verder een ieder na sijn welgevallen, wordende bijna nergens eenige aantekeninge van gehouden, waardoor ook den scriba dezes geen kerkelijke papieren hebben kunnen worden overgelevert als eenig en alleen een actaboek en een seer defect doopregister.

De scriba deses heeft alhier den 10 mey laastleden sijn intrede gedaan met de woorden van Paulus 1 Cor. IX:16b, 'want de noot is mij opgelegt. Wee mij! soo ik 't Evangelium niet en verkondige', en heeft vervolgens den predikdienst alleen waargenomen.

Uit het reeds terneergestelde kunnen U.WelEerw. ligtelijk afnemen dat wij U.WelEerw. niet veel bijsonders van den staat des Christendoms aan dese hoofdplaats voor tegenswoordig kunnen mededeelen als alleen dat wij hope scheppen dat ware deugd en godsvrugt hier eens weder sullen herleven door de ijver en ernst van onsen tegenswoordigen leeraar en door het godvrugtig voorbeeld van onsen geliefden en hooggeagten gebieder, den WelEdelen Agtb. Heer Herm. Munnik, en desselfs familie, hebbende het sijn Agtbaarheyd selve behaagt bij desselfs voorstellinge als gouverneur deser provintie tot den scriba deses opentlijk te seggen dat sijn WelEdele, oordeelende dat de godsdient de sterkste zuil van staat was, alle sijne vermogens, onder Gods zegen, soude tragten te besteden om de vervallene muiren van dit Zion weder te helpen opbouwen, waartoe de Heere sijn genade verlenen wil.

Om nu echter U.WelEerw. eenig ligt te geven van den staat der kerke, soo als deselve sig na onse beste weten thans alhier bevind, soo dient dat de gemeinte aan dit hoofdcomptoir bestaat, buiten 's E. Compagnies dienaren, in: christenen 327, ledematen soo Europeanen als Inlanders 37, kinderen gedoopte 10, kinderen in de Hollandsche school 18, kinderen in de Maleidsche school 8.

Nog zijn door den scriba deses bij sijn komst herwaarts ten eilande Bathian in 't dorp Labouwa, na gedane kerk- en schoolvisite, buiten 's E. Compagnies bezetting aldaar bevonden: christenen 122, ledematen soo Europeanen als Inlanders 4, nieuw gedoopte kinderen 22, nieuw gedoopte bejaarde 4, kinderen in school 21.

Wijl nu onse tegenswoordige leeraar, D. Ericus Johannes Wiltenaer, nadien hij buiten en behalven den ordinairen predikdienst 2 maal 's weeks catechisatie houd en sig daarenboven met alle vlijt toelegt op 't aanleeren van 't Maleidsch, om soo de Heere hem

[546] Brief kkr Batavia aan kkr Ternate d.d. 19 december 1763, in ANRI, Archief Kkr Batavia 58, fol. 60-61.

leven en gesondheyd verleent eerlang de gemeinte Gods ook in die tale te kunnen stigten, het swaar gewicht van 't H. dienstwerk alleen op sijne swakke schouders niet dragen kan, soo versoeken wij mits desen dat U.WelEerw. den welstand van dit ons Zion dog willen helpen bevorderen door bij hunne HoogEdelens op 't kragtigst te insteren dat sijn Eerw. soo dra mogelijk een mede-arbeider werde toegevoegd, opdat dus het akkerwerk des Heeren ter deser plaatse na behoren moge kunnen worden verrigt en de soo hoognoodsakelijke kerk- en schoolvisite op de kust van Celebes en de verdere Noorder eylanden eens moge geschieden.

Tot U.WelEerw. staat over te komen D. I. Vedder, gelijk D. U. van Sinderen 21 augustus laastleden van hier vertrokken is met het schip Vlissingen over Amboina na Banda, beide sonder kerkelijke dimissie of attestatie, waarvan wij geen ander reden kunnen geven als dat geschreven heeren nooyt in onse vergaderinge zijn verschenen, nogte om deselve versogt hebben, zijnde daarenboven sonder van de gemeinte behoorlijk afscheyd te hebben genomen van hier vertrokken.

Dit alles zijnde – – – die van den kerkenraad alhier, en uit aller naam en last E.J. Wiltenaer, syn. h.t.pr. & epist. scriba. F.L. Possé ouderling.

Ternaten in onse kerkelijke vergaderinge den 10 september 1767.

222. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, augustus 1768.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 97-99.

WelEerwaarde – – –

U.Eerw. veel geëerden missive van den 11 februari deses lopenden jaars[547] wel ontfangen en den 19 mey jongstleden in onse vergaderinge gelesen zijnde, vernamen wij daaruit met leedwezen het smertelijk verlies van den WelEerw. Heer Simeon Gideons,[548] U.Eerw. door de doot ontrukt. Wij hopen en wenschen dat de breuke hierdoor veroorsaakt spoedig weder moge geheelt worden.

Op versoek van U.Eerw. gaat hiernevens de attestatie van D. Vedder. Wat desselfs dimissie aanbelangt, daarvan oordeelt de kerkeraad alhier dat de attestatie genoeg is, nadien dese vergaderinge niets heeft noch ook hebben kan tegens het besluit van de Hoge Regeeringe die sijn Eerw. van hier ontslagen heeft, gelijk ze dan ook sijn Eerw. geerne dimitteert en ontslaat.

Wij bedanken U.Eerw. voor de minsame communicatie van den toestand der kerken en scholen van India, en zouden met veel genegentheyd U.Eerw. den staat der kerken en scholen deser gewesten willen mededeelen. Maar dewijl tot noch toe de hoognodige kerk- en schoolvisiten op de omleggende eylanden niet heeft kunnen geschieden, omdat hier maar één leeraar is, daarom zullen U.Eerw. zich voor dit jaar wederom moeten vergenoegen laten met den toestand der kerk en school op dit hoofd-comptoir, alwaar na een naukeurig ondersoek bevonden zijn te wesen, buiten 's E. Compagnies dienaaren, in 't geheel: christenen 372, ledematen soo Europeanen als Inlanders 42, kinderen gedoopte 40, kinderen in de school 27.

Voorts kunnen wij U.Eerw. communiceeren dat door den scriba deses thans het H. Evangelium mede in de Maleitsche tale bedient word, waardoor de sware last van beide gemeentens tegenswoordig alleen op sijne swakke schouderen rust, waarom wij ditmaal

[547] Niet aangetroffen.
[548] Simon of Simeon Gideons, predikant in Nederland, arr. Batavia 1761, predikant op Java's noordoostkust 1762-1766, naar Batavia, aldaar overleden 1767.

weder instantelijk versoeken dat U.Eerw. doch trachten te bewerken bij hun Hoog-Edelens dat soodraa mogelijk noch een leeraar, ter vervulling der noch openstaande plaatse alhier, na herwaarts moge beroepen worden, opdat het Evangely-woord en de bondzegulen ook eens aan de reikhalsende christenen op de eylanden van dit wijd uitgestrekt wingewest mogen kunnen worden toegekent.

Wij bedanken U.Eerw. voor het oversenden van het aandeel voor onsen leeraar (volgens de door U.Eerw. gemaakte verdeelinge) uit de interesten uit het legaat van Juffr. Lucia Hoffman, voor wiens ontfangst hiernevens U.Eerw. een quittantie bekomen.

Hiermede eindigende – – – die van den kerkenraad alhier, en uit aller naam en last E.J. Wiltenaer syn. scr. epist., F.L. Possé ouderling.

Ternate den [..][549] augustus 1768.

223. RESOLUTIE VAN DE POLITIEKE RAAD VAN TERNATE MET BIJLIGGEND RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN NOORD-SULAWESI EN OP DE SANGIHE-EILANDEN DOOR DS. ERICUS JOHANNES WILTENAAR. Ternate, z.d. [eind 1769].
NA, VOC 3301, Ternate 7 fol. 353-367. Afschrift.[550]

Rapport van den staat der kerken en scholen op Manado en de Sangirsche eilanden, gevisiteerd door de predikant in de Nederduitse en Maleidse taale Ericus Johannes Wiltenaar, begonnen den 15[en] juny en geëindigt den 25[en] november.[551]

Zullende aan U.Eerw. verslag doen van het verrigte op de kerk- en schoolvisite ten comptoire Manado, de eilanden Tagulanda, Chiauw en Sangir, zo kan ik niet voorbij om vooraf aan te merken dat, so ooit of ergens t'zedert de voortplantinge van den christelijken godsdienst in deze gewesten een gemeente in een slegten staat bevonden is, ik niet gelove dat immermeer eene gezien is in welke sodanige eene diepe onkunde, zelfs van de eerste beginselen der hoogstnodigste waarheden heerschte niet alleen, maar die daarenboven met so grote en bijna ongeloofelijke superstitie bezet en met mahumedaanse en heidense gewoonten en manieren vervult was als de allezins verbasterde en droevig vervallene gemeentens van bovengenoemde plaatzen door de ondergetekende bevonden zijn.

Wij hebben geen lust om U.Eerw. met bijzonderheden op te houden, nadien dezelve, schoon se andersints tot onvraakbare blijkbewijzen van het ter neder gestelde zouden verstrekken, niet anders zouden dienen als U.Eerw. alleen kortelijk de ware gesteldheid van 't inlands naam-Christendom in 't bijzonder op te geven zoals wij het hieragter op ieder negorij onderscheidentlijk hebben ter neer gestelt, waarin zig ons eerst voordoen:[552]

1. De ledematen, welke buiten en behalven de schoolmeesters onder een schare van bijna 20000 zielen, waarover U.WelEerw. en alle die den bloey en welstand van het rijk van onse heilvorst ter harten gaat niet alleen verbaast staan, maar zig ook billijk zullen moeten bedroeven, alleen bestaan in 22 personen.

En welke is de oorzaak van deze naam en doode gedaante van Gods kerke, WelEd. Agtbare Heeren, als de allerbeklaagelijkste onkunde, lust- en ijverloosheid, so van die

[549] Datum niet ingevuld.
[550] Dit afschrift is bestemd voor de Bataviase kerkenraad. Een ander, door verbruining beschadigd, afschrift, gericht aan de Politieke Raad, in ANRI, Archief Ternate 19, fol. 431-444.
[551] Het afschrift in ANRI heeft als jaar 1769, en Gouverneur en Raad van Ternate als geadresseerden.
[552] Het hierna volgende overzicht hanteert hetzelfde schema en deels dezelfde bewoordingen als het visitatieverslag 1757 van ds. G. â Besten (hiervoor, doc. 214).

leeren als van die geleert moeten worden, en de daarbij komenden overhellenden aard van natuur tot bijgeloof, en den inklevenden heidenschen levensaart, waardoor ze, omgeven als met een wolk van dwase begrijpen, niet vatbaar zijn voor de suivere evangelieleer, nogte ook weten door een opregt christelijken wandel haar tijdelijk en eeuwig welzijn te bevorderen? Welk allezints beklagensweerdig verval van dit gedeelte der Christenheid niet wijnig vermeerdert word door het weinig besoek van leeraren, die egter wegens derselver gering aantal zo node deze hoofdplaatse kunnen verlaten, dewijl er nogtans altijd tenminste een van noden was om dit groot en met so veel moeite en vlijt door onze godvrugtige voorvaderen opgerigt, dog nu waggelend kerkgevaart te onderschragen en voor een totalen val, ware het mogelijk, onder den goddelijken bijstand te bewaren.

De bronnen nu waaruit het droevig verval van dit ons naam-christendom voortspruit aangetoond hebbende, so dienden wij in 't bijzonder iets te vermelden van de:

2. De zogenaame gemeene christenen. Maar wat zullen wij veel van dezelve seggen? Naar het uitterlijk aansien en oppervlakkig beschouwt, soo schijnen se door derzelver uitgestrektheid geene van de minste gemeentens van het Indisch Christendom te zijn, daar ze egter inwendig beschouwt meer gelijken na de gemeente van Sardis, als die wel de naam hebben dat ze leven, daar ze doot zijn.[553]

Willen we nu onderzoek doen na de oorzaak van deze wangestalte, wij zullen niet verre behoeven te gaan. Diegeene welke voorgangers behoorden te zijn, en door haar gezag de schoolmeesters in saken den godsdienst betreffende te ondersteunen en te handhaven, ik meene de vorsten en rijxgroten, doen door haar quaad voorbeeld hunne onderdanen struikelen, hetgeen kan worden opgemaakt uit hare wanbedrijven, die hen bij beschaafde heidenen zelfs eerloos en strafschuldig zouden maken, als daar zijn hoererij, egtbreuk, overspel, poligamie, dronkenschap, misbruiken van 's Heeren naam en dag, bijgeloof en diergelijke gruweldaden meer die onder 't Christendom zelfs niet beschoonden[554] genaamt te worden. Alle welke schendaden niet bedreven worden in 't verborgen, maar voor 't oog van de sonne, zonder dat nog goddelijke nog menschelijke wetten in dezen haren eisch voldaan krijgen.

Alleen sonder ik daarvan uit Ismaël Jacobsz, koning van Chiauw, die nog enigsints ter verbeteringe zijner onderdanen schijnt te arbeiden, als die niet alleen een fraye steene godshuis (zijnde 't vorige benevens de negorij Ondong voor eenige tijd door de roofzieke Saringaniërs[555] verbrand) heeft opgerigt, maar ook reets over de 150 kinderen in school gesonden, en sijne onderdanen tot het bijwonen van den publyken godsdienst en het nalaten van alle superstitieuse bedrijven door scherpe middelen tragt te houden.

Uit de beschrijvinge van deeze deerlijk dwalende schapen en als 't ware vermagerde volwassene en bejaarde kudden, kunnen U.Eerw. zelve zeer gemakkelijk opmaken de slegte toestant van hun kroost.

3. De kinderen, die zo in als nog buiten de school zijn, die op de meeste dorpen beide bijna even onkundig zijn, en dat te meer omdat de eerste, wanneer gehoort word dat de kerkvisite zal gedaan worden, op sterk aanhouden der meesters gedurende eenige maanden in school gesonden worden. Die in die korten tusschentijd, als ligt te denken is en de droevige ondervindinge mij heeft doen sien, weinig of niets kunnen leeren.

Ik wil niet spreeken van het klein getal der schooljongens, nadien de ouders nooit gewoon zijn meer als één soon, al hadden ze er ook ses, ter schoole te besteden, maar voor-

[553] Openbaring 3:1.
[554] Vermoedelijk verschrijving van de kopiïst voor 'behoorden'.
[555] Uit Sarangani, eiland ten zuiden van Mindanao.

al van ’t agterhouden harer dogters, die zij t’sedert jaren herwaarts niet ter onderwijs hebben overgegeven, waarvan geen andere redenen zijn als een verkeerde liefde tot deselve klein zijnde, een muhamedaanse gewoonte van het verbergen van hunne dogters wanneer een wijnig groot geworden zijn, waarbij komt dat de meisjes t’zedert lange jaren niet ter schole gegaan hebbende, de ouders het bijna onnodig oordeelen.

Hieruit is ligtelijk op te maken dat deze christenen verwaareloosende hun zaad in de beginselen van de leere der waarheid die na de godzaligheid is te laten onderwijzen, daardoor een verbastering in de zeden en ligt agten, zo niet veragten, van onzen geheiligden godsdienst en allesintse overheerschinge van dwalingen en bijgeloof moet ontstaan. En wat zal het al baten dat men van tijd tot tijd zoo veele ten doop ziet aanbieden, indien de middelen (die de Ed. maatschappij so gunstiglijk laat toedienen) niet beter worden waargenomen? Want de:

4. Doopkinderen maken een getale uit van 3099, die dan dus volgens het verkeerd denkbeeld hunner ouders door de toedieninge van dit sacrament als ’t ware een onderpand gekregen hebben van hun aanstaande ingank in het hemelrijk.

Het vorensgemelte aandagtig opgemerkt hebbende, zullen U.Eerw. ligtelijk een besluit konnen opmaken aangaande de geringe kennisse

5. Der bejaarde dopelingen, waarvan ik egter uitzondere het grootste gedeelte der gemeente van Licupang, die ik agtervolgens hare ernstige begeerte op belijdenis door den H. doop in den schoot der kerke hebbe opgenomen. Vraagt men nu op wat grond ik dezelve uitzondere? Ik zal U.Eerw. met eenige openinge van haren overgank tot het Christendom te geven zulx tragten te tonen.

Zekere Urbanus Mattheus, Manado’s burger, door den gewezen resident van Manado op Licupang gelegt zijnde tot den inkoop van ’s Compagnies benodigde rijst, had zig niet alleen sterk in de gunst van den ingezetenen weeten in te dringen, maar hen ook nu en dan, als der landstale magtig zijnde, de dwaasheid en ijdelheid van hunnen afgodendienst onder het oog gebragt en hen menigmaal niet ongelukkiglijk weeten te overtuigen. ’t Welk van die uitwerkinge is geweest dat ze eindelijk, beschaamt over haren vorigen heidenschen wandel, hem versogt en gebeden hebben om hen dog in den christelijken godsdienst te onderwijzen, ’tgene hij met alle vlijt en neerstigheid gedaan heeft, hen al ’tgeene hij hen in ’t Maleids leerde in hare moederspraak overbrengende, waardoor se dan beter begrippen hebben konnen formeren van de christelijke leere dan andere die, zoo se ’t Maleidsch al kunnen leesen, niet en verstaan wat se lezen.

Zodra ik nu op Manado was gearriveert quamen de dorpshoofden, verseld van geschreven Urbanus Mattheus, tot mij, verzoekende dat ik dog tot hen over wilde komen en hen door den H. doop de christelijke kerke inlijven. Waarop ik hen beloofd en toegesegt hebbe dat ik hen (zo de Heere wilde) bij mijn retour zoude bezoeken, gelijk ik ook na verigte werk op de Sangirse eilanden en Manado gedaan hebbe, en bij mijn aanwezen aldaar hen niet alleen redelijk wel onderwezen, maar ook zeer leergierig en bovengemeen ijverig bevonden hebbe in het uit den weg nemen van al hetgeen dat enigzints na heidensche superstitie sweemde, in sooverre dat sommige alle degeene die in het heidendom volhardeden wilden uit het dorp geweerd hebben, opdat niet het daaglijx aanschouwen van hunne heidensche offerdiensten hen t’eeniger tijd tot een struikelblok mogte worden.

Hare begeerte dan billijk keurende, hebbe ik niet kunnen nog willen afzijn, maar hen onder afsmekinge van Gods Geest ten getalle van 206 het H. bondszegul toegedient, en verder Gode en den woorde sijner genade aanbevelende en de zorg over deze nieuwe gemeente aanbovengenoemde Urbanus Marttheus opgedragen.

Verders is nog overig dat wij met een woord gewag maken van de

6. Omlopende leer- en schoolmeesters, welke meeste zo in leer als in leven weinig van hunne bovengemelde leerlingen verschillen, en die in plaats dat ze deselve van alle superstitieuse handelingen zouden zoeken terugge te houden en hen daarvan af te manen, zo zij al zelve zig daaraan niet schuldig maken, tenminsten het door de vingeren sien. En wat is daarvan de reden anders als dat het grootste gedeelte derzelver so weinig ervaren is in 't woord der waarheid dat ze bijna geen of weinig kennisse hebben van de gemeenste waarheden, maar zelfs in de overige noodzakelijke leerdeelen als lezen, schrijven, zingen etc. door mij zo gebrekkig bevonden zijn, dat ik oordeele hoogst noodzakelijk te zijn dat daarin spoedig wilde voorzien, en heilzame middelen worden in 't werk gestelt, nadien anderzints, gelijk te vreesen is, binnenkort alles zodanig vervallen zal dat het ten eenemale onherstelbaar zal zijn, terwijl ik intusschen sommige derzelve op gewone approbatie van standplaatse verwisselt hebbe, in hope dat dit enigsints mogte dienen tot verbeteringe, nademaal het lang verblijf van eenige op een en dezelve plaats hen niet weinig van hun gezag en aanzien heeft doen verliezen, maar hen zelfs ook doen verslappen in hun dienstwerk, hebbende zijlieden bij het doen van gemelte verplaatsingen plegtig beloofd van zig voortaan beter te zullen beijveren.

Na dat we dan U.Eerw. een korte schets hebben gegeven van de door mij besogte kerken en scholen, zullen wij dezelve vervolgens yder in 't bijzonder U.Ed. Agtb. onder het oog brengen.

Staat der kerken en scholen zelfs, zodanig als ze op de hiernaar genoemde plaatsen bezogt en bevonden zijn, aanvank nemende met Tagulanda en eindigende met Licupang, als:

op het eiland Tagulanda

Tagulanda:	mannen	vrouwen	somma
ledematen	–	–	–
gemene christenen	608	724	1332
schoolkinderen	44	–	44
kinderen buiten 't school	60	54	114
doopkinderen	122	209	331
bejaarde dopelingen	11	12	23
somma	845	999	1844

getroude paren 1; bevondene kerk- en schoolboeken als: bijbel 1, psalmboek 2, vraagboeken 3, somma 6.

Haas:	mannen	vrouwen	somma
ledematen	1	–	1
gemene christenen	92	131	223
schoolkinderen	28	–	28
kinderen buiten 't school	34	36	70
doopkinderen	46	24	70
somma	201	191	392

getroude paren 5; kerk- en schoolboeken: Nieuwe Testamenten 2, psalmboeken 2, vraagboeken 4, somma 8.

Minanga:	mannen	vrouwen	somma
ledematen	–	–	–
gemene christenen	79	72	151
schoolkinderen	30	–	30
kinderen buiten 't school	55	58	113
doopkinderen	35	40	75
somma	199	170	369

getrouwde paren 7; kerk- en schoolboeken: bijbel 1, Nieuwe Testamenten 1, somma 2.

ten eilande Chiauw

Ooloe:	mannen	vrouwen	somma
ledematen	1	–	1
gemene christenen	296	318	614
schoolkinderen	29	–	29
kinderen buiten 't school	195	132	327
doopkinderen	180	167	347
bejaarde dopelingen	2	14	16
somma	703	631	1334

getroude paren 43; kerk- en schoolboeken: bijbels 2, Nieuwe Testamenten 1, psalmboeken 3, vraagboeken 5, somma 11. Het armegeld ter dezes plaats door mij ontfangen was rds 30:3 (zegge) rds dertig en drie stuivers.

Ondong, Pehee en Lehee:	mannen	vrouwen	somma
ledematen	1	–	1
gemene christenen	1347	1156	2503
schoolkinderen	–	–	–
doopkinderen	327	276	603
bejaarde dopelingen	60	70	130
somma	1735	1502	3237

getroude paren 141; geene kerk- en schoolboeken.

op het eiland Groot Sangiers

Teroena en Sawan:	mannen	vrouwen	somma
ledematen	1	–	1
gemene christenen	592	611	1203
schoolkinderen	20	–	20
kinderen buiten 't school	40	37	77
doopkinderen	122	131	253
bejaarde dopelingen	18	23	41
somma	793	802	1595

getroude paren 57; kerk- en schoolboeken: bijbel 1, Nieuwe Testamenten 1, psalmboeken 5, vraagboeken 3, somma 10. Het armengeld ter deese plaats door mij ontfangen rds 1:38 (zegge) rijxdaalders een en agtendertig sts.

Manganitoe oude negorij:	mannen	vrouwen	totaal
ledematen	1	–	1
gemeene christenen	590	626	1216
schoolkinderen	17	–	17
kinderen buiten school	83	75	158
doopkinderen	54	41	95
bejaarde dopelingen	–	7	7
somma	745	749	1494

getroude paren 16; geen kerk- en schoolboeken.

Manganitoe nieuwe negorij:	mannen	vrouwen	totaal
ledematen	1	–	1
gemeene christenen	573	453	1026
schoolkinderen	43	–	43
kinderen buiten school	58	42	100
doopkinderen	54	37	91
bejaarde dopelingen	–	9	9
somma	729	541	1270

getroude paren 8; kerk- en schoolboeken: bijbels 2, Nieuwe Testament 1, Carons predicatiën 1, psalmboeken 3, vraagboeken 4, somma 11.

Tamako:	mannen	vrouwen	totaal
ledematen	8	2	10
gemeene christenen	135	195	330
schoolkinderen	30	–	30
kinderen buiten school	85	97	182
doopkinderen	63	61	124
bejaarde dopelingen	5	6	11
somma	326	361	687

getroude paren [...];[556] kerk- en schoolboeken: bijbel 1, Carons predicatiën 1, psalmboeken 2, vraagboeken 2, somma 6.

Salurang:	mannen	vrouwen	totaal
ledematen	2	1	3
gemeene christenen	200	300	500
schoolkinderen	30	–	30
kinderen buiten school	37	26	63
doopkinderen	43	37	80
somma	312	364	676

[556] Aantal niet ingevuld.

getroude paren 16; kerk- en schoolboeken: bijbel 1, Carons predicatiën 1, Nieuwe Testament 1, vraagboeken 1, psalmboeken 4, somma 8.

Menaloe:	mannen	vrouwen	totaal
ledematen	1	–	1
gemeene christenen	211	312	523
schoolkinderen	22	–	22
kinderen buiten school	30	20	50
doopkinderen	36	34	70
bejaarde dopelingen	–	1	1
somma	300	367	667

getroude paren 7; kerk- en schoolboeken: bijbel 1, Carons predicatiën 1, psalmboeken 2, vraagboeken 2, somma 6.

Coelor:	mannen	vrouwen	totaal
ledematen	1	–	1
gemeene christenen	125	124	249
schoolkinderen	15	–	15
kinderen buiten school	30	20	50
doopkinderen	53	46	99
bejaarde dopelingen	–	3	3
somma	224	193	417

getroude paaren 14; kerk- en schoolboeken: bijbel 1, vraagboeken 2, somma 3.

Koema:	mannen	vrouwen	totaal
ledematen	2	–	2
gemene christenen	130	60	190
schoolkinderen	20	–	20
kinderen buiten de school	36	32	68
doopkinderen	24	20	44
somma	212	112	324

getroude paaren 18; kerk- en schoolboeken: bijbel 1, Nieuwe Testament 1, psalmboeken 1, vraagboeken 1, catechismus 1, somma 5.

Taboekan:	mannen	vrouwen	totaal
ledematen	3	–	3
gemeene christenen	507	628	1135
schoolkinderen	40	–	40
kinderen buiten school	215	224	439
doopkinderen	145	136	277
bejaare dopelingen	4	27	31
somma	914	1015	1925[557]

getroude paren 105; kerk- en schoolboeken: bijbel 1, Nieuwe Testament 1, psalmboeken 2, vraagboeken 2, somma 6. Het armegeld alhier gecollecteerd bedraagt 36 st. (zegge) sesendertig stuyvers.

[557] Ten rechte 1929; in de derde kolom is 277 te lezen als 281.

Taryang:	mannen	vrouwen	totaal
ledematen	–	–	–
gemeene christenen	71	98	169
schoolkinderen	30	–	30
kinderen buiten school	28	28	56
doopkinderen	43	35	78
bejaarde dopelingen	1	9	10
somma	173	170	343

getroude paren 13; kerk- en schoolboeken: bijbel 1.

Candhar:	mannen	vrouwen	totaal
gemeene christenen	100	87	187
schoolkinderen	13	–	13
kinderen buiten school	16	14	30
doopkinderen	23	17	40
bejaarde dopelingen	–	2	2
somma	152	120	272

getroude paren 3; kerk- en schoolboeken: bijbel 1, psalmboeken 3, somma 4.

Calongon	mannen	vrouwen	totaal
ledematen	2	–	2
gemeene christenen	120	106	226
schoolkinderen	30	–	30
kinderen buiten school	76	79	155
doopkinderen	92	89	180
bejaarde dopelingen	6	6	12
somma	326	280	696[558]

getroude paren 22; kerk- en schoolboeken: bijbel 1, psalmboeken 1, vraagboeken 1, somma 3.

Manado:	mannen	vrouwen	totaal
ledematen	3	3	6
gemeene christenen	249	371	620
schoolkinderen	32	–	32
kinderen buiten school	119	100	219
doopkinderen	115	96	211
bejaarde dopelingen	22	18	40
somma	540	588	1128

getroude paren –; kerk- en schoolboeken: bijbels 2, psalmboeken 12, vraagboeken 15, somma 29. Het armegeld alhier geligt uit handen van den resident J.L. Seidelman was rds 368:20 sts. Gecollecteerd 39:42 samen rds 408:14 (zegge) vierhondertagt rijxd. en derthien sts.

[558] Het vijfde en het zevende getal van de derde kolom ten rechte 181 en 606.

Licupang:	mannen	vrouwen	totaal
bejaarde dopelingen	53	48	101
doopkinderen	63	42	105
schoolkinderen	30	10	40
somma	146	100	246

getroude paren 8; afgegeven kerk- en schoolboeken: bijbel 1, Psalmboeken 6, vraagboeken 15, somma 22. Armegeld gecollecteerd alhier 21 sts (zegge) eenentwintig st.

N.B: de negorij Cabruang ten eilande Talawut is niet aangedaan, vermits de koning van Chiauw verzogt dat eerst een meester derwaarts mogt gezonden worden, wijl er t'zedert jaren herwaarts geen predikant nog meester geweest zijnde, alles bijna verwildert was.

lm = ledematen; gc = gemeene christenen; sk = schoolkinderen; kbs = kinderen buiten school; dk = doopkinderen; bejd = bejaarde dopelingen; som = sommarium; huw = getroude paren; ksb = kerk- en schoolboeken; rds = bevonden armepenningen

negorij	lm	gc	sk	kbs	dk	bejd	som	huw	ksb	rds
Tagulanda	–	1332	44	114	331	23	1844	14	6	–
Haas	1	223	28	70	70	–	392	5	8	–
Minanga	–	151	30	113	75	–	369	7	2	–
Oeloe	1	614	29	327	347	16	1334	43	11	30:03
Ondong, Pehe. Lehe	1	2503	–	–	603	130	3237	141	–	–
Taroena en Sawan	1	1203	20	77	253	41	1595	57	10	0,5472
Oud Manganitoe	1	1216	17	158	95	7	1494	16	–	–
Nieuw Manganitoe	1	1026	43	100	91	9	1270	8	13	–
Tamako	10	330	30	182	124	11	687	18	6	–
Saloerang	3	500	30	63	80	–	688	16	8	–
Menaloe	1	523	22	50	70	1	667	7	6	–
Coelor	1	249	15	50	99	3	417	14	3	–
Koema	2	190	20	68	44	–	324	18	5	–
Taboekan	3	1134	40	439	277	31	1975	105	6	36:–
Taryang	–	169	30	56	78	10	343	13	1	–
Candhaar	–	187	13	30	40	2	272	3	4	–
Calongan	2	226	30	155	181	12	606	22	3	–
Manado	6	620	32	219	211	40	1128	24	29	408:14
Licupang	–	–	40	–	105	101	246	8	22	21:–
Somma	34	12396	513	2271	3174	437	18888	539	143	441:16

[559]

[559] Doordat enkele getallen in de verzamelstaat niet kloppen met die in de betreffende tabellen, is het totaal van 18.888 onzeker; waarschijnlijk is het niet juist. Het in de verzamelstaat gegeven totaal aantal zielen onder Saloerang en het aantal doopkinderen onder Taboeken komen niet overeen met de betreffende aantallen in de plaatselijke tabellen (resp. 676 en 281).

Naamrolle der verplaatste leermeesters, op gunstige approbatie van den WelEdelen Agtbaren Heere Hermannus Munnik, Gouverneur en Directeur dezer provintie, benevens zijnen Raad.

Pieter Salempessie, leermeester tot Tagulanda, wegens melaatsheid op eigen verzoek uit den dienst ontslagen.
Christiaan Paulus, leermeester tot Haas, verplaatst na Tariang
Manuel Laurens, leermeester tot Minanga, verplaatst na Candhaar
Manuel Manalip, leermeester tot Oeloe, verplaatst na Ondong
Pasqual Tamara, leermeester tot Taroena, verplaatst na Haas
Hendrik de Mey, schoolmeester op Manado, wegens gebrekkig gezigt op eigen verzoek uit den dienst ontslagen.

Lijst der nieuwe aangestelde leermeesters, op gelijke gunstige approbatie als voren:
op de negorij Tagulanda tot leermeester aangesteld Elias Tamara
op de negorij Minanga tot leermeester aangesteld Manuel Anthony
op de negorij Oeloe tot leermeester aangesteld Salomon Rompi
op de negorij Saloerang tot leermeester aangesteld Pasqual Taidi
op de negorij Koema tot leermeester aangesteld Andries Willemsz
op de negorij Manado tot leermeester aangesteld Bernardus Anthony
op de negorij Licupang tot leermeester aangesteld Urbanus Mattheus
(Was getekent) E.J. Wiltenaar.

Waarop met aandagt gedelibereert zijnde, is goed gevonden en besloten in 't algemeen te approbeeren de verrigtingen van zijn Eerw., in hope dat alles door zijn Eerw. tot een goed ende heilzaam oogmerk zodanig geschikt en in het vervolg van den gewenschte vrugt zijn zal. En voorts specialijk op de daarbij gedane voordragt van zijn Eerw., mits het gestatueerde getal van 41 stux niet surpasseeren, in dienst der E. Compagnie aan te nemen, als omloopende leermeesters met *f* 6 per maand onder een driejarig verband, ingaande van heden af, de naarvolgende personen als: Elias Tamara, Manuel Anthony, Salomon Rompis, Pasqual Taidie, Andries Willemsz, en Bernardus Anthony.

Dog aan Urbanus Mattheus, omtrent welks ijver in het onderrigten van de volkeren van Licupang in de gronden der leere der waarheid die na de godzaligheid is bij voorschreven rapport speciaal word mentie gemaakt, en op de gegevene goede getuigenisse door sijn Eerw. en den gewezen Manados resident Seidelman twee guldens meer ofte *f* 8 ter maand toe te leggen, op hope van haar HoogEdelens gunstige inschikking.

Daarentegen op hun verzoek wegens melaatsheid en andere gebrekkelijkheden uit den dienst te ontslaan den leermeester te Tagulanda, Pieter Salempessie, en den schoolmeester tot Manado, Hendrik de Mey.

224. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate z.d. [augustus/september 1770].[560]
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 339-343.

WelEerwaarde – – –

[560] Boven de brief: 'Gelezen den 22 october 1770, beandwoord den 26 jan. 1771, dog niet in den kerkstaat gebragt. In de kerkstaat gebragt den 26 october 1771.'

Dat U.WelEerwaardens in den voorleden jare geen berigt van hier volgens gewoonte ontfangen hebben, is veroorsaakt door de absentie van de scriba deses.

Wat aangaat de verplaatsinge van D. Wiltenaer van hier naar Amboina, daar U.WelEerw. in hunne missive van melden, sulx hebben wij met leedwesen verstaan, dog hopen dat ons versoek bij de regeringe alhier gedaan om desselfs langer verblijf bij ons, bij H.H. HoogEdelens op 't gunstigst voorgedragen en aangedrongen zal worden.

Wij bedanken U.WelEerw. voor de toegesondene kerk- en schoolstaat van India,[561] kunnende wij U.WelEerw. van hier bedeelen dat de scriba dezes de eylanden Tagulanda, Chiauw en Sangir benevens Manado op Celebes noordoostkust besogt hebbende, de kerken en schoolen in een zeer vervallen staat bevonden heeft, zijnde het aantal der christenen wel groot, maar onkundig zelfs in de eerste beginselen van onsen geheyligden godsdienst, en daarbij bezet met een dikke nevel van bijgeloof, 'tgeen door 't weynig besoek van leeraren en onbequaamheyd der leermeesteren niet weynig vermeerdert word, zijnde bevonden: gemeene christenen 12396, ledematen 34, gedoopte christenen 3174, gedoopte volwassenen 437, kinderen in school 513, kinderen buiten school 2271, summa 18825.

Dog wij kunnen niet voorbij te melden dat de heydensche inwoonderen van het dorp Licupang, gelegen op Celebes noordkust in de straat Banca, op hare sterke instantie na voorafgaande belijdenisse door den scriba deses ten getale van 101 volwassene en 115 kinderen het bond-zegul des H. Doops is toegedient geworden.

Wat het overige der Moluccose kerken aanbelangt, van dezelve kunnen we vooralsnog niets melden, moetende zulx tot een ander gelegentheyd uitstellen, terwijl wij U.WelEerw. alleen nog kunnen bedeelen dat het Christendom aan het hoofdcomptoir bestaat, buyten 's E. Compagnies dienaren, in: gemene christenen 347, ledematen Europeanen en Inlanders 40, dopelingen kinderen 65, dopelingen volwassenen 4, schoolkinderen 37, somma 503.

Tot U.WelEerw. gaat met attestatie over Johannes Schaal, een krankbesoeker, die als niet in staat om het voorleser- en schoolmeestersampt te kunnen waarnemen na behoren door de regeringe alhier na Batavia versonden word, zijnde anders niets ten zijnen laste. Weshalven wij versoeken dat U.WelEerw. den selven tot het gebruyk des H. Avondmaals toelaten en onder U.WelEerw. herderlijke opsigt nemen willen. In desselfs plaats hadden wij met adprobatie van welgemelte regeringe weder aangestelt als krankbesoeker Cors Vellecoop, die alle de deelen van sijn ampt met vlijt en ijver tot genoegen der gemeente waarneemt.

Tot U.WelEerw. is in den voorleden jare overgekomen Willem Fredrik Kerseboom,[562] weleer secretaris van Politie alhier, die ons dezen jare om een kerkelijke attestatie versogt heeft, dog dien we geen volledige hebben kunnen verleenen, vermits hij niet alleen om betoonde disobediëntie aan sijn wettige overigheyd na Batavia is opgesonden, maar die daarenboven een man is, die bezet is met een menigte dwalingen, die hij zelfs zoo in 't verborgen als in 't openbaar heeft zoeken voor te planten, dien wij dieswegens aan U.WelEerw. wijse en trouwe opsigt aanbeveelen.

Thans gaat nog tot U.WelEerw. over Fredrik Lodewijk Possé, geweese opperchirurgijn des Casteels alhier, sonder attestatie, nademaal de scriba deses niet van zich heeft kunnen verkrijgen vooralsnog een attestatie te verleenen aan hem die zoo publyk als justitieel geoordeelt is om wegens opentlijk betoonde weerspannigheyd tegens zijn wettige overigheyd en het saayen van het zaad van twist en tweedragt in deze colonie na Batavia te moeten versonden worden, schoon de leden dezer vergaderinge van gevoelen waren dat

[561] Niet aangetroffen; in ANRI, Archief Kkr Batavia ontbreekt de bundel afgaande brieven over de jaren 1767-1774.

[562] Arr. Batavia 1745, titulair onderkoopman.

hem daarom geen kerkelijk getuigschrift mogt geweygert worden. Terwijl intussen de scriba dezes U.WelEerw. advys versoekt hoe zig hierinne te gedragen, vermits hij aan de leden van den kerkenraad de vrijheyd gelaten hebbende om aan gemelte Possé een attestatie te verleenen, deselve sulx geweigert hebben, voor reden gevende dat, een predikant present zijnde, de kerkelijke attestatiën door hem getekent moesten worden, waartoe de eerste tekenaar egter om bovengemelte redenen niet heeft kunnen overgaan.

Voor 't overige hebben wij niets meer te melden als dat wij ons zeer verwondert hebben dat deze kerk niet bedeelt is uit het legaat van Juffr. Lucia Hoffman geduirende twee agtereenvolgende jaren, 'tgeen wij niet twijffelen of U.WelEerw. zullen 't ons in den volgenden jare laten toekomen, als zullende zeer wel te pas komen, nadien Gods slaande hand tzedert eenigen tijd zeer swaar over ons geweest is, zijnde het aardrijk niet alleen tzedert ruym twee maanden op de allerijsselijkste wijse onder onse voeten bewogen, zoodat het scheen alsof de Heere een voleindinge met ons wilde maken, waardoor niet alleen alle 's Compagnies en particuliere woningen beschadigt, maar ook ons fraye godshuys onbruikbaar is geworden, zoodat wij thans de godsdienst in een opgeslage loots moeten verrigten, terwijl de berg nog al aanhoud om ons door desselfs verschrikkelijk vuyr en rookdamp met swaarder rampen, om welkers genadige afwendinge wij plegtig op een daartoe door 's lands overigheyd uitgeschreven[563] vast- en bededag op den 1 augustus jongstleden hebben gebeden en nog dagelijks aanhoudend zijn smeekende, te dreygen.

Hiermede eindigende – – – die van den kerkenraad alhier. E.J. Wiltenaer praeses, scriba, D. Vrijmoet.[564]

225. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 13 augustus 1771.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 423-424.

HoogEerwaarde, godtzalige en geleerde heeren en medebroeders.
Genade en vreede sij U.WelEerw. van Godt den Vader en onsen Heere Jezus Christus.

WelEerwaarde medebroederen in Christo.

Wegens het schielijk vertrek op mijn arrivement tot Ternaten van sijn WelEerw. D. Wiltenaer naar Amboina so hebbe geen visiterapport ontfangen om an U.WelEerw. over te senden, daerom ik U.WelEerw. tot 't rapport van 't naast voorgaande van D. Wiltenaer moet wijsen.[565] Edog, hoope bij eerste gelegentheit in het ander jaar U.HoogEerwaardens te voldoen.

Verblijve U Hoogagting met diep respect, HoogEerwaarde Heeren, met toebiddinge van des Heeren rijken Geest over U.HoogEerwaarde personen, dienst en hoog gerespecteerde familie. Uw toegenegene dienaar en medebroeder in Christo. W.H. Tenckinck pastor loci, G. Meurs,[566] D. Vrijmoet.

Ternate den 13 augustus 1771.

---

[563] Zie ook de missive PR Ternate aan HR, 31 juli 1770, NA, VOC 8137, Ternate 4, fol. 1-134, nader fol. 129, waar eveneens de activiteiten van 'onze vreesselijke nabuur, de berg' worden beschreven. De kerk zal met diaconale gelden worden gerepareerd.

[564] In 1758 wordt de opperstuurman D. Vrijmoet, 'van Negapatnam', equipagemeester te Ternate, in 1768 is hij dat nog steeds. Waarschijnlijk identiek met Dirk Vrijmoet, arr. Batavia 1745 als 'derdewaaks' (derde stuurman), in 1754 secunde te Jagannathpur, overleden 6 september 1772.

[565] Zie hiervoor, doc. 223.

[566] Godfried Carel Meurs, van Den Bosch, geb. 1721, arr. Batavia 1737 als adelborst, overl. Batavia 14 april 1780.

226. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, z.d. [juni/september 1772]
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 718-720.

HoogEerwaarde medebroederen in Christo.

Uw HoogEerw. missive van den 17 februari hujus anni[567] is ons op sijn tijd wel geworden, en wij hebben ons alle grotelijks verheugt over U.WelEerw. broederlijke correspondentie der kerkelijke saaken van dit ons Morgenlant.

Wij neemen de eere volgens broederpligt U.WelEerw, onse kerkstaat van dit gouvernement Ternaten met desselfs onderhoorige eylanden toe te senden, met notificatie dat de meeste plaatsen op de Zangers ons sijn behandigt van de schoolmeesters door haar rapporten an de gecommitteerdens derwaarts om andere saaken heengesonden hebben afgegeven en an ons overgelevert, en dus voor deese reise so accuraat de kerkstaat oversenden als ons mogelijk is geweest, edog hier nog 2 of 3 plaatsen an manqueerende die niet sijn uitgetrokken.[568] Edog, ik verhoop door de dierbaare goetgunstigheit van mijn hooge gebieder hier ter plaatse een gedeelte der omleggende eylanden selve eens te visiteeren om daar het nodige kerkelijke te verrigten, opdat ik in het ander jaar een exacter en accurater kerk- en schoolvisiterapport aan U.WelEerw. kan oversenden.

Wij versoeken ondertusschen seer vrindelijk dat de verdere kerkelijke correspondentie mag verblijven, gelijk wij van onse kant U.WelEerw. onse kerkstaat met alle gewillig- en volveerdigheit sullen toesenden 's jaarlijks, alsmede dat de WelEerwaarde broederen bij haar HoogEdelens, insonderheit bij sijn HoogEdelheit onse Groote Vader der kerke,[569] mogen aandringen dat ons deese ingesloten lijst van boeken,[570] als seer noodsakelijk voor onse kerken en schoolen, mag toegesonden worden, om de dwaase jeugt van kintsbeen af de beginselen van den regten en goeden weg tot saligheit in te scherpen, als hoognodig an deese plaatse en bijsonder de buitenlanden. Gelijk wij hier ter plaatse ook eerbiedig aan onsen gebieder, de WelEdelen Agtbaren Heer Valkenaer, ook sullen versoeken, ten einde het in den polityken brief mag worden an haar HoogEdelens voorgedragen en aangedrongen.

Naar toebiddinge van Jehovahs dierbaare zegen, Geest en genade in een dubbelen maate over U.WelEerwaardens – – – onderteekenen wij ons met alle hoogagtinge en eerbiet, WelEerwaarde broederen, U.WelEerw. heylwenschende en dienstverpligtende medebroeders de kerkenraat van Ternaten hieronder gespecificeert: W.H. Tenckinck ecclesiastes, G. Meurs ouderling, F.L. Possé ouderling.

P.S. De notul der boeken is berustende bij de politike papieren.

227. STAAT VAN DE KERKEN EN SCHOLEN OP TERNATE EN ONDERHORIGE EILANDEN, DS. WOUTER HENDRIK TENCKINCK. Ternate, z.d. [1772].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 778-788.

Staat der kerken en schoolen van 't gouvernement en hooftcomtoir Ternaten en onderhorige eylanden wegens den jare 1772 volgens gegevene berigten.[571]

[567] Niet aangetroffen, zie aantekening bij doc. 224.
[568] Zie het hiernavolgende document.
[569] De gouverneur-generaal.
[570] Niet aangetroffen.
[571] Zie de mededeling hierover in de kerkenraadsbrief van juni/september 1772, doc. 226.

hooftcomtoir Ternaten: ledematen mans 32, ledematen vrouwen 15, gemeene Christenen 176, kinderen in de school 50, kinderen buyten de school 38, gedoopte kinderen 61, bejaarde gedoopte 10, een Joode op belijdenis 1, getrouwde paaren 21, summa 404
Batjang: ledematen mans –, ledematen vrouwen –, kinderen in de school –, kinderen buyten de school –, gedoopte kinderen –, ongedoopte kinderen –, gemeene christenen –, summa –
Menado: ledemaaten mans 5, ledemaaten vrouwen 2, kinderen in d'school 58, kinderen buyten d'school 122, gemeene Christenen mans 249, gemeene Christenen vrouwen 493, summa 929
Kema: ledemaaten mans 2, ledemaaten vrouwen 1, kinderen in de school 29, kinderen buyten de school 86, gemeene christenen 214, summa 332
Likoupang: ledematen mans –, ledematen vrouwen –, kinderen in de school –, kinderen buyten de school –, gemeene christenen –, summa –
Danuwanko: ledematen mans 1, ledematen vrouwen –, kinderen in de school 16, kinderen buiten de school 16, gemeene Christenen 33, summa 66
Bintanna: ledemaaten mans 1, ledematen vrouwen –, kinderen in de school 40, kinderen buyten de school –, gemeene christenen 338, summa 379
Coudipang: ledemaaten mans 3, ledemaaten vrouwen 1, kinderen in de school 40, kinderen buyten de school 267, gemeene christenen 1978, summa 2289
Gorentale: ledemaaten mans 1, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school –, kinderen buyten de school –, gemeene christenen mans 55, gemeene christenen vrouwen 24, summa 80
Mingola[572]: ledemaaten mans –, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school –, kinderen buyten de school –, gemeene christenen –, summa –
Amourang: ledematen mans 1, ledematen vrouwen 1, kinderen in de school 44, kinderen buyten de school 208, gemeene christenen 195, summa 449
Boulang[573]: ledematen mans –, ledematen vrouwen –, kinderen in de school 20, kinderen buyten de school 52, gemeene christenen 155, summa 227
Boulang Itang: ledemaaten mans 2, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school 20, kinderen buyten de school 106, gemeene christenen 127, summa 255

Groot Zangersz
Tabukan: ledemaaten mans 2, ledematen vrouwen –, kinderen in de school 10, kinderen buiten de school 183, summa 195
Salurang: ledemaaten mans –, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school 47, kinderen buiten de school 232, gemene christenen 327, summa 606
Manalo: ledemaaten mans 1, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school 36, kinderen buiten de school 61, gemeene christenen 345, summa 443
Koeloer: ledemaaten mans –, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school 46, kinderen buiten de school 41, gemeene christenen 417, summa 504
Kuma: ledemaaten mans 1, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school 26, kinderen buiten de school 36, gemeene christenen 60, summa 123
Tarian: ledemaaten mans 3, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school 50, kinderen buiten de school 46, gemeene christenen 258, summa 357
Kandar: ledemaaten mans 2, ledemaaten vrouwen 1, kinderen in de school 9, kinderen buiten de school 11, gemeene christenen 90, summa 113

[572] De opneming van dit 'Mingola'(verschrijving voor 'Attingola') en hierna van het evenmin traceerbare dorp 'Tatur' of 'Talur' is waarschijnlijk een fout van de kopiïst.
[573] Het afschrift heeft: Bontang.

Taruna en Saivan: ledemaaten mans 1, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school 59, kinderen buiten de school 243, gemeene christenen 1154, summa 1457
Kalongan: ledemaaten mans 6, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school 50, kinderen buiten de school 468, gemeene christenen 481, summa 1005
Attingola: ledemaaten mans 1, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school 40, kinderen buyten de school 13, gemeene christenen 395, summa 449
Manganita: ledemaaten mans 1, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school 56, kinderen buyten de school 325, gemene christenen 770, summa 1152
Chiouw-Ondong: ledemaaten mans 2, ledemaaten vrouwen –, kinderen in den school 55, kinderen buyten de school 282, gemeene christenen 1592, summa 1931
Chiouw-Oelou: ledemaaten mans –, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school 255, kinderen buyten de school 508, gemeene christenen 957, summa 1720
Tamaku: ledemaaten mans 4, ledemaaten vrouwen 1, kinderen in de school 70, kinderen buyten de school 230, gemeene christenen 510, summa 815
Tatur: ledemaaten mans –, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school –, kinderen buyten de school –, gemeene christenen –, summa –
Tagulandan en Haas: ledemaaten mans 4, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school 37, kinderen buyten de school 89, gemeene christenen 1504, summa 1634
Menanga: ledemaaten mans 1, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school 26, kinderen buyten de school 90, gemeene christenen 202, summa 319
Pehee: ledemaaten mans 1, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school 37, kinderen buyten de school 183, gemeene christenen 1351, 1572
Lehee: ledemaaten mans 1, ledemaaten vrouwen –, kinderen in de school 20, kinderen buyten de school 34, gemeene christenen 315, summa 370
Bwool: ledemaaten mans 2, ledemaaten vrouwen 1, kinderen in de school 16, kinderen buyten de school 323, gemeene christenen 1166, summa 1508
Macquian: ledemaaten mans 1, ledemaaten vrouwen 1, kinderen –, gemeene christenen 18, summa 20

Ongedoopte kinderen thans nog op navolgende eylanden sijnde, als:

Menalo	61
Manganito, oud als nieuw	257
Kalonga	77
Tarian	42
Koeloer	49
Tabukan	214
Taruna	128
Salurang	31
Kuma	13
Kema	126
Tamaku	170
Boulang Itang	104
Pehee	267
Lehee	159
Menanga	93
Tagulanda en Haes	334
Amourang	203
Bintauna	128
Bool	115

Boelang	214
Danawanko	108
Manado	543
Gorentalo	18
Attingola	125
Macquian	3
Candar	77
Chiouw-Oeloe	402
Chiouw-Ondong	409
Cadipang	441
	4911

lm = ledematen; gc = gemeene christenen; sk = kinderen in school; kbs = kinderen buyten 't school; dk = gedoopte kinderen; bejd = gedoopte bejaarden; sum = summarium; huw = getroude paren

	lm	gc	sk	kbs	dk	bejd	sum	huw
Ternaten	47	176	50	38	61	11	383	21
Batjang	–	–	–	–	–	–	–	–
Menado	7	742	58	122	–	–	929	–
Kema	3	214	29	86	–	–	332	–
Likoupang	–	–	–	–	–	–	–	–
Danuwanko	1	33	16	16	–	–	66	–
Bintanna	1	338	40	–	–	–	379	–
Caudipang	4	1978	40	267	–	–	2289	–
Gorontalo	1	79	–	–	–	–	80	–
Attingola	1	395	40	13	–	–	449	–
Amourang	2	195	44	208	–	–	449	–
Boulang	–	155	20	52	–	–	227	–
Boulang Itang	2	127	20	106	–	–	255	–
Groot Zanger/Tabukan	2	–	10	183	–	2	195	–
Salurang	–	327	47	232	–	–	606	–
Menalo	1	345	36	61	–	–	443	–
Koeloer	–	417	46	41	–	–	504	–
Kuma	1	60	26	36	–	–	123	–
Tarian	3	258	50	46	–	–	357	–
Kandar	3	90	9	11	–	–	113	–
Taruna en Sawang	1	1154	59	243	–	–	1457	–
Kalongan	6	481	50	468	–	–	1005	–
Manganita	1	770	56	325	–	–	1152	–
Chiouw-Ondong	2	1592	55	282	–	–	1931	–
Chiouw-Oelou	–	957	255	508	–	–	1720	–
Tamaku	5	510	70	230	–	–	815	–
Tatur	–	–	–	–	–	–	–	–
Tagulandan en Haas	4	1504	37	89	–	–	1634	–
Menanga	1	202	26	90	–	–	319	–

Pehee	1	1351	37	183	–	–	1572	–
Lehee	1	315	20	34	–	–	370	–
Bwool	3	1166	16	323	–	–	1508	–
Macquian	2	18	–	–	–	–	20	–
Summa	106	15949	1262	4293	61	11	21682	21

[574]

Uit aller naam, W.H. Tenckinck pastor loci.

228. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 29 juni 1773.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 802-804.

HoogEerwaarde Heeren medebroederen.

Van dit jaar geen kerkebrief nog desselves staat ontfangen hebbende, hebbe dit moeten toeschrijven daaraan dat U.Eerw. deselve niet ontfangen hebben, of dat sij te laat sijn behandigt en geen tijd waar om die te konnen oversenden, welke excuis ik thans insgelijk moet maken, also ik nog de kerkvisiten niet gedaan nog rapporten van de buytenkerken en schoolen mij sijn toegesonden, sodat mij wederom moet excuseren en U.HoogEerw. tot het laaste visiterapport moet heenwijsen, hebbende geen nader staat der kerke om U.HoogEerw. te konnen vergenoegen en communicatie mijnes kerken mede te deelen, blijvende egter in hoope dat het eens geschieden sal. Versoekende egter seer gedienstig met een broederlijke herte de verdere brievenonderhoudinge en kerkelijke communicatie, want dat is bij mij waarheit in opregtigheid des herten (ut desint vires, tamen est laudanda voluntas[575]): sal so ras de kerkvisite niet gedaan of rapporten dienaangaande bekomen hebben, of zal Uwe HoogEerw. met alle volveerdigheit de kerkstaat van Ternaten en onderhorige eylanden toesenden als scriba.

Ondertusschen – – – de predikant en ouderlingen deseer kerke, W.H. Tenckinck, predikant tot Ternaten, G. Meurs, F.L. Possé, ouderlingen.

Ternaten, den 29^{en} junius anno 1773.

229. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 16 juli 1774.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 806-807.

WelEerwaarde Heeren en broeders,

U.WelEerwaardens bij ons ten allen tijde veel geërde letteren van den 9^{en} februari deeses jaars[576] benevens den kerkelijken staat van Nederlands India sijn door ons behoorlijk ontfangen, waarvoor wij U.WelEerw. ten hoogsten dank betuygen. Wij hadden gewenscht om te mogen in staat te wesen aan U.WelEerw. veel geëerd requisit van het nog ontbreekende van deesen kerkelijken staat te mogen voldoen, maar vermits onsen broeder, den Eerw. Heer Wouter Hendrik Tenkinck, thans op de kerkelijke visitetogt is, en

[574] Het handschrift heeft tussen 'Gorentalo' en 'Amourang' een rij 'Mingola', waarin geen aantallen zijn ingevuld, terwijl 'Attingola' staat tussen Kalongan en Manganita. Hierboven is de rij 'Mingola' geschrapt en de rij 'Attingola' daarheen verplaatst. De optellingen in deze tabel zijn alle correct.
[575] Al ontbreken dan de krachten, toch is de goede wil te prijzen.
[576] Niet aangetroffen, zie aantekening bij doc. 224.

wij vooralsnog geene verdere berigten hebben erlangt, so moeten wij ons daarmede tevreden stellen tot onsen Eerwaarden broeder Tenkinck wederom sal gearriveert sijn, wanneer wij hoopen, so God wil en wij leeven, den geheelen kerkelijken staat van dit oosterse gewest aan U.WelEerw. toe te senden. Voor het overige beveelen wij U.Wel Eerw. in de heylige hoede des Heeren, met bede dat hij U.WelEerw. werk mag segenen, opdat er veel daar toe mogen gedaan worden, terwijl wij ons intuschen met alle eerbied en hoogagting noemen, WelEerwaarde Heeren en broeders, U.WelEerw. gantsch gehoorsame dienaaren en medebroeders, mits absentie van den Eerw. Heer Wouter Hendrik Tenkinck, F.L. Possé, J.P. Eberhard[577] ouderlingen.

Ternaten, den 16^{en} july 1774.

230. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN HET GOUVERNEMENT TERNATE EN ONDERHORIGE EILANDEN DOOR DS. WOUTER HENDRIK TENCKINCK. Ternate 23 september 1774.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 813-840.[578]

Staat der kerke en schoolen van het gouvernement Ternaten en onderhoorige eylanden sodanig deselve bevonden sijn bij de kerkelijke visitatie door den predikant Wouter Hendrik Tenckink, begonnen op den 22^{en} maart 1774 en geëindigt den 23^{en} september des selven jaars.

Den 22 maart mijn afscheid van den WelEdelen Agtbaaren Heer Gouverneur Paulus Jacob Valckenaer genomen hebbende, die mij de orders overlangde en een voorspoedige rijse toewenschte, ben ik des namiddags aan mijn gedistineerde bodem genaamt het Haasje aan boort gegaan, en des nagts 't anker ligtende om onze reise te doen, onder het geleid des Heeren, en kwamen den 25 maart op

Makkian
en vond aldaar geen kerk of school, omdat de plaats moorsch is en behoord onder het Coningrijk Ternaten, en de Compagnie daar maar een fortres heeft met een posthouder en eenige militie, dog bevond aldaar 1 mans ledemaat, 1 vrouw ledemaat en teffens 3 kinderen, welke door den vader zeer deftig wierden onderweesen, welke ik alsdan regt vaderlijk en christelijk roemde en hem verder aanspoorde en opwekte om in dat kostelijk werk voor te gaan, en mij verder op reis begaf na

Batthian
en aldaar op den 28 maart aanlangde, en na visitatie bevond de kerk- en schoolstaat te zijn aldus: ledematen vrouw 1, kinderen in de school 17, kinderen buiten de school 22, gemeene christenen mans 24, vrouwen 31, gedoopt kinders 23,[579] tesamen koppen 118.

Schoolboeken: 2 bijbels Maleids in quarto dog een defect, 1 Charon predikatieboek 10, psalmboeken goet, dog 12 in 't geheel in stukken, 12 vraagboeken dog seer slegt. Opnieuw gegeven: 15 psalmboeken in octavo, 15 vraagboeken Tisar tabal.[580]

---

[577] Johan Pieter Eberhard of Everhart, van Offenbach (Dld), arr. Batavia 1768 als korporaal.

[578] Een afschrift, in spelling, woordvorm en data sterk afwijkend, met enkele duidelijke correcties t.a.v. onduidelijkheden in de originele tekst, in NA, VOC 3440, ongefolieerd.

[579] Het NA-afschrift onderscheidt egte kinderen 11 en onegte kinderen 12.

[580] Tisar = Tiksar, verkorting van Ichtisaar. Bedoeld is de *Ta·xlîmu-'ltahhkhîkh* van Werndly uit 1732, nader de daarin opgenomen Duirsma-catechismus met 459 vragen en antwoorden (zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 27 en 30 en de toelichtingen aldaar), 'tabal (tebal, dik)' genoemd i.t.t. de

Hier hebbe ik de kinders geëxamineert maar heel slegt bevonden. De schult daarvan was niet de meester, maar het gebrek van boeken, leesende bijna alle in een oud blad van een Maleidsche bijbel, en daar komt nog bij de nalatigheid van de ouders om haar kinders vlijtig in het school te zenden opdat de jeugd het beginsel sijns wegs leeren, opdat hij groot geworden sijnde daarvan niet afwijke.[581] Zeer nodig dierhalven dat een genoegsaam getal van schoolboeken van dieverse zoorten geëischt wierden om de jeugt doen onderwijsen in deze welaangenaame tijd en dag des vredes en des heils,[582] en hebbe daarbij de meester ernstig vermaant en aangespoort, en uit naam van mijn GrootAgtbaare Heeren en Meesters aanbevoolen deesen sijn toevertroude jeugt met alle ernst, vlijt en lust in de schoole te onderwijsen, de tijd daartoe wel in agt nemende, en niets te versuimen om de kinderen tot het leeren aan te spooren en behulpsaam te sijn op een sagte wijs, en soveel mogelijk is te onderwijsen, maar de moetwillige en hartnekkige met de roede te tugtige en te straffen, opdat men in 't vervolg wat meerder vrugt van sijn schooldienst mogte zien, en de bepaalde tijd van sijn schoolonderwijs nergens anders in besteeden als in de teere jeugt kennisse en verstant te doen hebben, en dat niet door groote jongens, die men veeltijd tot dat werk gebruikt, maar selve, sijnde geen ander schoolmeester, of daartoe beroepen, sullende hiermeede de weldaden van onse GrootAgtbaaren Heeren en Meesters het allerbest beantwoorden.

Waartoe ik den commandant aldaar gelast hebbe van hier een wakent oog in te houden dat de meester sijn dienst vlijtig betragte, en tegelijk mede dat de kinders vlijtig ter schoole kwamen, de ouders daartoe opwekkende van haare kinders uit de school niet te onttrekken evenals of haare kinders niet wijser moeten sijn als zij, opdat het loflijk werk van onse GrootAgtbaare Heeren en Meesters en haar groote onkosten tot behoud van haare zielen niet ijdelik wierde verspilt nog verwaarloost werden, maar dat het mogte vrugte voortbringen en dus met een vlijtige waarneminge en betragtinge en gewillige gehoorsaamheyd mogte beantwoord worden.

Hierop hebbe ik den volgende dag gepredikt uit Lucas 19 vs 41, 42, waarin ik de gemeinte opwekte om dog, in desen dag van Gods welbehagen en goedertierenheid over haar, sij dog eens mogten betragten wat tot haar vreede dient. Nu sprak de Heere nog tot haar dat hij niet wilde haar dood maar haar bekeering en saligheid, waartoe de Heere haar nog dese tijd schonk om sig tot God te wenden en sig te bekeeren, maar als zij dese tijd quamen te veragten en verwaarloosen, dan soude komen de dag der wrake onses Gods; hierom souden sij nog op dit heeden ontflieden den toekomende toorn Gods en sig snellik heenwenden na Jesus, die nog sit op den throon sijner genaden, opdat sij behouden wierden, en sij konden versekert sijn, so sij quamen boetveerdig als den tollenaar in den tempel,[583] sij souden genade vinden in de oogen Gods, waarop ik het nagtmaal na gehouden predicatie aan een vrouwen ledemaat (geen meer op Batthian zijnde) hebbe uitgedeelt.

Des namiddags hebbe ik een dankpredikatie of liever een opwekkende predikatie gedaan over Psalm 15, 12 en geleeraart hoe sij Gode voortaan weerdiglijk moesten leeven en wandelen om genade, barmhartigheit en vergevinge haarer sonden te verkrijgen.

Hierop nam ik met een beede en zeegenwensch afscheid van deese gemeinte, haar beveelende Gode en de woorde sijner genade, dat hij, de Almagtige, haar mogte leeren, opbouwen en een erfdeel geven onder de heilige, opdat hetsij ik kwam, hetsij ik afwesig

---

kortere vragenlijsten die waren opgenomen in Werndly's *Ta×límu-'ldîni-'lMesêhhiji* van 1730 (Bijlage nr. 28), n.l. het Kort Begrip van Faukelius met 74 vragen, de 40 vragen en de 19 vragen.

581 Vgl. Spreuken 22:6.

582 Vgl. Jesaja 49:8.

583 Lucas 18:9-14.

was, van haar mogte hooren dat sij stonden in ’t geloove, eensgesint, van herte strijdende voor ’t Evangelium welke haar was gepredikt en overgelevert.

Kimma[584]
En daarmede nam ik de reise en kwam op Kimma, kunnende Gorontalo niet krijgen, alwaar ik des avonds om 8 uur ankwam, en van de corporaal of posthouder Hollinger seer minnelijk ontfangen en bejegent de gantsche tijd van mijn verblijf aldaar, waarop des anderen daags de schoole hebbe gevisiteert, de kinderen seer wel onderwesen van den schoolmeester, Zacharias Bawenti, en bevond den staat dier kerke en schoolen als volgt: ledematen, mans 1, vrouwen –, kinderen in het school 43, kinderen buiten het school 50, gemeene christen mans 328, vrouwen 331, kinders gedoopt 213, bejaarde gedoopt 148, getroude paaren 14, koppen te zamen 1128. School- en kerkboeken: 1 bijbel, 8 psalmboeken in quarto, 1 Charon predikatieboek, 12 Tisar tabal of vraagboeken.

En nadat ik gepredikt hadde en des Heeren heilig avondmaal hier, de voorbruiloft en ondertrouw van Jesus met sijn bruid, op de ernstige nodiging van des Heeren weegen dat sij sig met God in Christo souden laten versoenen, hadde uitgedeelt, hebbe ik des namiddags met een dankseggingpredikatie mijn dienst aldaar besloten en de gemeinte aldaar vaarwel gesegt, haar allerlij zeegeninge en Gods zaligmakende genadens van herten toewenschende, hebbende bij die gelegentheid gedoopt bejaarde, mans, vrouwen, kinderen als boven vermelt staat. En ben van daar vertrokken over moeylijke klippen en bergen en gelukkig geariveerd tot

Manado
alwaar ik van den Heer onderkoopman en resident Wintholdt[585] minnelijk en vriendelijk ben ontfangen en mijn gansche verblijf aldaar van dien Heer deftig onthaald, welke Heer mij ook in[586] alles wat mij dienstig konde sijn tot mijn kerkelijke visitatie heeft gelieven toe te brengen. En naardien de school visiteerde, bevond ik de volkomene waarheid te sijn wat de heer resident mij berigt hadde, namelijk dat de kinders door den schoolmeester, Bernardus Antony, seer wel en vlijtig onderwesen wierden, en ook van mij met eenen zeegen over sijn persoon en dienst is beantwoord worden. En bevond de kerk en schoolstaat aldus: ledematen mans 3, vrouwen 2, kinders in ’t school 38, kinderen buiten ’t school 50, gemeene christenen mans 451, vrouwen 400, kinders gedoopt 240, bejaarde gedoopt –, getroude paaren 7, teld tesamen koppen 1191.

En hebbe aldaar bij provisie op approbatie van den WelEdelen Agtbaren Heer P.J. Valckenaer en sijn Agtbaren Raad aangesteld tot omlopende leermeester, als seer nodig, den persoon van Jacob Antony.

Vrijdag. Hierop hebbe de voorbereidingspredikatie gedaan en de ledematen genodigt tot het avontmaal van de bruiloft des Lams, daar Jesus sig met sijn volk wilde ondertrouwen en verbinden door den H. Geest, in geregtigheid, gelove, goedertierentheid en barmhertigheeden, opdat sij den Heere mogte kennen als die gewisselijk goet was dengeenen die rijn van herten sijn en die Gods genaden en Jesus’ liefde en verdiensten sogten.

Op zondag daaraanvolgende hebbe ik gepredikt en de geroepene tot de verbondsmaaltijd de zegelen der genaden uitgereikt en toegebeeden dat sij mogten vrolijk sijn in den Heeren en sig van herten verheugen in de God hares heils, en sij, versterkt in ’t geloove, versekert mogte worden van haar aandeel aan Christus om dus vrijmoedig en blijmoedig

[584] Kema.
[585] Bernardus Sebastiaan Wendhold, uit Zutphen, uitgekomen 1758 als sergeant, in 1786 koopman te Ternate, laatst vermeld 1800.
[586] Aldus beide handschriften.

te strijden de strijd des geloofs, grijpende na 't eeuwige leven, tot welke sij geroepen worden, om dus in die loopbaane daarin sij haar voeten geset hebben volstandig mogten volherden tot den einde toe, opdat sij de kroone des eeuwige levens mogte verkrijgen.

Des namiddags om 3 uuren hebbe ik een dankpredikatie gedaan, en de gemeinte nadrukkelijk aanbevolen dat, wilde sij haare roepinge en verkiesinge vast maken, sij dan alle moeten wandelen gelijk sij Christum Jesum den Heere hadden aangenoomen, te weeten Jesus volstandig belijden, met haar gantsche herte hem dienen, en met een volle gehoorsaamheid des geloofs alle sijne geboden en beveelen ernstig betragten, omdat in de onderhoudinge van dien een grote loon sij en de ziele wijs maakt tot zaligheid in de hope van een eeuwig leven.

Danowanko

Waarop des avonds met het jagt van de heer resident Windholt vertrokken om 9 uur na Danowanko, alwaar ik des morgens om 6 uuren aankwam. Des voordemiddags alle namen opteekende dergeener die begeerde gedoopd en in den huwelijke staat bevestigt te worden. Waarop ik des namiddags predikte (sijnde hier geen ledematen) en deese gemeinte haar onwaardeerbaar geluk en voorregt aantoonde hoe dat sij, eertijds verduistert in 't verstant en vervreemt van 't leven Gods, dwalende in meniger sonden en begeerlijkheden, nu waaren verligt en onderwesen boven haar voorvaderen in den regten weg die ten leven leidede, opdat sij mogten behouden worden van den toekomende toorn, en haar ernstig vermaant dat sij dieselve zoude soeken in den gebeden tot God haren Ontfermer, die niet wilde de dood des zondaars, maar dat hij zig bekeere en leeven. Soo als David haar in den 25^{en} psalm voorging, seggende: 'Heere leert mij uwe weegen, leid mij op uwe paden, onderweist mij in uwe waarheid, en leert mij', zo zouden sij ook door den Heeren op den besten en eeuwigen weg ter zaligheid leidende onderwesen worden. Waarop des namiddags hebbe gedoopt, na de predikatie: bejaarde mans –, vrouwen –, kinderen in 't school 16, buyten 't school 10, gemeene christenen [...],[587] kinderen gedoopt 142, mans 43, vrouwen 24, getroude paaren –, teld te zamen koppen 235. Boeken: 6 psalmboeken, 1 bijbel, 1 Tisar, 1 Charon.

De kinderen, door den schoolmeester Hermanus Jans onderwesen, waaren seer vlijtig en de meester bekwaam in sijn dienst en schoolwerk, waartoe ik hem vermaande en opwekte om so verder voor te gaan, dewijl een neerstig en goet onderwijs haar HoogEdelens eyschten en verwagten, en sijn persoon ook tot eere strekte, ja dat sijn leerlingen, hij oud geworden sijnde, sijn kroon en blijdschap zouden sijn, gelijk ook de kinders en neerstige bevlijtinge en trouwe gehoorsaamheid aan haar meester en sijne bevelen. Tot verdere bevordering en onderwijs de meester verder een trouwe vigelante en seegen toegewenst hebbende, alsmede de kinders, ben ik des anderen daags van daar vertrokken na de residentieplaats Manado, alwaar des sondags wederom tweemaal gepredikt hebbe en ten huise van de Heer resident sijne 3 kinderen alsmede van verscheide anderen goede vriende hebbe gedoopt, welke alle in 't doopboek sijn geïnsereert.

Likoupang

Waarop des avonds vertrokken na Likoupang en aldaar gearriveert. Des anderen daags de kerk en school gevisiteert. De kinders waren seer wel onderwesen, en dat van een jongman, dog seer schrander, en wel geoeffent in de Arabische tale.[588] Weinig vind men witte raaven; wenschelijk was het dat alle schoolen in dit morgenland sulke meesters hadde, sijn naam is Urbanus Mattheus.

---

[587] Aantal niet ingevuld.

[588] Waarschijnlijk is bedoeld de Arabische (Djawi) letter waarmee het Maleis werd geschreven.

Ik bevont de staat der kerke en schoole aldus: ledematen mans –, vrouwen –, kinderen in 't school 30, buyten 't school 17, gemeene christenen mans 55, vrouwen 36, gedoopte kinderen 26, bejaarden 54, getroude paaren –, koppen tezamen 218.

Hierop hebbe ik des voormiddags gepredikt, dog geen avondmaal gehouden, dewijl daar geen ledematen sijn, de inwoonders Alfoeren en dus blinde en woeste heidenen, dog bescheiden omtrent mijn persoon. Och, dat God haar nog eens gaf de bekeering ten leven, en sij nog eens als den Philistijn, Tyriër en Moor in Gods huis mogte gebooren worden.[589] Waarom haar ernstig vermaande en bad dat sij dog veel tot God mogten bidden om een nieuw herte en een nieuwen geest. Want dat dog niemand sig selve kan bekeren, maar dat God alleen de bekering ten leven gaf, sprak en leerde de Heiland selve, Joh. 6, 'Niemand kan tot Mij komen, tensij de Vader die Mij gesonde heeft, hem trekken'.

Daarop hebbe na de predikatie verscheide bejaarde en kinderen gedoopt als boven gemeld, en eenige paaren getrouwt, welke in mijn trouw- en doopboek gemeldet staat, waarop den volgenden dag wederom vertrokken na Manado, dog door de barrat[590] of westwind belet, dat wij eerst na 3 dagen aankwamen, en ben daar nog 2 dagen verbleven om des Heeren H. dag te vieren met de gemeinte van Manado, en des zondags 2 maal gepredikt en nog eenige kinderen gedoopt, en des avonds om 9 uuren vertrokken na Quandang, wordende uitgeleid door den heer resident en eenige goede vrinden daar present.

Quandang[591]

Den 19^{en} may aldaar geariveert. Een mijl of vier in zee afgehaalt en geconvoyeert door den boekhouder en posthouder G.W. de Wolft en geariveert ten zijne huise, heel beleeft ontfangen en mij alle vrindschap bewesen, waarop des anderen daags een redevoeringe hebbe gedaan in het fortres en na geëindigte godsdienst 5 kinderen gedoopt, welke in 't doopboek zijn geïnsereert. En op den 22^{en} may vertrokken na Gorontalo met 6 paarden, dog door de negorij Lambotte, des konings residentie, een weinig gereden sijnde, wierd de weg door de gevallene reegen hoe langer hoe slegter en onbruikbaar, sodat de paarden bijna aan de buik door de sware klij moesten marcheeren, en wij met alle moeyte nog geen 5^{e} deel van de weg afgelegt hebbende most men door een kolk heen rijden, alwaar mijn paard struikelde en boven op mij viel, sodat met moeite gered wierde, edog de weg beter met 'er tijd verhopende, vervolgde wij ons weg, dog bevindende van tijd tot tijd slegter, resolveerde 't beste te sijn weder te keeren en hiervan door een brief aan de heer resident Van der Walle, die op mijn komste wagte, kennis te geven, en de onmogelikheid voor mij om door te komen over land, langs sulke een moyelijke en voor mij ondoenlijke weg. En ben dus met mijn gevolg wedergekeert, en des avonds om 5 uuren wederom tot Quandang aangekomen, alwaar een weinig gerust hebbende ben vertrokken, schoon hertelijk versogt om daar de nagt over te verblijven, om mijn verdere kerkvisite af te leggen na de plaatse Caidipang.

Caydipang

Den 25^{en} mey aldaar geariveert sijnde, hebbe aldaar 2 maal gepredikt, om dese blinde heidenen, schoon in naam christenen, te leeren des Heeren wegen kennen, opdat sij nog in desen dag van Gods lankmoedigheid haar saligheid mogte soeken en haar eeuwig heil uitwerken, en bevond de staat der kerke en schoolen te zijn aldus: ledematen mans –,

[589] Psalm 87:4 (onberijmd).
[590] Barat (Maleis): west(elijk).
[591] Kuandang of Kwandang, aan de noordkust van Noord-Celebes, plm. 60 km ten noorden van Gorontalo.

vrouwen –, kinders in 't school 66, kinders buiten 't school 200, gemene christen mans 500, vrouwen 900, kinderen gedoopt 521, bejaarde gedoopt –, teld tezamen koppen 2187.

Schoolboeken: 2 bijbels, 4 psalmboeken, 1 Charon, 2 Nieuw Testamenten, 6 grote vraagboeken. Afgegeven: 10 psalmboeken, 10 Tisars tabal.

Wat het onderweis hier betreft, dat is niet so als 't moet sijn, want hier is meester, kind en gemeinte alle even schrander. Waarlijk ongelukkig sulk een land daar de godsdienst verwaarloost of seer slordig gehouden word.

Boulang Itang

Van hier ben ik des anderen daags vertrokken na Boelang Itang en aldaar geariveert des 27^{en} may. Naardat aldaar den godsdienst 2 maal verrigt had en het sacrament des doops aan veelen, oude en kinderen, bedient hadde, de schoole gevisiteert en de kinders wel onderweesen door den schoolmeester, Pasqual Taide, bevond den kerkestaat en schoolen aldus: ledematen mans –, vrouwen –, kinders in 't school 70, buiten 't school 50, gemeene christenen mans 650, vrouwen 310, kinderen gedoopt 62, bejaarde –, getroude paaren –, teld tezamen koppen 1142. De schoolboeken waaren in 't getal: 3 psalmboeken, 2 Tisars tabals; afgegeven: 10 psalmboeken, 10 Tisars tabals.

Bintoena

Van hier vertrokken sijnde, ben ik den 1^{en} juny tot Bintoena gekomen. Nadat wij met veel moeyte tusschen de bergen na Bintoena waren gevaren, kwamen wij aldaar des voormiddags bijna 11 uren. En nadat wij wat waren uitgerust, de gemeente door de tijd de gewoonlijke roepklok der inlanderen bekend gemaakt dat er kerk soude sijn en die haar kinderen wilde laten dopen konde opkomen met deselve, en hebbe des namiddags na de godsdienst gedoopt en getrouwt, en bevond den staat der kerke en schoole aldus, mij ook door den meester Hendrik Patilima so overgeven: ledematen mans 1, vrouwen –, kinderen in 't school 27, buiten 't school 56, gemene christenen mans 295, vrouwen 112, kinderen gedoopt 114, bejaarde gedoopt 19, getroude paaren –, te samen koppen 624. Schoolboeken: 2 bijbels, 3 psalmboeken, 1 groot vraagboek, 1 Charon.

Boulang

Sijnde na verrigtinge desselven aanstonds vertrokken om mijn rijse vorder te vervolgen, en ben op den 3^{en} juny gekomen tot Boulang. Alhier geariveert, bevond de plaatse sonder meester en die daar al 5 jaare vacant was geweest en dus ontblood van school en kerkedienst, en ook sonder kerk of school, maar welke de hoofde dier plaatse hebbe aangenomen ten eerste te maken. En hebbe aldaar tot schoolmeester geplaast op aprobatie Johannes Sopakuwa, welke van die negorij is aangenomen, sullende hem als een broeder handelen. Bevond de kerk- en schoolstaat aldus: ledematen mans –, vrouwen –, kinders in 't school 22, buiten 't school 33, gemeene christenen mans 50, vrouwen 51, kinderen gedoopt 25, bejaarde –, getroude paaren –, koppen tezamen 181. Schoolboeken: 1 bijbel, 15 psalmboeken, 15 Tisars tabal, 1 Charon.

Amorang

Den 11^{en} juny aldaar geariveert en met alle beleeftheid ontfangen in 't huis des posthouders aldaar, genaamt de laloge, en hebbe des anderen daags de plaatse gevisiteert en in de school de kinders, die eerst opkwamen, seer wel na den beginnen onderigt bevonden, en na geëindigde godsdienst gedoopt:[592] ledematen mans –, vrouwen –, kinderen in 't school 36, buyten 't school 20, gemeene christenen mans 552, vrouwen 327, kinderen gedoopt

[592] Het NA-handschrift hier hier: '... en naar den godsdienst bevond de kerk- en schoolstaat aldus'.

294, getroude paaren 4, tesamen koppen 1233. Schoolboeken: 1 bijbel, 4 psalmboeken, 6 Tisars tabal; afgegeven: 15 Tisars tabal, 15 psalmboeken, 1 Charon.

Sangers: Tagulanda
Den 24^{en} juny alhier geariveert, hebbe de school gevisiteert. De kinders waren wel, en de schoolmeester vlijtig in haar te onderweisen. Edog, daar manqueerde schoolboeken om haar te onderweisen en schrijfsgereedschap om haar daarin te onderweysen, waartoe hebbe uitgedeelt kleine vrageboeken, om haar daaruyt te leeren en te onderwijsen. En nadat aldaar 2 maal hadde dienst gedaan, omdat de inlanders langsaam opkwamen om hare kinders te laten doopen als om te trouwen, en bevond de staat der kerke en schole aldus: ledematen mans –, vrouwen –, kinderen in 't school 50, buiten 't school 76, gemeene christenen mans 420, vrouwen 403, kinderen gedoopt 101, bejaarde –, getrouwde 7, tesamen koppen 1057. Schoolboeken: 1 bijbel, 3 psalmboeken, 3 Tisar tabal; afgegeven: 15 psalmboeken, 15 Tisar tabal, 1 Charon predikatieboek.

't Haas
Den 25^{en} juny van hier vandaan vertrokken met een oran-bay na de negorij 't Haasje en bevond aldaar een oude meester, dog door hemselve en sijn kindskind, een wel geoefende jongeling, de school waarnam, waardoor de kinderen wierden onderweesen, dog als vooren gebrek van schoolboeken, en sig behielfen met Tisar tabal en een oude blad van een bijbel. En nadat de godsdienst verrigt hadde, getrouwt en gedoopt, bevond de kerke en schoolstaat aldus te sijn: ledematen mans 1, vrouwen –, kinderen in 't school 30, buiten 't school 83, gemeene christenen mans 100, vrouwen 120, kinderen gedoopt 28, bejaarden –, getrouwde paaren 8, tesamen koppen 370. Schoolboeken: 1 bijbel, 2 psalmboeken, 2 Tisar tabal; afgegeven: 11 psalmboeken, 11 Tisar tabal, 1 Charon.

Menango
Den 26^{en} juny vertrokken na dese negorij. En nadat aldaar geariveert was hebbe terstont laten omroepen dat een iegelijk met sijne kinders moste komen om gedoopt te werden, die sig wilde in den egt begeven sig klaar maken. En nadat 3 maal op een zeeschulp hat laten blasen, hebbe een redevoeringe gedaan en na haar ernstig gebeden te hebben van sig biddende tot den Heeren te wenden om behouden te worden, hebbe aldaar de schoole gevisiteert, als alles wel bevonden, excepto als vooren slegt van boeken voorsien, de gewigtigste oorzaak waarom dat de kinders niet beter konde onderweesen worden, sodat men in veele meesters niet aan haar losheid, of op des kinders onwilligheid, moet toeschreiven de slegte staat der schoolen, maar enkel aan het gebrek van schoolboeken. Kan mij niet genoegsaam verwonderen waar die schoolboeken gebleven sijn die den opperschoolmeester Domingo[593] na de Sangers heeft meedegenoomen. En bevond de staat der kerke en school aldus: ledematen mans –, vrouwen –, kinders in 't school 37, buiten 't school 64, gemeene christenen mans 143, vrouwen 142, kinders gedoopt 91, bejaarde –, getrouwde paaren 8, koppen tesamen 485. Schoolboeken: 1 bijbel, 7 psalmboeken, 7 Tisars tabal; afgegeven: 12 psalmboeken, 12 Tisars tabal, 1 Charon predikatieboek.

Chiouw-Oeloe
Den 29^{en} juny gelukkig alhier geariveert sijnde, hebbe de school gevisiteert, en de kinders soals elders onderweesen gevonden, en de meester gesegt van stip sijn schooldienst waar te nemen, opdat hij daarvan eere mogte hebben. En hebbe aldaar gedoopt na den gods-

[593] Domingos Lekahenila Kaja, zie de naamlijst der leermeesters aan het einde van dit rapport alsmede doc. 238 hierna. Hij kwam in 1768 in VOC-dienst.

dienst veele kinders, als in het doop protekolle staat aangeteekend,[594] en bevond de staat der kerke en schoole aldus: ledematen mans –, vrouwen –, kinders in ' school 130, buiten 't school 375, gemeene christenen mans 382, vrouwen 381, kinderen gedoopt 216, bejaarde –, getrouwde paaren 15, koppen tesamen 1499. Schoolboeken: 2 bijbels, 11 psalmboeken, 10 Tisars tabal; afgegeven: 12 psalmboeken, 12 Tisars tabal.

Chiouw-Ondong

Den 1[en] july van hier vertrokken sijnde naardat den godsdienst en mijn visitewerk hadde geëindigt, ariveerde ik op den eerste july op de negorij en residentieplaats van de koning van Chiauw, te weten Chiauw-Ondong en ben aldaar minsaam ontfangen, en van de radja Ismaël Jacobs te tijd van mijn verblijf aldaar goet onthaald, en hebbe aldaar na geëindigde godsdienst, welke 3 maal geweest is, eenige hondert kinderen gedoopt, en eenige paaren getrouwt, welke in 't doop- en trouwprotekolle bekent staan,[595] en des zondags met een danksegging aldaar mijn dienst besloten, in een predikatie de gemeinte den Geest der genaden en bekeeringe toewenschende.

En hebbe aldaar de staat der kerke en scholen aldus bevonden: ledematen mans –, vrouwen –; kinders in 't school 182, buiten 't school 480; gemeene christenen mans 690, vrouwen 792; kinderen gedoopt 500; bejaarde gedoopt –; getrouwde paaren 51; tesamen koppen 2695. Schoolboeken: 2 bijbels, 11 Tisars tabal, 9 psalmboeken; afgegeven: 12 psalmboeken, 12 Tisars tabal

Teroena

Alhier geariveert sijnde, hebbe des anderen daags de schoole visitiert en de kinderen seer gemeen onderwesen bevonden, gelijk ik ook bevond op alle plaatsen onder Groot Sangers resorteerende, eensdeels door gebrek van nodige schoolboeken, anderdeels de lustloosheid der leermeesters, welke liever ter zee of in het bosch sijn als in de schoolen opgeslooten om haar jeugd te onderweisen, en daarenboven sijn de meesters seer goede vrinden van de koningen aldaar, sodat over haar noyt geklaagt word en sij dus gerust maar so voortvaren, de jeugd verwaarloost, waarom er so een groote menigte van naamchristenen sijn, waar de leermeesters de voornaamste oorsaak van sijn, want niets word haar tot leeringe en onderwijs onthouden, maar alles wat sij nodig hebben tot oeffeninge der jeugd word haar gegeven, sodat sij konde en verpligt waaren haar kinderen daarin vlijtig op te kweeken, maar helaas zeer bedroeft, sodat men weinig vrugt siet van den flauwen godsdienst en slegt onderwijs, waarom ik ieder meester in 't bijsonder op zijn negorij ernstig en scherp vermaant hebbe van zig in 't toekomende wat vlijtiger en met meerder ernst op het schoolonderwijs toe te leggen, opdat als er eens wederom een kerkvisitatie gedaan wierde, men mogte sien dat de godsdienst en schoolwerk bloeyde, en dies de heidenen tot het ligt mogten komen om in deselven te wandelen, en sij niet meer scheenen te sijn een volk dat geen leermeester hadde.

De staat der kerke en schoolen bevond dus te zijn: ledematen mans 1, vrouwen 1; kinders in 't school 23, buiten 't school 40; gemeene christenen mans 851, vrouwen 537; kinderen gedoopt 149, bejaarden –; getrouwde paaren 11; teld te saamen koppen 1613. Schoolboeken: 1 bijbel, 1 Charon, 8 psalmboeken, 8 Tisars tabal; afgegeven: 12 psalmboeken, 12 Tisars tabal.

En nadat aldaar hadde gepredikt en de gemeinte tot een vlijtig gehoor en gehoorsamen vermaand hadde, of het God behagen mogte haar nog eens de bekeering ten leeven te geven, dewijl dog de Heren op het woord der waarheid wil komen tot 't herte en met

[594] Niet aangetroffen.
[595] Niet aangetroffen.

'tselve den zondaar trekken tot hem, 't soude haar noit rouwen het woord Gods gehoord en ondersogt te hebben, maar integendeel, konde het nog wel eens sijn een kragt Gods voor haar tot zaligheid, opdat de Heere van haar nog mogte gekend en gediend worden. Jehovah geve er sijn zeegen toe, opdat hij daarvan de eere en dankseggingе hebbe. Hiervandaan ben des anderen daags vertrokken na Colongan.

Colongan
Alwaar geariveerd sijnde, hebbe insgelijks mijn ampt verrigt, de school gevisiteerd, en ook als de vorige maar gemeen bevonden, sodat dese siekte over de geheele Zanger grasseert, dewijl het te verre van de hand is om er gedurig opsigt op te hebben, blijvende dus bij haar oude levenswijsen en slenter. Bevond aldaar na de gewone godsdienst de kerk en schoolen aldus: ledematen mans 2, vrouwen –; kinderen in 't school 50, buiten 't school 68; gemeene christenen mans 206, vrouwen 141; kinderen gedoopt 121, bejaarde –; getrouwde paaren 3; tesamen koppen 591. Schoolboeken: 1 bijbel, 1 Nieuw Testament, 6 psalmboeken, 1 Charon, 8 Tisars tabal; afgegeven: 14 psalmboeken, 14 Tisars tabal.

Candar
Hierop, na verrigting van al mijn werk, ben ik vertrokken na Candar. Aldaar gekomen sijnde en de schoole gevisiteerd hebbende, gaf de schoolmeester mij deese rolle over: ledematen mans –, vrouwen –; kinderen in 't school 9, buiten 't school 11; gemeene christenen mans 50, vrouwen 40; kinderen gedoopt 55, bejaarde –; getrouwde paaren –; koppen tezaamen 165. Schoolboeken: 1 bijbel, 1 Charon, 6 psalmboeken, 4 Tisars tabal. En nadat ik dese meester wel ernstig hadde vermaant van gene maanden weerom van sijn negorij af te blijven en de school te laten dwalen of slegts door een jonge knaap uyt de school te laten onderwijsen, soude seer schielijk sijn ampt en post door een ander konnen vervult worden, waarop hij mij een vlijtige waarneminge sijnes dienst belooft heeft.[596] Waarop na verrigtingen van den godsdienst en zeegenwensch over de gemeinte en schoolen ben ik met het gewoon vaartuig vertrokken na Tarian.

Tarian
Nadat alhier was aangekomen, hebbe ik des anderen daags de schoole gevisiteert en de kinderen gelijk op anderen plaatse van dit Zangers maar seer gemeen onderweesen bevonden. De reden daarvan is de traagheid des meesters, de lusteloosheid der ouders en 't gebrek van schoolboeken, en de groote vrijheid die de meesters gebruiken van selve school te houden als sij willen of deselve door een maringe of schooljonge te laaten waarnemen, sijnde seer goede vrinden met de radja of opperhoofd dier plaatse, sodat er bij absentie van eenen predikant door haarselve wijnig dienst gedaan word, als blijkt uit het examen der kinders. En een mondelijke vermaninge tot vlijtiger waarneming van hare dienst is niet kragtig genoeg om dese knapen daartoe op te wekken, want sij hebben de vorsten dier land tot haare patroon, sodat alles seer ras als een opkomende morgewolke verdwijnt.

Naar een getrouwe opwekkinge tot haar versuimde pligt gaf de meester mij dese navolgende rolle over: ledematen mans 3, vrouwen 1; kinderen in 't school 38, kinderen buiten't school 65; gemeene christenen mans 97, vrouwen 74; kinders gedoopt 110, bejaarde gedoopt –; getrouwde paaren 24; teld tesaamen koppen 412. Schoolboeken: 1 bijbel, – psalmboek, 9 vraagboeken, – Charon; afgegeven: 14 psalmboeken, 14 vraagboeken.

[596] In het ANRI-handschrift volgt hier een herhaling van de kerk- en schoolstaat van Kandar (zonder cijfers).

En naar sijn persoon, dienstwerk en zijn schooljeugd de zeegen des Heeren te hebbe toegewenst, met een trouwe waarneminge van sijn ampt onder beede en hulpe van God, ben ik vertrokken na Taboekan.

Taboekan
Ben aldaar door den posthouder wel ontfangen en door den oude en jonge koning wel vrindelijk verwellekomt, die mij in alles wat tot verrigtinge van mijn dienst nodig was volveerdig sijn geweest. En nadat aldaar de schoole gevisiteert, en tamelijk wel bevonden, boven verwagtinge, hebbe ik aldaar Jesum Christum en dien gecruycigt den volke voorgestelt, en haar opgewekt om dien Jesus, die nog in 't midde van haar was en wandelde tusschen de goude kandelaren sijnes woords, dat den zondaar verligtende oogen des verstands geeft, te soeken, opdat sij hem nog mogte vinden, en het leven harer zielen, en dus sij allen nog de bekeringe ten leeven mogte verkrijgen. Nu was het nog de welaangename tijd en dag der zaligheid, dat Jesus komende, niet wilde den sondaars verwerpen, maar die hem boetveerdig sogten souden hem vinden.

En hebbe de staat der kerke en schoolen dus bevonden: ledematen mans –, vrouwen 2; kinderen in 't school 75, kinderen buiten 't school 355; gemeene christenen mans 103, vrouwen 369; gedoopte kinderen 167, bejaarde –; getrouwde paaren 56; tesamen koppen 1127. Schoolboeken: 1 bijbel, – psalmboeken, – Charon, 14 vraagboeken; afgegeven: 14 psalmboeken, 14 vraagboeken.

En na gedane kerkverrigting ben ik vertrokken na Koema.

Koema
En aldaar aangekomen, hebbe de schoole gevisiteert en evenals anderen bevonden, sodat het geheele Zangers daaromtrent een siekte-euvel is. Geen wonder, de meesters sijn ook de schranderste niet, is het in haar negotie of het burgerlijke, edog weinig in 't kerkenlijke, overeenkomstig hare bedieninge en leere, als blijken sal uit hare examen bij mijn retour tot Teroena, en ik geloof dat de scholen van de Zangers door de meesters weinig gefrequenteert worden als sij weten en bewust sijn dat er geen visitater komt. Slegt genoeg voor sulke school-voogden dat sij door sporen moeten aangeset worden en selve niet gewillig sijn in haar post.

Nadat aldaar den godsdienst verrigt, bevond de staat der kerke te zijn: ledematen mans –, vrouwen 1; kinderen in 't school 33, kinderen buiten 't school 131; gemeene christen mans 96,[597] vrouwen 106; gedoopte kinderen 51; getrouwde paaren –; tesamen koppen 415. Schoolboeken: 1 bijbel, 8 psalmboeken, 18 vraagboeken; afgegeven: 14 psalmboeken, 14 vraagboeken, 1 Charon.

Koelor
En na gedane zeegenwensch wat tot haar vreden in Christo nodig was, ben ik vertrokken na Koelor, en hebbe als boven daar den godsdienst waargenomen en verrigt, de schole gevisiteert, de kinderen als overal laten examineeren, of waar dit Tharsis beter was als Laodicea.[598] Edog, het was even hetselven, onkundig en trage van herten, en so als de ouders, even also waren ook de kinders, overal een geest des diepen slaaps, en daarbij lusteloos. Eeven also met de school gestelt, daar vind men er in de schoole die over de 30 jaaren oud sijn, nog schoolkinderen, ja selve die al kinderen hebben, waaruit men ligt besluiten kan wat onderweis dat daar geschiet en hoe vlijtig men de schoole exerceert,

[597] De verzamelstaat heeft hier 93, conform het totaal van 415.
[598] Om te zien of het met deze verafgelegen plaats misschien beter gesteld was dan met de andere plaatsen, waar lauwheid overheerste; vgl. Openbaring van Johannes 3:15-16.

een siekte daar weinig raat toe is als de Heere selve niet eens kragtig in haar door zijn Geest werkt.

Ik bevond de kerke- en scholestaat na verrigte godsdienst aldus: ledematen mans 1, vrouwen –; kinderen in 't school 40, kinderen buiten 't school 60; gemene christenen mans 154, vrouwen 200; kinderen gedoopt 88, bejaarde paaren –; getrouwde geen; tesamen koppen 543. Schoolboeken: 2 bijbels, 6 psalmboeken, 7 vraagboeken, 1 Charon; afgegeven: 14 psalmboeken, 14 vraagboeken.

Menaloe

Alhier bevond ik bij mijn aankomst de schoolen even gestelt als de anderen, omdat aldaar geen opsigt in de schole, en de meester ook selve weinig lust en ijver heeft, sodat ik de arme ziele beklage welke aan hem sijn toevertrouwt. En dat werk dat sij nog in den schooldienst doen is meestendeel gedwongen, en daar is geen opsigt van de regente dier plaatse op de school, of die wel verrigt word, en daarom seer nodig dat er in 't algemeene door hoger befel aanschrijving aan de opperhoofde geschiedede van een waaksaam ooge te houde over de schole en kerke, dat die wel en vlijtig wierde waargenomen, en sijselve eens onverwagt ginge visiteren, so soude de meesters wat beter deselve waarnemen en de jeugd geen jaarenlang, schoon na de school gaande, verstandeloos blijven. Ik beken gaarn dat er menigte kinders, op 't horen dat er een visite predikant komt of daar ter plaatse is, in de school komen, maar hoe geheel onkundig, en dan tot de predikant gesegt, 'dat sijn nieuwelingen die eerst in de school komen', maar so ras is de predikant niet weder vertrokken, of dese schoolkinderen (so genaamt) sijn wederom verdwenen. Arme ouders, en slegte meesters, welke so de zielen deser kinderen dooden en haar onkundig laten van haren Schepper, om aan deselve te gedenken in de dagen harer jeugd en jongelingschap.[599]

Ik bevont na overgegevene rolle de staat der kerke en schole aldus te sijn: ledematen mans –, vrouwen –; kinderen in 't school 40, kinderen buiten 't school 82; gemeene christenen mans 513, vrouwen 110; kinders gedoopt 40, bejaarde –; getrouwde paaren 9; tesamen koppen 794. Schoolboeken: 1 bijbel, 6 psalmboeken, 4 vraagboeken, – Charon; afgegeven: 14 psalmboeken, 14 vraagboeken.

En van gedane verrigtinge van den godsdienst en oeffenen der sacramenten en kerkplegtigheeden ben ik na ernstige recommandatie en zeegenwensch aan meester en leerlingen vertrokken na Saloerang.

Salourang

Aldaar gekomen sijnde, en mij door den meester de kerkrolle overgegeven sijnde, hebbe de schoole gevisiteert, en bevond deselven tamelijk, dog niet veel te prijsen over de leerlingen, so lange jaaren in d'school. Edog boven gesegt, als de predikant vertrokken is dan keere de meeste kinders wederom tot het bosch bij haar ouders, om die te helpen, en daar blijft maar een gering antal in d'school, en die worde dan na de oude slenter onderweesen, of men stelt een groten schooljongen aan tot ondermeester.

Daarbij komt dan als een grote hinderpaal dat de ouders niet en verstaan dat haare kinders geslagen worden als sij niet wel leeren, of iets quaat bedrijven, direct haar kinders dan thuishouden en bekommeren sig weinig met 't school, om hare kinders in de gulde tijd dat sij nog konnen leren lesen en schrijven, om dus tot kennis te komen van hare Formeerder en hare hope om salig te worden. Waarom de meester gelaste so veel mogelijk dit quaat voor te komen met altoos in de school present te sijn, en hare jeugt

[599] Vgl. Prediker 12:1.

met alle zagtheid te onderweisen om daardoor de kinders te gewinnen, opdat sij haare kinders van de schoole niet mogte ontrekken.

Bevond de kerke- en schoolestaat aldus te zijn: ledematen mans 2, vrouwen –; kinderen in 't school 41, kinderen buiten 't school 125; gemeene christenen mans 242, vrouwen 301; kinders gedoopt 147, bejaarde –; getroude paaren 12; teld tesamen koppen 870. Schoolboeken: 1 bijbel, 5 psalmboeken, 10 vraagboeken, 1 Charon.

En nadat den godsdienst hier verrigt hadde, waarin mijn gemeinte hare grote voorregt aantoonde, door Godes onbegrijpelijke goetheid en de liefde van ons groote Agtbare gebieders tot haar eeuwige welstand, met haar het woord der waarheid te besorgen dat haar konde leiden tot de zaligheid, dat haar gedurig werde voorgeleesen opdat sij mogte oore hebben om te hooren en een herte om te verstaan wat sij doen moste om salig te worden. En daarop van hier met een heilbeedewensch vertrokken na Tumako.[600]

Tumako

Alwaar ik, eevenals op anderen plaatsen, naar ontfangene kerk- en schoolrapport de staat der kerke aldus bevont: ledematen mans 2, vrouwen –; kinderen in 't school 80, kinderen buiten 't school 149; gemeene christenen mans 354, vrouwen 370; kinders gedoopt 228, bejaarde –; getrouwde paaren –; teld tesamen koppen 1183. Schoolboeken: 1 bijbel, – Nieuw Testament, 9 psalmboeken, 12 vraagboeken, – Charon; afgegeven: 14 psalmboeken, 14 vraagboeken.

En van hier mijn werk verrigt hebbende ben ik vertrokken, naar het goede van den Vader aller genaden toegewenst hebbende de gantsche gemeinte, na het Nieuw Magnito.

Nieuw Magnito

Alhier gekomen sijnde, de kerk en schoole gevisiteert. Bevond de kinders seer wel en deftig onderweesen, en welke leermeester ook scheen lust daarin te hebbe, welke mij tot grote blijtschap was, waarom én meester én leerlinge zeegende in de naam des Heeren en hem verder tot een getrouwe onderwijsinge aanspoorde, want hij soude, dit doende, de meeste eere daarvan hebbe, en dan sou hij sijn pligt en verbintenisse tot het getrouw waarneemen van sijn ampt het beste beantwoorden. En na de gemeente onderweesen te hebbe in de redelijke godsdienst, bevond de staat der kerke en scholen aldus: leedematen mans 1, vrouwen –; kinderen in 't school 40, kinderen buiten 't school 118; gemeene christenen mans 766, vrouwen 355; kinders gedoopt 127, bejaarde –; getrouwde paaren 4; tesamen koppen 1411. Schoolboeken: 1 bijbel, – Nieuw Testamenten, 6 psalmboeken, 4 vraagboeken, 1 Charon; afgegeven: 14 psalmboeken, 14 vraagboeken.

En nadat ik hier gepredikt hadde en het sacrament des doops en wat verder tot de kerkeplegtigheede behoord verrigt hadden, ben ik met een zeegenwensch over haar personen, soo meester als gemeinte, vertrokken na de laatste plaatse, sijnde het Oud Magnito.

Oud Magnito

Alwaar ik als vooren de kerke en schoole gevisiteert. En bevond, tot lof des meesters en mijn eenige blijdschap, de kinderen seer wel onderwesen en sijn kerkedienst ook eevengelijk, sodat niet anders konde als dese meester daarover prijsen en hem verder aan te spooren om so voort te gaan, met een wensch des herten over sijn persoon, gemeinte en kinderen, en er nog veele mogte toegedaan worden tot Zion en aldaar gebooren.[601] En hebbe hier, gelijk op andere plaatse, aan de vlijtige jeugd uyt naam van mijn GrootAgt-

[600] Tamako.
[601] Zie Psalm 87:5a.

bare zenders 1 psalmboek en vraagboek vereert, om dese jeugt verder aan te spooren alsmeede de anderen om door een vlijtige oeffeninge in 't toekomstige na deese prijs te dingen, waarop na verrigting van de godsdienst en het sacrament des doops mij de meester dese kerkerolle gaff: ledematen mans 1, vrouwen –; kinderen in 't school 68, kinderen buiten 't school 473; gemeene christenen mans 336, vrouwen 300; kinderen gedoopt 126, bejaarde –; getrouwde paaren –; tesamen koppen 1304. Schoolboeken: 1 bijbel, – Nieuw Testamenten, 12 psalmboeken, 12 vraagboeken, 1 Charon; afgegeven 1 Charon, 20 psalmboeken, 20 vraagboeken.

Hierop ben ik na mijn heilbeede over land en kerke, regenten en onderdanen vertrokken[602] na de gewone vergaderplaatse van alle schoolmeesters, alwaar sij geëxamineert en ondersogt worden, en waar sij reekenschap geeven van hun kennis en gronden, te weeten Taroena. Aldaar sijn bij mij gekomen de koning van Magnito, de jonge koning van Taboekan en de koning van die plaatse, welke ik uit naam van mijn GrootAgtbare zenders ernstig versogte om toe te sien en te waaken dat geen oude of kinders die gedoopt waaren, onder wat pretext het ook mogte sijn, als slaven verkogt wierden, dewijl het streed tegen de vrijheid der kerken en de hooggerespecteerde ordres van de souveraine des lands,[603] nog dat de vorsten der Zangers ook niet mogten dulden dat gedroste slaven, so van Ternaten als van die daaronder resorteerende eylande, hier wierde aangehouden, sijnde het uytdrukkelijk versoek van mijn Agtbaare gebieder en Raad, opdat dit ter eeniger tijd geen onlust of moeite mogte baaren, maar dat de koninge alles mogte toebrengen wat tot rust en vrede kon strekken, welk alles onse hooggebiedende Heeren en Meesters seer aangenaam soude sijn, als haare sterke orders tot conversatie en welstand des lands, welke versoek, door mij uit naam van mijn Agtbaare gebieders en Raad gedaan, van de koningen is aangenoomen, met beloften van in 't toekomstige sorge te dragen dat sulks niet meer geschiede souden.

Hierop hebbe, in presentie van de twee koningen en andere rijksgrooten van de Zangers, alle de meesters van die plaatsen onder Zangers gelegen door Amos Kiriwenno, meester van Magnito, laaten examineeren, maar helaas de meeste seer onkundig in de godsdienst bevonden, dat sulke die anderen moste leeren selfs nodig hadde geleert te worden, en daaronder meesters die 20 ja 30 jare hadde meester geweest, wiens hooft met een krone van grijse ouderdom pronkte, waarom ik haar wel ernstig vermaande en bestrafte dat sij so onkundig waaren en het vraagboekje niet letterlijk verstonden, daar sij het alle daag, en dat een twintig en meer jaaren, haare kinderen onderweesen hadden uit deselven, dat nog niet van buiten konden en nu in haar ondersoek so onwetende van mij bevonden wierden. Geen wonder daarom dat de schooljeugt ook weinig verstond van de heil-leere der zaligheid. Waarop ik haar uit naam van mijn Groot Agtbaare aanbevool van sig van nu aan daarin te oeffenen, so tot beste van haar eyge zielen als die van de tedere jeugt, dat anders daarin schielijk soude voorsien worden, welke sij alle aan mij, de

[602] Hierna ... vertrokken: woordvolgorde volgens het NA-handschrift.

[603] Blijkens resoluties van 26 juli en 12 september 1769 (NA, VOC 3301 Ternate 1, fol. 1-8 en 33-67) gold ook t.a.v. christenslaven uit de Filippijnen een duidelijk beleid, Op laatstgenoemde datum werd een brief aan de sultan van Sulu, Muhammad Alimuddin (1735-1773), besproken, waarin de sultan werd verzocht zijn onderdanen te gelasten dergelijke gedoopte slaven niet meer aan te voeren naar compagniesgebied, 'en ook niet beletten, dat zij hier aankomende hun vrijheid zelfs zoeken', aangezien 'zulx strijd tegens de wetten van d'E. Maatschappij, die met dien koning in goede vriendschap, zo in Europa als hier in Asia leeft' (ANRI, Archief Ternate 18 fol. 39, res. PR Ternate 12 september 1769). In het algemeen was doop in het VOC-gebied geen grond voor vrijlating; verkoop van christen-slaven was geoorloofd, maar niet aan niet-christenen. Zie ook Schutte, *Seer beminde Heer Vader*, 72.

koningen, hertgrondig beloofde, waarop ik met een gebed en zeegenwensch tot uitbrijding van het Oostersche Zion en heil der volkeren tot in lengte van dagen mijn kerkvisite heb geëindigt en mijn rijse na mijn eige gemeinte wederom aangenoomen en aldaar op den 23 september deses jaars 1774 gelukkig en behoude aangekoomen.

Ternaten
Bij mijn terugkomst alhier hebbe de staat der kerke en schoole alhier bevonden zoals hieronder wort aangetoont. Ten hooftcomptoir Ternaten: ledematen mans 8, vrouwen 7; kinderen in 't school 101, kinderen buiten 't school 150; gemeene christenen mans 75, vrouwen 127; kinders gedoopt 96, bejaarde 7; getrouwde paaren 21; teld tesamen koppen 592.

Samentrekking

lmm = ledematen mannen; lmv = ledematen vrouwen; sk = kinderen in de school; kbs =- kinderen buiten school; gmm = g emene christenen mans; gmv = gemene christenen vrouwen; gedb = gedoopte bejaarden; gk = gedoopte kinderen; gp = getrouwde paren; tes = tesamen koppen

plaats	lmm	lmv	sk	kbs	gmm	gmv	gedb	gk	gp	tes
Macquian	1	1	3	–	–	–	–	–	–	5
Batchian	–	1	17	22	24	31	–	23	–	118
Kema	1	–	43	50	328	331	148	213	14	1128
Manado	3	2	38	50	451	400	–	240	7	1191
Donowanko	–	–	16	10	43	24	–	142	–	235
Licoupang	–	–	30	17	55	36	54	26	–	218
Quandang	–	–	–	–	–	–	–	5	–	5
Caudipang	–	–	66	200	500	900	–	521	–	2187
Bulang Itang	–	–	70	50	650	310	–	62	–	1142
Bintaoena	1	–	27	56	295	112	19	114	–	624
Bulang	–	–	22	33	50	51	–	25	–	181
Amoerang	–	–	36	20	552	327	–	294	4	1233
Tagulanda	–	–	50	76	420	403	–	101	7	1057
Haas	1	–	30	83	100	120	–	28	8	370
Menanga	–	–	37	64	143	142	–	91	8	485
Chiauw Oeloe	–	–	130	375	382	381	–	216	15	1499
Chiauw Ondong	–	–	182	480	690	792	–	500	51	2695
Taroena	1	1	23	40	851	537	–	149	11	1613
Calongan	2	–	50	68	206	141	–	121	3	591
Candhaar	–	–	9	11	50	40	–	55	–	165
Tarian	3	1	38	65	97	74	–	110	24	412
Taboekan	–	2	75	355	103	396	–	167	56	1127
Koema	–	1	33	131	93	106	–	51	–	415
Koelor	1	–	40	60	154	200	–	88	–	543
Menaloe	–	–	40	82	513	110	–	40	9	794
Saloerang	2	–	41	125	242	301	–	147	12	870
Tamaku	2	–	80	149	354	370	–	228	–	1183

Nw Manganito	1	–	40	118	766	355	–	127	4	1411
Oud Manganito	1	–	68	473	336	300	–	126	–	1304
Ternaten	8	7	101	150	75	127	7	96	21	592
Somma sommarum	28	16	1435	3413	8523	7390	228	4106	254	25393

[604]

Waarmede de eere hebbe dit mijn kerkraport eerbiedig aan U.WelEdele over te geeven, in hoope dat 't U.WelEdele behagen mag.

Onderteekenende mij met alle hoogagting en diep respeckt, W.H. Tenckink, Ecclesiastes Ternaten.

Ternaten den 23 september anno 1774.

Namen der leermeesters zoals deselve op ieder plaats bescheiden sijn, als op 't hoofdtcomtoir Ternaten:

Daniël Jansz Siewa	oppermeester
Domingos Lekahenila Caya	oppermeester
Cors Vellecoop	krankbesoeker
Jacob Schoe	krankbesoeker
Andries Anthony	omloopend leermeester
Pieter Aypasa	omloopend leermeester
Nathan Parera	op Batchian
Zacharias Bowentie	op Kema
Bernardus Anthony	op Manado
Hermanus Jansz	op Danawanko
Urbanus Mattheus	op Licoupang
Lucas Lungi	op Caudipang
Pasqual Taide	op Bulang Itang
Hendrik Patelima	op Bintaoena
Johannes Sopakuwa	op Bulang
Engelbert Parera	op Amoerang
Hubertus Elias Tamara	op Tagulanda
Pasqual Tamara	op Haas
Manuel Anthony	op Menango
Salomon Rompus	op Chiauw-Oeloe
Manuel Manalip	op Chiauw-Ondong
Bastiaen Rugan	op Taroena
Pieter Jerimudie	op Colongan
Manuel Lourensz	op Candhaar
Juriaen Makapal	op Tarian
Hendrik Makapal	op Taboekan
Andries Willemsz	op Kuma
Johannes Maruge	op Koelor
Domingos Takaela	op Menaloe

[604] Alle optellingen zijn correct. Op folio 842 en 844 een Staat der kerken en schoolen van het gouvernement Ternaten, gedateerd 27 september 1778, maar geheel overeenkomend met de hiervoor gegeven verzamelstaat. Hierin zijn de aantallen gedoopten en getrouwden voor Ternate over de periode 23 september 1774 tot 1777/1778 toegevoegd; zie hierna, doc. 233, met bijlage.

Christiaan Paulus	op Saloerang
Hendrik Lazarus	op Tamako
Benjamin Patelima	op Nieuw Manganito
Amos Kirewenno	op Oud Manganito
Dirk Maramus	op Attingola
Pieter Lakoki	op Kaboeroenang op de Talaurs

231. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 12 juli 1775.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 847-849.

HoogEerwaarde Heeren, zeer geliefde medebroeders.

U.WelEerw. seer aangename missive van den 16^{en} jan. deses jaars, met de daar bijgevoegde kerkelijke communicatie,[605] hebben met alle blijdschap zeer wel ontfangen en bedanken hertgrondig voor de goede mededelinge derselven. Zo kunnen wij ook niet af zijn U.WelEerw. met alle tekenen van hoogagtinge de staat der kerken en scholen door mij gevisiteert insgelijks toe te senden, in hoope daarmede aan U.HoogEerw. intentie en de vriendelijke en ons altoos aangename vriendschap en kerkelijke communicatie te voldoen en metter herten te onderhouden.

Wij bidden dat Godt, de Vader aller gnaden en zegeningen, U.HoogEerw., onze zeer geliefde medebroeders der kerke van Zions Koning, wil schenken meerder en meerder kragt, sterkte en ligt in 't heiligdom onses Gods en in de verborgen gangen van Vorst Immanuel met zijn kerk en volk, ja U.WelEerw. overstorten met alle dierbare geestelijke zowel als lichaamelijke zegeningen, om als helden te mogen strijden onder de baniere van koning Jesus, voor zijn eere, naam en kerke, en dat er veele door U.HoogEerw. onderwijsinge en openen van het koningrijke Gods mogen opgewekt worden uit den slaap der zonde en opstaan om als geweldhebbers zoeken in te gaan in het koningrijke Gods,[606] terwijl de deure der gnade open staat en den Heilvorst nog roept: 'koomt tot mij, uwe ziele sal leven, en ik zal een eeuwig verbond met uw maken'.

Ovrigens blijven wij, met alle waare hoogagting in liefde, als de band van alle waare vriendschap, WelEerwaarde Heeren en zeer geliefde medebroeders, U.HoogEerw. toegenegene en heilbiddende medebroeders, zo predikant, ouderlingen als diaconen uitmakende de kerkenraad te Ternaten, W.H. Tenckinck eccl. Ternaten.

Ternaten den 12^{en} july 1775.

232. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 24 augustus 1776.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 851-852.

WelEerwaarde medebroederen.

Met betuiginge van hertgrondige dankbaarheit blijven wij U.WelEerw. verpligt voor de toegesondene en ons aangenaame letteren van den 1^{en} februari hujus anni met de staat der kerken en schoolen van Neerlands India.[607] Het ons van herten leedt dat wij U.WelEerw. reciproque de staat van onse kerken en schoolen niet kunnen toesenden wegens de

[605] De brief niet aangetroffen. De algemene kerkstaat 1775 in ANRI, Archief Kkr Batavia 59, fol. 6-7.
[606] Vgl. Matteüs 11:12.
[607] Brief niet aangetroffen. De algemene kerkstaat 1776 in ANRI, Archief Kkr Batavia 59, fol. 31-37.

zeeschuimers, welke de wateren seer onveilig maken, sodat geen berigt van de staat der kerken en schoolen onder dit gouvernement is overgekomen, waarom van onse gebieders ter beveiliginge van de inwoonders[608] en ter verdrijvinge van dat snood gespuys een kruisvloot derwaarts is gesonden, sodat wij hoopen so ras mogelijk U.WelEerw. daarvan berigt te doen.

Edog, wij verwonderen ons dat U.WelEerw. in een brief gedateerd den 1^{en} februari hujus anni bedankt voor de toegesondene kerkstaat, waarin wij laasen: 'van Ternaten is ons geen berigt gesonden, hetwelk mogelijk bij abuis sal sijn geschiet'.

Voorders beveelen wij U.HoogEerwaardens, onse veel geliefde medebroeders, Gode en de woorden sijner genade, door welke U.WelEerw. als arbeiders des Heeren veele zielen moogt trekken onder de gehoorsaamheit van Christus onsen Zaligmaker, met toewenschinge van alle heyl, genade en ligt des H. Geestes tot opbouw van het geestelijk Zion en verheerlijkinge van den volsaligen Godt, en tot U.WelEerw. eeuwige roem en blijtschap. – – – de ouderlingen en diaconen van Ternaten, W.H. Tenckinck v.d.m., F.L. Possé ouderling, W.F. Mertz[609] diacon, H. Koenes[610] diacon.

Ternaten, den 24^{en} augusti 1776.

233. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 24 september 1778.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 855-857.

WelEerwaarde, godsaalige en seer geleerde Heeren en medebroeders in Christo.

Uw WelEerwaardens bij ons altoos seer aangename lettern van den 24^{en} februari deeses jaars[611] hebben wij met de komst van het schip Westfriesland behoorlijk ontfangen en gedeeltelijk U.WelEerw. misnoegen daarin ontwaart dat U.WelEerw. geene narigt wegens den staat der kerken en schoolen is toegesonden, gelijk U.WelEerw. dan ook melden in het naastvoorgaande jaar niet de minste narigt ontfangen te hebben. So dient in antword daarop dat sulx niet ons maar wel onsen gewesenen leeraar D. W.H. Tenckinck voor het grootste gedeelte moet geweeten worden, vermits sulx uyt een soort van slofheid en onagtsaamheit is veroorsaakt, gelijk dan ook van agtern blijkt dat sijn Eerw. in diverse andere saaken meer gedaan heeft. Wij gebruyken dan de vrijheit U.WelEerw. hiernevens aan te bieden:

1. Een korte t'samentrekking van den staat der kerken en schoolen soals deselve bevonden sijn bij de laatste kerkelijke visitetogt van bovengemelten D. W.H. Tenckinck tot den 23^{en} september 1774[612]
2. Hoeveel kinderen en bejaarde personen sedert gemelten datum tot ultimo december[613] gedoopt sijn

ad idem de gedoopten van het geheele jaar 1775
ad idem de gedoopten van het geheele jaar 1776
ad idem de gedoopten van het geheele jaar 1777
insgelijks hoeveel paaren in het jaar 1775 alhier getrouwt sijn
ad idem hoeveel paaren in het jaar 1776 alhier getrouwt sijn

608 Onzekere lezing door papierbeschadiging.
609 Afkomstig uit Padang, 1746 in VOC-dienst als 'jongen aan de pen', in 1768 boekhouder en essayeur (keurmeester) te Manado.
610 Hermanus Koenes, in VOC-dienst gekomen 1778 als soldaat.
611 ANRI, Archief Kkr Batavia 59, fol. 65. De algemene kerkstaat 1778 ibidem, fol. 84.
612 Zie doc. 230 en de aantekening bij het slot daarvan.
613 1774.

ad idem hoeveel paaren in het jaar 1777 alhier getrouwt sijn
ad idem hoeveel paaren in het jaar 1778 alhier getrouwt sijn

Verders laaten wij deese geaccompagneert gaan van de tegenwoordige staat der kerke alhier ter deeser hoofdplaatse, en de kinderen in en buyten het school, alsmede van de gemene christenen. Wij twijffelen geensints of het sal alles na U.WelEerw. genoegen sijn.

Betreffende U.WelEerw. aanschrijven wegens de kerkelijke attestatie en dimissie van onsen gewesenen leeraar, D. W.H. Tenckinck, so is wegens het eerste in onse kerkelijke vergadering beslooten om hem de attestatie toe te senden. Wat egter het tweede, of de dimissie, betreffende is, daar heeft de vergadering geoordeelt dat hij sig moet vergenoegen met het besluyt van de Hooge Regering deeser landen, waardoor sijn Eerw. van deese gemeente ontslagen is geworden,[614] en daarenboven sijn Eerw. bij sijn anwesen alhier deese vergadering daarom in person behoorlijk sowel om het eene als andere hadde moeten versoeken, vermits tijd genoeg daartoe gehad heeft om sulx te konnen doen. Ook so kan het sijn Eerw. niet onbewust sijn dat hem door eenige welmenende vrinden lange voor sijn vertrek indagtig gemaakt is geworden om daarom te versoeken, egter is sulx in de wind geslagen met expressie deselve als predicant niet van noden te hebben. Egter hebben wij dese attestatie, dewelke wij aan sijn Eerw. gesonden hebben, sodanig ingerigt dat deselve almede voor eene dimissie kan verstrekken en waarmede sijn Eerw. volkomen kan tevreden sijn.

Ondertuschen verlangen wij seer hartelijk wederom na eenen braven leeraar en herder, dewelke met sijn leven en wandel deese gemeynte in alle godsaligheyt en eerbaarheit mag stigten en voorgaan, opdat het geestelijk Zion mag opgebouwt en veele daar toe mogen worden gedaan en het koningrijke van Jesus hoe langer hoe verder mag uytgebreydt worden. Want U.WelEerw. wel selfs sullen begrijpen kunnen dat het voorgeleesene woord op verre na dien indruk niet heeft als dat het door een leeraar verkondigt word.

Wij hebben eenen klijnen eysch van kerk- en schoolboeken gedaan, met vriendelijk versoek aan U.WelEerw. dat dog deselve so veel als mogelijk is voldaan mag worden, vermits deselve hoogst benodigt sijn.

Voor het overige – – – U.WelEerw. altijd bereidwillige dienaaren en medebroeders, F.L. Possé, J.P. Eberhard, W.F. Mertsz, H. Koenes.

Ternaten in onse kerkelijke vergadering den 24^{en} september 1778.

Bijlage: Staat der kerken en scholen van het Gouvernement Ternate soodanig deselve bevonden sijn bij de kerkelijke visitatie door den Predikant Wouther Hinderik Tenkinck op den 22 maart Anno 1774 en geëindigt den 23 september 1774.[615]

– – –

Sedert de terugkomst van de Eerwaarde Heer Tenckinck van de kerkelijke visitetogt, 'twelk geweest is den 23 september 1774 tot ultimo december 1774, sijn alhier ter hoofdplaatse 28 kinders en 3 bejaarde gedoopt en 4 paare getrouwt.

Sedert primo january tot ultimo december 1775 sijn 40 kinders en 11 bejaarde gedoopt en 12 paare getrouwt.

Sedert primo january tot ultimo december 1776 sijn 44 kinders en 3 bejaarde gedoopt en 8 paare getrouwt.

---

[614] Resolutie Hoge Regering 26 november 1776, NA, VOC 806, fol. 220.

[615] ANRI, Archief Kkr Batavia 830, fol. 843-844. Het eerste gedeelte van deze kerkstaat is een afschrift van de verzamelstaat uit het visitatierapport van 1774, zie doc. 230, slot.

Sedert primo january tot ultimo december 1777 sijn 38 kinders, 9 bejaarde gedoopt en 15 paare getrouwt.

Sedert primo january tot ultimo september sijn 8 paaren getrouwt door den Raadt van Justitie.

Den tegenwoordigen staat der kerke alhier bestaat thans in 17 ledemaaten, te weeten 10 mans- en 7 vrouwsperzonen. Gemeene christenen sijn 329, te weeten 153 mans- en 176 vrouwsperzonen. Kinders in de schoolen sijn 98 en dito buyten de schoolen sijn 265. Ongedoopte sijn tegenswordig ter deeser hoofdplaatse 28 kinders.

Dit gecollationeert en met de kerkenboeken accord bevonden, quod attestor, F.L. Possé, ouderling.

Ternaten den 27^{en} september 1778.

234. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 25 september 1780.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 859-860.

Eerwaarde – – –

Terwijle onsen getrouwen, ijverigen, seer geliefden leerraar Georgius Jacobus Huther ter uitdeelinge der heylige bondzeegelen na de Celebeesche cust vertrokken is, zoo kunnen wij ouderlingen en diaconen niet naalaaten om U.WelEerwaardens eerbiedig te bedeelen dat zeedert de komste van onsen getrouwen herder en leerraar alhier veele in de christelijke religie door het heilige bondzeegel des doops zijn ingeleyft geworden, en dat door sijne christelijke ijver ook veele tot leedemaaten sijn aangenomen, welke vleyt en ijver van onsen getrouwen leerraar wij verhoopen U.WelEerw. broederen soo wel als ons seer aangenaam zal voorkomen.

Moetende aan de andere kant, WelEerw. Heeren en meedebroederen, tot ons uiterste leetweesen betuigen, wij ons van deesen jaare niet hebbe gehonoreert gesien met eenige letteren van U.WelEerw.,[616] hetgeen ons zoowel als onsen bovengemelde geliefde leerraar is smertende, als daardoor verstooken gebleeven zijnde om den staat der kerken van Indiën, dewelke ons 's jaarlijks altoos door U.WelEerw. bedeelt werden, te weeten.

Dienende verders tot U.WelEerw. communicatie als dat onsen geliefde herder en leerraar in den aanstaande jaare, onder inwagting van des Heeren zeegen, na de Sangerse ijlanden staat te vertrekken om aldaar des Heeren woord te verkondigen en de heilige bondzeegulen te bedienen, zijnde op die eilanden zeedert den jaare 1774 geen predikant geweest.[617]

Voor het overige, WelEerwaarde Heeren – – – U.WelEerwaardens dienstveerdienige dienaaren en medebroederen thans uitmaakende den kerkenraad alhier, G. Renesse,[618] J. Boot,[619] W.F. Mertz, Caspar Voges.[620]

Ternaten in 't concistorium ady 25 september anno 1780.

---

[616] Brieven kkr Batavia aan kkr Ternate in ANRI, Archief Kkr Batavia 59, fol. 111 (12 jan. 1779) en fol. 139 (18 nov. 1779, ontvangen juli 1781). De eerste daaropvolgende aangetroffen brief is van 20 februari 1782 (ibidem, fol. 211), daarna volgt kkr Batavia aan kkr Ternate d.d. 30 dec. 1790 (ibidem, fol. 434). De algemene kerkstaat 1780 ibidem, fol. 158.

[617] Zie het hiernavolgende document.

[618] Gerardus Willem van Renesse, van Steenbergen, arr. Batavia 1754 als sergeant en commandeur van de soldaten, overleden 6 december 1784.

[619] Vermoedelijk Johannes Boot, van Edam, arr. Batavia 1778 als onderkoopman, overl. 7 maart 1784.

[620] Burger, in 1766 in VOC-dienst getreden.

235. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP DE SANGIHE-EILANDEN EN IN NOORD-SULAWESI DOOR DS. GEORG JACOB HUTHER. Ternate, 27 april 1781.
NA, VOC 3597, ongefolieerd.

Rapport nopens den Sangirese, Gorontaalse en Attingolse kerk- en schoolstaat, door den ondergeteekende predicant opgestelt, in kerkenraede voorgeleezen, en gepresenteert aan den WelEdele Achtbaeren Heer Alexander Cornabé,[621] Gezaghebber deser Moluccos, en de verderen Raed van Politie op Ternaten.

September anno 1780
Zaturdag den 7[622] dito begaf ik mij aen boord van 's E. Compagnies schip Westvriesland. In het begin van mijn vertrek hadde ik mijn dienstwerk eeniglijk bepaelt tot de Noordcust van Celebes, edog, aangesien de scheepsoverheeden aen wiers bodem ik bescheiden was zig door sterken tegenspoed van stroom en wind genoodzaekt vonden van cours te veranderen, en daerom voor de tijdt van 18 dagen op de groote Sangirs ten anker gingen, zoo ben ik ingevolge verschuldigde pligt niet in gebreeken gebleeven mijn bepaelt voorneemen ruimer te maken, en midlerwijl niet in veranderingen of verschansingen van traege, berispelijke en volgens eigene experiëntie gantsch onervaerne schoolopsienders, maer zoo schielijk doende was in de wederoprigtinge van den eertijds met zooveel arbeid aengekweekte en thans weder ontwortelde en bijna geheel verdweenen godsdienst der Sangirese christenen te besteeden. Tot dien einde dan op maandag den 18 dito getransport zijnde na de nabij leggende negorij, welke genaemd word.

Taroena
zoo stelde mij den Inlandsche schooldienaer, Bastian Rugan, een roll ter hand van den kerk- en schoolstaet aldaer, zijnde: ledematen –, gemeene christenen 968, schoolkinderen 40, buyten schools kinderen 243, dooplingen 128, trouwpaeren of verloofde persoonen 24, summa 1403.

Uit het geringe en teffen getermineerd aental van kerk- en schoolboeken dewelke ik voor de Celebese cust hadde aengebragt, heb ik aldaer g'augmenteert de exteerende: bijbel 1, vraagboeken 14, psalmboeken 7, summa 22, met nieuwen: psalmboeken 6, vraagboeken 6, risalet 2, summa 14.

En na twee dagen door leeren, doopen en andere godsdienstige excercitiën aldaer getransigeert, alsmede op 's konings instantig versoek de al te veel tijdt tot hare praeparatie of onnosele vercieringe nodig hebbende trouwpaeren tot op mijn wederkomst, dog tevergeefs gelijk ex fine harum paginarum[623] blijken zal, geconcedeert te hebbe, zoo ben ik op den 3en dag 's avonds laet met een prauw, tot dien einde gereet leggende, van daar vertrokken en heb op donderdag den 21 dito 's morgens vroeg bereikt de onder voornoemde koning sorteerende negorij

Calonga
De marinja geredja of koster, die uyt dien hoofde van den absenten of mogelijk affairen verrigtende schoomeester Samuël Laurens wel met de bijnaeme van adjunct pronkte, maer na bevinding van zaken billik een trouwe deurwaerder van het schoolarenlose huis

[621] Van Leiden, in 1762 uitgekomen als sergeant, 1780-1783 gouverneur van Ternate, 1794-1796 van Ambon.
[622] Gezien alle hiernavolgende tijdsaanduidingen in dit verslag is 'zaturdag 7' een verschrijving voor 'zaturdag 2 (of 9)' ofwel 'donderdag 7'.
[623] Uit het slot van deze bladzijden.

mogte g'insignieert worden, kwaem mij tegemoet met een roll van het kerk- en schoolwesen, aldaer zijnde: ledematen –, gemeene christenen 406, schoolkinderen 24, buytenschools kinderen 263, dooplingen 263, summa 956.

Naer eenige uuren aldaer uytgerust hebbende visiteerde ik de boeken en heb daarbij bevonden: bijbel 1, psalmboeken 4, vraagboeken 4, summa 9, en afgegeven: psalmboeken 1, 4, vraagboeken 1, risalet 1, summa 3.

Niet lang daerna liet ik door den plaatsvervangend schoolmeester een leer- en beedestond bekent maken en alle onchristenen of doopbegeerige zielen daerbij inviteeren, maer onaengesien ik 's avonds ten 5 uuren nog niet meer dan omtrent de helft der g'interesseerden in de kerk vergadert zag en uyt aenmerking van mijn nauw bepaelde tijd niet langer konde vertoeven, zoo heb ik dese door leeren en doopen de gemeente van Christus ingelijfd, de overige aan boord of na Taroena, waer ik bij mijn retour nog eenige dagen meende te blijven, bescheiden, en ben 's andere daags morgens vroeg met een prauw, als voorheen mij klaer leggende, vertrokken en op vrijdag den 22 dito g'arriveert in het koningrijk van

Candhar

De Inlandsche schooldienaer, Salomon Cornelis, overhandigde aenstonds een roll van: ledematen –, gemeene christenen 63, schoolkinderen 22, buyten schools kinderen 19, dooplingen 26, trouwpaeren of verloofde persoonen 6, summa 136.

Voorts nam ik het werk voor hetwelk mij te verrigten stond, liet de conventie der g'interesseerden publiceeren, bad voor de gemeinte, doopten en trouwde de op den roll bekend staende zielen, onderhielt en berispte de meer tot een concubine als tot het wettig houwelijk g'inclineert zijnde schoolmeester, onderwees zijne weetnietige schoolaren, versogte den koning om een prauw tot procicutie[624] van mijn togt, vertrok des anderen morgens vroeg daermede, en kwaem door 's Heeren trouw geleid op zaterdag den 23 dito ter rheede van de subalterne negorij van het Taboekansche koningrijk welke genaemt is

Taryang

Bij mijne arrivement was op last mijner voorzendelingen alles zoo gedisponeert en in gereetheid gebragt dat ik maer de hand aen het werk konde leggen. Nam deswegen ook aenstonds, om geen tijdt te verspillen, de roll van den aldaer bescheiden leggende schoolmeester, Gurian Maccapal, over en ontwaerde daeruyt te zijn: ledematen –, gemeene christenen 151, schoolkinderen 30, buyten schools kinderen 48, dooplingen 92, trouwpaeren of verloofde persoonen 36, summa 357.

Ik annummureerde meteen bij de oude boeken welke aldaer exteerden: bijbel 1, psalmboeken 5, vraagboeken 12, summa 18, dese volgende: psalmboeken 1, vraagboeken 1, risalet 3, summa 5.

Hierna vervoegde ik mij in de kerk, diende de g'interesseerden het bondzegel des H. doops toe, confirmeerde het egtverbond, sogt de goede tot hetgeene beter is op te wekken en hen die gantsch verkeerdelijk wandelde doctrinae meae adminiculo ad rectitutinis semitam te revoiteren,[625] en voer na genomen middagmael met een versche prauw nog op evengemelde dag na de hooftnegorij

[624] Prosecutie, voortzetting.

[625] Niet geheel correct Latijn, met als betekenis: met behulp van mijn onderwijs tot de smalle weg der rechtschapenheid (te doen terugkeeren).

Taboekan

Een bekwaeme rustplaets was bij mijn daerzijn het voorwerp mijner eerste omzigt, eensdeels wijl de donkere nagt immineerde, andersdeels en wel voornamentlijk wijl de ongemakkelijke en met zwaere affaire gepaert gaende prauwstogt mijne gesondheid gekrenkt hadde. Des volgende morgens resumeerde ik niettegenstaende mijne nog aenhoudende onpasselijkheyd d'inquisitie van den kerk- en schoolstaet en bevond dezelven te zijn: ledematen 1, gemeene christenen 685, schoolkinderen 84, buyten schools kinderen 396, dooplingen 393, trouwpaeren of verloofde persoonen 80, summa 1639.

Berustende boeken: bijbel 1, psalmboeken 7, vraagboeken 6, summa 14, en nieuw afgegeven: psalmboeken 2, vraagboeken 2, risalet 3, summa 7.

Vervolgens gaf ik aen mijn aldaer bescheiden zijnde schooldienaer, Hendrik Maccapal, last de verleegenen[626] te convoceeren, en opinie van binnen twee opus operatum te krijgen.[627] Maer mits ik door de jonge koning en zijne rijksgrooten om een particulieren dag voor hunne houwelijksbelangens gesolliciteert wierde en van buiten de tijding ontfinge dat eene onbepaelde menigte der g'interesseerden zig in verre afgeleegene boschadiën ophielden, zo veranderde ik van voorneeme, deed op maandag de aenwesende, hen die in den bosche zwerfde op dingsdag, op woensdag zijne hoogheid en deszelve rijksbestierders mijnen godsdienstige verrigtingen bijwoonen, en heb door dese driedaagse arbeid mij dermaten gefatigeert dat ik den volgende dag wel gaerne tot mijne recreatie zoude bijgevoegt hebben, maer gemerkt 's morgens een onverwagt afgesant van den schipheer aen wiens bodem ik gecommitteerd was mij over het gebergte kwaem een spoedig opkomst belaste, zoo heb ik na toewenschinge van de beste der goddelijke zegeningen bij mijne Taboekansche gemeente afscheid genomen en ben des voormiddags om 10 uuren met eene nieuwe prauw vertrokken en op dienzelven donderdag den 28 dito 's avonds ten 5 uuren aengeland tot

Koema

Wijl ik bij mijne aenkomste nog indagtig was der bootschap welke ik te Taboekan van mijn schipheer obtineerde, zoo liet ik aenstonds de gemeente mijne haest aenseggen, requireerde midlerwijl de roll van den schoolmeester, Fredrik Maccapal, welke behelsde: ledematen –, gemeene christenen 212, schoolkinderen 15, buiten school kinderen 72, dooplingen 68, trouwpaeren of verloofde persoonen 12, summa 399.[628]

Heb de boeken nagezien, en bij de exteerende: bijbel 2, psalmboeken 4, vraagboeken 5, summa 11, verstrekt: psalmboeken 1, vraagboeken 1, risalet 1, summa 3.

Begaf mijn hierop na de kerk, leerde, doopte en klonk door wettig huwelijk de trouwpaeren of verloofde persoonen te samen, en remigeerde[629] met die prauw met welke ik was g'arriveert bij laten avond nog op de nabijleggende negorije

Culur

's Anderen daags maakte ik geen minder spoed als te vooren, nummereerde volgens rapport van den daer zijnde schoolmeester, Johannes Morozi, te samen: ledematen 1, gemeene christenen 350, schoolkinderen 23, buitenschools kinderen 50, doopkinderen 165, trouwpaeren of verloofde persoonen 10, summa 599.

---

[626] Verafwonenden.

[627] Mogelijk is in het afschrift 'dagen' uitgevallen. Zo ja, dan staat hier dat de predikant binnen twee dagen zijn werk gedaan (operatum) wil hebben; 'opus operatum' kan een zinspeling zijn op een bekende theologische term.

[628] Ten rechte 379.

[629] Roeide.

School- en kerkboeken: bevonden: bijbel 1, Carons predikatieboek 1, psalmboeken 9, vraagboeken 10, summa 21, en nagelaeten: psalmboeken 1, vraagboeken 1, risalet 2, summa 4.

Na deese liet ik aenstonds mijn dienst voor de g'interesseerden presenteeren, ging in de kerk, bevestigde de egtstaet, leerden en doopten zoo veel er begeerig waeren door het ontfangen van het bondzegel des H. doops Gods volk bijgezelt te worden, continueerde na genomen mael mijne togt, en kwam onder des Heeren geleyd op vrijdag den 29 dito 's agtermiddags ten 3 uuren ter rheede van

Manaluw

Hoewel ik bij mijn daerzijn meer lust had om te rusten als tot arbeiden, zoo eligeerde ik egter het ultimatum,[630] begon ik mijn werk van den kerk- en schoolstaet, bevond na luyd van een overgeleverde roll aldaer te zijn: ledematen 1, gemeene christenen 337, schoolkinderen 30, buyten schools kinderen 113, dooplingen 173, trouwpaeren of verloofde persoonen 22, summa 676.

Voorts zijn ter zelver tijd de boeken door mij gerecognoceert; bevonden: bijbel 1, psalmboeken 5, vraagboeken 7, summa 13, en afgegeven: psalmboeken 1, vraagboeken 1, risalet 2, summa 4.

Naderhand haastede ik mij bij de gemeente, welke midlertijdt op mijne ordres was bijeengekomen en heb de rest van dien vrijdag eensdeels voor de ongedoopte, andersdeels voor hen die tot het houwelijk overgingen geconsacreert. 's Anderen morgens bevond ik de schoolkinderen examine instituto[631] zoowel in het een als in het ander ongemeen slegt onderwezen, heb mede bij die gelegentheid, niettegenstaende ik eerst meende van alle veranderingen af te zien, hun leermeester Lucas Manoppo op zijn eigen versoek met de te Tamako bescheiden zijnde en volgens nadere experiëntie herwaarts verlangenden meester Hendrik Lazarus op gunstige approbatie van U.WelEd.Agtb. doen changeeren, en ben omtrent 7 uuren van daer vertrokken en door des Heeren goedheid op dienzelven zaterdag den 30 dito om elf uuren g'arriveert tot

Salurang

Het middagmael aldaer gehouden hebbende, recommandeerde ik den schooldienaer, Cornelis Macrandus, de convocatie der g'interesseerden aen, occupeerde mij onderdes met de deliberatie van het volgende kerk- en schoolwesen: ledematen 1, gemeene christenen 504, schoolkinderen 36, buyten schools kinderen 145, dooplingen 164, trouwpaeren of verloofde persoonen 40, summa 890.

Ik ging inmiddens de boeken na en jungeerde bij de aldaer berustende: bijbel 1, Carons predikatieboek 1, psalmboeken 14, vraagboeken 12, summa 28, dese navolgende: psalmboeken 1, vraagboeken 1, risalet 3, summa 5.

En nadat dese visite gefinieerd was, trad ik in de kerk en hielt mij met leeren, doopen en trouwen aldaer bezig tot aen den avond. Sub diluculo[632] itereerde ik mijn reize, en ben na twee mael levensgevaar, 's daags door een onstuimigheid der zee en des nagts door een onvoorziene zeedroogte, en wel in de nabijheid van onbekende en vermoedelijk of na de gissing van mijn volk op roof circumvageerende natiën uytgestaen te hebben, deo auxiliante[633] eindelijk op maandag den 2 october 's middags omtrent 12 uuren behouden ter rheede gekomen van de negorij

---

[630] Vermoedelijk is bedoeld: deed ik de oproep (aan de gemeenteleden, om bijeen te komen) uitgaan.
[631] Na gehouden examen.
[632] Bij het ochtendschemeren.
[633] Met Gods hulp.

Tamako
Schoon ik door de koude, hitte, honger en andere ongemakken welke ik op voortzeide reize geleeden had onpasselijk geworden was, zoo konde ik dog dien dag niet otiosus of ledig doorbrengen, maer deed onderzoek op de kerk- en schoolstaet, ontwaerde daerbij te behooren: gemeene christenen 1030, schoolkinderen 65, buyten schools kinderen 106, dooplingen 165, trouwpaeren of verloofde persoonen 10, summa 1376.

Heb ook zonder uytstel de boeken ondersogt, bevonden: bijbel 1, Nieuw Testament 1, psalmboeken 6, vraagboeken 7, summa 15, en afgegeven: psalmboek 1, risalet 4, summa 5.

Liet des volgende daegs 's morgens op het gevoel van beterschap alle die in mijne komste belangens of interessen schepte congregeeren, en bragt op dien voormiddag door mijn onafgebroken leeren, doopen en trouwen het geheele dienstwerk ten eynde. En nadat de schooldienaer Hendrik Lazarus, op mijn afvragen of hij met dien van Manaluw wilde changeeren, groote inclinatie betoond hadde, zoo heb ik hem zulks op gunstigen approbatie ut antea[634] toegestaen, ben sumpto prandio[635] 's agtermiddags om 1 uuren van daer weggegaen, en heb op het eynde van dienzelven dingsdag den 3 dito g'arriveert op de rheede van

Manganitu Lama
Des anderen ogtends transumeerde[636] ik de gewoone roll van mijn aldaer liggende schooldienaer, Bastian Paulus, en telden daerop: ledematen 1, gemeene christenen 842, schoolkinderen 30, buyten schools kinderen 246, dooplingen 47, trouwpaeren of verloofde persoonen 34, summa 1200.

Gaf hierna te weeten dat ik aenstonds mijn dienst aen de bovengemelde, en aen hen die de nieuwe negorij bewoonde des volgende donderdags wilde toewijden, en dienvolgens een iegelijk tempore constituto[637] gaerne in gereetheyd zag. Maer tot mijn leetweezen kwaem van het eene bijna zo min als van het andere, want ongeagt 's agtermiddags nog zeer weinig bijeengekomen waeren, zoo vond ik mij evenwel door een herhaelde opontbiedinge van mijn schipheer volens nolens genootsaekt sine cunctatione[638] in de kerk te gaen, heb de schoolaren aldaer gelijk doorgaens overal in een jammerlijke ignorantie g'attrappeert, hun leermeester deswegens onderhouden en berispt, gedoopt en in den egte staet verbonden zoo veel als er present waeren, d'exteerende boeken oude en weinig bevonden en wegens gebrek incompleet gelaeten, en ben hierop hisce peractis[639] op donderdag den 5 dito in steede van na de nabij liggende nieuwe negorij te procedeeren dierect overgevaeren aen boord van het schip. 't Anker wierden geligt, cours wel na Manado gezet, maer door een onverhoopte opkomst van tegenstroome en contraire winden wederom verandert, en op maandag den 16 dito getermineert op de rheede van

Quandang
Wijl het schip wegens ontlastinge aldaer moeste vertoeven, zoo bleef ik niet in gebreke om de omleggende negorije, welke eygentlijk het onderwerp van mijne commissie waeren, te visiteeren, ging derhalve 's anderen daegs na de wal, gaf den Quandangse resident en den Limbotse koning te weeten dat ik voorneemens was na Gorontalo ten gaen en bij het vertrek van 't schip weder terug te zijn. Kreeg tot dien einde agt paerden ter over-

634 Als voren.
635 Na een maaltijd gebruikt te hebben.
636 Latijn trans(s)umere: aannemen, ontvangen.
637 Op de bepaalde tijd.
638 Zonder uitstel.
639 Na deze zaken volbracht te hebben.

voeringe van agt mannen, en vijf mannen ter voortbrenginge van mijn plunderagie[640] en anderen nootsakelijke goederen, met die vaste verzekeringe dat ik op zijn hoogst binnen twee dagen te Gorontalo zoude zijn. Vaerde dus met zoo veel levensmiddelen als ik voor dien tijdt van 2 dagen nodig oordeelde te hebbe voorzien zijnde, op woensdag den 18 dito de reyze aen.

Maar ik heb niet alleen menigmael gewenst dese reize nooyt geaenvaert te hebben, maer zoude ook gaerne zelfs op de helft van den weg wedergeretourneert zijn, wanneer het gebrek aan mondkost mij geen hinderpael gestelt hadde; vijf geheele dagen was ik onderwegen. Kort na mijn vertrek begon de lugt onstuymig te werden, en heeft bijna niet opgehouden totdat ik in de haven mijner begeerte gekomen ben. De bergen waeren zoo slibberig, de daelen zoo uytgehoolt, de vlakke wegen zoo modderagtig en de rivieren door welke men moet passeeren zoo ruyschende en met water aengevult, dat ik dikwerf niet zonder levensgevaer marcheerden. Zoogenaemt wokka,[641] dat de wilde boomen opleeverden, en een weynig rijs, dat wij den ons bejegenende konings volkeren afsmeekte, diende mij en mijne reisgenooten eenige tijdt tot maegvoedzel, mijne equipagie en wat dies meer bij mij was waren grootelijks geruïneerd. Met één woord, ik heb bij deze occasie zoo veel ongemakken en fataliteiten uytgestaen als ik in mijn leven nooit op eenige land- of zeereyze geleeden hadden.

En diesniettegenstaende was ik van gedagten mijne commissie zoo spoedig doende was te Gorontalo en deszelfs subalterne negorij Attingola te verrigten en volgens afspraek weder te keeren, versogte derhalve bij mijne aenkomste de Gorontaelse resident en den Attingolse koning dat se ten eerste de g'interesseerden geliefde gereet te stellen. Maer door het zwaeren werk dat dit bijna twintig jaeren ongevisiteerd gebleevene gewest voor mijne handen presenteerden, en door de hoop die men mij tot de binnenkort uyt de Parigeresen bogt terugkomende chialoup die genaemt is De Jonge Cornelis gaf, liet ik mij moveeren dat ik te Gorontalo bleef, en aen den schipheer schreef dat hij na mijne wederkomste niet behoefde te wagten.

Geduurende mijn verblijf aldaer zijn dan zoowel te Gorontalo als te Attingola de godsdienstige verrigtingen door mij behoorlijk waergenomen, alsmeede een redelijk getal persoonen gedoopt en getrouwt: Te Gorontalo 40 gedoopt, 18 getrouwt. Te Attingola 380 gedoopt, 64 getrouwt. Summa 420 gedoopt, 82 getrouwt.

Heb bovendien ook het schoolwezen zoowel in de eerste als in de tweede plaets zeer slecht bevonden: de Gorontaelders zijn door het gebrek van een Compagnies schoolmeester, waerom zij menigmael tevergeefs, en mij bij mijn daerzijn ook wederom gesolliciteerd hebben, genootsaekt zijnde zig met een privaet schoolmeesteresse te behelpen, en dus is ligt te vermoeden wat voor vrugten uyt een vrijwilligen ijver voortspruyten. Die van Attingola zijn zoo ongedresseert en stom, dat ik betuygen moet haeres geleyken op de verbasterde Sangers niet gevonden te hebben, want uyt een getal van omtrent 1047 zielen die de negorije oplevert, zijn volgens eigen ondervinding en volgens het klaegelijk getuigenis van hunne koning en deszelfs rijksgrooten geen drie persoonen te vinden die leezen, schrijven, veelmin eenige grontwaerheden van onse christelijken godsdienst weeten te reciteeren. Zelfs als er een Compagnies brief zal geschreven worden, zoo moeten zij zig bij bovengemelde Gorontaelders vervoegen. De schoolmeester zelfs die daer bescheiden is heeft mij op mijn afvraegen hoeveel goden er waeren? een gantsch twijffelagtig antwoord gegeven. Dog wat wonder! ik ben verzeekert, en heb ook met eygen oogen gesien dat diegeene die ter school gaen zig verbeelden of mogelijk door de school-

[640] Plunje.

[641] Vermoedelijk de vrucht van de woka- of hokaboom, een palmsoort (Livistona rotundifolia), die in Noord-Celebes voorkomt.

meester wijs gemaekt zijn dat het schoolgaen zoozeer niet bestond in iets te leeren, alswel in het opbrengen van pinang, siri, sageweer, sajur[642] en anderen huyselijke behoeftigheeden. Om diens wille zoude ik ook wel gaerne den eerstgenoemde een nieuwen, en dien van Attingola een anderen schoolmeester op gunstige approbatie van U.WelEd. Achtb. hebben toegevoegt. Edog, wijl ik mij voorgenoomen heb, gelijk in het begin van mijn journael bekent staet, aengaende schoolmeesteren geen veranderingen te maken, zoo heb ik het ten eenemael aen U.WelEd.Achtb. wijse decisie willen relinqueeren, schoon ik deese kerkelijke commissie niet lang na der chialoups terugkomst, welke geweest is op den 29 november, hadde konnen verrigt hebben. Zoo ben ik dog tot mijn vertrek daermede doende gebleeven, alleenlijk omdat de stuurman bij zijn retour voorgaf een nieuwen mast van nooden te hebben; of het nu was om mijn vertrek te retardeeren of om zijn verblijf om anderen belangens willen dies te langer op te schorten laet ik uyt de daerbij voorgevallene omstandigheeden van het uyt- en insetten van een en dezelfde mast aen U.WelEd.Achtb. te onderzoeken over.

Hierna nam ik de armenpenningen op, welke aldaer waeren bedraegende rds 56:35:8, alsmede wegens een vrijgegevene mans slaaf rds 25:—:– ten behoeven van onse diacony.

Ben voortz met meergemelden chialoup op vrijdag den 3 maert 's avonds ten 6 uuren met een goede en voorspoedigen wind vertrokken en, door Godts trouw geleid, waervoor zijn allerheiligste naem gepresen zij, behouden en in goede gesondheid op vrijdag den 10 des voornoemde maands 's avonds ten 6 uuren g'arriveert op de rheede van Ternaten, zijnde dit alles dusdanig na waerheid bevonden door U.WelEdele Achtbaerens volveerdigen dienaer G.J. Huther.

Ternaten den 27 april 1781.

Voor het opleesen: J.G.W. Heinrich. Voor 't nazien: C.R. Weydemuller.[643]

236. Brief van ds. G.J. Huther aan de Politieke Raad van Ternate. Ternate, 18 juli 1781.

ANRI, Archief Ternate 42, Bijl. Res. Pol. Raad 1761-1781, ongefolieerd.

Aan den WelEdele Achtbaeren Heer Alexander Cornabé, Gezaghebber deser Moluccos en der verderen Raed van Politie, alhier.

WelEdele Achtbaeren Gebiedende Heer en Heeren!

In conformité van U.WelEd. Achtb. zeer gerespecteerd demande (vervat bij het extract resolutie dato 15 mey passato) omtrent eene opgave in scriptis van alle zodanige middelen als bij de hand genomen konnen werden tot een beter onderwijs der in onweetenheid gezonken Sangireesen en Attingolders,[644] neem ik de vrijheid dezelve bij desen als best scheinende U.WelEd. Achtb. aen de hand te geven.

Vooreerst moet d'examinatie of proefneeminge van degeene die tot het schoolwerk zullen g'emploieert werden den predicanten of, bij manquement van zulken, anderen welke tot dien einde suffisante kennisse en bekwaamheden besitten, en nullo donorum respectu[645] te werk gaen, niet minder eigen blijven als de approbatie of goedkeuringe hier van den hoofdgebieder dezer provincie altijd eigen is, en zijn moet, en geenzins, gelijk

[642] Groente.

[643] Onzekere lezing. Johann G.W. Heinrich, van Merseburg (Dld), arr. Batavia 11 december 1763, overleden 18 juni 1797. Dit postschrift is geschreven met een andere hand dan het verslag.

[644] Zie resolutie PR Ternate d.d. 15 mei 1781, NA, VOC 3597, fol. 285-287.

[645] Zonder op geschenken acht te slaan, onomkoopbaar.

meermaelen geschied, werden toevertrouwt aen afgezondene commissianten die geen beleiders zijn van onse hervormde christelijke religie, veelmin ledematen van onse kerk.

Ten tweeden, moeten gepaste regelen (als daer in het School Reglement voor de stad Batavia pag. 3 hoofdst. 3 bekend staen)[646] voorgeschreven werden, naer welke de meesters zullen gehouden zijn hunne schooldienst te observeeren,

Ten derden, moet niet zoo zeer aen de residenten als wel sonderling aen de opperhoofden dier steeden selfs sterk werden gelast om voorschreven regelen met alle ijver en getrouwigheid te handhaven en te cultiveeren.

Ten vierden, hetwelk het noodzaekelijkste is, moeten d'eens geëmplojeerde schoolmeesters veeltijds van standplaets of bescheiden post verwisselen, als werdende door een al te langduurig verblijf zoo familiër en veroudert in hunne gemeentens dat ze zonder eenige vrees, aenzien of ontsach omdwaelen.

Ten vijfden, hetwelk van geene mindere noodzaekelijkheid is dan het evengemelde, moet ook niet vernegligeerd werden den ijverigen en wel dienende schoolmeesteren bij expiratie van hunne verbanden eenig meerder onderhoud toe te leggen dan de slegt dienende, opdat ze niet moedeloos bij schooltijden slinkse treeden doen tot hunne broodwinningen.

Gemakkelijk zou het zijn, WelEd. Achtb. Heer en Heeren, noch andere middelen op te geven. Edoch, wijl gemelde vijf zich niet alleen buiten verdere kosten van de Ed. Compagnie opdoen, maar ook na den aart en inborst deezer verbasterde natie geschikt zijn, zoo heb ik ze als de bekwaemste en aen U.WelEd. Achtb. christelijk oogmerk het meest voldoende aengesien. Hoop ook dat, wanneer het U.WelEd. Agtb. behaegt deselve in het werk te stellen, door de tusschenkomende verligtinge van Gods Geest de beschreienswaerdige onkunde welke na luid van mijn en mijner predecesseurs schriftelijk rapport in voornoemde contrijen heerschende is eenigsins afgeholpen of ten minsten paelen gezet werden. Waermeede d'eere heb mij met verschuldigde hoogagting te teekenen, WelEdele Achtbaere gebiedende Heer en Heeren, U.WelEdele Achtbaerens volveerdigen dienaer G.J. Huther.

Ternaten den 18^{en} july 1781.

237. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN TERNATE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 20 augustus 1781.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 863-865.

WelEerwaardige hooggeleerde Heeren en veelgerespecteerde meedebroederen in Christus!

U.WelEerwaardens g'estimeerde missive van den 18 november 1779[647] is ons eerst geworden in den maand july passato. De oorsaak van deese laete inhandiginge is volgens mondeling bericht toe te schrijven aan het verongelukken van het vaertuig waermeede dezelve gezonden was.

De blijdschap welke wij bij den ontfangst van gemelde letteren gevoelden wierde gestoord door het gemis van die van het voorige jaar tachentig.[648] Wij merken hetzelve aan

---

[646] Het Schoolreglement voor Batavia dateert van 1684 (Van der Chijs, *Plakaatboek* III, 125-130); het werd op 10 april 1778 opnieuw uitgevaardigd in een vernieuwde redactie (*Plakaatboek* X, 242-245. In hoofdstuk 3 § 3 worden de dagen vastgesteld op welke de school gesloten is; de paragraaf is inhoudelijk gelijk aan de bepaling dienaangaande in het reglement van 1684.

[647] ANRI, Archief Kkr Batavia 59, fol. 139.

[648] Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 59; daar brieven kkr Batavia aan kkr Ternate d.d. 18 november 1779 en 20 februari 1782.

als een ongunst, te meer omdat onse predecesseurs zich beroemen alle jaar daermeede vereerd geweest te zijn. Is het dat wij er aanleiding toe gegeven hebben? Wij versoeken dat het door eene broederlijke indulgentie of toegeventheid mag werden overgesien.

In het algemeen hebben wij d'eere te melden dat onse kerkenstaat nog is gelijk wij denselve in onse praecedentibus hebben gerapporteerd, bestaande uyt goede en kwaede, uyt vroome en onvroome, uyt opregte en geveinsde, uyt bekeerde en onbekeerde, uyt bekommerde en zorgeloose. En ongeacht 'er de beveelen van het hemel-hoff rijkelijk ende onvermoeit voorgehouden, en ontwerpen van zodanige middelen als tot verdere verbeeteringen bekwaem schijnen bij de hand genoomen werden, zoo beneemt ons nochtans de ongebondenheid die van sommigen alhier gepleegt word tot nog toe het genoegen van iets anders als evengemelte gedaante in onse kerkenstaat vooruyt te zien.

In het bijzonder hebben wij na gedaene inquisitie bereekend alhier te zijn: ledematen 36, waarvan 6 na gedaane geloofsconfessie, 3 op vertooning van attestatie. En de overige als zodanige bevonden zijn: gemeene christenen 264, schoolkinderen 68, gedoopt t'zeedert primo augustus anno 1780 tot heden toe 38, getrouwt tempore ut supra[649] persoonen 10.

Onder de bijzonderheden welke t'zeedert onse laatste meldinge hier zijn voorgevallen, zijn dese twee de merkwaardigste.

Ten eerste, dat wij op kosten van onse diakony een weeshuys aanbesteedt en met een Nederduitsche schoolmeester ter onderwijsinge en een bejaarde dog bekwaame vrouw onder den naam van weesmoeder ter opvoedinge van alle daarom solliciteerende pupillen of arme kinderen voorsien hebben.

Ten tweede, dat de scriba hujus,[650] van zijn kerk- en schoolvisite in een gezegende staat van gesontheid geretourneert zijnde, thans zijne godsdienstige verrigtingen, wegens manquement van een kerk, in het kasteel Orange als te vooren waarneemt. Het begin, de voorgang en het einde van dese visite zal uyt het hiernevens gaande rapport blijken.[651] – – –

U.WelEerwaardens gehoorsame en volveerdige mededienaare, G.J. Huther praeses et scriba, G. Renesse ouderlingh, W. Mertz diacon.

Ternaten ex consistorio nostro,[652] den 20 augustus 1781.

238. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP DE SANGIHE-EILANDEN DOOR DE KRANKBEZOEKER DOMINGO LEKAHENILA CAYA. Ternate, 30 mei 1782.

Maleis origineel: ANRI, Archief Ternate 43, ongefolieerd. Translaat: ANRI, Archief Ternate 23, fol. 440-448, resoluties van de Politieke Raad van Ternate, 1 juni 1782.[653]

Pengingatan akan sabda jang tuwan bangsawan Alexander Cornabé, gezaghebber, baserta mantri-mantri deri Molucko.

Translaat Maleidsch berigt in alle eerbied overgeleverd door den inlandsch krankbezoeker Domiengo Lekahinila Kaya aan den WelEd. Agtbaren Alexander Cornabé, Gezaghebber, benevens den Raad der Moloccos, zijnde van volgende inhoud.

[649] In het zelfde tijdvak als hierboven.
[650] Schrijver dezes.
[651] Zie hiervoor, doc. 235.
[652] Vanuit onze kerkelijke vergadering.
[653] Omdat de tabellen in de twee versies identiek zijn, is ermee volstaan de tekstgedeelten van het translaat af te drukken onder die van het origineel.

Dalam moesawaret deri 15 hary boelang Mey tahon jang lalu, soeda tantoekan sahaya Domingo Lekahenila Kaya, dalam perdjalanan mengoeliling saluroe tana Sangie dengan pantjallang de Kruisser, pada debrikan mengarti pengadjaran Agama Mesehy, dengan sakuwat kuwat, bukan sadja pada goeroe goeroe dan anak anak midras, tetapi lagi pada masing masing jang diseboet orang Mesehy, maka hamba soeda berbowat dan mendapat seperti ternjata dibawa ini.

Nademaal U.WelEd. Achtb. ingevolge besluyt van den 15 Mey des gepasseerde jaars hebben gelieven goed te vinden mij, Domingo Lekahenila Kaya, naer de Sangiersche eilanden per de pantjallang De Kruisser af te senden ter verklaaring der christelijke religie niet alleen aan de leermeesters en schoolkinderen, maar aan een iegelijk welke de naam van christenen draagen, zo heb ik de eer U.WelEd. Achtb. hieronder aan te toonen mijne gedaene verrigtinge en teffens in wat staat ik de negorijen gevonden heb, namelijk te:

Tagulanda. Bahuwa pada 23 hary deri pada boelang October beta soeda berbowat kardja dalam gebet dan midras, maka sahaya mendapat sebagini:
Tagulanda is door mij den 23 october den godsdienst en den gebeden verrigt en ter dier plaatse bevonden:

m = manspersoonen, ll = laki-laki; vr. = vrouwspersoonen, par = parampuan; dj = djumlah

	m/ll	vr/par	som/dj
sidie /ledematen	–	–	–
masing-masing /gemeene christenen	321	357	678
anak-anak midras/schoolkinderen	30	–	30
dito di luwar midras /kinderen welke niet ter school komen	107	93	200
dito jang akan dipermandikan /ongedoopte kinderen	115	121	236
te samen	573	571	1144

Elkitap middras dan misdjit/kerk- en schoolboeken:[654]
Elkitap/bijbels 1, Caroon/predikatieboeken 1, Masmoer/psalmboeken 4, Igtisar/vrageboeken 6, te samen 12.

Hampir malangnja beta pergi di negri *Haas*, tetapi goeroe disitu Magindano soeda mengboenoeng duwa tahon lamanja, bolom ada goeroe pada gantinja, tiada anak midras, dan tiada midras; samua anak anak ada di oetang.
Van daar vertrok ik des avonds na de negorij *Haas*, van welke plaats de meester bereeds twee jaren geleeden door de Mangiendanauwers vermoord is en tot heden toe zonder leeraar zijnde, ook aldaar geen school gevonden en de kinderen houden hun in 't bos op. Van deze plaats begaf ik mij na

Minanga. Dan pada 25 hary deri boelang jang terseboet di muka sudaku pergi berbuwat kardja disitu. Hanja, goeroe disitu, Manuel Anthony, pada boelang september tahon 1777 soeda kaluwar deri sana, dan bolom ada gantinja, tetapi sawatu lelaki bernama Jacob dianja memegang middras disitu.
Minanga, en verrigte mijne zaken, dog vond aldaar mede geen meester, dewijl de leeraar bereeds in anno 1777 van daar vertrokken was en nog geen ander in desselfs steede zijnde, hoewel zekeren persoon Jacob tot dus verre school houd. En door mij bevonden:

[654] Volgorde in de Nederlandse tekst conform het handschrift.

	m/ll	vr/par	som/dj
sidie /ledematen	–	–	–
masing-masing /gemeene christenen	157	133	290
anak-anak midras /schoolkinderen	30	–	30
dito di luwar midras /kinderen welke niet ter school gaan	57	61	118
dito jang akan dipermandikan /ongedoopte kinderen	148	54	102
te samen	292	248	540

Elkitap middras dan mesdjit/kerk- en schoolboeken: Elkitap/bijbels 1, masmoer/psalmboeken 6, Igtisar/vraageboeken 4, te zamen 11.

Chiauw Oeloe. Maka pada 29 hary deri itu boelang soedaku berbuwat kardja disitu.
Van voorschreven plaats begaf ik mij den 29 der gerepte maand naer *Chiauw-Oeloe*, alwaar mijne zaaken verrigtende en bevonden de volgende persoonen:

	m/ll	vr/par	som/dj
sidie /ledematen	–	–	–
masing-masing /gemeene christenen	431	300	731
anak-anak midras /schoolkinderen	50	–	50
dito di luwar midras /kinderen welke niet ter school gaan	210	149	359
dito jang akan dipermandikan /ongedoopte kinderen	121	114	235
te samen	812	563	1375

Elkitap middras dan misdjit/kerk- en schoolboeken:
Elkitap/bijbels 1, Masmoer/psalmboeken 3, Igtisar/vraageboeken 4, te samen 8.

Chiauw Ondong. Sedang pada pertama hary boelang November sahaya pergi berbowat kardja disana, hanja goeroe tiada dalam negri. Sahaya mendapat 16 anak middras, tetapi roll tiada dapat.
Chiauw-Ondong. Aldaar verrigte ik den 1 november na behooren mijn dienst, maar vond geen meester in de negorij dan alleen 16 schoolkinders, en geen rol.

Taroena. Tatkala pada 9 hary boelang jang terseboet beta berbowat kardja disana sahaya mendapat seperti ada dibawa ini
Taroena. Ter dezer plaatse verrigte ik den 9 van gerepte maand mijn dienst, en de gemeente invoegen bevonden als hieronder gespecificeerd staat:

	m/ll	vr/par	som/dj
sidie /ledematen	–	–	–
masing-masing /gemeene christenen	315	418	733
anak-anak midras /schoolkinderen	33	–	33
dito di luwar midras /kinderen welke niet ter school gaan	135	146	281
dito jang akan dipermandikan /ongedoopte kinderen	162	113	275
te samen	645	677	1322

Elkitap middras dan misdjit/kerk- en schoolboeken: Elkitab/bijbels 4, Masmur/psalmboeken 14, Igtisar/vrageboeken 12, te zamen 27.

Manganitoe negry lama. Maka pada 11 hary boelang jang terseboet sahaya pergi berbuwat kardja disana mendapat:
Den 11 der voorschreven maand is door mij den godsdienst te *Manganitoe* ter oude negorij verrigt, en bevonden:

	m/ll	vr/par	som/dj
sidie /ledematen	1	–	1
masing-masing /gemeene christenen	572	396	968
anak-anak midras /schoolkinderen	50	–	50
dito di luwar midras /kinderen welke niet ter school gaan	63	–	63
dito jang akan dipermandikan /ongedoopte kinderen	90	100	90
te samen	776	496	1272

Elkitap midras dan misdjit/kerk- en schoolboeken: Elkitap/bijbels 1, Masmoer/psalmboeken 7, Igtisar/vrageboeken 6, te samen 14.

Manganitoe negry baroe. Dan pada 12 hary boelang jang mengnjeboet di atas sahaya pergi pergi berbuwat kardja di sana. Hanja, goeroe dan anak anak midras tiada dalam negry, dan lagi rol tiada kudapat; gredja ada ponong dengan kambing.
Den 12 der genoemde maand begaf ik mij ter verrigting mijner dienst naar *Manganito ter nieuwe negorij*, maar vond aldaar geen meester of schoolkinderen, ook geen rol, en de kerk was vol van bokken.

Tamako. Sedang pada 14 hary bulang jang terseboet di muka sahaya pergi berbowat kardja disana, tetapi Guru dan anak anak midras terlaloe bodoh, maka sahaya mendapat rol seperti:
Tamako. Den 14 daaraan vervoegde ik mij ter verrigting van de mij opgedraagene last naar Tamako, en bevond dat de meester zowel als de schoolkinderen buyten maaten dom waren, en volgens rol bevonden:

	m/ll	vr/par	som/dj
sidie /ledematen	–	–	–
masing-masing /gemeene christenen	331	319	650
anak-anak midras /schoolkinderen	51	–	51
dito di luwar midras /kinderen welke niet ter school gaan	62	54	116
dito jang akan dipermandikan /ongedoopte kinderen	20	13	33
te samen	464	386	850

Elkitap middras dan misdjit/kerk- en schoolboeken:
Elkitap/bijbels 1, Masmoer/psalmboeken 1, Igtisar/vrageboeken 2, te samen 4.

Saloerang. Maka pada 16 hary bulang terseboet sahaya pergi berbuwat kardja, mendapat seperti ada berikot dibawa ini:
De negorij *Saloerang*, werwaarts ik mij den 16 der voorschreven maand begaf ter verrigting mijner dienste, en bevond se als volgt:

	m/ll	vr/par	som/dj
sidie /ledematen	–	–	–
masing-masing /gemeene christenen	461	382	843
anak-anak midras /schoolkinderen	30	–	30
dito di luwar midras /kinderen welke niet ter school gaan	63	75	138
dito jang akan dipermandikan /ongedoopte kinderen	72	62	139
te samen	631	519	1150

Elkitap midras dan misdjit/kerk- en schoolboeken:
Elkitap/bijbels 1, Caroon/predikatieboeken 1, Masmoer/psalmboeken 4, Igtisar/vraageboeken 7, te samen 13.

Manaloe. Dan pada 17 hary boelang terseboet sahaya pergi berbowat kardja disitu, mendapat demekian:
Manaloe. Derwaards begaf ik mij den 17 der gerepte maand ter verrigting mijner dienst, en bevond aldaar:

	m/ll	vr/par	som/dj
sidie /ledematen	1	–	12
masing-masing /gemeene christenen	200	170	370
anak-anak midras /schoolkinderen	30	–	30
dito di luwar midras /kinderen welke niet ter school gaan	125	121	246
dito jang akan dipermandikan /ongedoopte kinderen	26	35	61
te samen	382	326	708

Elkitap middras dan misdjit/kerk- en schoolboeken:
Elkitap/bijbels 1, Masmur/psalmboeken 3, Caroon/predikatieboeken 1, Ichtisar/vraageboeken 5, te zamen 10 ps.

Culur. Lagi pada hary 18 boelang terseboet saja buwat kardja disana mendapat seperti:
Culur. Alwaar ik mijn ter verrigting mijner dienst den 18 der voornoemde maand begaf, en bevond aldaar:

	m/ll	vr/par	som/dj
sidie /ledematen	1	–	1
masing-masing /gemeene christenen	181	172	353
anak-anak midras /schoolkinderen	23	15	38
dito di luwar midras /kinderen welke niet ter school gaan	50	43	93
dito jang akan dipermandikan /ongedoopte kinderen	21	34	55
te samen	276	264	540

Elkitap middras dan misjdit/kerk- en schoolboeken:
Elkitap/bijbels 1, Caroon/predikatieboeken 1, Masmur/psalmboeken 14, Ichtisar/vraageboeken 12, te zamen 28 ps.

Cuma. Apa bila pada 20 hary boelang jang terseboet sahaya bowat kardja disana mendapat seperti:
Cuma. Alwaar ik den 20 daaraan mijn dienst verrigte en bevond aldaar:

	m/ll	vr/par	som/dj
sidie /ledematen	–	–	–
masing-masing /gemeene christenen	164	150	314
anak-anak midras /schoolkinderen	30	–	30
dito di luwar midras /kinderen welke niet ter school gaan	50	59	109
dito jang akan dipermandikan /ongedoopte kinderen	9	6	15
te samen	253	215	468

Elkitap midras dan misdjit/kerk- en schoolboeken:
Elkitap/bijbels 1, Caron/predikatie 1, masmur/psalmboeken 4, Ichtisar/vrageboeken 5, te zamen 11 ps.

Taboekan. Manakala pada 22 hary boelang terseboet sahaya berbowat kardja disana mendapat seperti:
Taboekan. Arriveerde ik den 22 van voorschreven maand, en na mijn dienst verrigt hadde bevond ik 't ondervolgende:

	m/ll	vr/par	som/dj
sidie /ledematen	–	–	–
masing-masing /gemeene christenen	400	420	820
anak-anak midras /schoolkinderen	100	–	100
dito di luwar midras /kinderen welke niet ter school gaan	305	320	142
dito jang akan dipermandikan/ongedoopte kinderen	80	62	142
te samen	885	802	1687

Elkitap midras dan misdjit/kerk- en schoolboeken:
Elkitap/bijbels 1, Caron/predikatieboeken 1, Masmoer/psalmboeken 12, Ichtisar/vrageboeken 11, te zamen 25.

Tarian. Sedang pada 24 hary boelang itoe bejta pergi berbuwat kardja disana, mendapat demekian:
Op *Tarian* bevond ik na verrigting van zaken den 24 der dikmaals genoemde maand als volgt:

	m/ll	vr/par	som/dj
sidie /ledematen	–	–	–
masing-masing /gemeene christenen	95	134	229
anak-anak midras /schoolkinderen	27	–	27
dito di luwar midras /kinderen welke niet ter school gaan	50	94	144
dito jang akan dipermandikan /ongedoopte kinderen	17	28	45
te samen	189	256	445

Elkitap middras dan misdjit/kerk- en schoolboeken:
Elkitap/bijbels 1, Caron/predikatieboeken 1, Masmoer/psalmboeken 12, Igtisar/vraageboeken 10, te zamen 24.

Kandar. Pada 27 hary boelang jang terseboet diatas ini sahaya pergo bowat kardja disana, hanja tiada dapat goeroe dan anak middras dalam negry; bobato bobati lagi pon tiada; radja sandiri ada dalam roemanja, gredja rumpu rumpu suda naik di atas atap, dan diluwar gredja seperti hutang; sahaya tiada dapat roll deri sana.
Kandar. Alwaar ik den 27 van gedagte maand arriveerde met intentie om aldaar de godsdienst te verrigten, dog vond geen meester, schoolkinderen of rijxgrooten in de negorij dan alleen den koning in een huys, de rompen of wild kruid grooit tot boven op 't dak van de kerk en buytenom is 't gelijk een boskagie, hebbende aldaar ook geen rol gevonden.

Calongan. Pada 30 hary bulang itu sahaya datang disana, tetapi tiada mendapat goeroe atauw anak anak midras, gredja suda djadi ruma tukan kawa, lagi roll tiada kudapat.
Te *Calongan* quam ik den laasten van voorschreven maand, maar vond geen meester nog schoolkinderen, en van de kerk is een koperdraatswinkel gemaakt, en ook aldaar geen rol gevonden.

Sahadan hamba berbowat pakardja'anku dalam Gebet gebet dan memeriksaij anak anak di Sangy, maka hamba melihat dan mendapat tiada mengarti bahasa Malajuw. Sebab itoe hamba minta sopaya tuwan tuwan membery sawatu larangan pada segala guru guru disana, agar djangan marika itu berkata kata dengan anak anak midras bahasa Sangy, melajinkan santiasa dengan bahasa Malajuw, lagi haros marika itu adjar lebeh mengarti peng'adjaran agama Mesehy lebeh bajik, karena hamba melihat babarapa Goeroe membatja tiada betul seperti ada tertulis didalam Elkitap, sebab tiada ija meng'arti apa debatjanja, djikalauw marika itu sendiri tiada mengarti sama orang lajin, lagi haroslah segala Radja dan bobato bobato Sangy adjar mengarti pengadjaran agama Mesehy lebeh baick, karana djikalauw marika itu tiada mengarti pengadjar agama Mesehy, marika itu tiada boleh memarentakan khaumnja memaliharakan kebaktian Allah atauw agama Mesehy.

Onder het verrigten der godsdienst in den gebeede ondervraagde ik de Sangireese schoolkinderen, dog beoogde en ondervond dat er veele waare welke onervaaren in de Maleidsche taale zijn, alwaaromme ik U.WelEd Achtb. verzoek dat door Hoogstdezelve aan de aldaar zijnde leermeesters mag verbooden werden om met hunne schoolkinderen geen landstaale, namelijk Sangerees, te praaten, maar altoos redeneren met deselve in de Malijdsche spraake en het ook zeer billijk waare dat de meesters de christelijke religie wat beter leerde, dewijl ik gezien hebbe dat sommige meesters niet eens regt kunne leesen na luyd 't geschreevene in de bijbel, ter oorsaake zijlieden niet verstaan wat zij leesen, want indien sij zelver niet kundig zijn, hoe zullen dan desulke andere kunnen onderwijsen? 't Waare ook billijk dat alle kooningen en rijxgrooten in de Sangiers met meerder oplettendhijd de grondslag van de christelijke religie leerde, want indien zijlieden niet begrijpen waarin die bestaat, zo kunnen deselve hunne kudde niet tot God oplijden om dien Schepper de behoorlijke dankbaarhijd te bewijsen?

Adapon dengan pengharapanku bahuwa titah dan parentahan tuwan bangsawan baserta tuwan mantery mantery jang mulia, sudahlah hamba menurut dan menggenapikan. Tuwan bangsawan dan hamba ampunja Jure sabdah, ampunja hamba jang hina. D^{o} L^{a} Caija.
Ternate, pada 30 hary boelang Mey tahon 1782.

In hoope zijnde dat ik mijne opgedragene commissie ten genoegen van U.WelEd. Achtbare zal hebben volbragt, zo noeme mij met alle onderdanigheid (onder stond) Wel-Edele Achtbare Heer en Heeren (lager) U.WelEdele Achtbaare zeer geringen dienaer (was getekend) Domiengo Lakehinila Caja.

(In margine) Ternaten den 30^{en} mey 1782. (Nog lager) Voor 't translaat (was getekend) C. van Dijk gezw. translateur.

Verzamelstaat

lm = sidie/ledematen; gemc = masing masing/gemene christenen; sk = anak anak midras/schoolkinderen; kbs = dito di luwar midras/kinderen welke nog niet ter schoole gaan; dk dito jang akan dipermandikan/ongedoopte kinderen; telt = djumla/teld; boek = Elkitap Elkitap mesdjit/kerk- en schoolboeken

plaats	lm	gemc	sk	kbs	dk	telt	boek
Tagulanda	–	678	30	200	236	1144	12
Minanga	–	290	30	118	102	540	11
Chiauw-Ouloe	–	731	50	359	235	1375	8
Chiauw-Ondong	–	733	33	281	275	1322	27
Manganito oude ngr	1	968	50	63	190	1272	14
Manganito nwe ngr	–	–	–	–	–	–	–
Tamako	–	650	51	116	33	850	4
Saloerang	–	843	30	138	139	1150	13
Manaloe	1	370	30	246	61	708	10
Culur	1	353	38	93	55	544	28
Cuma	–	314	30	109	15	468	11
Taboekan	–	820	100	625	142	1687	25
Tarian	–	229	27	144	45	445	24
Kandaar	–	–	–	–	–	–	–
Calongan	–	–	–	–	–	–	–
Telt	3	6979	499	2492	1538	11541	187

[655]

239. EXTRACT UIT DE KERKENRAADSACTA VAN TERNATE. Ternate, 24 juni 1782.

ANRI, Archief Ternate 23, fol. 544-545, resoluties Politieke Raad van Ternate 28 juni 1782. Afschrift.

Extract uit de resolutie van het consistorium gehouden tot Ternaten op dingsdag den 24 juni 1782.

Na deze renovatie van leden[656] oordeelde D. praeses ook van necessiteit te zijn dat de eigentlijke doelwitten van hunne vergaderingen gerenoveerdt wierden.

[655] Het totaal van de rij voor Culur is ten rechte 540 (zie ook de tabel in de tekst); alle overige getallen in de eerste vijf kolommen zijn conform de tabellen in de tekst. Het totaal van de vijfde kolom is 1528. Dit geeft voor de onderste rij een totaal van 11.501, het totaal van de zesde kolom.

[656] In art. 13 van de Bataviase Kerkorde van 1643 wordt bepaald dat de zittingsperiode van ouderlingen en diakenen twee jaar is.

Na omvraag van sentimenten is dan g'animadverteerd dat dezelve niet slegts behoorden te schieden om een missive, die ontvangen of verzonden werd, te prelectureeren; ook niet om den tijd voor de buitendien getermineerde celebratiën van het H. avondmaal en huisvisitatiën indagtig te maken, nog om de requisitie van d'illegitime geprocreëerde of bejaarde dooplingen te exploreeren, maar zelfs ook om, na het exemple van vorige tijden, ondeugende krankbezoekers, kerkwaarden en schooldienaren na merite te puniëren, na vacature te changeren, en naar experiëntie van misbedrijft ten eenemaal te dimoveren en te assumeren, mitsgaders om over alle diaconys inkomsten en uitgaven die d'eedificatie der kerk, het weeshuis en deszelfs inhabitanten, of de te alimenterene personen (niets dies aangaande uitgezondert) betreffen, willekeurig te ageren en te resolveren, echter zoo dat van alles per extract resolutie behoorlijk relatie gedaan werd aan den WelEd. Achtb. Heer gezaghebber en sijn E. Raadt.

Ten dien einde is men dan prima vice[657] unanimiter te raad geworden om den eersten dingsdag van ieder maand tot het houden van d'ordinarie consistoriën te arresteeren, en mitsdien broederen diaconen te demanderen om altijd op dien g'arresteerden vergaderdag, behalve de requesten, die hun van buiten mogten geworden zijn, twee schriftelijke specifique rapporten van hunne administratie in te dienen, waarvan d'eene bij den praeses dezes raads zoude blijven berustende en d' ander conveniënter door twee gecommitteerde leden aan den WelEd. Achtb. Heer Gezaghebber gepresenteert werden.

Eindelijk was de deliberatie van de flauwe en onhebbelijke gedaante welke het gros van onze religianten in de uitoeffeninge van sijne geestelijke necessiteiten vertoont noch van dien effect, dat door D. Praeses, een ouderling ende een diacon 's jaars twee extraordinaire huisvisite gedaan, en ten bedwang van de op goede vermaan-lesze onwillig of obstinaat blijvende menschen het beschuttend geleid van een presentant van den WelEd. Achtb. Gebiedende Heer g'imploreerd zoude werden. En van deze en alle boven gedeponeerde resolutiën was de conclusie, per extract-dezes kennis te verleenen aan en gunstige approbatie te verzoeken van den WelEd. Achtb. Heer Gezaghebber dezer steede.

(Onder stond) accordeert (was geteekend:) G.J. Huther.

240. Rapport van ds. Georg Jacob Huther betreffende de scholen op Ternate. Ternate, augustus 1782.
NA, VOC 3622, fol. 18-19.

Rapport van den schoolstaat door den ondergeteekenden op Ternaten voor het jaar 1782, aan den WelEdele Agtbaeren Heer Alexander Cornabé gezaghebber en den verderen raad der Moluccos gepresenteerd.

Eerste classe: leerende leesen, schrijven, cijfferen, catechiseeren, en psalmzsingen
Tweede classe: leerende leesen, schrijven, catechiseerem, en psalmsingen
Derde classe: leerende spellen en het ABC

[657] Terstond.

's E. Compagnies school, Pieter Beemsz[658]	jongens	meisjes	tesamen
Eerste classe	–	–	–
Tweede classe	14	1	15
Derde classe	3	6	9
Tesamen	17	6	24
Diacony school, Jacobus Brakenburg[659]			
Eerste classe	–	–	–
Tweede classe	4	–	4
Derde classe	2	4	6
Tesamen	6	4	10
Particuliere school, Jehu Parera[660]	–	–	–
Eerste classe	–	–	–
Tweede classe	3	3	6
Derde classe	10	9	19
Tesamen	13	12	25
In 't geheel	36	23	59

Ternate den [..][661] augustus 1782. U.WelEdele Agtbaerens volveerdigen dienaer G.J. Huther.

241. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 6 september 1782.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 867-869.

WelEerwaarde en zeer geleerde Heeren, edel denkende medebroederen.

Dien van U.WelEerw. gedachteekend d. 20 february passato benevens den staat van het gereformeerd Christendom in Nederlandsch Oost-India[662] hebben wij op zijnen tijd wel ontvangen en gelectureerd.

Wij betuigen bij deze den hoogsten dank voor deze broederlijke correspondentie, zullen onse vermogens aanspannen om dezelver weerdig te blijven.

Het naar U.WelEerwaardens taal al te succint gewezen rapport der jongstledene kerken schoolvisite[663] zal de scriba dezes tragten te amplificeeren zoodra hij eens, gelijk zijne predecesseurs, veilig, onbevreest, en met een in hunc finem[664] g'adproprieerde en favorable g'equipeerde transportbodem de Molukse vaarwateren transnavigeeren mag. Onder dies melden wij maar, in het algemeen, dat onze religianten ten adspecte van geloov en comportement eene eenigsins betere gedaente gesorteerd hebben als zij in onse precedentibus waren gedepingeerd. In het bijzonder, dat naar gedaane inquisitie t'zedert den 20 augustus a.p. door ons in hoc loco[665] genumereerd werden: ledematen (aangenomene en

[658] Pieter Beems, van Amsterdam arr. Batavia 1777 als krankbezoeker, overleden 21 februari 1791.
[659] Jacobus Brakenburg, van Haarlem, arr. Batavia 27 december 1778 als jongmatroos, overleden 24 februari 1783.
[660] In de 18e eeuw hadden reeds zes onderwijzers met de naam Parera of Perera dienst gedaan.
[661] Datum niet ingevuld.
[662] De brief in ANRI, Archief Kkr Batavia 59, fol. 211; de kerkstaat 1782 op fol. 220.
[663] Blijkens de hiernavolgende brief was in 1782 geen visitatie gehouden; bedoeld zal zijn het visitatieverslag d.d. 27 april 1781.
[664] Voor dat doel.
[665] Te dezer plaatse.

bevondene) 42, gemeene christenen 315, schoolkinderen 59, dooplingen 50, getrouwde paaren 19 of persoonen 38.

Bij deze komt relatie dat wij ons, wegens onse noch gedestrueerd leggende en niets meer als eenige ten deele gelaboreerde materialen tot haare aedificatie vertoonende kerk, nogh more solito genecesseerd vinden onse Gode gededicceerde vergaderingen binnen het fortres te houden.

Op den 11 november a.p. heeft de scriba dezes zijne eerste Maleidsche proefreeden alhier geperoreerd. Wij twijffelen geensins of U.WelEerw. zult met ons wenschen dat door middel van de Nederduitsche en Maleidsche taal, waarin hij tans vicissim[666] het publique pastoraat alhier bekleet, en door de tusschenkomste van Gods Geest, een merkelijke aanwas aan Christus rijk mag toegebragt werden.

Wij hebben onse eisch van Maleidsche boeken Compagnies wegen hoc anno wederom gerepeteerd, maar aangesien de verwagtinge door de vooruitsigt van manquement bij ons frustra en ijdel word, zoo versoeken wij instantelijk dat 'er voor en ten behoeven van den scriba dezes uit U.WelEerw. voorraad ten minsten mogen bedeeld werden:

1 ps Maleids-Nederduitsch en Nederduitsch-Maleidsch woordenboek
1 ps bekwaam quart bijbel
1 ps Caron

eenige ps catechismi van diverse inhoud etc., welke van U.WelEerw. gemist en hem in zijne dagelijkse oeffeningen dienstig zijn kunnen. Deze gunst zal ten hoogsten verblijden hen die, naar U.WelEerw. in criticis hisce belli diebus[667] een ruim deel van 's Heeren licht en gratie te hebben toegebeeden, d'eere hebben zich met een gedistingueerde veneratie en broederlijke confidentie te nomineeren, WelEerwaarde en zeer geleerde Heeren, edel denkende medebroederen, U.WelEerw. parate dienaaren en medebroederen G.J. Huther praeses et scriba, W.F. Mertsz, J.P. Eberhard.

Ternaten, ex consistorio nostro, den 6^{en} september 1782.

242. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 1 september 1784.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 871-873.

WelEerwaardige en zeer geleerde Heeren, veel g'agte medebroederen!

Tot onse blijdschap kunnen wij U.WelEerw. bij dezen notificeren dat onse vervallen kerk wederom opgebouwd en zoo verre ter stand gebragt is, dat onse allerheerlijkste godsdienst daarin kan waargenomen werden. Met primo augustus passato hebben wij dit nieuwe kerkgebouw ingeweid, en aan dien die 'er 't voorwerp van dankzegging en aanroepinge wezen zoude plegtig opgedragen uit II Chron. VI:2. Het getal der aanwezenden was op dien dag ongewoon groot, en wij kunnen noch niet bespeuren dat hunne ijver vermindert. Wij wenschen dat 't den Allerhoogsten behagen moge den invloed dien zijne nieuwe woonsteede op de gemoederen van onse aanvertrouwden gehad heeft meer en meer te zegenen, en door den Geest van aanhoudenheid vruchtbaar te maken tot hunne eeuwige behoudenis.

Schoon hieruit de presente gesteltheid onser gemeente eenigsins kan afgemeten werden, zoo melden wij echter noch dat wij naar een bijzondere visitatie in hoc loco bevonden hebben te wezen: ledematen 44, gemeene christen 273, schoolkinderen 64, persoonen h.a. gedoopt 78, persoonen h.a. getrouwt 16.

---

[666] Beurtelings.
[667] In deze kritieke oorlogstijd, nl. de Vierde Engelse Oorlog, 1780-1784.

Zoo veel voor deze keer over de gemeente waarbij wij permanent ons herder-ampt bekleeden. De subalterne gemeentens hebben wij t'zedert 't jaar '81 niet kunnen visiteren, deels wegen oorlogen waarin wij ingewikkelt waren en noch zijn,[668] deels wegen 't noodwendige hier zijn van een herder, en kunnen derhalven daarvan geen nader relatie doen dan dat al wat 'er ons onderhandsch van ter ooren gekomen is en noch dagelijks komt doorgaans van dien aart is dat 't bijna eene totale Reformatie vereischt, zoowel in 't geloof als gedrag dier herderloosen. Ach! dat God daarom doch 't oorlogsvuur 'twelk rondom ons aangestoken is eens bluschte, de zeevaart veiligde en rijkelijk leeraren encourageerde om hier te land te komen! Ongetwijfelt zoude 't hunne HoogEdelheden alsdan behagen om op U.WelEerw. toegenegen voordrag ook noch één t'onswaards af te zonderen.

Het gewoone schip met desselfs herwaards bescheiden en verwagt convoi hebben wij hoc anno tot onse groote verlegenheid alhier gemist, en daarom mogelijk 't legaat van Lucia Hoffman voor de tweede keer moeten ontbeeren. Van deze ontberinge maken wij (schoon misschien op eene inconveniënte wijze) hier mentie, opdat, wanneer U.WelEerw. aanstaande jaar u verwaardigen mogt aan ons te schrijven, U.WelEerw. dies bedragen voor drie jaren, naamlijk '3, '4 en '85, daarbij geliefde op te geven.

Voor 't overige bidden wij den goeden God dat hij U.WelEerw. noch eene lange reeks van jaren ten dienste van zijne diergekogte kerke in gezondheid sparen moge, en hebben overzulks d'eere ons met bijzondere achtinge en broederliefde te tekenen, WelEerwaardige en zeer geleerde Heeren, veel g'agte medebroederen! U.WelEerwaardens gehoorsame medebroederen en dienaren G.J. Huther scriba, J.P. Eberhardt ouderling.

Ternaten, in ons consistorie den 1sten september 1784.

243. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 15 september 1785.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 875-880.

WelEerwaarde en zeergeleerde Heeren! Veel g'achte medebroederen!

Wij betuigen U.WelEerw. dank wegen den toegezonden kerkstaat van dese Nederlandsch Indië. Uit de respective letteren welke denzelve verzelden[669] kwam ons onder anderen te blijken dat de scriba dezes naar Banda, en d'Eerw. Heer Joh. Fred. Rousselet in deszelvs plaats gedispicieerd en beroepen was. En onaangezien deze verwisselinge gansch onverwagt en buiten onze instantie voorgevallen is, zoo hebben wij ons echter zonder bedenking daaraan onderworpen en zijn Eerw. als zoodanig met alle promptitude erkend en aangenomen. Ten dien blijke heevt zijn Eerw. (na alvorens in dese onze kerkvergadering behoorlijk sessie ontvangen te hebben) op den 29^{en} mey passato zijne intreerede alhier gehouden over II Cor V. vs. 18 en zig zederd dien tijd onder ons betoond niet minder stichtelijk van wandel als van leere te wesen, zoodat wij aan zijn Eerw. hopen een leeraar te hebben die bij aanhoudenheid gewenschte progressen in dezen oogst maken sal.

---

[668] De oorlog met de Tidorese troonpretendent Bakanuku alias Sjaifuddin (Prins Nuku, 1738-1805), die hoewel oudste zoon van de vorige sultan door de Compagnie gepasseerd werd ten gunste van zijn jongere broer en zich toen tegen de VOC en Ternate keerde. Een jaar voor het schrijven van deze brief hadden Nuku en zijn Papoese bondgenoten een kora-koravloot onder de leiding van de VOC-functionaris Coenraad van Dijk verslagen en Van Dijk gedood, en vervolgens de Nederlandse vestiging Ngofakiaha op Makian afgelopen. Zie Muridan Satrio Widjojo, *Cross-Cultural Alliance Making and Local Resistance in Maluku during the Revolt of Prince Nuku, c. 1780-1810*, Leiden 2007.

[669] Niet aangetroffen.

En vermits de scriba deses zijne reyze naar Banda niet aanvaarden kan voordat de noordewinden doorbreeken, 'twelk eerst in de maand december aanstaande pleegt te geschieden, zoo werd hierdoor zijn Eerw. nog beurtelings ondersteund en geholpen in de waarneming van deszelvs heilig dienstwerk.

De zielen welke in hoc loco ons toevertrouwd sijn, hebben wij zederd den eersten september des gepasseerden jaars tot heden toe bevonden te wesen: ledematen 56, gemeene christenen 286, schoolkinderen 58,[670] doopelingen 69, getrouwde paren of persoonen 20.

De subalterne gemeentens, welke op de Sangireese eilanden, op de cust van Celebes en elders verstrooid leggen, hebben wij hoc anno wederom moeten onbezogt laten, omdat de scriba deses zich tot zijn aanstaande vertrek moet paraat maken, en d'Eerw. Rousselet nog vreemd of nog niet genoeg in de Maleidsche taale geverseerd is, en kunnen derhalve U.WelEerw. voor deze keer geen ander bericht daarvan geven als dat al wat ons van die herderloose te voren komt van dien aart is, dat het veel eerder naar een heidenals Christendom gelijkt, en dus bijna eene totale reformatie vereyscht.[671]

Hiermede beveelen wij U.WelEerwaardens Gode en het H. Woord zijner genade, en hebben d'eere bij onderteekeninge deses met alle hoogachtinge en broederlievde te blijven, WelEerwaarde en zeer geleerde Heeren, veel g'achte medebroederen! U.WelEerw. zeer bereidwillige en heilwenschende dienaaren en medebroederen, Joh. Fred. Rousselet h.t. praeses, G.J. Huther scriba, J.P. Eberhard, Cornelis de Lantmeeter,[672] Arie Coomans Jz.,[673] Caspar Voges.

Ternaten, in onze kerkvergadering den 15en september 1785.

244. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, [september] 1786.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 883-886.

WelEerwaarde, zeergeleerde en veelgeachte medebroeders!

Zoo lange de menigte der geloovigen een hert en ene ziel ware, was 'er geen gebrek onder haar;[674] zoo lange de evangelieleeraars in nedrigheit en eenen geest wandelten, stont het wel met Gods kerk, maar toen hoogmoed en valsche zelf-liefde standgreep, toen vonden ook scheuringen plaats, die de schadelijkste en nadeeligste uitwerkzels voorgebracht hebben tot heden toe.

---

670 Tweede lezing: 38.

671 De brief van de Politieke Raad vermeldt in dit verband: 'De kerkvisite ter N.W. Cust van Celebes in voorleden jare niet hebbende konnen geschieden om reden het vaarwater daaromstreeks niet geheel zuiver van Marodeurs [zeerovers] is geweest, en dezelve tans niet wel plaats konnende hebben nu de naar Banda beroepene Eerw. D. Huther zig tot vertrek naar derwaards gereed maakt en deszelfs vervanger de Eerw. D. Rouselet der Maleidsche sprake nog niet kundig genoeg is om de ter omhelsing van het christengeloven geneegen Tondaners [bewoners van Tondano, in de Minahassa] in deze hunne dispositie te sterken en te doen volharden door gemoedbeweegende en overtuigende gesprekken in die tale, hebben wij uit dien hoofde met de anders zeer nodig geworden te doene kerkelijke visite naar derwaarts en elders in de omstreek dezer provintie moeten supersedeeren tot tijd en wijlen laatstegemelde D. Rousselet zig in de Maleidsche spraak zal hebben geoefend en bekwaam gemaakt, naarvolgens de verwagting die wij van zijn Eerw. lust en ijver om in dezen genoegen te geven, hebben opgevat'. Zie ANRI, Archief Ternate 92, PR Ternate aan HR Batavia 15 sept. 1785 § 170.

672 Cornelis de Landmeeter (spelling VOC Opvarenden), van Middelburg, maakt enkele reizen naar Indië als hoogploper en konstabelsmaat, 1769 opnieuw als 'derdewaak', overleden 15 juni 1795.

673 Arij Jacobzoon Coomans, van Bergen op Zoom, arr. Batavia 1779 als konstabelsmaat, laatste vermelding in VOC Opvarenden 1795.

674 Vgl. Handelingen 4:32-34.

Dat het dan een uitmuntend kenteken van alle Indische christen, in 't bijzonder van de leeraars des woords, zijn en blijven moge dat zij in eenen geeste wandelen en liefde onder elkanderen hebben. U.WelEerw. toegeneegendheid is ons met zonderlijk genoegen gebleken uit derzelven vriendlijken aanschrift, met den WelEerw. Heer Adams herwaarts gezonden.[675] Wij danken den voedsterheeren van Gods kerk in deze gewesten dat 't Hoogdezelven behaagt heeft ons nog eenen evangelieleeraar te zenden, hoopende dat God zijnen arbeid en den arbeid zijnes medebroeders[676] zal zegenen en dit vervallen Jerusalem herbouwd worden. Wij hebben hem met blijdschap ontfangen en zullen hem ook alle de liefde en achting toedraagen die men graag getrouwe evangelieleeraars verschuldigt is. De WelEerw. Heer Adams heeft door 't schielijk aanleeren der Maleische taale 't zoover gebracht dat hij den 20ten augustus a.c. zijne eerste predicatie in dese taale heeft gedaan; ook heeft dezelve herwaards komende de kerkvizite te Amoerang waargenomen, den 5den may a.c., en gedoopt zo bejaarde als kinderen 205, het getal der christen bevonden te zijn 1050, schoolkinderen 26, desgelijks te Manado 16en may gedoopt zoo bejaarde als kinderen 406, het getal der christenen 1264, schoolkinderen 40.

Te Ternaten zijn bevonden gedoopte zoo bejaarden als kinderen van den 24 october a.p. tot den 10 september een getal van 44. Getrouwde van ult. september a.p. tot nu toe 10 paaren. Ledemaaten zoo mannen als vrouwen 60. Schoolkinderen Hollandsche en Maleische 60.

Voorts wenschen wij dat hij die de zeven sterren houd in zijne rechte hand[677] U.WelEerwaardens Hulpe, Raadgever en Versterker zijn moge, elk in zijn post die hem toebetrouwd is – – –. J.R. Adams praeses et scr., J.P. Eberhard, Corn. de Lantmeeter.

Ternaten, [...][678] 1786.

245. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 31 augustus 1789.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 887-889.

WelEerwaarde Heeren mitsgaders veel gerespecteerde medebroederen!

Tot onderhouding van onze broederlijke correspondentie neemen wij de vrijheid van U.WelEerwaardens thans deeze letteren toe te zenden, met vriendelijk verzoek van niet kwalijk te willen duiden dat zulks geduurende den tijd van twee agtereenvolgende jaaren niet geschied is, zijnde daarvan niets anders de oorzaak dan dat wij geduurig en van tijd tot tijd op de terugkomst van D. Adams van zijnen kerkelijken visitetogt in de Sangirs gewagt hebben, om dus U.WelEerw. een exact berigt, zoo van den kerk- en schoolstaat aldaar alsook van de gesteldheid deszelven ter deezer plaatse, tevens te kunnen toezenden.

Dan dewijl gerepte leeraar nu digt bij de twee jaaren van hier afweesig is, en er zig ook, tot hier toe, nog geen de minste schijnbaarheid opdoed dat wij dien leraar, bijaldien hij gelijk tot hiertoe tot ons groot leedweezen geschied is, blijft voortgaan, nog binnen geene drie of wel mogelijk vier jaaren hier weder zullen zien, zoo zenden wij U.WelEerw. den kerk- en schoolstaat der hoofdplaatse van deeze provintie thans alleenlijk toe, welke bestaat en bevonden is alhier te zijn:

675 Niet aangetroffen.
676 Ds. J.F. Rousselet.
677 Christus, vgl. Openbaring 2:1.
678 Datum onleesbaar.

ledematen	68
gemeene christenen	1003
schoolkinderen	89
gedoopt zeedert ult. august 1788 tot heeden toe een getal van	59
waaronder vijf bejaarden, en	
getrouwde paaren	15

Voorts kunnen wij niet voorbij van U.WelEerw. voor te stellen dat bijde onze leeraren, en insonderheit D. Rousselet, geduurende den geheelen tijd van zijn arrivement en verblijf alhier, en dus van het jaar 1785 tot hier toe, nog geen roode duit van het Dordregtsche legaat heeft ontfangen, kunnende zijn Eerw. en ook wij niet bevroeden om wat reedenen deeze penningen geduurende den tijd van vier agtereenvolgende jaaren teruggebleeven zijn. Het is wel zoo dat Zijn Eerw. van dit jaar eene ordonantie van rds 37 en eenige stuivers, om dezelve te ontfangen, toegezonden is. Dan, dewijl dit slegts van een jaar zijn zoude en er evenwel voor vier jaaren agterstallig is, heeft Zijn Eerw. gemelde somma niet willen accepteeren.

Wij verzoeken dieshalven U.WelEerwaardens vriendelijk van teweeg te willen brengen dat in aanstaand jaar de compleete somma mag overgezonden worden, in welke verwagting wij, naa hertelijke toewensching van 's heemels allerkeurlijkste zegeningen over U.WelEerw. perzonen en zwaarwigtig dienstwerk, ons met alle hoogagting en broederlijke toegeneegenheid noemen, WelEerwaarde Heeren mitsgaders veel gerespecteerde medebroederen! U.WelEerwaardens heil wenschende dienaren en opregt gezinde medebroederen, de predikant, ouderlingen en diaconen uitmakende den kerkenraad te Ternaten, en uit aller naam en last Joh. Fred. Rousselet praeses et scriba, J.P. Eberhard, Cornelis de Lantmeeter.

Ternaten, in onse kerkelijke vergaderinge, ult. augustus 1789.

246. BRIEF VAN DS. J.R. ADAMS AAN DE POLITIEKE RAAD VAN TERNATE. Ternate, 4 oktober 1791.

ANRI, Archief Ternate 30, res. Pol. Raad 1791-1792, fol. 55. Afschrift.

WelEdelAgtbaar en Gestrenge Heer Alexander Cornabé, Gouverneur en Directeur van de Moluccos en WelEdelen Achtbaaren Heeren!

Naar U.WelEdelAgtb. g'eerde ordres door de Heer fiscaal George Fredrik Durr[679] te Amoerang ontvangen te hebben, en verstaan dat hij de bark de Manado tot mijn transportbodem verkoosen, zoo hebbe pligtmatig mij daarna geschikt als met vermaak U.WelEdelAgtb. beveelen zoeken te voldoen, en in dier voegen den 22^{en} augustus naa boord gegaen en den 27^{en} september hier g'arriveerd.

Hiervan zou ik reeds langs kennis gegeeven hebben, maar ziektens mij weer overkomen hebben mij in 't schrijven verhinderd. Ook was 't behoorlijk geweest kennis te geeven van 'tgeene ten opzicht van den godsdienst verder gedaan is. Edog, ik verzoek needrigst met mij geduld te hebben, terwijl in 't kerklijk rapport[680] alles in zijn plaats zal gesteld worden. Maar terwijl ik zwak van lichaamsgesteltenis ben, verzoek ootmoedigst mij in U.WelEd.Agtb. gunst en bescherming liederlijkst[681] weer aan te neemen. Verzeekert zij dat ik aan mijne belofte, wanneer mij Godt 't leeven verder schenkt, zoodraa als moogelijk is zal voldoen.

---

679 Van Karlsruhe (Dld), arr. 1767 als sergeant, in 1786 onderkoopman te Ternate.
680 Niet aangetroffen.
681 Verschrijving van de kopiïst, het origineel had vermoedelijk 'liefdelijkst'.

Verblijvende met de volmaakste hoogagting en diepste eerbied, (onder stond) WelEdele, Agtbaare, Gestrenge Heer en WelEdele Achtbaare Heeren, (lager) Uw Ed. Agtb. onderdaanige en ootmoedige dienaar (was geteekend) J.R. Adams.

(Terzijde) Ternaten den 4 october 1791.

247. Brief van ds. J.R. Adams aan de Politieke Raad van Ternate. Ternate, 4 oktober 1791.

ANRI, Archief Ternate 30, res. Pol. Raad 1791-1792, fol. 56-57. Afschrift.

WelEdele, Agtbaare, Gestrenge Heer, WelEdele Agtbaare Heeren!

Den ondergeteekende verzoekt eerbiedigst en needrigtst dat U.WelEd.Agtb. met meedoogentheid zien moogen op de veele elenden, ziektens, rampen en teegenspoeden die hem op zijn bezwaarlijken togt zijn overkoomen. Zoodraa hij U.WelEd.Agtb. g'eerde ordres ontvangen om hier te komen, heeft hij direct zonder uitstel de middel in zijne magt zijnde aangesteld om daaraan te voldoen. Maar onderwegs zijnde en lekkagie aan de prauw krijgende, heeft hij in de Groot Sangirsch moeten aanstieren, en geene hulpe ontvangende is de opkomst voordaagd geworden, alhoewel zich kwijtende in al 'tgeen hem mogelijk was om hier te komen, ook door stroom en teegenwind 21 daagen opgehouden niet konnende oversteeken, heeft hij 't eyland Ciauw niet aangedaan uit ongehoorsaamheid of veragting teegens de Molucksche regeering, maar uit nood, zwak, ziek zijnde en gebrek aan water hebbende, en zonder 't te willen nog op de westzijde, op instantigst verzoek door afweesendheid des konings geen hulp verkrijgende in 't vaartuig waarmee hij tot hier toe gekomen, door een storm uit 't westen vergaan en ongelukkig en alles kwijt geraekt en overzulks buiten staat om aan de opontbieding van U.WelEd.Agtb. te voldoen, naar maanden gewagt te hebben eindelijk naar Tagulanda en vervolgens naar Manado geholpen worden.

Dus versoekt de suppliant ootmoedigst U.WelEd.Agtb. naar hoog derzelver edelmoedigheid met de ongegronde klagten van eenige Sangireesen grooten te reflecteeren, en naar U.WelEd.Agtb. menschlievendheid hem vergeeven de onbehoorlijke uitdrukkingen in zijn laatst schrijvens, daarover hij berouw heeft en hem mishaagen, en goedgunstig hem zijne gagie, emolumenten, etc. weerom toekennen, 'twelk met hartelijken dankbaarheid en diepsten eerbied leevenslang zal erkennen die de eere heeft zig te moogen noemen, U.WelEd.Achtb. onderdanige en ootmoedige dienaar (was onderteekend) J.R. Adams.

(Ter zijde) Ternaten den 4 october 1791.[682]

[682] Het afschrift van de brieven wordt gevolgd (folio 57-59) door een resumptie van de inhoud. Vervolgens wordt opgemerkt dat de predikant al eerder 'doorslaande blijken van ongehoorzaamheid' had gegeven, en wordt verwezen naar zijn 'insolente briefje' van 20 april 1791. Tenslotte besluit de vergadering dat zij bij haar op 7 juli genomen besluit blijft en dit bij eerste gelegenheid ten uitvoer zal leggen. De voorgenomen opzending naar Batavia werd echter niet uitgevoerd wegens de slechte gezondheidstoestand van ds. Adams en de geestesziekte van zijn vrouw (rescripties Gouverneur Ternate d.d. 15 juni 1792, § 87 en 18 september 1792, § 108 (fol. 226), NA, VOC 8158 Ternate 1 resp. 2); hij overleed op Ternate 21 oktober 1792.

Bronnen betreffende Kerk en School in de Gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de VOC, 1605-1791

De Molukse eilanden Ambon, Ternate en Banda waren tijdens de VOC-tijd bestuurlijke en militaire centra en tevens de plaatsen, van waaruit door predikanten en kerkenraden leiding gegeven werd aan de christelijke gemeenten.

Een groot deel van de bijna duizend documenten in deze bronnenuitgave besteedt aandacht aan de relatie tussen het VOC-bestuur, dat wil zeggen de overheid, en de kerk, die samenwerkten bij de uitbreiding van het christendom en de bevordering van een christelijke levenswandel van zowel Nederlandse als inheemse onderdanen.

Omdat het toezicht op de scholen in de praktijk door de predikanten werd verzorgd, bevatten de bronnen ook gedetailleerde informatie over het onderwijs. Wat betreft het onderwijs valt op hoe vanaf het begin overheid en kerk zich inspanden om niet alleen jongens maar ook meisjes op school te krijgen; een streven waarin zij ook slaagden.

Deze kerkelijke documenten hebben vaak een minder ambtelijk, meer persoonlijk karakter dan overheidsstukken. Daardoor komt men bij lezing dicht bij de ervaringen en gevoelens van zowel de Nederlandse auteurs als de inheemse hoofden en onderdanen.

Sidestone Press
ISBN: 978-90-8890-658-9